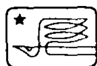
FILOSOFIJOS ISTORIJOS CHRESTOMATIJA
ANTIKA

1977
VILNIUS
LEIDYKLA „MINTIS"

Atsak. redaktoriai:
J. Mažiulienė, A. Rybelis

$F \frac{10501-229}{M\,851(10)-77}$ 44—77

PRATARMĖ

Antika — daugiau kaip tūkstantį metų trukęs Senovės Graikijos ir Senovės Romos civilizacijos klestėjimo laikotarpis: pirmosios graikų filosofinės mokyklos steigėsi VII—VI a. p. m. e., o paskutiniosios Romos imperijoje veikė dar V—VI m. e. a. Antikinės filosofijos pabaiga maždaug sutampa su platoniškosios Atėnų akademijos uždarymu 529 m.

Antikinės civilizacijos ir jos filosofijos vystymasis nebuvo tolygus. Būta ir pakilimo, ir nuosmukio periodų. Savo apogėjų ji pasiekė Aristotelio laikais. Po Aristotelio pastebimas antikinės filosofijos smukimas, skurdėjimas. Bene pagrindinė to nuopuolio priežastis buvo ta, kad vergoviniu darbu besiremianti visuomenė pasiekė aukščiausią savo išsivystymo stadiją ir nebegalėjo toliau tobulėti, vyraujant vergoviniams santykiams. Antra vertus, teoriniai mokslai atitrūko nuo praktikos. Tuometinė visuomeninė praktika nepajėgė nei patvirtinti, nei paneigti iškeltų teorinių teiginių. Pagaliau pirmaisiais mūsų eros amžiais besiformuojanti krikščionybė palaidojo antikinę kultūrą.

Nors pirmieji krikščionybės apologetai atmetė antikos filosofiją, bet vėliau jie negalėjo apsieiti be jos. Vis dažniau ir dažniau buvo remiamasi Platonu, Aristoteliu, stoikais, neoplatonikais, o vėlyvaisiais viduramžiais labiausiai pripažintu autoritetu krikščioniškoje filosofijoje tapo Aristotelis.

Praėjus beveik tūkstančiui metų po antikinės civilizacijos žlugimo, Vakarų Europoje kilo humanistinis sąjūdis, kuris iš esmės reiškė antikinės kultūros atgimimą. Tai ir buvo vadinamojo Renesanso epocha. Retrospektyvinė projekcija į antiką teikė pagrindinius impulsus naujos civilizacijos Vakarų Europoje formavimuisi. Šia prasme antikinė kultūra vadinama šiuolaikinės Europos civilizacijos lopšiu.

Antikiniais laikais buvo sukurta daug filosofinės literatūros, tačiau mūsų laikus pasiekė nedidelė jos dalis. Iš vadinamojo ikisokratinio laikotarpio išliko tik kai kurių mąstytojų minčių nuotrupos, fragmentai, jų koncepcijų atpasakojimai vėlesniųjų periodų mokslininkų kūriniuose. Daugelio žymių antikos filosofų pažiūras galima rekonstruoti tik remiantis išlikusiais jų kūrinių fragmentais bei kitų autorių liudijimais. Būta ir tokių mąstytojų (pavyzdžiui, Sokratas), kurie savo filosofinę koncepciją dėstė tik žodžiu. Apie jų pažiūras sprendžiama iš antraeilių šaltinių, amžininkų užrašų bei vėlyvesniųjų antikos mokslininkų vertinimų, kurie dažnai prieštarauja vienas kitam. Tuo tarpu, kaip liudija išlikusios antikinės literatūros šaltiniai, ikisokratinio laikotarpio filosofinės mokyklos (miletiečiai, elėjiečiai, pitagoriečiai), taip pat ir Sokratas, turėjo milžinišką poveikį to meto visuomeninei minčiai ir mokslui. Jų iškeltomis idėjomis rėmėsi ir visa vėlesnė pasaulio filosofinės minties raida. Deja, toji reprezentacinė antikos filosofinė kūryba išliko labai fragmentiška ir daugiausia apie ją žinome iš antrinių šaltinių. Antra vertus, išlikę kai kurių autorių (Diogeno iš Laertės, Plutarcho, Seksto Empiriko ir kitų) veikalai nepasižymi minties originalumu ir negali pakankamai reprezentuoti antikinės graikų filosofijos, tačiau jie yra labai vertingas ir patikimas šaltinis, iš kurio semiamės žinių apie tas filosofines koncepcijas, kurių autorių kūrinių neišliko arba išliko tik nuotrupos.

Visais laikais viso pasaulio mokslininkai išsamiai tyrinėjo ir tebetyrinėja antikos filosofinį palikimą. Tyrinėjimų literatūra dabar šimtus kartų viršija patį palikimą. Į pagrindines pasaulio kalbas (anglų, vokiečių, prancūzų, rusų, italų ir kt.) išversti beveik visi iki šiol žinomi išlikę antikinės filosofijos šaltiniai. Vieną kitą jų turime ir lietuvių kalba. Dar buržuaziniais metais prof. M. Račkauskas išvertė penkis Platono veikalus („Kritoną", „Sokrato apologiją", „Eutifroną", „Fedoną" ir „Puotą") ir išspausdino juos filosofijos žurnale „Logos". Vėliau jie buvo išleisti atskirais leidiniais (Žr. bibliografiją chrestomatijos gale). Be Platono, dar buvo išversta Epikteto kūrybos pavyzdžių, kurie išleisti atskira knyga („Epikteto aforizmai", 1900). Tarybiniais metais pakartotinai buvo išleisti prof. M. Rač-

kausko naujai suredaguoti Platono „Dialogai" (1963). Negausi antikinės filosofijos literatūra lietuvių kalba buvo papildyta dviem Aristotelio traktatais: „Apie sielą" (1959) ir „Poetika" (1959). Pirmąjį išvertė prof. V. Sezemanas, antrąjį — doc. M. Ročka. Iš romėnų filosofinės minties paminklų turime pilną literatūrinį Lukrecijaus filosofinės poemos „Apie daiktų prigimtį" (1964) vertimą, atliktą prof. M. Račkausko.

Kur kas turtingesnė antikinė grožinė literatūra lietuvių kalba. Yra išleistos Homero poemos „Iliada" ir „Odisėja" (pastaroji jau susilaukė keturių leidimų: 1921, 1937, 1948 ir 1964), Ezopo „Pasakėčios", Aristofano, Eschilo, Euripido, Sofoklio draminiai kūriniai, Charitono, Heliodoro, Longo romanai, Lukiano satyros. Nemaža senovės graikų literatūros pavyzdžių pateikta solidžioje „Graikų literatūros chrestomatijoje", kurioje, be jau minėtų autorių, lietuvių skaitytojui pristatyti poetai Alkajas, Sapfo, Anakreontas, istorikai Herodotas, Tukididas, Plutarchas; čia taip pat skelbiamas pilnas Hesiodo poemos „Darbai ir dienos" vertimas. Iš romėnų literatūros išleista Vergilijaus „Eneida", „Bukolikos" ir „Georgikos", Apulėjaus romanas „Aukso asilas", Plauto „Komedijos", Katulo „Lyrika". Be to, paminėtina dar antikinės poezijos rinktinė „Iš antikinės lyrikos". Atskiromis knygomis išleisti ir antikos istorikų — Herodoto, Plutarcho, Tacito, Saliustijaus, Livijaus — veikalai.

Čia suminėtos literatūros fone antikinė filosofija lietuvių kalba atrodo nepaprastai kukliai. Siekiant užpildyti tokią akivaizdžią spragą šioje srityje, ir buvo parengtas „Filosofijos istorijos chrestomatijos" tomas, skirtas senovės graikų ir romėnų filosofijai.

Šio chrestomatijos tomo tikslas — kuo išsamiau atspindėti antikinės filosofinės minties raidą. Todėl joje, be autentiškų antikos filosofų kūrybos pavyzdžių, pateikiama medžiagos ir apie tuos filosofus, kurių raštų nėra išlikusių. Tokiu atveju jie reprezentuojami, remiantis antriniais šaltiniais (amžininkų užrašytais fragmentais, filosofinių idėjų atpasakojimais ir pan.). Kadangi šitų liudijančių antrinių šaltinių originalo įvairūs leidimai nesutampa, atrenkant chrestomatijai tokio pobūdžio medžiagą, vadovautasi analogiškomis chrestomatijomis ir antologijomis rusų bei lenkų kalba («Антология мировой филосо-

фии», т. I, М., 1969; «Материалисты древней Греции», М., 1955; „Filozofia starożytna", Warszawa, 1968 ir kt.).

Visa chrestomatijoje skelbiama medžiaga, atsižvelgiant į tradicinę antikinės filosofijos klasifikaciją, suskirstyta į keturias dalis. Tokia klasifikacija pagrįsta nuoseklia chronologine antikinės filosofijos mokyklų ir krypčių raida. Tačiau chronologinis principas chrestomatijoje ne visur išlaikytas dėl tos priežasties, kad čia graikų filosofija neatskiriama nuo romėnų filosofijos. Kadangi romėnų filosofija iš esmės vystėsi graikų filosofinių mokyklų pagrindu, tad ją išskirti, bent chrestomatijos rengėjų nuomone, netikslinga. Todėl įvairių mokyklų romėnų filosofų kūryba skelbiama viename skyriuje kartu su atitinkamos graikų mokyklos filosofais. Tikimasi, kad tai padės skaitytojui susidaryti kompaktišką vaizdą apie vieną ar kitą antikinės filosofijos mokyklą bei kryptį.

Kiekviena dalis savo ruožtu dar skirstoma į skyrius, kurie apima vieną ar kelias antikinės filosofijos mokyklas. Yra skyrių, skirtų net atskiriems filosofams, pavyzdžiui, Sokratui, Platonui, Aristoteliui, nes jų filosofija užima ypatingą vietą ne tik antikoje, bet ir apskritai pasaulio filosofijos raidoje. Beje, dėl šios priežasties Platonas su Aristoteliu išskiriami į atskirą dalį, nors savo problematika jų filosofinė kūryba tilptų antrosios dalies, skirtos graikų humanistinei filosofijai, rėmuose. Be to, šių filosofų kūryba ir kiekybės atžvilgiu pristatoma chrestomatijoje plačiausiai. Bendrą skyrių sudaro Epikūras ir Lukrecijus, kadangi Epikūro teorija Lukrecijaus kūryboje ne tik išsamiai išdėstyta, bet ir toliau išvystyta.

Kiekviename skyriuje yra įvadinis straipsnis, kuriame bendrais bruožais apibūdinama filosofinė mokykla, kryptis arba atskiro mąstytojo koncepcija. Tai iš dalies padės studijuojantiems filosofiją susidaryti sistemingą antikinės filosofijos raidos vaizdą, juo labiau, kad atskirų darbų, skirtų šiam filosofijos laikotarpiui, lietuvių kalba kol kas dar stokojama.

Antikinės filosofijos chronologiniuose rėmuose visiškai išsitenka ir patristinė filosofija, kuri šioje chrestomatijoje sudarytų penktąją dalį. Tačiau dėl ribotos šio tomo apimties patristinės filosofijos atsisakyta. Kita vertus, ji, kaip pereinamojo laikotarpio filosofija, savo krikščioniškąja dvasia artimesnė vi-

duramžių scholastinei filosofijai, negu pagoniškajai antikai. Todėl ir planuojama kaip tik patristine filosofija pradėti sekantį chrestomatijos tomą, skirtą viduramžių filosofijai.

Siekiant praturtinti lietuviškąją antikinės filosofijos literatūrą, chrestomatijoje nekartojami jau anksčiau lietuvių kalba publikuoti kai kurių antikos filosofų veikalai, nors jie ir būtų reikšmingi tų filosofų kūryboje. Todėl, pavyzdžiui, Platonas ir Aristotelis chrestomatijoje pristatomi su naujų, dar neverstų į lietuvių kalbą, veikalų ištraukomis. Išimtis šiuo atveju daroma Lukrecijui, nes iš jo kūrybos yra išlikęs tik vienas veikalas („Apie daiktų prigimtį"). O neįtraukus į chrestomatiją Lukrecijaus dėl to, kad jo veikalas jau yra išverstas į lietuvių kalbą, būtų toli gražu nepilnas antikinės filosofijos vaizdas. Vadovaujantis šiais sumetimais, pristatant Sokratą, kartojama ištrauka iš jau verstos Platono „Sokrato apologijos", kurioje apibūdinamos Sokrato pažiūros, nes jokių autentiškų raštų Sokratas nėra palikęs.

Visi chrestomatijos tekste minimi antikos autorių vardai rašomi, nurodant kilimo vietą (pavyzdžiui, Heraklitas iš Efeso), tačiau vardų rodyklėje kilimo vieta pakeičiama kilmėvardžiu su priesaga -ietis (pavyzdžiui, Heraklitas Efesietis). Tokia dvejopa antikinių vardų rašyba plačiai vartojama ne tik lietuvių, bet ir pasaulinėje literatūroje. Vartojant tik vardų rašymo su kilmėvardžiu variantą, kartais būtų sunku atstatyti teisingą vietovės (miesto, salos, srities) antikinį pavadinimą. Kaip tik šiuo atžvilgiu ir norėta pagelbėti, pateikiant dvejopą rašybą.

Kadangi įvairūs antikos tyrinėtojai dažnai nurodo skirtingus kai kurių filosofų gimimo ir mirimo metus, chrestomatijoje buvo apsiribota visų pirma „Didžiosios tarybinės enciklopedijos" naujausio leidimo bei tarybinės „Filosofijos enciklopedijos" (rusų kalba) pateiktais duomenimis.

Chrestomatijos pabaigoje pirmą kartą skelbiama lietuviškosios antikinės filosofijos (šaltinių ir kritinės literatūros) bibliografija.

Visi chrestomatijoje publikuojami antikinės filosofijos šaltiniai versti iš originalo kalbų (senovės graikų ir lotynų). Vertė Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Klasikinės filologijos katedros mokslininkai.

Chrestomatijos rankraštis, dalyvaujant redakcinės kolegijos nariams, žymiems respublikos kalbininkams bei „Minties" leidyklos atstovams, buvo aptartas TSRS Filosofų draugijos Lietuvos TSR skyriaus Filosofijos istorijos sekcijoje. Rankraštį recenzavo doc. G. Vaitkūnas. Daug vertingų pasiūlymų pateikė prof. Z. Zinkevičius, doc. A. Pupkis, VVU Filosofijos istorijos ir ateizmo katedros dėstytojas R. Ozolas. Norminant antikinių vardų, vietovardžių, sąvokų lietuviškąją rašybą, talkino V. Butkus. Vardų rašybą peržiūrėjo akademikas V. Mažiulis. Komentarus apie chrestomatijoje spausdinamų autorių palikimą parengė A. Rybelis. Visiems, prisidėjusiems prie šio chrestomatijos tomo parengimo, sudarytojas ir redakcinė kolegija nuoširdžiai dėkoja.

I

ANKSTYVOJI GRAIKŲ NATŪRFILOSOFIJA

Talis
Anaksimandras
Anaksimenas
Pitagoras
Heraklitas
Ksenofanas
Parmenidas
Zenonas
Melisas
Anaksagoras
Empedoklis
Demokritas

Pirmasis skyrius

PIRMOSIOS GRAIKŲ FILOSOFINĖS MOKYKLOS

Daugiau kaip prieš 5000 metų Artimuosiuose Rytuose atsirado pirmosios vergovinės valstybės. Jų ideologija buvo pagrįsta religija. Valdantieji sluoksniai kildino save iš dievų. Žyniai kaupė pirmąsias mokslo žinias: jie patardavo, kada kariauti, kada sėti ir kada statyti. Babilono žyniai domėjosi astronomija, Egipto — matematika.

Artimųjų Rytų upių slėniuose gyvenančios tautos įkūrė stiprias centralizuotas valstybes. Savo energiją jos nukreipė į kaimynų nukariavimus: viena imperija žlugdė kitą. Karas tapo svarbiu verslu. Jis sumenkino žmogaus gyvybės vertę ir orientavo į mirtį. Ruošimasis pomirtiniam gyvenimui tapo neatskiriama tų tautų dvasinio gyvenimo dalimi.

Faraonai ir didikai statėsi piramides, rūpinosi savo kapais daugiau, negu žemiškuoju gyvenimu. Būtent tai ir buvo didžiausi jų civilizacijos pasiekimai. Šiandien Artimųjų Rytų kapviečių ir šventyklų liekanos mus stebina savo didingumu.

Kiek kitokią civilizaciją kūrė Viduržemio jūros pakrančių gyventojai, visų pirma finikiečiai, tapdami dažnu kaimynų grobiu. Norėdami išlikti, jie privalėjo balansuoti tarp įvairių galiūnų. Todėl nei finikiečiai, nei graikai ilgai negalėjo sukurti galingų imperijų. Tačiau kultūros išsivystymo atžvilgiu šios tautos buvo pranašesnės už savo priešus. Pavyzdžiui, graikų kultūra pasklido toli už etnografinių Graikijos sienų. Ja žavėjosi net užkariautojai, o pavergėjai romėnai patys buvo pavergti graikų kultūros.

Pirmosios filosofinės graikų mokyklos atsirado VII—VI a. p. m. e. Tada formavosi ir pirmieji graikų valstybės-miestai (poliai), kurie skyrėsi savo valdymo formomis. Tuometinė Graikija buvo ištisa valdymo organų susidarymo laboratorija. Kiek-

vienas polis kūrė savus valdymo organus. Iš jų vėliau išsikristalizavo dvi politinės sistemos — aristokratinė (Spartoje) ir demokratinė (Atėnuose). Šios graikų sukurtos politinės sistemos skyrėsi nuo Babilono, Egipto, kur viešpatavo didžiulės centralizuotos despotijos.

Dalis graikų emigruodavo už savo šalies ribų: vieni į Mažąją Aziją bei prie jos esančias salas, kiti apsigyvendavo Juodosios jūros pakrantėse, treti vykdavo į Pietų Italiją. Ten graikai statydavo savo miestus ir organizuodavo jų valdymo aparatą. Emigrantų sukurti valstybės-miestai buvo labai aktyvūs: jie ne tik tarpusavyje prekiaudavo, bet ir ieškodavo naujų prekyviečių. Tai skatino laivininkystės bei amatų vystymąsi. Graikai buvo ne tik puikūs kariai ir žemdirbiai, bet ir prekybininkai, jūreiviai, amatininkai. Svetur gyvenančius graikus jungė bendrumo idėja, palaikoma sportinių varžybų (olimpiadų) bei gimstančių bendrų kultūrinių tradicijų. Didelės reikšmės turėjo orfikų religija, kurią išpažino visi graikai. Tai formavo specifinę graiko mąstyseną. Graikams buvo gerai žinomi ir kaimyninių civilizacijų laimėjimai.

Graikams nuolat grėsė išoriniai ir vidiniai pavojai. Jie patyrė tokius lemtingus posūkius savo istorijoje, kaip kovą su persais 500—449 m. p. m. e. (ji konsolidavo graikus), Atėnų ir Spartos iškilimą (V a. p. m. e. vidurys), Peloponeso karą (431—404 m. p. m. e.), Aleksandro Makedoniečio valstybės sukūrimą (336—323 m. p. m. e.) ir jo vadovaujamų graikų ekspansiją į kaimyninius kraštus. Kaip staigiai susikūrė didžiulė imperija, taip greitai ji ir sunyko, o pati Graikija tapo Romos imperijos provincija. Niekas kitas iki tol taip nesidomėjo politikos problemomis, kaip graikai. Graikijoje iškildavo čia vienas, čia kitas politinis ir kultūrinis centras.

Ankstyvoji graikų civilizacija susijusi su Miletu. Šis miestas VI a. p. m. e. tapo svarbiausiu kultūros ir prekybos centru. Miletas patyrė skaudžiausius persų smūgius, o 494 m. p. m. e. persai jį sugriovė. „Tuo metu, kai visoje Europoje dar viešpatavo grubūs papročiai, čia jau pradedamas suprasti gyvenimo grožis ir jo kilnūs interesai"[1], atsirado poreikis mokslui, filosofijai. Pirmosios graikų filosofinės mokyklos kūrėsi už etnografinės Graikijos ribų, būtent Mažojoje Azijoje ir Pietų Italijoje gyvenančių graikų emigrantų tarpe. Pirmųjų filoso-

---

[1] *В. Виндельбанд*, История древней философии, СПб., 1893, с. 14.

finių mokyklų atsiradimas sutampa su graikų kultūros augimu, dvasinių poreikių išsivystymu.

Susiformuoja dvi ankstyvosios Graikijos filosofijos mokyklos — jonėnų ir italikų,— kurios sudarė visos vėlesnės antikinės filosofijos pagrindą. Tai nebuvo filosofinės sistemos tikrąja to žodžio prasme. Jas apibūdinti labiau tiktų terminas „ikifilosofija". Jonėnais paprastai laikomi Jonijos jūros salose įsikūrusių Mažosios Azijos miestų bei Didžiosios Graikijos pirmieji mąstytojai, o italikais — Pietų Italijos ir netoli jos esančių salų graikų kolonistų mąstytojai. Šios kryptys buvo savitos, turėjo savo stilių. Jonėnai daugiau tyrinėjo empirinius faktus, pasaulio sandarą, italikai — mąstymo procesą. Pastarieji dažnai rėmėsi religiniais mitais, todėl jų filosofija pasižymi didesniu spekuliatyvumu.

Graikai svarstė, iš ko viskas susideda, kas yra gamta ir koks jos santykis su žmogumi, kas skatina žmogų veikti. Sprendžiant šias problemas, formavosi nuo religijos nepriklausoma pasaulėžiūra. Jei Babilono, Egipto žyniai savo mokslines žinias laikė paslaptyje, tai graikų mąstytojai jautė pareigą perduoti išmintį kitiems. Visose Rytų šalyse, pradedant Kinija, Indija ir baigiant Egiptu, visos problemos sukosi apie religiją (teigė arba neigė bet kokias dogmas)[2]. Čia ir apčiuopiamas skirtumas tarp Rytų ir Vakarų ankstyvosios civilizacijos.

Ryškiausi jonėnų atstovai yra Talis, Anaksimandras, Anaksimenas ir Heraklitas iš Efeso. Pirmieji trys žinomi kaip pirmosios antikinės filosofijos mokyklos, įsteigtos Mileto mieste, atstovai. Šios mokyklos pradininku laikomas *Talis* (apie 625—547 m. p. m. e.).

Talis daug keliavo. Lankydamasis kaimyniniuose kraštuose, daugiausia Finikijoje, jis studijavo tų kraštų papročius, žmonių poelgius, mėgino suprasti jų esmę. Talio nuomone, žmogus privalo savo išvadas grįsti tvirtu žinojimu, o ne vien tikėjimu. Žmonių tarpusavio santykiai esą turi būti reguliuojami taip, kad vienas kitam trokštų gėrio. „Mokyk ir mokykis ko geresnio", „Kas bloga, paslėpk namie", „Ne visais tikėk!", „Būdamas valdovu, valdyk save patį",— tokie buvo jo veiklos principai.

Graikai Talį vadino vienu iš septynių savo išminčių. Šio titulo jis nusipelnė už tai, kad iš anksto apskaičiavo būsimąjį

[2] Rytų tautų filosofijai manoma skirti atskirą „Filosofijos istorijos chrestomatijos" tomą.

585 m. p. m. e. gegužės 28 d. saulės užtemimą ir tuo nustebino savo amžininkus. Svarbiausiu savo tikslu Talis laikė gamtos studijavimą. Jį domino gamtos sandara, reiškinių vidiniai ir išoriniai ryšiai. Jo nuomone, mokslo (filosofijos) uždavinys — nustatyti, kas yra pasaulis, kokia buvo (jei ji buvo) jo pradžia. Talis padarė prielaidą, kad viskas susideda iš vieningos medžiagos (vandens), todėl visa, kas egzistuoja, yra tiesiogiai tarpusavyje susiję.

Šias filosofijos problemas gvildeno ir *Anaksimandras* (apie 610—546 m. p. m. e.) — pirmojo mums žinomo graikų filosofinio traktato „Apie gamtą" autorius. Jis, kaip ir Talis, taip pat ieškojo tos pirminės medžiagos — archė, iš kurios sudaryti visi kūnai. Tačiau jo nepatenkino pirminės medžiagos tapatinimas su konkretybe (vandeniu). Jis manė, kad ta pirminė medžiaga yra apeironas (neapibrėžtumas), kuris suvokiamas pojūčiais. Apeironas nėra tolygus konkrečiai medžiagai, jis — tik visų medžiagų pradas (pirminė medžiaga). Plutarcho teigimu, Anaksimandras tvirtinęs, jog apeirone glūdi kiekvieno atsiradimo ir išnykimo priežastis. Jis sako, kad iš jo būtent „išsiskiria ir dangūs, ir apskritai visi begaliniai pasauliai. Jis įrodinėjo, kad ir išnykimas, ir prieš tai atsiradimas vyko nuo begalinių amžių, viskam nuolat sukantis ratu"[3]. Apeironas, anot Anaksimandro, buvo, yra ir bus. Jis — amžinas. Tik laikantis tokio principo, esą, galima suvokti gamtoje vykstančius procesus. Filosofijos objektą Anaksimandras apibūdino kaip mokslą apie gamtą.

Panašaus požiūrio į gamtą laikėsi ir *Anaksimenas* (apie 585—apie 525 m. p. m. e.), tik jis pasaulio pirmine medžiaga laikė orą, kuriam praretėjus, esą, atsiranda ugnis, o sutirštėjus — vėjas, debesys, vanduo, žemė, akmenys. Jis mėgino sistemingai paaiškinti gamtą, suvokti gamtos jėgų veikimo principus be antgamtinių jėgų įsikišimo. Visi procesai gamtoje, esą, vyksta natūraliu būdu: „Susispaudus orui, dar susidaro ir debesys, o dar labiau susispaudus — vanduo. Iš dar labiau sutirštėjusio oro atsiranda žemė, o iš tirščiausio — akmenys"[4]. Tokiu principu susidarę visi kūnai. Kūnų kitimas sukelia gamtos stichijas. Antai „vėjai atsiranda, kai sutankėjęs oras ima judėti. Orui susislėgus ir dar labiau sutankėjus, atsiranda debesys ir vėl virsta vandeniu. Kruša pasipila, kai nuo debesų

[3] Žr. šios knygos p. 32.
[4] Ten pat, p. 35.

krintąs žemyn vanduo sušąla, o sniegas — kai sušąla patys debesys, būdami prisisunkę drėgmės"[5].

Miletiečiai stebėjo tuos reiškinius, kurių buvimą ir mes patiriame. Pavyzdžiui, jeigu per lietų pastatysime kubilą, į jį prilis. Ilgainiui vanduo išgaruos. Kubilo dugne liks smėlio. Anaksimenui tai — įrodymas, kad vanduo susidarė iš oro ir virto žeme (smėliu). Šis virtimas savaiminis, be kieno nors pagalbos iš šalies. Miletiečiai gamtos reiškinių priežasčių ieškojo pačioje gamtoje.

Talis, Anaksimandras ir Anaksimenas savo pažiūras grindė analogiškais principais, o išvadas darė, remdamiesi gamtos stebėjimais. Pasaulis jiems objektyviai egzistuoja, pažinti jį — reiškia jį stebėti. Čia aiškiai apčiuopiame pirmuosius materialistinės pasaulėžiūros daigus.

Tolimesniam šios pasaulėžiūros plėtojimuisi didelę reikšmę turėjo ir *Heraklito* iš Efeso (apie 544/540 m. p. m. e.—?) samprotavimai. Iš jo kūrybos mūsų laikus pasiekė apie 130 fragmentų, skirtų kosmologijai, politikai ir teologijai. Heraklitas viso, kas egzistuoja, pradu laikė ugnį, kuri keičia savo egzistavimo formas. Ugnis, jo nuomone, keičiasi dviem kryptim: aukštyn (žemė—vanduo—oras—ugnis) ir žemyn (ugnis—oras — vanduo—žemė). Tokio kitimo dėka ir atsiranda įvairūs kūnai.

Pasaulis, Heraklito nuomone, nesukurtas nei dievų, nei žmonių; jis visuomet buvo, yra ir bus amžinai gyva ugnis, kuri dėsningai čia suliepsnoja, čia vėl gęsta. Ploniausioji ugnis yra grynasis protas, logas. Ši visagalė dieviškoji ugnis, būdama grynu protu, skildama ir tarpusavyje kovodama, pagimdo daugybę daiktų (kelias žemyn). Santarvė ir taika joje veda į sustingimą, tačiau šią sustingimo būklę naikina logas, ir viskas vėl virsta vieningąja pirmaprade ugnimi (kelias aukštyn). Vienas atsiranda kito mirties kaina.

Šiame amžinajame judėjime „aukštyn" ir „žemyn" iš vieningojo prado (ugnies) atsiranda viskas, ir viskas vėl virsta tuo, kas vieninga. Tokia visų reiškinių pradžia. Iš nieko niekas neatsiranda, egzistuoja tik būtis. Viskas kinta („Į tas pačias upes mes įbrendame ir neįbrendame, esame jose ir nesame", „Tuos, kurie braidžioja po tas pačias upes, skalauja vis kiti ir kiti vandenys"[6]). Šį kitimą tvarko logas, kurį, anot Heraklito, pažįsta tik nedaugelis.

---

[5] Ten pat, p. 36.
[6] Ten pat, p. 44.

Heraklitas tyrinėjo ir pasaulio pažinimo galimybes. „Aš labiau vertinu tai, kas matoma, girdima, ko išmokstama"[7],— sakė jis. Tačiau viso pažinimo jis neapribojo jutimo organų teikiama informacija. Jos dėka tik kaupiami faktai. „Didelis išsimokslinimas neįkrečia proto"[8]. Tai pasiekiama proto (logo) dėka, o jutimo organų duomenys yra tik pirminis pažinimo šaltinis.

Visuotiniu logu Heraklitas mėgino paaiškinti ir socialinius procesus. Jis nepripažino žmonių lygybės. „Vienas, jei tik jis labai geras, man atstoja dešimt tūkstančių"[9],— sakė jis. Jam — geriausias tas, kuris yra išmintingesnis, nes ne visi žmonės vienodai sugeba pažinti pasaulį. O sugebėjimas pažinti — esą, tobuliausia ugnies forma — pirmoji ugnis, siela. Pagal ją nustatoma žmogaus vieta visuomenėje. Be to, žmogaus vietą kitų žmonių tarpe išryškina ir karai. Karas, jo nuomone, yra visų daiktų tėvas: vienuose jis atskleidžia dievus, kituose — žmones; vienuose — vergus, kituose — laisvuosius. Išmintis turi viešpatauti visur ir viską valdyti. Būti išmintingu, teigė Heraklitas,— reiškia nusileisti ir paklusti protui (logui). Tik paklusdamas proto dėsniams, kurie pasireiškia ir valstybės sutvarkyme, ir gamtoje, žmogus įgyja dvasinį aiškumą, kuris suteikia jam didžiausią laimę.

Heraklitas išjuokė tuos, kurie visą savo sąmoningą veiklą nukreipė į materialinių vertybių siekimą. „Jeigu laimė slypėtų kūniškuose pasismaginimuose, tai ir jaučius galėtume laikyti laimingais, kai jie gauna paėsti žirnių"[10],— rašė jis.

Heraklitas — vienas pirmųjų antikos dialektikų. Jis suformulavo dialektikos principą ir taikė jį gamtos ir visuomenės pažinimui. Jo sukurta filosofinė koncepcija veikė vėlesnius filosofus. Ją įsisavino stoikai, o per šiuos — krikščionybė ir visa Vakarų Europos filosofija. Heraklitą labai vertino ir marksizmo teoretikai.

Iš italikų žymiausios yra pitagoriečių ir eléjiečių mokyklos. Pitagoriečių mokyklos įsteigėjas buvo *Pitagoras* (apie 570—apie 500 m. p. m. e.). Kadangi visi šios mokyklos atstovai dėstė savo pažiūras Pitagoro vardu, šiandien negalime atskirti paties Pitagoro ir jo mokinių minčių.

---

[7] Ten pat, p. 44.
[8] Ten pat, p. 42.
[9] Ten pat, p. 44.
[10] Ten pat, p. 43.

Pitagoras gimė Samo saloje, kuri konkuravo su Miletu. Salos valdovu buvo neprincipingas politikas, kuris stengėsi sužlugdyti Miletą. Siekdamas šio tikslo, jis nevengė ir tokių negarbingų priemonių, kaip sąjungos su visų graikų priešais — persais. Būsimasis mąstytojas, susipykęs su salą valdžiusiu tironu Polikratu, išvyko iš Samo salos ir įsikūrė Krotone, Pietų Italijos graikų mieste. Tais laikais ir ten tarpusavyje vaidijosi įvairūs graikų miestai — poliai.

Krotone Pitagoras įkūrė religinę mistinę pitagoriečių sąjungą, kuri greitai užgrobė mieste valdžią. Jis sukūrė politinės partijos prototipą. Anksčiau politikai veikdavo, remdamiesi savo giminėmis ir draugais, dabar į areną iškilo bendraminčių grupuotė, turinti savo struktūrą ir nuostatus. Priimant į šią sąjungą, vadovautasi sudėtinga atrankos sistema. Kiekvienas, norintis būti pitagoriečiu, privalėjo praeiti penkerių metų bandomąjį laikotarpį. Per tą laiką reikėjo išmokti, kai reikia, tylėti, valdytis ir besąlygiškai paklusti Pitagorui. Kandidatai į sąjungos narius ne tik nematydavo paties Pitagoro, bet ir nedrįsdavo ištarti jo vardo. Jie tik per tarpininkus gaudavo savo patrono nurodymus, kuriuos privalėjo aiškintis simboliškai — banalybėje įžvelgti gilią prasmę.

Pitagoras tapo antikinės demokratijos priešu. Pasisavinęs visų miesto piliečių nuopelnus, jis pasiskelbė mistine asmenybe, pusdieviu. Jis teigė, kad yra trys rūšys „protingų būtybių: pirma — dievas, antra — žmogus ir trečia — panaši į Pitagorą"[11]

Pitagoro filosofinė koncepcija reikalavo naujo požiūrio į religiją. Į jos rėmus netilpo orfikų religinis kultas su konkrečiais, pernelyg sužmogintais dievų įvaizdžiais. Pitagoras skelbė nemirtingumo idėją. Jo supratimu, „siela yra nemirtinga, ir ji pereina į kitų gyvų būtybių kūnus. Visa, kas vyksta pasaulyje, po tam tikro laiko vėl pasikartoja, bet nieko nauja apskritai neatsiranda, ir visas gyvas būtybes reikia laikyti vienarūšėmis"[12].

Pitagoriečiai domėjosi matematika. Ji tapo jų loginių apmąstymų išeities tašku. Remiantis ja, buvo aiškinama pasaulio struktūra ir etikos problemos. Pitagoriečiai, atmesdami miletiečių idėją apie realųjį (materialųjį) pasaulio pradą, kūrė teoriją, pagal kurią viso, kas egzistuoja, pradas yra skaičiai.

---

[11] Cituota iš Б. *Рассел*, История Западной философии, М., 1959, с. 51.

[12] Cituota iš С. Я. *Лурье*, Очерки по истории античной науки, М., 1947, с. 31.

Nagrinėdami skaičių savybes, jie pastebėjo kai kuriuos dialektikos elementus: prie kiekvieno skaičiaus pridėjus ar atėmus vienetą, pakeičiama ankstesniųjų skaitmenų struktūra: porinis skaičius paverčiamas neporiniu, dalomas — nedalomu. Skaičius pitagoriečiai atskyrė nuo konkrečių daiktų ir pavertė juos savarankiškomis būtybėmis, absoliutino ir dievino juos. Pavyzdžiui, vienetas (šventoji monada) — tai dievų motina, visuotinis pradas ir visų gamtos reiškinių esmė; dvejetas — priešybių neigimo principas gamtoje. Gamta organizuoja kūnus (trejetus); ketvertas — keturių žemės elementų simbolis ir pan.

Visi skaičiai, anot pitagoriečių, sudaro vieningą harmoniją, kurią jie laikė universalia. Šiuo harmonijos principu pitagoriečiai aiškino ir visuomenės gyvenimą. Harmonijos esmė yra pusiausvyra. Priešingos pusės yra lygios — toks yra gamtos dėsnis. Juo remdamiesi, pitagoriečiai aristokratus priešpastatė masėms. Todėl demokratiją jie laikė tvarkos (harmonijos) ardytoja ir tvirtino, kad ji yra laikina ir ją būtina panaikinti. Pitagoriečiai mėgino įrodyti, kad asmeninė valdžia yra tobula ir todėl jos negalima kritikuoti.

Pasaulyje, anot pitagoriečių, egzistuoja trys žmonių kategorijos, kurias jie alegoriškai lygino su žmonėmis, ateinančiais į olimpines žaidynes. Pirmieji olimpinėmis žaidynėmis naudojasi kaip vieta, kur galima ką nors nusipirkti ar parduoti. Antrieji jose rungiasi. Tretieji ateina tiesiog pasižiūrėti. Pastarieji yra bešališki. Abiejų pirmųjų kategorijų žmonės yra suinteresuoti, o mokslui gali pasišvęsti tik nesuinteresuotieji, todėl jie yra patys geriausi. Tai irgi buvo vienas iš argumentų žmonių socialinei nelygybei ir autoritarinio valdymo būtinybei pagrįsti.

Pitagoriečiai, apžvelgę galimus žmonių santykius su materialinėmis vertybėmis, teigė, kad žmogaus gyvenimas yra laikinas, todėl ir visos materialinės vertybės yra laikinos. Šie pitagoriečių samprotavimai padėjo ne tik susiformuoti idealistinei filosofijai, bet ir atsirasti naujoms religinėms koncepcijoms.

Kiek kitokio pobūdžio buvo elėjiečių mokykla (mokyklos pavadinimas kilęs nuo Elėjos miesto, buvusio Pietų Italijoje). Jos steigėju laikomas *Ksenofanas* (VI—V a. p. m. e.), V. Tatarkevičiaus spėjimu, buvęs Anaksimandro mokinys[13]. Tad, prieš

[13] Žr. W. *Tatarkiewicz*, Historia filozofii, t. 1, Warszawa, 1968, s. 39.

įkurdamas savo mokyklą Pietų Italijoje, jis buvo gerai susipažinęs su miletiečių filosofija. Ksenofanas, kaip ir miletiečiai, siekė suvokti pasaulio egzistavimo esmę. Jo nuomone, pasaulis neatsiranda ir nežūsta; jis tiesiog yra.

Ksenofanas iškėlė vieningos pasaulinės visybės egzistavimo idėją, kuri neatitiko senovės graikų tarpe paplitusios dievų sampratos. Jis bene pirmasis kritiškai pažvelgė į savo epochos dievus ir galvojo, kad jie — žmogaus mąstymo padarinys (žmogus kuria dievo įvaizdį pagal save). Bet jei turėtų rankas ir jaučiai, arkliai arba liūtai,

> Arba mokėtų tapyti ir kūrinius kurti, kaip žmonės,
> Jautiškos išvaizdos jaučiai, arkliai gi arkliškos imtų
> Savo tapyti dievus ir kūnus priskirtų jiems tokius,
> Kokius, tikriausiai, ir patys dabar kiekvienas jų turi,—

pažymi Ksenofanas. Šią mintį jis iliustruoja ir tokiais samprotavimais:

> Savo dievus etiopai vaizduoja juodais, bukanosiais.
> Trakai gi sako, kad jie šviesiaakiai ir rudaplaukiai.
> — — — — — — — — —
> O mirtingieji galvoja, kad gimdo dievai vienas kitą,
> Turi taip pat drabužius jie, balsą ir kūną, kaip žmonės [14].

Ksenofanas kritikavo pliuralistinę dievo sampratą. Antikinio pasaulio dievų įvairovė privedė jį prie išvados, kad esamų dievų įvaizdžius sukūrė žmogus. Tačiau ir Ksenofanas neneigė paties dievo buvimo fakto. Jis tik galvojo, kad tuo metu paplitęs dievo vaizdavimas neatitinka tikrosios dievo esybės. Jis stengėsi paaiškinti, kas yra dievas ir koks jo vaidmuo žmogaus gyvenime. Ksenofano nuomone, dievas yra vieningas ir jis nėra tapatus kokiam nors žinomam objektui. „Dievo būtis esanti rutulio formos, nieko panašaus su žmogumi neturinti. Ji viską mato ir viską girdi, žinoma, nekvėpuoja. Visa tai yra protas, mąstymas ir amžinybė"[15],— teigė Ksenofanas.

Visybės problema tapo svarbiausia problema elėjiečių filosofijoje. Kitas žymus elėjiečių atstovas *Parmenidas* (apie 540—? m. p. m. e.), analizuodamas šią problemą, kritikavo Heraklitą ir tvirtino, jog visybė nekintanti. Jo nuomone, žodžiai ir veiksmai yra tapatūs.

Parmenidas siekė įrodyti, kad jutiminiai organų duomenys mus klaidina, todėl pojūčiai negali padėti pažinimui. Pasaulis

[14] Žr. šios knygos p. 50.
[15] Ten pat, p. 47—48.

pažįstamas tik teorinio mąstymo (proto, logo) dėka. Parmenidas laikomas racionalizmo pradininku antikinėje filosofijoje. Vėliau racionalizmo tradicijas tęsė kiti elėjiečiai.

Parmenidas pirmasis iš mums žinomų mąstytojų mėgino suklasifikuoti filosofines pažiūras. Vadinasi, jis įžvelgė filosofinių sistemų formavimąsi. Jo nuomone, filosofijoje egzistuoja trys srovės: 1) tie, kurie teigia, kad yra būtis, nebūties nėra. Šiai srovei jis priskyrė save ir kitus elėjiečius, kurių pažiūras laike vienintelėmis teisingomis; 2) tie, kurie teigia, kad yra būtis, yra ir nebūtis (pitagoriečiai); 3) tie, kurie teigia, kad būtis ir nebūtis vienas ir tas pats ir kad būtis ir nebūtis nėra vienas ir tas pats (pavyzdžiui, Heràklitas).

Elėjiečių mokyklai atstovavo ir *Zenonas* iš Elėjos (apie 490—430 m. p. m. e.) bei *Melisas* (apie 410—apie 360 m. p. m. e.). Zenonas — pirmasis graikų filosofas, pradėjęs rašyti proza ir panaudojęs savo veikaluose netiesioginių įrodymų metodą. Jis pagarsėjo savo paradoksų analize. Filosofijos Zenonas mokėsi iš Parmenido[16] ir visą gyvenimą ištikimai gynė ir puoselėjo jo sukurtą sistemą.

Zenonas teigė, kad būtis yra nekintanti visybė, todėl jos negalima laikyti sudėtinių dalių suma. Savo filosofinius apmąstymus jis grindė postulatu: nė vienas teisingas teiginys negali būti prieštaringas. Juo remdamasis, jis ir įrodinėjo, kad judėjimas nesuderinamas su vieninga būtimi. Tuo jis siekė paneigti Heraklito dialektiką.

Svarbiausiu savo filosofijos nuopelnu Zenonas laikė tai, kad jis, esą, įrodęs, jog jutimo organų duomenys nėra joks argumentas pažinime. Šią prielaidą jis nagrinėja antinomijoje „Kviečio grūdas". Zenonas klausia: jeigu mestume grūdą arba, vaizdumo dėlei, jo dešimttūkstantinę dalį, ar girdėtume triukšmą? ir atsako: žinoma, ne. O jeigu išpilsime medimną[17] grūdų, ar girdėsime triukšmą? Atsakymas čia teigiamas. Bet pagal logikos dėsnius triukšmas turėjo būti girdimas abiem atvejais. Išeitų, kad jutimo organų (šiuo atveju — klausos) parodymai nebuvo tikri, tik nežinome, kada (ar pirmuoju atveju buvo triukšmas, o mes jo negirdėjome, arba antruoju atveju jo nebuvo, o mes įsivaizdavome, kad jis yra). Tai, Zenono nuomone, įrodo, kad pojūčiai negali būti įrodymų šaltiniu.

---

[16] Žr. *В. Я. Комарова,* К текстологическому анализу античной философии, Л., 1974, с. 65.

[17] Senovės graikų mato vienetas, lygus 52,5 litro.

Zenonas iškėlė dar keturias aporijas („Dichotomija", „Achilas", „Strėlė" ir „Stadionas"), įrodančias, kad judėjimo nėra (esą, judėjimas — tik mūsų mąstymo padarinys).

Aporijoje „Achilas" Zenonas įrodinėja, kad, jeigu būties požymis — begalinis tęstinumas laike, tai baigtinis nuotolis negali būti įveiktas, ir judėjimas niekuomet nesibaigs. Zenonas samprotauja šitaip: Achilas turi nubėgti tą nuotolį, kuris jį skiria nuo vėžlio. Įveikdamas šį nuotolį, Achilas neišvengiamai nužengs naują kelio tarpą, ir tarp jų atsiras naujas nuotolis, nors ir mažesnis. Achilas vėl privalės jį įveikti. Bet vėžlys ir vėl pajudės į priekį, tarp jų atsiras naujas nuotolis, nors ir dar labiau sumažėjęs. Toks veiksmas kartosis begalybę kartų. Išvada: pats greičiausias objektas, vydamasis patį lėčiausiąjį, esamo nuotolio tarp jų įveikimui panaudoja laiką, nors ir be galo mažėjantį, tačiau niekuomet neišnykstantį. Taigi Zenonas galvojo įrodęs, kad judėjimas — mūsų jutimo organų riboto sugebėjimo padarinys. Ar gali dingti laiko tęsiamumas? Jeigu negali, tai Achilas amžinai vysis vėžlį. O jeigu gali, Achilas taip pat nepavys vėžlio, nes, dingus laikui, ir Achilas, ir vėžlys nustos judėję. Iš šios aporijos išplaukia tokia išvada: judėjimo supratimas nesuderinamas su būties amžinumu. Panašios išvados ir kitose Zenono aporijose.

Zenono aporijos ne kartą privertė susimąstyti vėlesniųjų laikų filosofus. Jis objektyviai pastebėjo laiko ir erdvės dialektiškumą, nors pats to ir nesiekė įrodyti.

Parmenido mokymą apie vieningą būtį gynė ir Melisas, kuris pats nebuvo kilęs iš Elėjos. Jo tėvynė — Samo sala. Jis buvo žinomas valstybės veikėjas ir laivyno vadas, vadovavęs mūšiui su atėniečiais. Jis kritikavo Empedoklį, diskutavo su Heraklitu. Šiose diskusijose jis laikėsi principo — pojūčiai nėra pažinimo šaltinis. Jis abejojo patikimumu turimų žinių, jų tarpe ir gautų abstrakčiu mąstymu. „Mes būties negalime nei matyti, nei pažinti"[18],— sakė jis. Elėjiečiams būdingas skepticizmas pasireiškė, analizuojant ir dievų pažinimą. Pavyzdžiui, Diogenas iš Laertės rašo, kad Melisas „ir apie dievus kalbėjo, jog nereikia įrodinėti jų buvimo, nes jų pažinti negalima"[19].

Elėjiečių pažinimo koncepciją tęsė sofistai.

---

[18] Žr. šios knygos p. 58.
[19] Ten pat, p. 56.

Analizuodami pirmąsias antikinės Graikijos filosofines mokyklas, pastebime ryšį tarp jų: polemizuodamos viena su kita, jos turėjo bendrą kamieną — miletiečių natūrfilosofiją. Vėliau antikinė graikų filosofija diferencijavosi: joje išsikristalizavo dvi pagrindinės filosofijos kryptys — materializmas ir idealizmas.

Bronius Genzelis

TALIS
(apie 625-547 m. p. m. e.)

Talis — pirmasis istoriškai tikras senovės graikų filosofijos atstovas. Iš jam priskiriamų veikalų nė vieno nėra išlikusio, išskyrus 20 posakių. Apie Talio filosofines pažiūras daugiausia sužinome iš antikos autorių liudijimų, kurių dalį skelbiame šioje chrestomatijoje.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, „Apie filosofų gyvenimą ir pažiūras", I, 22—24[1]. Herodotas, Duridas ir Demokritas sako, kad Talis, Eksamijo ir Kleobulinės sūnus, kilęs iš telidų, o jie yra finikie-

[1] Kadangi visi Diogeno liudijimai yra paimti tik iš šios knygos, tad toliau bus apsiribojama tik šio autoriaus nurodymu. Romėniški skaitmenys

čiai, kilmingiausi Kadmo ir Agenoro palikuonys. Platonas teigia, kad jis buvo vienas iš septynių išminčių ir pirmąkart buvo juo pavadintas, esant Atėnuose archontu Damasijui, o Demetrijas iš Falero savo „Archontų sąraše" rašo, kad nuo jo ir kilo pavadinimas septyni išminčiai. Piliečio teises Talis įsigijo Milete, atvykęs tenai su ištremtu iš Finikijos Neilėju. Daug kas mano, kad jis buvo tikras miletietis, be to, šlovingos giminės.

Be valstybinių reikalų, Talis užsiėmė gamtos stebėjimu. Anot kai kurių, jis nepalikęs jokių raštų, o jam priskiriamas veikalas „Jūrininkų mokslas apie dangaus šviesulius" esąs Foko iš Samo. Kalimachas, sužinojęs, kad Talis — Mažosios Lokės atradėjas, šitaip „Jambuose" rašė:

Ir išmatavo jis Vežimo žvaigždeles,
Kuriom naudojosi jūreiviai finikiečiai.

Vieni galvoja, kad jis parašė tik du kūrinius — „Apie saulės sukimąsi" ir „Apie saulėgrąžą", o visa kita laikęs nesuvokiamu dalyku. Kiti, jų tarpe ir Eudemas pasakojime „Apie astronomus", mano, kad jis pirmasis susidomėjo astronomija ir išpranašavo saulės užtemimus bei sukimąsi. Dėl to juo žavisi ir Ksenofanas su Herodotu. Apie tai liudija ir Heraklitas bei Demokritas.

Dar kiti, taip pat ir poetas Choirilas, tvirtina, kad jis pirmasis pasakė, jog sielos esančios nemirtingos. Anot kai kurių, jis pirmasis suradęs saulės sukimosi kelią nuo išeities taško iki grįžimo ir pirmasis nustatęs jos, taip pat ir mėnulio dydį, o jis lygus saulės ir mėnulio rato septyni šimtai dvidešimtajai daliai. Sako, jis pirmasis paskutinę mėnesio dieną pavadinęs trisdešimtuke. Kai kas tvirtina, kad jis pirmasis kalbėjo apie gamtą.

Aristotelis ir Hipijas teigia, kad Talis, remdamasis magnetiniu akmeniu ir gintaru, tvirtinęs, jog ir negyvieji daiktai turį sielą. Pamfilė sako, kad, pasimokęs iš egiptiečių geometrijos, jis pirmasis į apskritimą įrašęs stačiakampį, trikampį ir jautį, o po to paaukojęs. Kiti, jų tarpe ir išmoningasis Apolodoras, mano, kad tai padaręs Pitagoras. Apolodoras daugiausia atpasakoja tai, ką sako Kalimachas „Jambuose".

(kitur raidės) reiškia veikalo knygą arba dalį, o arabiški (jeigu vienas) — tai tos knygos ar dalies teksto eilutės pradžią, jei keletas arabiškų skaičių — tai pirmuoju žymimas puslapis, antruoju — eilutė.

Atrodo, kad jis ir politikoje kuo puikiausiai susigaudė. Juk kai Kresas buvo pasiūlęs miletiečiams sudaryti karinę sąjungą, jis pasipriešino, ir tai išgelbėjo miestą, nes nugalėjo Kiras.

Heraklidas pasakoja, kad asmeniniame gyvenime Talis buvo vienišas ir atsiskyręs. Vieni tvirtina, kad jis buvęs vedęs ir turėjęs sūnų Kibistą, kiti — kad pasilikęs nevedęs, o įsūnijęs sesers vaiką. Sykį paklaustas, dėl ko negimdąs vaikų, atsakė: „Iš meilės vaikams!" Ir sako, kad, motinai verčiant jį vesti, taręs: „Dar ne laikas!" Po to, kai jau senstelėjo, jai neatstojant, pasakęs: „Jau nebe laikas!"

Hieronimas iš Rodo rašo antrajame (prisiminime.— *Vert.*) „Įvairių prisiminimų", jog, norėdamas parodyti, kaip yra lengva praturtėti, numatydamas būsiant gerą alyvų derlių, išnuomojęs alyvų slėgtuvus ir surinkęs milžiniškus pinigus.

Visa ko pradžia Talis laikęs vandenį, o pasaulį manęs esant sudvasintą ir pilną demonų. Sako, kad jis nustatęs metų laikus ir padalinęs metus į tris šimtus šešiasdešimt penkias dienas.

Niekas jam nevadovavo, išskyrus tai, kad, nuvykęs į Egiptą, bendravo su žyniais. Hieronimas teigia, kad jis išmatavo piramides iš šešėlio, pastebėjęs, kada tas šešėlis mums atrodo to paties dydžio.

Sako, kad jis, vedamas senės, išėjęs iš namų patyrinėti žvaigždžių ir įkritęs į duobę. O senė jam, gailiai dejuojančiam, tarė: „Tu, Tali, negalėdamas pamatyti to, kas yra po tavo kojom, dar galvoji pažinti tai, kas yra danguje!"

Šitas išminčius mirė, bežiūrėdamas gimnastų varžybų, būdamas jau senas, be to, nusilpęs nuo karščio bei troškulio. Ant jo paminklo užrašyta:

Antkapis šis nežymus, bet šlovė jo siekia net dangų.
Štai kur didžios išminties, štai kur ir Talio ieškok!

Pirmajame „Dvieilių", arba „Įvairių eilių", skyriuje išliko tokia jam skirta epigrama:

Saulėtas Dzeuse, varžybas kadaise bežiūrintį Talį,
Mūsų išminčių, tu iš stadiono čiupai.
Oi kaip gerai padarei, kad nusivedei jį, jau senuką,
Nes nuo žemės žvaigždžių jis negalėjo stebėt!

Aristotelis, „Metafizika", A, 3, 983b, 6—35. Daugelis tų, kurie pirmieji pradėjo filosofuoti, manė, kad vienintelė visa ko

pradžia slypinti materijoje: juk iš jos kilo visa esamybė, iš jos iš pradžių gimstama ir į ją galiausiai nueinama benykstant; esmė pasilieka, tik būsena keičiasi. Pagal juos — pirmasis toks esamybės pradas dėl to ir yra medžiaga; manoma, kad niekas negimsta ir nežūsta, nes visą laiką išlieka ta pati medžiaga <...> Juk turi būti kažkokia medžiaga, viena, o gal ir daugiau, iš kurios atsiranda kitkas, jai išliekant.

Žinoma, ne visi sutaria dėl šitokio pirmojo prado didumo ir pavidalo. Štai Talis, tokios filosofijos pradininkas, tvirtina, kad pradžia — vanduo. Dėl to jis ir skelbė, kad net žemė esanti ant vandens. Gal būt, jis priėjo tokią išvadą dėl to, kad matė, jog visų maistas yra drėgnas, o ir pats karštis kyla iš vandens ir ant vandens laikosi. O tai, iš ko kas atsiranda, ir yra visa ko pradžia. Iš tikrųjų jis padarė tokią išvadą dėl to, kad visų daiktų sėklos turi drėgną prigimtį, taigi vanduo yra drėgnų daiktų atsiradimo pradžia. Yra ir tokių, kurie mano, kad šitaip samprotavo apie prigimtį ir gilios senovės žmonės, gyvenę daug anksčiau už dabartinę kartą ir pirmieji ėmę samprotauti ir apie dievų prigimtį. Juk jie Okeaną ir Tetiją padarė pirmaisiais tėvais, o priesaiką — dievų vandeniu, jų pačių vadinamą Stiksu. Juk tai, kas seniausia, yra labiausiai gerbiama, o labiausiai gerbiama yra priesaika.

Simplikijus, „Fizika", 23, 21. Tuos, kurie sako, kad pradžia yra viena ir judanti, Aristotelis, tarp kitko, vadina fizikais, o kai kurie, pavyzdžiui, Talis iš Mileto, Eksamijo sūnus, ir Hiponas, kurs, rodos, buvo bedievis, tvirtina, kad pradžia apibrėžta. Jie sakė, kad pradžia — tai vanduo, ir priėjo tokią nuomonę, pojūčiais stebėdami reiškinius. Juk ir karštis laikosi dėl drėgmės, o tai, kas išdžiūsta, miršta, ir visos sėklos yra drėgnos, o bet koks maistas yra sultingas. Tad iš ko kiekvienas yra kilęs, tuo ir maitintis turi. Vanduo yra drėgnos materijos pradžia ir apima viską. Štai dėl ko visa ko pradžia Talis palaikė vandenį ir skelbė, kad žemė guli ant vandens. O pripažįstantys vieną kažkokią stichiją laikė ją neriboto didumo, kaip ir Talis vandenį.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", I, 17, 1. Talis ir jo pasekėjai mano, kad elementų susimaišymai, jiems besikeičiant, sudarą junginius.

Ten pat, II, 1, 2. Talis ir jo pasekėjai tvirtina, kad pasaulis yra vieningas.

Ten pat, II, 12, 1. Talis ir Pitagoras su savo pasekėjais visą dangaus rutulį dalina į penkis ratus, kuriuos vadina zonomis. Iš jų vieną pavadina šiauriniu, jis visada matomas, kitą — vasariniu posūkio ratu, trečią — vidudienio ratu, ketvirtą — žieminiu posūkio ratu, penktą — antarktiniu, jis nematomas. Manoma, kad ratas, einąs skersai trijų vidurinių, vadinamas zodiaku, liečia tris vidurinius ratus, o juos visus tiesia linija nuo šiaurės į priešingą pusę kerta dienovidis.

Aristotelis, „Apie dangų", B, 13, 294a, 28. Kai kas mano, kad žemė guli ant vandens. Mes turime tokį labai senovišką mokymą, kurį, sako, skelbęs Talis iš Mileto, kad žemė, sugebėdama plaukti, plūduriuojanti kaip medis ar kitas panašus daiktas (juk iš jų ore nė vienas negalįs išsilaikyti, o tik ant vandens), dėl to visiškai ne tas pat būtų kalbėti apie žemę ir apie vandenį, nešiojantį žemę.

Simplikijus, „Apie dangų", 522, 14. Jis nurodo nuomonę Talio iš Mileto, teigiančio, kad žemė plūduriuoja ant vandens, tarsi medis ar koks kitas daiktas, sugebąs išsilaikyti vandenyje. Aristotelis pasisako prieš šitą nuomonę, galimas daiktas, vis labiau įsigalinčią dėl to, kad ir egiptiečių mituose šitaip pasakojama, o Talis, gal būt, perėmė šitą mokymą iš ten.

Seneka, „Gamtos klausimai", III, 14. Talio nuomonė yra nesąmonė. Juk jis sako, kad žemės rutulys laikosi ant vandens ir yra jo nešiojamas tarsi laivas, o dėl vandens judėjimo banguojąs tada, kai iš tikrųjų sakoma drebąs. Taigi nenuostabu, kad gausu drėgmės upėms išsilieti, juk visas pasaulis skęsta drėgmėje.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", III, 11, 1. Talio pasekėjai teigia, kad žemė yra vidury.

Herodotas, „Graikų pažiūra į Nilo slenksčius", II, 20. Talis mano, kad kasmetiniai (vasariniai) vėjai, pučią nuo Egipto, pakelia Nilo vandens masę dėl to, kad priešais esančios jūros patvinimas atmuša jo nutekantį vandenį.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", II, 13, 1. Talis mano, kad dangaus kūnai yra žemiškos prigimties, tik apsupti ugnies. Jis mano, kad ir saulė yra žemiškos prigimties. Talis pirmasis pasakė, kad saulė užtemsta, kai mėnuo, būdamas taip pat žemiškos prigimties, praeina pro ją statmenai. Visa tai yra matoma kaip atspindys, mėnuliui atsidūrus po saulės disku.

Aristotelis, „Apie sielą", A, 5, 411a, 7. Kai kas tvirtina, kad siela yra susimaišiusi su visa kuo, dėl to, gal būt, ir Talis manė, kad visur pilna dievų.

Ten pat, A, 2, 405a, 19. Atrodo, ir Talis užsimena, jog siela yra kažkas judraus, vadinasi, sako jis, magnetas turi sielą, nes jis judina geležį.

[TALIUI PRISKIRIAMI POSAKIAI][2]

1. Laiduok, o nelaimė čia·pat!
2. Atmink draugus čia pat esančius ir nesančius.
3. Savo išvaizdos negražink, bet būk gražus savo papročiais.
4. Nesistenk nešvariai praturtėti!
5. Tegu šmeižtai tavęs nesukiršina prieš tuos, kuriems privalai būti ištikimas.
6. Nesibijok pataikauti savo gimdytojams!
7. Neperimk iš tėvo ydos!
8. Ką padarei savo tėvams, to ir pats senatvėje lauk iš savo vaikų.
9. Sunku yra pažinti patį save.
10. Maloniausia yra pasiekti tai, ko trokšti.
11. Tinginystė yra nepakenčiama.
12. Nesaikingumas kenkia.
13. Neišsiauklėjimas yra nepakenčiamas.
14. Mokyk ir mokykis ko geresnio.
15. Būk apsukrus, bet nesistenk praturtėti.
16. Kas bloga, paslėpk namie.
17. Ne tiek apgailestauk, kiek pavydėk!
18. Prisilaikyk saiko!
19. Ne visais tikėk!
20. Būdamas valdovu, valdyk save patį.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 67—81, 64. Vertė *R. Mironas.*

[2] Antraštės laužtiniuose skliaustuose — chrestomatijos rengėjų.

ANAKSIMANDRAS
(apie 610-546 m. p. m. e.)

Yra žinoma, kad Anaksimandras proza parašė filosofinį veikalą „Apie gamtą", tačiau mūsų laikus pasiekė tik 2—3 antikos autorių pateikti jo fragmentai bei keletas liudijimų apie šio filosofo pažiūras.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, II, 1—2. Anaksimandras, Praksiado sūnus, iš Mileto. Jis teigė, kad pradžia ir pirmapradis elementas yra neapibrėžtas, ir nelaikė juo nei oro, nei vandens, nei ko nors kito. Nors atskiros dalys ir keičiasi, bet visuma išlieka nekintama. Rutulio formos žemė gulinti vidury ir užimanti centrinę padėtį. Mėnulis savo šviesos neturįs ir apšviečiamas saulės, o saulė ne mažesnė už žemę ir gryniausia ugnis. Favorinas „Įvairiose istorijose" rašo, kad Anaksimandras pirmasis išrado saulės laikrodžiui strėlę, rodančią saulės pasisukimą ir saulėgrąžą, ir uždėjo ją ant Spartoje esančio saulės laikrodžio, be to, pagamino horoskopą. Jis pirmasis nubraižė žemės ir jūros apmatus ir pagamino gaublį. Jis buvo surašęs pagrindinį savo nuomonių išdėstymą, kurį kažkur buvo radęs ir Apolodoras iš Atėnų, mat, savo „Kronikose" jis sako, kad antraisiais penkiasdešimt aštuntosios olimpiados metais Anaksimandras turėjęs šešiasdešimt ketverius metus, o netrukus po to miręs. Jo žydėjimo metai beveik sutapo su Samo tirono Polikrato laikais.

Simplikijus, „Fizika", 24, 13. Iš tų, kurie kalbėjo apie vieną, judantį ir neapibrėžtą, buvo Praksiado sūnus Anaksimandras iš Mileto — Talio pasekėjas ir mokinys. Visos esamybės pradžią ir pirmapradį elementą jis vadino beribiu. Jis pirmasis įvedė pavadinimą pradžia ir sakė, kad toji pradžia nėra nei vanduo, nei kita kas iš vadinamųjų elementų, bet turinti kažkokią kitą neapibrėžtą medžiagą, iš kurios kyla ir visi dangūs, ir visi pasauliai juose. „O iš ko esamybė atsiranda, į ten iš būtinybės žūdama ji ir sugrįžta." Poetiškiau jis šit kaip apie

tai pasakė: „Jie vieni iš kitų tam tikru laiku gauna bausmę ir atpildą už savo nusižengimus". Aišku, kad jis, matydamas, kaip keturi elementai virsta vieni kitais, nemanė, kad tai daro vienas iš jų, bet kažkas kitas šalia jų. O tas kitas atsiranda ne kintant elementui, bet dėl amžino judėjimo, priešingumams vienas kitą neigiant. Dėl to Aristotelis Anaksimandrą sugretino su Anaksagoro pasekėjais. Priešingumai yra tokie: karštis ir šaltis, sausumas ir drėgmė ir kt.

Aristotelis, „Fizika", A, 4, 187a, 20. Vieni, pavyzdžiui Anaksimandras, teigia, kad iš vieno prado išsiskiria jame esančios priešybės, o visi kiti, pavyzdžiui, Empedoklis ir Anaksagoras, sako, kad jų gali būti ne tik vienas, bet ir daug: juk susimaišydami jie išskiria visa kita.

Plutarchas, „Kilimai", 2. Po Talio mirties jo draugas Anaksimandras mokė, kad tas beribis turi visas bet kokio atsiradimo ir bet kokio išnykimo priežastis. Jis sako, kad iš jo būtent išsiskiria ir dangūs, ir apskritai visi begaliniai pasauliai. Jis įrodinėjo, kad ir išnykimas, ir prieš tai atsiradimas vyko nuo begalinių amžių, viskam nuolat sukantis ratu. Jis mano, kad žemė, galimas daiktas, yra cilindro formos ir jos gylis atitinka trečdalį pločio. Sako dar, kad, mūsų pasauliui atsirandant, iš amžinybės išsiskyrė karščio ir šalčio gemalas ir iš jo išaugo kažkokia liepsnos juosta, kuri apsupo aplink žemę esantį orą, tarsi žievė medį. Daliai jos atitrūkus ir susitelkus tam tikrais ratais, atsirado saulė, mėnuo ir žvaigždės. Dar jis sako, kad iš pradžių iš ypatingą pavidalą turinčių gyvūnų išsivystęs žmogus. Juk kiti gyvūnai greitai patys maitinasi, ir tik vienam žmogui reikalinga ilgalaikė globa ir žindymas. Dėl to, kad jis būtent toks, niekaip nebūtų galėjęs išlikti.

Hipolitas, „Visų erezijų paneigimas", 6, 1—7. Taigi Anaksimandras buvo Talio mokinys. Anaksimandras — Praksiado sūnus, iš Mileto. Jis sakė, kad esamybės pradžia — tai kažkokia neapibrėžta medžiaga, iš kurios kilę dangūs ir pasaulis. O ji amžina ir nesenstanti, ir apimanti visus pasaulius. Jis kalba apie laiką, kuris tarsi apriboja atsiradimą, buvimą ir išnykimą. Jis būties pradžią ir pirmapradį elementą pavadino begaliniu, pirmasis taip pavadindamas pradžią. Be to, ir judėjimas, kurio metu atsitinka, kad atsiranda dangūs, yra amžinas. Aukštai iškilusios žemės niekas nevaldo — ji išsilaikanti dėl lygaus atstumo nuo visko. Žemė esanti apvali, cilindro formos, panaši

į akmens stulpą. Ant vienos jos plokštumos mes vaikščiojame, o kita yra priešingoje pusėje. Žvaigždės sudaro ugninį ratą, išsiskyrusį iš pasaulinės ugnies, supamą oro. Yra ten tarsi orlaidės tokios vamzdžių formos angos, per kurias matomos žvaigždės. Dėl to, kai užsikemša orlaidė, ir pasidaro užtemimai. Mėnulis būna kartais pilnas, o kartais mažėjantis, priklausomai nuo angų užsikimšimo ar atsidarymo. Saulės ratas yra dvidešimt septynis kartus didesnis už mėnulio ratą, ir dar: aukščiausiai yra saulė, o žemiausiai — nejudančių žvaigždžių ratai.

Gyvuliai gimsta iš drėgmės, kurią išgarina saulė. Žmogus iš pradžių buvo panašus į kitą gyvūną, būtent į žuvį.

Vėjai atsiranda, kai išsiskiria ploniausi oro garai ir kai jie bejudėdami susikaupia, o liūtys — iš garų, kuriuos saulė išspaudžia iš žemės. Žaibuoja tada, kai vėjas, įsiverždamas į debesis, suskaldo žaibus.

Anaksimandras gimė trečiaisiais keturiasdešimt antrosios olimpiados metais[1].

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 81—90. Vertė *R. Mironas.*

---

[1] Apie 264 m. p. m. e. senovės graikų istorikas Timajas įvedė laiko skaičiavimą nuo pirmosios olimpiados, įvykusios 776 m. p. m. e. Senovės Graikijoje olimpinės žaidynės buvo rengiamos kas ketveri metai iki 394 m. e. m. *(Vertėjo pastaba.)*

ANAKSIMENAS
(apie 585–apie 525 m. p. m. e.)

Anaksimenui yra priskiriamas veikalas „Apie gamtą", tačiau mūsų laikus pasiekė tik 1 jo fragmentas ir antikos autorių liudijimai apie šio filosofo mokslą.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, II, 3. Anaksimenas iš Mileto, Euristrato sūnus, buvo Anaksimandro mokinys (kai kurie tvirtina, kad jis buvo ir Parmenido mokinys). Jis pasakė, kad pradžia yra oras ir tai, kas neapibrėžta. Žvaigždės, anot jo, juda ne po žeme, o aplink žemę.

Anaksimenas kalbėjo paprasta ir saikinga jonėnų tarme. Apolodoras sako, kad jis gimė maždaug Sardų paėmimo metu, o mirė prieš šešiasdešimt trečiąją olimpiadą.

Buvo dar kiti du Anaksimenai — abu lampsakiečiai, retorius ir istorikas. Pastarasis buvo retoriaus, aprašiusio Aleksandro žygdarbius, sesers sūnus.

Aristotelis, „Metafizika", A, 3, 984a, 5. Anaksimenas ir Diogenas orą laiko pirmesniu už vandenį ir paprastųjų kūnų pradu.

Simplikijus, „Fizika", 24, 26. Anaksimenas iš Mileto, Euristrato sūnus, buvęs Anaksimandro draugas, kalba tą patį, ką ir anas, būtent, kad materija yra vieninga ir beribė, tačiau, priešingai Anaksimandrui, kuris sako, kad ji neapibrėžiama, Anaksimenas gamtą laiko apibrėžiama, vadindamas ją oru. Atskiri daiktai skiriasi oro retumu ir tankumu. Iš praretėjusio oro pasidaro ugnis, o iš sutirštėjusio — vėjas, po to debesys; dar labiau sutirštėjęs jis virsta vandeniu, po to — žeme, dar po to — akmenimis ir kitais daiktais, kilusiais iš tų pačių. Judėjimą, dėl kurio vyksta pasikeitimai, ir šis laiko amžinu.

Reikia žinoti, kad viena reiškia beribis ar ribotas skaičiumi (turima galvoje sakantys, kad pradų yra daug), o kitas dalykas yra didumu beribis ar ribotas, o taip . . . manė ir Anak-

simandras, ir Anaksimenas. Jie teigė, kad elementas yra vienas, bet didumu beribis.

Teofrastas savo „Istorijoje", remdamasis vien tik Anaksimenu, kalba apie praretėjimą ir sutankėjimą, bet žinoma, kad ir kiti naudojosi žodžiais „retumas" ir „tankumas".

Plutarchas, „Kilimai", 3. Sako, kad Anaksimenas visa ko pradžia laikė orą, kuris didumu beribis, bet ribotas iš jo išeinančiomis kokybėmis. Viskas, anot jo, atsiranda dėl tam tikro oro sutankėjimo arba praretėjimo. Judėjimas egzistuojąs nuo amžių. Jis mano, kad iš suspausto oro pirmiausia atsirado žemė, ir labai plokščia. Anot jo, tik dėl to ji ir kabanti ore. O saulė, mėnuo ir kiti šviesuliai yra kilę iš žemės. Jis bent teigia, kad saulė yra ta pati žemė, tik dėl smarkaus judėjimo ir per didelio karščio ji užsidegusi.

Hipolitas, „Visų erezijų paneigimas", I, 7. Euristrato sūnus Anaksimenas, ir pats būdamas miletietis, sakė, kad pradžia yra beribis oras, iš kurio atsiranda ir tai, kas yra, ir tai, kas buvo, ir tai, kas bus: ir dievai, ir dievybės, o likusieji daiktai kilo jau iš esančių.

Oro išvaizda tokia: paprastas oras — akiai nematomas, matyti tik šalčio ir karščio metu, drėgnas ir judąs. O juda jis visą laiką. Jeigu oras nejudėtų, tai visa tai, kas kinta, nekistų.

Tankėdamas ir retėdamas oras atrodo skirtingai. Kada jis išsisklaido ir išretėja, atsiranda ugnis, ir priešingai, iš sutankėjusio oro atsiranda vėjai. Susispaudus orui, dar susidaro ir debesys, o dar labiau susispaudus — vanduo. Iš dar labiau sutirštėjusio oro atsiranda žemė, o iš tirščiausio — akmenys. Taigi didžiausi kūrimo valdovai yra priešingumai: karštis ir šaltis.

O žemė — plokščia ir nešiojama oro, panašiai kaip saulė, mėnuo ir visi kiti ugniniai šviesuliai, ir dėl savo plokštumo kabanti ore.

Dangaus šviesuliai atsirado iš žemės, nes iš jos viršun kilo drėgmė, kuriai suskydus radosi ugnis, o iš kylančios ugnies susidarė žvaigždės. Žvaigždžių tarpe yra ir kitų žemiškos kilmės kūnų, kurie skraido drauge su jomis.

Jis sako, kad dangaus šviesuliai juda ne po žeme, kaip kiti galvoja, bet aplink žemę, juk panašiai sukasi aplink mūsų galvą ir veltinė skrybėlė. Saulė slepiasi ne po žeme atsidūrusi, bet pridengta aukščiau esančios žemės dalies, be to, dėl susi-

darančio didesnio nuotolio tarp jos ir mūsų. O žvaigždės nešildo tik dėl jų didžiulio nuotolio.

Vėjai atsiranda, kai sutankėjęs oras ima judėti. Orui susislėgus ir dar labiau sutankėjus, atsiranda debesys ir vėl virsta vandeniu. Kruša pasipila, kai nuo debesų krintąs žemyn vanduo sušąla, o sniegas — kai sušąla patys debesys, būdami prisisunkę drėgmės.

Žaibas sužaibuoja, kai debesys, vėjams smarkiai pučiant, suskyla, o jiems beskylant, atsiranda šviesus ugninis švytėjimas. Vaivorykštė pasirodo, saulės spinduliams patekus į sutirštėjusį orą. O žemės drebėjimas — kai žemė smarkiai keičiasi dėl įkaitimo ir atšalimo.

Štai ką teigia Anaksimenas. Jo klestėjimo laikotarpis buvo pirmaisiais penkiasdešimt aštuntosios olimpiados metais.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 90—96. Vertė *R. Mironas*

PITAGORAS
(apie 570-apie 500 m. p. m. e.)

Atrodo, kad pats Pitagoras nėra palikęs jokių veikalų, tačiau jam buvo priskiriama visa, ką per keletą šimtmečių sukūrė jo pasekėjai — pitagoriečiai. Mat, pitagoriečių mokykloje vyravo tradicija visus darbus skelbti mokytojo vardu. Net Aristotelis, kalbėdamas apie pitagoriečius, jau nebeatskiria, kurios idėjos priklauso pačiam Pitagorui, o kurios — jo mokiniams. Kadangi pitagoriečiai buvo pusiau uždara sąjunga ir jų skelbiami svarbiausi principai buvo ezoterinio pobūdžio, dėl to, matyt, nepaplito ir jų raštai, dėl to jų ir neišliko. Pagrindiniai šaltiniai, iš kurių sprendžiame apie pitagoriečių pažiūras, yra Aristotelio liudijimai, neoplatoniko Jamblicho stambus veikalas „Pitagoriečių mokslo rinkinys", kurio išliko tik 5 traktatai, bei Diogeno iš Laertės, Porfirijo ir kitų autorių raštai.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, VIII, 8. Ir Aristoksenas sako, kad daugumą dorovinio mokymo teiginių Pitagoras perėmė iš žynės Temistoklėjos iš Delfų.

Isokratas, „Busiris", 28. Pitagoras iš Samo.., nuvykęs į Egiptą ir tapęs egiptiečių mokiniu, ir kitą filosofiją pirmasis atnešė graikams, ir apie aukojimą bei kitas religines apeigas, atliekamas šventovėse, aiškiau už kitus kalbėjo, manydamas, kad, jeigu už tai jis nieko daugiau negausiąs iš dievų, tai bent iš žmonių dėl to susilauksiąs didelės pagarbos. Taip jam ir nutiko. Mat, jis tiek pralenkė kitus šlove, kad visi jaunesnieji troško tapti jo mokiniais, o vyresnieji maloniau žiūrėjo į savo vaikus, su juo bendraujančius, negu į besirūpinančius namų reikalais. Ir šituo negalima netikėti, nes dar ir dabar labiau žavimasi tais, kurie sakosi esą jo mokiniai, nors jie ir tyli, negu tais, kurie didelės garbės susilaukia kalbėdami.

Klementas, „Kilimų audėjas", I, 62 (II, 39, 17). Taigi Pitagoras, Mnesarcho sūnus, buvo samietis. Taip sako ir Hipobotas, ir Aristoksenas „Pitagoro gyvenime", ir Aristarchas (Aristotelis), ir Teopompas, tirėnietis, ir Neantas — sirietis arba tirietis. Taigi, daugelio nuomone, Pitagoras savo kilme buvo barbaras.

Diogenas iš Laertės, VIII, 4. Heraklidas iš Ponto teigia, kad Pitagoras apie save patį štai ką pasakoja: tartum buvęs jis kadaise Aitalidas ir buvęs laikomas Hermio sūnumi. Hermis jam leidęs pasirinkti, ko tik jis panorėtų, išskyrus nemirtingumą. Jis panorėjęs gyvas ir miręs prisiminti visus įvykius. Taigi gyvenime jis viską aiškiai prisimindavęs. O miręs irgi išsaugojęs tą pačią atmintį. Po kurio laiko jis įsikūnijęs Euforbe ir buvęs sužeistas Menelajo. O Euforbas sakėsi taip pat buvęs kadaise Aitalidas ir iš Hermio gavęs dovaną bei sužinojęs apie sielos persikėlimą, apie tai, kaip ji klaidžiojusi ir į kiek augalų bei gyvulių persikėlusi, ir ką siela Hade iškentusi, ir kas kitoms atsitinką. Kai mirė Euforbas, jo siela perėjusi į Hermotimą, kuris ir pats, norėdamas būti tuo tikras, užkopęs į Branchidus ir įžengęs į Apolono šventyklą, parodęs, kurį skydą Menelajas buvo paaukojęs (jis sakėsi, kad, plaukdamas iš Trojos, paaukojęs Apolonui skydą),— skydą jau supuvusį,

tik išlaikiusį dramblio kaulo priešakinę dalį. Hermotimui mirus, gimęs Piras iš Delo — žvejas. Ir vėl jis viską atminęs, kaip pirmiausia buvęs Aitalidu, po to Euforbu, po to Hermotimu, o po to Piru. Pirui mirus, gimęs Pitagoras, kuris prisiminęs visa tai, apie ką pasakyta.

Porfirijas, „Pitagoro gyvenimas", 7. Net ir nebūdamas visiškai skaistus, rašo Eudoksas septintojoje „Žemės aprašymo" knygoje, jis vengė žudymo ir žudikų taip, kad ne tik nelietė to, kas gyva, bet ir niekad nesiartino prie mėsininkų ir prie medžiotojų.

Strabonas, „Aukščiausias gėris", XV, 716. Kalanas tvirtina, kad ir Pitagoras skelbė tą patį ir ragino neliesti gyvųjų ir t. t.

Diogenas iš Laertės, VIII, 20. Ir aukas atnašavo, tik ne iš gyvulių. O kiti sako, kad jis aukojo tik gaidžius, žindomus ožiukus ir ką tik gimusius paršiukus, tik jokiu būdu ne ėriukus. Aristoksenas teigia, kad jis leidęs valgyti visus kitus gyvulius, išskyrus jautį-artoją ir aviną.

Ten pat, VIII, 45. Pitagoro žydėjimo laikotarpis sutapo su šešiasdešimtosios olimpiados (540—537) metais, o jo mokymas išliko iki devynių ar dešimties kartų. Paskutinieji pitagoriečiai, kuriuos pažino ir Aristoksenas, buvo Ksenofilas chalkidietis iš Trakijos, Fantonas iš Fliunto, Echekratas, Dioklas ir Polimnastas, taip pat fliuntiečiai — tie buvo tarentiečių Filolajo ir Eurito mokiniai.

Porfirijas, „Pitagoro gyvenimas", 4. Timajas pasakoja, kad Pitagoro duktė, dar būdama mergaitė, vadovavo Krotone mergaitėms, o būdama moteris — moterims. Krotoniečiai pavertė jos namus Demetros šventykla, o siaurą priėjimą prie jų pavadino Muziejumi.

Justinas, „Timajas", 20, 4. Išbuvęs Krotone dvidešimt metų, Pitagoras persikėlė į Metapontą ir ten mirė. Susižavėjimas juo buvo toks didelis, kad iš jo namų padarė šventyklą.

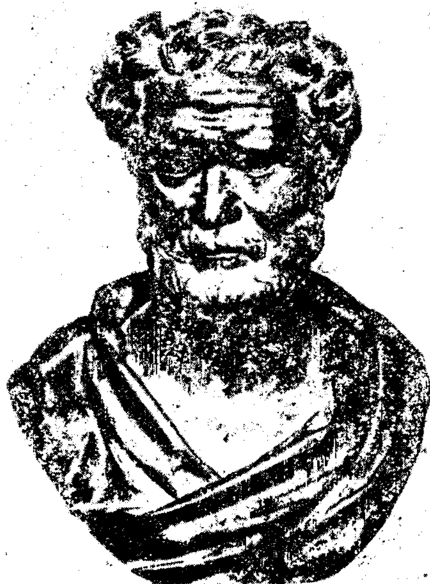
Jozefas Flavijus, c Ap. I, 163. Reikia pripažinti, kad jokio Pitagoro rašyto kūrinio nėra. Bet daug kas apie jį yra rašęs, o pats įžymiausias iš jų yra Hermipas.

Plutarchas, „Apie Aleksandro Didžiojo narsumą ir sėkmę", I, 4, 328. Nieko neparašė nei Pitagoras, nei Sokratas, nei Arkesilajas, nei Karneadas.

Diogenas iš Laertės, VIII, 6. Kai kurie juokaudami sako, kad Pitagoras nepaliko jokio parašyto kūrinio... O parašė Pitagoras tris kūrinius: „Apie auklėjimą", „Apie valstybę" ir „Apie gamtą". Visa kita, kas priskiriama Pitagorui, priklauso Lisidui iš Tarento, pitagoriečiui, atbėgusiam į Tebus ir išauklėjusiam Epameinondą.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 96—105. Vertė *R. Mironas.*

HERAKLITAS
(apie 544/540 – ? m. p. m. e.)

Yra žinoma, kad Heraklitas parašė 3 dalių veikalą „Apie gamtą". Pirmojoje dalyje nagrinėjami kosmologijos klausimai, antrojoje — politikos problemos, trečiojoje išdėstomi samprotavimai apie dievus. Be to, Heraklitui dar priskiriama keletas išlikusių laiškų, tačiau daugelis antikos palikimo tyrinėtojų laiko juos vėlyvesnių laikų falsifikatais.

Pagal padavimą, Heraklitas po demokratijos pergalės atsisakęs dalyvauti valstybės valdyme ir pasirinkęs vienatvišką gyvenimo būdą, o savo veikalą „Apie gamtą", esą, atidavęs saugoti į Dianos šventovę Efese. Vis dėlto šis veikalas nebuvo išsaugotas: mūsų laikus pasiekė tik apie 130 jo fragmentų, paliudytų įvairių antikos autorių raštuose. Trečdalį jų spausdiname šioje chrestomatijoje.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 1—17. Heraklitas, Blosono, arba, kaip kai kas teigia, Herakonto, sūnus, iš Efeso. Jo žydėjimo laikotarpis — šešiasdešimt devintosios olimpiados metai. Su visais žmonėmis jis buvo pasipūtęs ir išdidus, o tas matyti ir iš kūrinio, kuriame jis rašo: „Didelis išsimokslinimas neįkrečia proto: mat, Hesiodas, Pitagoras, Ksenofanas ir Hekatajas buvo mokyti, bet nebuvo protingi".

„Išmintingumas yra tik vienas dalykas: žinoti, kad protas valdo viską".

„Homerą, taip pat ir Archilochą verta būtų išvaryti iš susirinkimų ir primušti".

Galvodamas galįs efesiečiams ir įstatymus išleisti, niekino juos, nes mieste jau buvo įsigalėjusi bloga santvarka. Nuėjęs į Artemidės šventyklą, lošė ten su vaikais kauliukais. O kai efesiečiai apstojo jį, priekaištaudami: „Ką čia, nenaudėliai, darote?!", jis tarė: „Ar ne geriau tai daryti, negu su jumis svarstyti miesto reikalus?" Pagaliau, neapkęsdamas žmonių, jis pasitraukė į kalnus ir gyveno ten, misdamas žolėmis bei kitais augalais. O susirgęs dėl to vandenlige, nusileido į miestą ir mįslingai paklausė gydytojų, ar jie galėtų iš potvynio padaryti sausrą. Tiems nesupratus, įsikasė galvijų kieme, tikėdamas, kad, besišildydamas mėšle, jis išgarins vandenį. Bet ir šitaip nieko nepasiekęs, mirė, išgyvenęs šešiasdešimt metų.

Hermipas tvirtina, kad jis paklausė gydytojų, ar gali kas, ištuštinęs žarnas, išspausti vandenį. Jiems atsisakius, atsigulęs saulėkaitoje ir liepęs vaikams ištepti jį mėšlu. Būtent šitaip kankindamasis, antrą dieną mirė ir buvo palaidotas aikštėje. Neantas kizikietis sako, kad jis, nebegalėdamas nugramdyti mėšlo, taip ir liko mėšluotas ir taip buvo pasikeitęs, kad net šunes suėdė jį nepažinę.

Keistas buvo nuo pat vaikystės. Jaunas būdamas, sakėsi nieko nežinąs. O subrendęs — visa žinąs. Nieko neklausė, sakėsi, kad pats per save viską ištyręs ir išmokęs. Sotionas teigia, jog kai kas tvirtino, kad jis klausęs Ksenofano. O Aristonas savo knygoje „Apie Heraklitą" rašo, kad jis išsigydęs nuo vandenligės ir miręs dėl kitos ligos. Tą patį sako ir Hipobotas. O jam priskiriama knyga yra dalis veikalo „Apie gamtą" ir skirstoma į tris dalis: „Apie visumą", „Apie valstybę" ir „Apie dievus".

APIE GAMTĄ [FRAGMENTAI]

1. *Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", VII, 132.* O apie protą, kadangi jis amžinas, tai žmonės neturi jokio supratimo nei prieš išgirsdami apie jį, nei išgirdę pirmą kartą. Tiesa, viskas vyksta pagal šitą protą, o jie, norėdami suvokti tokius žodžius ir darbus, apie kuriuos aš pasakoju, pagal prigimtį kiekvieną nagrinėdamas ir aiškindamas, yra panašūs į nemokšas. Kiti žmonės nesuvokia net to, ką pabudę daro, panašiai kaip ir miegodami jie užsimiršta, ką daro.

2. *Ten pat, VII, 133.* Dėl to reikia laikytis visuotinio, tai yra bendro, nes visuotinis yra ir bendras. Nors mokymas ir yra visuotinis, tačiau daugelis žmonių gyvena tarsi sava galva.

3. *Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", II, 21, 4.* (Apie saulės dydį.) Ji yra žmogaus pėdos didumo.

4. *Albertas Didysis, „Apie augalus", VI, 401.* Jeigu laimė slypėtų kūniškuose pasismaginimuose, tai ir jaučius galėtume laikyti laimingais, kai jie gauna paėsti žirnių.

5. *Aristokritas, „Teosofija", 68, Origenas, „Prieš Celsą", VII, 62.* Susitepę krauju veltui stengiasi nusivalyti krauju,— juk tai būtų tas pat, jeigu susipurvinęs norėtų nusiplauti purvu. Žmonių akyse toksai pasirodytų pamišėliu. Iš esmės nežinodami, kokie yra tie dievai ir didvyriai, jie meldžiasi ir šitoms dievų statuloms, o tai lygiai tas pat, kas šnekėtis su pastatais.

6. *Aristotelis, „Meteorologija", B, 2, 355a, 13.* Saulė, kaip sako Heraklitas, ne tik kasdien nauja, bet visada nepaliaujamai nauja.

7. *Aristotelis, „Apie jutimą", 5443a, 23.* Jei visa esamybė virstų dūmais, šnervės ją puikiai suuostų.

8. *Aristotelis, „Nikomacho etika", VIII, 2, 1155b, 4.* Heraklitas sako, kad priešybės susitaiko: iš skirtingų dalykų atsiranda gražiausia harmonija, ir atvirkščiai — viskas gimsta per kovą.

9. *Ten pat, X, 5, 1176a, 7.* Arklio, šuns ir žmogaus malonumai, kaip teigia Heraklitas, yra skirtingi: asilai šiaudus vertina labiau už auksą, nes asilams malonesnis ėdalas, o ne auksas.

10. *Aristotelis, „Apie pasaulį", 539b, 7.* Ryšiai yra tarp to, kas pilna ir nepilna, to, kas vieninga ir kas skirtinga,

tarp darnumo ir nedarnos, visumos ir vieneto, taip pat vieneto ir visumos.

11. *Ten pat, 6 p. 401a, 8.* Heraklitas sako, kad kiekvienas gyvis tunka mušamas.

12. *Arijus Didimas, P, E, XV, 20.* Tuos, kurie braidžioja po tas pačias upes, skalauja vis kiti ir kiti vandenys.

Sielos dėl drėgmės išgaruoja.

13. *Atenėjas, „Puotaujantys sofistai", V, 178.* Pagal Heraklitą, išsimokslinęs žmogus neprivalo būti nei purvinas, nei dulkinas ir neprivalo džiaugtis purvu. Tik kiaulės mėgaujasi purvu labiau, negu švariu vandeniu.

19. *Klementas, „Kilimų audėjas", II, 24.* Jie nemoka nei išklausyti, nei pasakyti.

27. *Ten pat, IV, 146.* Mirusių žmonių laukia tai, ko jie nesitiki ir apie ką negalvoja.

30. *Ten pat, V, 105.* Šis pasaulis yra visiems tas pats. Jo nesukūrė niekas nei iš dievų, nei iš žmonių. Bet jis visada buvo, yra ir bus amžina ugnis, dėsningai užsideganti ir dėsningai užgęstanti.

36. *Ten pat, VI, 16.* Sieloms mirtis — tai jų virtimas vandeniu, o vandeniui mirtis — kai jis tampa žeme. Bet iš žemės atsiranda vanduo, o iš vandens — siela.

44. *Diogenas iš Laertės, IX, 2.* Liaudis turi kovoti dėl įstatymo, kaip dėl mūro.

46. *Ten pat, IX, 7.* Išpuikimą Heraklitas vadino šventąja liga, o regėjimas, sakė jis, apgauna.

49. *Simachas, „Laiškai", IX, 115.* Vienas, jei tik jis labai geras, man atstoja dešimt tūkstančių.

49a. *Heraklitas, „Homero alegorijos", 24.* Į tas pačias upes mes įbrendame ir neįbrendame, esame jose ir nesame.

53. *Hipolitas, „Visų erezijų paneigimas", IX, 9.* Karas yra visa ko tėvas, visa ko karalius. Vienus jis paskyrė dievais, kitus — žmonėmis, vienus padarė vergais, o kitus — laisvaisiais.

55. *Ten pat.* Aš labiau vertinu tai, kas matoma, girdima, ko išmokstama.

56. *Ten pat.* Žmonės, sako jis, žiauriai apsigauna, siekdami pažinti aiškius dalykus, panašiai kaip Homeras, kurs buvo išmintingiausias iš visų graikų. Juk jį net mušą utėles vaikai apgavo, sakydami: „Ką mes pamatėme ir pagavome, to netekome, o ko nepamatėme ir nepagavome, tai nešiojame".

61. *Ten pat, IX, 10.* Jūros vanduo yra švariausias ir šlykščiausias. Žuvims jis yra tinkamas gerti ir išganingas, o žmonėms — gerti netinkamas ir pražūtingas.

70. *Joanas iš Stobų, „Sentencijų rinkinys", II, 1, 16.* Žmonių nuomones Heraklitas laikė vaikų žaidimais.

76. *Maksimas iš Tiro, XII, 4, p. 489.* Ugnis gyvena žemės mirtimi, oras gyvena ugnies mirtimi, vanduo gyvena oro mirtimi, o žemė — vandens. Ugnies mirtis yra oro gimimas, oro mirtis — vandens gimimas. Žemės mirtis — tai vandens atsiradimas, o vandens mirtis — oro atsiradimas, oro mirtis pagimdo ugnį, ir atvirkščiai.

79. *Origenas, „Prieš Celsą", VI, 12.* Vyras, palyginus su dievybe, yra neprotingas kūdikis, kaip ir vaikas, palyginus su vyru.

80. *Ten pat, VI, 42.* Dera žinoti, kad karas yra visuotinis, o teisingumas yra kova. O viskas atsiranda kovoje, iš būtinybės.

82. *Platonas, „Hipijas Didysis", 289, A.* Pati gražiausia beždžionė yra biauri, palyginus su žmogumi.

83. *Ten pat, B.* Ir pats išmintingiausias žmogus savo išmintimi, grožiu bei visais kitais atžvilgiais prieš dievą pasirodys kaip beždžionė.

87. *Plutarchas, „Apie klausymą", 7, p. 41, A.* Bukas žmogus yra linkęs susivilioti kiekvienu mokymu.

91. *Plutarchas, De E, 18 p. 392, B.* Pagal Heraklitą, negalima dukart įeiti į tą pačią upę, negalima ir mirtingos būtybės dusyk suvokti toje pačioje būsenoje, nes dėl pasikeitimo staigumo ir greitumo ji išsiblaško ir vėl susitelkia (tiksliau sakant, ne anksčiau ir ne vėliau, bet tik tuo pat metu pasirodo ir išnyksta), prisiartina ir nueina.

101. *Plutarchas, „Prieš Kolotą", 20, 1118, C.* Aš ištyriau save patį.

101a. *Polibijas, „Istorija", XII, 27.* Juk akys yra patikimesni liudininkai už ausis.

102. *Porfirijas, „Komentaras „Iliados" IV giesmei".* Dievui viskas yra gražu, gera ir teisinga, o žmonės vieną dalyką laiko neteisingu, o kitą — teisingu.

110. *Joanas iš Stobų, „Antologija", I, 176.* Žmonėms nebūtų geriau, jei viskas virstų taip, kaip jie nori.

111. *Ten pat, I, 177.* Dėl ligos maloni ir gera sveikata, dėl alkio — sotumas, o dėl nuovargio — poilsis.

117. *Ten pat, V, 7.* Pasigėręs vyras svirduliuoja ir yra vedamas nesubrendusio vaiko, jis nesuvokia, kur eina, nes turi drėgną sielą.

118. *Ten pat, V, 8.* Sausas švytėjimas — pati išmintingiausia ir geriausia siela. Arba tiksliau: sausa siela yra išmintingiausia ir geriausia.

119. *Ten pat, IV, 40, 23.* Heraklitas pasakė, kad žmogaus būdas yra jo lemtis.

125a. *Cecas, „Komentaras Aristofano „Plutui", 88.* Tegu turtas, efesiečiai, jūsų nepalieka, kad paaiškėtų, jog esate niekšai.

126. *Ten pat, „Scholijos", II, 126.* Kas šalta — sušyla, kas šilta — sušąla, kas drėgna — džiūsta, kas sausa — drėksta.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 139—190. Vertė *R. Mironas.*

KSENOFANAS
(VI-V a. p. m. e.)

Ksenofanas savo filosofines pažiūras yra išdėstęs eilėmis — elegijų ir parodijų, vadinamųjų silų, forma. Dalis jų pasiekė ir mūsų laikus. Jam dar priskiriama filosofinė poema „Apie gamtą", kuri jau senovėje buvo dingusi. Išliko tik keletas jos fragmentų, kuriuos pateikė Aristotelis. Spausdiname keletą antikos autorių liudijimų apie Ksenofano gyvenimą bei pažiūras ir elegijų bei silų pavyzdžių.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 18. Ksenofanas iš Kolofono, Deksijo, arba, kaip sako Apolodoras, Ortomeno, sūnus, buvo giriamas Timono, kuris tvirtina:

„Mėgęs vaidus Ksenofanas, kurs peikė Homero apgaules". Ištremtas iš tėviškės, jis gyveno Sicilijos mieste Dzanklėje, prie nausėdijos Elėjoje, ir mokė tenai. Gyveno taip pat Katanėje. Vieni tvirtino, kad jis nieko neklausė, kiti — kad klausė Botono iš Atėnų arba, anot kai kurių, Archelajo. Sotionas sako, kad jis gyveno Anaksimandro laikais.

Ksenofanas rašė hegzametrus, elegijas ir jambus, nukreiptus prieš Hesiodą bei Homerą, peikdamas juos už tai, ką anie buvo pasakę apie dievus, pats kūrė epines poemas. Sako, kad jis prieštaravo ir Taliui, ir Pitagorui, buvo užkabinęs ir Epimenidą. Gyveno jis labai ilgai. Apie tai ir pats kažkur kalba:

Šešiasdešimt septyneri metai praslinko, kai blaškos
　Po Helados kraštus mano mintis nerami.
Dvidešimt penkeri prie jų prisidės nuo gimimo,
　Jei apie šiuos dalykus moku teisingai kalbėt.

Ksenofanas teigia, kad yra keturi būties elementai, o pasauliai — nesuskaičiuojami ir nekintami. Debesys susidaro iš garų, kuriuos saulė išspaudžia ir kelia į atmosferą. Dievo būtis esanti rutulio formos, nieko panašaus su žmogumi neturinti. Ji viską mato ir viską girdi, žinoma, nekvėpuoja. Visa

tai yra protas, mąstymas ir amžinybė. Jis pirmasis nurodė, kad visa tai, kas gimsta,— žūsta, o siela yra kvėpavimas.

Jis pasakė, kad protas yra pranašesnis už daugelį dalykų. Su tironais reikia arba visai nebendrauti, arba jau kuo labiausiai jiems meilikauti.

O kai Empedoklis pareiškė jam, kad negalima rasti išminčiaus, jis tarė: „Žinoma, nes tas, kurs nori pažinti išminčių, pats turi būti išmintingas".

Sotionas klysta, manydamas, kad jis pirmasis pasakė, jog viskas yra nesuvokiama.

Dviem tūkstančiais eilių Ksenofanas apdainavo Kolofono įkūrimą ir Elėjos pavertimą Italijos kolonija. O jo žydėjimo laikas sutapo su šešiasdešimtosios olimpiados metais.

Demetrijas iš Falero knygoje „Apie senatvę" ir stoikas Panaitijas veikale „Apie linksmybę" rašo, jog Ksenofanas, kaip ir Anaksagoras, savo paties rankomis palaidojęs savo sūnus. Atrodo, kad jis buvo parduotas vergijon, bet pitagoriečiai Parmeniskas ir Orestadas, kaip rašo Favorinas savo „Prisiminimų" pirmojoje knygoje, jį išpirko.

Buvo dar ir kitas Ksenofanas — iš Lesbo, poetas, rašęs jambus.

Ksenofano klausė Parmenidas, Pireto sūnus, iš Elėjos. Šis, kaip rašo Teofrastas savo „Trumpame išdėstyme", klausė Anaksimandro.

Heraklitas, '22, B, 40. Didelis išsimokslinimas neįkrečia proto: priešingu atveju Pitagoras, taip pat Ksenofanas bei Hekatajas būtų buvę protingi.

Ciceronas, „Pirmieji akademiniai svarstymai", II, 118. Taip pat ir Ksenofanas, truputį senesnis už Anaksagorą, mokė, kad viskas yra kilę iš vieno.

Diogenas iš Laertės, VIII, 56. Hermipas sako, kad Empedoklis buvęs ne Parmenido, o Ksenofano pasekėjas; su juo nuolat bendravęs ir pamėgdžiojęs jo epinę poeziją.

Lukianas, „Ilgaamžiai", 20. Ksenofanas, Deksino sūnus, fiziko Archelajo mokinys, išgyveno devyniasdešimt vienerius metus.

Censorinas, „Apie gimtadienį", 15, 3. Ksenofanas iš Kolofono sulaukė virš šimto metų.

Klementas, „Kilimų audėjas", I, 64. Ksenofanas iš Kolofono yra Elėjos mokyklos pradininkas. Timajas sako, kad jis gyveno Hierono, Sicilijos valdovo, ir poeto Epicharmo laikais.

O Apolodoras tvirtina, kad jis gimė keturiasdešimtosios olimpiados metais ir sulaukė Darėjo ir Kiro laikų.

Eusebijas, „Kronika" (vertimas į armėnų kalbą). Ksenofanas iš Kolofono tapo žinomu penkiasdešimt šeštosios olimpiados metais, o 59—61-osios olimpiados metai išgarsino poetą lyriką Ibiką, istoriografą Ferekidą, fiziką Fokilidą ir Ksenofaną, taip pat tragedijų rašytoją Tespidą.

[ELEGIJŲ FRAGMENTAI]

Švarios grindys nūnai, ir rankos visų, ir taurelės.
Štai vainikais pintais galvas mums puošia tarnai.
Kitas dubenį tiesia ir siūlo mums kvapnų aliejų.
Indas stovi antai, pilnas linksmybės puikios.

Kitas ąsočiuose vynas jau paruoštas skonio švelniausio.
Kvepia jisai gėlėmis. Niekad jis mūs neapvils!
Taurųjį kvapą tarp mūsų smilkytuvas paskleidžia gausiai.
Čia ir šaltas vanduo. Jis ir saldus, ir švarus.
Guli čia duona gelsva, o stalas turtingas dejuoja:

Tiek prikrauta ant jo sūrio ir tiršto medaus!
O vidury gėlėmis ten užverstas aukuras stovi.
Dainos užvaldė namus, šventiška džiaugsmo puota.
Bet pirmiausia dievus tegu šlovina vyrai džiaugsmingi
Ir padavimais šventais, ir skaisčiomis kalbomis.

O išpylus aukas, pasimeldus, kad elgtis teisingai
Nuolat galėtų, juk tai — reikalingiausia yra,—
Nieko čia bloga nebūtų išgerti, bent tiek, kad įstengtų
Dar nesusenęs pareit be palydovo namo.

Vyras girtinas tas, kurs išgėręs parodo kilnumą,
Kaip jam lieps atmintis ir pajautimas garbės.
Žygdarbių jis neatliks nei titanų kokių, nei gigantų,
Nei kentaurų, juk tai — sentėvių vien tauškalai!
Riaušių stiprių jis nekels, nes jose nieko doro nebūna.

Bet visada pagarbiai dera atminti dievus!

Diogenas iš Laertės, VIII, 36. Kad Pitagoras buvo vienu metu vienoks, o kitu — kitoks, Ksenofanas liudija šioje savo elegijoje:

Kitą jau kalbą pradėsiu dabar ir parodysiu kelią.

* * *

Sako, kad sykį praeidamas mušamą šunį pamatė.
Gailesčio apimtas, jis tarė štai tokius žodžius:
Liaukis ir jo nebemušk! Juk mano bičiulio tai siela!
Balsą girdėdamas jo, draugą tikrai pažinau!

[SILŲ FRAGMENTAI]

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", IX, 193.

Viską priskyrė dievams Homeras ir Hesiodas,
Visa, kas žmonėse gėdinga ir peiktina būna:
Vogti ir paleistuvaut, ir apgaudinėti kits kitą.

Klementas, „Kilimų audėjas", 109 (II, 399, 19).

O mirtingieji galvoja, kad gimdo dievai vienas kitą,
Turi taip pat drabužius jie, balsą ir kūną, kaip žmonės.

Ten pat, 110 (II, 400, 1).

Bet jei turėtų rankas ir jaučiai, arkliai arba liūtai,
Arba mokėtų tapyti ir kūrinius kurti, kaip žmonės,
Jautiškos išvaizdos jaučiai, arkliai gi arkliškos imtų
Savo tapyti dievus ir kūnus priskirtų jiems tokius,
Kokius, tikriausiai, ir patys dabar kiekvienas jų turi.

Ten pat, VII, 22 (III, 16, 6).

Savo dievus etiopai vaizduoja juodais, bukanosiais,
Trakai gi sako, kad jie šviesiaakiai ir rudaplaukiai.

Ten pat, 109 (II, 399, 16).

Ksenofanas iš Kolofono, mokydamas, kad dievas yra vienas ir bekūnis, sako:

Vienas dievas yra, dievų ir žmonių pats didžiausias,
Nei mintimi jis nėra panašus į žmones, nei kūnu.

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", VII, 49.

Tiesą sakau, kad niekas tikrai nepažino ir niekad
Nė nepažins nei dievų, nei to, ką sakau apie viską.
Jei ir nutiktų kam nors iš netyčių išreikšt tobulybę,
Jis nežinotų to pats, nes visiems tik nuomonė tenka.

Euripidas, „Heraklis" (1341—1346).

Aš niekad nemaniau ir niekad netikėsiu,
Kad džiaugtųsi dievai neleistinu guoliu
Arba kad kits kitam rankas jie turi pančiot,
Arba kad viešpatį turėtų virš savęs.
Jei dievas jis tikrai, tai jam nereikia nieko.
O dainių pasakoms aš netikiu niekingoms!

Versta iš *H. Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 113—139. Vertė *R. Mironas.*

PARMENIDAS
(apie 540 – ? m. p. m. e.)

Yra žinoma, kad Parmenidas parašė filosofinę poemą „Apie gamtą", kurią sudarė prologas ir dvi dalys. Pirmojoje dalyje aiškinamos filosofinės sąvokos, o antrojoje — natūrfilosofija. Iš pirmosios dalies išliko apie $^{9}/_{10}$ teksto, o iš antrosios — $^{1}/_{10}$. Didžiausias šio veikalo ištraukas mums išsaugojo Sekstas Empirikas ir Simplikijus, kuris dar turėjo jį savo rankose. Po keletą eilučių yra Platono dialoguose („Sofiste", „Teaitete", „Puotoje"), Aristotelio „Metafizikoje", Plutarcho, Plotino, Proklo ir kitų autorių raštuose.

APIE GAMTĄ [FRAGMENTAI]

2. Na, pasakysiu aš tau, o tu išgirdęs atminki,
Kokius tik vienus kelius tyrinėjimui galima rinktis.
Kelias pirmasis — *būtis*, ir visai čia *nėr nebuvimo*.
Kelias įtikina šis (nes tiesą pasiekti jis leidžia).
Antras yra *nebūtis*, ir būtinas tas nebuvimas.
Šis, pasakysiu aš tau, visiškai nenaudingas keliukas.
Nes negali nebūties pažint (neįmanoma būtų!),
Jos nė išreikšt negali...

3. Nes juk mąstyti ir būti — yra tai tas pat ir vis viena.

6. Reikia sakyt ir galvot, kad viena tik *būtis* egzistuoja,
O *nebūties nėra*. Taip manyt iš tavęs reikalauju.
Nes nenoriu, kad stotum į šį tyrinėjimo kelią,
Nei gi į tą, kurį žmonės, visai nežinodami nieko,
Sau, dvigalviai, vaizduoja. Nes jų besiblaškantį protą
Sąmyšis valdo krūtinėse. Kurčnebyliai ir akli jie!
Lyg pritrenkti, lyg gentis neišmanėlių jie trypinėja!
Būti antai, jų manymu, tai tas pat, kaip nebūti,
Ir ne tas pat! Nes jie mato visur vien atbulą kelią.

9. Bet kadangi jau viskas šviesa ir naktim pavadinta
(Tik pagal savo galias kiekvienam buvo suteiktas vardas),
Viskas pilna yra šviesos ir nakties paslaptingos.
Jos gi lygios abi, o jų tarpe jau nieko nebūna.

10. Eterio būdą pažinsi ir ženklus jame. Tu patirsi
Saulės skaisčiosios žibinto švaraus slėpiningą veikimą,
Kaip atsirado jisai. Apskritakio mėnulio taipogi
Įtaką teks tau pažint atmainingą ir būdą. Suprasi
Supančio viską dangaus susidarymą, kaip jį Ananké
Sugeba vesti ir verčia žvaigždynų ribas išlaikyti...

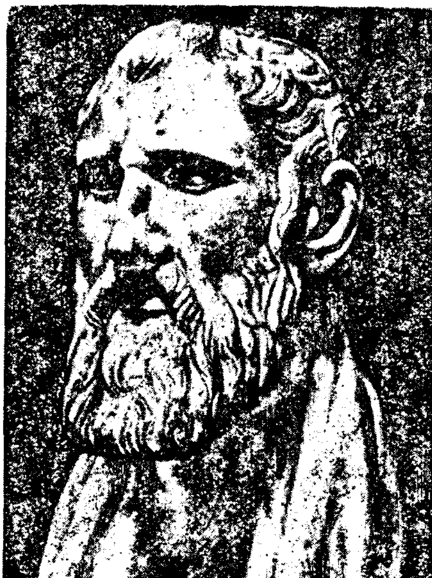
12. Nes siauresnieji, grynosios ugnies pripildyti, spindi.
Seka po jų — naktis. Tik protrūkiais trykšta čia liepsnos.
O tarp jų vidury — deivė, kuri viską vairuoja,
Baisųjį valdo gimimą jinai ir tuokimąsi, siunčia
Moteris šlietis prie vyrų, o vyrus su moterim jungia.

13. O iš visų dievų pirmiausia sukūrė Erotą.

19. Taip visa tai ir iškilo, man rodosi, taip ir gyvuoja.
Ir ateity, kai užaugs ir subręs, tai turės pasibaigti.
O jau vardus — tai žmonės paskyrė, paženklinę viską.

Versta iš *H. Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 217—246. Vertė *R. Mironas*.

ZENONAS
(apie 490-430 m. p. m. e.)

Zenonui priskiriami tokie veikalai: „Ginčai", „Empedoklio mokslo paaiškinimas", „Prieš filosofus", „Apie gamtą". Išliko tik 4 fragmentai iš traktato „Apie gamtą", pacituoti Simplikijaus ir Diogeno iš Laertės. Beje, šis traktatas buvo parašytas klausimų-atsakymų forma, kuri vėliau tapo filosofinių dialogų pavyzdžiu. Zenono garsiąsias keturias aporijas mums išsaugojo Aristotelis, kuris jas atpasakoja savo veikale „Fizika" (VI, 9). Nemaža apie Zenoną sužinome iš antikos autorių liudijimų, Platono dialogo „Parmenidas" pirmosios dalies.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 25. Zenonas klausė Parmenido ir tapo jo numylėtiniu. Jis buvo labai aukšto ūgio. Platonas „Parmenide" rašo, kad pats Zenonas savo „Sofiste" tai patvirtina. O Aristotelis tvirtina, kad jis buvo dialektikos išradėjas, panašiai kaip Empedoklis — retorikos išradėjas. Jis buvo labai įžymus vyras ir filosofijos, ir politikos srityje ir paliko knygų, pilnų didžios išminties.

Jo pažiūros tokios. Pasauliai yra, o tuštumos nėra. Visų daiktų prigimtis iškilo iš karšto ir šalto, iš sauso ir drėgno, vieniems virstant kitais. Žmonės yra kilę iš žemės, o siela yra anksčiau paminėtų karšto ir šalto, sauso ir drėgno mišinys, kuriame nė vienas iš jų nevyrauja.

Sako, kad jis kartą koneveikiamas pasipiktino. O kai kažkas jį dėl to apkaltino, jis tarė: „Jeigu aš koneveikiamas nerodyčiau pykčio, tai ir giriamas nieko nejausčiau"... Jo žydėjimo metas sutapo su septyniasdešimt devintąja olimpiada.

APIE GAMTĄ [FRAGMENTAI]

1. *Simplikijus, „Fizika", 140, 34.* Jeigu būtis neturi dydžio, tai jos nėra, o jeigu ji yra, tai kiekviena jos dalis privalo turėti kokį nors dydį, storį ir nuotolį viena nuo kitos. Tą patį galima pasakyti ir apie tai, kas yra prie jos, nes ir tai turės dydį, ir prie to bus kažkas. Tą patį galima pasakyti sykį visiems laikams, juk niekas nepasieks visumos krašto, ir viena su kitu nepraras ryšio. Taigi jei yra daug daiktų, tai jie privalo būti maži ar dideli: maži tiek, tarsi jie ir nebeturėtų dydžio, ir dideli tiek, tarsi jie būtų begaliniai.

2. *Ten pat, 139, 5.* Jeigu vienas dydis būtų prijungtas prie kito, kurs lygus nuliui, tai jis nė kiek nepadidėtų, toks dydis pridėtas visiškai negali pakeisti kitos būties dydžio. Šiaip ar taip, juk tai nieko nepridedama. O jei atimant kitas dydis nė kiek nesumažės ir vėl pridedant nepadidės, tai yra aišku, kad tai, kas pridedama ir atimama, yra niekas.

3. *Ten pat, 140, 27.* Jeigu daiktų yra daug, tai jų turi būti ne daugiau ir ne mažiau, o tiek, kiek yra. Bet jei yra tiek pat, kiek yra, tai jų turi būti ribotas skaičius.

Jei daiktų yra daug, tai be galo daug, nes visada tarp esančių daiktų yra kiti, ir vėl kiti tarp anų. Taigi esančių daiktų yra be galo daug.

4. *Diogenas iš Laertės, IX, 72.* Judąs daiktas nejuda nei toje vietoje, kurioje jis yra, nei toje, kurioje jo nėra.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 247—258. Vertė *R. Mironas.*

MELISAS
(apie 410–apie 360 m. p. m. e.)

Yra žinoma, kad Melisas parašė veikalą „Apie gamtą, arba apie būtį", tačiau iš jo tėra išlikę tik apie dešimt fragmentų, pacituotų Simplikijaus veikaluose „Fizika" ir „Apie dangų". Spausdiname visus žinomus Meliso fragmentus.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 24. Melisas, Itaigeno sūnus, iš Samo. Jis buvo Parmenido mokinys, bet ir su Heraklitu šnekėdavosi, nes šis pristatė jį jo nepažinojusiems efesiečiams, kaip ir Hipokratas Demokritą — abderiečiams. Jis buvo valstybinis veikėjas ir nusipelnė piliečių pagyrimo. O kai dėl to buvo išrinktas laivyno vadu ir parodė nepaprastą narsumą, tai dar labiau buvo juo žavimasi.

Jis mokė, kad viskas yra begalybė: nekintama, nejudanti, panaši į save pačią ir pilna. O judėjimas tik atrodo vykstąs, iš tikrųjų jo nėra. Ir apie dievus kalbėjo, jog nereikia įrodinėti jų buvimo, nes jų pažinti negalima.

Apolodoras sako, kad jo žydėjimo laikotarpis sutapo su aštuoniasdešimt ketvirtosios olimpiados metais.

APIE GAMTĄ, ARBA APIE BŪTĮ [FRAGMENTAI]

1. *Simplikijus, „Fizika", 162, 24.* Visada buvo tai, kas buvo, ir visada bus. Juk jei atsirado, tai turėjo prieš atsiradimą būti nieku. Taigi, jeigu nebūtų, jokiu būdu niekas iš nieko ir neatsirastų.

2. *Ten pat, 29, 22; 109, 20.* O kadangi būtis neatsirado, tai ji yra, visada buvo ir visada bus neapibrėžta, neturinti nei pradžios, nei pabaigos. Mat, jeigu ji atsirado, tai turėtų pradžią (būtų kadaise prasidėjusi) ir pabaigą (pasibaigtų kada nors). O kadangi nei prasidėjo, nei pasibaigė, tai

visada buvo ir visada bus neturinti nei pradžios, nei pabaigos. Juk neįmanoma visada būti tam, kas nėra viskas.

3. *Ten pat, 109, 29.* Bet jei būtis yra visada, tai ir savo dydžiu ji turi būti visada begalinė.

4. *Ten pat, 110, 2.* Visa, kas turi pradžią ir pabaigą, nėra nei amžinas, nei begalinis.

5. *Ten pat, 110, 5.* Jeigu nebūtų vieno, tai būtų apribotas kitas.

6. *Simplikijus, „Apie dangų", 557, 14.* Būdama begalinė, būtis turėtų būti viena. Juk jei būtų dvi, tai jos negalėtų būti begalinės, turėtų ribotis viena su kita.

7. *Simplikijus, „Fizika", III, 18.* Taigi būtis yra amžina ir begalinė, visiškai viena ir tokia pati. Ji negali nei pražūti, nei padidėti, nei pasikeisti, nei skausmą jausti, nei liūdėti. Jei patirtų ką nors panašaus, tai ji jau nebūtų viena. O būčiai keičiantis, jokiu būdu ji negali išlikti tokia pati: ankstyvesnė būtis turi žūti, o nesanti — gimti. Taigi jeigu per dešimtį tūkstančių metų tik per vieną plauką ji pasidarytų kitoniška, tai per visą laiką visiškai žūtų. Bet ir pasikeisti neįmanoma, nes ankstyvesnė forma nežūsta, o nesanti — negimsta. O jeigu niekas negimsta ir nežūsta, ir nekinta, tai kaip galėtų vykti būčių kitimas? Juk jei atsirastų kažkas kitoniška, tai jau ir būtų pakitimas. Ji nejaučia skausmo, nes skausmo būtyje visiškai negalėtų būti, kaip negalėtų būti visada ir to, kas jaučia skausmą, mat, skausmą jaučiąs negalėtų būti amžinas ir neprilygtų jėga sveikam. Būtis neliktų tokia pati, jei skausmą jaustų, nes jaustų skausmą, kam nors atsiskiriant ar prisijungiant, o tai jau nebebūtų tas pat. Beje, ir tai, kas sveika, negali pajusti skausmo, nes tada pražūtų tai, kas sveika, ir esąs, o gimtų nesąs (tai, ko nėra). Ir liūdesiui tiktų toks pat įrodinėjimas, kaip ir skausmo pajutimui. Nėra jokios tuštumos, nes tuštuma yra niekas. O juk niekas negali egzistuoti. Būtis nejuda, nes ji neturi kur pasitraukti. Tačiau ji yra pilna. Jei būtų tuštuma, tai ji pasitrauktų į tuštumą, bet, tuštumos nesant, neturi kur pasitraukti. Sutirštinto ir išretinto taip pat nėra. Tai, kas išretinta, negali būti pilna, kaip sutirštinta; bet išretinta jau yra kažkas tuštesnio už sutirštinta. O reikia daryti tokį skirtumą tarp pilna ir nepilna. Juk jeigu kažkas pasitraukia arba įsileidžia, tai nepilna, o jeigu nei pasitraukia, nei įsileidžia, tai pilna.

Taigi turi būti pilna, jei nėra tuščio. O jei yra pilna, tai nejuda.

8. *Simplikijus, „Apie dangų", 558, 19.* Pats svarbiausias samprotavimas šit koks: būtis yra tiktai viena. Yra dar ir išvedžiojimų. Mat, jei daiktų būtų daug, tai jie turėtų būti tokie, koks yra vienas, apie kurį aš kalbu. Juk jei yra žemė, vanduo, oras, ugnis, geležis, auksas, ir viena gyva, o kita negyva, juoda ir balta ir visa kita, apie ką žmonės sako, kad yra tikra, jei, vadinasi, tai yra, o mes teisingai matome ir girdime, tai kiekvienas daiktas turi būti toks, kokį mes pirmiau jį nutarėme esant, o ne kaitaliotis ir tapti kitonišku. Kiekvienas jis turi būti toks, koks ir yra. O dabar mes sakome, kad teisingai matome, girdime ir suprantame. Mums atrodo, kad karšta yra šalta, o šalta — karšta, kad kieta — minkšta, o minkšta — kieta. Ir kad gyva miršta, o gimsta iš negyvo, ir visa tai kinta. Tai, kas buvo ir kas dabar yra,— visai nepanašūs. Geležis, auksas, akmuo ir visa tai, kas atrodo labai stipru ir kieta, susidūrę su pirštu, sudyla, o žemė ir akmuo kilo iš vandens. Išeina, kad mes būties negalime nei matyti, nei pažinti. Visa tai viena su kitu nesiderina. Nors mes kalbame, kad yra daug ir amžinų daiktų, turinčių ir pavidalą, ir ypatybes, vis dėlto mums atrodo, kad viskas keičiasi ir atsimaino, kiekvieną kartą į juos pažvelgus. Taigi aišku, kad neteisingai matėme ir neteisingai mums pasirodė, kad daiktų yra daug. Jie nesikeistų, jei būtų tikri, ir kiekvienas liktų toks, koks atrodė anksčiau, nes nieko nėra pastovesnio už tikrąją būtį. O jeigu keistųsi, tai būtis pražūtų, o nebūtis gimtų. Taigi išeina taip: jei būtų daug daiktų, tai jie turėtų būti tokie, koks yra ir vienas.

9. *Simplikijus, „Fizika", 109, 34.* Taigi jeigu tatai yra, tai turi būti viena. O jeigu yra viena, tai neprivalo turėti kūno. O jeigu ji turėtų storį, tai turėtų dalis ir nebūtų viena.

10. *Ten pat, 109, 32.* Jei būtis yra padalinta, tai ji juda. O jei jau juda, tai nebe būtis.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 258—276. Vertė *R. Mironas.*

Antrasis skyrius

MATERIALISTINĖS FILOSOFIJOS FORMAVIMASIS

Materialistinės filosofijos stabilizavimasis senovės Graikijoje sutampa su antikinės demokratijos suklestėjimu. Po graikų-persų karų (500—449 m. p. m. e.) Graikijos ekonominis ir kultūrinis gyvenimas sparčiai vystosi. Atėnuose įsitvirtina vergovinė demokratija, suklesti mokslas, literatūra, menas. Iškyla tokių įžvalgių politikų, kaip Periklis. „Didžiausias vidinis Graikijos suklestėjimas sutampa su Periklio epocha"[1],— pažymi K. Marksas. „Tai buvo taikos, antikinės demokratijos ir didelių kūrybinių užmojų amžius, mokėjęs derinti *utile cum dulci* — tai, kas naudinga, su tuo, kas gražu"[2]. Tuo metu gyveno ir kūrė rašytojai (Eschilas, Sofoklis, Euripidas), filosofai (Anaksagoras, Empedoklis, Demokritas) ir kiti žymūs materialistinės pakraipos mąstytojai.

Po pergalės prieš persus kitų Peloponeso pusiasalio valstybių tarpe į pirmą vietą iškilo Atėnai. Periklis siekė, kad Atėnai taptų klestinčiu miestu. Jis ne tik vadovavo sugriautų šventyklų ir kitų pastatų atstatymui, bet ir energingai ėmėsi puošti Atėnus. „Kilo pastatai,— rašė Plutarchas,— stulbinantys savo didybe, neprilygstami forma ir grožiu, ir visi meistrai vienas kitą stengėsi pralenkti savo darbo dailumu, bet nuostabiausia buvo — tai greitis. Pastatai, kurie, atrodė, būsią užbaigti, ir tai su vargu, per ilgus amžius tik daugelio kartų, iš tikrųjų visi buvo sukurti tuo vienu valstybės klestėjimo periodu, kai valdė vienas valstybės vyras"[3]. Atėnai savo grožiu tapo neprilygstami kitiems graikų miestams. Netrukus šis miestas tapo iki tol negirdėto garso kultūros centru. Pe-

[1] *K. Marksas, F. Engelsas,* Apie religiją, V., 1958, p. 16.
[2] *A. Dambrauskas,* Graikų teatras ir Sofoklis.— *Sofoklis,* Tragedijos, V., 1974, p. 302.
[3] *Plutarchas,* Rinktinės biografijos, V., 1962, p. 16—17.

riklis pasikvietė daugelį žymių graikų meno meistrų ir mąstytojų iš kitų miestų, jų tarpe filosofą Anaksagorą ir skulptorių Fidiją (V a. p. m. e.).

Anaksagoras (apie 500—428 m. p. m. e.) gimė Jonijoje. Manoma, kad jis buvęs Anaksimeno mokinys. Atėnuose (su pertraukomis) jis gyveno 475—433 m. p. m. e. Spėjama, kad jis buvęs pirmasis mąstytojas, supažindinęs atėniečius su filosofija.

Anaksagoras pirmasis iš žinomų mąstytojų skelbė, kad mėnulis šviečia atspindžio šviesa ir kad jis yra žemiau, negu saulė. Saulė ir žvaigždės, jo nuomone,— degantys akmenys, o mėnulis — panašus į žemę. Mes nejaučiame žvaigždžių kaitros, sakė jis, nes jos yra labai toli. Saulė, jo supratimu, yra didesnė, negu visas Peloponesas (tolimi daiktai atrodo maži). Mėnulyje yra kalnų, ir jis esąs apgyvendintas. Visas kosmosas susidedąs iš be galo besidalijančių dalelyčių, arba homeomerijų (*homeomerija* —„panašus iš dalies"). Jos skiriasi tarpusavyje įvairiomis savybėmis (mėsos, kraujo, akmens, medžio, žemės ir kt.). Įvairios jų kombinacijos sudaro kūnus. Anaksagoras vadovavosi principu: viskas yra visame ir viskas virsta viskuo. „Homeomerija,— kaip nurodo tarybinis antikinės filosofijos tyrinėtojas A. Losevas,— yra begalybė duotojo tipo elementų, turinčių savyje begalybę dalinių elementų, taip pat išsaugančių savo nuosavą tipą"[4]. Besidalindamos homeomerijos juda. Tą homeomerijų judėjimą, Anaksagoro supratimu, veikia išorinė jėga — nusas (protas). „Protą Anaksagoras laikė tam tikra subtilia ir lengva materija"[5].

Anaksagoras kitaip, negu orfikų žyniai, suprato ir dievus. Vietoje ankstesniųjų ir grynai mitologinių dievų jis iškelia „dieviškojo proto" koncepciją. „Jam protas — ne dieviška esybė, o abstraktus visuotinis principas"[6].

Šis Anaksagoro mokslas nepatenkino kai kurių atėniečių. Čia būta subjektyvių bei objektyvių motyvų. Smulkių ambicijų žmones užgaudavo tai, kad atvykėliai pasidarydavo populiaresni, negu jie, atėniečiai. Tokius žmones visai nedomino, kad ateiviai iš kitų miestų daug prisidėjo prie Atėnų

[4] *А. Ф. Лосев,* История античной эстетики (Ранняя классика), М., 1963, с. 323.

[5] Ten pat, p. 318.

[6] Ten pat.

suklestėjimo. Atėnuose formavosi nauji papročiai, nauja kultūrinių vertybių samprata. Tos naujovės pažeidė konservatyviųjų sluoksnių interesus. Brendo nepasitenkinimas ir pačiu Perikliu. Mat, Periklio aplinką sudarė Anaksagoras, Fidijas ir kiti atvykėliai. Tuo metu jau nebuvo visus graikus vienijančio veiksnio — persų pavojaus. Po pergalės prasidėjo vidiniai kivirčai. Jie vėliau peraugo į vaidus tarp polių. Sparta tapo visų aristokratų interesų reiškėja. Ir atėniečių aristokratų nepatenkino Periklio demokratiškumas. Tačiau tiesioginiai išpuoliai prieš demokratijos ideologą buvo pavojingi: jis buvo labai populiarus masėse, be to, nepamainomas polemikas. Plutarchas perteikė Periklio amžininko istoriko Tukidido pasakojimą: „Kartą Archidamas, spartiečių karalius, jį paklausęs, katras narsesnis kovoje — jis ar Periklis, ir Tukididas atsakęs: „Jeigu kovodamas jį partrenkčiau, tai jis, ginčydamasis, kad nesąs partrenktas, nugalėtų ir įtikintų žiūrovus"[7].

Geriausias būdas nugalėti Periklį — jį sukompromituoti, t. y. pastatyti jį į tokią padėtį, kad jis negalėtų ginti savo draugų, kai šie yra diskredituojami. Intrigų menas buvo žinomas ir senovės graikams. Šį metodą ir pasirinko Periklio priešai. Vienas iš jų, Diopitas, „pasiūlė nutarimą, kad būtų patraukti atsakomybėn žmonės, negarbinantys dievų ar platinantys mokslą apie dangaus reiškinius, norėdamas, kad per Anaksagorą kristų įtarimas Perikliui"[8]. Įstatymas buvo priimtas. Perikliui nieko kito neliko, kaip patarti Anaksagorui bėgti iš Atėnų. Pastarasis taip ir pasielgė.

Nepaisant tokio pirmojo atėniečių filosofijos mokytojo likimo, Atėnai vis dėlto tapo svarbiausiu antikinės filosofijos centru.

Materialistinė filosofija formavosi ir už Atėnų ribų. Ypač didžiulį poveikį jai turėjo *Empedoklis* (apie 490—430 m. p. m. e.), gyvenęs Agrigente — pietinėje Sicilijoje įsikūrusiame graikų mieste. Jis buvo jaunesnysis Parmenido amžininkas, tačiau jo filosofinės pažiūros artimesnės Heraklitui, negu Parmenidui. Empedoklis užsiiminėjo filosofija, astronominiais tyrinėjimais. Tyrinėdamas dangaus kūnų judėjimą, jis priėjo išvadą, kad mėnulis šviečia atspindimąja šviesa, o saulės užtemimų priežastis yra mėnulis: jis, atsidūręs tarp saulės ir žemės, užstoja saulės šviesai kelią į žemę.

---

[7] *Plutarchas*, Rinktinės biografijos, p. 11.
[8] Ten pat, p. 33.

Empedoklis aiškino, kad viskas (kosmosas ir žemė) susideda iš 4 elementų (žemės, vandens, oro ir ugnies). Jų kombinacijų dėka formuojasi ir iširsta įvairūs kūnai. Patys elementai nejuda, jie gali būti tiktai judinami. Jis — pirmasis mąstytojas, atskyręs judėjimą (jėgą) nuo materijos (daiktybės). Šiuos reiškinius Empedoklis laikė pasauline potencija. Judėjimas — tai dvi pirminės jėgos — Meilė ir Neapykanta. Meilė viską jungia, traukia. Neapykanta — išskiria, atitolina. Veikiant šioms jėgoms, kūnai nuolat keičia savo pavidalą: čia jie atsiranda, čia vėl išnyksta. Tačiau elementai, kaip ir jėgos, yra amžini. Jie net „pagal prigimtį yra pirmesni už dievą"[9]. Pasaulis esąs amžinas, jame niekas neišnyksta, o tik keičia savo egzistavimo formą.

Empedoklis pirmasis iš mums žinomų mąstytojų aiškino ir gyvybės atsiradimą natūraliu būdu. Todėl dažnai jis vadinamas antikinio evoliucionizmo atstovu. Jo nuomone, visų dabar egzistuojančių organizmų priežastis — Neapykantos jėgos veikimas. Ji skatina prieštaravimus. Tuo metu, kai viešpatauja tik viena Meilė, visi elementai išsiskleidžia ir susijungia, sudarydami vieningą kosminę nejudančią masę — Sferą (rutulį). Šis rutulys neturi jokios kokybės. Jame viešpatauja tikroji harmonija, kurią išardo Neapykanta. Įsisukusi į vieningą kosminę nejudančią masę, ji viską sumaišo, išsvaido į šalis. Vykstant pasaulyje nuolatinei Meilės ir Neapykantos kovai, jungiasi ir skiriasi įvairūs elementai, sudarydami įvairiausių atsitiktinių formų kūnus. Žmogaus organizmo dalių (rankų, galvos ir kt.) prigimtis, anot Empedoklio, ta pati, kaip ir medžių, akmenų.

Galvos be kaklų iš žemės gausiai išaugo.
Rankos, pečių neturėdamos, irgi klaidžiojo nuogos.
Akys švaistėsi ten, kaktų stokodamos aiškiai.
Klaidžiojo vien sąnariai, ieškodami susijungimo,[10] —

rašė Empedoklis. Šios organizmo dalys, Meilės jėgos veikiamos, atsitiktinai jungėsi, ir susidarė pabaisos, kurios, savo sandara nebūdamos tinkamos gyvenimui, išmirė. Išliko tik tos gyvosios būtybės, kurios buvo labiau prisitaikiusios prie aplinkos. Empedoklio nuomone, gyvosios būtybės gamtoje nuolat tobulėja, nes gamta siekia naujos harmonijos. Tik Empedoklis harmoniją suprato kitaip, negu pitagoriečiai. Jam

[9] *А. Ф. Лосев*, История античной эстетики, с. 398.
[10] Žr. šios knygos p. 78.

harmonija — organiškai gyvybinga. Jis ieškojo jai realaus pagrindimo.

Anaksagoras, Empedoklis padėjo pamatus materialistinei filosofijai, kurią vėliau vystė *Demokritas* (apie 460—apie 370 m. p. m. e.). Naujai sukonstruota Demokrito pasaulio struktūros koncepcija leido jam aiškinti kitimą, atmetant bet kokios atskiros nuo materijos (daiktybės) jėgos buvimą. Jis tarsi susistemino visas iki jo buvusias filosofines koncepcijas.

Demokritas rašė po Peloponeso karo[11]. Tas karas susilpnino abi tarpusavyje konkuravusias valstybes-miestus (Atėnus ir Spartą). Demokritas stebėjo bręstančias makedoniečių politines ambicijas. Tuo metu iro senos valdymo formos, visur viešpatavo politinė suirutė, dažnėjo išpuoliai prieš demokratinius institutus. Demokratija jau nepajėgė atsispirti aristokratijai ir su ja susijusioms partijoms. Demokritas buvo bene žymiausias antikinės demokratijos ideologas Aleksandro Makedoniečio imperijos sukūrimo išvakarėse. Išnykus iš politinės arenos demokratiniams Atėnų institutams, antikos demokratija pamažu netenka savo šalininkų. Sokratas, Platonas, Aristotelis buvo demokratijos kritikai, naujų valdymo formų ieškotojai, o Demokrito „linijos filosofijoje"[12] tęsėjai — Epikūras, Lukrecijus — propagavo šalinimąsi nuo dalyvavimo politinėje veikloje.

Demokritas buvo Leukipo (V a. p. m. e.) mokinys, o šis, kaip teigia amžininkai, mokėsi pas Zenoną iš Elėjos. Apie Leukipą ir jo filosofiją išliko mažai žinių. Paprastai jis laikomas determinizmo pradininku. Jam priskiriamas teiginys: „Joks daiktas negimsta be tikslo, bet viskas atsiranda tam tikru pagrindu ir iš būtinybės"[13]. Šią mintį išvystė Demokritas, kuris savo pažiūras dėstė kaip Leukipo filosofiją. Šiandien neįmanoma atskirti Demokrito filosofinės koncepcijos nuo Leukipo, todėl jų pažiūros aptariamos drauge.

Demokrito filosofija turėjo didelį poveikį daugeliui antikos mąstytojų. Demokritas, K. Markso ir F. Engelso žodžiais tariant, buvo „empirinis gamtos tyrinėtojas ir pirmasis graikų enciklopedinis protas"[14]. Jis sukūrė vadinamąją atomistinę

---

[11] Apie politinę situaciją po Peloponeso karo rašoma šios knygos straipsnyje „Sokrato moralės filosofija", p. 135—140.

[12] Žr. V. *Leninas,* Raštai, t. 14, p. 116.

[13] Žr. *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, Berlin, 1922.

[14] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс,* Сочинения, т. 3, М., 1955, с. 126.

teoriją, kuria remdamasis mėgino paaiškinti visus pasaulio reiškinius. Atomai Demokrito teorijoje — tai mažiausios nedalomos dalelytės, kurios skrieja tuštumoje. Nuo jų kiekio toje tuštumoje priklauso daikto kokybinė charakteristika (sunkus, kietas, sunkiai lūžta arba lengvas, minkštas, lengvai perskiriamas ir t. t.). Taigi būtį sudaro atomai ir tuštuma. Judėdami atomai suteikia objektams formą. Judėjimas, anot Demokrito, yra neatskiriamas nuo materijos. Čia ir yra esminis skirtumas tarp Demokrito ir Empedoklio materializmo: jei Demokritui atrodo, kad visatą užpildo judantys atomai, tai, pagal Empedoklį, „nei tuštumos, nei pertekliaus ji, visata, nepažįsta. Nieko tuščio nėra"[15].

Savo atomistinės koncepcijos pagrindu Demokritas aiškino ir sielos (proto) prigimtį. Siela, anot jo, susideda iš subtiliausių atomų. Mirtis — tai atomų išsisklaidymas. Bet ir po mirties tie atomai niekur nedingsta: jie vėl jungiasi ir sudaro naują objektą arba įeina į kitų objektų (kūnų) sudėtį. Vadinasi, visi reiškiniai (ir kūnai) yra laikini, tačiau juos sudarantys atomai yra amžini. Taigi materija yra amžina.

Demokritas yra materialistiniais principais pagrįstos pažinimo teorijos pradininkas. Pasaulis, anot jo, pažinus dėl to, kad visi kūnai yra sudaryti iš atomų, kurie judėdami tarsi iššoka iš vieno objekto (kūno) ir patenka į kitą. Taip mus betarpiškai veikia vaizdai. Norėdami pažinti objektyvią tikrovę, ieškome joje esančių reiškinių priežasčių, nustatome jų hierarchiją, nes viskas turi savo priežastį, teigė Demokritas. Be to, toliau analizuoti reiškinius yra neįmanoma. Jis daro prielaidą, kad pažinimo metu susiduriame su dvejopo pobūdžio reiškiniais, tai yra su tais, kurie iš tikrųjų egzistuoja, ir su tais, kurie, mūsų nuomone, egzistuoja (skonis, kvapas, šiluma, šaltis ir kt.). Pastarieji reiškiniai yra subjektyvūs, nors ir atspindi realiai esančius daiktus.

Pirmoji pažinimo pakopa, anot Demokrito, yra mūsų pojūčiai. Jie absorbuoja iššokusius atomus. Kadangi atomai sklinda į visas puses, jie ne visi patenka į mūsų jutimo organų veikimo sritį. Todėl šis pažinimas negalįs būti visa apimantis, ir jį Demokritas vadina tamsiuoju pažinimu. Atomai ir tuštuma, jo nuomone, pažįstami ne tiek pojūčiais, kiek betarpiškai suvokiami. Protas savo įrodymus konstruoja, rem-

---

[15] Žr. šios knygos p. 77.

damasis pojūčiais, nes objektyvūs daiktai veikia jutimo organus (gaunamos žinios „pagal nuomonę"). Kadangi žmogaus žinios apie pasaulį nėra visa apimančios, tai, anot Demokrito, žmogui iškyla klausimai: koks yra pasaulis ir kas apie jį žinoma, ir ar turimos žinios apie pasaulį yra teisingos?

Demokritas tyrė ne tik gamtą, bet ir tos gamtos sąlygomis gyvenantį žmogų. Jis pastebėjo, kad gyvenimo sąlygos ir žmonės (jų sąmoningumas) kinta. Demokritas analizavo socialinius reiškinius, aptarė žmogaus elgesio motyvus, ieškojo žmogaus veiklos loginio pagrindimo. Jis — vergovinės demokratijos šalininkas bei jos ideologas. Žmogaus gyvenimo tikslas, pasak Demokrito, yra siekti gėrio. Džiaugsmas nesuderinamas su baime. Todėl Demokritas kvietė žmones „nežinoti baimės". Antra vertus, „ne kūniška stiprybė ir ne pinigai daro žmogų laimingą, o teisumas ir visapusiška išmintis", kuri moko žmogų, kad jam yra visų geriausia gyventi „kuo džiaugsmingiausiame dvasios pakilime ir kuo mažiausiame liūdesyje. Tačiau tai pasiekti galima tik tuomet, jei savo malonumus darai nepriklausomus nuo laikinų dalykų"[16].

Demokritas mokė būti išmintingais. Analizuodamas žmogaus veiksmus, jis skirstė juos į atliekamus iš baimės ir iš pareigos. Jis teigė: „Ne iš baimės, o iš pareigos jausmo reikia susilaikyti nuo blogų poelgių"[17]. Kurie veiksmai yra blogi, kurie — geri, žmogui nurodo išmintis. Tačiau išmintis yra determinuota: jos negalima įsigyti (ji priklauso nuo to, kokie atomai sudaro žmogaus sielą). Todėl „reikia vystyti didelį protą, o ne didelį žinojimą" (empirinių faktų rinkimą), nes „daug žinantys neturi proto". „Nesiek sužinoti visko tam, kad netaptum neišmanėliu"[18],— mokė Demokritas. Šias intelekto spragas pašalina išsilavinimas. Jis vysto žmogaus protą. Išmintingas žmogus, sugebėdamas atskirti paprastą fakto kaupimą nuo faktų analizės, nustato savo vietą kitų žmonių tarpe.

Tai, kad žmonės turi nevienodą išmintį, yra jų socialinės nelygybės priežastis, mokė Demokritas. Jis propagavo laisvę laisviems Graikijos piliečiams. Jam vergas — tokia pat nuosavybė, kaip ir arklys. Jis tik laisvuosius piliečius mokė tinkamai elgtis su tarnais. „Naudokis tarnais taip,— rašė jis,—

---

[16] Žr. Материалисты древней Греции, М., 1955, с. 155.
[17] Ten pat, p. 158.
[18] Ten pat, p. 163.

kaip savo kūno organais, panaudodamas vieną iš jų vienam reikalui, kitą — kitam"[19]. Nepripažino lygybės jis ir šeimoje: „Būti priklausomam nuo moters — didžiausia negarbė vyrui"[20]. Vadinasi, anot Demokrito, lygybė — išmintingiesiems.

Demokritas vienas pirmųjų iš antikos mąstytojų aptarė valstybę, jos funkcijas bei piliečių pareigas jai. Jis siekė išsiaiškinti, kodėl atsirado valstybė. Pirmykščiai žmonės, gyvendami bandos gyvenimą, neturi ne tik valstybės, bet ir gyvenamųjų būstų, rūbų ir įrankių. Vadinasi, valstybė — žmogaus dvasinio tobulėjimo padarinys. Todėl žmogus privalo rūpintis valstybės stiprinimu. „Valstybės interesai turi būti aukščiau viso kito, ir reikia rūpintis, kad ji būtų gerai valdoma. Gerai valdoma valstybė yra didžiausias ramstis: jame yra viskas ir, kai ji išlaikoma,— viskas normalu, o kai ji žūsta, drauge su ja viskas žūsta"[21].

Analizuodamas vyriausybės ir piliečių tarpusavio santykius ir vienų pareigas kitiems, Demokritas aiškino, jog vyriausybė turi atstovauti krašto interesams ir rūpintis piliečių gerove. Todėl, esą, labai svarbu, kad prie valdžios vairo atsidurtų patys geriausieji žmonės, kuriems turi būti svetimos tokios žemos aistros, kaip nuoskauda. Jis pažymi: „Žmonės ilgiau prisimena (viršininkaujančių asmenų) padarytas klaidas, negu jų sėkmingus darbus. Ir toks (požiūris) teisingas. Iš tikrųjų, panašiai, kaip netikslinga girti tą, kuris grąžina patikėtus jam saugoti pinigus, o tas, kuris negrąžina, nusipelno barimo ir bausmės, lygiai taip yra ir su viršininkaujančiu asmeniu. Juk jis išrinktas ne tam, kad blogai tvarkytų reikalus, o tam, kad gerai (juos tvarkytų)"[22].

Tai rodo, kad Demokritas mėgino teoriškai įteisinti tą santvarką, kuri klestėjo to meto Atėnuose.

Antikinėje Graikijoje itin ryškios mokslinės pasaulėžiūros formavimosi tendencijos. Demokrito epochoje žmogus siekė suvokti pats save, savo santykius su gamta. Anksčiau graikai užpildė savo žinojimą apie pasaulį mitais. Dievų, pusdievių egzistavimas bent kurį laiką jiems nekėlė abejonių. Su pusdieviais buvo susijęs herojų kultas. Herojai savo jėga ir sumanumu kėlė visų nuostabą. Atsirado didžiulis intelekto

---

[19] Ten pat, p. 166.
[20] Ten pat.
[21] Ten pat, p. 167—168.
[22] Ten pat, p. 169.

atotrūkis, sakysime, tarp Balkanų kalnuose gyvenančio gyvulių augintojo ir tokių išminčių, kaip Empedoklis, Demokritas ar politikas Periklis. Paprastam žmogui atrodė, kad jie kitokie, negu jis pats, ir todėl jų veiksmus mistifikuodavo. Dažnai ir patys herojai, išminčiai savo poelgius pavaizduodavo kaip antgamtiškus sugebėjimus. Tačiau herojų ir išminčių skaičius augo. Jie pradėjo analizuoti vieni kitų veiksmus. Vėliau nuo herojų analizės buvo pereita prie dievų analizės. Tada jau nepakako vien tik konstatuoti, kad yra dievai,— reikėjo išsiaiškinti, kas jie tokie yra. Iškilus tokiam klausimui, beliko vienas žingsnis į bedievystę. Tą žingsnį ir žengė Demokritas.

Platonas, aptardamas Demokrito pažiūras, rašo, kad Demokrito pasekėjai teigia, „jog dievų egzistavimas yra gudri išmonė, kad jų iš tikrųjų nėra, tačiau jų egzistavimas pripažįstamas (tik) kai kurių nuostatų dėka, ir kad dievai skirtingi įvairiose vietose priklausomai nuo to, kaip kiekviena (tauta) nustato, sukurdama savus papročius... Dėl to jaunus žmones užvaldo nedoros (mintys), esą, nėra dievų, kuriuos įstatymas reikalautų pripažinti"[23]. Panašių liudijimų yra ir daugiau.

Demokritas kritikavo ne religiją, o tuos dievų įvaizdžius, kuriuos garbino senovės graikai, tai yra tuos, kuriuos reikalauja pripažinti įstatymas. Tie įstatymiški dievai nesiderino su materialistine Demokrito koncepcija, ir jis juos neigė.

Demokritas, galima sakyti, užbaigė tą darbą, kurį pradėjo miletiečiai: jis sukūrė materialistinę filosofinę sistemą, davusią pradžią materializmo krypčiai filosofinės minties raidoje.

Po šimtmečio atomistines idėjas atgaivino Epikūras. Jis sukūrė atomizmo principais pagrįstą etiką.

Visiems ankstyviesiems graikų mąstytojams būdinga tai, kad jie į žmogų žvelgė tarsi iš kosmoso aukštumų. Jiems žmogus — to kosmoso mikrodalelė. Pirmąsias graikų filosofines mokyklas domino, kas yra pasaulis, kokia jo sandara. Tų laikų mąstytojams pasaulis — ne dievų tvarinys, o natūraliai susiformavęs. (Dievai arba įsikomponuoja į tą pasaulį, arba susideda iš tos pačios medžiagos, kaip ir visa kita.) Graikų filosofinės mokyklos konfrontavosi su religija, dievai buvo traktuojami kitaip, negu to reikalavo orfikų religija.

---

[23] Ten pat, p. 147.

Minėti filosofai galėjo leisti sau konfrontuoti su oficialia religija dėl to, kad graikai neturėjo teologijos su aiškia tabu sistema. Religiniai teiginiai nebuvo susisteminti, aprobuoti. Mitai iš dievų gyvenimo galėjo būti ir literatūros objektu. Pasakojimai apie dievų veiksmus susipindavo su žmonių veiksmais. Orfikai tikėjo, kad ir žmogus pajėgus galynėtis su dievais. Anot jų, mirtingieji kartais pergudraudavo dievus. Tokia dievų samprata neleido iš karto nustatyti, kur yra tikroji bedievystė, o kur tik nekaltas pasišaipymas iš dievų elgesio.

Pirmieji graikų mąstytojai analizavo susiklosčiusius tarp žmonių santykius ir ieškojo racionalaus jų pagrindimo. Siekdami suvokti savos epochos problemas, jie davė impulsą tolesnei filosofijos raidai.

Bronius Genzelis

ANAKSAGORAS
(apie 500-428 m. p. m. e.)

Diogeno iš Laertės liudijimu, Anaksagoras paliko vieną filosofinį veikalą „Apie gamtą", parašytą grakščia kalba. Tačiau mūsų laikus pasiekė tik jo fragmentai, matyt, daugiausia iš pirmosios šio veikalo dalies, kur aiškinami bendrieji Anaksagoro filosofijos principai. Tiesa, yra liudijimų, kad Anaksagoras parašęs veikalą apie sudėtingas problemas ir pavadinęs jį „Juosta" (atseit, skaitytojai bus „supančioti" šitų sunkių problemų). Antikos autorių raštuose galima rasti užuominų, kurios duoda pagrindo manyti, kad Anaksagoras parašė keletą knygų, tačiau jų pavadinimų nenurodoma.

Pilniausią antikos autorių liudijimų apie Anaksagoro gyvenimą, mokslinę veiklą, jo filosofines pažiūras rinkinį bei visus žinomus fragmentus iš veikalo „Apie gamtą" galima rasti I. Rožanskio monografijoje „Anaksagoras"(И. Д. Рожанский, Анаксагор. У истоков античной науки, М., 1972, с. 241—298).

Chrestomatijoje skelbiami būdingesni Diogeno iš Laertės ir Lukrecijaus liudijimai apie Anaksagoro gyvenimą ir jo filosofines pažiūras bei nemaža dalis antikos autorių (daugiausia Simplikijaus) raštuose cituotų jo veikalo „Apie gamtą" fragmentų.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, II, 6—15. 6. Anaksagoras, Hegesibulo, arba Eubulo, sūnus, iš Klazomenų. Jis klausė Anaksimeno ir pirmasis medžiagai priešpastatė protą, šitaip pradėdamas maloniai ir prakilniai nuteikiantį kūrinį: „Visi daiktai buvo drauge, o po to atėjęs protas juos sutvarkė". Štai dėl ko jis ir buvo pavadintas Protu. Timonas apie jį „Siluose" rašo šitaip:

Didvyris Anaksagoras galingas kadaise gyveno.
Protas — jo vardas, nes protas, staiga, pasak jo, prisikėlęs,
Visa suvienijo tai, kas buvo anksčiau susimaišę.

Anaksagoras buvo kilmingas ir turtingas, bet ypač pasižymėjo dvasios prakilnumu, nes tėvo palikimą perleido savo giminaičiams.

7. Jų apkaltintas nerūpestingumu, pasakė: „O ko gi jūs nesirūpinate?" Pagaliau jis nusišalino, atsidavęs gamtos stebėjimui ir visai negalvodamas apie visuomeninius reikalus. O kai jam kažkas pasakė: „Argi tau nė kiek nerūpi tėvynė?", jis atšovė: „Nepiktžodžiauk, nes man net labai rūpi tėvynė!" Ir parodė į dangų.

Sakoma, kad Kserkso žygio metu Anaksagorui buvo dvidešimt metų, o gyveno jis septyniasdešimt dvejus. Apolodoras „Kronikose" rašo, kad jis gimė per septyniasdešimtąją olimpiadą (500—497), o mirė pirmaisiais aštuoniasdešimt aštuntosios olimpiados metais (428). Filosofuoti pradėjo Atėnuose prie Kalijo, būdamas dvidešimties metų, kaip rašo Demetrijas iš Falero „Archontų sąraše" ir nurodo, kad jis gyveno tenai trisdešimt metų.

8. Anaksagoras kalbėjo, kad saulė — tai įkaitinta metalo masė ir didesnė už Peloponesą (kiti sakė, kad taip kalbėjęs Tantalas), o mėnulyje yra ne tik gyvenvietės, bet ir kalvos bei uolos. Pradai — homeomerijos, tai yra, kaip iš vadinamųjų

kruopelyčių susidaro auksas, taip iš homeomerijų susideda mažų kūnų visuma. Protas yra judėjimo pradžia. Sunkieji kūnai, kaip antai žemė, užima žemesnę vietą, o lengvieji, pavyzdžiui, ugnis,— aukštesnę. Vanduo ir oras užėmė vidurį. Tik todėl, saulei išgarinus drėgmę, ant plokščios žemės stovi jūra.

9. Žvaigždės iš pradžių judėjo skliautu, o prieš žemės viršūnę visada buvo įsivaizduojama ašis, kuri vėliau palinko. Paukščių kelias — tai saulės neapšviečiamų žvaigždžių šviesos lūžimas, o kometos — liepsnas leidžiančių planetų susidūrimas; krintančios žvaigždės yra tik kibirkštys, išmetamos oro. Vėjai susidaro, kai saulė suskystina orą. Griausmas yra debesų susidūrimas. Žaibai — debesų trynimasis. Žemės drebėjimas — oro įsiskverbimas į žemę. Gyvūnai kilę iš drėgmės, šilumos ir žemės, o vėliau — vienas iš kito. Dar kas: patinai gimsta iš dešinės, o patelės — iš kairės.

10. Sako, kad Anaksagoras išpranašavęs akmens kritimą prie Aigospotamų ir pasakęs, kad jis kris iš saulės. Dėl to ir jo mokinys Euripidas „Faetonte" prasitarė, kad saulė yra auksinis luitas. Bet ir į Olimpiją atvykęs, sėdėjo su kailiniais, tarsi prieš lietų. Ir iš tikrųjų lijo. Sako, kad paklaususiam, ar kalnai prie Lampsako virs kada nors jūra, atsakęs: „Jei tik laikas nepasibaigs". Kažkada paklaustas, kam yra gimęs, paaiškino: „Kad tyrinėčiau saulę, mėnulį ir dangų". Pasakiusiam: „Netekai atėniečių" atkirto: „Ne aš jų, o jie manęs neteko". (Pamatęs Mausolo kapą, tarė: „Prabangus kapas yra suakmenėjusios būties paveikslas".)

11. Sunkiai pergyvenantį, kad miršta svetimoj šalyj, šitaip nuramino: „Nusileidimas į Hadą yra vienodas iš visur". Rodos, jis pirmasis, kaip rašo Favorinas „Įvairiose istorijose", pasakė, kad Homero poezija kalba apie dorybę ir teisingumą; dar karščiau tą pasakymą gynė jo pažįstamas Metrodoras iš Lampsako, mat, jis pirmasis ėmėsi tyrinėti poetą, norėdamas panaudoti jį gamtos mokslui. Anaksagoras pirmasis išleido metraščių knygą. Silenas pirmojoje „Istorijų" knygoje sako, kad, Demilui tapus archontu, akmuo iš dangaus krisiąs.

12. Anaksagoras pasakė, kad visas dangus susideda iš akmenų, kurie, smarkiai besisukdami, sukibo, bet atsileidę jie kris žemyn. Apie jo teisingumą prišnekėta būtų ir nebūtų dalykų. Štai Sotionas „Filosofijos istorijoje" rašo, kad Klonas

buvo apkaltinęs Anaksagorą šventvagyste už tvirtinimą, jog saulė — tai įkaitinta metalo masė; o kai jį stojo ginti jo mokinys Periklis, Anaksagoras buvo priverstas sumokėti penkis talantus ir tapo ištremtas. Satyras „Gyvenimuose" rašo, kad Tukididas, kurs priklausė Perikliui priešingai grupuotei, buvo iškėlęs jam teisme bylą; ir ne vien už šventvagystę, bet ir už palankumą persams; ir už akių buvo pasmerktas myriop.

13. Kai Anaksagorui buvo pranešta ir viena, ir kita: ir teismo nuosprendis, ir vaikų mirtis, apie teismo nuosprendį jis taip pasakė: „Gamta jau seniai ir juos, ir mane nuteisė mirti". O apie vaikus: „Žinojau, kad pagimdžiau juos mirtingus". (Tačiau vieni tai priskiria Solonui, o kiti Ksenofontui.) Demetrijas iš Falero veikale „Apie senatvę" rašo, kad jis ir palaidojo juos savo paties rankomis. O Hermipas „Gyvenimuose" teigia, kad jis buvo uždarytas į kalėjimą ir pasmerktas mirti. Stojęs kalbėti, Periklis paklausė: „Kas gali man ką nors prikišti dėl mano gyvenimo būdo?" Kai niekas nieko nepasakė, tarė: „Aš esu Anaksagoro mokinys; taigi neužmuškite šito žmogaus, jį apšmeižę, bet, paklausę manęs, paleiskite jį!" Ir Anaksagoras buvo paleistas; bet, nepakėlęs įžeidimo, pats nusižudė.

14. Hieronimas antroje „Padrikų prisiminimų" knygoje rašo, kad Periklis atlydėjo jį į teismą visiškai paliegusį ir sulysusį, ir tik dėl to jis buvo paleistas: daugiau iš pasigailėjimo, o ne dėl nuosprendžio. Apie jo bylą pasakoja štai ką. Demokritui, vienąkart su Anaksagoru pasikalbėjus, kažkaip pasirodė, kad jis priešiškai nusiteikęs. Pagaliau, išvykęs į Lampsaką, Anaksagoras numirė. Kai miesto archontai pasiteiravo jo paskutinio pageidavimo, jis pasakė norįs, kad tą mėnesį, kurį mirsiąs, vaikai kasmet rinktųsi pažaisti. Šis paprotys ir dabar tebesaugomas.

15. Mirusįjį lampsakiečiai garbingai palaidojo ir taip užrašė:

Guli čia Anaksagoras. Tiesos ribos tolimiausios
Siekdamas, tyrė jisai sąrangą aukšto dangaus.

Ir mes jam skiriame:

Sakė kadaise jisai, kad saulė — tai luitas ugninis.
Ir turėjo dėl to Anaksagoras numirt.
Bet jo draugas Periklis išgelbėjo jį, mat, jį patį
Vedė gyveniman jis mokslo lepiuoju keliu.

Buvo ir kiti trys Anaksagorai, iš kurių vienas buvo Isokrato mokyklos retorius, kitas — skulptorius, kurį mini Antigonas, ir dar vienas — Zenodoto mokyklos gramatikas.

Lukrecijus, „Apie daiktų prigimtį", I, 830—875.

Anaksagoro nūn nagrinėsim homeomeriją,—
taip ji vadinama graikų,— mūsų kalba gi negalim
žodžio savaip pasakyti: kalbos mūs neleidžia skurdumas;
lengva tačiau mums išaiškinti žodžio to tikrąją prasmę;
jis, dalykus gvildendams homeomerijos, pasako
kaulus iš kaulų smulkiausių, taip pat ir mažyčių, užgimstant,
raumenis iš raumenų atsirandant smulkiausių, mažyčių,
kraują susikuriant kūne, kai kraujo lašeliai sueina
vienas su kitu ir junginį bendrą sudaro.
Taip, jis sako, auksas iš aukso mažų trupinėlių
gali susidaryti, o žemė iš žemės dulkelių;
mano, kad ugnį ugnis, drėgmė gi vandenį daro,—
viską tokiu būdu atsirandant jisai sugalvojo.
Kad daiktuose tuštuma kokia būtų, jisai nesutinka,
lygiai kaip ir daiktų susiskaldymui galo nemato.
<...>
Lieka čia dar kažkokia išsisukt nežymi galimybė;
Anaksagoras ir griebiasi jos, manydamas, jogei
slypi visi daiktai visuose daiktuose įmaišyti,—
tas tik iškyla aikštėn, kurio įmaišas esti didžiausias,
ir pasiruošęs labiau, ir vietą kurs užima pirmą.

(M. Račkausko vertimas)

APIE GAMTĄ [FRAGMENTAI]

1. *Simplikijus, „Komentarai Aristotelio „Fizikai", 155, 23.* Visi daiktai buvo drauge. Jų buvo be galo daug ir visi maži, nes ir mažybė buvo begalinė. Ir kol viskas buvo drauge, joks daiktas nebuvo pastebimas dėl mažumo, nes viską supo oras ir eteris — abudu begaliniai. Juk jie yra didžiausi visatoje ir daugumu, ir didumu.

2. *Ten pat, 155, 30.* Oras ir eteris skiriasi nuo supamos daiktų masės, o tas apsupimas irgi begalinis savo dydžiu.

3. *Ten pat, 164, 16.* Beje, nėra mažojo paties mažiausio: visada yra tik dar mažesnis, mat, esantis negali virsti nesančiu.

O už didįjį visada yra didesnis, kuris prilygsta daugybei mažųjų, o sau pačiam kiekvienas yra ir didelis, ir mažas.

4. *Ten pat, 34, 28.* Šitaip esant, reikia manyti, kad visuose junginiuose yra daug ir įvairių dalykų: ir visų daiktų sėklos, ir jų įvairios formos bei spalvos, ir jutimo savybės. Su-

sidarė ir žmonės bei kiti gyvūnai, turintys sielą. Šitie žmonės turi ir apgyventus miestus, ir sukurtus veikalus, kaip ir mes, turi jie ir saulę bei mėnulį, ir kitus dangaus kūnus, kaip ir mes; žemė jiems gimdo daug ir įvairių dalykų, iš kurių pačius naudingiausius jie sunaudoja, susinešę į savo buveinę. Apie atsiskyrimą aš galvoju taip: jis buvo ne tik pas mus, bet ir kitur.

Bet prieš atsiskiriant, kadangi viskas buvo drauge, jokios aiškiai pastebimos spalvos nebuvo. Juk visų daiktų drėgno ir sauso, šilto ir šalto, šviesaus ir tamsaus susimaišymas trukdė atsiskyrimui, o, be to, juose buvo daugybė ir žemės sėklų, begalinių savo daugumu, ir nė kiek nepanašių viena į kitą. Ir kiti dalykai nebuvo panašūs vienas į kitą. Reikia manyti, kad dėl to visi daiktai glūdėjo visatoje.

8. *Ten pat, 175, 11.* Nieko nėra vienas nuo kito atskirto šitame vientisame pasaulyje, ir šiltas nuo šalto, ar atvirkščiai, nėra kirviu atkirstas.

10. *„Scholijos Grigorijui iš Nazareto", XXXVI, 911.* Kaipgi galėtų iš neplauko pasidaryti plaukas, o iš nemėsos — mėsa.

13. *Simplikijus, „Komentarai Aristotelio „Fizikai", 300, 27.* Kai, atsiskyręs nuo judančios masės, protas pats ėmė judinti, tai ir visa tai, ką jis išjudino, atsiskyrė. O, judant ir atsiskiriant, sukimasis dar labiau skatino atsiskirti.

14. *Ten pat, 157, 5.* Protas, kurs buvo visados, be abejo, ir dabar yra ten, kur yra ir visa kita, jį supančioje daugybėje: ir čia pat esančiuose daiktuose, ir atsiskyrusiuose.

15. *Ten pat, 179, 3.* Tai, kas tiršta, drėgna, šalta ir tamsu, susispaudė čionai, kur dabar žemė, o tai, kas skysta, šilta ir sausa, pasikėlė į eterio aukštybes.

16. *Ten pat, 179, 6.* Iš šitų atsiskiriančių daiktų ėmė susidaryti žemė: iš debesų išsiskyrė vanduo, o iš vandens — žemė; iš žemės dėl šalčio darėsi akmenys, ir jų atsirado daugiau, negu vandens.

17. *Ten pat, 163, 18.* Graikai neteisingai supranta atsiradimą ir žuvimą: mat, joks daiktas neatsiranda ir nežūsta, tik susimaišo su esamais daiktais ir atsiskiria nuo jų. Teisinga būtų šitaip vadinti: atsiradimą — susimaišymu, o žuvimą — atsiskyrimu.

18. *Plutarchas, „Apie žmogų mėnulyje", 16.* Saulė teikia mėnuliui savo šviesą.

19. *„Scholijos Homero „Iliadai" (XVII, 547).* Vaivorykšte mes vadiname saulės atšvaitą debesyse, o tatai yra audros ženklas, nes aplink debesį susitelkęs vanduo paprastai sukelia vėją arba išpila liūtį.

21. *Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", VII, 90.* Dėl jutimų silpnumo mes negalime suvokti tiesos.

21a. *Ten pat, VII, 140.* Nežinomųjų išorė yra reiškiniai.

21b. *Plutarchas, „Apie laimę", 3.* Gyvuliams mes nusileidžiame jėga ir greitumu, bet, naudodamiesi savo pačių patyrimu, atmintimi, išmintimi bei gudrumu, mes ir bites kopinėjame, ir melžiame, ir, visa pasisavinę, nešamės ir vedamės sau.

22. *Atenėjas, „Puotaujantys sofistai", II, 57.* Vadinamasis paukščių pienas yra kiaušinio baltymas.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I [3], Berlin, 1935, S. 375—410. Vertė *R. Mironas.*

EMPEDOKLIS
(apie 490-430 m. p. m. e.)

Iš daugelio Empedoklio kūrinių težinomos tik dvi filosofinės poemos — „Apie gamtą" ir „Apsivalymai", — parašytos hegzametru ir pasižyminčios turtinga retorika. Tačiau iš jų tėra išlikę tik 450 fragmentų, kurių dalis skelbiama šioje chrestomatijoje.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, VIII, 51, 77. Empedoklis, kaip sako Hipobotas, buvo Metono anūkas, agrigentietis. Tą patį rašo ir Timajas savo „Istorijų" penkioliktoje knygoje, pridėdamas, kad poeto senelis buvo įžymus vyras. Hermipas irgi tvirtina tą patį. Panašiai ir Heraklidas savo knygoje „Apie ligas" tvirtina, kad Empedoklis buvo šlovingos giminės, nes jo senelis buvo arklininkas. Eratostenas „Olimpinių žaidynių nugalėtojuose", kaip liudininku pasinaudodamas Aristoteliu, sako, kad per septyniasdešimt pirmąją olimpiadą Empedoklis nugalėjo Metono tėvą.

Lukrecijus, „Apie daiktų prigimtį", I, 712—733.

Dar prie anų priskirtini tie, kas kūnus pirmykščius
dvejina, jungia su vandeniu žemę ir ugnį su oru,
ar net ir gaivalus keturis pagrindu laiko pasaulio,
būtent, žemę, skaidrųjį orą, vandenį, ugnį.
Pirmas jų tarpe yra Empedoklis iš Agrigento;
jis trikampės salos pajūry išvydo pasaulį,
ten, kur Jonijos jūros daužosi bangos didžiulės,
gausiai balsvomis šlakstydamos putomis krantą;
sąsiauriu ten mažu smarkiausiai banguodama jūra
atskiria krantą salos nuo ribų Italijos žemės.
Čia ir Charibdė žiauri, ir Etnos ugningos griaudimai
gresia vėlei pratrūkti pykčiu, dar anksčiau sukauptuoju,
kad besiveržiančią ugnį galingą iš žiočių išvemtų
ir į aukštybes dangaus išgrūstų ugningus perkūnus.
Nors šalyje toj esama daug žmonėms pamatyti
nuostabiausių daiktų, ir kraštas lankytinas esti,
pilna yra ten gėrybių visokių, gyventojai drąsūs,
nieko tačiau neturėjo tas kraštas, kas būtų tiek verta,
tiek brangu, ar garbinga, ar šventa, kaip vyras anasis.

Sklinda iš dieviškos jojo krūtinės gaivinančios giesmės,
atradimus jis tokius garsius paskelbia pasauliui,
jog patikėti nelengva, kad gimęs jis iš mirtingųjų.

(M. Račkausko vertimas)

Horacijus, „Poezijos menas", 458—467.

...jei jis ūmai įkristų,
Lyg paukštinėtojas, kuris strazdų tykojo,
Duobėn ar šulinin,— galėtų šaukt kiek nori:
„Piliečiai, gelbėkite!"— nieks nė nemanytų
Jį traukti; o jei kas net ir užsimanytų
Pagelbėti ir virvę jam duobėn nuleisti,
Tai aš tam pasakyčiau: „Ką gali žinoti,
Gal būt, jis tyčiomis tenai yra įšokęs
Ir nė nenor visai, kad gelbėtų kas jįjį?"
Taip jam pasakęs, aš papasakosiu mirtį
Sicilijos poeto. Empedoklis geidė
Sau įsigyti vardą dievo nemirtingo;
Dėl to jis kuo ramiausiai į liepsningą Etną
Įšoko. Tad verčiau poetams nekliudykim
Žudytis ir palikim mes jiems šitą laisvę,
Nes gelbėt per nevalią — reiškia juk žudyti.

(A. Churgino vertimas)

Aristotelis, „Poetika", I, 1447b, 17. Išskyrus eilėdarą, Homeras ir Empedoklis nieko bendra neturi. Dėl to pirmąjį teisingiau būtų vadinti poetu, o antrąjį — ne poetu, o gamtos tyrinėtoju.

Aristotelis, „Metafizika", A, 3, 5. Empedoklis nurodo keturis elementus. Prie paminėtų (vandens, oro, ugnies) jis prideda ketvirtą — žemę. Tie elementai niekad neišnyksta ir neatsiranda iš nieko, o dėl gausumo ar negausumo susijungia į vieną ar atsiskiria iš vieno.

APIE GAMTĄ [FRAGMENTAI]

6. Kad visa ko yra keturios šaknys, pirmiausia žinoki:
Spindintis Dzeusas, maitinanti Hera ir Aidonėjas,
Ir Nestida, kuri ašarom vilgo mirtingą šaltinį.

8. Kitką paaiškinsiu tau. Iš visų mirtingųjų nė vienas
Gimti negali tikrai nė žiauria mirtim pasibaigti.
Vien susimaišymas tai ir maišalo pasikeitimas.
Žmonės tik tai iš tiesų gimimo vardu pavadino.

11. Vaikiščiai! Jųjų mintis neįstengia žvelgti į tolį.
Tikisi jie, kad nebuvęs anksčiau galėsiąs užgimti
Arba kas nors ir numirt, ir išnykt visiškai iš pasaulio.

13. Nei tuštumos, nei pertekliaus ji, visata, nepažįsta.

14. Nieko tuščio nėra. Tai kas įsibraus į visatą?!

57. Galvos be kaklų iš žemės gausiai išaugo.
Rankos, pečių neturėdamos, irgi klaidžiojo nuogos.
Akys švaistėsi ten, kaktų stokodamos aiškiai.

58. Klaidžiojo vien sąnariai, ieškodami susijungimo.

59. Bet kada jau smarkiau susikibo Vaidas ir Meilė,
Jie susiglausdavo jau, kur tik pasitaikė kiekvienas.
Gausiai prie jų ir kiti susijungę rišlūs iškilo.

61. Daugel dviveidžių būtybių, dvikrūčių taip pat atsirado,
Jaučiai su veidu žmogaus. Ir, priešingai, irgi iškilo
Žmonės su jaučių galvom, sumišai turėdami kartais
Vyrų paslėpsnio narius, o kartais moterų gėdą.

90. Taip saldus puolė saldų, kartus gi kartų užvaldė,
Ir rūgštus prie rūgštaus, ir karštas kibo prie karšto.

105. Trykštančio kraujo bangom išmaitintoj širdyj teliūškuoja
Tai, kas dabar mintimi žmonėse daugiausia vadinas,
Nes juk mintis yra kraujas, kuris apie širdį srovena.

106. Protas žmonių juk išauga, pažinus esančius daiktus.

APSIVALYMAI [FRAGMENTAI]

117. Jau aš kadaise buvau berniuku ir taipogi mergaite,
Ir medeliu, ir paukščiu, ir žuvim nebylia vandenyne.

124. Vargas, o gimine tu nelaiminga žmonių niekingųjų!
Vien tik vaidai ir raudojimai — tavo lemtis nuo gimimo!

134. Žmogiškos jis neturi galvos virš žmogiško kūno.
Nuo nugaros jam dvi ataugos neskeryčioja.
Kojų ir kelių neturi, neturi paslėpsnio gauruoto.
Šventas tai protas yra neapsakomas. Juda jis vienas,
Ir greitomis mintimis jis visą pasaulį apskrieja.

139. Vargas! Žiaurioji diena ne anksčiau man pražūtį nešė,
Kaip siaubingi darbai mano burnai suteikė valgį.

141. O, nelaimingi bedaliai! Nelieskite rankomis pupų!

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. I, Berlin, 1934, S. 276—375. Vertė *R. Mironas.*

DEMOKRITAS
(apie 460–apie 370 m. p. m. e.)

Demokritas buvo vienas produktyviausių antikos filosofų. Diogenas iš Laertės (IX, 45—49) pateikia Trasilo (I m. e. a.) sudarytą Demokrito darbų sąrašą—„Corpus Democriteum",—kuriame išvardyta 70 veikalų. Iš jų 52 suskirstyti pagal tematiką į 13 tetralogijų, o likusieji 18 suminėti kaip neįeinantys į sistemą. Demokritui priskiriami darbai apima visas mokslo sritis, tačiau filosofijai svarbiausi buvo jo gamtamoksliniai traktatai: „Didžioji pasaulio tvarka", „Mažoji pasaulio tvarka", „Kosmografija", „Apie planetas", „Apie gamtą", „Apie žmogaus prigimtį", „Apie protą", „Apie jausmus", „Apie skirtingas formas", „Apie formos kitimą", „Logikos vadovas" ir kiti. Deja, iki mūsų laikų neišliko nė vieno Demokrito veikalo. Yra žinoma, kad dar Sekstas Empirikas (II m. e. a.) turėjo savo rankose kai kuriuos Demokrito veikalus, tačiau, pradedant III—IV m. e. a., jų jau niekas nėra matęs.

Šiandien apie Demokritą ir jo filosofiją žinome tik iš antikos filosofų, rašytojų veikaluose pateiktų atsiliepimų bei pacituotų fragmentų, kurių dalis pateikiama ir šioje chrestomatijoje.

Pilniausią liudijimų apie Demokritą ir jo filosofiją bei išlikusių jo fragmentų rinkinį originalo kalba (kartu su vertimu į rusų kalbą) sudarė S. Lurjė ir paskelbė jį su plačiais studijiniais komentarais fundamentalioje knygoje „Demokritas" (С. Я. Лурье, Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования, Л., 1970).

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 34—44. 34. Demokritas, Hegesistrato, pagal kitus — Atėnokrito, anot kai kurių — Damasipo sūnus, abderietis, o kai kurie kiti sako, kad miletietis. Jis mokėsi pas kažkokius magus ir chaldėjus, kuriuos karalius Kserksas, pasisvečiavęs pas jo tėvą, paliko jam kaip mokytojus. Iš jų, kaip teigia Herodotas, dar vaikas būdamas, jis pramoko ir teologijos, ir astrologijos. Vėliau jis susitiko su Leukipu, o kai kas sako, su Anaksagoru, būdamas už jį keturiasdešimčia metų jaunesnis. Favorinas savo „Įvairiose istorijose" tvirtina, kad Demokritas kalbėjęs, esą, samprotavimai apie saulę ir mėnulį buvę ne Anaksagoro, bet senoviški, o šis juos pasisavinęs. Bet ir jis šaipėsi iš Anaksagoro mokymo apie pasaulio sutvarkymą ir apie protą, būdamas priešiškai nusiteikęs jo atžvilgiu, nes nebuvo jo klausęs. Bet kokiu gi būdu jis galėjo būti Anaksagoro klausytoju, kaip kai kurie teigia?

35. Demetrijas „Homonimuose" ir Antistenas „Pasikeitimuose" rašo, kad Demokritas buvo nukeliavęs į Egiptą mokytis pas žynius geometrijos ir pas chaldėjus į Persidą, ir net prie Raudonosios jūros. Kai kurie sako, kad jis bendravo su gimnosofistais (indų asketais filosofais) Indijoje ir buvo nuvykęs į Etiopiją. Būdamas trečias brolis, jis pasidalino turtą: dauguma tvirtina jį pasirinkus mažesnę turto dalį, kurią sudarė pinigai, o pinigų jam reikėjo kelionėms. Jo broliai tatai buvo gudriai numatę.

36. Demetrijas teigia, kad jo dalis buvusi virš šimto talantų, kuriuos jis visus išeikvojęs...

37. Jis užsiiminėjo fizika ir etika, taip pat matematika ir bendro lavinimo mokslais ir turėjo didelį patyrimą menų srityje. Jam priklauso posakis „Žodis yra veiksmo šešėlis". Demetrijas iš Falero „Sokrato apologijoje" rašo, kad jis Atėnuose nesilankė. Tad ir suprantama, kodėl jis niekino tokį garsingą miestą, juk norėjo ne vieta pasiekti garbės, bet vietai garbę suteikti.

38. Koks jis buvo, aišku yra ir iš jo raštų. Trasilas sako, kad jis, tur būt, buvo pitagoriečių pasekėjas, mat, jis prisimena patį Pitagorą, žavėdamasis juo jo vardu pavadintame kūrinyje. Atrodo, kad Demokritas viską paėmė iš Pitagoro ir būtų tapęs jo mokiniu, jei nebūtų prieštaravęs laikas. Glaukas iš Regijo, gyvenęs su Demokritu tuo pačiu metu, tvirtina, kad jis bent klausė kažkurio pitagoriečio, o Apolodoras iš Kiziko nurodo, kad jis bendravo su Filolaju. Antistenas teigia, kad jis užsiiminėjo visokeriopu šmėklų tyrinėjimu, kai kada nusišalindamas ir praleisdamas laiką kapinėse. Sako, kad, grįžęs iš tolimų kelionių, Demokritas gyvenęs labai kukliai, nes buvo išeikvojęs visą turtą; nusigyvenusį maitino jį brolis Damasas. Bet, išpranašavęs kažką iš būsimų įvykių, įsigijo gerą vardą ir po to daugumos buvo garbinamas kaip dievo įkvėptas žmogus.

39. Esant įstatymui, nurodančiam, kad tas, kuris išeikvojo tėvo turtą, nėra vertas palaidoti tėviškėje, sako Antistenas, jis supratęs padėtį ir, kad netaptų atsakovu kažkuriems pavyduoliams ir šmeižikams, perskaitė jiems „Didžiąją pasaulio tvarką", kuri pranoko visus jo raštus, ir buvo apdovanotas penkiais šimtais talantų. Maža to, jam buvo pastatyta dvidešimt žalvarinių statulų, o po mirties palaidotas valstybės lėšomis — išgyveno jis virš šimto metų...

41. Tais laikais, kaip pats tvirtina „Mažojoje pasaulio tvarkoje", jis buvo jaunas, palyginus su seniu Anaksagoru, jaunesnis už jį keturiasdešimčia metų. Jis sakosi sukūręs „Mažąją pasaulio tvarką" septynis šimtus trisdešimčia metų vėliau už Trojos paėmimą. Apolodoras „Metraščiuose" skelbia, kad jis buvo gimęs maždaug aštuoniasdešimtosios olimpiados metais, o Trasilas „Pastabose, perskaičius Demokrito knygas", sako, kad — apie trečiuosius septyniasdešimt septintosios olimpiados metus, būdamas metais vyresnis už Sokratą. Taigi išeitų, kad jis — Archelajo, Anaksagoro mokinio, ir Oinopido pasekėjų amžininkas. Beje, Oinopidą jis ir mini. Mini jis taip

pat labiausiai jo laikais pagarsėjusių Parmenido ir Zenono pasekėjų mokymą apie vienumą, mini ir Protagorą iš Abderų, kurs, kaip pripažįstama, buvęs Sokrato amžininkas.

42. Atėnodoras „Pasivaikščiojimo pašnekesių" VIII knygoje rašo, jog, atėjus pas Demokritą Hipokratui, anas liepęs atnešti pieno. Pamatęs pieną, Demokritas pasakęs, kad tai pirmadėlės ir juodos ožkos pienas. Dėl to Hipokratas susižavėjo jo žinojimo tikslumu. O merginą, lydėjusią Hipokratą, pirmą dieną pasveikino šitaip: „Sveika, mergele!" O sekančią dieną: „Sveika, moterie!" Ir iš tikro, tą naktį mergina buvo praradusi nekaltybę.

43. O mirė Demokritas, kaip teigia Hermipas, šit kaip. Prieš mirtį jis buvo jau labai nusenęs, tad jo sesuo buvo susirūpinusi, kad jis galįs numirti per Tesmoforijų šventę, o ji negalėsianti atlikti tai, kas priderėjo deivei. Jis paprašė to nesibijoti ir liepė atnešti jam kasdien šiltos duonos. Ją prikišdamas prie šnervių, išsilaikė per šventę. Kai tos dienos praėjo (o jų buvo trys), visiškai be skausmo paliko gyvenimą, išgyvenęs, kaip sako Hiparchas, šimtą devynerius metus.

Demokritui atrodo šitaip:

44. Visa ko pradžia yra atomai ir tuštuma, o visa kita tik prielaida. Pasauliai yra nesuskaičiuojami, turį pradžią ir pabaigą. Niekas iš nesančio negimsta ir į nesantį nesunyksta. Ir atomai yra begaliniai pagal didumą ir pagal daugumą; visatoje jie juda ir šitaip gimdo visus sudėtinius kūnus: ugnį, vandenį, orą, žemę: juk tatai yra kažkokių atomų deriniai. Visa tai yra nejausminga ir nekintama dėl tankumo. Ir saulė, ir mėnulis sutirštėjo iš šitokių lygių ir apvalių gumulų, kaip ir siela. Siela ir protas yra tas pat. Matome mes dėl to, kad į mus įsiskverbia vaizdai. Viskas atsiranda iš būtinybės, visa ko atsiradimo priežastis esąs sukimasis, kurį jis vadina būtinybe. O tikslas yra džiaugsmas, kurs nėra tas pat, kas ir malonumas, kaip kai kurie, blogai supratę, išaiškino, bet tokia sielos būsena, kai ji ramiai ir sveikai gyvena, nedrumsčiama jokios baimės, prietaringumo ar kurio nors kito jausmo. Demokritas vadina tą džiaugsmą ir gerove bei daugeliu kitu vardų. Kokybės egzistuoja iš susitarimo, o atomai ir tuštuma — iš prigimimo.

Tai šitaip bent jam atrodė.

Lukrecijus, „Apie daiktų prigimtį", III, 1039—1041.

Ir pagaliau Demokritas, kai jam jau senatvė prinokus
priminė, jog atminties ir proto jėga susilpnėjo,
pats savo noru nulenkė galvą ateinančiai mirčiai.

(M. Račkausko vertimas)

Plutarchas, „Kilimai", 7. Demokritas iš Abderų tvirtino, kad visata yra beribė, nes ji niekad niekieno nebuvo sukurta. Dar sako, kad ji yra nekintama, ir apskritai aiškiai išdėsto, kokia yra visata: dabar esančių reiškinių priežastys jokios pradžios neturi. Nuo amžių, prieš begalinį laiką, būtinybė užvaldė viską be išimties: ir tai, kas buvo, ir tai, kas yra, ir tai, kas bus. Jis kalba ir apie saulės bei mėnulio atsiradimą. Šitie šviesuliai kadaise egzistavo atskirai, dar visai neturėdami karštos prigimties ir apskritai nebūdami tokie šviesūs, priešingai, jų prigimtis buvusi labai panaši į prigimtį to, kas buvo prie žemės. Atsirado ir vienas, ir kitas jų iš pradžių dar kaip kažkoks atskiras pasaulio priedas, o vėliau, didėjant ratui aplink saulę, įsigavo juose ugnis.

Hipolitas, „Visų erezijų paneigimas", I, 13. Demokritas buvo Leukipo pasekėjas. Demokritas, Damasipo sūnus, iš Abderų, bendravęs su daugeliu gimnosofistų Indijoje ir su žyniais bei astrologais Egipte, taip pat su magais Babilone.

Jis kalba apie elementus, pilnumą ir tuštumą, panašiai kaip ir Leukipas, vadindamas pilnumą buvimu, o tuštumą nebuvimu. Kalbėjo, kad būtybės visada juda tuštumoje, o pasauliai yra begaliniai ir skiriasi dydžiu. Vienuose pasauliuose iš viso nėra saulės nė mėnulio, kituose — jie didesni, negu pas mus, o dar kituose — jų ir daugiau. O pasaulių didumas yra nevienodas: vieni yra didesni, kiti — mažesni. Ir vieni dar auga, kiti jau klesti, o dar kiti žūsta; vienur jie atsiranda, o kitur išnyksta, o žūsta jie, susidurdami vieni su kitais. Kai kuriuose pasauliuose visai nėra gyvulių nė augalų ir jokios drėgmės. Mūsų pasaulio žemė atsirado anksčiau už žvaigždes; mėnulis yra žemai, už jo saulė ir toliau — nejudančios žvaigždės. Ir planetos turi nelygų aukštį. Pasaulis klesti, kadangi jau nebegali prisiimti ko nors iš išorės.

Jis išjuokė viską, tarsi viskas žmonėse buvo juoko verta.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", I, 3, 18. Juk Demokritas sakė, kad atomų savybės yra dvi: dydis ir forma. O Epikūras prie jų pridėjo ir trečią — svorį, tvirtindamas, jog kūnai turi judėti, svorio stumiami.

Ten pat, 12, 6. Demokritas gi teigia, kad pirmieji kūnai (o tai buvo *pilnieji*) svorio neturi, o juda dėl tarpusavio susidūrimo begalybėje. Galimas daiktas, kad atomas yra pasaulio didumo.

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", IX, 24. Yra ir tokių, kurie spėja, kad dėl vykstančių pasaulyje keistybių mes įsigijome supratimą apie dievus. Tokios nuomonės, rodos, laikosi ir Demokritas. Juk, matydami dangaus aukštybėse nepaprastus reiškinius, pavyzdžiui, griausmą ir žaibus, perkūno smūgius bei dangaus šviesulių susilietimus, saulės ir mėnulio užtemimus, sako jis, senoviniai žmonės bijojo dievų, nes manė, kad visa tai vyksta dėl jų kaltės.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", II, 4, 9. Demokritas galvoja, kad pasaulis žūsta, didesniam nugalint mažesnįjį.

Ten pat, II, 13, 4. (Apie žvaigždžių kilmę.) Demokritas sako, kad jos yra akmenys.

Ten pat, II, 15, 5. (Apie žvaigždžių išsidėstymą.) Demokritas sako, kad pirmam plane yra nejudančios, o už jų — klaidžiojančios, prie kurių priklauso saulė, aušrinė, mėnulis.

Ten pat, II, 20, 7. Demokritas tvirtina, kad saulė yra įkaitęs metalo gabalas arba liepsnojąs akmuo.

Ciceronas, „Apie gėrio ir blogio ribas", I, 6, 20. Saulė Demokritui atrodo didžiulė.

Lukrecijus, „Apie daiktų prigimtį", V, 621—636.

Visa, pirmiausia, tatai, kaip atrodo, taip gali vykti,
kaip paties Demokrito šventas sprendimas nustato:
kuo arčiau žemės atsiduria dangiškų kūnų kiekvienas,
tuo jis lėčiau tuomet traukiamas esti pasaulinės vėtros.
nes ir srovė, ir veržimasis jos vis palaipsniui mažėja
ir pasidaro silpnesnis, saulė todėl pamažėliais
pradeda vis atsilikt nuo žvaigždžių judėjimo rato,
žymiai žemiau eidama, kaip visi kiti kūnai įkaitę.
Ogi mėnulis labiau dar: kuo kelias yra jo žemesnis,
kuo jis toliau nuo dangaus ir labiau priartėja prie žemės,
tuo jis mažiau pasivyt žvaigždynus greituosius pajėgia.
Ir juo silpnesnė ta vėtra, kur traukia mėnulį ir verčia
jį žemiau, negu saulė, keliaut, juo greičiau visi kūnai
dangiški paveja jį ir aplinkui pro šalį prabėga.
Čia ir atrodo tad mums, kad mėnulis pasiveja kūnus
dangiškus žymiai greičiau, nes tie kūnai pas jį vėl sugrįžta.

(M. Račkausko vertimas)

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", II, 23, 7. (Apie saulės sukimąsi.) Demokritas teigia, kad visa tai — dėl judėjimo, sukančio ją aplinkui.

Aristotelis, „Apie sielą", A, 2, 403b, 30—404a, 5—30. Atrodo, kad visa, kas turi sielą, skiriasi nuo to, kas neturi sielos, daugiausia dviem požymiais: judėjimu ir jutimu. Tai maždaug tie du požiūriai, kuriuos mes esame pasiėmę iš senesniųjų tyrinėtojų. Kai kurie jų teigia, kad siela visų pirma ir ypatingai yra tai, kas judina; o manydami, jog tai, kas pats nejuda, negali judinti ko nors kito, jie pripažino, kad siela priklauso tam, kas juda. Štai kodėl ir Demokritas sako, kad siela esanti tam tikra ugnis ir šiluma. Pripažindamas, kad atomų ir jų pavidalų yra be galo daug, jis mano, jog ugnis ir siela susidaro iš tų atomų, kurie turi rutulio formą. Jie esą panašūs į tas dulkeles, kurias matome ore, saulės spinduliams besiskverbiant pro langą. Įvairių sėklų rūšių mišinius, kurie susidaro iš atomų, Demokritas laiko visos gamtos elementais. Panašią nuomonę yra pareiškęs ir Leukipas. Minėtieji filosofai tapatina sielą su rutulio formos atomais dėl to, kad jie savo formos dėka lengviausiai visur prasiskverbia ir, patys judėdami, judina visus kitus. Tuo remdamiesi, filosofai tvirtina, kad siela suteikia gyviams judėjimą. Todėl kvėpavimas esąs gyvybės pagrindas. Kadangi supanti gyvius aplinka slegia jų kūnus ir stumia iš jų tuos atomus, kurie, nuolat nerimdami, teikia gyviams judėjimą, tai kvėpuojant atomai gauna paramą iš tų, kurie ateina iš oro, nes pastarieji neleidžia išsisklaidyti kūno viduje esantiesiems, trukdydami išorinei aplinkai, kuri slegia ir tankina kūną. Štai kodėl gyvybė laikosi tol, kol tie atomai pajėgia taip veikti. Atrodo, kad ir ta pažiūra, kuri kilo iš pitagoriečių mokslo, turi tą pačią prasmę. Kai kurie šios mokyklos atstovai tvirtina, kad siela susidaro iš judančių ore dulkelių, o kiti — kad siela yra tai, kas jas judina. Šitą pažiūrą jie grindžia tuo, kad dulkelės juda net visai nesant vėjo. Tos pačios nuomonės laikosi ir tie tyrinėtojai, kurie teigia, kad siela yra tai, kas pats save judina. Matyt, jie visi pripažįsta judėjimą svarbiausia savybine sielos ypatybe ir mano, kad visi kiti kūnai juda sielos dėka. O siela juda savaimingai, nes niekuomet netenka matyti tokio judintojo, kuris pats nejudėtų. Panašiai vadina sielą judintoja ir Anaksagoras; o be jo, rodos, kažkas kitas yra pareiškęs, kad protas sujudino visatą. Tačiau Anaksagoro teiginiai ne visai sutampa su Demokrito pažiūra, būtent — pastarasis tiesiog tapatina sielą su protu; teisinga yra tai, kas iškyla juslėms. Todėl Demokritas mano, kad Homeras gražiai išsireiš-

kia, sakydamas: „Hektoras guli be žado". Iš tikrųjų Demokritas nevartoja termino „protas" tiesos pažinimo sugebėjimui pažymėti, bet mano, kad siela ir protas yra tas pats dalykas.

(V. Sezemano vertimas)

Ten pat, A, 3, 406b, 15—20. Kai kurie filosofai tvirtina, kad siela judina kūną, kuriame ji yra, taip pat, kaip juda ir ji pati. Pavyzdžiui, Demokrito pažiūra beveik sutampa su pasisakymu komedijų autoriaus Filipo, kuris pasakoja, kad Dedalas suteikęs judėjimą Afroditės medinei statulai, įpildamas į ją gyvsidabrio. Panašiai išsireiškia ir Demokritas. Jo manymu, rutuliniai atomai, kurie iš prigimties niekuomet nerimsta, savo judėjimu judina ir velka paskui save visą kūną.

(V. Sezemano vertimas)

Ten pat, A, 5, 409b, 1—5. Bet, antra vertus, kai jie moko, sekdami Demokrito pavyzdžiu, kad gyvius judina siela, jie pakliūva dar į kitus jiems būdingus prieštaravimus. Iš tikrųjų, jei siela yra paplitusi visame juntančiame kūne, tai, pripažinus, kad siela — kūnas, toje pačioje vietoje turi tilpti du kūnai.

(V. Sezemano vertimas)

Lukrecijus, „Apie daiktų prigimtį", III, 370—373.

Klausimu šiuo tu nesilaikyk galvojimo tokio,
kokį mums siūlo anas Demokrito šventas sprendimas:
tarsi pradai kūno ir dvasios, vienas po kito
iš eilės eidami, pasikeičia ir sąnarius riša.

(M. Račkausko vertimas)

Aristotelis, „Apie sielą", 13, 7, 419a, 15. Štai dėl ko ir Demokritas neteisingai sprendžia, tvirtindamas, kad jei tarpinė erdvė būtų tuščia, tai galima būtų ryškiai pamatyti net danguje esančią skruzdėlę.

(V. Sezemano vertimas)

Proklas, „Komentarai Platono „Kratilui", 16. Kratilo nuomonės laikėsi Pitagoras ir Epikūras, o Demokritas ir Aristotelis — Hermogeno. Pitagoras miglotai kalbėjo apie vardus kuriančią sielą, kuri nusileidžia protui, mat, patys daiktai nėra, kaip protas, pirminiai. Yra daiktų vaizdai ir žodžiai, nu-

sakantys jų esmę ir išsamūs, tarsi esybių paveikslai, yra vardai, atgaminantys proto idėjas, skaičius. Taigi visų būtis kyla iš save patį pažįstančio ir išmintingo proto, o pavadinimas — iš sielos, pamėgdžiojančios protą. Protagoras teigia, jog kurti vardus priklauso ne atsitiktinumui, o tam, kas regi protą ir esybių prigimtį. Taigi vardai yra iš prigimties.

O Demokritas, tvirtindamas, kad vardai kilę iš susitarimo, pagrindžia savo nuomonę keturiais samprotavimais.

Vienareikšmiškumu. Juk skirtingi daiktai vadinami tuo pačiu vardu. Taigi vardas ne iš prigimties.

Daugiareikšmiškumu. Juk jei skirtingi vardai pakaitomis taikomi vienam ir tam pačiam daiktui, tai tas jų buvimas iš prigimties neįmanomas.

Trečias samprotavimas kilo dėl vardų pakeitimo. Na, dėl ko mes Aristoklį pavadinome Platonu, o Tirtamą — Teofrastu, jei vardai iš prigimties?!

Ir ketvirtas — dėl vienodų vardų trūkumo. Dėl ko nuo žodžio „protas" mes sakome „protauti", o nuo „teisybės" žodžių jau nebeišvedame? Taigi vardai atsitiktiniai, o ne iš prigimties.

O jis pats pirmą samprotavimą vadina daugiareikšmiu, antrą — svyruojančiu, trečią — pervardijančiu, o ketvirtą — bevardžiu.

Filodemas, „Apie muziką", 31, p. 108, 29. Taigi iš senovinių žmonių Demokritas ne tik didžiausias gamtos tyrinėtojas, bet ir nė vienam rašytojui nenusileidžiąs savo interesų platumu, sako, kad muzika yra naujesnis menas, ir aiškina tai tuo, kad ji kilo ne iš būtinybės, bet atsirado jau dėl prabangos.

Plutarchas, „Apie gyvūnų išradingumą", 20. Galimas daiktas, esame juokingi, išaukštindami gyvulius dėl to, kad jie mus moko. Demokritas nurodo, kad iš jų mes išmokome svarbiausių dalykų. Iš voro — audimo ir adymo, iš kregždės — namų statymo, o iš paukščių giesmininkų — gulbės ir lakštingalos, pamėgdžiodami jas,— dainavimo.

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", I, 7, 16. Demokritas sako: protas yra dievas rutulio formos ugnyje.

Tertulianas, „Į tautas", II, 2. Demokritas galvoja, kad dievai yra kilę drauge su kita dangiškąja ugnimi, kuri, kaip linkęs manyti Zenonas, prilygstanti gamtai.

Ciceronas, „Apie dievų prigimtį", I, 12, 29. Ar tik ne smarkiai klysta Demokritas, laikydamas dievais tai atvaizdus ir jų klaidžiojimus, tai tą prigimtį, kuri atvaizdus sukuria ir paleidžia, tai mūsų sugebėjimą jausti ir suvokti. O kai jis skelbia, kad iš viso nieko nėra amžino, kadangi niekas niekada nepasilieka savo būklėje, argi jis tais žodžiais apskritai nepanaikina dievo, nepalikdamas net jokio supratimo apie jį? *43, 120.* Man bent atrodo, kad ir Demokritas, iš kurio pirmųjų šaltinių Epikūras, didysis vyras, laistė savo sodelius, svyruoja, samprotaudamas dėl dievų prigimties. Mat, jis tai galvoja, kad visatoje tūno dieviškumu apdovanoti vaizdai, tai sako, kad dievai yra toje pačioje visatoje esantys minties pradai ar gyvi šešėliai, kurie paprastai mums yra naudingi arba kenksmingi, ar kažkokie milžiniški atvaizdai, tokie, kurie iš šalies apglėbia visą pasaulį. Visa tai yra labiau verta Demokrito tėviškės, negu paties Demokrito.

Plinijus, „Gamtos istorija", II, 14 ... tiki, kad dievai yra nesuskaičiuojami... arba, kaip galvoja Demokritas, iš viso yra tik du: Bausmė ir Malonė.

Plutarchas, „Puotos klausimai", VIII, 10, 2 p. 734, F. (Dėl ko vėlyvojo rudens sapnu mažiausiai tikime) Favorinas... tarsi iš dūmų ištraukęs kažkokį miglotą senovinį Demokrito mokymą, sugebėjo jį apvalyti ir apšviesti, pradėjęs nuo to pagarsėjusio jo teiginio, kurs sako: „Giliai per poras įsiskverbia į kūnus atvaizdai ir kildami per miegą sukelia regėjimus". Ir *klaidžioja* šitie atvaizdai, išeidami iš visur: ir iš rakandų, ir iš drabužių, ir iš augalų, o ypač iš gyvulių dėl jų didelio *judėjimo* ir *šilumos.* Jie visi tiksliai atspindi ne tik kūno formos ypatybes (kaip mano Epikūras [fr. 326 Us], iki čia sekdamas Demokritu, o po to palikęs šį mokymą), bet ir kiekvienam būdingus sielos judesius bei mintis, įpročius bei jutimus; vaizdai pasišalina su visais tais atvaizdais ir, patekę pas tuos, kurie juos priima sapne, tarsi gyvos būtybės kalba, skelbia mintis bei samprotavimus, siekius tų, iš kurių jie kilo, žinoma, jeigu savo atvaizdus jie atiduoda priimančiųjų kūnui aiškius ir nesumišusius. Taip atsitinka dažniausiai ramiam orui esant, kai tas persikėlimas yra be kliūčių ir greitas. Rudenį, kai medžiai numeta lapus, labai nepastovus ir audringas oras dažnai sumaišo ir išmuša iš kelio vaizdus, ir, lėtai judėdami, jie darosi neberyškūs, išblukę ir silpni, ir atvirkščiai, iš pilnų jėgos ir jausmingų žmonių iššoksta daug

atvaizdų, o greitai judėdami, jie sukuria šviežius ir reikšmingus vaizdus.

Anonimo dialogas „Hermipas", 122. Vis dėlto negražu būtų nutylėti nurodymą Demokrito, kuris, vadindamas juos (t. y. demonus.— *Vert.*) vaizdais, sako, kad jų yra pilnas oras.

Klementas, „Kilimų audėjas", V, 88. Taigi apskritai Ksenokratas iš Kalchedono neneigia, kad ir gyvuliai turi supratimą apie dievybę. O Demokritas, nors ir nenoromis, sutiks su tuo, kadangi tai nuosekliai išeina iš jo pažiūrų. Juk tie patys dieviškos esybės vaizdai pasirodo ir žmonėms, ir bežadžiams gyvuliams.

Ciceronas, „Pirmieji akademiniai svarstymai", II, 37, 121. Štai tau, stoja piestu lampsakietis Stratonas, kuris duoda tam tavo dievui laisvę (ar bent jau atleidimą nuo didelės tarnybos; bet jei jau šventikai išsilaisvina iš dievų, tai nepalyginamai teisingiau būtų išsilaisvinti patiems dievams): jis pasisako nesinaudojąs dievų pagalba pasauliui sukurti ir moko, kad visa tai, kas yra, yra gamtos sukurta, bet ne taip, kaip anas, kurs sako, kad pasaulis susidarė iš šiurkščių ir glotnių, riestų ir kabliuotų kūnų, įsiterpus tuščiai erdvei. Jis mano, kad tai yra ne mokančio, bet taip norinčio Demokrito sapnai. O patsai Stratonas, tyrinėdamas atskiras pasaulio dalis, moko, kad visa tai, kas arba yra, arba atsiranda, atsiranda ar atsirado iš gamtoje esančios masės ir judėjimo.

Ciceronas, „Apie pranašystę", I, 3, 5. Nors... daugelyje vietų rimtas rašytojas Demokritas pritaria ateities įvykių numatymui, peripatetikas Dikajarchas atmetė kitus ateities numatymo būdus, palikdamas tik sapnus ir nirtulingą įkvėpimą. 57, 131 (iš Poseidonijo) Demokritas galvoja, kad senoviniai žmonės protingai sugalvojo tyrinėti aukojamųjų gyvulių vidurius, iš kurių išvaizdos ir spalvos galima būtų pastebėti tiek gerovės, tiek ir pražūties ženklų, o kartais ir tai, ar bus laukai bevaisiai, ar derlingi.

Eustatijas (prie „Odisėjos" XII giesmės), 65, p. 1713. Ir Demokritas mano, kad ambrozija yra garai, kuriais minta saulė.

Klementas, „Skelbėjas", 68, „Kilimų audėjas", V, 103. Plg. 51, A, 8. Demokritas sako, kad kai kurie mokyti žmonės, tiesdami rankas į tai, ką dabar mes, graikai, vadiname oru, šau-

kia: „Viską valdo Dzeusas ir viską žino, viską jis duoda ir atima, jis ir yra visa ko valdovas".

Plutarchas, „Nurodymai, kaip būti sveikam", 14, p. 129, A. Juk nesąmonė yra į varnų krankimą ir į vištų kudakavimą bei į *purve siautėjančias kiaules,* kaip pasakė Demokritas, kreipti daug dėmesio ir spėti iš to apie vėjus bei liūtis, o kūno judėjimu ir sukrėtimais bei ligų požymiais nesirūpinti ir nesisaugoti jų, ir nelaikyti to netrukus savyje kilsiančios audros ženklais.

Klementas, „Skelbėjas", 10, 92, 4. O tie, kurie, knisdamiesi malonumo srautuose, kaip kirmėlės balose ir purvuose, ryja nenaudingus ir neprotingus pomėgius, yra kažkokie kiauliški žmonės. Juk kiaulės labiau mėgaujasi purvu, negu švariu vandeniu, *ir siautėja nešvarumuose,* sako Demokritas.

Plutarchas, „Puotos klausimai", IV, 2, 4, p. 665, F. Žaibo ugnis yra nuostabi savo tikslumu ir aštrumu, nes gimsta iš švarios ir šventos esybės, o jei ir susimaišo su ja kas nors drėgna ar žemiška, tai dėl judėjimo greičio visa tai nusikrato ir nusivalo. Demokritas mano, kad „ką tik Dzeusas besiųstų, visa tai giedrame danguje būtinai išsaugos skaistų švytėjimą".

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", IX, 19. Demokritas sako, kad *prie žmonių artinasi kažkokie vaizdai,* ir iš jų vieni daro gera, o kiti bloga. Dėl to jis ir meldėsi, kad *jam pasitaikytų laimingi vaizdai.* Tie vaizdai esą nepaprastai dideli ir sunkiai sunaikinami, tačiau mirtingi. Savo išvaizda ir išleidžiamais garsais jie išpranašauja žmonėms ateitį. Dėl to senoviniai žmonės, gavę juos pamatyti, įsivaizdavo, kad yra dievas, nors jokio kito dievo, turinčio nemirtingą prigimtį, išskyrus tuos vaizdus, nėra.

Epifanijas, „Prieš erezijas", III, 2, 9. Demokritas iš Abderų, Damasipo sūnus, teigė, kad pasaulis yra begalinis ir guli virš tuštumos. Dar sakė, kad visų yra vienas tikslas ir kad džiaugsmas yra tai, kas geriausia, o skausmai siejasi su blogybe. Tai, kas atrodo teisinga, nėra teisinga, o neteisinga yra priešinga gamtai. Įstatymus jis vadino piktu prasimanymu ir tvirtino, jog „išminčius neprivalo paklusti įstatymams, o turi gyventi laisvai".

Plutarchas, „Puotos klausimai", II, 10, 2, p. 643, F. Kaip sako Demokritas, žuvyje, kuri priklauso visiems, nėra kaulų.

Plutarchas, „Nurodymai, kaip valdyti valstybę", 28, p. 821, A. Valstybės vyras neatsisakys tikros pagarbos ir nuoširdumu bei palankumu pagrįsto dėkingumo, nepaniekins jis ir šlovės, tačiau, kaip to reikalavo Demokritas, vengs įsiteikti tautiečiams.

Filodemas, „Apie pataikavimą", 1457, C, 10. Tačiau Nikasikratas giria Demokritą, kurs peikia norą *įsiteikti tautiečiams*, kaip žalingą pataikavimą, kažkaip sutikdamas su Epikūro pasekėjais.

Plutarchas, „Prieš Kolotą", 32, p. 1126, A. Demokritas giria jų (tokių vyrų, kaip Parmenidas, Melisas ir kiti) valstybės valdymo meną, kaip patį didžiausią, ir pataria jo mokytis bei tęsti tuos darbus, kurie neša žmonėms didybę ir garbę.

Joanas iš Stobų, „Antologija", III, 10, 36. Turtas, blogu keliu įsigytas, užtraukia tik dar didesnę gėdą.

Ten pat, III, 10, 43. Demokrito: Besaikis turtų vaikymasis yra daug baisesnis už kraštutinį neturtą, nes kuo didesnis troškimas, tuo didesni poreikiai.

Ten pat, III, 10, 44. Demokrito: Nusikalstamas pelnas atneša nuostolį dorybei.

Ten pat, III, 10, 58. Demokrito: Nusikalstamo pelno viltis yra bausmės pradžia.

Ten pat, III, 10, 64. Demokrito: Per didelis turtų kaupimas vaikams yra gobšumo priedanga, kuri išryškina žmogaus būdą.

Ten pat, III, 16, 17. Demokrito: Šykštuoliai turi bitės likimą: jie dirba, tarsi amžinai gyvens.

Ten pat, III, 16, 18. To paties: Šykštuolių vaikai, būdami nemokyti, yra tarsi šokėjai, kurie šoka tarp kardų. Jeigu šokdami jie nepataiko į tą vienintelę vietą, kur reikia atsiremti kojomis, tai jie žūsta. Bet sunku yra pataikyti į tą vienintelę, nes lieka vietos tik kojų pėdoms. Taip ir tokiems vaikams. Jeigu jie nukrypsta nuo rūpestingo ir šykštaus tėvo pavyzdžio, tai jie paprastai nuskursta.

Ten pat, III, 38, 53. Demokrito: Įstatymai netrukdytų kiekvienam gyventi pagal savo norą, jei žmonės vienas kito neskriaustų, nes pavydas sukelia nesantaiką.

Ten pat, III, 40, 7. To paties: Išmintingas vyras patogiai eina per visą žemę, nes gerai sielai visas pasaulis yra tėvynė.

Ten pat, IV, 1, 33. Įstatymas nori pagerinti žmonių gyvenimą; bet jis gali tai padaryti tik patiems žmonėms norint,

kad su jais būtų gerai elgiamasi, nes tik tiems, kurie įstatymo laikosi, jis atskleidžia savo dorybę.

Ten pat, IV, 1, 34. To paties: Vidinė nesantaika veda į abipusę nelaimę, nes ir nugalėtojai, ir nugalėtieji patiria vienodą žalą.

Ten pat, IV, 1, 40. Demokrito: Iš vieningumo kyla dideli darbai, ir valstybės gali ruošti karus, kitaip — ne!

Ten pat, IV, 1, 42. Demokrito: Kiek laisvė yra geresnė už vergystę, tiek ir vargas prie liaudies valdžios yra geresnis už valdovų vadinamą gerovę.

Ten pat, IV, 1, 43. Geram miesto tvarkymui reikia, kad miesto reikalai būtų svarbesni už visus kitus. Nereikia nei per daug trokšti pergalės, nei sukilti prieš bendrą gerovę. Juk gerai tvarkomame mieste klesti didžiausias teisingumas, o tai ir yra svarbiausia. Išsaugojus tai, viskas išsaugoma, o sugriovus — viskas griūva.

Ten pat, IV, 1, 43, 44. Padoriems piliečiams nenaudinga užsiimti kitais reikalais, nesirūpinant savaisiais, mat, asmeniniai reikalai eitų blogai. Bet, jei kas nors nesirūpintų visuomeniniais reikalais, susilauktų blogo vardo, net jei nieko nevogtų ir nieko neskriaustų. Beje, ir neapleidžiančiam visuomeninių reikalų, ir nieko neteisėto nedarančiam yra pavojus įsigyti blogą vardą arba net ir kai kuo nukentėti: lengva suklysti, bet nelengva yra susilaukti dėl to žmonių atleidimo.

Ten pat, IV, 1, 45. Blogi žmonės, siekdami garbingos padėties, juo labiau, nebūdami verti, pasiekia garbę, tuo labiau tampa apsileidę ir prisipildo kvailystės bei įžūlumo.

Ten pat, IV, 1, 46. Jei turtingesnieji pasiryžta nepasiturintiems ir paskolinti, ir padėti, ir malonumų padaryti, tai čia jau yra ir pasigailėjimo jausmas, ir noras nebūti vienišiems, ir įsigyti draugų, ir apginti vieni kitus, ir pasiekti piliečių vienybės bei kitokio gėrio, ko gal niekas negalėtų išskaičiuoti.

Ten pat, IV, 2, 15. To paties: O su gyvuliais, kuriuos reikia ar nereikia žudyti, yra šitaip: žudąs kenkiančius ar galinčius pakenkti nenusikalsta, tad bendros gerovės labui geriau tai daryti, negu nedaryti.

Ten pat, IV, 2, 16. Būtinai reikia žudyti visus, kas pažeidžia teisingumą ir kenkia. Tas, kuris tai daro, susilauks širdingo džiaugsmo ir bet kurioje valstybėje jausis teisingas, drąsus ir išdidus.

Ten pat, IV, 2, 17. Kaip yra parašyti įstatymai kenksmingiems žvėrims ir ropliams, taip, man rodos, turėtų būti ir žmonėms: jei tik įstatymas nedraudžia, bet kurioje valstybėje reikia žudyti priešą pagal tėvų įstatymus. Draudžia žudyti tik bet kurios valstybės šventovės, sutartys ir priesaikos.

Ten pat, IV, 2, 18. Kiekvieną plėšiką ar piratą žudąs ar tai savo paties ranka, ar liepiąs tai daryti kitiems, ar balsuojąs už tai turi likti nenubaustas.

Ten pat, IV, 5, 44. Demokrito: O kas daro tai, ką verta bausti ištrėmimu ar kalėjimu, ar kitokia bausme, tuos reikia pasmerkti, o ne išteisinti. O kuris, priešingai įstatymams, išteisina juos, vadovaudamasis nauda ar malonumu, tas elgiasi neteisingai, ir tai jam turi gulti ant širdies.

Ten pat, IV, 5, 47. To paties: Žmonės labiau prisimena valdytojų klaidas, negu gerus darbus. O juk tai ir teisinga, nes kaip nereikia girti to, kuris atiduoda visa, kas jam patikėta saugoti, o kuris neatiduoda, turi susilaukti blogo vardo ir nukentėti, taip ir su valdytoju. Juk ne tam jis buvo išrinktas, kad elgtųsi blogai, o tam, kad elgtųsi gerai.

Ten pat, IV, 5, 48. To paties: Pagal dabar nusistovėjusią tvarką nėra jokios galimybės apsaugoti valdytojus nuo neteisingumo, net jei jie ir labai geri būtų. Juk niekam kitam, kaip jam pačiam, taip labai nepridera tapti priklausomu nuo kitų. O reikia ir tai kažkaip sutvarkyti, kad tasai, kurs nė kiek nenusikalsta prieš įstatymus, nors ir labai persekiotų nusikaltėlius, nepasidarytų nuo jų priklausomas, bet ar koks šventas nuostatas, ar kažkas kita gintų tą, kurs elgėsi pagal įstatymus.

Ten pat, IV, 6, 19. Demokrito: Iš esmės valdyti pridera geresniam.

Ten pat, IV, 26, 25. Demokrito: Vaikams labiausiai reikia, jeigu tik galima, išdalinti pinigus ir drauge rūpintis, kad, turėdami juos savo rankose, jie nepadarytų ko nors pražūtingo. Juk taip jie įpranta labiau taupyti pinigus, labiau siekia jų įsigyti ir varžosi vieni su kitais. Mat, dėl bendro turto tiek nesikremtama, kiek dėl asmeniško, ir bendros pajamos daug mažiau teikia džiaugsmo.

Ten pat, IV, 31, 49. Demokrito: Kaip iš opų pikčiausia liga yra vėžys, taip piniginiuose reikaluose — troškimas nuolat savintis kaimynų turtą.

Ten pat, IV, 31, 120. Demokrito: Protingas pinigų naudojimas padeda būti laisvam ir naudingam visuomenei, o neprotingas — yra tuščias ir niekam nenaudingas išlaidumas.

Ten pat, IV, 39, 17. Demokrito: Laimingas yra tas, kurs džiaugiasi, turėdamas nedaug turto, o nelaimingas — tas, kurs liūdi, turėdamas didžiulį turtą.

Ten pat, IV, 40, 20. Demokrito: Bendras neturtas yra sunkesnis už atskiro žmogaus neturtą, nes tada nepalieka pagalbos vilties.

Ten pat, IV, 34, 70. To paties: Romiai kęsti neturtą yra protingo žmogaus ypatybė. .

Versta iš *H. Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker,. Bd. II, Berlin, 1922, S. 10—140. Vertė *R. Mironas.*

II

HUMANISTINĖ GRAIKŲ FILOSOFIJA

Protagoras
Gorgijas
Prodikas
Kritijas
Pironas
Sekstas Empirikas
Sokratas

Pirmasis skyrius

SOFISTAI IR SKEPTIKAI

Senovės graikų filosofija ypač suklestėjo V—III a. p. m. e. Be materializmo, šiuo metu plėtojosi ir kitos filosofijos kryptys, keliančios originalias problemas, brendo tokie genialūs mąstytojai, kaip Platonas ir Aristotelis.

Tai buvo susiję su daugeliu visuomeninių kultūrinių priežasčių. Taikos ir ramybės metais, kurie sekė po sėkmingų karų su persais, Graikijoje plėtėsi prekyba su kaimyniniais kraštais, kilo gyventojų materialinė gerovė. Teigiamas pasekmes turėjo nusistovėjusi vergvaldinė demokratija. Tiesa, nors ir liko neapriboti aristokratijos turtai, jos galia, žemesniųjų sluoksnių laisviesiems piliečiams vis dėlto atsivėrė platesnės galimybės ginti savo teises, individualius interesus. Dėl to viešasis visuomenės gyvenimas įvairėjo ir gyvėjo. Sudėtingesni darėsi žmonių santykiai, pradėta daugiau rūpintis praktiniais, kasdieniais reikalais, individualia sėkme ir laime.

Kintančių sąlygų aplinkoje keitėsi ir senųjų graikų pasaulėžiūra. Mitologiniai vaizdiniai, naivūs aiškinimai, ortodoksinė moralė užleido vietą racionaliems svarstymams, moksliniams stebėjimams. Plėtėsi žinios apie pasaulį. Be filosofijos, formavosi ir kitos mokslo šakos — pitagoriečių matematika ir astronomija, medicina, istorija, lingvistika, buvo parašyti Tukidido istorijos, Hipokrato medicinos veikalai. Šiuo laikotarpiu gyveno ir kūrė žymieji senovės graikų dramaturgai Sofoklis, Euripidas, Aristofanas, skulptoriai Fidijas, Polikletas ir kiti. Kultūrinis gyvenimas, kaip ir anksčiau, telkėsi Atėnuose.

Graikų filosofijoje tuo metu vyko reikšmingas posūkis. Pradėjo formuotis racionalistinis humanizmas, kurio pirmieji atstovai buvo sofistai ir skeptikai. Ankstesnieji filosofai — Heraklitas iš Efeso, Parmenidas, Demokritas — pasaulį aiški-

no kosminiu mastu, norėjo nustatyti pagrindinius gamtos pradmenis bei elementus, jų sąveiką, kitimą, pastovumą ir pan. Žmogui nebuvo daroma išimčių, jis buvo suprantamas kaip kosmoso dalis, pavaldi bendriesiems gamtos dėsniams. Nors pastaroji pakraipa šiuo laikotarpiu tebebuvo gyva (teberašė senieji autoriai ir jų pasekėjai), tačiau dabar, pirmą kartą filosofijos istorijoje, pagrindiniu samprotavimų objektu tapo žmogus, jo individualūs poreikiai, jo gyvenimo politiniai, teisiniai, etiniai aspektai. Jeigu ir buvo kalbama apie gamtą, tai tik tiek, kiek tai padėjo suprasti žmogaus problemas. Nuo kosmologinių problemų, abstrakčių samprotavimų apie reiškinių prigimtį sofistai pereina prie antropologinių problemų, mąstančio, jaučiančio individo, jo praktinių poreikių. Sofistų požiūriu, žinių paskirtis yra ne tiek aiškinti pasaulį, kiek padėti žmonėms gyventi, sėkmingiau tvarkyti praktinius reikalus. Filosofai turi padėti žmonėms spręsti praktinius gyvenimo klausimus, mokyti juos „gyvenimo meno". Spręsdami atskirus klausimus, sofistai pasikliaudavo daugiausia proto argumentais, kritikavo arba neigė esamus papročius, nuomones ir autoritetus.

Sofistai, kaip naujos pakraipos filosofijoje atstovai, iš profesijos buvo daugiausia mokytojai, auklėtojai, oratoriai, teisininkai. Jie aiškino įstatymus ir dorovės normas, mokė iškalbos ir disputo meno, logiško mąstymo, ruošė piliečius atvirai dalyvauti viešajame gyvenime. Neliesdami abstrakčių klausimų apie pasaulio prigimtį, jie mokė žmones praktinės išminties, juos švietė, mokė ginti savo asmeninius interesus. Mokė sofistai už pinigus, dėl to jų paslaugomis daugiausia galėjo pasinaudoti tik turtingieji. Jų patarimų ir draugystės ieškojo patys įtakingiausi politikai, teisėjai, poetai, mokslininkai. Nepaisant to, sofistai buvo populiarūs ir žemesniuose visuomenės sluoksniuose. Kartais jie ir patys reiškėsi kaip teisėjai ar politiniai veikėjai, raštu ir žodžiu informavo apie tai, kas dedasi šalyje, vertino įvykius, gyrė arba smerkė įtakingųjų asmenų poelgius.

Sofistai nesudarė atskiros mokyklos, neturėjo vieningos doktrinos. Tai buvo šviečiamojo humanistinio pobūdžio srovė, arba sąjūdis, apimantis filosofijos ir politikos klausimus. Sofistai nesistengė griežčiau apibrėžti savo metodologinių pozicijų. Bendruosius pasaulėžiūros klausimus jie nagrinėdavo tik retkarčiais. Vis dėlto daugeliu nagrinėtų klausimų jie laikėsi

reliatyvistinės orientacijos, kartais priartėdami prie subjektyvizmo ir individualizmo.

Žymiausias iš sofistų buvo *Protagoras* iš Abderų, gyvenęs apie 480—apie 410 m. p. m. e. Esama duomenų, kad jaunystėje Protagoras dirbo fizinį darbą, buvo malkų nešiotojas. Kartą jis sutiko Demokritą, kuris, nustebintas jaunuolio protingumu, pasiūlė jam mokytis filosofijos. Demokrito globojamas, jis sėkmingai baigė mokslą, pats tapo žymiu mąstytoju ir mokytoju. Apie 40 savo gyvenimo metų jis praleido, keliaudamas po Graikiją ir mokydamas jaunus ir pagyvenusius, susilaukė didelio populiarumo ir pripažinimo kaip žymus iškalbos meistras, kuris dialektinėse diskusijose „rūpinosi ne minčių turiniu, bet pačiais žodžiais. . ."[1] Atėnuose Protagoras buvo apkaltintas ateizmu ir turėjo iš čia išvykti, o jo raštai buvo sudeginti. Sulaukęs 70 metų, plaukdamas į Siciliją, nuskendo. Esama duomenų apie keletą jo veikalų, tačiau mūsų laikus pasiekė tik negausūs jų fragmentai, Seksto Empiriko, Platono, Aristotelio bei kitų filosofų kritiški atsiliepimai. Protagoro pažiūras galima apibūdinti tik apytikriai.

Kaip ir kiti sofistai, Protagoras mokė žmones iškalbos meno. Tam jis skyrė savo filosofinius samprotavimus, kurių centre buvo žmogus, jo santykiai su kitais žmonėmis, su tikrove.

Protagoras pagarsėjo teiginiu: „Žmogus yra visų daiktų matas — esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra"[2]. Kadangi neišliko šio teiginio konteksto, sunku iš jo daryti platesnius apibendrinimus apie mąstytojo pažiūras. Šiaip ar taip, esama pagrindo tvirtinti, kad, laikydamasis empirizmo pozicijų, Protagoras aiškino, jog daiktai yra tokie, kokie jie mums atrodo, kokius mes juos matome, jaučiame ir girdime. Tai artimas subjektyvizmui požiūris. Vis dėlto jis nerodo, kad Protagoras būtų abejojęs arba neigęs objektyvųjį daiktų egzistavimą. Jis pratęsė kitų to meto graikų filosofų idėjas. Heraklitas, kaip žinome, teigė, kad pasaulyje nėra nieko pastovaus ir apibrėžto, kad daiktai kas akimirką keičiasi, „teka", o juose slypi prieštaravimai. Leukipas manė, kad daiktų sukeliami įspūdžiai žmogui nuolatos keičiasi, keičiasi ir pats

---

[1] *Diogenes Laertios*, Żywoty i poglądy słynnych filozofów, Warszawa, 1968, s. 546.

[2] Žr. šios knygos p. 107.

žmogus, dėl to tas pats daiktas skirtingiems žmonėms, netgi tam pačiam žmogui, įvairiais atvejais atrodo skirtingai.

Savaip interpretuodamas šias mintis, Protagoras priėjo išvadą, kad daiktai egzistuoja tiek, kiek atskiri žmonės juos suvokia, patiria, ką nors apie juos pasako. Jeigu viskas nepaliaujamai keičiasi ir egzistuoja tik tai, ką patiriame tiesiogiai, tikrovė yra tokia, kokia mums atrodo. Kaip ir kiti to meto filosofai, Protagoras manė, kad pažinimo procese žmonės savo pojūčiais ir protu tik pasyviai atspindi daiktų savybes. Todėl, jeigu atskirų žmonių įspūdžiai apie tikrovę yra prieštaringi, samprotavo jis, prieštaringa yra ir pati tikrovė.

Tai buvo empirinis požiūris, iš kurio sekė apibendrinanti mintis, kad tikrovę galima pažinti labai nedaug, kad nėra nieko objektyvaus, visiems žmonėms vienodai teisinga. Kadangi tikra tik tai, ką žmonės tiesiogiai jutimiškai suvokia, o tokie suvokimai dažnai esti skirtingi, netgi prieštaringi, vadinasi, Protagoro požiūriu, gali būti vienodai teisingi du visiškai skirtingi teiginiai. Tiesa visada yra tik pavienių individų ar žmonių grupių subjektyvios nuomonės nusiteikimai bei tvirtinimai. Nuomones lemia tai, kas esamuoju momentu tiesiogiai patiriama ir išgyvenama. Žmonės galiausiai žino tik savo įspūdžius ir poreikius, jie žino tai, kas naudinga, bet ne tai, kas teisinga. Todėl nėra tokių argumentų, kuriais galėtume įrodyti, kad vienas teiginys yra teisingesnis už kitą. Savuosius teiginius galime tik geriau išreikšti, lanksčiau argumentuoti, išmaningiau ginti, jeigu tai naudinga. Teisingesnis bus tik tas teiginys, kuris naudingesnis.

Kaip matome, Protagoro pažiūroms yra būdingi reliatyvizmo bruožai. Jis žinomas kaip pirmasis senovės graikų mąstytojas, išreiškęs požiūrį, kad žmonės tikrovę pažįsta tik savo interesų ir galimybių ribose, kad pažinimas neatsiejamas nuo jų kasdienių praktiškų poreikių. Tai gili ir vaisinga mintis, bylojanti apie tai, kad žmonių žinios apie pasaulį kiekvienu laikotarpiu yra istoriškai sąlygotos. Vis dėlto ši mintis, vienašališkai suprantama ir plėtojama, veda į agnosticizmą bei subjektyvizmą. Tai pastebime ir Protagoro pažiūrose. Daiktų matas jam yra ne žmonija, bet pavienis individas su jam vienam būdingais ypatumais ir skoniu. Kadangi žmonės nevienodi, todėl ir daiktų matai yra skirtingi, be to, jų gali būti labai daug. Vadinasi, reliatyvios ir nepagrindžiamos yra visos

gamtamokslinės žinios, visi geometrijos sprendimai, visi astronomijos teiginiai. Tai, be abejo, vienašališkos agnosticistinės išvados. Reliatyvistinio požiūrio Protagoras nuosekliai laikėsi ir aiškindamas religijos teiginius: „Apie dievus negaliu pasakyti nei kad jie yra, nei kad jų nėra".

Etikos ir teisės klausimais Protagoras nebuvo toks radikalus, ir jo reliatyvistinis požiūris šioje srityje ne visuomet nuoseklus. Tiesa, jis teigė, kad moralė, teisė, valstybė yra žmonių susitarimo dalykai, kad negalime žinoti, koks elgesys yra teisingas. Tačiau, samprotavo jis, nežinodami to, kas teisinga, galime žinoti tai, kas naudinga. Šitai mums pasako prigimtinė teisė ir valstybės įstatymai. Tiesa, jie kinta ir yra prieštaringi, kaip ir viskas pasaulyje, tačiau tai nemenkina jų naudingumo.

Šie Protagoro samprotavimai nebuvo savitikslis dalykas, o tik prielaida jo plačiai pedagoginio pobūdžio veiklai. Jo požiūriu, svarbiausia — ne pažinti ir paaiškinti pasaulį, bet sugebėti savo žiniomis, savo mintimis naudotis praktiškai. Sofisto tikslas ir yra išmokyti žmones mąstymo ir iškalbos taip, kad jie sugebėtų kitus įtikinti savo nuomonės teisingumu, galėtų atremti priešininko argumentus ir tuo pasiektų norimų praktinių tikslų. Iškalba ir logika galima apginti silpną teiginį, dispute įveikti priešininką. Sofistika taip pat moko žmones praktiškai vertinti aplinką, derinti prie jos savo jausmus ir nuomones, nes nuo subjektyvaus nusiteikimo priklauso ir gėris, ir grožis, ir teisingumas. Mokyti šio „gyvenimo meno" žmones, ypač jaunimą, Protagoras laikė viso savo gyvenimo uždaviniu ir susilaukė pripažinimo įvairiuose visuomenės sluoksniuose. Pas jį mokėsi gausus jaunimo būrys, jo patarimų ieškojo žymūs politikai, oratoriai, poetai, jį didžiai vertino Periklis, jo poveikį patyrė poetas Euripidas. Esama žinių, kad Protagoras, kaip ir kai kurie kiti sofistai, darbavosi estetikos, gramatikos srityse.

Protagoras priklauso prie tų žymiųjų senovės graikų mąstytojų, kurių idėjos susilaukė atgarsio vėlesniais laikais. Protagoro išvystytais empirizmo, reliatyvizmo, prakticizmo principais rėmėsi XIX ir XX amžių pozityvistai bei pragmatistai. Jis reikšmingas tuo, kad išvystė anuo metu naują požiūrį į žmogų, pabrėžė žmogaus vertingumą ir savarankiškumą, iškėlė mintį, kad žmogaus gyvenimas priklauso ne nuo gamtos jėgų ar likimo, bet nuo jo paties pastangų, išradingumo, proto, dar-

bo. Todėl Protagorą galima laikyti vienu žymiausių senovės humanizmo idėjų reiškėjų.

Kai kurie kiti sofistai žymiai daugiau už Protagorą krypo į reliatyvizmą ir subjektyvizmą. Buvo manoma, kad kiekvienas teiginys vienodai gali būti teisingas ir neteisingas. Teiginys bus teisingas, jeigu kam nors atrodo, kad jis toks yra ir gali būti įtikinamai išreikštas žodžiais. Taigi teisingumas priklausąs nuo subjektyvaus nusiteikimo, nuo sugebėjimo taisyklingai mąstyti ir lanksčiai naudotis žodžiais. Tuo atveju sofistika įgauna vienašališką euristinį pobūdį, tampa žodžių žaismu arba tik priemonę siekti asmeniškų ar visuomeniškų tikslų. Žymiausias iš tokių sofistų buvo *Gorgijas* iš Leontinų, (apie 483—375 m. p. m. e.) Gorgijas buvo garsus originaliomis mintimis, oratoriaus ir literato talentu, savotišku gyvenimo būdu, padėjusiu, kaip manoma, jam išgyventi daugiau kaip 100 metų. Iš filosofinių jo veikalų žinomas traktatas „Apie nebūtį, arba apie gamtą". Remdamasis elėjiečių, ypač Zenono, mintimis, čia jis išdėsto pagrindinius savo pasaulėžiūros teiginius: 1) niekas neegzistuoja, 2) jeigu netgi kažkas ir egzistuotų, būtų nepažinus, 3) jeigu kažkas ir būtų pažinus, žinių apie tai nebūtų galima perteikti. Pagal šį požiūrį, daiktai egzistuoja ir kartu neegzistuoja, būtis kartu yra ir nebūtis, dėl to neįmanoma nei viena, nei kita. Iš šitokio būties aiškinimo Gorgijas darė kraštutines subjektyvistines, agnosticistines išvadas. Apie pasaulį, apie dorovinį gėrį ir blogį žmonės negali pasakyti nieko daugiau, kaip savo subjektyvias nuomones, kurių neįmanoma pagrįsti nė patikrinti, nes nėra jokių kriterijų. Jeigu, Protagoro požiūriu, visi teiginiai yra tiesa, tai, pagal Gorgiją, visi — netiesa. Todėl ieškoti tiesos esą beprasmiška, pakanka argumentais ir iškalba mokėti įtikinti kitus savo nuomonės teisingumu. Iš to sekė pažintinis ir etinis nihilizmas, požiūris, kad visokie tikslai gali būti pateisinami.

Protagoro mokinys *Prodikas* iš Julidės miesto (Kėjo saloje) gimė tarp 470—460 m. p. m. e.) buvo etikos mokytojas ir politinis veikėjas. Jis susilaukė populiarumo aiškinimais ir nurodymais, kaip deramai gyventi, kaip įveikti pesimizmą ir gyvenimo sunkumus. Prodikas propagavo veiklų gyvenimo būdą, minėjo Heraklį, kaip jaunimui sektiną pavyzdį, parašė apie jį traktatą. Etines pažiūras išdėstė traktate „Metų laikai", kosmogonines — traktate „Apie gamtą". Pastarasis veikalas laikomas

žuvusiu. Šaltiniai liudija, kad jame Prodikas dėstė ateistines pažiūras, teigė, kad religiją sukūrė žmonės, iš baimės sudievindami gamtos jėgas — saulę, mėnulį, upes ir kita. Iš kitų sofistų Prodikas išsiskyrė tuo, kad tyrinėjo kalbos ir logikos (sinonimijos, homonimijos, ginčo logikos) klausimus.

Žymus politinis veikėjas, Sokrato ir Protagoro mokinys *Kritijas* (apie 460—403 m. p. m. e.) aiškino, kad religija ir teisė yra žmonių proto bei valios padarinys. Mūsų laikų nepasiekusioje tragedijoje „Sisifas" jis įrodinėjo, kad religiją sukūrė gudrūs valstybės vyrai, norėdami skiepyti liaudžiai paklusnumą, o teisę sukūrė silpnieji, kad apsisaugotų nuo stipriųjų savivalės.

Kiti sofistai — Hipijas, Kaliklis, Antifontas, Proksenas, Likofronas, Protarchas, Alkidamantas, Trasimachas — yra mažiau žinomi.

IV a. p. m. e. sofistų sąjūdis išblėso, tačiau jų idėjos gyvavo toliau ir iš dalies atgimė, tiesa, kitokia forma, skeptikų samprotavimuose ir knygose. Pastaroji kryptis atsirado tarp IV—III a. p. m. e. ir buvo paskutinis helenistinės filosofijos etapas. Su pertraukomis skepticizmas gyvavo keletą šimtmečių, pasiekdamas III m. e. amžių.

Pirmuosius skeptikus nuo sofistų skyrė maždaug šimtmetis, tačiau daugeliu idėjų ir požiūrių jie buvo artimi. Skeptikai perėmė ir vystė sofistų reliatyvizmo ir konvencionalizmo principus, stengėsi pasisavinti jų iškalbos mokslo pasiekimus. Tiesa, skeptikai kai ką perėmė ir iš Demokrito, Platono bei eléjiečių.

Vis dėlto daugiausia skeptikai rėmėsi sofistais. Jie prieštaravo visoms to meto filosofijos kryptims, kritikavo jas už dogmatiškumą, save laikė „susilaikančiais nuo sprendimų" (efektikais), „nagrinėjančiais" (skeptikais).

Skiriami trys senovės graikų skepticizmo raidos etapai: 1) ankstyvasis skepticizmas, kurio pradininkas buvo Pironas ir jo mokinys Timonas (III a. p. m. e.); jie daugiausia sprendė praktinius etikos klausimus. Šis etapas dažnai vadinamas pironistiniu; 2) platoniškosios akademijos skepticizmas, kurio žymiausi atstovai buvo Arkesilajas, Karneadas, Kleitomachas ir kiti (III—II a. p. m. e.); šiame etape daugiau dėmesio skiriama teoriniams klausimams; 3) vėlyvasis skepticizmas, arba naujasis pironizmas, atstovaujamas Ainesidemo, Agripos ir Seksto Empiriko (III m. e. a.); šie mąstytojai nagrinėjo pažinimo,

etikos klausimus, stengėsi susisteminti skeptikų pažiūras ir argumentus.

Apie Pirono (apie 365—apie 275 m. p. m. e.) iš Elidės gyvenimą išliko šykščios ir prieštaringos žinios. Jaunystėje tapė paveikslus, studijavo literatūrą ir filosofiją, žavėjosi Homeru. Patyrė Protagoro, Aristipo, kai kurių reliatyvistinių Demokrito idėjų poveikį. Esama duomenų, kad Pironas dalyvavo Aleksandro Makedoniečio žygiuose Azijoje. Jų metu susitiko su indų filosofais, šventaisiais ir asketais, galimas dalykas, kad priėmė kai kurias jų idėjas, gyvenimo būdo bruožus. Grįžęs į gimtąją Elidę, įsteigė filosofinę mokyklą, buvo labai kuklus, santūrus, geraširdis, tačiau atkakliai laikėsi savo įsitikinimų, buvo nepaprastai populiarus ir visų gerbiamas.

Kaip nurodo amžininkai, Pironas nieko nerašė, nepaliko jokių veikalų, savo pažiūras skleidė žodžiu. Jo pažiūros žinomos tik iš mokinių, visų pirma Timono, užrašų. Dėl šios aplinkybės sunku atstatyti ir jo filosofinę koncepciją. Žinoma, kad Pironas buvo rafinuotų sofistinių samprotavimų priešas, teorinius ginčus ir diskusijas laikė beprasmiais, pats jų vengė. Jis nedaug tesirūpino teorine savo filosofijos puse, teigė, kad filosofijos paskirtis — mokyti žmones laimingai gyventi, todėl stengėsi praktiškai nurodinėti bei patarti, kaip dera dorovingai ir laimingai gyventi.

Kiekvienas, kas nori pasiekti laimės, teigė Pironas, turi sau išsiaiškinti, koks yra pasaulis ir daiktai, kaip mums su jais santykiauti, kokios turi būti šito pasekmės ir nauda. Atsakydamas į tuos klausimus, Pironas teigė, kad apie daiktų prigimtį nieko tikra negali pasakyti nei mūsų pojūčiai, nei protas. Jeigu tiesa ir yra, žmogui ji nepasiekiama. Daiktai yra tokie, kokie atrodo, kokius juos padaro žmonių nuomonės, norai, nuotaikos, papročiai. Dėl to kiekvienas daiktas, kiekvienas poelgis bus ir geras ir blogas, ir gražus ir biaurus, ir teisus ir neteisus. Iš čia išplaukė mintis, kad apie kiekvieną daiktą galima ką nors teigti ir kartu neigti, bet kuris sprendimas nėra teisingesnis už jam priešingą sprendimą. Tikrovė yra nepažini, dėl to belieka vienintelė išmintinga išeitis — susilaikyti nuo bet kurių teigiamų ar neigiamų sprendimų apie daiktus. Iš šių prielaidų išplaukia etinio pobūdžio išvada — tikrovės atžvilgiu reikia laikytis visiškai abejingai, išsivaduoti iš troškimų ir aistrų, visur ir visada išlaikyti nesudrumstą dvasios ramybę, t. y. pasiekti vadinamąją ataraksijos bū-

seną, teikiančią žmogui laimės. Tačiau abejingumas tikrovei, Pirono požiūriu, visai nereiškia, kad kasdieniniame gyvenime žmonės turėtų būti pasyvūs. Visiškas neveiklumas prieštarautų ramiam skeptiškam požiūriui į gyvenimą. Žmonėms nuolat tenka veikti, ir šiuo atžvilgiu dera visiškai pasikliauti esamais įstatymais ir papročiais, pripažįstant juos apytikriai teisingais.

Abejingumas tikrovei, Pirono požiūriu, nėra tikslas pats sau. Tai tik būdas dorovingai gyventi ir siekti laimės. Kaip nurodo amžininkai, Pironas ne tik kitus mokė, bet ir pats gyveno pagal savo skelbiamas idėjas. Diogenas iš Laertės pasakoja, kad, kartą plaukdamas laivu audros metu, Pironas buvo ramus ir drąsino išsigandusius keleivius. Rodydamas kiaulę, kuri tuo metu ramiai ėdė, jis pasakė: „Žiūrėkite, bičiuliai, panašiais atvejais toks nesudrumsčiamas turi išlikti išminčius"[3].

Pirono skeptiškas individualistinis „gyvenimo mokslas" to meto visuomenei turėjo nemažą teigiamą poveikį, nes skatino žmones abejoti dogmatiškais įsitikinimais, pasenusiais autoritetais, prietarais, mokė įveikti baimę, suvaldyti potraukius ir aistras. Vis dėlto jo propaguojamos apatijos, susitaikymo su esama tikrove idėjos negalėjo būti tinkamas kelias laimei siekti.

Antrojo skepticizmo etapo atstovai (Arkesilajas, Karneadas ir kiti) įvairiais aspektais gilino ir sistemino skepticizmo principus, iš dalies remdamiesi Platono filosofija, polemizavo su stoikais ir epikūriečiais. Neapsiribodami teorinėmis problemomis, kai kurie jų tyrinėjo praktinius etikos ir medicinos klausimus, glaudžiai juos susiedami, buvo kartu ir gydytojai. Atsisakydami įsigalėjusių dogmatiškų nuomonių apie ligų esmę ir jų priežastis, jie norėjo sukurti vien empirišku stebėjimu pagrįstus gydymo metodus. Tai padėjo ieškoti pozityvių mokslinių gydymo būdų, nors ir nebuvo išvengta agnosticizmo.

Šio, kaip ir vėlesniojo, laikotarpio skeptikai savo pažiūras skelbė žodžiu, rašė nedaug, ir tų pačių raštų nedaug teišliko. Išimtis yra trečiojo skepticizmo etapo atstovas, filosofas, gydytojas ir astronomas *Sekstas Empirikas* — Pirono pasekėjas, gyvenęs II m. e. a. pabaigoje—III m. e. a. pra-

---

[3] *Diogenes Laertios*, Żywoty i poglądy słynnych filozofów, s. 557.

džioje. Apie jo gyvenimą beveik nieko nežinoma. Išliko trys Seksto Empiriko veikalai: „Pirono principai", „Prieš dogmatikus" ir „Prieš mokslininkus". Du pastarieji veikalai turi bendrą pavadinimą „Prieš matematikus". Juose Sekstas Empirikas sistemingai išdėstė kitų skeptikų pažiūras ir argumentus, taip pat kritikavo gramatiką, retoriką, geometriją, aritmetiką, astronomiją, muzikos teoriją, etiką dėl jų dogmatiško pobūdžio. Spekuliatyvius samprotavimus apie transcendentinius dalykus Sekstas Empirikas laikė beprasmiais. Jų vietoje siūlė plėtoti taikomuosius mokslus, galinčius žmonėms padėti kasdieniame gyvenime. Jis teigė, kad skeptikas empirikas nesiekia išaiškinti daiktų prigimties ir esmės, o pasitenkina tik išoriniu reiškinių ir jų sąryšio stebėjimu, jų daromų subjektyvių įspūdžių aprašymu. Skeptikas nieko dogmatiškai neteigia ir neapibendrina, niekam dogmatiškai neprieštarauja. Jis tik puola ir kritikuoja bet kokį dogmatizmą. Kaip gydytojas stengiasi išvaduoti žmones nuo ligų, taip ir filosofas, teigia Sekstas Empirikas, privalo padėti žmonėms išsilaisvinti iš dogmatizmo prietarų ir nurodyti kelią į laimę. Tačiau dogmatiko teiginiams nedera priešpastatyti kitokių teiginių, nes pastarieji šiuo atveju skambėtų kaip dogmos. Todėl skeptikas tik abejoja ir kritikuoja, tačiau pats negina jokių aiškiai apibrėžtų pozicijų. Jis neteigia nei kad pasaulis pažinus, nei kad nepažinus, atsiriboja nuo agnosticizmo, kaip dogmatiško požiūrio. Skeptikas negali nieko pasakyti apie reiškinių priežastis, jis nieko nežino apie dievą, o gėrio ir blogio sąvokas laiko tik susitarimo dalyku. Skeptikas neperša jokio gyvenimo būdo, neaukština asketizmo. Jis nepaliaujamai ieško tiesos, mokosi ir pats moko kitus geriau skirti naudingus reiškinius nuo nenaudingų. Skirtingai nuo Pirono asketizmo, Sekstas Empirikas propagavo utilitaristinį požiūrį į gyvenimą.

Bronius Kuzmickas

PROTAGORAS
(apie 480 – apie 410 m. p. m. e.)

Diogenas iš Laertės (IX, 55) pateikia nemenką Protagoro darbų sąrašą, kurį daugelis antikos tyrinėtojų laiko ginčytinu. Protagorui paprastai priskiriami tokie veikalai: „Tiesa", „Apie būtį", „Didžioji kalba", „Apie taisyklingą kalbą", „Apie pirmykštį žmonių būvį", „Prieštaravimai", „Apie dievus" ir kiti. Nė vienas iš Protagoro traktatų nepasiekė mūsų laikų.

Žinių apie Protagoro gyvenimą pateikia Diogenas iš Laertės (IX, 50) bei Filostratas savo knygoje „Sofistų gyvenimo aprašymai". O apie Protagoro filosofines pažiūras galima spręsti tik iš likusių negausių jo veikalų fragmentų bei kritiškų Platono, Aristotelio, Seksto Empiriko atsiliepimų. Platonas jo vardu yra pavadinęs vieną iš savo dialogų, kurio turinį sudaro Sokrato ginčas su Protagoru gėrio klausimu.

[LIUDIJIMAI]

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", VII, 60. Kai kurie ir Protagorą iš Abderų priskiria prie tų, kurie nepripažįsta, kad filosofai gali rasti kriterijų, kadangi jis tvirtina, kad visi vaizdiniai ir visos nuomonės yra teisingos ir kad tiesa esanti santykinė, nes kiekvienas vaizdinys arba nuomonė egzistuoja tik tam žmogui ir tik tada, kai tas žmogus tą vaizdinį ar nuomonę turi. Antai, pradėdamas savo „Triuškinančias kalbas", jis paskelbė: „Žmogus yra visų daiktų matas — esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra".

Platonas, „Teaitetas", 151, E — 152, A. „Atrodo, kad apie žinojimą esi pasakęs visai neblogą mintį — ją sakydavo ir Protagoras. Tik jis tą pačią mintį išreikšdavo kažkaip kitaip. Mat, jis teigia, kad žmogus esąs visų dalykų matas, esančių, kad jie yra, o nesančių, kad jų nėra. Juk esi apie tai skaitęs?"—„Skaičiau, ir ne kartą".—„Matyt, jis šitaip sako: kaip koks nors daiktas man atrodo, toks jis man ir yra, o kaip tau atrodo, toks tau yra; o tu ir aš esame žmonės. Argi kartais, pučiant tam pačiam vėjui, neatsitinka taip, kad vienas iš mūsų

šąla, o kitas — ne?"—„Tikrai taip būna".—„Ir vienam būna labai šalta, o kitam tik truputį?"—„Taip".—„Taigi, ar mes tuo atveju sakysime, kad pats vėjas savaime yra šaltas arba nešaltas, ar paklausysime Protagoro, kad šąlančiam jis bus šaltas, o nešąlančiam — nešaltas?"—„Aišku, kad taip".—„Taigi vėjas vienam atrodo toks, o kitam kitoks".—„Tikrai".—„Kai sakai „jam atrodo", tai manai „jis junta".—„Teisingai".—„Vadinasi, su šalčiu susijusiuose ir kituose panašiuose daiktuose „atrodyti" yra tas pat, kas ir „pajusti"; kaip kiekvienas ką nors pajunta, toks jam tas daiktas ir yra".

Klementas, „Kilimų audėjas", VI, 65. Graikai sako, kad Protagoras pirmasis pradėjo kiekvienam teiginiui priešpastatyti kitą — priešingą — teiginį. *Seneka, „Laiškai", 88, 43.* Protagoras teigia, kad kiekvieną dalyką galima svarstyti iš dviejų pusių: už ir prieš, lygiai kaip tai, ar iš viso galima kiekvieną dalyką svarstyti iš 2-jų priešingų pusių.

Eusebijas iš Cezarėjos, „Pasiruošimas evangelijai", XIV, 3, 7. Demokrito draugas Protagoras įsigijo bedievio vardą. Sakoma, kad veikale „Apie dievus" jis šitaip rašęs: „Apie dievus aš negaliu žinoti, ar jie yra, ar jų nėra, nė kokios jie yra išvaizdos, nes daug kas trukdo tai sužinoti: negalėjimas jų matyti ir per trumpas žmogaus gyvenimas".

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, Berlin, 1922, S. 225—228, 229. Vertė *J. Dumčius.*

GORGIJAS
(apie 483-375 m. p. m. e.)

Gorgijas, pagarsėjęs žodžio ir iškalbos meistras, rašė daugiausia literatūrinius kūrinius. Anot Cicerono („Apie oratorių", III, 32, 129), tik vienas Gorgijas susilaukė tokios garbės: Delfuose buvo pastatyta jo auksinė statula. Iš filosofinių jo veikalų žinomas traktatas „Apie nebūtį, arba apie gamtą", kurio išliko tik nedidelės ištraukos. Apie Gorgijo pažiūras daugiausia žinių pateikia Platono dialogai „Gorgijas", „Hipijas Didysis", Aristoteliui priskiriamas veikalas „Apie Ksenofaną, Zenoną ir Gorgiją" bei Seksto Empiriko raštai.

[LIUDIJIMAI]

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", VII, 65—72. Leontietis Gorgijas ėjo išvien su tais, kurie nepripažino, jog žmonės gali rasti kriterijų, bet ne taip, kaip Protagoro šalininkai. Mat, veikale „Apie nebūtį, arba apie gamtą" jis nustatė iš eilės tris pagrindinius dalykus: pirma, kad nieko nėra; antra, jei kas ir būtų, žmogui būtų neįmanoma tai pažinti; ir trečia, jei net būtų galima pažinti, tai nebūtų galima to pažinimo perteikti kitam žmogui. Dėl to, kad nieko nėra, jis samprotauja šitaip: mat, jei kas yra, tai yra arba būtis, arba nebūtis, arba ir būtis, ir nebūtis; o jis teigia ir tvirtina, kad nėra nei būties, nei nebūties, ir įrodinėja, kad drauge būties ir nebūties nėra. Iš tikrųjų nebūties nėra, nes, jeigu ji būtų, tai ji kartu būtų ir nebūtų. Juk, kai apie ją galvosime kaip apie nebūtį, jos nebus, o kai sakysime, kad yra nebūtis, ji vėl bus. Bet visiškai neįmanoma kartu būti ir nebūti. Vadinasi, nebūties nėra. Ir priešingai, jeigu yra nebūtis, tai nebus būties, nes šie du dalykai yra vienas kitam priešingi, ir jeigu gali būti nebūtis, tai negalės būti būties. Vadinasi, kadangi nebus nebūties, tai nebus ir būties. Ir iš tikrųjų būtis neegzistuoja, nes, jeigu ji egzistuotų, tai ji būtų arba amžina, arba atsiradusi, arba kartu ir amžina, ir atsiradusi. Bet mes įrodysime, kad ji negali būti nei amžina, nei atsiradusi, nei kartu ir

viena, ir kita. Taigi būties nėra. Mat, jeigu būtis yra amžina, tai ji neturi pradžios. Juk kiekvienas atsiradęs daiktas turi pradžią, o amžinai esąs, neatsiradęs, neturi pradžios. Kas neturi pradžios, yra beribis, o jei yra beribis, tai to niekur nėra. Juk, jei beribis kur nors būtų, tai jis skirtųsi nuo to, kame jis būtų, ir todėl, būdamas kitame, jau nebebūtų beribis, nes tas, kame kas nors egzistuoja, yra didesnis už tą, kuris jame egzistuoja. Bet už beribį nieko negali būti didesnio. Taigi beribio niekur nėra. Bet jis negali būti ir pats savyje, nes tuo atveju būtų tas pats dalykas tai, kame kas yra, ir tai, kas yra savyje, ir būtis virstų dviem daiktais — vieta ir kūnu (juk tai, kame kas yra, vadiname vieta, o tai, kas yra toje vietoje — kūnu). Tai neįmanoma. Todėl būtis negali būti ir pati savyje. Vadinasi, jei būtis yra amžina, ji yra beribė, o jei yra beribė, tai ji niekur neegzistuoja, ir jos nėra. Bet būtis negali būti ir atsiradusi, nes jei atsirado, tai atsirado arba iš esamo, arba iš nesamo. Iš esamo ji neatsirado, nes jei esamas egzistuoja, tai jis neatsirado, o jau yra; ji neatsirado ir iš nesamo, nes nesamas negali nieko pagimdyti, kadangi tas, kas gimdo, būtinai turi egzistuoti. Vadinasi, būtis nėra atsiradusi. Dėl tų pačių priežasčių ji negali būti ir viena, ir kita — ir amžina, ir atsiradusi, nes šie du dalykai vienas kitą panaikina; jei būtis yra amžina, tai ji neatsirado, o jei atsirado, tai nėra amžina. Taigi, kadangi būtis nėra nei amžina, nei atsiradusi, nei viena ir kita kartu, tai ji neegzistuoja.

Platonas, „Menonas": 71e. [Menonas pareiškia Gorgijo nuomonę]: Pirmiausia, jei nori, kad pasakyčiau, kas yra vyro dorybė, nesunku tai padaryti: vyro dorybė yra sugebėti tvarkyti miesto reikalus ir tvarkant draugams daryti gera, o priešams bloga, be to, saugotis, kad pats nieko panašaus nepatirtum. O jei nori apie moters dorybę, tai visai lengva ją nusakyti: ji privalo gerai tvarkyti namus, saugoti turtą ir klausyti vyro. Vėl kitokia yra vaiko dorybė, dar kitokia moters ir vyro arba senesnio amžiaus žmogaus, laisvo arba vergo. Yra ir daug kitų dorybių. Taigi nėra sunku pasakyti, kas ji yra. Juk kiekvienas iš mūsų kiekviename veiksme, kiekviename amžiuje, kiekviename darbe gali turėti dorybę. Panašiai, Sokratai, manau ir apie nedorybę.

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, Berlin, 1922, S. 242—247; 265—266. Vertė *J. Dumčius.*

PRODIKAS
(g. tarp 470–460 m. p. m. e.–?)

Prodikas laikomas neišlikusių sofistinių traktatų „Metų laikai" (apie dorovę), „Apie gamtą" ir „Kvailystės pagyrimas" autoriumi. Žinių apie jo gyvenimą ir filosofinę veiklą pateikia Platonas „Menone" ir „Kratile" bei vėliau gyvenę antikos autoriai.

[LIUDIJIMAI]

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", IX, 18. Prodikas iš Kėjo sako, kad senovės žmonės mėnulį, upes, šaltinius ir apskritai visus mūsų gyvenimui naudingus daiktus dėl jų naudingumo laikė dievais, kaip, pavyzdžiui, egiptiečiai Nilą. Dėl tos priežasties duoną jie vadino Demetra, vyną — Dionisu, vandenį — Poseidonu, ugnį — Hefaistu, ir taip kiekvieną naudingą daiktą.

Pseudoplatonas, „Eriksijas", 397b—399c. Jeigu tokiam (t. y. nesusivaldančiam) žmogui būtų sveikiau susilaikyti nuo valgių, gėrimų ir kitų dalykų, kurie mums atrodo malonūs, o jis neįstengtų nuo jų atsisakyti, nes nemokėtų susivaldyti, tai ar ne geriau būtų, kad toks žmogus stokotų tų dalykų, negu kad turėtų jų perteklių? Juk tik dėl to jis, kad ir labai norėdamas, negalėtų daryti klaidų.

Atrodė, kad Kritijas taip gerai ir gražiai pakalbėjo, jog Eriksijas, tik gėdindamasis prieš kitus pokalbio dalyvius, nepašoko ir neapmušė Kritijo,— jis pasijuto netekęs labai didelio dalyko, kai paaiškėjo, kad ligšiolinė jo nuomonė apie turtingumą buvo klaidinga. Pamatęs šitaip nusiteikusį Eriksiją ir bijodamas, kad iš to nekiltų kokio ginčo ar vaido, aš tariau: „Šitokius žodžius aną dieną kalbėjo Likėjuje išmintingas vyras Prodikas iš Kėjų, bet klausytojams atrodė, kad jis niekus tauzija,— mat, nė vieno jis neįstengė įtikinti, jog kalba tiesą, o vienas dar visai jaunas, plepus vaikinas, atsisėdęs netoli jo, juokėsi, tyčiojosi ir net pešiojo jį, ragindamas įrodyti, jog kalba tiesą; ir klausytojai daug labiau pritarė

tam jaunuoliui, negu Prodikui". Erasistratas tarė: „Ar negalėtum ir mums papasakoti apie tą kalbą?"—„Su mielu noru, jei tik prisiminsiu. Buvo, man rodos, taip. Jaunuolis paklausė Prodiko nuomonės, kada turtingumas yra geras ir kada blogas. Atsakydamas šis tarė taip, kaip tu čia kalbėjai: geriems ir kilniems žmonėms bei tiems, kurie žino, kur reikia panaudoti turtus, turtingumas yra geras dalykas, o blogiems ir nemokantiems turtu naudotis — blogas. Panašiai yra ir su visais kitais dalykais: tie dalykai būtinai jiems bus tokie, kokie bus tie, kurie jais naudosis. Man atrodo, kad teisingai yra pasakęs Archilochas:

„Kokius darbus žmonės dirba, lygiai taip jie ir galvoja".— Tada jaunuolis tarė: „O dabar jei kas nors man įdiegtų tą išmintį, kurios dėka geri vyrai tampa išmintingais, tai kartu jis ir kitus dalykus padarytų man gerais, nors aš pats visai nesistengčiau, kad jie taptų gerais,— užtektų, kad jis mane iš nemokšos padarytų išmintingą; panašiai būtų, jei kas nors mane dabar padarytų gramatiku — jis būtinai man įdiegtų ir kitus su gramatika susijusius dalykus; arba, padarydamas mane muziku, man įdiegtų ir visus kitus muzikinius dalykus, o padarydamas mane geru, kartu ir visus dalykus padarytų man gerais". Šiems teiginiams Prodikas nepritarė, bet su pirmesniaisiais sutiko. Jaunuolis vėl tarė: „Kaip tau atrodo, ar kad, panašiai kaip žmonės stato namus, taip jie ir dalykus padaro gerais, ar kad dalykai per visą savo gyvavimo laiką pasilieka lygiai tokie — vis tiek ar būtų geri, ar blogi,— kokie jie būna tada, kai atsiranda?" Prodikas, kaip atrodo, nujausdamas, į kurią pusę krypsta šie žodžiai (o kryptis buvo labai nepalanki), ir bijodamas, kad jaunuolis jo visai nesukirstų tokios daugybės klausytojų akivaizdoje (jis visai nebūtų jaudinęsis, jei būtų tekę patirti tokią nesėkmę vienui vienam), atsakė, kad žmonės darą dalykus gerais. Jaunuolis tarė: „Kaip tau atrodo, ar dorybę galima įdiegti, ar ji būna įgimta?"— „Galima įdiegti",— atsakė.—„Taigi, ar tau neatrodo kvailas tas, kuris manytų, kad, pasimeldęs dievams, jis galėtų tapti gramatiku, muziku arba kito kurio mokslo žinovu, o tą mokslą galima įsigyti tik arba iš kito išmokstant, arba pačiam atrandant?" Prodikas ir su šituo sutiko. Tada jaunuolis pasakė: „O tu, Prodikai, kai meldi iš dievų sėkmės ir gėrybių, juk ne ko kito prašai, o vien to, kad taptum kilnus ir geras, kadangi geriems žmonėms dalykai klojasi gerai, o blogiems — blogai.

O jeigu dorybės galima išmokyti, tai melsdamasis tu, be abejo, nieko kito neprašai, vien to, kad tave pamokytų to, ko tu nežinai". Tada aš įsikišau ir pasakiau Prodikui, kad, mano manymu, jis daro labai rimtą klaidą, manydamas, jog pasimeldę iš dievų tuoj gausime tai, ko prašome. Juk ir tu pats, sakiau, kiekvieną kartą atėjęs į miestą, meldi dievų, kad tau duotų gėrybių, tačiau nežinai, ar jie gali tau suteikti tai, ko prašei; panašiai būtų, jei, nuėjęs pas gramatiką, maldautum, kad tau suteiktų gramatikos žinių be jokio tavo mokymosi — tu pasiimtum gramatikos mokslą ir tuojau galėtum eiti gramatiko pareigas.

Pseudoplatonas, „Aksiochas", 366—369c. Sokratas: „Aksiochai, tu neteisingai apie mane kalbi, galvodamas taip, kaip dauguma atėniečių: kadangi aš esu tyrinėtojas, tai turiu šį tą išmanyti. Aš labai norėčiau žinoti bent apie paprastus dalykus — apie svarbius nėra ko ir kalbėti. Tai, ką aš čia kalbu, yra tik išmintingojo Prodiko mokslo atgarsiai; vienus jų pirkau už pusę drachmos, kitus — už dvi drachmas, dar kitus — už keturias drachmas. Mat, tas vyras veltui nieko nemoko; jis visur ir visada mėgsta cituoti Epicharmo posakį „Ranka ranką mazgoja"— ką nors duosi, ką nors gausi. Aną dieną jisai, rodydamas savo iškalbingumą pas Hiponiko sūnų Kaliją, pasakė tiek daug bloga apie gyvenimą, kad aš jau beveik save išbraukiau iš gyvųjų tarpo, ir nuo to laiko, Aksiochai, mano dvasia tik ir trokšta mirti". *Aksiochas:* „Tai ką gi jis tau pasakė?" *Sokratas:* „Pasakysiu ir tau, kiek prisiminsiu. Jis kalbėjo: „Kuris gi žmogaus amžius būna be skausmų? Argi ką tik užgimęs kūdikis neverkia? Jis pradeda gyventi su skausmu; tuoj apninka visokios kančios: tai ko nors trūksta, tai šilta ar šalta, tai smūgis skaudina; jis dar negali kalbėti, pasakyti, ką kenčia, tik rėkimu išreiškia savo nepasitenkinimą, nes kitaip nemoka. Kai, daugelį vargų išvargęs, sulaukia septynerių metų, jam pristato auklėtojus, rašto mokytojus, gimnastus — tai tikri tironai! Bebręstantį jį užpuola proto mankštintojai, geometrijos, karo mokytojai — ištisas despotų būrys. O kai įsirašo į efebus, prižiūrėtojai, baimė būti nubaustam, toliau Likėjas, Akademija, gimnasiarcho ir viršininko pareigos — nesuskaitoma daugybė vargų. Visos jaunuolio bėdos kyla iš areopago moralės prižiūrėtojų bei tvarkdarių. O kai iš viso to išsilaisvina, jaunuoliai tiesiog paskęsta rūpesčiuose, besvarstydami, kokį gyvenimo kelią pasirinkti,— tada anks-

čiau buvusios bėdos jiems atrodo tik vaikų žaislai ir kūdikių baubas. Dabar juos vargina karo žygiai, žaizdos, kovos. Paskui nejučiomis atslenka senatvė, į kurią suplaukia visa, kas nepagydoma ir mirtina. Ir jei tada už skolą greitai neatiduosi savo gyvybės, tai prigimtis, tarsi koks palūkininkas, pristojusi iš tavęs atims kaip užstatą regėjimą arba klausą, o dažnai ir vieną, ir kitą. Ir jeigu vis dėlto išsilaikysi dar kiek ilgėliau, jinai tave sužalos, suluošins, paraližuos. Kiti sulaukia žilos senatvės, bet suvaikėja. Ir dievai žino žmonių reikalus, todėl tą, kurį jie labiausiai vertina, greičiau pašalina iš gyvųjų tarpo. Antai Agamedas ir Trofonijas, kurie įrengė Delfuose šventyklą, pasimeldę, kad jiems būtų duota tai, kas yra geriausia, užmigę nebepabudo. (Toliau yra kitų pavyzdžių ir poetų pasisakymų.) Kuris gi žmogus, pasirinkęs tokį ar kitokį amatą ar užsiėmimą, yra juo patenkintas ir nesiskundžia? Imkime darbininkus ir amatininkus: jie pluša nuo aušros iki sutemų ir vos užsidirba pragyvenimui, ištisas dienas dejuodami ir apraudodami savo dalią. Pažiūrėkime į jūrininkus, kurie plaukioja, patirdami tiek pavojų ir, kaip sakė Biantas, yra nei gyvi, nei mirę". (Toliau aprašomi žemdirbio, o ypač politiko, vargai. Politikas Aksiochas tam pritaria.) — „Jeigu tu, Aksiochai, kilniausią (politiko) profesiją laikai nekenčiama, tai ką pasakysime apie kitus užsiėmimus. Argi nereikia jų vengti? Kartą girdėjau Prodiką sakant, jog nėra mirties nei gyviems, nei pasitraukusiems iš gyvenimo". *Aksiochas:* „Kaip sakai, Sokratai?" *Sokratas:* „Mat, pas gyvuosius mirtis neateina, o mirusiųjų jau nėra. Ir pas tave dabar nėra mirties, nes nemiręs; o jei kas su tavim atsitiks, irgi nebus mirties, nes tavęs nebebus".

Versta iš *H. Diels,* Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, Berlin, 1922, S. 275; 397b—397c; 366—369c. Vertė *J. Dumčius.*

KRITIJAS
(apie 460-403 m. p. m. e.)

Yra žinoma, kad Kritijas parašė tragikomišką dramos kūrinį „Sisifas", iš kurio mūsų laikus pasiekė tik keletas fragmentų.

[LIUDIJIMAI]

Sekstas Empirikas, „Prieš matematikus", IX, 54. Ir Kritijas — vienas iš Atėnuose buvusių tironų,— kaip atrodo, priklausė bedievių būriui. Jis teigė, kad senovės įstatymų leidėjai išgalvojo dievą kaip tam tikrą gerų ir blogų žmogaus darbų prižiūrėtoją, kad niekas slaptai nedarytų skriaudos savo artimui, bijodamas dievų keršto.

Pseudodionisijas, „Retorikos menas", 6, II, 277, 10. Pagal Kalaischro sūnaus, vieno iš trisdešimties tironų, posakį, „gimusiam ir gyvenančiam žmogui nieko kito nėra užtikrinto, kaip tik mirtis, ir nėra galimybės išvengti nelaimės".

SISIFAS [FRAGMENTAS]

Aetijas, „Apie filosofų pažiūras", I, 7, 2. (Cituojami Sisifo žodžiai iš Kritijo satyrinės dramos „Sisifas".)

Kadais gyveno žmonės be jokios tvarkos,
Kaip gyvuliai, tik prievartai paklusdami;
Ir nei kilniesiems nieks neskyrė dovanų,
Nei nusikaltėliai nebuvo baudžiami.
Paskui, man rodos, žmonės sugalvojo leist
Įstatymus — baudėjus, kad valdytų juos
Nūn teisė, o niekšybė būtų vergė jai.
Kas nusikalsdavo, tuoj buvo baudžiamas,
O kai įstatymas jiems trukdė tik viešai
Daryti bloga, nusikalsdavo slaptai.
Tada, man rodos, vienas vyras sumanus,
Didžiai protingas, sugalvojo nedoriems
Mirtingiems baimę, kad bijotųsi, jei ką
Net paslapčia darys, kalbės ar pagalvos,
Iš to jis įvedė dievybės sampratą:
Esąs demonas, kurs gyvena amžinai

Žydėdamas; jis viską mato mintimis
Ir girdi, valdo begalinę išmintį,
Pats sau priklauso, dieviškąją prigimtį
Savy nešioja; ką tik žmonės pasakys,
Jisai girdės; ką padarys, galės matyt.
Jei ką tyliai galvosi bloga, nuo dievų
Nepasislėpsi: jų beribė išmintis.
Tokius žodžius sakydamas, tasai žmogus
Paskelbė patį maloniausią mokymą,
Uždengęs tiesą melagingąja kalba.
Jis sakė, kad dievai gyvena vietose,
Kurių vien vardas kelia išgąstį žmonėms,
Žinodamas, kad baimė iš tenai žmonėms
Ateina ir pagalba jų gyvenimo
Varguos — iš skliauto, skriejančio aukštybėje,
Kur matė blyksinčius žaibus, baisius trenksmus
Perkūno ir danguj bemirgančias žvaigždes —
Tai Laiko, didžio architekto, kūrinys.
Tenai keliauja saulės masė šviečianti;
Iš ten į žemę drėgnas pilasi lietus.
Tai tokiom baimėm jis apsupo žmonelius,
Per jas kalbėdamas parūpino dievams
Pritinkančioje vietoj gražią būstinę.
Ir panaikino netvarką įstatymais.

Versta iš *H. Diels*, Die Fragmente der Vorsokratiker, Bd. II, Berlin, 1922, S. 319—321, 327. Vertė *J. Dumčius*.

PIRONAS
(apie 365–apie 275 m. p. m. e.)

Pironas savo mokslą skelbė žodžiu ir nepaliko jokių raštų. Apie jo gyvenimą nemaža žinių pateikia Diogenas iš Laertės (IX, 61—66). Pirono filosofinės pažiūros nušviestos jo mokinio, pirmojo skeptikų rašytojo, daugelio tragedijų ir komedijų autoriaus Timono trijose parodijų („silų") knygose bei Seksto Empiriko trijų knygų veikale „Pirono principai", kurio ištraukos spausdinamos šioje chrestomatijoje, pristatant patį Sekstą Empiriką (žr. p. 119—134).

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, IX, 74. Skeptikai visą laiką stengėsi griauti kitų filosofinių mokyklų pagrindus, o patys nieko neteigdavo dogmatiškai. Jie tik nurodydavo ir išdėstydavo kitų tezes, o patys nieko nesprędsavo; net nesakydavo, jog jie nieko nesprendžia. Todėl skeptikai panaikindavo net patį susilaikymą nuo sprendimų, nes, pavyzdžiui, sakydavo: „Mes nieko nesprendžiame (juk, jei jie ką nors tokio sakytų, tai būtų jau sprendimas), o tik išdėstome kitų nuomones ir kartu parodome, jog susilaikome nuo sprendimų",— tarsi tai būtų galima padaryti vien galvos linktelėjimu. Taigi posakiu „Mes nieko nesprendžiame" jie parodo savo neutralumą, panašiai kaip ir posakiais „Nė kiek ne daugiau" arba „Kiekvienas teiginys turi sau priešingą teiginį".

Ten pat, IX, 78. Taigi Pirono mokslas pateikia pojūčiais pagaunamus reiškinius ir nors protu pažįstamus dalykus, kurie visi vieni su kitais siejasi, o juos lyginant, pasirodo visokios anomalijos, duodančios progos proto sąmyšiui, kaip sako Ainesidemas „Įvade į Pirono mokslą". O dėl prieštaraujančių nuomonių, kurios pasireiškia, tyrinėjant dalykus, tai Pirono šalininkai pirmiausia nurodydavo, kokiais būdais dalykai mus įtikina, o paskui tais pačiais būdais sugriaudavo tų dalykų patikimumą. Įtikinimo galią turi pirmiausia tie dalykai, kurie jutiminiu atžvilgiu tarp savęs yra harmoningi, toliau tie da-

lykai, kurie niekuomet arba tik retais atvejais keičiasi, paskui — mums įprasti dalykai, visi įstatymais nustatytieji dalykai ir tie, kurie mus džiugina bei kelia susižavėjimą.

Ten pat, IX, 108. Kaip sako Timonas ir Ainesidemas, galutiniu tikslu skeptikai laiko susilaikymą nuo sprendimų, kurį tarsi koks šešėlis lydi nesugriaunama dvasios ramybė. Mat visa tai, kas nuo mūsų priklauso, mes patys galime pasirinkti arba vengti; o kas nuo mūsų nepriklauso, bet yra būtinybė, to mes negalime išvengti, kaip, pavyzdžiui, alkio, troškulio, skausmo, nes šitokių dalykų mes protu negalime pašalinti. Kai dogmatikai teigia, kad skeptikas galės gyventi net nepasipriešinęs įsakymui į gabalus supiaustyti savo tėvą, skeptikai atsako: jis galės gyventi, nekreipdamas dėmesio į dogmatikų klausimus ir tyrinėjimus, bet negyvens, jei nesirūpins kasdieniniu gyvenimu ir jo išlaikymu. Todėl mes iš įpratimo ir pasirenkame ką nors, ir vengiame ko nors, ir laikomės įstatymų.

Kai kas tvirtina, kad skeptikai galutiniu gyvenimo tikslu laiko nesijaudinimo būseną, o kiti — abejingumą.

Versta iš *Sexti Empirici* Opera, vol. I, Lipsiae, 1912, p. 587—588, 598. Vertė *J. Dumčius.*

SEKSTAS EMPIRIKAS
(II a. pab.–III a. pradž.)

Apie vieną iš paskutiniųjų antikos skepticizmo atstovų — Sekstą Empiriką — neišliko jokių tikslesnių biografinių duomenų, tačiau iš skeptikų plejados jis yra vienintelis, kuris paliko turtingą literatūrinį palikimą. Mūsų laikus pasiekė trys stambūs jo veikalai: „Pirono principai" (3 knygos), „Prieš dogmatikus" (5 knygos) ir „Prieš mokslininkus" (6 knygos). Du paskutinieji veikalai vadinami bendru pavadinimu — „Prieš matematikus". Terminas „matematikas" tuo metu reiškė mokslininką apskritai.

Chrestomatijoje spausdinamas pluoštas fragmentų iš „Pirono principų" pirmosios knygos ir vienas kitas fragmentas iš antrosios bei trečiosios knygų.

PIRONO PRINCIPAI

PIRMOJI KNYGA

1, 1—4. Apie didžiausius nesutarimus filosofijoje. Natūralu, kad tie, kurie ko nors ieško ar randa, arba paneigia galimybę rasti ir pripažįsta, jog negali ieškomo dalyko surasti, arba užsispyrę ieško toliau. Todėl panašiai yra ir su filosofija susijusių dalykų ieškojimu; vieni tvirtino jau esą suradę tiesą, kiti teigė, jog negalima tiesos surasti, o dar kiti vis ieško. Vadinamieji dogmatikai tariasi jau suradę, kaip, pavyzdžiui, Aristotelis, Epikūro šalininkai, stoikai ir kai kurie kiti; Kleitomachas, Karneadas ir kiti akademikai tvirtina, jog tiesa priklauso dalykams, kurių negalima pažinti, o skeptikai — vis tebeieško. Tad pagrįstai galima sakyti, jog yra trys svarbiausios filosofijos: dogmatinė, akademinė ir skeptinė. Apie pirmąsias dvi filosofijas tegu kiti kalbės, o mes dabar bendrais bruožais išdėstysime skeptinę filosofijos kryptį — tik iš anksto perspėjame, kad apie kiekvieną kalbėsimą dalyką griežtai neteigsime, jog iš tikrųjų yra taip, kaip mes sakome, o tik sąžiningai išdėstysime tai, kaip mums atrodo.

4, 8—10. Kas yra skepticizmas? Skepticizmo jėga pasireiškia, bet kuriuo būdu priešpastatant vienus kitiems pojūčiais patiriamus ir protu apčiuopiamus dalykus, o kadangi vienas kitam priešingi reiškiniai ir pasakymai sudaro pusiausvyrą, tai jos dėka mes pirmiausia pasiekiame susilaikymo nuo sprendimų, o vėliau — nesijaudinimo būseną. „Jėga" vadiname ne dėl to, kad norėtume įmantriai išsireikšti, bet dėl to, kad ji reiškia „galią". Pojūčiais patiriamus dalykus taip vadiname todėl, kad juos patiriame pojūčiais, ir dėl to juos priešpastatome protu suvokiamiems dalykams, žodžius „bet kuriuo būdu" mes taikome ir „jėgai", kaip mes ją suprantame įprastine jėgos prasme (apie tai ką tik sakėme), ir pojūčiais patiriamų dalykų priešpastatymui protu suvokiamiems dalykams, nes juos priešpastatome įvairiai: pojūčiais patiriamus dalykus pojūčiais patiriamiems dalykams arba protu suvokiamus dalykus protu suvokiamiems, arba pojūčiais patiriamus dalykus ir protu suvokiamus vienus kitiems. Sakydami „bet kuriuo būdu", mes turime galvoje visus priešpastatymo būdus. Žodžius, „bet kuriuo būdu priešpastatant pojūčiais patiriamus dalykus protu suvokiamiems" reikia suprasti ne ta prasme, kaip pojūčiais patiriami dalykai yra patiriami ir kaip protu suvokiami dalykai yra suvokiami, bet imant juos paprastai — taip, kaip yra. Vienas kitam priešingus pasakymus mes suprantame ne kaip teigimą ir neigimą, bet kaip prieštaravimą. „Pusiausvyra" vadiname vidurį tarp tikėjimo ir netikėjimo, kadangi nė vienas iš dviejų vienas kitam prieštaraujančių pasakymų nenustelbia kito, t. y. nėra patikimesnis už kitą. „Susilaikymu" vadiname dvasios būseną, kurioje mes nieko nepaimame ir nieko nepadedame. „Nesijaudinimas" yra sielos išsilaisvinimas iš rūpesčių ir visiška ramybė.

11, 21—24. Apie skepticizmo kriterijų. Kad mes kreipiame dėmesį į reiškinius, aišku iš to, ką sakome apie skepticizmo kriterijų. Kriterijus suprantamas dvejopai: kriterijus, garantuojąs mums realumą arba nerealumą,— jį aptarsime, kalbėdami apie neigimą,— ir veikimo kriterijus, kurio dėka mes veikiame arba neveikiame,— apie jį dabar kalbėsime. Taigi skepticizmo kriterijum laikome reiškinius, o reiškiniu iš principo suprantame vaizdinį. Mat, vaizdinį gauname pasyviai, be mūsų valios pastangų, todėl jo nereikia ieškoti nė juo abejoti. Tur būt, niekas nesuabejos, kad daiktas mums atrodo toks ar kitoks, bet tik tyrinės, ar jis iš tikro yra toks, koks atrodo.

Taigi gyvename be jokių prietarų, tik atsižvelgdami į gyvenimo reiškinius, vadovaudamiesi gyvenimo patirtimi, nes negalima visiškai nieko neveikti. O tas gyvenimo patyrimas pasireiškia ketveriopai: prigimčiai nurodant, verčiant juntamam dalykui, perduodant (iš kartos į kartą) įstatymus ir papročius ir mokantis menų; prigimčiai nurodant, nes ji mums suteikė galią patirti pojūčiais ir suvokti protu; verčiant juntamam dalykui, kai, pavyzdžiui, alkis mus verčia valgyti, o troškulys — gerti; perduodant įstatymus ir papročius, kai, pavyzdžiui, iš kartos į kartą yra mokoma, kad pamaldumas yra geras dalykas, o nepamaldumas — blogas, ir mokantis menų, kai mes užsiimame tais menais, kuriuos paveldėjome.

12, 25—28. Koks yra skepticizmo tikslas? Bus ne pro šalį pakalbėti ir apie skepticizmo tikslą. Tikslas yra tai, dėl ko viskas daroma ar galvojama, o jis pats niekam nėra pajungtas, kitaip sakant, tai yra aukščiausias iš visų siekiamų dalykų. Kol kas skeptikų tikslu laikome nesudrumsčiamą ramybę nuomonių atžvilgiu ir saikingą pakantumą mums prievarta primestų dalykų. Juk, pradėjęs filosofuoti, kad galėtų įvertinti ir suprasti, kurie vaizdiniai tikri, o kurie — ne, ir todėl turėtų nesudrumsčiamą ramybę, skeptikas patenka į pusiausvyrą tarp prieštaringų dalykų, o neįstengdamas jos išspręsti, susilaiko nuo sprendimų; o susilaikydamas jis iš tikro turi nesudrumsčiamą ramybę nuomonių atžvilgiu. Pavyzdžiui, tas, kuris mano, kad iš prigimties yra kas nors gera ar bloga, visą laiką gyvena dvasiniame sąmyšyje. Neturėdamas to, kas jam atrodo gera, jis jaučiasi kankinamas tikrų nelaimių ir vaikosi gerų, kaip jis mano, dalykų, o kai juos įsigyja, patenka į dar didesnį dvasinį sąmyšį dėl to, kad jis neprotingai ir be saiko keliasi į puikybę, ir, bijodamas jų netekti, daro viską, kad tik neprarastų tų tariamų gėrybių. O tas, kuris nesprendžia apie iš prigimties gerus ar blogus dalykus, nevengdamas jų ir nesiekdamas iš visų jėgų, turi dvasios ramybę.

14, 36—41. Apie dešimt būdų. Senesnieji skeptikai paprastai pateikia dešimt būdų, kurie, kaip atrodo, padeda susilaikyti,— juos taip pat vadina argumentais ir pavyzdžiais. Jie yra tokie: pirmasis remiasi gyvų būtybių įvairumu; antrasis — žmonių tarpusavio skirtingumu; trečiasis — jutimo organų skirtingumais; ketvirtasis — sąlygomis; penktasis — padėtimi, atstumais ir vietomis; šeštasis — priemaišomis; septintasis — daiktų kiekybe ir sandara; aštuntasis — reliatyvumu; devintasis —

nuolatiniais arba retais susidūrimais; dešimtasis — gyvenimo krypties pasirinkimu, papročiais, įstatymais, mitiniu tikėjimu ir dogmatinėmis nuomonėmis. Šitokią jų eilę mes patys pasirinkome. Iš jų vyrauja trys būdai — tas, kuris susijęs su sprendimo subjektu, tas, kuris susijęs su objektu, ir tas, kuris susijęs su subjektu ir objektu kartu; su sprendimo subjektu susijusiam būdui yra pajungti pirmieji keturi būdai, nes sprendėju būna arba žmogus, arba gyvulys, arba pojūtis, arba jis yra kieno nors sąlygojamas; su objektu susijusiam būdui priklauso septintasis ir dešimtasis būdai, o susijusiam su abiem — penktasis, šeštasis, aštuntasis ir devintasis. Savo ruožtu vėlgi trys būdai priklauso reliatyvumui. Taigi vienas būdas yra bendriausias — reliatyvumo; už jį žemesni — trys, o dar labiau priklausomi — dešimt būdų. Mes taip kalbame apie jų skaičių, kaip mums atrodo pagal tikimybę. O apie jų galią sakome štai ką:

Pirmuoju būdu paminėjome tą, pagal kurį tie patys daiktai skirtingiems gyvūnams sukelia ne tuos pačius vaizdinius, kadangi gyvūnai yra skirtingi. Mes turime galvoj tuos skirtingumus, kurie atsiranda dėl skirtingo gimimo arba kyla iš skirtingos kūno struktūros.

14, 44—45. Be to, svarbiausiųjų kūno dalių skirtingumai, o ypač tų dalių, kurių dėka sprendžiame ir juntame, gali sukelti didžiausią vaizdinių įvairovę. Antai geltlige sergantieji daiktus, kurie mums atrodo balti, laiko geltonais, o kurių akys pasruvusios krauju, tiems daiktai atrodo raudoni. Kadangi kai kurie gyvūnai turi geltonas akis, kiti — raudonas, dar kiti — baltas arba kitokių spalvų, tai aš manau, kad ir jų spalvų vaizdiniai būna skirtingi. Pažiūrėję kiek ilgėliau į saulę arba ilgiau įnikę į knygą, mes pamatome raibuliuojančias akyse auksines raides. Kai kurie gyvūnai turi akyse natūralų šviesos šaltinį ir iš jų leidžia mažutę mirgančia šviesą, taigi jie mato ir naktį. Tad reikia manyti, jog išoriniai daiktai jiems atrodo kitokie, negu mums.

14, 48—52. Kadangi yra skirtingai gaminami, vieni veidrodžiai, pavyzdžiui įdubę, išorinius daiktus rodo labai mažus, o kiti, pavyzdžiui iškilūs,— ištęstus ir laibus; dar kiti rodo žiūrintįjį galva žemyn, o kojomis aukštyn. Kadangi matomieji prietaisai vieni dėl iškilumo išsikiša toli į priekį, kiti yra labiau įdubę, dar kiti — visai plokšti, tai turi būti skirtingi ir vaizdiniai; todėl šunes, žuvys, liūtai, žmonės ir žio-

gai tuos pačius daiktus mato ne vienodo dydžio ir ne vienodos formos, o taip, kaip kiekvieno jų regėjimo organai priima daiktą ir susidaro vaizdinį. Tą patį galima pasakyti ir apie kitus pojūčius. Argi galėtum sakyti, kad šarvuoti gyvūnai ir bešarviai, dygliuoti, sparnuoti ir žvynuoti prisilytėjimą jaučia vienaip? Argi galėtų vienaip girdėti tie gyvūnai, kurie turi labai siaurą praėjimą garsui, ir tie, kurie turi labai plačias ausis, arba tie, kurių ausys apžėlusios plaukais, ir tie, kurių ausys plikos? Juk ir mes vienaip girdime, kai užsikemšame ausis, ir kitaip — neužsikimšę. Ir uoslė skirtingų gyvių yra skirtinga. Be to, mes vienaip jaučiame, būdami sušalę ir gleivinių syvų pilni, kitaip, kai mūsų galva ir aplink galvą esančios kūno dalys prisipildo per dideliu kiekiu kraujo; nusigręžiame nuo tų daiktų, kurie kitiems atrodo kvapnūs. Ir skonis būna skirtingas, priklausomai nuo to, ar liežuvis yra gruoblėtas ir sausas, ar labai drėgnas. Kai karščiuojame ir liežuvis būna sausas, valgiai mums atrodo neskanūs, kartūs, kvepią žeme; tai patiriame ir tada, kai mūsų kūno syvai neišlaiko pusiausvyros ir kuris nors syvas nustelbia kitus. Kadangi gyvuliai turi skirtingus skonio aparatus ir vyrauja juose ne tie patys kūno syvai, tai jie turėtų susidaryti ir skirtingus daiktų skonio įspūdžius.

14, 55—69. Dar aiškiau tai galima suprasti, žiūrint į daiktus, kurių gyvūnai siekia arba vengia. Antai balzamas žmonėms labai malonus, o vabalams ir bitėms — nepakenčiamas. Alyva žmonėms yra naudinga, bet vapsvos ir bitės, ja pašlakstytos, žūva. Jūros vanduo žmonėms yra nemalonus ir nuodingas, o žuvims — labai malonus ir sveikas. Kiaulės mieliau maudosi nešvariame ir dvokiančiame purve, negu švariame ir vaiskiame vandenyje. Vieni gyviai maitinasi žole, kiti — krūmais, dar kiti gyvena miške; vieni ėda grūdus, kiti — mėsą, treti minta pienu; vieni gardžiuojasi pašvinkusia mėsa, kiti mėgsta šviežią; vieni ėda žalią, kiti valgo virtuvėje paruoštą. Ir apskritai tie patys produktai vieniems yra malonūs, kitiems nemalonūs, neskanūs ir pražūtingi. Nuodingas augalas tukina putpeles, o kiauliapupės — kiaules, kurios mielai ėda net salamandras, panašiai kaip elniai nuodingus gyvius, o kregždės — nuodingus vabzdžius. Skruzdės ir žiogai, jei žmogus juos praryja, sukelia šleikštulį ir traukulį, o susirgęs lokys juos laižo ir pasveiksta. Jei buko šakelė paliečia gyvatę, ji sustingsta, kaip ir šikšnosparnis, jei jį palies

platano lapas. Dramblys bėga nuo avino, liūtas — nuo gaidžio, dideli jūros gyviai — nuo traiškomų pupų garso; tigras — nuo būgno garso. Galima būtų pririnkti daugybę pavyzdžių, bet, nenorėdami per ilgai ištęsti, tik tiek pasakysime: jeigu tie patys dalykai vieniems gyvūnams yra malonūs, o kitiems nemalonūs, o malonumas ir nemalonumas priklauso nuo vaizdinių, tai tie patys daiktai skirtingiems gyviams sukelia skirtingus vaizdinius. O jeigu tie patys daiktai skirtingai atrodo skirtingiems gyvūnams, tai galėsime pasakyti, kaip koks daiktas mums atrodo, bet susilaikysime ir nesakysime, koks jis yra iš prigimties. Todėl mes patys negalėsime spręsti nei apie mūsų, nei apie kitų gyvūnų vaizdinius, kadangi mes patys esame dalis tų skirtingumų ir dėl to mums labiau būtų reikalingas koks nors sprendėjas, negu kad patys apie tuos dalykus galėtume spręsti. Pagaliau mes negalime nei su įrodymais, nei be įrodymų savo vaizdinių vertinti labiau už tuos vaizdinius, kuriuos susidaro neprotingi gyvūnai. Palikus nuošaly atvejį, kai įrodymo, gal būt, iš viso nėra, kaip vėliau išdėstysime, pats vadinamasis įrodymas turės mums atrodyti arba patikimas, arba nepatikimas. Jei mums atrodys nepatikimas, tai juo nepasitikėsime ir nesinaudosime, o jei atrodys patikimas, tai, kadangi čia tyrinėjami dalykai, kurie gyvūnams atrodo patikimi, ir kadangi mums, taip pat gyvūnams, įrodymas atrodo patikimas, tai reikės ištirti, ar tas įrodymas yra toks pat teisingas, koks jis atrodo patikimas. Bet būtų nesąmonė stengtis ką nors įrodyti, remiantis tuo, ką dar reikia įrodyti, nes tuo atveju tas pats dalykas kartu būtų ir patikimas, ir nepatikimas, o tai negalima; jis būtų patikimas, nes juo norėtume remtis įrodydami, o nepatikimas, nes jį dar stengiamės įrodyti. Taigi mes negalėsime turėti įrodymų, kad mūsų vaizdiniai vertesni už tuos vaizdinius, kurie kyla iš vadinamųjų neprotingų gyvūnų. O jeigu vaizdiniai būna skirtingi pagal gyvūnų skirtingumus, ir apie tuos vaizdinius mes negalime spręsti, tai tiesiog būtina susilaikyti nuo sprendimų apie išorinius dalykus.

Nors ir nėra reikalo, bet mes palyginsime vaizdinių atžvilgiu vadinamuosius neprotingus gyvūnus su žmonėmis, nes po svarbių išvadų bus pravartu pasijuokti iš išdidžių, pasipūtusių dogmatikų. Mūsiškiai visus neprotingus gyvūnus paprastai lygina su žmogumi, bet, kadangi pedantai dogmatikai teigia, jog toks lyginimas yra nelygus, tai mes, tęsdami savo

ironišką žaidimą, sustosime, jei leisite, prie vieno paties paprasčiausio ir žinomiausio gyvūno — šuns. Mat, ir iš to vieno gyvūno pamatysime, jog gyvūnai, apie kuriuos kalbame, vaizdinių patikimumu nė kiek nenusileidžia žmogui. Dogmatikai sutinka, kad šis gyvūnas (šuo) nuo mūsų skiriasi pojūčių stiprumu, nes ir uosle mus pralenkia — ja iš tolo suseka nematomus žvėris,— ir akimis greičiau juos pastebi, negu mes, ir geriau išgirsta. Toliau eikime prie minties. Ji gali būti vidinė arba išreiškiama žodžiu. Pirmiausia imkime vidinę mintį. Pagal mums šiuo laiku labiausiai priešingus dogmatikus — stoikus, jinai pasireiškia štai kuo: tinkamų dalykų pasirinkimu ir svetimų dalykų vengimu, žinojimu būdų, vedančių į tuos dalykus, bet kurio gyvūno prigimčiai būdingų dorybių ir kentėjimų supratimu. Taigi šuo, kurį imame kaip pavyzdį mūsų išvadoms, pasirenka jam tinkamus dalykus ir vengia žalingų daiktų — gaudo maistą, bet bėga, užsimojus bizūnu. Toliau, jis turi priemonę susirasti jam reikalingų dalykų, būtent, vaikščiojimo meną. Jam nesvetima ir dorybė. Teisingumas reikalauja atiduoti kiekvienam tai, kas jam priklauso. Kadangi šuo vizgina uodega ir gina savuosius bei tuos, kurie jam daro gera, o puola svetimus ir skriaudėjus, tai, matyt, jis turi teisingumo dorybę. O jeigu ją turi, tai, atsižvelgiant į tai, kad dorybės seka viena paskui kitą, jis turi ir visas kitas dorybes, kurių išminčiai nepripažįsta daugumai žmonių. Kad šuo yra narsus, matome iš to, kaip jis ginasi, o kad išmintingas, liudija ir Homeras: nė vienas iš Odisėjo namiškių jo neatpažino, tik šuo Argas; šuns neapgavo nė pasikeitęs herojaus kūnas — patį pirmąjį vaizdinį jis atmintyje išlaikė daug geriau, negu žmonės. O pagal Chrisipą, kuris labiausiai gina neprotingus gyvūnus, šuniui yra nesvetima ir pagarsėjusioji dialektika. Mat, šis vyras teigia, kad šuo panaudoja penktąjį nereikalingą įrodyti samprotavimą: atbėgęs į kryžkelę ir apuostęs du kelius, kuriais nenubėgo žvėris, jis pasileidžia bėgti trečiuoju keliu, jo net nepauostęs. Senasis filosofas sako, kad šuo potencialiai galvojąs šitaip: žvėris bėgo arba šituo, arba tuo, arba anuo keliu; jeigu nei šituo, nei tuo jis nebėgo, vadinasi, bėgo anuo keliu.

14, 72. Taigi, jei šuo, kurį mes ėmėme pavyzdžiu, pasirenka jam tinkamus dalykus ir vengia priešingų jam dalykų, jei sugeba pasirūpinti tinkamų dalykų, pajusti skausmus ir juos nuraminti, jei, be to, jam nesvetima dorybė,— nuo visų

šių dalykų priklauso vidinės minties tobulybė,— tai išeina, kad šuo tuo atžvilgiu yra tobulas.

14, 79—85. Sakėme, kad *antrasis* susilaikymo būdas remiasi žmonių skirtingumais. Mat, jei ir sutiksime su prielaida, kad žmonės yra patikimesni už neprotingus gyvūnus, vis tik pamatysime, kad dėl mūsų skirtingumų susilaikymas yra reikalingas. Taigi sakoma, kad žmogus susideda iš dviejų dalių — sielos ir kūno,— ir tais dviem dalykais mes nuo vienas kito skiriamės, pavyzdžiui, kūno forma ir sandara. Juk formos atžvilgiu skito kūnas skiriasi nuo indo, o tą skirtumą, kaip sakoma, sudaro skirtinga kūno skysčių persvara. O dėl skirtingos skysčių persvaros būna skirtingi ir vaizdiniai, kaip nurodėme, kalbėdami apie pirmąjį būdą. Todėl, ir siekiant išorinių dalykų, ir vengiant, tarp jų yra didelis skirtumas. Vienais dalykais mėgaujasi indas, kitais — mūsų kraštų žmonės, o tas mėgavimosi skirtingumas rodo, kad jie gauna skirtingus išorinių daiktų vaizdinius. Kūno sandara mes taip skiriamės, jog kai kurie jaučio mėsą lengviau virškina, negu uolose gyvenančias žuveles, o nuo blogo lesbiško vyno suserga vidurių liga. Pasakojama, kad Atėnuose buvusi senė, kuri be jokio pavojaus išgerdavusi 30 saikų nuodų (apie 100 gramų), o Lisis paimdavęs keturis saikus iš aguonų pagamintų nuodų ir nieko bloga nejausdavęs. Demofontas, kuris Aleksandrui nešdavo į stalą valgius, saulės kaitroje arba vonioje kęsdavo šaltį, o sušildavo pavėsyje. Atėnagoras iš Argo be pavojaus leisdavosi įkandamas skorpionams ir nuodingiems vorams; vadinamiesiems psilajiečiams nepakenkdavo nuodingųjų gyvačių įkirtimas, o Egipto tentiriečiams nepadaro žalos krokodilas. Ir etiopai, gyvenantieji anapus Astapo upės, priešais Meroją, be pavojaus valgo skorpionus, gyvates ir kitus panašius gyvius, chalkidietis Rufinas, išgėręs eleboro, nei vemdavo, nei tuštindavosi, bet prarydavo ir suvirškindavo kaip kokį visai paprastą valgį. Kadangi žmonės taip labai skiriasi kūnais, tai natūralu, kad ir sielomis turi vieni nuo kitų skirtis, nes kūnas yra tarsi kažkoks sielos atvaizdas — tai rodo ir fiziologijos mokslas. Didžiausias įrodymas, kad žmonių nuomonės be galo skirtingos, yra dogmatikų vadinamasis nesutarimas ir kitais dalykais, o ypač klausimu, ko reikia siekti ir ko vengti.

14, 87—107. Taigi, kadangi siekimas ir vengimas slypi malonume ir koktume, o malonumas ir koktumas glūdi įspū-

dyje ir vaizdinyje, tai, matydami, kad tų pačių daiktų vieni siekia, o kiti vengia, mes turime daryti išvadą, kad tie patys daiktai nevienodai veikia žmones, nes priešingu atveju jie tų pačių daiktų vienodai ir siektų, ir vengtų. O jei tie patys daiktai skirtingai veikia dėl žmonių skirtingumo, tai natūralu, kad ir šiuo atveju įvedame susilaikymą, kadangi mes, gal būt, galėtume pasakyti, kaip kiekvienas daiktas atrodo kiekvienam skirtingam žmogui, bet, kas jis yra iš prigimties, nebeįstengtume pasakyti. Mat, mes patikėsime arba visais žmonėmis, arba tik kai kuriais: jei visais, imsimės neįmanomo dalyko ir net turėsime pritarti priešingoms nuomonėms, jei tik kai kuriais, tai tegu mums pasako, kuo. Platono šalininkas pasakys, kad Platonu, o Epikūro — kad Epikūru, panašiai ir kiti. Taip jie, tarp savęs besiginčydami ir negalėdami išspręsti ginčo, mus vėl pastums į susilaikymą. O kas sako, jog reikia patikėti dauguma, galvoja naiviai, nes niekas neįstengtų apeiti visų žmonių ir su visais pasikalbėti apie tai, kas daugumai iš jų patinka: galima būtų manyti, kad kai kuriose tautose, kurių mes nežinome, tai, kas pas mus retai kam tinka, ten daugumai miela, o kas pas mus daugumai patinka, ten — tik vienam kitam, pavyzdžiui, kad ten dauguma žmonių nejaučia skausmo dėl nuodingo voro įkandimo, o tik vienas kitas kenčia,— panašiai būtų ir su kitais dalykais, apie kuriuos kalbėjome anksčiau kūno sandaros atžvilgiu. Taigi ir dėl žmonių skirtingumų yra reikalingas susilaikymas.

Sakėme, kad *trečiasis* būdas priklauso nuo pojūčių skirtingumo. Aišku, kad pojūčiai vienas nuo kito skiriasi. Žiūrint akimis, paveikslai atrodo pilni įdubimų ir iškilimų, bet, palytėję ranka, nieko panašaus nepajusime. Medus, bent kai kurių žmonių, liežuviui atrodo malonus, o akims — nemalonus; todėl negalima pasakyti, ar iš tikrųjų jis yra malonus, ar nemalonus. Panašiai ir su balzamu: uoslei jis malonus, o skoniui — ne. Galima būtų nurodyti daug pavyzdžių, bet, nenorėdami užgaišti, pasakysime tik viena: kiekvienas pojūčius veikiantis daiktas atrodo esąs įvairus, pavyzdžiui, obuolys atrodo lygus, kvapnus, saldus ir geltonas. Neaišku, ar jis turi visas šias kokybes, ar tik vieną kokybę, o atrodo daugiakokybinis tik dėl skirtingos pojūčių sandaros, o, gal būt, daugiau turi kokybių, negu mums atrodo, tik kai kurių mes pojūčiais nepagauname. Galima spėti, kad turi tik vieną kokybę, bet atrodo daugiakokybinis dėl pojūčių skirtingumo.

Kad obuolys gali turėti daugiau kokybių, negu mums atrodo, samprotaujame šitaip: įsivaizduokime žmogų, nuo pat gimimo turintį lytėjimo, uoslės ir skonio pojūčius, bet aklą ir kurčią. Toks žmogus neįsivaizduoja, kad iš viso yra kas nors girdima ar matoma; jam egzistuoja tik trys minėtosios kokybės rūšys, iš kurių jis gauna įspūdžius. Gali būti, kad ir mes, turėdami tik penkis pojūčius, iš obuolio kokybių jaučiame tik tas, kurias galime pajusti; o gal yra dar kitos kokybės, pagaunamos kitais pojūčiais, kurių mes neturime.

Imame *ketvirtą* būdą. Tai vadinamasis sąlygų būdas (sąlygomis vadiname būkles). Jis pasireiškia natūralumu arba nenatūralumu, budėjimu arba miegojimu, amžiaus skirtumais, judėjimu ar ramybe, meile ar neapykanta, nepriteklium ar perteklium, girtumu ar blaivumu, polinkiais, drąsumu ar bailumu, skausmu ar džiaugsmu. Antai natūralioje ar nenatūralioje būklėje daiktai atrodo skirtingai; šėlstantieji ar dievo įkvėpimo pagautieji tariasi girdį dievų balsus, o mes negirdime. Tas pats vanduo, užpiltas ant nudegintos vietos, atrodo karštas, o mums — drungnas. Tas pats apsiaustas hiperemikams atrodo geltonas, o mums — ne. Tas pats medus man atrodo saldus, o sergantiems geltlige — kartus. Jei kas sako, kad kai kurių syvų priemaiša nenatūralioje būklėje esantiems žmonėms sukelia neįprastus vaizdinius, tai reikia pasakyti, jog, kadangi ir sveiki žmonės turi tarpusavy sumišusius syvus, tai tie syvai gali paveikti taip, kad išoriniai daiktai, būdami tokie, kokie jie atrodo vadinamiesiems nenatūralioje būklėje esantiems žmonėms, ir sveikiems gali atrodyti neįprastai. Bet neleistina yra vieniems syvams suteikti daiktų pakeitimo galią, o kitiems — ne, nes, kaip sveikieji yra natūralioje būklėje sveikųjų atžvilgiu, taip ir sergantieji yra nenatūralioje būklėje sveikųjų atžvilgiu, bet natūralioje — sergančiųjų atžvilgiu; todėl ir jais reikia patikėti, nes ir jie yra natūralioje būklėje. Atsižvelgiant į tai, budime ar miegame, skirtingi būna vaizdiniai, nes, ką matome sapne, to nematome budėdami, o kokius vaizdinius gauname budėdami, tokių negauname miegodami, todėl būtis ir nebūtis tiems vaizdiniams yra ne absoliutus, bet santykinis dalykas. Nors sapne matome tai, ko nematome budėdami, bet tai nereiškia, kad tų dalykų nėra, kadangi jie būna sapne taip, kaip egzistuoja budint matomi dalykai, nors sapne jų ir nėra. Amžiaus atžvilgiu tas pats oras seniams atrodo šaltas, o jauniems — malonus; ta

pati spalva senesniems atrodo nublukusi, o jauniems — sodri; panašiai tas pats garsas vieniems yra silpnas, o kitiems stiprus. Taip pat pasirinkimo ir vengimo atžvilgiu įvairus amžius elgiasi skirtingai, pavyzdžiui, vaikai laiko svarbiais dalykais sviedinius ir ratus, jaunuoliai pasirenka kitką, dar kitus dalykus — seniai. Taigi kiekvienam amžiui būna skirtingi išorinių daiktų vaizdiniai. Skirtingai atrodo daiktai priklausomai nuo to, ar jie juda, ar ramiai stovi, nes, pavyzdžiui, kas, mums stovint, atrodo nejudą, praplaukiant atrodo judą.

14, 118—120. Penktasis būdas pasireiškia padėtimi, nuotoliu ir vieta, nes priklausomai nuo kiekvieno iš šių dalykų tie patys daiktai atrodo skirtingai. Pavyzdžiui, portikas, žiūrint iš vieno ar kito galo, atrodo panašus į trapezą, o žiūrint ties viduriu — lygus; tas pats laivas iš tolo atrodo mažas ir nejudantis, o iš arti — didelis ir judantis; tas pats bokštas iš tolo atrodo apvalus, o iš arti — keturkampis. Taip yra su nuotoliais, o vietos atžvilgiu žibinto šviesa saulėje atrodo tamsi, o tamsoje — šviesi, tas pats irklas vandeny atrodo įlūžęs, o sausumoje — tiesus; nepadėtas kiaušinis būna minkštas, o padėtas — kietas, trimito balsas atrodo vienaip, o fleitos — kitaip. Padėties atžvilgiu tas pats paveikslas gulsčias atrodo lygus, o palenktas kaip nors į priekį atrodo turintis įdubimus ir išsikišimus; karvelio kaklas lankstomas sužėri įvairiomis spalvomis. Kadangi kiekvienas daiktas yra matomas tam tikroje vietoje, iš tam tikro atstumo ir tam tikroje padėtyje ir dėl to gaunami skirtingi vaizdiniai, tai esame priversti ir dėl šio būdo praktikuoti susilaikymą.

Šeštasis būdas remiasi priemaišomis. Kadangi daiktus mes matome ne izoliuotus, o būtinai kartu su kitais daiktais, tai būtų galima nusakyti vieno matomo daikto ir kito, kurį matome kartu su anuo, mišinį, bet, koks yra tas daiktas pats savaime, negalėtume pasakyti. Tai aišku. Mūsų kūno spalva vienokia yra šaltame ore, kitokia — šiltame, ir negalėtume pasakyti, kokia ji yra iš tikrųjų, o tik kokia yra, kai matoma kartu su kitais daiktais; balsas vienoks atrodo retame ore, kitoks — tirštame, o kūnas vandenyje būna lengvas, ant kranto — sunkus.

14, 129—137. Septintasis būdas, kaip sakėme, remiasi daiktų dydžiu ir sudėtimi, kitaip sakant, sandara. Aišku, jog ir dėl šito būdo esame priversti susilaikyti nuo sprendimų apie daiktų prigimtį. Antai ožkos rago nugramdytos dalelės, žiū-

rint į jas atskirai nuo viso rago sandaros, atrodo baltos, o rago sudėtyje — juodos. Sidabro dulkės, atskirai imant, atrodo juodos, o visumoje — baltos. Tainaro marmuro trupiniai atrodo balti, o visas gabalas — gelsvas. Apskritai, ir naudingi dalykai, dideliais kiekiais vartojami, darosi žalingi, o tie, kurie atrodo žalingi, vartojami minimaliais kiekiais, būna nežalingi. Tai gali paliudyti gydymo praktika; tikslus vaistinių medžiagų mišinys yra naudingas, o mažutis neapsižiūrėjimas padaro vaistą ne tik nenaudingu, bet dažnai žalingu ir net pražūtingu.

Aštuntasis būdas remiasi reliatyvumu. Kadangi viskas yra reliatyvu, tai mes susilaikysime nuo sprendimų, kas yra koks nors daiktas, absoliučiai imant, ir kokia jo prigimtis. Reikia žinoti, kad čia, kaip ir kituose dalykuose, mes sakome „yra", užuot sakę „atrodo", turėdami galvoje, kad visi daiktai „atrodo santykyje su kuo nors". Tai sakoma dvejopai — pirmiausia santykyje su sprendėju, nes išorinis ir apsprendžiamas daiktas yra santykyje su tuo, kuris sprendžia; ir antra, santykyje su kartu stebimais daiktais, pavyzdžiui, dešinysis santykyje su kairiuoju. Kad viskas yra reliatyvu, nustatėme ir anksčiau, pavyzdžiui, sprendėjo atveju nustatėme, kad kiekvienas daiktas yra santykyje su tam tikru gyvūnu, tam tikru žmogumi, tam tikru pojūčiu ir tam tikra aplinkybe, o kartu stebimų daiktų atveju kiekvienas daiktas yra santykyje su tam tikra priemaiša, tam tikru būdu, tam tikra sandara, tam tikru dydžiu ir tam tikra padėtimi. Paskirai imant, galima teigti, jog viskas yra santykyje su kuo nors štai kokiu būdu: ar nesantykiniai daiktai skiriasi nuo santykinių? Jei nesiskiria, tai ir nesantykiniai daiktai yra reliatyvūs; o jei skiriasi, tai, kadangi kiekvienas besiskiriantis daiktas yra santykyje su kuo nors, sakome, jog jis yra santykyje su tuo, nuo ko jis skiriasi, tai išeina, kad ir nesantykiniai daiktai yra santykiniai.

14, 140—149. Apie būdą, kuris remiasi atsitikimų dažnumu arba retumu ir kurį mes iš eilės pavadinome *devintuoju*, pasakysime štai ką: saulė yra daug nuostabesnė ir labiau gali išgąsdinti, negu kometa. Bet, kadangi saulę matome nuolat, o kometą retai, tai kometos išsigąstame, laikydami ją pranašingu Dzeuso ženklu, o saulės — visai ne. Jei įsivaizduotume, kad saulė galėtų patekėti retai, kad leistųsi retai, staiga viską apšviestų, o paskui staiga užtemdytų, baisiai išsigąstume.

Žemės drebėjimas nevienodai jaudina tuos, kurie pirmą kartą jį patiria, ir tuos, kurie prie jo картą. O kaip žmogų išgąsdina jūra, kai ją pamato pirmą kartą! Bet ir žmogaus kūno grožis mus labiau veikia, kai jį pamatome pirmą kartą ir netikėtai, negu kai su juo apsiprantame. Reti dalykai laikomi brangiais, o lengvai įsigyjami — pigiais. Įsivaizduokime, kad trūktų vandens: vanduo būtų kur kas brangesnis už daugybę dalykų, kuriuos mes laikome brangiais. O kam gi būtų brangus ir taip stropiai saugomas užrakintas auksas, jei įsivaizduotum, kad jis voliojasi visur ant žemės lyg akmenys. Taigi, kadangi tie patys dalykai, atsižvelgiant į jų dažnumą ar retumą, būna tai gąsdinantys ir brangūs, tai laikomi visai ne tokiais, darome išvadą, kad mes, gal būt, galėtume pasakyti, kaip kiekvienas iš dažnai ar retai pasitaikančių dalykų atrodo, bet negalėsime pasakyti, koks yra iš tikrųjų tas daiktas. Todėl ir šiuo atveju susilaikome nuo sprendimų.

Dešimtasis būdas, kuris labiausiai siejasi su etika, remiasi elgesiu, papročiais, įstatymais, mitiniais tikėjimais ir dogmatiniais įsitikinimais. Elgesys yra gyvenimo būdo ar kokio nors dalyko pasirinkimas, pavyzdžiu imant vieną žmogų arba daugelį, kaip antai Diogeno ar lakoniečių gyvenimo būdo pasirinkimas. Įstatymas yra rašytinė piliečių sutartis, kurios nesilaikantieji yra baudžiami; paprotys, arba įprotis (nes nėra jokio skirtumo),— tai daugeliui žmonių bendras ir paveldėtas požiūris į kokį nors dalyką, už kurio nesilaikymą nėra baudžiama, pavyzdžiui, yra įstatymas nesvetimoteriauti, o paprotys — nesueiti viešai į santykius su moterimi. Mitinis tikėjimas — tai pripažinimas nebuvusių ir išgalvotų dalykų, kaip antai mitas apie Kroną. Dogmatinis įsitikinimas — tai pripažinimas dalyko, kuris atrodo patikimas dėl kokio nors įrodymo ar samprotavimo, kaip, pavyzdžiui, kad daiktų elementai yra neskaldomi arba susideda iš lygių ir panašių dalių, arba kad yra labai mažučiai. Arba pažiūrėkime atskirai į kiekvieno šių dalykų priešingumus, arba priešpastatykime vieną dalyką kitam. Pavyzdžiui, palyginkime papročius vienus su kitais: antai kai kurie etiopai tatuiruoja vaikus, o mes — ne; persai laiko gražiu dalyku nešioti ilgus, margai dažytus drabužius, o mes tai laikome nepritinkančiu dalyku; indai viešai santykiauja su moterimis, o dauguma kitų tautų tai laiko šlykščiu dalyku. Priešpastatykime įstatymus vienus kitiems: romėnai tiems, kas atsisako tėvo palikimo, nemoka tėvo sko-

lų, rodiečiai būtinai turi mokėti; skitų taurai turėjo įstatymą svetimšalius aukoti Artemidei, o pas mus uždraustos žmonių aukos.

14, 163. Galima būtų pateikti daug pavyzdžių, bet užteks ir šitų. Kadangi ir šiuo dešimtuoju būdu matome tokį didelį dalykų skirtingumą, tai negalėsime pasakyti, koks yra kiekvienas daiktas pats iš esmės, o tik koks jis atrodo, atsižvelgiant į tam tikrą elgesį arba į tam tikrą įstatymą, arba į tam tikrą paprotį, arba į kitą kurį iš šių dalykų. Vadinasi, ir šis dešimtasis būdas mus atveda į susilaikymą.

16, 178—179. Skeptikai yra palikę dar du kitus būdus, vedančius į susilaikymą. Kadangi kiekvienas suvokiamas dalykas yra suvokiamas arba iš to paties dalyko, arba iš kito dalyko, tai jie, primindami, jog negalima suvokti nei iš to paties dalyko, nei iš kito, skelbia netikrumą. Kad nė vienas dalykas nėra suvokiamas iš jo paties, jų žodžiais tariant, yra aišku iš to nesutarimo dėl pojūčiais pagaunamų ir protu suvokiamų dalykų, kurį matome pas gamtos filosofus,— to nesutarimo neįmanoma išspręsti, kadangi mes negalime pasinaudoti nei pojūčių, nei proto kriterijumi, juk kiekvienas dalykas, dėl kurio nesutariama, yra nepatikimas; todėl jie teigia, jog nieko negalima suvokti nė iš kito dalyko. Jeigu tai, iš ko kas nors yra suvokiama, reikės suvokti vis iš kito dalyko, tai pateksime į užburtą ratą arba į aklavietę. O jei kas norėtų įsivaizduoti, kad dalykas, iš kurio yra suvokiamas kitas dalykas, yra suvokiamas pats iš savęs, tam prieštarautų tai, kad, kaip jau sakiau, dalykas iš jo paties negali būti suvokiamas. Todėl neįsivaizduojame, kaip prieštaraujantis dalykas galėtų būti suvokiamas arba iš jo paties, arba iš kito dalyko, nes nematome tiesos arba suvokimo kriterijaus.

ANTROJI KNYGA

4, 18—20. Ar yra tiesos kriterijus? Vieni iš tų, kurie svarstė kriterijaus klausimą, pavyzdžiui, stoikai ir kai kurie kiti, paskelbė, kad kriterijus yra. Kiti, jų tarpe yra Kseniadas korintietis ir Ksenofanas iš Kolofono,— kad nėra. Pastarieji teigia, jog „apie visus dalykus yra tik nuomonė". O nuo sprendimo, ar kriterijus yra, ar ne, mes susilaikome. Jie gali sakyti, kad šį nesutarimą įmanoma išspręs-

ti arba neįmanoma. Jei įmanoma, tai darome išvadą, kad reikia susilaikyti nuo sprendimo; o jei įmanoma, tai tegu jie nurodo kriterijų, nes mes neturime jokio pripažinto kriterijaus, net nežinome, ar jis yra, bet dar ieškome. Arba vėl: norint tą nesutarimą dėl kriterijaus išspręsti, mums reikia turėti pripažintą kriterijų, kuriuo galėsime jį išspręsti; o kad turėtume pripažintą kriterijų, pirmiausia reikia išspręsti nesutarimą dėl kriterijaus. Taigi samprotavimas patenka į užburtą ratą, ir surasti kriterijų darosi neįmanoma, nes mes neleisime, kad jie imtų kriterijų kaip hipotezę; o jei jie panorės kriterijumi spręsti apie kriterijų, įstumsime juos į aklavietę. Kadangi įrodymui reikia įrodyto kriterijaus, o kriterijui reikia pripažinto įrodymo, tai jie ir pateks į užburtą ratą.

TREČIOJI KNYGA

5, 20—22. Todėl yra patikimas dalykas, kad yra kokia nors kieno nors priežastis, bet, kad lygiai yra patikima sakyti, jog nėra priežasties, mes trumpai išdėstysime, pateikę tik keletą iš daugelio argumentų. Neįmanoma įsivaizduoti priežasties pirmiau, negu pamatysime rezultatus, kaip tos priežasties pasekmę, nes tik tada pripažįstame, kad yra rezultato priežastis, kai tą rezultatą suvokiame kaip tos priežasties pasekmę. Bet mes negalime suvokti priežasties rezultato kaip jos rezultato, jei nesuvokiame rezultato priežasties kaip jo priežasties, nes tik tada mums atrodo, kad rezultatas yra jos rezultatas, kai jo priežastį suvokiame kaip jo priežastį. Taigi, norint suprasti priežastį, pirmiau reikia sužinoti jos rezultatą, o kad sužinotume rezultatą, reikia iš anksto žinoti priežastį. Tas užburtas ratas rodo, kad jie abu yra neįmanomi suvokti, nes nei priežasties negalime suvokti kaip priežasties, nei rezultato kaip rezultato. Juk jei abiem šiems dalykams reikia įrodymų iš vienas kito, nežinosime, nuo kurio iš jų pradėti. Dėl to negalėsime įrodyti, kad yra kokia nors kieno nors priežastis.

5, 25—28. Be to, priežastis sukelia pasekmę arba jau būdama priežastimi, arba dar nebūdama. Nebūdama priežastimi, jokiu būdu nesukels; o jei sukels, būdama priežastimi, tai pirmiausia ji turi būti kaip priežastis ir tapti priežastimi, o tik paskui sukelti pasekmę, nes ji turi sukelti pasekmę, jau

būdama priežastimi. Bet, kadangi priežastis yra reliatyvi pasekmės atžvilgiu, tai aišku, jog ji, kaip priežastis, negali būti anksčiau už pasekmę. Taigi, ir būdama priežastimi, priežastis negali sukelti tai, kieno ji yra priežastis. Bet, jeigu ji, ir būdama priežastimi, ir nebūdama, negali sukelti jokios pasekmės, tai apskritai ji nesukels jokios pasekmės, todėl nebus ir priežastis, nes negalima įsivaizduoti priežasties, kuri nesukeltų jokios pasekmės. Todėl kai kurie šitaip sako: priežastis turi būti arba kartu su pasekme, arba būti prieš pasekmę, arba pasireikšti po jos. Bet kalbėti, kad priežastis pasireiškia tik po savo pasekmės, tiesiog juokinga; ji negali būti ir anksčiau už pasekmę, nes ją įsivaizduojame tik santykyje su pasekme, o santykiniai dalykai būna ir yra įsivaizduojami tik kartu. Pagaliau negali būti ir kartu: jei ji yra pasekmės sukėlėja, o tai, kas atsiranda, turi atsirasti to, kas jau yra, dėka, tai priežastis pirmiau turi tapti priežastimi, o tik paskui sukelti pasekmę. Bet jeigu priežasties nėra nei prieš savo pasekmę, nei kartu su pasekme, ir pasekmė neatsiranda anksčiau, negu priežastis, tai priežasties iš viso nėra. Ir, gal būt, yra aišku, kad dėl šitų įrodymų priežasties samprata griūva, būtent, jeigu priežastis, kaip reliatyvus dalykas, negali būti įsivaizduojama prieš pasekmės atsiradimą, o norint priežastį įsivaizduoti savo pasekmės priežastimi, reikia įsivaizduoti, kad ji turi būti anksčiau, negu jos pasekmė, bet jeigu negalima ko nors įsivaizduoti, jog yra anksčiau už tą, ko negalima įsivaizduoti, jog egzistuoja anksčiau, tai priežasties negalima įsivaizduoti.

Versta iš *Sexti Empirici* Opera, vol. I, Lipsiae, 1912, p. 4—6; 9—20; 22—29; 31—32; 34—38; 40—41; 43—44; 68—71. Vertė *J. Dumčius.*

Antrasis skyrius

SOKRATO MORALĖS FILOSOFIJA

Sokratas (apie 470/469—399 m. p. m. e.) kaip filosofas iškilo Atėnų suklestėjimo metais. Tuo metu jis įsteigė filosofinę mokyklą (akademiją), kur jo paskaitų klausėsi ir kai kurie asmenys, vėliau tapę žymiais graikų kultūros ir politikos veikėjais. Sokratas stebėjo Periklio reformas, demokratijos suklestėjimą, tačiau jis buvo ir Periklio mirties, jo prestižo smukimo, Atėnų valstybės silpnėjimo liudininkas. Atėnams pralaimėjus Spartai Peloponeso kare, Atėnuose įsitvirtino tironija — trisdešimties tironų, Spartos statytinių, valdžia. Vėliau ją pakeitė demokratija, tačiau ji buvo apribota taikos sutartimi su Sparta. Pavyzdžiui, atėniečiai neturėjo teisės bausti savo šalies išdavikų, Spartos agentų. O tokių būta nemažai, jų tarpe ir vienas iš Sokrato mokinių, žymiausias iš trisdešimties tironų — Kritijas.

Atėniečiai nesuprato, kodėl jų valstybę užgriuvo tiek daug nelaimių, tačiau stengėsi suvokti priežastis, sukėlusias suirutę jų šalyje. Atėnų demokratijos laikais paplito sofistų mokymas. Sofistų tarpe buvo nemaža ir bedievių. „Periklio laikais sofistai, Sokratas, kurį galima laikyti filosofijos įsikūnijimu, menas ir retorika buvo išstūmę religiją"[1],— pažymėjo K. Marksas. O Protagoras „atvirai sakydavo, kad jis nežino, yra dievai ar jų nėra"[2]. Eiliniam atėniečiui atrodė, kad sofistai užrūstino dievus ir jie juos apleido: nuo tada ir prasidėję visi atėniečių vargai, juo labiau, kad ir tironas Kritijas buvo visiems žinomas bedievis. Atsižvelgdama į tokias tamsios liaudies nuotaikas, Atėnų valdžia išleido griežtą potvarkį, nukreiptą prieš sofistus. Buvo kategoriškai reikalaujama laikytis visų

[1] *K. Marksas, F. Engelsas,* Apie religiją, p. 16.

[2] Античные философы (свидетельства, фрагменты и тексты), Киев, 1955, с. 123.

orfikų religijos apeigų. Kas bent kiek abejojo tokio potvarkio teisingumu, tą laikė visų piliečių priešu.

Šios politinės suirutės metu Sokratas kūrė savo filosofiją. Jis aštriai kritikavo kai kurių savo mokinių veiksmus tironų valdymo metais. Jo nepatenkino ir naujai atstatyta demokratija. Jis kritikavo tiek vieną, tiek antrą santvarką, reikalaudamas, kad politiniai vadovai būtų renkami ne burtais, o atsižvelgiant į jų pasiruošimą valdymo darbui. Stipriai valdžiai tokia kritika nebūtų pavojinga, bet visai kitas dalykas, jeigu ji silpna. O Sokratas kritikavo ją būtent tuo metu, kai valdžia neturėjo tvirtų pagrindų. Jis diskutavo su įvairiais gyventojų sluoksniais apie valdžios paskirtį. Jam rūpėjo išsiaiškinti, kas darytina, kad valdžioje atsiaurtų kompetentingi asmenys. Mat, Sokratui atrodė, kad dėl atėniečių nelaimių kalti ne dievai, o nekompetentingų asmenų valdymas. Jis šaipėsi iš valdžios pareigūnų. Sokratas, sutikęs atėnietį, paklausdavo jį: „Jeigu aš norėčiau pataisyti batą, į ką aš turėčiau kreiptis?" Pasigirsdavo atsakymas: „Į kurpių, Sokratai!" Kalvius, kurpius jis klausdavo: „Kas turi sutaisyti valstybės laivo korpusą?"[3]. Šie nežinodavo.

Sokratas įrodinėjo, kad kiekvieną darbą turi dirbti jį išmanantys žmonės. Valstybės valdymas — labai sudėtingas ir daug išminties reikalaujantis darbas, tačiau Atėnuose amatininkai išmano apie savo darbą, o valstybės pareigūnai — ne. Ironijos potekstę suprato ir tironai. Todėl Kritijas mėgino uždrausti Sokratui kalbėti apie kurpius, kalvius. „Ne, Sokratai, tu privalėsi atsisakyti šitų kurpių, dailidžių, kalvių: manau, jie visai tau apkarto, būdami vis ant liežuvio"[4],— šaukė jis.

Nušalinus Kritiją ir kitus tironus nuo valdžios, Sokratas nesiliovė kritikavęs Atėnų valdymo organų. Jis teigė, kad ir naujoji valdžia nesugebanti išspręsti kraštui iškilusių problemų. Ir vėl Sokratas susilaukdavo atėniečių pritarimo. Valdantieji sluoksniai negalėjo pakęsti Sokrato patyčių. Kai kas tą kritiką mėgino pavaizduoti kaip tironų gynimą — mat, Kritijas, esą, buvęs Sokrato mokinys, bet tai, kad Kritijas, tapęs svarbiausiuoju tironu, persekiojo ir patį Sokratą, mėginta pamiršti. Atėnų valdžios pareigūnams atrodė, kad filosofo ironija įžeidžia jų autoritetą. Jie norėjo priversti nutilti mąsty-

[3] Cituota iš *Б. Рассел*, История Западной философии, М., 1954, с. 102.
[4] Ten pat.

toją. Bet kaip? Papirkimu ar kitokiu būdu tai padaryti buvo neįmanoma. Todėl ryžosi organizuoti Sokrato teismą. Jam buvo pateikti du kaltinimai: 1) esą, jis demoralizuojąs jaunimą, priešpastatydamas jį senajai kartai, ir 2) esą, jis neigia tikruosius dievus, iškeldamas jų vieton naujuosius. Kaltinamajame akte buvo pasakyta, kad Sokratas nepripažįsta tų dievų, kuriuos pripažinti reikalauja įstatymai.

Sokrato laikysena teisme, gynimosi taktika atskleidė jo pažiūras. Teisme jį stebėjo Platonas, Ksenofontas, kurie vėliau ir aprašė tą teismo procesą. Teisme Sokratas nesiliovė filosofavęs. Jis siekė įrodyti, kad atėniečiai turi ydą spręsti ir apie tuos dalykus, kurių jie neišmano. Teisme jis pareiškė: „...man pasirodė, vyrai atėniečiai, kad geri amatininkai turi tą pačią ydą, kaip ir poetai: gerai mokėdami savo amatą, kiekvienas manėsi išmintingiausias ir visuose kituose dalykuose, net ir pačiuose svarbiausiuose, ir šita yda uždengė ypatingą jų išmintį"[5].

Kaip įprasta Sokratui, ir teisme jis pašnekovus skirstė į tuos, kurie nori išsiaiškinti tiesą, ir tuos, kurie turi išankstinę nuomonę ir ja vadovaujasi. Su pirmaisiais jis drauge analizuodavo galimus atsakymus į rūpimus klausimus, antruosius tiesiog išjuokdavo, parodydamas jų neišmanymą. Sokrato filosofijos credo: aš žinau tiktai tiek, kad nieko nežinau. Jis įrodinėjo, kad nėra absoliučiai visapusiškų žinių ir blogiausia, kas gali atsitikti žmogui, tai — pervertinti savo sugebėjimus pažinti. Žmogus turi nuolatos siekti išminties. Jeigu žmogus nori tapti dorovingu, jam reikalingos žinios. Bet kaip jų įgyti? Sokrato nuomone, žmogus, norėdamas pažinti kitus, visų pirma privalo pažinti save, žinoti, kaip jis pasielgs tam tikru atveju. Bet koks teigimas, kad tu jau turi tam tikrų žinių, yra ribotas. Čia Sokratas ne tiek skeptikas, kiek kritikas tų, kurie teigia, kad jie sugeba pažinti pasaulį tokį, koks jis iš tikrųjų yra. Sokrato nuomone, būtina demaskuoti tuos, kurie įsivaizduoja viską išmanantys. Jų įsitikinimuose, anot Sokrato, glūdi viso blogio šaknys.

Žmogus niekada negali išsižadėti savo idėjų. Idėjos svarbiau už mirtį, mokė jis. Todėl Sokratas drąsiai metė savo teisėjams: „...kol aš gyvas ir dar pajėgiu, nesiliausiu filosofavęs, mokęs, kelią rodęs kiekvienam iš jūsų..."[6]

---

[5] *Platonas,* Dialogai, V., 1968, p. 94.
[6] Ten pat, p. 105.

Sokratas kalbėjo, kad žmogus neturi prašyti kito žmogaus malonių ar pasigailėjimo, o įtikinti jį savo teisumu, sukelti tam tikrų abejonių. Todėl ir teismo metu Sokratas siekė ne sugraudinti teisėjus, o įtikinti juos savo teisumu. Jis įrodinėjo, kad lengva būti geru žmogumi, kai niekas negresia, bet kitas dalykas, kai tu atsiduri grėsmingoje situacijoje. Tada ir išryškėja, kas tu esi iš tikrųjų. Šia proga Sokratas išdėsto ir savo požiūrį į mirtį. „...mirtis,— sako jis,— yra viena iš dviejų: arba visai nebūti ir numirus nieko nebejusti, arba, kaip sako, mirtis yra kažkoks sielos pasikeitimas, jos, sielos, persikėlimas iš čia į kokią kitą vietą"[7]. Pirmuoju atveju — tai tas pat, kas užmigti. Antruoju atveju — tai greičiau atsidurti anksčiau gyvenusių žymių žmonių bendrijoje.

Sokratas buvo įsitikinęs, kad visų žmonių nelaimių šaltinis — nesilaikymas jų pačių priimtų įstatymų. Žmogus privalo paklusti įstatymams, nors juos ir laikytų neteisingais, aiškino jis. Priešingu atveju, negalėtų „išlikti sveika ir išvengti pražūties valstybė, kurioje teismo sprendimai neturi jokios galios"[8]. Žmogus turi teisę kritikuoti įstatymus, jų priėmėjus, bet jis privalo paklusti jiems ir tikėtis, kad teisybė triumfuos. Savo paties pavyzdžiu jis siekė tai patvirtinti. „Aš nuteistas todėl, kad man stigo ne žodžių, o tik begėdiško drąsumo ir noro kalbėti jums tokius dalykus, kurie labiausiai būtų magėję jums girdėti: mane raudant, aimanuojant..."[9] „Išeinu iš čia, jūsų pasmerktas mirti, o jie išeina tiesos pasmerkti už jų nedorumą ir neteisybę"[10],— sakė Sokratas savo teisėjams.

Teismui pasmerkus Sokratą mirti, jis atsisakė ne tik prašyti sušvelninti bausmę, bet ir bėgti iš kalėjimo, kai pabėgimą suorganizavo jo draugai. Savo atsisakymą jis motyvavo: „Neturi trauktis, nei bėgti, nei pamesti savo vietos. Ir kare, ir teisme, ir visur turi daryti tai, ką įsako valstybė ir tėvynė, na, arba įtikinti, kaip būtų teisingiau. O smurtu priešintis nedera nei motinai, nei tėvui, nei tuo labiau tėvynei"[11].

Sokratas — pirmasis filosofas, kuris buvo nuteistas mirti.

Jis pastebėjo, kad jo laikais sąžiningas žmogus, užsiimdamas politika, negali užsitikrinti sau laimės. Čia jis atkreipė

[7] Ten pat, p. 122.
[8] Ten pat, p. 137.
[9] Ten pat, p. 119.
[10] Ten pat, p. 120.
[11] Ten pat, p. 139.

dėmesį į savo likimą. Pasak jo, jis du kartus buvo įtrauktas į politinių įvykių sūkurį. Tačiau iš to turėjęs vien tik nemalonumų: pirmuoju atveju — konfliktą su trisdešimties tironų valdžia, antruoju atveju — konfliktą su demokratine valdžia. Nors abiem atvejais valdžia elgėsi antiįstatymiškai ir buvo neteisi, nukentėjo jis. Tačiau, nepaisant to, žmogus privalo savo įsitikinimus laikyti svarbesniais už savo gerovę. Sokrato nuomone, ir žmogus, įsivėlęs į politiką, negali leisti išniekinti savo moralinių principų. Šia proga mąstytojas gvildeno ir piliečių pareigas valstybei. Jis galvojo, kad veidmainystė ne tik žalinga patiems žmonėms, bet ir pražūtinga valstybei.

Sokratas visapusiškai nagrinėjo žmogaus elgesio motyvus ir principus, kuriais žmonės grindžia savo santykius su kitais. Tai buvo pakankamai nauja problema antikinėje filosofijoje. Ikisokratinio laikotarpio filosofai daugiausia domėjosi, kas yra kosmosas ir iš ko susidaro (susideda) visi egzistuojantys kūnai (objektai). Tik sofistai pradėjo gvildenti žmogaus esmės problemą. Sofistų apmąstymai davė impulsą Sokratui giliau paanalizuoti šią problemą.

Sokrato filosofijoje jaučiama stipri skepticizmo įtaka. Kiekvieną tezę, nors ir laikytų ją pakankamai įrodyta, jis priima kaip sąlyginę. Skepticizmo metodą Sokratas taikė ir savo epochos dievų analizei. Vadinasi, ir šiuo klausimu Sokratas artimas sofistams, prieš kuriuos buvo priimtas įstatymas. Ne, jis nebuvo ateistas, tačiau jo dievų samprata skyrėsi nuo tais laikais vyravusios dievų sampratos. Sokrato interpretacijoje dievai neturi konkrečių įvaizdžių, kuriais senovės graikai apdovanojo savus dievus. Tai daugiau dvasinės būtybės. (Jose galime įžvelgti krikščioniškųjų dievų prototipus, o ne Atėnų valstybės įstatymų įteisintus dievus.)

Tarp Sokrato ir įtakingų to meto atėniečių kilo nesutarimų ir kitais klausimais. Pavyzdžiui, jis, pastebėjęs, kad jaunimas nenori besąlygiškai paklusti tėvo autoritetui, ieškojo šį reiškinį paaiškinančių priežasčių. Sokratas į tėvų ir vaikų santykius žiūrėjo kiek kitaip, negu to reikalavo įstatymas. Pavyzdžiui, jis teigė, kad tarp tėvų ir vaikų turi nusistovėti išmintimi pagrįsti santykiai (įsakinėti ir valdyti turi teisę tik tas, kas yra protingesnis ir turi daugiau žinių), o ne vien tėvų teisė į vaikus, kaip į savo nuosavybę. Nors Sokratas ir įrodinėjo, kad vaikai neturi teisės prieštarauti tėvų valiai,

tačiau kraujo ir giminystės ryšių teises jis nukėlė į antrą vietą. Tokie tėvų ir vaikų santykiai tuometinėje Graikijoje jau objektyviai formavosi. Dalis atėniečių juos pripažino. Tačiau santykiai, pagrįsti savitarpio pagarba, o ne tik aklu paklusnumu, dar nebuvo įstatymiškai įteisinti, nauja konfrontavosi su tuo, kas sena. Tai akivaizdu ir Sokrato byloje. Kai kurie kaltintojai suvedinėjo su filosofu asmenines sąskaitas. Pavyzdžiui, pagrindinio kaltintojo Anito sūnus, paveiktas Sokrato filosofijos, nenorėjo dirbti tėvo įmonėje, priešinosi tėvo valiai. Taigi Sokratui pateikti formalūs kaltinimai turėjo pagrindo. Jie rodo, kad Sokratas pranoko savo amžininkus, kurie, ypač turintieji įtaką, negalėjo jam to dovanoti. Ir Sokratas mirė, išgėręs nuodų taurę.

Reikia pažymėti, kad visi tie (pavyzdžiui, nevykėlis poetas Meletas), kurie kėlė kaltinimus Sokratui, buvo didelių pretenzijų, bet menkų sugebėjimų žmonės. Nuo jų atsiribojo žymiausi to meto intelektualai. Ir, kaip nurodo amžininkai, „atėniečiai netrukus pradėjo gailėtis, net uždarė palestras ir sporto aikštes, kaltuosius ištrėmė, Meletą nuteisė mirti. Sokratą pagerbė bronzine statula, kurią, Lisipo sukurtą, pastatė Pompėjoje“ [12].

Bronius Genzelis

[12] Žr. šios knygos p. 147.

SOKRATAS
(470/469–399 m. p. m. e.)

Visuotinai įsigalėjusi nuomonė, kad Sokratas savo filosofiją skelbė tik žodžiu ir nieko nėra parašęs. Apie jo gyvenimą ir filosofines pažiūras semiamės žinių iš jo mokinių ir amžininkų, visų pirma iš Ksenofonto raštų („Atsiminimai apie Sokratą", „Kiropedija", „Sokrato apologija", „Puota") ir Platono dialogų, kurių visų (išskyrus tik „Įstatymus") pagrindinis personažas — Sokratas. Platonas Sokrato lūpomis išdėsto savo filosofinę koncepciją, todėl ne visa, ką jis teigia Sokrato vardu, buvo būdinga Sokrato įsitikinimams. Nemaža žinių apie Sokrato pažiūras pateikė ir vėlesnieji antikos mokslo vyrai — Aristotelis („Metafizikoje" ir „Nikomacho etikoje"), Diogenas iš Laertės ir kiti.

Sokratas dar antikos laikais tapo ne vieno rašytojo kūrinių personažu. Pavyzdžiui, jo amžininkas Aristofanas savo

komedijoje „Debesys" sukūrė Sokrato gyvenimo būdo ir jo filosofijos parodiją (žr. J. Dumčius, L. Valkūnas, Graikų literatūros chrestomatija, V., 1963, p. 215—274). Šioje chrestomatijoje spausdinami Diogeno iš Laertės liudijimai apie Sokratą ir ištrauka iš Platono veikalo „Sokrato apologija", kurio turinį ištisai sudaro Sokrato kalbos teisme, išklausius kaltintojų pasisakymų ir paskelbus jam mirties nuosprendį.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, II, 5, 18—25. Sokratas iš Atėnų buvo skulptoriaus Sofronisko ir pribuvėjos Fainaretės sūnus,— taip sako ir Platonas „Teaitete" 140A,— kilęs iš demo Alopekės. Buvo kalbų, jog jis padėdavęs Euripidui kurti tragedijas. Todėl ir Mnesilochas sako:

„Frigiečiai"— Euripido naujas kūrinys.
Sokratas jam užkurt parūpino šakų.

O kitoje vietoje:

Sokratas Euripidą sukalė vinims.

Ir Kalijas „Belaisviuose":

Jau tu didžiuojies ir vaizduojiesi oriu.
— Aš taip daryt galiu. Sokratas padeda.

Aristofanas „Debesyse":

Tai — Euripidas, kuria jis tragedijas
Labai plepias ir pilnas tvaiko išminties.

Kai kas teigia, kad iš pradžių jis buvo Anaksagoro ir Damono mokinys, kaip sako Aleksandras „Filosofų sekoje", o kai Anaksagoras buvo nuteistas, tapo fiziko Archelajo mokiniu. (Aristoksenas tvirtina, kad jis buvo Archelajo numylėtiniu.) Duridas tvirtina, kad Sokratas kitiems patarnaudavo kaip skulptorius. Sakoma, kad Akropolio charitės, vaizduojamos su drabužiais, esą jo sukurtos. Todėl ir Timonas „Siluose" rašo:

Tapo jisai akmenų apdirbėju, plepiu apie teisę,
Graikų žavėtoju ir gudrių kalbų išradėju;
Išjuokė retorius, viską, Atėnų ironijos meistras.

Mat, jis buvo stiprus ir retorikoje (taip teigia Idomenėjas), nes ir trisdešimt tironų jam buvo uždraudę mokyti retorikos meno, kaip sako Ksenofontas, ir Aristofanas jį išjuokia ko-

medijoje kaip žmogų, kuris sugeba blogą dalyką įrodyti esant geru. Taip pat ir Favorinas „Įvairiose istorijose" teigia, kad Sokratas pirmasis kartu su mokiniu Aischinu mokė retorikos. Taip tvirtina ir Idomenėjas veikale apie Sokrato mokinius. Sokratas pirmasis mokė apie gyvenimo moralinius principus ir pirmasis iš filosofų buvo nuteistas mirti. Aristoksenas, Spintaro sūnus, teigia, kad jis ir pinigus imdavęs — metamus smulkius pinigėlius rinkdavęs ir pasidėdavęs, o kai juos išleisdavęs, vėl rinkdavęs. Demetrijas bizantietis pasakoja, kad Kritonas, sužavėtas jo dvasios privalumų, ištraukęs jį iš dirbtuvės ir išmokslinęs. Bet Sokratas suprato, kad gamtos filosofija mums yra nenaudinga, todėl pradėjo užsiiminėti etika, kurią jis tyrinėjo, buvodamas dirbtuvėse ir aikštėse, tvirtindamas, jog ieškąs.

„Kas namuose tau yra atsitikę ar gera, ar bloga" („Odisėja", IV, 392). Kartais, kai befilosofuodamas pradėdavo smarkiau ginčytis, pašnekovai jį net apstumdydavo, griebdavo už plaukų, o dažniausiai tyčiodavosi, bet Sokratas viską kantriai iškęsdavo. Vieną kartą jam net įspyrė. Kai kažkas stebėjosi, kad jis taip kantriai viską pakelia, Sokratas atsakė: „O jei man būtų įspyręs asilas, argi aš jį traukčiau į teismą?" Taip pasakoja Demetrijas.

Į svetimus kraštus jis nejausdavo reikalo keliauti (ne taip, kaip dauguma žmonių), nebent tik kai reikėdavo žygiuoti į karą. Šiaip jis visą laiką būdavo gimtinėje ir tyrinėdavo, ginčydamasis su savo pašnekovais; jo tikslas buvo ne sukritikuoti kito nuomonę, o tik pamėginti surasti tiesą.

Pasakojama, kad Euripidas jam davęs paskaityti Heraklito veikalą, o paskui paklausęs, ką jis manąs. Sokratas atsakęs: „Ką supratau, yra kilnu; tur būt, yra kilnu ir tai, ko nesupratau, tik tam reikia delietiško naro". Jis rūpinosi ir kūno stiprinimu, buvo labai užsigrūdinęs. Jis dalyvavo Amfipolio žygyje (422 m.), o mūšyje ties Deliju (424 m.) prišokęs išgelbėjo nuo arklio nukritusį Ksenofontą; kai visi atėniečiai galvotrūkčiais bėgo, Sokratas vienas ėjo lėtai, vis pamažu dairydamasis, pasiruošęs gintis, jei kas pultų. Jis plaukė ir į Potidėją (430 m.), nes nebuvo galima ten nuvykti sausumos keliais — karas trukdė. Sakoma, kad jis tenai ištisą naktį pasilikęs toje pačioje pozoje. Tame žygyje jis pasižymėjęs narsumu, bet narsumo žymenį perleidęs Alkibiadui, kuris, kaip teigia Aristipas ketvirtojoje knygoje „Apie prašmatnų seno-

vės žmonių gyvenimą", buvęs jo numylėtinis. Ionas chijietis pasakoja, kad Sokratas, dar būdamas jaunas, su Archelaju išvykęs į karo žygį Samo salon (441—440 m.). Aristotelis sako, kad jis ir į Delfus buvo nuvykęs, o Favorinas pirmojoje „Įžymių įvykių" knygoje teigia, kad jis lankęsis ir Istme. Jis buvo tvirtas savo įsitikinimais ir laikėsi demokratinių pažiūrų, net išdrįso pasipriešinti Kritijui ir jo draugams, kai šie įsakė atvesti nužudyti turtingą žmogų Leontą salaminietį. Jis vienas balsavo už dešimties karo vadų išteisinimą (po Arginūsų kovos). Galėdamas pabėgti iš kalėjimo, jis atsisakė ir labai išbarė tuos, kurie jo raudojo. Būdamas surištas, kaip kalinys jis pasakė gražiausias filosofines mintis. Jis pasitenkindavo mažais dalykais ir buvo labai kuklus. Pamfilė septintojoje „Įžymių įvykių" knygoje pasakoja: vieną kartą, kai Alkibiadas jam pasiūlė didelį žemės sklypą, kad pasistatytų namą, Sokratas atsakęs: „Jei man trūktų apavo, o tu man duotum odos, kad pasisiūčiau apavą, tai aš apsijuokčiau, priimdamas pasiūlymą". Matydamas daugybę parduodamų prekių, jis dažnai pats sau sakydavo: „Kiek daug yra dalykų, kurių man nereikia!" ir nuolat cituodavo šiuos jambus:

Sidabro indai ir drabužiai purpuro —
Teatrui tinka jie, bet ne gyvenimui.

Jis nesiskaitė su galingais žmonėmis — makedoniečiu Archelaju, Skopu kranoniečiu, Eurilochu larisiečiu,— nepriėmė iš jų piniginių dovanų ir nevyko pas juos.

Ten pat, II, 5, 27—30. Jis didžiuodavosi savo kukliu gyvenimu, niekuomet neimdavo atlyginimo. Jis mėgdavo sakyti: „Skaniai valgydamas, nereikalauju jokių skanumynų, o skaniai gerdamas, nelaukiu gero gėrimo, kurio dar reikėtų įsigyti". Kas mažiausiai sau reikalauja, tas esąs artimiausias dievams. Tokią išvadą galima pasidaryti ir iš komedijų rašytojų, kurie nepastebi, kad, išjuokdami Sokratą, tik dar labiau jį išgiria. Antai Aristofanas šitaip sako:

Žmogau, panorėjęs iš mūsų išmokti didžiąją išmintį visą!
Koks būsi laimingas tu tarpe visų — ir graikų, ir mūs, atėniečių,
Jei būsi visad atmenus, mąstysi tiksliai, o dvasioj tavojoj
Pakantumas glūdės, nepavargsi daugiau nei stovėdamas, nei bekeliaudamas,
Jei šaltį pakęsi lengvai, ne per daug norėsi valgių ragauti,
Jei vyno negersi, užmesi mankštas ir kitus dalykus neprotingus.
(Debesys, 411—416 eil.)

Toliau Ameipsijas, įvedęs jį į sceną su apsiaustu, šitaip rašo:

„Sokratai, geriausias rately siauram, o minioms žmonių — tuščiagalvis!
Ir tu ateini pas mus ir esi kantrus. Iš kur tau paėmus
Apsiaustą?"—„Tau atnešė šitą nelaimę anie batsiuviai įsižeidę".
„Bet šis, net ir alkanas, nepasiryš niekados kam nors pataikauti".

Sokrato kilnų išdidumą ir didžiadvasiškumą atskleidžia ir Aristofanas, sakydamas:

Kadangi eini pasipūtęs gatve, akimis šnairuodams aplinkui,
Kad, būdamas basas, tu daug nukenti, išdidžiai laikaisi dėl mūsų.
(Debesys, 363—364 eil.)

Vis dėlto kartais, prisitaikydamas prie aplinkybių, jis pasirodydavo ir gražiai apsirengęs, pavyzdžiui, eidamas į puotą pas Agatoną.

Sokratas lygiai gerai sugebėdavo ir įkalbinėti, ir atkalbinėti. Antai Teaitetas, pasikalbėjęs su juo apie mokslą, išėjo, kaip sako Platonas, susižavėjęs, o Eutifroną, kuris buvo patraukęs savo tėvą į teismą dėl svetimšalio nužudymo, jisai, pakalbėjęs šį tą apie teisingumą ir pagarbą tėvams, privertė atšaukti bylą. Savo pamokymais Lisidą jis atvedė į dorovės kelią. Mat, jis sugebėdavo taip padaryti, kad iš esamos situacijos savaime išplaukdavo pamokantys žodžiai. Kaip pasakoja Ksenofontas, jis ir Lamproklį, pykstantį ant savo motinos, privertė nusileisti ir susitaikyti, ir Platono brolį Glaukoną atkalbėjo nuo politikos dėl to, kad tas buvo nepatyręs ir negabus, o Charmidą, priešingai, paragino užsiimti valstybės reikalais, nes šis buvo tai profesijai tinkamas. Jis privertė pasikelti į puikybę karo vadą Ifikratą, parodydamas jam kaip pavyzdį kirpėjo Meidijo gaidžius, besipešančius su Kalijo gaidžiais. O Glaukonidas norėjo patį Sokratą padaryti miesto puošmena, tarsi kokį fazaną ar povą.

Ten pat, II, 5, 37—43. Kai vieną kartą Sokrato žmona aikštėje nutraukė nuo jo apsiaustą ir pažįstami jam patarinėjo jėga iš jos atsiimti, Sokratas pasakė: „Dievaž, būtų gražu, kad, mums besistumdant, vieni šauktumėte: „Neduok, Sokratai", o kiti —„Nepasiduok, Ksantipe". Jis sakydavo, kad su nesugyvenama žmona reikia elgtis taip, kaip arklių tramdytojai su spiriančiu arkliu: „Kaip jie, sutramdę tokį arklį, lengvai uždeda apinasrius visiems kitiems arkliams, taip ir aš, gyvendamas su Ksantipe, mokėsiu sugyventi su kitais

žmonėmis". Šitaip kalbėdamas ir elgdamasis, Sokratas, Chairefontui užklausus, susilaukė iš pitijos to visiems gerai žinomo orakulo sprendimo:

Sokratas — pats išmintingiausias iš visų.

Tai sukėlė jam didelę neapykantą, ypač dėl to, kad jis mėgo labai išdidiems žmonėms įrodinėti, jog jie yra kvaili. Taip atsitiko su Anitu. Apie tai skaitome Platono „Menone". Šis, nepakęsdamas Sokrato pašaipų, pirmiausia sukurstė prieš jį Aristofaną, paskui prikalbėjo Meletą iškelti jam bylą dėl bedieviškumo ir jaunuomenės tvirkinimo. Favorinas „Įvairių nuotykių rinkinyje" teigia, kad Meletas tik patraukė Sokratą į teismą, o kaltinamąją kalbą pasakė Polieuktas. Bet tą kalbą, kaip teigia Hermipas arba Anitas, parašė sofistas Polikratas; taip sako ir kiti. Viską paruošė demagogas Likonas. Antistenas „Filosofų sekoje" ir Platonas „Sokrato apologijoje" teigia, kad Sokratą kaltinę trys — Anitas, Likonas ir Meletas: Anitas atstovavo nepatenkintiems amatininkams ir politikams, Likonas — oratoriams, o Meletas — poetams. Mat, Sokratas visus juos išjuokė. Favorinas pirmojoje „Įvairių nuotykių rinkinio" knygoje teigia, jog Polikrato kalba prieš Sokratą esanti netikra, nes joje minimos miesto sienos, kurias vėl atstatė Kononas, o tai įvyko, praėjus šešeriems metams po Sokrato mirties. Iš tikrųjų taip ir buvo. Kaltinamasis aktas, kaip liudija Favorinas, buvo toks (jis iki šiol yra saugomas Metroone — Atėnės šventykloje): „Šitą kaltinimą prieš Sokratą, Sofronisko sūnų, kilusį iš demo Alopekės, surašė ir po priesaika įteikė Meletas, Meleto sūnus, kilęs iš demo Pito. Sokratas nusikalsta tuo, kad nepripažįsta dievų, kuriuos pripažįsta miestas, ir įveda kitas naujas dievybes; jis, be to, demoralizuoja jaunuolius. Siūloma mirties bausmė". Lisijas parašė Sokratui gynimosi kalbą. Filosofas, ją perskaitęs, pasakė: „Graži kalba, Lisijau, bet man netinka". Iš tikro ji buvo labiau panaši į teisme sakomas kalbas, negu į filosofams tinkamas kalbas. Kai Lisijas pasakė: „Jei kalba graži, tai kodėl ji tau negalėtų tikti?", Sokratas atsakė: „Argi man netiktų ir gražūs drabužiai, ir gražus apavas?" Justas tiberijadietis „Stemate" pasakoja, kad bylos svarstymo metu Platonas įlipęs į tribūną ir prabilęs: „Aš esu jauniausias iš visų, kurie kada nors įlipo į šią tribūną". Teisėjai sušukę: „Kurie nulipo nuo šios tribūnos". Tai reiškė: „Lipk žemyn ir eik sau!"

Sokratas buvo pripažintas kaltu 281 balso persvara. Kai paskui teisėjai svarstė, kokią jam paskirti bausmę ar pabaudą, Sokratas pasisakė galįs sumokėti 25 drachmas, nors Eubulidas tvirtina, kad jis žadėjęs sumokėti 100 drachmų. Kai teisėjai pradėjo triukšmauti, Sokratas pasakė: „Atsižvelgdamas į savo nuopelnus, aš siūlau priteisti man kaip bausmę nemokamą maitinimą Pritanėjuje". Tada teisėjai pasmerkė Sokratą myriop su dar 80 balsų didesne persvara. Įmestas į kalėjimą, po keleto dienų jis išgėrė nuodų. Platonas „Fedone" pasakoja, kad prieš mirdamas jis pasakė daug gražių ir kilnių žodžių. Kai kas sako, jog jis kalėjime sukūręs ir pajaną, kurio pradžia tokia:

Sveikas delieti, ir tu, Artemide, broliai garsieji.

Bet Dionisodoras tvirtina, kad pajanas esąs ne jo. Jis sukūręs ir nelabai vykusią ezopinę pasakėčią. Jos pradžia tokia:

Kartą pasakė Ezopas Korinto gyventojams šitaip:
Apie dorybę nespręsk liaudies teisybės mastu.

Taigi Sokrato jau nebebuvo gyvųjų tarpe. Atėniečiai netrukus pradėjo gailėtis, net uždarė palestras ir sporto aikštes, kaltuosius ištrėmė, Meletą nuteisė mirti. Sokratą pagerbė bronzine statula, kurią, Lisipo sukurtą, pastatė Pompėjoje. O Anitui Heraklėjos gyventojai, vos jam atvykus, įsakė tą pačią dieną išsinešdinti iš miesto. Atėniečiai šitaip pasielgė ne tik su Sokratu, bet ir su daug kitų žymių žmonių. Mat, kaip sako Heraklidas, jie nubaudę Homerą 50 drachmų kaip beprotį, Tirtają paskelbę kvailiu, o Astidamantą pagerbę bronzine statula anksčiau, negu Eschilą.

Ten pat, II, 5, 45. Sokratas mirė pirmaisiais 95 olimpiados metais, sulaukęs 70 metų. Taip teigia ir Demetrijas iš Falero — mat, kai kurie tvirtina, jog jis miręs, turėdamas 60 metų. Ir Sokratas, ir Euripidas buvo Anaksagoro mokiniai, o šis buvo gimęs pirmaisiais 75 olimpiados metais, archontaujant Kaliadui (480 m.). Man atrodo, kad Sokratas kalbėdavo ir apie gamtos filosofiją. Mat, jis, kaip sako Ksenofontas, kalbėdavęs ir apie apvaizdą, nors tas pats Ksenofontas teigė, jog Sokratas užsiimdavęs tik etika. Panašiai yra ir su Platonu. „Sokrato apologijoje" jis mini Anaksagorą ir kitus gamtos tyrinėtojus kaip žmones, su kuriais Sokratas sakosi nieko bendra neturįs, tačiau pats, kalbėdamas apie gamtą,

visa tai priskiria Sokratui. Aristotelis tvirtina, kad iš Sirijos atvykęs kažkoks magas Sokratui išpranašavęs daug nelaimių, tarp kitko, ir jo mirtį.

Versta iš *Diogenis Laertii*, De vitis, dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri X Graece et Latine, Amstelaedami, 1692, p. 90—108. Vertė *J. Dumčius*.

Platonas, „Sokrato apologija", 17. Todėl ir aš sunkiai nusidėčiau, Atėnų vyrai, jei gyvenčiau kitaip. Kai jūsų išrinkti vadai įsakydavo man stoti ten, kur jiems tiko,— prie Potidėjos[1], prie Amfipolio ir prie Delijo,— aš, kaip ir kiekvienas kitas pilietis, tada stovėjau ir buvau mirties pavojuje; o jei dabar savo vietą, kur man įsakė stoti dievai, liepę, kaip aš supratau, gyventi filosofuojant ir tiriant save bei kitus, palikčiau, pabūgęs mirties ar ko nors kito, ar nenusidėčiau? Taip, tai būtų bloga, ir tada iš tikrųjų teisingai galėtų traukti mane atsakomybėn ir kaltinti, kad netikiu dievais, neklausau pranašysčių, bijau mirties ir laikau save išminčium, nebūdamas išmintingas. Juk bijoti mirties, Atėnų vyrai, yra ne kas kita, kaip savintis išmintį, kurios neturi, didžiuotis, kad žinai tai, ko nežinai. O apie mirtį niekas nežino, nei kas ji, nei to, ar ji kartais nėra visų didžiausias žmogaus gėris, tuo tarpu žmonės jos bijo, tarsi žinotų, kad ji yra didžiausia blogybė. Ir ar nebus labiausiai smerktinas tamsumas — manyti, jog žinai tai, ko nežinai? Aš, atėniečiai, bene tuo ir skiriuosi nuo daugelio kitų, ir jei pasakyčiau esąs už ką nors išmintingesnis, tai gal tik tuo, kad, kaip nežinau, kas yra Hade, taip ir manau, kad nežinau; o kad daryti bloga ir neklausyti geresnio už save, tiek dievo, tiek žmogaus, yra bloga ir negarbinga, šitai žinau. Todėl nežinomo dalyko, kuris gali pasirodyti ir gėris esąs, nebijosiu ir nevengsiu labiau, negu to, kas aiškiai yra bloga.

Taigi, jei jūs dabar net ir paleistumėt mane, nepaklausę Anito, kuris sakė, kad arba visai nereikėjo traukti manęs į teismą, arba, jei jau atėjau čia, negalima nenubausti mirtim, ir įtikinėjo jus, kad jei išsisuksiu nuo bausmės, tai jūsų sūnūs, darydami taip, kaip juos moko Sokratas, visiškai pa-

---

[1] *Potidėja* — korintiečių kolonija Chalkidikėje. Susidarius Atikos sąjungai, Potidėjos gyventojai prisidėjo prie Atėnų, bet paskui, korintiečių kurstomi, atsimetė, ir Atėnai už tai paskelbė jiems karą. Šitame kare dalyvavo ir Sokratas. *(Vertėjo pastaba.)*

ges,— tad jei jūs ir pasakytumėt man: „Sokratai, mes dabar Anito nepaklausysime, paleisime tave, tačiau su tokia sąlyga, kad daugiau tokiais tyrinėjimais neužsiimtum ir nefilosofuotum, o jei dar kartą būsi pagautas panašiai elgiantis, mirsi",— jei mane, kartoju, paleistumėt su šia sąlyga, tada pasakyčiau: „Aš jums, atėniečiai, dėkingas ir myliu jus, bet verčiau klausysiu dievo, negu jūsų, ir, kol aš gyvas ir dar pajėgiu, nesiliausiu filosofavęs, mokęs, kelią rodęs kiekvienam iš jūsų, ką tik sutiksiu, kalbėdamas tą patį, ką ir visada: „Tu, mano drauge, būdamas Atėnų pilietis, miesto didžiausio, garsaus išmintim ir galybe, nesigėdini rūpintis turtais, kad jų kuo daugiausia įsigytum, tuo tarpu kai geras vardas ir garbė, protas ir tiesa, ir tavo siela visai tau nerūpi ir tu negalvoji, kaip ją padaryti kuo geresne". Ir jei kas iš jūsų ginčytų ir sakytų, kad jam visa tai rūpi, aš jo dar nepaleisčiau ir pats nuo jo nepasitraukčiau, bet jį klausinėčiau, kvosčiau, tirčiau jo kaltę ir, jei pamatyčiau, kad jis iš tikrųjų neturi dorybių, tiktai taip sako, barčiau jį, kad visai nebrangina vertingiausių dalykų, o menkuosius labai. Taip elgsiuosi ir su jaunu, ir su senu, ir su kuo tik susitiksiu, ir su svetimšaliais, ir su tautiečiais, nes jūs esate man krauju artimesni.

Taip liepia dievas, gerai tai žinokite ir, man rodos, jūs nerasite visame mieste nieko brangesnio, kaip šita mano tarnystė dievui. Juk aš nieko kito neveikiu, tik vaikščioju ir įrodinėju kiekvienam, jaunam ir senam, kad pirma rūpintumėtės ne kūnu ir ne turtu, bet siela, kad ji taptų kuo geriausia; kalbu jums, kad ne iš pinigų dorybė atsiranda, bet iš dorybės pinigai ir visi kiti žmonių turtai, ir piliečių, ir valstybės. Taigi, jei tokiomis kalbomis aš gadinu jaunuomenę, tai jos tikrai žalingos. Bet jei kas sako, kad aš ką kita kalbu, o ne šitai, tas meluoja.

Ar jūs, atėniečiai, patikėsite Anitu, ar ne, ir ar paleisite mane, ar nepaleisite, aš tikrai nesielgsiu kitaip, nors man reikėtų ir daug kartų mirti.

Ten pat, 29. Dėl to menko laiko, kuris man buvo likęs gyventi, jūs, Atėnų vyrai, užsitrauksite nešlovę ir būsite kaltinami tų, kas panorės peikti mūsų kraštą, kad pasmerkėte mirti Sokratą, išmintingą vyrą. Juk tie, kas norės jums prikišti, sakys, kad aš išmintingas, nors toks ir nesu. Kad bent būtumėt palaukę, jūsų noras būtų savaime išsipildęs. Matote

mano amžių: mano ġyvenimas jau baigiasi, ir mirtis arti. Tai aš sakau ne jums visiems, o tik tiems, kurie mane pasmerkėte mirti. Jiems aš turiu dar štai ką pridurti: gal jūs tariatės, Atėnų vyrai, nuteisę mane dėl to, kad man pritrūko tokių žodžių, kuriais būčiau galėjęs palenkti jus savo pusėn, jei būčiau laikęs reikalinga viską daryti ir kalbėti, kad tik išvengčiau nuosprendžio? Anaiptol ne dėl to! Aš nuteistas todėl, kad man stigo ne žodžių, o tik begėdiško drąsumo ir noro kalbėti jums tokius dalykus, kurie labiausiai būtų magėję jums girdėti: mane raudant, aimanuojant, darant ir kalbant daug kitų dalykų, kurie, sakau jums, neteiktų man garbės, nors juos esate pratę girdėti iš kitų. Tuo tarpu aš nei pavojaus valandą nerasdavau reikalo elgtis kaip koks vergas, nei dabar nesigailiu taip save gynęs. Priešingai, verčiau numirti man, save taip gynus, negu anaip išsigelbėjus gyventi. Juk nei teisme, nei kare nedera nei man, nei kam kitam taip gudrauti, kad tik kaip nors išsisuktum iš mirties. Ir mūšiuose dažnai būna aišku, kad kitas galėtų išlikti gyvas, metęs ginklą ir puolęs prašyti besivejančių priešų malonės. Ir daug kitų gudrybių yra atsiginti nuo mirties pavojuje, jei tik nesibiauri viską daryti ir kalbėti. Tad ne nuo mirties ištrūkti sunku, Atėnų vyrai, daug sunkiau pabėgti nuo niekšybės, kadangi ši užpuola staigiau už mirtį. Taip ir mane dabar, negreitą ir seną, pagavo lėtesnė mirtis; o mano kaltintojus, kadangi jie sukti ir vikrūs, pavijo vikresnioji — niekšybė. Išeinu iš čia, jūsų pasmerktas mirti, o jie išeina tiesos pasmerkti už jų nedorumą ir neteisybę. Man lieka mano, o jiems jų bausmė. Gal taip ir turėjo atsitikti, ir aš manau, kad tai nuoseklu.

Ten pat, 30. Dar noriu jums, kurie mane nuteisėte, išburti ateitį. Man jau atėjo ta valanda, kada žmonės ypatingai geba pranašauti — kai rengiasi mirti. Tad skelbiu jums, piliečiai, kurie atėmėt man gyvybę, kad netrukus po mano mirties ateis jums daug sunkesnė bausmė, kuria mane nubaudėte, negu mirtis,— tai Dzeusas žino. Pasmerkėte, ir tikitės atsikratyti savo gyvenimo apyskaitos, tuo tarpu atsitiks visai priešingai, aš jums sakau. Daugiau atsiras tų, kurie įrodinės jūsų kaltybę ir kuriuos aš lig šiol sulaikydavau, o jūs nepastebėjote. Kuo jaunesni, tuo bus grasesni, ir jums bus dar pikčiau. Jei manote, kad, žudydami žmones, atgrasysite nuo priekaištų jums už neteisingą gyvenimą, tai labai apsirinkate.

Toks būdas atsikratyti ir ne visai patikimas, ir nedoras, o vienintelis garbingas yra kartu ir pats lengviausias: ne kitų burną užčiaupti, bet savo gyvenimą sutvarkyti taip, kad būtum kiek galima geresnis. Taip jums, mane pasmerkusiems, išpranašavęs, aš pasitraukiu.

Ten pat, 31. Tačiau su tais, kurie mane išteisino, mielai pasikalbėčiau apie tai, kas čia tik ką įvyko, kol archontai dar neužsiėmę ir neveda manęs ten, kur man skirta numirti. Taigi, piliečiai, pabūkit su manim šitą laiką. Niekas nekliudo mums pasišnekėti, kol galima. Noriu jums, kaip savo draugams, paaiškinti, ką reiškia tai, kas man dabar atsitiko. Klausykitės, teisėjai,— jus aš tikrai galiu pavadinti teisėjais,— koks keistas dalykas man atsitiko.

Tas man įprastas pranašingas balsas, tas dieviškasis, lig šiol visada būdavo labai jautrus ir priešindavosi net mažmožiuose, kai ketindavau daryti ką ne taip, kaip reikia. O dabar, kaip matote patys, atsitiko man tai, ką ne vienas pavadintų didžiausia nelaime, kaip ir esti paprastai manoma. Tuo tarpu tas dievo ženklas nesipriešino, nei man rytą išeinant iš namų, nei ateinant į teismą, nei per visą mano kalbą, ką bebūčiau sakęs. O kitais atsitikimais jis mane dažnai sustabdydavo kalbos vidury, bet šiandien šioje mano byloje jis niekur ir nė kiek nesipriešino, nei man ką darant, nei kalbant. Kokią turėčiau spėti priežastį? Pasakysiu jums: šitas įvykis, atrodo, išėjo man į gera, ir klystame manydami, kad mirtis — tai blogybė. O įrodymą turiu svarbų: negalimas daiktas, kad šitas įprastas mano ženklas nesulaikytų manęs, jei ketinčiau daryti ką negera.

Ten pat, 32. Pamąstykime, kiek daug priežasčių tikėtis, kad mirtis yra gėris. Juk mirtis yra viena iš dviejų: arba visai nebūti ir numirus nieko nebejusti, arba, kaip sako, mirtis yra kažkoks sielos pasikeitimas, jos, sielos, persikėlimas iš čia į kokią kitą vietą. Jeigu jau nieko nebejunti, jei tat yra kaip miegas, toks, kada užmigęs nei sapnuoti nesapnuoji, tad kokia stebuklinga dovana būtų mirti! Man rodos, kad jei kam sakytų pasirinkti vieną tokią naktį, kurią jis išmiegotų, jokio sapno nesapnavęs, ir paskui, sulyginus kitas savo gyvenimo naktis ir dienas su tąja naktimi, reiktų pagalvoti ir pasakyti, kiek dienų ir naktų jis bus praleidęs geriau ir maloniau už aną naktį,— man rodos, kad ne tik toks paprastas žmogus, bet ir didžiausias karalius, ir tas rastų, kad jos labai

negausios, lyginant su kitomis dienomis ir naktimis. Taigi, jei mirtis tokia, aš galiu ją vadinti dovana, nes tada visas laikas atrodo ne ilgesnis kaip viena naktis.

Antra vertus, jei mirtis yra lyg koks persikėlimas iš čia į kitą vietą, jei tiesa, kaip sako, kad ten yra susirinkę mirusieji, tai kuri kita laimė, teisėjai, galėtų būti didesnė už šitą? Jei kas nukeliaus į Hadą, atsikratęs anų štai apsišaukėlių teisėjų, ir ras ten tikrus teisėjus, kurie, sako, teisia tenai,— Miną, Radamantą, Ajaką, Triptolemą ir kitus pusdievius, kurie gyvendami buvo teisingi,— argi blogas bus toks persikėlimas? Arba vėl, ko neatiduotumėt bet kuris iš jūsų už tai, kad galėtumėt būti su Orfėju, Musėju, Hesiodu ir Homeru? Aš tai sutinku kelis kartus numirti, jei visa tai tiesa. Kaip kam, o mano gyvenimas tenai būtų puikiausias: susitikčiau su Palamedu, su Ajantu, Telamono sūnum, su bet kuriuo kitu, jei kas dar iš senovės vyrų žuvo nuo neteisingo teismo: lyginčiau savo likimą su jų, man rodos, negi tai būtų nemiela. Tačiau smagiausia man būtų klausinėti ir tyrinėti tenykščius, lygiai kaip ir čia esančius, kuris iš jų išmintingiausias ir kuris tik laiko save išmintingu, toks nebūdamas. O kiek, teisėjai, bet kuris duotų už tai, kad galėtų išklausinėti vyrą, kuris atvedė prie Trojos didelę kariuomenę, arba Odisėją, arba Sisifą, arba daugybę kitų vyrų ir moterų, kuriuos kas suskaitys? Su jais ten kalbėtis ir bendrauti, juos klausinėti būtų neapsakoma laimė. Ten už tai tikrai nesmerkia mirti. Be visa kita, jie laimingesni už mus šičia, kadangi lieka visą laiką nemirtingi, jei tai tiesa, ką sako padavimai.

Ten pat, 33. Bet ir jūs, teisėjai, žiūrėkite į mirtį su gera viltimi, jei tik sutinkate su ta tiesa, kad gero žmogaus neištiks jokia nelaimė nei gyvo, nei mirusio ir kad dievai neliks abejingi jo likimui. Kas man dabar atsitiko, atsitiko ne savaime. Bet matau, kad man geriau mirti ir atsikratyti visų vargų. Štai kodėl ir tas ženklas niekur manęs nesulaikė, ir aš nelabai pykstu nei ant tų, kurie mane pasmerkė, nei ant savo skundėjų. Jie, žinoma, ne taip manydami smerkė ir kaltino mane, o tikėdamies pakenkti; už tai juos verta papeikti. Vieno tik daikto prašau juos: mano sūnus, kai paaugs, bauskite, piliečiai, kamuodami juos lygiai taip, kaip aš jus kamuodavau, jeigu pasirodys jums, kad jie daugiau rūpinasi pinigais ar kitu niekniekiu, negu dorybe. Ir jei tarsis esą kažkuo, būdami niekas, barkite juos, kaip aš jus bardavau,

kad nesirūpina kuo reikia ir didžiais vedasi, būdami nieko neverti. Jei taip darysite, būsite man teisingi, man ir mano sūnums.

Bet jau laikas eiti iš čia, man mirti, jums — gyventi. Kieno likimas geresnis — mano ar jūsų, nežino niekas, tik vienas dievas[1].

Platonas, „Kritonas", 10. <...> *Sokratas.* Juk žmonėms daryti pikta yra tas pat, kaip neteisingai elgtis?

Kritonas. Sakai teisybę.

Sokratas. Todėl nereikia nei piktuoju atsiteisti, nei pikta daryti nė vienam žmogui, nors ir kažin ką tektų iš jų patirti. Žiūrėk, Kritonai, kad, sutikdamas su tuo, nesutiktum prieš savo nuomonę, nes žinau, kad tik nedaugelis taip mano ir manys. Kai vienas mąsto taip, o kitas ne, tai santarvės tarp jų nėra; tad jie neišvengiamai kits kitą niekina už skirtingą nuomonę. Todėl ir tu pagalvok gerai, ar dedies su manim, ar sutinki su mano pažiūra ir ar galima pradėti tartis, kad niekada nedera nei neteisingai elgtis, nei už neteisybę atsilyginti neteisybe, nei už piktą atsimokėti piktu. O gal atsisakai ir nebepritari tam dėsniui? Mano nuomonė, kaip nuo seno buvo tokia, taip ir dabar tebėra. Jei tau kitaip atrodo, pasakyk ir paaiškink man. Bet jei tebesilaikai ankstyvesnės nuomonės, tai klausyk toliau.

Kritonas. Žinoma, tebesilaikau, ir man vis atrodo taip, kaip ir tau. Na, kalbėk toliau.

Sokratas. Taigi, pasakysiu, kas iš to išeina, arba, teisingiau, paklausiu. Jei pripažinai ką nors esant teisinga, ar privalai to laikytis, ar galėtum ir nesilaikyti?

Kritonas. Privalau.

Ten pat, 11. Sokratas. Dabar žiūrėk: išeidami iš čia be šalies sutikimo, ar mes skriaudžiame ką nors, ir ypač tą, kurio visai nereikėtų skriausti, ar neskriaudžiame? Ir ar laikomės to, dėl ko buvom sutarę, kad tai teisinga, ar nesilaikome?

---

[1] Sokrato byla buvo nagrinėjama pačioje vadinamųjų „Delijų" švenčių pradžioje. Jos buvo švenčiamos kas pavasarį, pažymint laimingą Tesėjo sugrįžimą iš Kretos salos. Per šias šventes būdavo siunčiama iškilminga pasiuntinybė į Delo salą su aukomis dievui Apolonui. Kol pasiuntinybė negrįžusi, negalima pasmerktiesiems įvykdyti mirties bausmės. Sokratas buvo nuteistas, pasiuntinybei vos išvykus į Delą, todėl jam teko visą mėnesį laukti kalėjime nuosprendžio įvykdymo. Ten dažnai lankėsi draugai ir mokiniai, iš kurių daugelis patardavo Sokratui bėgti, bei jis neklausė. *(Vertėjo pastaba.)*

Kritonas. Negaliu, Sokratai, atsakyti į tavo klausimą, kadangi jo nesuprantu.

Sokratas. Tada galvok šitaip: jei mums besirengiant iš čia pabėgti,— ar kaip kitaip šitokį žygį pavadintum,— ateitų įstatymai ir pati valstybė ir, pastoję kelią, paklaustų: „Pasakyk mums, Sokratai, ką manai daryti? Ar tik neketini tuo savo žygiu, kurio imies, sunaikinti mus, įstatymus, ir visą šalį, kiek tai tavo galioje? Ar manai, kad gali išlikti sveika ir išvengti pražūties valstybė, kurioje teismo sprendimai neturi jokios galios, kadangi bet kas gali jų nepaisyti ir panaikinti?" Ką mes pasakysime, Kritonai, į tokius ir tolygius žodžius? O juk daug kas — ne vien oratorius — galėtų daug pasakyti, girdamas mūsų niekais paverstą įstatymą, kurs liepia, kad įsiteisėjęs sprendimas turėtų galios. Ar pasakysime jiems, kad valstybė netauriai su mumis pasielgė ir neteisingai išsprendė bylą? Ar taip atsakysime?

Kritonas. Žinoma, taip, Sokratai.

Ten pat, 12. Sokratas. O kas tada, jeigu įstatymai pasakytų: „Sokratai, ar tikrai mes su tavim ir apie tai susitarėme, ar tik apie tai, kad reikia vykdyti visus valstybės teismo padarytus sprendimus?" Ir jei tada stebėtumės ta jų kalba, tai gal pasakytų šitaip: „Sokratai, nesistebėk tais žodžiais, o atsakinėk, nes ir tu pats esi įpratęs kalbėdamas klausinėti ir atsakinėti. Todėl atsakyk, ką gali prikišti mums ir valstybei, kad nori mus sunaikinti? Pirmiausia, ar ne mes davėm tau gyvatą, ar ne mūsų dėka tavo tėvas vedė motiną, tave pagimdė? Pasakyk, ar tuos mūsų įstatymus, kurie tvarko vedybas, turi už ką peikti? ar jie netikę?"—„Ne, aš jų nepeiksiu",— atsakyčiau. „Na, o tie, kurie saugo kūdikio auklėjimą ir mokymą, taip pat ir tavąjį? Ar negerai, kad tie mūsų įstatymai, kurie šitai tvarko, liepė tavo tėvui lavinti tave muzikoje ir gimnastikoje?"—„Žinoma, gerai", atsakyčiau. „Gerai. O kadangi esi pagimdytas, išauklėtas, išmokytas, tad ar galėtum pasakyti, pirmučiausia, jog nebuvai mūsų padaras, mūsų belaisvis tu pats ir tavo protėviai? Ir jeigu taip, nejaugi tu manai, kad mes ir tu prieš teisę esame lygūs? Ir jei mes ketinam ką daryti tau, tai, tavo nuomone, valia ir tau daryti lygiomis tą pat ir mums? Ir su tėvu, ir vyresniuoju, jei tau teko tokį turėti, tu neturėjai lygios teisės, kad, nuo jų nukentęs, būtum galėjęs atsilyginti tuo pačiu: juk nevalia tau buvo, piktą žodį girdint, piktai ir atsikirsti, mu-

šamam smūgiu atsimokėti, nei kitų tokių dalykų. Tuo tarpu su įstatymais, su tėvyne tau būtų galima lygintis! Jei mes panorėtume tave nužudyti, manydami, jog taip reikalauja teisybė, tai ir tu mėginsi, kiek galėsi, atsiteisdamas sunaikinti ir mus, įstatymus, ir tėvynę? Ir taip darydamas sakytum, kad elgiesi teisingai? Tu, kuriam iš tiesų rūpi dorybė? Ar, toks išmintingas būdamas, nežinai, jog tėvynė garbingesnė, tyresnė ir šventesnė ir už motiną, ir tėvą, ir už visus protėvius, jog dievai ir protingi žmonės ją daugiau ir gerbia? Kad tėvynei, nors rūstaujančiai, reikia daugiau kaip tėvui lenktis, nusileisti, būti meiliam, ją reikia arba perkalbėti, arba daryti visa, ką įsako, ir kentėti be apmaudo, jei kuo nubaudžia — ir smūgius, ir grandines, ir jei į karą siųstų, kur tave sužeis arba žūsi. Visa tai reikia daryti, nes taip reikalauja teisė. Neturi trauktis nei bėgti, nei pamesti savo vietos. Ir kare, ir teisme, ir visur turi daryti tai, ką įsako valstybė ir tėvynė, na, arba įtikinti, kaip būtų teisingiau. O smurtu priešintis nedera nei motinai, nei tėvui, nei tuo labiau tėvynei". Ką mes, Kritonai, pasakysime į tai? Ar įstatymai sako tiesą, ar ne?

Kritonas. Man rodos, kad tiesą.

Ten pat, 13. Sokratas. „Tad, pasižiūrėk, Sokratai,— gal toliau kalbėtų įstatymai,— ar mes tiesą sakome, jog dabar sumanytu žygiu nori pasielgti su mumis neteisingai? Tave pagimdę, išmaitinę ir išauklėję, leidę naudotis tau ir visiems kitiems piliečiams visomis gėrybėmis, vis dėlto skelbiame, jog kiekvienas atėnietis, gavęs pilietybės teisę ir pažinęs mūsų krašto viešąjį gyvenimą,— gali, jeigu nepatiktume, keliauti, savo mantą pasiėmęs, kur tik panorės. Ir nė vienas iš mūsų, įstatymų, nekliudome ir nedraudžiame tam, kas norite išeiti į koloniją, jei nemieli mes ir valstybė, kas nori apsigyventi svetur, pasiėmęs savo turtą, teeinie, kur jam patinka. O kas iš jūsų lieka čia, matydamas, kaip sprendžiame teisme bylas ir apskritai tvarkome valstybę, tą laikome mums pasižadėjusiu daryti visa, ką tik liepiame. Ir jei toks neklauso, sakome jį trejopai nusižengus, nes priešginiauja mums, kaip savo gimdytojams, kaip savo auklėtojams, ir kad, sutikęs būti paklusnus, neklauso ir neįspėja mūsų, jei ką netauriai darome. Mes siūlome, o ne šiurkščiai reikalaujame, kiekvienam piliečiui daryti tai, ką įsakome, ir leidžiame jam rinktis vie-

na iš dviejų — arba įtikinti mus, arba daryti, ką liepiam, bet jis nedaro nei vieno, nei antro.

Ten pat, 14. Taigi sakome, Sokratai, kad tuo kaltinsime ir tave, jei padarysi, ką sumanęs, ir tavo nusikaltimas bus ne mažesnis kaip kitų atėniečių, bet didesnis".

O jeigu paklausčiau: „Kodėl taip?", jie gal visai teisingai prikištų man, kad aš iš visų atėniečių daugiausia priklausau nuo minėtos sutarties. Įstatymai tada pasakytų: „Sokratai, turime gerų įrodymų, jog mes ir valstybė tau patikome. Juk tu nebūtum gyvenęs šitam mieste mieliau už visus kitus atėniečius, jei jis nebūtų tau labai patikęs; net į jokią šventę nebuvai nė sykio iškeliavęs iš mūsų miesto, gal tik vieną kartą į Istmą, nei į svetimą kraštą, nebent karo žygiui, nei šiaip keliavęs nesi kaip kiti piliečiai; neėmė tavęs noras pažinti svetimas šalis ir svetimus įstatymus, užteko tau mūsų ir mūsų krašto. Taigi, mus ypatingai pamilęs, sutikai būti mūsų valdomas; tu ir vaikus čia pagimdei, kadangi mūsų miestas tau patiko. Pagaliau dar teisme tu galėjai pareikalauti ištrėmimo, ir ką dabar ketini prieš savo krašto valią, tuomet galėjai padaryti jam pritariant. Tada tu didžiuodamasis gyreis, kad be baimės sutiktum mirti, jei reikėtų, ir pats sakeisi pasirinksiąs mirtį vieton ištrėmimo. Dabar nebesigėdi nei anų žodžių, nei bepaisai mūsų, įstatymų, norėdamas mus nieku paversti; elgiesi taip, kaip pasielgtų niekingiausias vergas: sumanei bėgti nuo pareigų ir susitarimo gyventi mūsų valdomas. Tad pirmiausia atsakyk mums, ar mes ne tiesą sakome, tvirtindami, kad gyventi mūsų valdomas sutikai ne tik žodžiais, bet iš tiesų?" Ką mes, Kritonai, atsakysime į tai? Sutiksime su jais?

Kritonas. Kaip nesutiksi, Sokratai.

Sokratas. „Taigi,— toliau sakytų įstatymai,— kaip kitaip pavadinti tavo ryžtą, jei ne noru laužyti tavo ir mūsų sandorą, kurią sudarei geru noru, mūsų neapgautas, nespiriamas paskubomis sutikti, nes per septyniasdešimt metų galėjai išeiti kitur, jei mes tau netikome ar sutartis rodėsi neteisinga.

Tuo tarpu nesirinkai nei Lakedaimono, nei Kretos, nors ir nuolat giri tuos kraštus, kad puikiai esą tvarkomi, nei jokios kitos graikų ar barbarų šalies; dar mažiau tesijudindavai iš mūsų krašto, negu šlubiai, neregiai ir kiti paliegėliai. Tad aišku, kad tau labiau kaip kitiems atėniečiams patiko šita valstybė be įstatymų ir mes, jos įstatymai. Juk kam galėtų

tikti valstybė be įstatymų! O tu dabar nebenori laikytis to, kas susitarta? Jei, Sokratai, būsi mums paklusnus, tai ir žmonių nejuokinsi bėgimu iš savo miesto.

Ten pat, 15. Tik pagalvok: sulaužęs tą sutartį ir padaręs tokią klaidą, ką gera nuveiksi sau pačiam ir savo bičiuliams? Juk beveik aišku, kad tavo draugams grės pavojus būti ištremtiems, netekti gimtojo miesto ar prarasti savo turtą, bent jau tai neabejotina. O svarbiausia, kad tu pats, Sokratai, jei nuvyksi į kokį kaimyninį miestą, į Tebus ar į Megarą,— abu turi gerus įstatymus,— būsi priešas jų valstybės tvarkai, nes kas rūpinasi savo valstybe, žiūrės į tave skersai, įtardami tave įstatymų griovėju, tu tik sustiprinsi gerą nuomonę apie mūsų teisėjus, kad jie teisingai išsprendę tavo bylą: kas įstatymus verčia niekais, tas, matyt, gali ištvirkinti jaunuomenę ir neišmanančius žmones. Tad gal vengsi tų kraštų, kurių įstatymai geri ir kurių žmonės tvarkingi? Jei taip, tai ar beverta bus tau gyventi? Gal bendrausi su jais ir nesigėdysi kalbėti? Bet apie ką kalbėti, Sokratai? Apie tai, ką ir čia kalbėdavai, kad dorybė ir tiesa, teisėtumas ir įstatymai žmogui brangesni už viską? Ir negi manai, kad toks gyvenimas būtų vertas Sokrato? O juk reikia apie tai pagalvoti.

Bet, sakykime, iš tų kraštų tu išeisi, nuvyksi į Tesaliją, pas Kritono draugus. Tenai didžiausia netvarka ir ištvirkimas; ten žmonės iš tiesų mielai klausysis tave pasakojant, kaip juokingai pabėgai iš kalėjimo, apsisiautęs kažin kokiu rūbu ar apsimovęs kokį kailį ar dar ką nors, kaip paprastai daro bėgliai, ir permainęs savo išvaizdą. Bet ar niekas nepasakys, kad, senas būdamas, kaip matyti, maža beliko laiko gyventi, tu nesidrovėjai taip godžiai gyvenimo kabintis ir paminti svarbiausius įstatymus? Gal ir nepasakys, jei, žinoma, ko nors neužkliudysi, bet antraip, Sokratai, tau teks išgirsti daug tokių dalykų, ko visai nenusipelnei. Gyvensi kaip tarnas, visiems pataikaudamas, ir Tesalijoje būsi tarsi pietų pakviestas, vien valgysi ir gersi. Kur tada liks kalbos apie teisingumą ir kitas dorybes? Bet tu, sakai, nori gyventi dėl vaikų, kad galėtum juos išauklėti ir išmokyti? Ką gi? Nusivedęs į Tesaliją, juos išauginsi ir išmaitinsi, ir už tai padarysi svetimšaliais? Ar, jei tu liksi gyvas ir jų nepaimsi, juos, ir tau nesant, čia geriau išauklės bei išmokys, kadangi tavo artimieji jais pasirūpins? Vadinasi, tau išvykus į Tesaliją, jie rūpinsis, o išvykus į Hadą, nebesirūpins? Reikia ma-

nyti, kad pasirūpins ir tada, jei ko nors verti tie, kas sakosi esą tavo draugai.

Ten pat, 16. Ne, Sokratai, paklusk mums, tavo auklėtojams, ir nevertink daugiau už teisybę nei vaikų, nei savo gyvybės, nei nieko kito, kad, nuėjęs į Hadą, tuo galėtum pasiteisinti tenykščiams valdovams. Juk nei šičia, taip darant, neišeis į gera nei tau, nei taviesiems, nei tau nukeliavus ten bus geriau, neteisinga bus ir nederės su dievų valia. Jeigu dabar atsiskirsi su gyvenimu, tai skirsiesi nuskriaustas ne mūsų, įstatymų, bet žmonių. O jei iš čia pabėgsi, begėdiškai atsilyginęs neteisybe už neteisybę ir piktu už pikta, sulaužęs sutartį ir mums duotus pasižadėjimus, pagaliau, nuskriaudęs tuos, kurie mažiausia nusipelnė — save patį, savo artimuosius, savo tėvynę ir mus, įstatymus,— tai mes, kol tu gyvas, pyksime čia ant tavęs, o tenai mūsų broliai — Hado įstatymai nemeiliai priims tave, žinodami, kad norėjai paversti mus niekais, kiek tai parėjo nuo tavęs. Tad žiūrėk, kad Kritonas neįkalbėtų tau daryti tai, ką jis pataria, bet verčiau klausyk mūsų".

Patikėk man, mielas bičiuli Kritonai, kad aš visa tai girdėte girdžiu, kaip ir koribantams atrodo, kad girdi birbynių balsą: aidi mano ausyse vien šitie žodžiai ir neleidžia girdėti nieko kita. Tad žinok: jei prieštarausi tam, kuo esu įsitikinęs, veltui kalbėsi. Jei tačiau tikiesi ko pasiekti, kalbėk.

Kritonas. Nebeturiu, Sokratai, ką pasakyti.

Sokratas. Tad baikime, Kritonai, ir darykime manaip, kadangi tuo keliu veda dievas.

Spausdinama iš *Platonas,* Dialogai, Vilnius, 1968, p. 104—106, 119—124, 136—144. Vertė *M. Račkauskas.*

III

PLATONAS IR ARISTOTELIS

Platonas
Aristotelis

Pirmasis skyrius

PLATONO VIETA ANTIKOS FILOSOFIJOJE

Platonas (428/427—348/347 m. p. m. e.) sukūrė objektyviojo idealizmo sistemą, kurioje iki šiol ieškome viso idealizmo ištakų. Savo filosofiją jis priešpastatė Graikijoje vyravusiam materializmui, pasiekusiam aukščiausią lygį, Demokritui sukūrus atomizmo teoriją. Taip atsirado Platono ir Demokrito linijos filosofijoje, kurios iki šiol išreiškia kovą tarp materializmo ir idealizmo[1].

Idealistinės filosofijos kilmę sąlygojo ankstesnė vergovinės Graikijos filosofija, prieštaravimai tarp atskirų koncepcijų ir ta aplinka, kurioje gyveno Platonas. Gimė jis netoli Atėnų kilmingoje ir turtingoje šeimoje tuo metu, kai Atėnų politinė galia ir ekonominis bei kultūrinis gyvenimas buvo pasiekęs savo viršūnę. Nevaržoma demokratijos laisvė visose gyvenimo srityse sudarė galimybes įvairiapusiškai kūrybai, kurios rezultatai žavi iki šiol. Tačiau tam tikros visuomenės dalies nesaikingas naudojimasis laisve ir kultūros vaisiais, persisotinimas civilizacija išryškino vergovinės santvarkos prieštaravimus, kurie potencialiai slypėjo ir klestėjimo laikotarpiu. Peloponeso karas (431—404 m. p. m. e.), jo sukeltos pasekmės ir buvo ryškiausia tų prieštaravimų išraiška. Naminio karo atneštos nelaimės smukdė galingus Atėnus ekonomiškai, politiškai, morališkai. Platonas, matydamas ir išgyvendamas savo krašto negandas, ieškojo jų priežasčių ir priėjo išvadą, kad gyvenimą reikia organizuoti ir tvarkyti ne bet kaip, o moksliškai. Jis ryžosi atskleisti būties esmę, išanalizuoti žmonių gyvenimą, kad parodytų atėniečiams, kokia turėtų būti jų valstybė. Iš tikrųjų tai buvo mėginimas gelbėti aristokratų padėtį vergvaldžių visuomenėje, teoriškai

[1] Žr. V. *I. Leninas,* Raštai, t. 14, p. 333.

pagrindžiant jų ideologiją. Šiam tikslui pasiekti filosofas paskyrė visas savo žinias ir gabumus, tačiau tuometinė ekonominė visuomenės struktūra ir klasinis vienpusiškumas sąlygojo jo teorijos prieštaringumą ir netgi iliuziškumą.

Filosofijoje Platonas rėmėsi ankstesniais graikų mąstytojais. Jis gerai žinojo Heraklito dialektiką, tuo metu Atėnuose populiarias Anaksagoro pažiūras, tačiau didžiausios įtakos jam turėjo Sokratas. Net ir po Sokrato mirties iš pagarbos mokytojui savo pažiūras Platonas dažniausiai dėstė jo lūpomis.

Tragišką Sokrato mirtį Platonas išgyveno skaudžiai. Be to, matyt, susidarė ir tokia politinė situacija, kad jis nusprendė kuriam laikui iš Atėnų išvykti. Dvylika metų keliavo jis po pasaulį ir, bendraudamas su kitų kraštų mokslininkais bei mokyklomis, gilino savo žinias. Mąstytojas ilgokai svečiavosi Egipte. Pietų Italijoje jis susipažino su Elėjos mokyklos racionalizmu, domėjosi pitagoriečių teorijomis ir jų matematiniu galvojimu. O kai 387 m. p. m. e., jau būdamas subrendęs vyras, Platonas sugrįžo į Atėnus, Akademo miškelyje jis įkūrė mokyklą — Akademiją, kurioje 40 likusių savo gyvenimo metų, mokinių apsuptas, dirbo mokslinį darbą.

Pagal pažiūrų genezę Platono veikalai chronologiškai skirstomi į tris laikotarpius.

1. *Ankstyvosios kūrybos veikalai:* „Eutifronas" (apie dievobaimingumą), „Lachetas" (apie drąsą), „Charmidas" (apie protingumą), „Protagoras" (apie dorovę), „Gorgijas" (apie retoriką, hedonizmo ir egoizmo kritiką), „Sokrato apologija", I „Valstybės" knyga ir kt. Tuo laikotarpiu mąstytojas dar labai sekė Sokratu ir, vadovaudamasis jo metodu, kovojo su jam nepriimtinomis pažiūromis, ypač su sofistais.

2. *Viduriniojo kūrybos laikotarpio veikalai:* „Menonas" (apie galimybę išmokti dorovės), „Kratilas" (apie kalbą), „Fedras" (apie santykį tarp sielos ir idėjos), „Fedonas" (apie sielos nemirtingumą), „Puota" (apie meilę), „Valstybės" II—X knygos, „Teaitetas" (apie pažinimą) ir kt. Šiuo laikotarpiu buvo sukurta dualistinė Platono filosofija, idėjų teorija.

3. *Vėlyvosios kūrybos veikalai:* „Parmenidas" (apie platoniškai suprantamą dialektiką), „Sofistas" (apie būtį), „Politikas", „Timajas" (apie gamtą), „Įstatymai" (sušvelninta idealios valstybės teorija) ir kt. Paskutiniuoju laikotarpiu Platonas beveik nustojo reiškęs savo mintis Sokrato vardu. Į am-

žiaus pabaigą jis vis daugiau rėmėsi pitagoriečių mąstysenos principais.

Nagrinėti Platono pažiūras nėra lengva, nes mąstytojas viename veikale paprastai neapsiriboja viena kuria nors problema, bet susieja ją su daugeliu kitų ir analizuoja įvairiais aspektais. Toks būdas dažnai verčia filosofą vis iš naujo sugrįžti prie klausimo, kuris jau buvo nagrinėtas kituose veikaluose. Todėl, norint apibūdinti Platono pažiūras, reikia aprėpti visą jo kūrybą ir pasekti mąstysenos eigą. Suprasti ir vertinti tas pažiūras sunkina ir mąstytojo polinkis į meną. Platonas, dar jaunas būdamas, pasirodė esąs gabus gimnastikai, muzikai, poezijai. Poetu jis liko visą gyvenimą. Net filosofinėje kūryboje nesivaržė palyginimų, analogijos, dažnai gilindavosi į mitus, interpretuodavo juos, suteikdamas jiems simbolinę prasmę. Rašė dažniausiai dialogus, manydamas, kad tokia pasakojimo forma artimiausia gyvam žodžiui ir teikia daug galimybių minčiai išreikšti. Dėl nepriekaištingos formos, dėl žodžių derinimo, išgaunant nepakartojamą skambesį, Platono veikalai susilaukė ne tik filosofų, bet ir literatų dėmesio. Laimingai susiklosčius aplinkybėms, jie išliko.

Panašiai kaip ir Sokratas, Platonas galvojo, kad tikras žinojimas pasiekiamas protu, sąvokomis, fiksuojant tai, kas daiktuose bendra ir pastovu. Tačiau mokinio užmojis buvo platesnis: jis neapsiribojo vien etika, kaip Sokratas, bet ėmėsi teoriškai aiškinti būtį, pažinimą ir žmonių gyvenimą. Išplėtus sąvokinio pažinimo sritį, savaime iškilo klausimas apie sąvokų objektą. Jei tikras žinojimas remiasi bendrybe ir tuo, kas nekinta, tai toks, anot Platono, turėtų būti ir sąvokų objektas. Tuo tarpu jutimams prieinamo pasaulio daiktai tokių savybių neturi. Jau Heraklitas sakė, kad pasaulyje nieko nėra pastovaus. Čia „viskas teka (juda) ir niekas nestovi vietoje". Pasaulis primena upę ir „du kartus į tą pačią upę tau neįbristi"[2]. Sokrato mokinys neginčijo to, ką Heraklitas teigė apie daiktus, tačiau darė išvadą, kad sąvokų objektas turėtų būti ne daiktai, o kažkas kita, būtent tai, kas bendra ir pastovu, kas nepažįsta „gimimo nei mirties, nei augimo, nei nykimo"[3]. O juk ir eléjietis Parmenidas tvirtino būties

---

[2] *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 1, М., 1968, с. 440.
[3] *Platonas*, Dialogai, V., 1968, p. 64.

identiškumą minčiai[4]. Parmenido bei Sokrato galvosena buvo artima Platonui. Dėl to sąvokų objekto jis ieškojo ne kintančių daiktų pasaulyje, o šalia jo. Taigi Platonas pasuko dualizmo ir objektyvaus idealizmo keliu: be jutimais suvokiamų daiktų, pripažino ir savarankišką, amžiną, nekintančią būtį — idėjas. „Amžiną ir neatsirandančią būtį" jis atskyrė nuo tos, kuri amžinai tampa, bet niekados nepasiekia egzistencijos[5].

Terminas *idėja* Platono filosofijoje reiškia rūšį, formą. Tą terminą vartojo ir filosofai materialistai. Pavyzdžiui, Demokritas juo žymėjo atomų formą. Platono idėja turi ir kitą prasmę. Jis neignoravo loginių ir gnoseologinių idėjos aspektų, tačiau labiausiai idėja jį domino ontologiniu požiūriu. Daikto atžvilgiu idėja jam yra pirminė. Tai daikto esmė, egzistuojanti šalia daikto, nesąlygojama laiko ir erdvės.

Platoniškoji idėja galėtų reikšti mintimi suvokiamą tobulybę. Prie jos nieko negalima pridėti ir nieko atimti. Tai lyg idealus daikto modelis ar kriterijus. Štai kaip Platonas aiškina grožį, kuriam jis skiria palyginti daug vietos „Puotoje", „Fedone", „Timajuje" ir kituose dialoguose.

Grožio objektas — tai ne konkretūs gražūs daiktai. Tai nei graži mergina, nei graži lyra, nei gražus ąsotis, nei auksas. Išvardintų objektų grožis santykinis ir praeinantis. Tuo tarpu Platonui rūpi amžinas ir nepriklausomas grožis, toks, kuris daro gražiu visa, su kuo tik besusisietų,—„akmenį ir medį, žmogų ir dievą, kiekvieną veiksmą ir kiekvieną žinojimą"[6]. Tą amžiną, nekintantį, protu suvokiamą grožį, kuris tampa lyg kriterijumi, vertinant, kas gražu, Platonas vadina grožio idėja. Egzistuodama savarankiškai, ji sujungianti į vieną aibę visa, kas gražu. Panašiai Platonas interpretuoja ir kitas idėjas, kurių jis priskaičiuoja daug ir įvairių. Yra dideli, yra lygūs daiktai, bet yra didumo, yra lygybės idėjos. Yra judėjimo, spalvos, garso, pagaliau — tiesos, gėrio ir kitos idėjos. Joms Platonas pripažįsta nuo daiktų nepriklausomą būtį. Konkrečių daiktų savybes jis abstrahuoja ir paverčia savarankiškomis esybėmis. „Bet argi į tai nepanašus (*visiškai* panašus) šiuolaikinis idealizmas, Kantas, Hegelis, dievo idėja? Stalai, kėdės ir stalo bei kėdės *idėjos;* pasaulis ir pasaulio idėja (dievas)..."[7]

---

[4] Žr. Filozofia starożytna, Warszawa, 1968, s. 85.
[5] Žr. *Платон,* Сочинения в трех томах, т. 3(1), М., 1971, с. 469.
[6] *Платон,* Сочинения в трех томах, т. 1, с. 167.
[7] V. *I. Leninas,* Raštai, t. 38, p. 358.

O daiktai? Kaip jie santykiauja su idėjomis? Platonas, atrodo, idėją priešpastato ne tiek daiktui, kiek materijai, suprasdamas ją kaip nebūtį, kurioje turėtų atsirasti daiktas. O šį atsiradimą, anot Platono, sąlygoja idėjos ir materijos susijungimas. Mąstytojas vaizdingai lygina idėją su vyriškuoju (aktyviuoju), o materiją — su moteriškuoju (pasyviuoju) pradu. Tų pradų susijungimas duodąs trečiąjį narį — daiktą. Todėl, daikto požiūriu, idėja ne tik modelis, bet priežastis ir tikslas, kurio daiktas siekia. Idėja apsprendžianti tai, kas daikte turi išliekamąją vertę, ir tai, per ką daiktas susisieja su daugeliu kitų daiktų, priklausančių tai pačiai giminei. Tuo tarpu materija sąlygojanti daikto nepastovumą ir jo žuvimą. Materija apsprendžianti ir tai, kad daiktas yra tik panašus į savo idėją. Tai esąs tik idėjos šešėlis.

Požiūris apie dvejopą daikto prigimtį apsprendė ir Platono pažinimo teoriją, kurią jis susiejo su psichologija, antropologija ir net kosmologija. Anksčiau vyravusi graikų nuomonė, kad daiktas pažįstamas per tiesioginį ryšį su juo, nesiderino su idėjų teorija. Platoną domino teorinės žinios ir jų objektas — idėjos. Jis kalba ne apie tai, kad „vienas medis lygus kitam medžiui, vienas akmuo kitam"[8]; mąstytoją domina pati lygybė, pats grožis, gėris ir kt. Platonas, suskirstęs pažinimą į *jutiminį* ir *racionalųjį*, galvojo, kad idėjos pažinti jutimais negalima. Daiktų pasaulyje, anot jo, žmonės gyvena lyg prikaustyti prie olos taip, kad jie negali atsigręžti. Už jų pečių esančios šviesios, saulę primenančios idėjos. Tačiau žmonėms esą lemta matyti ant sienos priešais save tik idėjų šešėlius. Tai ir yra daiktai, su kuriais žmogų susieja jutimai. Idėjų jutimai nepasiekią. Kai stebimi gražūs arkliai, gražūs apsiaustai ir kita, nė vienas iš tų objektų neatskleidžia grožio idėjos. Stebėjimą, vaizdinį Platonas sieja su *manymu*. Praktinėje veikloje manymo dažniausiai ir pakanka. Tačiau tai dar netikras žinojimas. Jis „tamsesnis už žinojimą, bet aiškesnis už nežinojimą"[9]. Tikrajam žinojimui rūpi idėjos, o jos pažįstamos protu. Todėl Platonas visą savo dėmesį ir sutelkia į racionalų pažinimą, suskirstydamas jį į *diskursyvųjį (loginį)* ir *intuiciją*, kurią supranta kaip tiesioginį objekto stebėjimą protu.

---

[8] *Platonas*, Dialogai, p. 173.
[9] *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 3(1), с. 282.

Betgi, atplėšus racionalųjį pažinimą nuo jutiminio, būtinai turėjo iškilti klausimas — kaip žmogaus sieloje atsiranda bendros sąvokos. Sokratas bendrybę indukcijos būdu vedė iš konkrečių pavyzdžių. Platonui tas metodas pasirodė nepakankamas. Jis teigė, kad sąvokos prototipas jau turėjęs būti sieloje iki suvokimo. Daiktai, būdami panašūs į idėjas, galėtų jas priminti, panašiai kaip pažįstamo žmogaus portretas primena patį žmogų. Platonas neabejojo įgimtų idėjų egzistavimu[10], tačiau reikėjo parodyti, iš kur jos sieloje atsirado. Tam reikalui jis, nevaržydamas fantazijos, davė naują *sielos* supratimą.

Iki Platono graikų filosofijoje vyravo materialistinis sielos supratimas. Dažniausiai siela būdavo suprantama kaip kūniška judėjimo ir gyvybės priežastis. Platonas prie biologinės ir fiziologinės interpretacijos pridėjo mistinę, religinę, kurią greičiausiai bus perėmęs iš pitagoriečių. Žmogų Platonas suprato sudarytą iš kūno ir sielos. Sieloje jis matė trijų sielų — *geidžiančiosios, impulsyviosios* ir *protingosios* — pradus[11]. Platonui „kiekviena siela nemirtinga"[12]. Prieš įsikūnydama žmoguje, ji, esą, gyvenusi idėjų pasaulyje; už nuodėmes buvusi nutrenkta į žemę ir žmogaus kūne atliekanti bausmę. Siela, pasak Platono, ilgisi prarastojo idėjų pasaulio ir stengiasi per pažinimą vėl jį atgauti. Tačiau kūnas jai nuolatos trukdo. Mitologiniais, fantastiniais vaizdiniais Platonas vaizdavo sielų keliavimą iš vieno gyvenimo į kitą[13]. Vaizdavo taip, kad ir pats tai priimdavo tik kaip būtiną prielaidą norimai išvadai. Atitrūkęs nuo daiktų pasaulio, racionalizmui pagrįsti jis griebėsi iracionalizmo.

Pažinimo teorija sąlygoja ir požiūrį į mokslą. Ta pirmoji mus pasiekusi mokslo teorija yra aprioristinė ir grynai racionalistinė. Faktai ir stebėjimas Platonui net astronomijoje yra tik iliustracija. Tokią poziciją apsprendė idealistinis teorijos pagrindas, iš dalies ir mokslinė filosofo orientacija. Platoną labiausiai domino matematika ir dialektika.

---

[10] „Menone" pasakojama, kaip berniukas, niekada nesimokęs matematikos, gavęs keletą papildomų klausimų, išsprendžia geometrijos uždavinį. Panašių pavyzdžių Platonas pateikia „Fedone" ir kituose veikaluose. Iš tų pavyzdžių jis darė išvadą, kad žmogaus sąmonėje esančios įgimtos sąvokos, kurios lyg snaudžia ir laukia, kada bus pažadintos.

[11] Žr. *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 3(1), с. 232—235.

[12] *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 2, М., 1970, с. 180.

[13] Žr. *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 1, с. 364.

Dialektika Platonas vadina ontologiją. Tai „tikrosios būties" (idėjų) teorija, kuriai mąstytojas suteikia loginį, gnoseologinį ir metodo aspektus. Taip plačiai suprantama dialektika buvo ne kas kita, kaip filosofija. Platono interpretacijoje ji jau turi tendenciją išsikristalizuoti į savarankišką mokslą. Mąstytojas ja ir rėmėsi, kurdamas pasaulio, pasaulio sielos, dangaus sferų ir kitas teorijas, kurias čia plačiau nagrinėti nėra galimybės.

Platono dialektikoje ieškoma tiesos, operuojant grynuoju mąstymu, derinant, analizuojant ir sintetinant grynąsias sąvokas. Siela „geriausiai mąsto tada, kada jai nekliudo nė vienas iš pojūčių ar jausmų — nei girdėjimas, nei regėjimas, nei nuliūdimas, nei koks džiaugsmas, bet kai ji daugiausia susitelkia savyje, visiškai atsiskyrusi nuo kūno ir, kiek įmanoma, nebendraudama su juo, ieško tikrosios būties"[14]. Idėjos — *būtis, judėjimas, ramybė, tapatybė, keitimasis,* — ieškant tiesos, nustoja buvusios nekintamos. Tokios jos tik daiktų atžvilgiu. Pažinime jos tampa netgi prieštaringos ir pereina viena į kitą. Tikroji būtis yra gyva, ji mąsto ir veikia. O tokia ji negali likti ramybėje. Sustingusioje, nejudančioje esamybėje „niekas niekur nieko negalėtų suprasti"[15]. Todėl ir reikia pripažinti, kad esamybė yra ne tik pastovi, bet ir kintanti.

Nereikia abejoti, kad tokie Platono samprotavimai turėjo įtakos vėlesniems dialektikams, iš jų ir G. Hegeliui. Kurdamas idėjų ir jų pažinimo teoriją, Platonas iškėlė proto reikšmę pažinime, akcentavo, kad protas kokybiškai skiriasi nuo jutiminio pažinimo. Tuo mąstytojas toli pažengė teorinio mąstymo srityje. Tačiau vienpusiškai protą suabsoliutindamas ir atitraukdamas jį nuo pojūčių, Platonas tapo nenuoseklus idealistas. Jis ir pats matė, kad jo teorija apie idėjų santykį su daiktu, apie bendrybės kilmę yra nepakankama ir prieštaringa. Sunkumus, susijusius su šia problema, jis matė ir Parmenido filosofijoje, juos analizavo, svarstė, tačiau, matyt, negalėdamas surasti geresnio sprendimo, liko aprioristas. Paties Platono pastebėtus prieštaravimus susistemino ir užakcentavo jo mokinys Aristotelis.

Aristotelis buvo įsitikinęs, kad idėjų savarankiškumo suabsoliutinimas gnoseologiškai nepagrindžiamas, kad „esmės

---

[14] *Platonas,* Dialogai, p. 158.
[15] *Платон,* Сочинения в трех томах, т. 2, с. 369.

negalima atskirti nuo to, kieno esmė ji yra"[16]. Todėl svariais ir taikliais argumentais jis ne tik griovė savo mokytojo teorijos pagrindus, bet ir kritikavo tais argumentais *„idealizmą kaip idealizmą apskritai"*[17].

Platono idėjų pasaulis — logiškai susieta, harmoninga, piramidę primenanti visuma, kurios viršūnėje — *absoliutaus gėrio* idėja. Tokioje hierarchijoje kiekviena aukščiau stovinti idėja yra žemesniosios tikslas. Todėl Platono filosofija aiškiai *teleologinė:* visa čia pajungiama absoliučiam gėriui. Tačiau tikslaus gėrio apibrėžimo Platonas neduoda. Tik potekstė rodo, kad gėrį reikėtų suprasti kaip protą, žinojimą, pagaliau kaip platoniškai suprantamą dievybę. Gėris — tai lyg nematomų idėjų saulė. Panašiai kaip daiktų pasaulyje visa atskiriama šviesoje, taip esmių pasaulyje gėrio idėja apsprendžianti būtį, pažinimą, žmonių gyvenimą. Pagal tai, kaip Platonas aiškino sielą, gyvenimas turėtų reikšti pasiruošimą sugrįžti į idėjų pasaulį. O tokį tikslą galėtų pasiekti protingas ir doras žmogus. Dėl to savo kūrybos pradžioje Platonas, sekdamas Sokratu, dorovę tapatino su žinojimu ir kūrė labai asketišką ir griežtą etiką, kurią tik vėliau šiek tiek sušvelnino. Anot mąstytojo, pilną ir dorą gyvenimą sąlygoja *sielos harmonija,* kai kiekvienai sielos daliai atiduodama tai, kas jai priklauso. Protingasis sielos pradas siekia išminties, impulsyvusis — garbės, geidžiantysis — malonumų, turtų. Harmonija pasiekiama, kai teisingumas — svarbiausioji dorybė — sureguliuoja sielos darbą, pavesdamas išminčiai tvarkyti godumą ir afektus. Todėl ir vėlesnėje Platono etikoje protas, žinojimas turi lemiamą reikšmę. O žinojimas pasiekiamas ne lengvai ir ne iš karto. Jis reikalauja didelės įtampos ir pasiruošimo. Tai galėtų paliudyti grožio idėjos pažinimo kelias.

Grožį graikai labai intymiai sieja su gėriu, o kartais su juo net tapatina. Jutiminiame pasaulyje grožis buvo laikomas tobuliausia gėrio pasireiškimo forma. Grožio žavesys jaudina sielą stipriau, negu bet kas kita, ir, anot Platono, sukelia joje atsiminimus iš idėjų pasaulio. Jis, kaip Ariadnės siūlas, padedąs žmogui išbristi iš kūniškojo pasaulio chaoso ir pakilti prie esmės pažinimo. Todėl ir meilė, tas „siekimas

[16] *Аристотель,* Метафизика, М.—Л., 1934, с. 225.
[17] *V. I. Leninas,* Raštai, t. 38, p. 268.

amžinai turėti tai, kas gera"[18], vadinasi, ir tai, kas gražu, pirmiausia įsiliepsnoja nuo kūniškojo grožio vaizdų. Vėliau pastebima, kad sielos grožis — mintys, darbai, meno ir mokslo kūryba — yra vertingesnis už spalvas, garsus ir kūno formas. Jei tada žmogui „pasitaikys kilni siela, kad ir neypatingai gražiame kūne, tenkinsis ir tuo, pamils jį. . ."[19] Taip meilė pamažu nukrypstanti į visą pasaulį, kad pagaliau pakiltų iki grynojo grožio pažinimo ir meilės jam. Panašiai yra ir kitose gyvenimo srityse. Visa, kas padeda žmogui orientuotis,— empirinės žinios ir praktiniai sugebėjimai,— etiniu požiūriu nėra bereikšmiai. Tačiau virš jų turėtų iškilti protas, kuris padėtų suprasti esmę ir saiką. Taip žmogus, anot Platono, artėtų prie absoliutaus gėrio. O tuo, kad jis eitų teisingu keliu, Platonas paveda rūpintis valstybei. Jai mąstytojas besąlygiškai patiki mokymo ir auklėjimo klausimus. Dėl to jis ir ėmėsi kurti pirmąją mus pasiekusią valstybės teoriją, kurioje, matyt, pats to nežinodamas ir nesiekdamas, atskleidė klasinę valstybės prigimtį.

Graikai buvo įpratę žiūrėti į žmogų per valstybės prizmę. Geras žmogus ir geras pilietis jiems dažniausiai reiškė tą patį. Todėl ir ankstesni mąstytojai nebuvo abejingi valstybės reikalams. Bet jie pasitenkindavo, siūlydami smulkesnes reformas. Platoną, matyt, deginte degino moralinė krašto degradacija ir Atėnų nesėkmės Peloponeso kare. Todėl jis norėjo parodyti, kaip valstybė turėtų auklėti žmones — tobulus, dorus piliečius. Valstybė, anot Platono, turėtų rūpintis žmonių charakterio grožiu, kurį apsprendžia jėgos ir saiko harmonija. Todėl ir visuomenės auklėjime lemiamą vaidmenį turįs gėrio ir grožio idėjų supratimas ir sekimas jomis. Jos turėtų suteikti tvirtumo švelnesnėms ir silpnesnėms natūroms ir sušvelninti stipriąsias ar pernelyg ūmias. Platonas politiką glaudžiai susiejo su morale: jo valstybės teorija savo turiniu prilygsta socialinei etikai.

Visuomenės gyvenime Platonas skyrė du laikotarpius. Pirmajame žmonės valstybės neturėję. Gamta jiems duodavusi viską. Nebuvę tarp jų karų, nesantaikos, vaidų. Tai buvęs tikras aukso amžius. Jis baigėsi, kai tarp žmonių iškilę garbėtroškos, kurie ėmę pirmauti ir vadovauti. Atėjęs *timokratijos* laikas. Pastaroji iš pradžių dar nebuvo praradusi pir-

---

[18] *Platonas*, Dialogai, p. 57.
[19] Ten pat, p. 64.

minės santvarkos bruožų. Bet žmones pražudė turtų pamėgimas. Pirmaujantieji pasidarė godūs ir žiaurūs. Lyg laukiniai jie ėmę garbinti tauriuosius metalus, kaupti auksą ir sidabrą. Remdamiesi jėga ir rungtyniaudami vienas su kitu, jie žemę ir namus, pasiskirstę tarp savęs, paskelbė privatine nuosavybe, o tuos, kurie jiems dirbo ir juos maitino, pavertė vergais ir savo tarnais[20]. Pasikeitęs gyvenimo būdas. Atsiradusi valstybė tampa dvilypė. „Joje lyg būtų dvi valstybės: viena valstybė neturtingųjų, kita — turtingųjų"[21]. Abi jos gyvena toje pačioje vietoje, gyvenimas verčia jas bendradarbiauti, bet jos yra viena kitai priešiškos. Prieštaravimams susidūrus, keičiasi valstybės tipai: timokratija virsta *oligarchija* — santvarka, „kur valdo turtingieji, o neturtingieji valdyme nedalyvauja"[22]. Turtų garbinimas ir rungtyniavimas dėl jų smukdo dorovę. Nusikaltimai, vagystės ir visokios niekšybės kelia neturtingųjų pasipiktinimą ir pagaliau atveda prie sukilimo. Kai neturtingieji laimi, valstybėje įsigali *demokratija*, kuri Platonui atrodo artima anarchijai. Jo teiginį, kad demokratinėje santvarkoje kiekvienas daro ir gyvena kaip nori, su entuziazmu kartojo ir vėlesni antidemokratiškai nusiteikę sociologai, nutylėdami skirtumą tarp tikrosios demokratijos ir anarchijos. O juk visa, kas peržengia saiką, yra linkę virsti priešybe. Todėl, anot Platono, per didelė laisvė ne tik atskirą žmogų, bet ir valstybę atvedanti į vergiją[23]. Demokratijos metu krašte įsiviešpataująs chaosas ir paruošiąs kelią *tironijai*. Tai blogiausia valdymo forma. Platonas pasmerkia visus jam žinomus valstybės tipus ir jiems priešpastato idealios valstybės teoriją. Tai projektas-utopija, kurioje paliekama nemaža jau pasmerktos oligarchijos bruožų.

Platonui valstybė — gyvas organizmas. Ji analogiška žmogui arba, tiksliau,— žmogaus sielai. Todėl tobulą valstybę turėtų apibūdinti keturios pagrindinės dorybės: *išmintis, drąsa, susivaldymas* ir *teisingumas*. Pastarajam valstybės teorijoje skiriama ypatinga vieta.

Utopijos valdymo principas — teisingumas, o jį Platonas supranta taip: valdantieji rūpinasi ne tuo, kas naudinga jiems

---

[20] Žr. *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 3(1), с. 360.
[21] Ten pat, p. 365.
[22] Ten pat, p. 363.
[23] Ten pat, p. 381.

patiems, o tuo, kas tinka visiems jų pavaldiniams[24]. Teisingumas reikalauja, kad valstybėje kiekvienas dirbtų, kas jam priklauso, tačiau ir ne daugiau. Taip suformuluotas valdymo principas aiškiai įgyja ekonominį, politinį, socialinį ir moralinį aspektą. Valstybė, suprasdama, kad kiekvienas darbas atliekamas geriau, greičiau ir lengviau, kai jį dirba tas, kas yra jam paruoštas ir turi sugebėjimų, diferencijuoja žmones: vieni augina gyvulius, gamina maisto produktus, rūbus, apavą, kiti — įrankius, treti — gina kraštą arba jį valdo. Antikos laikais gimusi mintis apie darbo pasiskirstymo būtinumą valstybėje buvo labai reikšminga. K. Marksas ją pavadino genialia[25]. Tik Platonas, vergovinės santvarkos ribojamas, darbo pasiskirstymą traktavo vien iš vartotojo pozicijų. Darbininkas čia pritaikomas prie darbo, o ne atvirkščiai. O pagal tai, kokį darbą dirba žmogus, Platonas suskirsto visuomenę į tris klases, analogiškas trims sielos pradams.

Gausiausia klasė — *gamintojai*. Ją sudaro valstiečiai, amatininkai, pirkliai ir kt. Platonui — tai žemiausias sluoksnis. Jis turi daug bendra su vergais, kuriuos Platonas traktuoja kaip kalbančius įrankius. Gamintojai, žinoma, yra valstybės piliečiai. Jie valstybei būtini, kad galėtų veikti kitos dvi klasės — gynėjai ir valdovai.

Gynėjai, palyginus su gamintojais, Platono akimis žiūrint, aukštesnė ir vertingesnė klasė. Jie gina valstybę nuo išorės ir vidaus priešų. O tą darbą mąstytojas laiko sunkiu, reikalaujančiu specialių žinių, pasiruošimo ir užsigrūdinimo. Būdingiausias karių požymis — drąsa.

Iš gynėjų išsiskiria *valdovai-filosofai*, kurie su pamėgimu siekia tiesos[26]. Jie jaučia malonumą gilintis į mokslus ir šiuo požiūriu yra nepasotinami. Jų būdingiausias bruožas — išmintis. Tai utopinės visuomenės dvasios aristokratai.

Klasės utopijoje griežtai viena nuo kitos atskirtos. Pasitelkdamas į pagalbą mitą, Platonas lygina jas su metalais: valdovai — tai auksas, gynėjai — sidabras, gamintojai — geležis arba varis. Platonas ypač bijo, kad žemesniojo sluoksnio žmonės nepareikštų noro valdyti. Jo nuomone, dar nedidelė bėda, jei dailidė imasi batsiuvio darbo arba batsiuvys — dailidės. Žymiai blogiau, jei koks praturtėjęs pramonininkas ar

[24] Ten pat, p. 208.
[25] Žr. *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, т. 20, М., 1961, с. 239.
[26] Žr. *Платон*, Сочинения в трех томах, т. 3(1), с. 278.

amatininkas įsigeistų užsiimti karo dalykais arba tvarkyti valstybę. Toks kišimasis „ne į savo reikalus valstybei būtų pražūtingas"[27]. Utopijos klasinį pobūdį švelnina nebent tai, kad priklausomybę klasei čia turi apspręsti ne kilmė, o moralinės ir dvasinės savybės. Jei amatininko šeimoje gimtų jaunuolis su „aukso" ar „sidabro" priemaišomis, tai jis turėtų priklausyti gynėjų arba valdovų klasei. Bet jei jaunuolio krūtinėje pasirodytų esąs „geležis" ar „varis", jis atsidurtų gamintojų klasėje, nors ir kažin kas būtų jo tėvai. O skirsto į klases valstybė, tiksliau — valdovai. Mokymo ir auklėjimo metu jie atrenka tuos, kurie tinka aukštesnėms klasėms.

Atrodo, kad aukštesnės klasės, ypač valdovai, Platono valstybėje yra privilegijuotos. Tie mokslo vyrai turi žinių. Tik jie sugeba operuoti idėjomis ir supranta tikrąjį gėrį. Utopijos valdovai skelbia karus, poruoja jaunuolius, seka, kad jaunimas augtų harmoningas kūnu ir dvasia. Platonas leidžia valdovams net meluoti, jei to prireikia valstybei. Tačiau ir aukštesniųjų klasių privilegijos gali pasirodyti tariamos. Tų klasių narių gyvenimas taip pat pajungiamas idėjai įgyvendinti. Asmeniniai jų interesai ignoruojami arba pateisinami tik tiek, kiek jie netrukdo idėjai. Šios klasės nariai neturi šeimų, neturi nuosavybės. Neturi nieko, kas galėtų sukelti pomėgį daiktams ir atitrauktų juos nuo aukštesnių tikslų. Gynėjai — vyrai ir moterys — gyvena bendrose stovyklose, bendrai mokosi, bendrai dirba. Jie nežino savo vaikų, vaikai — tėvų. Kiekvienas jaunuolis vyresnės kartos vyrą vadina tėvu, o vyresnis žmogus kiekvieną jaunuolį myli ir auklėja kaip savo vaiką. Tik taip valstybė ir teišgalėtų grupuoti žmones, kuriais naudotųsi kaip priemonėmis.

Platonas valstybės projektą kūrė graikams, galvodamas apie nedidelės apimties miestą-valstybę. Tačiau Graikijoje tas projektas nerado ir negalėjo rasti pritarimo. Miestai-valstybės jau buvo atgyvenę savo laiką. Artėjo imperijų laikotarpiai su jų kosmopolitinėmis pasaulėžiūromis. O ekonomiškai vergovinė Graikija buvo dar labai toli nuo to, kad jos gyvenimą galima būtų tvarkyti moksliniais pagrindais. Platonas valstybės idėją atplėšė nuo ekonominės krašto struktūros. Jis ją suabsoliutino ir net mistifikavo, pajungdamas jai žmogų ir visas jo kūrybines galias. Vieninteliu teisingumo kri-

[27] Ten pat, p. 226.

terijumi jis pripažino protą, palikdamas jį valdovo dispozicijai. Susižavėjęs Egipto visuomenės sutvarkymu ir Spartos bei Kretos militaristinėmis santvarkomis, jų pavyzdžiu Platonas kūrė utopiją, lyg ir nepastebėdamas, kad jo siūlomoji valdymo forma palieka atvirą kelią despotizmui, subjektyviam vadovavimui, piliečių iniciatyvos suvaržymui.

Platono sukurtos utopijos, kaip ir visos jo filosofijos, pagrindas iliuziškas ir prieštaringas. Tačiau ta filosofija mus domina istoriniu aspektu, kaip pirmoji objektyvaus idealizmo sistema, kurioje Platonas sugebėjo labai taikliai užčiuopti kai kurias iki šiol aktualias problemas.

Kristina Rickevičiūtė

PLATONAS
(428/427-348/347 m. p. m. e.)

Platonas gali būti dėkingas istorijai: išliko beveik visas gausus jo kūrybinis palikimas. Jį sudaro 34 dialogo forma parašyti kūriniai, „Sokrato apologija" (vienintelis Platono veikalas, parašytas ne dialogo forma), 13 laiškų ir 25 poetinės miniatiūros (epigramos). Filosofinius Platono veikalus susistemino antikos retorius Trasilas (I m. e. a.), suskirstęs juos į tetralogijas.

Platono kūrybos tyrinėtojų nuomone, iš 34 Platonui priskiriamų dialogų tik 23 nekelia abejonių, kad jų autorius tikrai yra Platonas. Tai „Kritonas", „Eutifronas", „Lachetas", „Lisijas", „Charmidas", „Protagoras", „Gorgijas", „Menonas", „Eutidemas", „Kratilas", „Hipijas Mažasis", „Fedonas", „Puota", „Fedras", „Valstybė", „Teaitetas", „Parmenidas", „Sofistas", „Politikas", „Filebas", „Timajas", „Kritijas" ir „Įstatymai".

Prie daugiau ar mažiau abejotino autentiškumo dialogų grupės priskiriama 11 (iš tų 34) dialogų: „Ionas", „Hipijas Didysis", „Meneksenas", „Tai, kas eina po Įstatymų" (manoma, kad pastarasis dialogas parašytas Platono mokinio Filipo), „Alkibiadas I", „Hiparchas", „Kleitofontas", „Minas", „Alkibiadas II", „Varžovai" ir „Feapas". Paprastai abejonių kelia tie dialogai, kurie nepaminėti Aristotelio raštuose. Tačiau abejonių pagrįstumas kai kurių dialogų atžvilgiu nevienodas. Pavyzdžiui, pirmieji keturi šios grupės dialogai kelia mažiausiai abejonių, ir dauguma tyrinėtojų jų autoriumi vis dėlto laiko Platoną ir įtraukia juos į jo raštų rinkinius. Tačiau likusius kitus šios grupės dialogus (ypač 3 paskutiniuosius) mažai kas bepriskiria Platonui.

Abejonių kelia ir daugelio Platono laiškų autorystė. Tik 3 iš jų (VI, VII ir VIII) be didesnių abejonių priskiriami Platonui.

Keletą Platono dialogų turime išverstų ir į lietuvių kalbą. Dar buržuaziniais metais prof. M. Račkauskas filosofijos žurnale „Logos" bei atskiromis knygomis paskelbė „Puotą", „Fedoną", „Kritoną", „Eutifroną" bei „Sokrato apologiją" (žr. bibliografiją šio chrestomatijos tomo gale). Tarybiniais metais šių Platono kūrinių (išskyrus „Eutifroną") vertimus M. Račkauskas iš naujo peržiūrėjo ir išleido atskira knyga „Dialogai" (1963). Tai ryškiausi ir labiausiai išbaigti formos atžvilgiu Platono kūrybos pavyzdžiai.

Šioje chrestomatijoje lietuvių skaitytojas supažindinamas dar su vienu Platono dialogu — „Valstybė", — sukurtu apie 360 m. p. m. e. Tai daugiaplanis kūrinys, užimąs vieną reikšmingiausių vietų Platono kūryboje. Jame Platonas siekia išaiškinti teisingumo problemą, tačiau, pradėjęs ją analizuoti, jis toli gražu neišsitenka šios etinės problemos rėmuose ir paliečia beveik visas pagrindines filosofines problemas. Todėl neatsitiktinai tyrinėtojai teigia, kad „Valstybėje" išdėstyta visa Platono subrendimo laikotarpio filosofinė sistema, kurioje pasigendama tik kosmologijos (ji išdėstyta „Timajuje") ir dialektikos (išdėstytos „Parmenide" ir „Sofiste").

„Valstybė" — vienas stambiausių Platono dialogų. Jį sudaro 10 knygų, iš kurių čia spausdinama tik pirmosios knygos antroji pusė ir visa septintoji knyga. Visas šis veikalas — tai ištisas Sokrato pasakojimas apie diskusiją teisingumo klausimu, įvykusią pagarsėjusio oratoriaus Kefalo namuose Pirėjuje

(netoli Atėnų). Diskusijoje dalyvavo Platono broliai — Adeimantas ir Glaukonas, pats Kefalas, jo sūnus Polemarchas ir sofistas Trasimachas — pagrindinis Sokrato oponentas. Iš teksto aišku, kad šios diskusijos klausytojai dar buvo du Kefalo sūnūs (Lisijas ir Eutidemas), sofistas Charmantidas, Trasimacho mokinys, ir kiti.

VALSTYBĖ

PIRMOJI KNYGA

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

— Tad paklausyk,— kalbėjo Trasimachas.— Aš teigiu, kad teisingumas yra tai, kas naudinga stipresniajam. Na, kodėl tu nepagiri? Ar neturi noro?

— Jeigu pirmiausia aš suprasiu, ką tu kalbi,— tariau,— dabar aš to nežinau. Tu sakai, kad teisingumas yra stipresniojo nauda. Ką tu nori tuo pasakyti, Trasimachai? Juk tu taip sakai: jeigu imtynininkas Polidamantas yra stipresnis už mus ir jo kūnui yra naudinga jautiena, tai ar šis maistas yra naudingas ir mums, kurie esame už jį silpnesni.

— Tu esi nedoras, Sokratai,— tęsė jis,— ir griebiesi kalbos, kuria gali padaryti labai daug bloga.

— Jokiu būdu, mielasis,— atsakiau,— bet pasakyk aiškiau, ką tu kalbi?

— Argi tu nežinai,— tariau,— kad vienose valstybėse įsigalėjusi tironija, kitose — demokratinė, dar kitose — aristokratinė santvarka.

— Kaipgi to nežinosi?

— Ir kad kiekvienoje valstybėje jėgą turi tas, kas yra valdžioje?

— Žinoma.

— Įstatymus gi kiekviena valdžia leidžia savo naudai: demokratija — demokratinius įstatymus, tironija — tironiškus, taip pat ir kitos valdžios. Išleidusios įstatymus, jos skelbia juos esant teisingus pavaldiniams,— tai ir yra kaip tik naudinga valdantiesiems, o jų nesilaikančius baudžia kaip įstatymų ir teisingumo pažeidėjus.

Taip aš ir kalbu, gerasai: visose valstybėse teisingumu laikoma viena ir tas pat, o būtent tai, kas naudinga valdžiai. O

ji yra jėga, štai ir išeina, jeigu kas teisingai samprotauja, kad teisingumas — visur viena ir tas pat: tai, kas naudinga stipresniajam.

— Dabar aš suprantu, ką tu kalbi. Pamėginsiu taip pat suprasti, ar tai teisinga, ar ne. Savo atsakyme, Trasimachai, naudingumą pavadinai teisingumu, nors tu man taip atsakyti draudei. Tavo, žinoma, tik pridėta „stipresniajam".

— Tur būt, nereikalingas priedas,— pasakė jis.

— Dar neaišku, gal būt, jis ir reikšmingas. Bet juk aišku, kad reikia apsvarstyti, ar tu tiesą sakai. Aš taip pat sutinku, kad teisingumas yra kažkas naudinga. Bet tu priduri „stipresniajam", o aš to nežinau, taigi reikia apsvarstyti.

— Tad apsvarstyk,— tarė jis.

— Taip ir bus,— pasakiau.— Sakyk man, ar paklusti valdžioms tu laikai teisingu dalyku?

— Taip.

— O valdžios vienoje ar kitoje valstybėje neklaidingos ar gali ir klysti?

— Žinoma, gali ir klysti,— pridūrė jis.

— Taigi, imdamosios leisti įstatymus, jos vienus įstatymus išleidžia teisingus, o kitus neteisingus. Aš taip manau. Teisingi įstatymai valdžių gerovei, o neteisingi — žalai. O tu kaip manai?

— Taip.

— Ką jie benustatytų, pavaldiniai turi tai vykdyti, ir ar tai bus teisinga?

— O kaipgi kitaip?

— Vadinasi, pagal tavo teiginį, teisinga bus vykdyti ne tai, kas yra naudinga stipresniajam, bet ir tai, kas priešinga tam, tai yra, kas nenaudinga.

— Ką tu kalbi? — tarė jis.

— Kalbu, kaip man atrodo, tą patį, ką ir tu. Geriau pasvarstykime, ar mes nepripažinome, kad valdžios atstovai, įpareigoję pavaldinius ką nors vykdyti, kartais klysta, pasirinkdami tai, kas geriausia, savo pačių valdžiai, o tuo tarpu pavaldiniams bus teisinga vykdyti bet kokius valdžios pareigūnų įsakymus. Ar mes to nepripažinsim?

— Taip, aš manau, kad pripažinsim,— atsakė jis.

— Tad pagalvok ir dar,— tariau,— juk tu pripažinai teisingu dalyku vykdyti taip pat ir tai, kas daro žalos valdžioms ir apskritai tam, kas stipresnis: kada valdžios atstovai nety-

čia įsako ką nors savo pačių žalai, tu vis tik tvirtini, kad teisinga bus vykdyti jų įsakymus. Šiuo atveju, išmintingasai Trasimachai, ar reikalas nekrypsta kaip tik ton pusėn, kad teisinga bus vykdyti kaip tik tai, kas priešinga tam, ką tu kalbi? Juk čia pavaldiniui skiriam vykdyti tai, kas yra žalinga stipresniajam.

— Taip, vardan Dzeuso, Sokratai,— atsakė Polemarchas,— tai visiškai aišku.

— Žinoma, tu jam paliudytum,— pridūrė Klitofontas.

— Kam čia reikia liudininkų? Juk pats Trasimachas pripažino, kad valdžios kartais leidžia įsakymus savo pačių žalai, tuo tarpu pavaldiniams šiuos įsakymus vykdyti jos laiko teisingu dalyku.

— Vykdyti valdžios įsakymus, Polemarchai, Trasimachas laikė teisingu dalyku.

— Teisingu dalyku jis, Kleitofontai, laikė taip pat ir tai, kas naudinga stipresniajam. Nustatęs šiuos du teiginius, jis dargi sutiko, kad stipresnieji kartais įsakinėja tai, kas jiems patiems žalinga, tačiau silpnesnieji ir pavaldiniai vis tiek privalo tai vykdyti. Sutinkant su šiomis prielaidomis, turėtų būti teisinga tai, kas stipresniajam naudinga, ir tai, kas stipresniajam nenaudinga.

— Bet naudinga stipresniajam Trasimachas supranta visa tai, ką pats stipresnis laiko sau naudingu dalyku,— prieštaravo Klitofontas.— Tai ir turi vykdyti silpnesnysis. Štai, ką jis pripažino teisingumu.

— Ne, Trasimachas ne tai kalbėjo,— pasakė Polemarchas.

— Ar ne vis vien, Polemarchai,— tariau,— jeigu dabar Trasimachas kalba taip, mes jį taip ir suprasime.

— Sakyk man, Trasimachai, ar tu norėjai pasakyti, kad teisinga yra visa, kas stipresniajam atrodo naudinga nepriklausomai nuo to, ar naudinga iš tiesų, ar ne? Ar taip mums reikia suprasti, ką tu kalbi?

— Visiškai ne taip,— tarė jis.— Nejaugi tu manai, kad aš stipresniu laikau tą, kuris klysta, ir kaip tik tada, kai jis klysta?

— Aš bent galvojau, kad tu taip sakai, jeigu jau sutikai, kad valdžios be priekaištų, o ne kad jos kur nors ir klysta,— atsakiau.

— Ir priekabus gi tu, Sokratai,— tarė jis,— savo samprotavimuose. Ar, pavyzdžiui, tą, kuris prastai gydo ligonius, dėl

šių jo klaidų pavadinsi gydytoju, arba skaičiavimo meistru tą, kuris klysta skaičiuodamas kaip tik tada, kai jis klysta, ir kaip tik dėl šios jo klaidos? Aš manau, kad mes tik liaudies kalba taip sakome, kad gydytojas apsiriko, skaičiavimo meistras arba gramatikos mokytojas suklydo; jeigu iš tiesų jis yra tas, kuo mes jį vadiname, aš manau, jis niekada nepadarys klaidų. O iš tiesų, jeigu tu jau taip mėgsti tikslumą,— joks savo dalyko meistras dėl to dalyko neklysta. Juk klysta tik dėl dalyko nežinojimo, tai yra dėl meistriškumo stokos. Tad kas bebūtų: menininkas, išminčius ar valdovas, jei tik jis puikiai išugdė savo meistriškumą, neklysta, nors kartais ir sakoma: gydytojas suklydo, valdovas suklydo. Ta prasme tu ir suprask mano atsakymą, o jo esmė ta, kad valdovas, žiūrint, ar jis iš tiesų yra tikras valdovas, klaidų nedaro; jis neklysta, nustatydamas tai, kas jam yra visų geriausia, o jam pavaldusis privalo tatai vykdyti. Tad, kaip jau iš pradžių sakiau, aš teisingumu vadinu visa tai, kas naudinga stipresniajam.

— Gerai,— tariau,— Trasimachai, ar tau atrodo, kad aš priekabus?

— Žinoma,— atsakė jis.

— Ar tu manai, jog samprotaudamas aš piktais kėslais daviau tau klausimus, kad tave į pokalbį įtraukčiau?

— Aš tai gerai žinau,— tarė jis,— ir tau tai nieko nepadės; nuo manęs nepaslėpsi savo piktavalių kėslų, o jeigu jau negali paslėpti, tai tau nepavyks ir nugalėti manęs pasikalbėjime.

— Aš netgi nedrįsčiau bandyti, mano brangusis,— pasakiau aš.— Tik aš taip sakau, kad tarp mūsų vėl neįvyktų nesusipratimas, klausiu: apskritai ar tiksliai tu vartoji žodį „valdovas" ir „stipresnysis", kai kalbi, jog būsią teisingiau, kad silpnesnysis kurtų stipresniajam naudingus dalykus.

— Aš turiu galvoje valdovą pačia tiksliausia žodžio prasme,— atsakė jis.— Dabar išliek savo pyktį ir šmeižk kiek galėdamas, aš tau nenusileisiu. Beje, tu to negali.

— Nejaugi tu manai,— tariau,— kad būsiu toks lengvabūdis ir pamėginsiu apkirpti liūtą, kitaip tariant, apgauti Trasimachą?

— O tu ką tik mėginai,— atrėžė jis,— nors tai ne tavo jėgoms.

— Užteks apie tai,— tariau.— Bet man pasakyk: štai tas, kurį tu neseniai tiksliai apibūdinai,— gydytojas, ar jis tik pinigų rinkėjas, ar ligonių gydytojas? Bet kalbėk tik apie tą, kuris yra tikrasis gydytojas.

— Ligonių gydytojas,— atsakė jis.

— O vairininkas? Ar jis tikras vairininkas, irkluotojų viršininkas, ar jis pats irkluotojas?

— Irkluotojų viršininkas.

— Aš manau, negalima juk atsižvelgti tik į tai, kad jis plaukioja laivu,— irkluotoju jo nepavadinsi. Jį vadina vairininku ne dėl to, kad jis ant laivo, o dėl jo mokėjimo vairuoti ir vadovauti irkluotojams.

— Teisingai,— tarė jis.

— Vadinasi, kiekvienas iš jų turi įsigijęs kokių nors naudingų žinių.

— Žinoma.

— Ar ne tam,— pasakiau,— apskritai, kad išrastų ir pagamintų tai, kas kam naudinga?

— Taip, tam,— atsakė jis.

— O bet kuris menas, nepaisant jo paties aukščiausiojo tobulumo, ar turi naudinga ką nors kita?

— Ką tu turi galvoje?

— Štai ką: jeigu mane paklaustum, —tariau,— ar mūsų kūnui pakanka būti kūnu, ar jam reikia dar ko nors, aš atsakyčiau: būtinai jam ko nors reikia. Dėl to, kad mūsų kūnas netobulas, dabar išrasti gydymo būdai, o jeigu kūnas toks, tai jis pats tuo nesitenkina. Pridėti kūnui tai, kas jam naudinga, galėtų menas. Kaip, tavo nuomone,— tariau,— teisinga būtų, jeigu taip kalbu, ar ne?

— Teisinga,— atsakė.

— Tad kaipgi? Ar pats gydymo menas netobulas? Ar apskritai kokiam nors menui reikalinga dar kokia nors kita ypatybė, kaip akis — regėjimui, ausis — girdėjimui? Todėl ar kiekvienam menui reikia pridėti dar kitą meną, kuris apspręstų, kas yra naudinga pirmajam ir kuo jį reikia papildyti? Argi pačiame mene paslėpta kažkokia netobulybė, ir kiekvienas menas reikalingas dar kito meno, kuris nustatytų, kas yra naudinga tam pirmajam, o tam apsprendžiančiam menui savo ruožtu reikia dar kito panašios rūšies meno, ir taip iki begalybės? Ar kiekvienas menas pats nustato, kas jam yra naudinga? Ar, nustatant tai, kas pataiso jo trūkumus, nereikia

nei to paties, nei kito meno? Juk mene nebūna jokio netobulumo arba klaidos ir jam nedera ieškoti naudingumo už savo paties ribų. Jeigu jis yra teisingas, jame nėra žalos ir iškraipymo, kol jis išlaiko savo nepriekaištingumą ir vientisumą. Ką gi, apžvelgsime tikslia tavo nustatyta žodžio prasme, ar tai bus taip, ar kitaip?

— Atrodo, taip.

— Vadinasi,— tariau,— gydymas tiria ne tai, kas naudinga gydymui, o tai, kas naudinga kūnui.

— Taip,— pasakė jis.

— Ir jojimas — tai, kas yra naudinga ne jojimui, o arkliams; ir koks nors kitas menas — ne tai, kas jam pačiam naudinga, nes to jam ir nereikia, o tai, kas reikalinga jo objektui.

— Atrodo, taip,— tarė jis.

— Bet juk kiekvienas menas, Trasimachai,— tai valdžia ır jėga tam, kieno jie yra.

Trasimachas, nors ir labai nenorom, bet su tuo sutiko.

— Taigi bet kurioje srityje turimas omenyje naudingumas ne stipresniajam, o silpnesniajam, kuriam jis vadovauja.

Galų gale Trasimachas su tuo sutiko, nors ir bandė priešintis. Ir kai jis sutiko, aš tariau:

— Vadinasi, gydytojas, kadangi jis yra gydytojas, visiškai neturi galvoje savęs ir nepaskiria to, kas naudinga gydytojui, o tik tai, kas naudinga ligoniui. Juk sutikome, kad tikslia šio žodžio prasme gydytojas — ne pinigų kaupėjas, o kūnų taisytojas. Ar mes su tuo nesutikome?

Trasimachas su tuo sutiko.

— Taigi ir vairininkas tikra šio žodžio prasme yra irkluotojų vadovas, o ne irkluotojas?

— Taip, kaip jau buvo pripažinta. Vadinasi, toks vairininkas, jis gi kartu ir vadovas, galįs ir įsakyti ne tai, kas naudinga vairininkui, o tai, kas naudinga irkluotojui, tai yra tam, kas jam paklūsta.

Trasimachas sunkiai tai patvirtino.

— Taigi, Trasimachai,— tariau,— ir kiekvienas, kas ką nors valdo, kartais, kadangi jis yra valdytojas, nepaiso ir neliepia to, kas jam pačiam naudinga, o tik tai, kas naudinga jo pavaldiniui, kuriam jis ir kuria. Ką jis bekalbėtų ir ką jis bedarytų, visada žiūri, kas naudinga pavaldiniui ir kas jam pridera.

Kai mes prie to priėjome ir visiems dalyviams pasidarė aišku, kad pirmesnis teisingumo aiškinimas tapo savo priešybe, Trasimachas, užuot atsakęs, tuojau paklausė:

— Pasakyk man, Sokratai, ar tu turi auklę?

— Kas su tavimi? — pasakiau.— Tu verčiau atsakytum, o ne užduotum tokius klausimus.

— Juk tavo auklė,— tarė jis,— užmiršta nušluostyti tau nosį, nors tau tai nepatogu,— tu neskiri joje avies nuo piemens.

— Kaip tai? — sutrikau aš.

— Kadangi tu manai, jog avių arba jaučių piemenys rūpinasi avių arba jaučių gerove, šeria juos ir prižiūri kokiu kitu tikslu, o ne dėl savininkų ir savo pačių gerovės, tai ir apie valdovus, kurie teisingai valdo, tu manai, kad jie su savo pavaldiniais elgiasi kažkaip kitaip, negu kas su avimis, ir kad jie dieną ir naktį kitką turi prieš akis, o ne tai, iš kur išsunkti sau naudos. Nuo teisingo ir teisingumo, nuo neteisingo ir neteisingumo tu esi taip toli, kad net nežinai, jog teisingumas ir teisinga iš esmės yra svetimas gėris, būtent tai, kas naudinga stipresniajam ir valdančiajam, paklūstančiam ir tarnaujančiam tai tikra žala, tuo tarpu neteisingumas — atvirkščiai: vadovauja, tiesą sakant, paprastiesiems ir teisingiesiems. O pavaldiniai daro tai, kas naudinga valdovui, daro jį laimingą, jam tarnaudami, o sau nė trupučio naudos neturi.

Reikia atkreipti dėmesį, kuklusis Sokratai, į tai, kad teisingas vyras visur pralaimi, palyginus su neteisingu. Visų pirma žmonių tarpusavio įsipareigojimuose, kur vienas su kitu turi kokį bendrą reikalą: niekur pagaliau nerasi, kad teisingasis turėtų daugiau, negu neteisingasis, priešingai, jis visada turi mažiau. Toliau: tarpusavio santykiuose su valstybe, kai reikia įmokėti kokius nors mokesčius, esant lygiai turtinei padėčiai, teisingasis įmoka daugiau, o neteisingasis — mažiau, o kai reikia gauti teisingajam, jis nieko negauna, o neteisingasis — daug. Taip būna tada, kai jiedu užima kokią nors valstybinę tarnybą, teisingajam, jeigu jo ir neištinka jokia kita bėda, tai namų reikalai patenka į blogesnę padėtį, nes jis negali jiems skirti pakankamai dėmesio, o iš visuomeninių reikalų jis negauna jokios naudos kaip tik dėl to, kad jis yra teisingas žmogus. Be to, dar jis užsitraukia savo giminaičių ir pažįstamų nepasitenkinimą, kad nenori jų už-

tarti, jeigu jie prieštarauja teisingumui. O neteisingajam visa būna atvirkščiai.

Aš kartoju tai, ką neseniai kalbėjau: valdžios turėjimas teikia daug galios. Dėl to apsvarstyk tai, jeigu nori spręsti, kiek kiekvienam asmeniškai naudingiau būti neteisingu, negu teisingu. Bus labai lengva tau tai suprasti, jeigu tu imsi pačią neteisingumo esmę, kad puikiai gyvena kaip tik tas, kuris pažeidžia teisingumą, o neteisingumą patyręs ir nenorįs neteisingai elgtis yra labai nelaimingas. Tokia yra tironija: ji čia patylom, čia prievarta užgrobia tai, kas jai nepriklauso, šventyklų ir valstybinį, asmeninį ir visuomeninį turtą, ir ne palaipsniui, o iš karto, tuo tarpu kai pavienis asmuo, kuris tik iš dalies pažeidžia teisingumą, apkaltinamas ir iškeliamas į viešumą, būna baudžiamas ir užsitraukia didžiausią gėdą. Tie, kurie įvykdo atskirus panašaus pobūdžio nusikaltimus, yra vadinami šventenybių išniekintojais, vergų grobikais, įsilaužėliais, plėšikais, vagimis. Maža to, jeigu kas neturi turto, o pilietis dar juos pačius pavergia, paversdamas vergais,— jį vietoj šių begėdišku vardu vadina — pažangiu ir tauriu, ir ne tik jo tautiečiai, bet ir svetimšaliai kaip tik dėl to, kad jie žino: toks žmogus pasielgė visiškai neteisingai. Juk tie, kurie peikia neteisingumą, nepeikia įvykdytų neteisingų nusikaltimų, jie tiesiog bijosi dėl savęs, kad tik patys nenukentėtų. Taip, Sokratai, jeigu neteisingumas reiškiasi plačiu mastu, jis stipresnis už teisingumą, mat, jame daugiau jėgos, laisvės ir valdingumo; teisingumas, kaip aš iš pradžių kalbėjau, yra tai, kas naudinga stipresniajam, o neteisingumas iš tikrųjų yra naudingumas pats savaime.

Tai pasakęs, Trasimachas lyg vanotojas, paleidęs žodžių srautą ir užpylęs jais mūsų ausis, ketino išeiti, tačiau dalyvaujantieji jo neišleido, priversdami pasilikti ir savo žodžius patvirtinti argumentais. Ir aš pats labai to norėjau, todėl ir pasakiau:

— Trasimachai, tu esi nuostabus žmogus, užuot pamokęs mus vienaip ar kitaip, tu rengiesi išeiti. Gal laikai smulkmena imtis aptarinėti tokį dalyką, o gal tai ne gyvenimo būdas, pagal kurį kiekvienas iš mūsų turėtų gyventi su didžiausia nauda sau?

— Aš manau,— atsakė Trasimachas,— kad tai kiek kitaip.

— Atrodo,— tariau,— tau nėra reikalo į mus kreipti dėmesio ir rūpintis mumis, ar mes gyvensime blogiau, ar geriau,

nežinodami to, ką tu, tavo žodžiais tariant, žinai. Bet, mano brangusis, pasistenk atskleisti tatai ir mums. Mūsų čia tiek daug susirinko, kad, jeigu tu mums padarysi šią malonę, bus anaiptol ne blogas, o tik geras darbas. Kai dėl mano nuomonės, tai aš tau sakau, kad nesu įsitikinęs ir nemanau, jog neteisingumas naudingesnis už teisingumą, netgi tada, kai neteisingumui suteikta visiška veikimo laisvė. Galimas daiktas, mano brangusis, kad kas nors neteisingas; sakykim, kad jis gali pasielgti neteisingai arba slapta, arba prievarta, vis dėlto tai manęs neįtikina, kad neteisingumas naudingesnis už teisingumą. Galimas daiktas, kad ir kas nors kitas iš mūsų, ne tik aš, susidarė tokį įspūdį. Tad įtikink mus kaip reikiant, gerbiamas Trasimachai, kad mūsų sprendimas neteisingas, juk mes teisingumą laikome aukščiau už neteisingumą.

— Ir tave įtikinti? — paklausė Trasimachas.— Jeigu tavęs neįtikino tai, ką aš dabar kalbėjau, ką dar man daryti su tavimi? Ar griebtis argumentų ir juos brukti į tavo sielą?

— Vardan Dzeuso,— tariau,— tik ne to! Tu visų pirma laikais tų pačių pažiūrų, kurias jau išreiškei, o jeigu jas pakeitei, pasakyk apie tai atvirai ir mūsų neapgaudinėk. Dabar, Trasimachai, matai, kad mes norime ankstesnį dalyką dar kartą apsvarstyti; duodamas iš pradžių tikro gydytojo apibrėžimą, tu nepagalvojai, kad to tikslumo reikia ir toliau laikytis, kalbant ir apie tikrą piemenį, bet manai, kad jis gano avis, nes jis yra piemuo, nepriskirdamas jam aukščiausios gerovės, žiūri į jį ne kitaip, o kaip į kažkokį smaguriautoją, besiruošiantį gerai pasivaišinti už stalo arba besivaikantį pelno,— tarsi jis būtų gobšas, o ne piemuo. Tuo tarpu piemens darbui svarbu, kad jis atitiktų ne ką nors kita, o savo tiesioginę paskirtį ir, be to, geriausiu būdu, tada avys ir bus pačios geriausios; tokio darbo užteks šiam tikslui pasiekti, kol jame neatsiras trūkumų. Dėl to aš manau, kad dabar mes būtinai turime sutikti, jog kiekviena valdžia, kadangi ji yra valdžia, turi omenyje gerovę ne kieno kito, o to, kas jai pavaldus, jos globojamas valstybiniu ir asmeniniu mastu. Ir nejaugi tu manai, kad tie, kurie valdo valstybes,— tikri valdovai,— valdo jas gera valia?

— Vardan Dzeuso,— atsakė jis,— ne tik manau, bet ir tikrai žinau.

— Ar tikrai,— tariau,— Trasimachai, tu negalvoji, kad joks valdovas nenori valdyti gera valia ir visi reikalauja atlygini-

mo dėl to, jog iš jų valdymo bus naudos ne jiems patiems, o jų pavaldiniams? Pasakyk man štai ką, ar mes ne dėl to skiriame vieną meną nuo kito, kad kiekvienas iš jų turi savo sritį? Tik nepasakyk, mano brangusis, ko nors netikėto, keisto,— kitaip mes niekada nebaigsime.

— Iš tikrųjų,— tarė jis,— nes kaip tik tuo jis yra kitas.

— Taigi kiekvienas menas mums teikia kokios nors ypatingos naudos, o ne naudos apskritai: pavyzdžiui, gydymas — sveikatos, laivo vairavimas — saugumo plaukimo metu ir taip toliau.

— Žinoma.

— Taigi ir užmokestis už darbą yra atlyginimas? Juk tam jis ir skirtas. Ar gydymą ir laivo vairavimą tu laikai vienu ir tuo pačiu? Tu nori, tuo remdamasis, viską tiksliai apibrėžti, o jeigu kas nors, bevairuodamas laivą, pasveiksta, nes jam eina į naudą plaukiojimas jūromis, ar tu dėl to būsi linkęs plaukiojimą jūromis vadinti gydymu?

— Žinoma, ne,— atsakė jis.

— Aš taip pat manau, kad, jeigu kas, dirbdamas samdiniu, pasveiksta, tu nesakysi, jog tai atlyginimas už darbą?

— Žinoma, ne.

— Tad ką gi? Ir gydymo, nepaisant to, kad gydantysis tiek daug dirba, tu nevadinsi menu dirbti už atlyginimą?

— Nevadinsiu.

— Taigi mes su tavimi sutinkame, kad kiekvienas menas savaip naudingas?

— Tegu būna taip.

— Tad kokios naudos turi visi meistrai? Aišku, jie jos turi iš to, kad jie kartu dalyvauja tame reikale, kuris jiems atneša naudos.

— Matyt, taip,— atsakė jis.

— Mes teigiame, kad nauda, kurią gauna meistrai, uždirbantieji atlyginimą, iš dalies tenka jiems dėl to, kad jie, be to, dar atlyginimui gauti pajungia savo profesiją.

Jis sunkiai su tuo sutiko.

— Iš dalies šią naudą, būtent atlyginimą, gaus ne visi iš kiekvieno meno, geriau tai apžvelgę, matysime, kad gydymo menas teikia sveikatos, o darbo užmokestis — algą, iš statybos meno kyla namai, o jį lydintis darbo užmokestis — aprūpina alga. Panašiai ir kiti menai: kiekviena sritis turi sa-

vo darbą ir atneša naudos tam, kam ji skirta. Bet, jeigu prie šio meno nepriskiriamas užmokestis, ar iš savo meno turi naudos meistras?

— Matyt, ne,— tarė jis.

— Vadinasi, jam nėra jokios naudos, kai jis veltui dirba?

— Aš taip manau. Taigi, Trasimachai, dabar mums jau aišku, kad joks menas ir joks valdymas neduoda meistrui naudos, bet, kaip mes tada ir kalbėjome, jis duoda ją ir skiria savo pavaldiniui, turėdamas omenyje tai, kas naudinga silpnesniajam, o ne stipresniajam. Dėl to aš ką tik sakiau, brangusis Trasimachai, kad niekas savo gera valia netrokšta valdyti ir taisyti kitų trūkumų, bet, priešingai, kiekvienas reikalauja atlyginimo; mat, kas sugeba puikiai panaudoti savo meną, tas niekada neveikia ir nevaldo savo gerovei, bet tik didžiausiai savo pavaldinių gerovei. Dėl to imantis valdyti turi gauti atlyginimą arba pinigais, arba pagarba, arba atsisakąs valdyti — bausme.

— Kaip tu manai, Sokratai? — tarė Glaukonas.— Pirmuosius du atlyginimo būdus aš žinau, bet kad tu ir bausmę priskyrei prie atlyginimo, to aš nesuprantu.

— Vadinasi,— tariau,— tu nesupranti pačių geriausių žmonių atlyginimo, dėl kurio ir valdo geriausi žmonės, kai jie nori valdyti. Argi tu nežinai, kad garbės ir pinigų geismas — laikomi gėda, argi ne taip yra?

— Aš tai žinau,— atsakė jis.

— Tad geri žmonės,— tariau,— dėl to ir nesutinka valdyti nei dėl pinigų, nei dėl garbės: jie nenori vadintis nei samdiniais, viešai gaudami atlyginimą už valdymą, nei vagimis, slapta bežarstančiais jos naudą; savo ruožtu ir garbė jų netraukia, nes jie ne garbėtroškos. Kad jie sutiktų valdyti, juos reikia įpareigoti ir pavartoti bausmes. Štai čia, tur būt, svarbiausia, kodėl laikoma gėdingu dalyku savanoriškai siekti valdžios, nesulaukiant įpareigojimo. O labai akivaizdus paliudijimas — tai už tave blogesnio žmogaus buvimas valdžioje, tau nesutikus valdyti. Man atrodo, kaip tik vengdami tokios bausmės, rimti žmonės, patekę į valdžią, ir valdo; jie imasi valdyti tada ne dėl to, kad siekia kažko geresnio ir randa jame pasitenkinimo, bet iš reikalo, neturėdami galimybės šį dalyką pavesti kam nors kitam, kuris būtų geresnis už juos arba į juos panašus.

— Jeigu valstybė susidėtų vien tik iš gerų žmonių, tur būt, būtų ginčijamasi dėl nebuvimo kam valdyti, kaip dabar ginčijamasi dėl valdžios. Iš to aišku, kad iš esmės tikras valdovas turi omenyje ne tai, kas naudinga jam, o tai, kas naudinga pavaldiniui, taigi kiekvienas žmogus, kuris tai supranta, užuot rūpinęsis kito nauda, bemeilija, kad kiti pasirūpintų jo nauda. Aš visiškai nenusileidžiu Trasimachui, jog teisingumas neva yra tai, kas naudinga stipresniajam. Bet tai mes dar apsvarstysime vėliau. Man atrodo, jog daug svarbesnis neseniai pasakytas Trasimacho teiginys, kad neteisingo žmogaus gyvenimas yra geresnis už teisingo žmogaus gyvenimą. O tu, Glaukonai,— tariau,— katrą pasirenki? Katras iš šių dviejų teiginių, tavo nuomone, teisingesnis?

— Mano nuomone,— atsakė Glaukonas,— teisingesnis teisingo žmogaus gyvenimas.

— O tu girdėjai,— paklausiau,— kiek daug gero Trasimachas ką tik priskyrė neteisingo žmogaus gyvenimui?

— Girdėjau,— atsakė jis,— bet tuo negaliu patikėti.

— Tad, ar nori, mes jį įtikinsime, jeigu mums kaip nors pavyks, kad jo teiginys neteisingas?

— Kaip nenorėsi,— pasakė Glaukonas.

— Tačiau jeigu mes,— tariau,— imsime pertraukinėti savo kalba jo kalbą, dėstydami teisingumo pranašumą, o paskui vėl kalbės jis, o po jo vėl mes, tai reikės vesti nurodytų teigiamybių apyskaitą ir jas vertinti, o kad galėtume spręsti, kiek jų kiekvienas iš mūsų pateikė savo kiekviename atsakyme, mums prireiks teisėjo, bet, jeigu mes tirsime, kaip tai darėme ką tik dabar, tardysime vieni kitus suprasdami, mes kartu būsime ir teisėjai, ir gynėjai.

— Žinoma,— pasakė jis.

— Katras iš šių dviejų būdų tau patinka? — paklausiau.

— Antrasis,— atsakė jis.

— Na, Trasimachai,— tariau,— papasakok mums iš pradžios. Tu teigi, kad tikras neteisingumas naudingesnis už netikrą teisingumą.

— Žinoma, aš tai teigiu,— tarė jis,— o kodėl, aš jau pasakiau.

— Na, o ką tu manai apie tai: ar tu vieną iš jų vadini dorybe, o kitą — nedorybe?

— O kodėl gi ne?

— Vadinasi, dorybe tu vadinsi teisingumą, o nedorybe — neteisingumą?

— Suprantama, brangusis! Kaip tik tai aš ir kalbu, kad neteisingumas — naudingas, o teisingumas — ne!

— Bet kaipgi reikia sakyti?

— Kaip tik atvirkščiai,— atsakė jis.

— Nejaugi teisingumas — nedorybė?

— Ne, bet jis labai taurus savanoriškumas.

— Bet ar tu neteisingumą vadini piktavališkumu?

— Ne, tai geras patarėjas,— atsakė jis.

— Argi tau, Trasimachai, neteisingieji atrodo protingi ir geri?

— Bent tie,— atsakė jis,— kurie sugeba neteisingumą atvesti į tobulumą ir gali užvaldyti ištisas valstybes ir tautas. O tu, tur būt, manei, jog aš kalbu apie tuos, kurie išpiauna pinigines. Beje, ir tai teisinga, kol nebus išaiškinta. Bet apie juos neverta priminti; kitas dalykas tai, apie ką aš dabar kalbėjau.

— Man puikiai žinoma,— tariau,— ką tu nori pasakyti, bet mane stebina, kad neteisingumą tu priskiri prie dorybių ir išmintingumo, o teisingumą — priešingai.

— Žinoma, kaip tik taip.

— Tai jau perdaug griežta, drauge, ir nelengva žinoti, ką čia galima pasakyti. Jeigu tu teigtum, kad neteisingumas naudingas, bet tuo atveju, kaip ir kiti žmonės, tu pripažintum, kad jis yra nedorybė arba kažkas gėdinga, ir mes galėtume kaip nors sutikti su visų priimtomis pažiūromis.

O dabar aišku, kad tu teigi, jog neteisingumas — gražus ir galingas, ir jam priskiri visa tai, ką mes priskyrėme teisingumui, jeigu tu jau išdrįsai neteisingumą priskirti prie dorybių ir išmintingumo.

— Tu aiškini labai teisingai,— pasakė jis.

— Bet tokiu atveju, tiesa, nereikia smulkiai svarstyti mūsų pasikalbėjimo, kol tu, kiek aš pastebiu, kalbi iš tikrųjų tai, ką galvoji. Man atrodo, Trasimachai, kad tu dabar nė kiek nejuokauji, bet sakai tai, kas tau atrodo teisinga.

— Ar tau ne vis vien,— tarė jis,— ar man tai atrodo, ar ne? Juk mano teiginio tu nepaneigi.

— Žinoma, ne,— atsakiau,— nors tai neturi reikšmės. Bet pamėgink, be to, dar pasakyti štai ką: ar tau atrodo, kad tei-

singas žmogus norėtų turėti kokią nors pirmenybę prieš kitą teisingą žmogų?

— Nė kiek,— tarė jis,— kitaip jis nebūtų toks mandagus ir geraširdis, kaip dabar matome.

— O teisingumo reikaluose?

— Taip pat ir teisingumo reikaluose,— atsakė jis.

— O ar jis galėtų siekti pirmenybės prieš neteisingą žmogų ir ar tai laikytų teisingu dalyku? Ar jis nelaikytų to teisingu dalyku?

— Jis turėtų tai laikyti teisingu dalyku,— atsakė jis.

— Aš ne to klausiu,— pasakiau,— bet to, ar teisingasis tai laiko reikalingu ir ar jis nori turėti daugiau, negu neteisingasis?

— Taip, žinoma, taip.

— O neteisingasis žmogus? Nejaugi jis norės pirmauti prieš neteisingą žmogų, taip pat teisingumo reikaluose?

— O kodėl gi ne? — atsakė jis.— Juk jis veržiasi į tai, kad turėtų už visus daugiau.

— Vadinasi, neteisingas žmogus sieks pirmenybės prieš kitą neteisingą žmogų ir jo veiklą ir su juo grumsis už tai, kad pats galėtų gauti kiek galima daugiau?

— Taip, tai tiesa.

— Vadinasi,— tariau,— mes pasakytume taip: teisingas žmogus nori turėti pirmenybę ne prieš panašų į jį žmogų, bet prieš tą, kuris į jį nepanašus, tuo tarpu jis, kaip neteisingas, nori ją turėti prieš abu — ir prieš tą, kuris panašus į jį, ir prieš tą, kuris į jį nepanašus.

— Labai gerai pasakyta,— tarė jis.

— O juk neteisingas žmogus,— tariau,— būna protingas ir įžymus, o teisingas — nei tas, nei kitas.

— Ir tai teisinga,— pasakė jis.

— Vadinasi,— tęsiau toliau,— neteisingas žmogus būna panašus į protingą ir įžymų žmogų, o teisingas, priešingai, nepanašus?

— Kaipgi žmogus,— tarė jis,— negalėtų būti panašus į tokius, kaip jis, jeigu jis pats toks? O jeigu jis ne toks, tai ir nepanašus.

— Puiku, vadinasi, kiekvienas iš jų abiejų toks, kaip tie, į kuriuos jis panašus.

— O kodėl jis galėtų būti kitoks? — tęsė jis.

— Tegu bus taip. Bet pasakyk, Trasimachai, ar tu vadini vieną žmogų muzikos žinovu, o kitą ne?

— Taip.

— Katras gi iš jų išmanantis, o katras ne?

— Muzikos žinovas, aišku, išmanantis, o nežinovas — neišmanantis.

— Taigi išmanantis yra geras, o neišmanantis — blogas.

— Taip.

— O su gydymu? Ar ne tas pat?

— Tas pat.

— Mano gerasai, kaip, tavo nuomone, muzikos žinovas, derinąs lyrą, įtempdamas ir atleisdamas stygas, siekia ko nors daugiau, negu žinovas?

— Mano nuomone, ne.

— Na, o būti pranašesniu už nemokantį derinti tonų?

— Žinoma,— tarė jis.

— O gydytojas? Skirdamas vienokį ar kitokį maistą ir gėrimą, siekia ko nors daugiau, negu būti gydytoju ir išmanyti gydymo meną?

— Žinoma, ne.

— Ar jis nori pranokti ką nors kitą, pranašesnį už negydymo žinovą?

— Taip.

— Tad apžvelk kiekvieną žinojimą ir nežinojimą, ir kaip tu manai, ar koks nors žinovas siekia savo veiksmais ir pasisakymais daugiau, negu kitas to paties dalyko žinovas, arba toje pat srityje, kaip ir tas, kuris į jį panašus?

— Tur būt, aš turiu sutikti su pastaruoju teiginiu,— atsakė.

— O kaip su nežinančiu? Argi jis nenorėtų tapti pranašesnis už žinovą ar kokį nežinovą?

— Gal būt.

— Bet ar žinovas išmintingas žmogus?

— Atrodo.

— O išmintingas žmogus geras?

— Taip.

— Taigi geras ir išmintingas žmogus nenorės būti pranašesnis už panašų į jį, o tik už tą, kuris į jį nepanašus, tai yra jam priešingas.

— Gal būt,— tarė jis.

— O blogas ir neišmanėlis ims lygiuotis tiek į panašų į jį patį, tiek ir į tą, kuris į jį nepanašus?

— Atrodo.

— Taigi, Trasimachai,— tariau,— neteisingas žmogus nenori pranokti ir pranašesnio už tą, kuris į jį nepanašus, ir už tą, kuris panašus. Ar tu ne taip kalbėjai?

— Žinoma, taip,— atsakė jis.

— O teisingas žmogus ar nenorės pralenkti pranašesnio už panašius į jį ar tik už tą, kuris į jį nepanašus?

— Taip.

— Taigi teisingas žmogus panašus į išmintingą ir garbingą žmogų, o neteisingas — į blogą ir neišmanėlį.

— Atrodo, kad taip.

— Bet mes juk jau pripažinome, kad į kurį katras iš dviejų panašus, toks yra kiekvienas iš jų.

— Pripažinome.

— Taigi mums atrodė, kad teisingasis — tai žmogus garbingas ir išmintingas, o neteisingasis — neišmanėlis ir negarbingas.

Nors Trasimachas su tuo ir sutiko, bet ne taip lengvai, kaip aš dabar jums tai pasakoju, o vos vos. Be to, jis gerokai suprakaitavo ir tuo labiau, kad tai buvo vasara. Čia aš ir pamačiau pirmą kartą, kad net Trasimachas gali parausti. Po to, kai mudu abu pripažinome, kad teisingumas — tai dorybė ir išmintingumas, o neteisingumas — blogybė ir neišmanymas, aš pasakiau:

— Tegu bus taip. Tai laikysime jau mūsų nuspręstu dalyku, bet mes dar sakėme, kad neteisingumas galingas. Ar tu, Trasimachai, neatsimeni?

— Atsimenu,— atsakė jis.— Bet aš tuo nepatenkintas, ką tu dabar teigi, ir turiu dėl to šį tą pasakyti.

Beje, jeigu aš pradėsiu kalbėti, esu tikras, kad tu tai pavadinsi tauškalais. O leidęs man kalbėti tai, ką aš noriu, arba, jeigu tau patinka klausti, klausk, o aš tau kartosiu, lyg senelėms, pasakojančioms pasakas, tai linktelėdamas, tai purtydamas galvą.

— Tik jokiu būdu,— tariau,— ne prieš savo nusistatymą.

— Pasistengsiu,— atsakė,— kad tu būtum patenkintas manimi, jeigu tu neleidi man kalbėti. Ko tu dar nori iš manęs?

— Nieko, vardan Dzeuso,— atsakiau,— jeigu tu taip darysi, daryk, o aš tave klausiu.

— Tad klausk.

— Aš klausiu to paties, ko ir neseniai klausiau, kad mūsų svarstymas eitų tvarkingai, o būtent, koks santykis yra tarp teisingumo ir neteisingumo? Juk anksčiau buvo pasakyta, kad neteisingumas ir galingesnis, ir stipresnis už teisingumą. Dabar gi,— pridūriau,— jeigu iš tiesų tas išmintingumas ir dorybė yra teisingumas, manau, lengvai paaiškės, kad jis ir stipresnis už neteisingumą, kuris yra ne kas kita, kaip nedorybė. Tai jau kiekvienas turėtų suprasti.

Bet aš jokiu būdu nelinkėčiau, Trasimachai, apie tai taip blogai galvoti, o verčiau galvok šitaip: ar tu galėtum pripažinti, kad valstybė gali būti neteisinga ir neteisingu būdu gali mėginti pavergti kitas valstybes ir jas laikyti pavergtas?

— O kodėl gi ne?— atsakė jis.— Ypač tai gali įvykdyti pati geriausia valstybė, visiškai tobula ir neteisinga.

— Aš suprantu,— tariau,— kad toks buvo tavo teiginys. Bet aš štai kaip jį svarstau: ar valstybė, kuri yra stipresnė už kitą valstybę, įgyja savo jėgą nepriklausomai nuo teisingumo, ar ji net labai susijusi su teisingumu?

— Jeigu, — atsakė jis,— kaip tu neseniai kalbėjai, teisingumas yra susijęs su išmintingumu, tai valstybė yra susijusi su teisingumu, jeigu taip, kaip aš kalbėjau, tai — su neteisingumu.

— Mane, Trasimachai, labai džiugina, kad tu nesakai tiesiog „taip" arba „ne", bet atsakai gana maloniai.

— Tai tau,— tarė jis,— norėdamas įsiteikti.

— Ir gerai darai. Įsiteik man dar štai kuo: pasakyk, kaip, tavo nuomone, ar galėtų ką nors padaryti valstybė ar kariuomenė, plėšikai, vagys arba dar kokie žmonės, neteisingai imdamiesi išvien kokio nors dalyko, jeigu jie neteisingai veiktų vienas prieš kitą?

— Žinoma, ne,— atsakė jis.

— O jeigu jie neteisingai neveiktų, kaip tada, galėtų?

— Žinoma!

— Juk, Trasimachai, neteisingumas sukelia nesantaikas, neapykantą, vaidus, o teisingumas — sutarimą ir draugystę. Ar ne taip?

— Tebūna taip,— tarė jis,— kad tavęs neužpykdyčiau.

— Tai gražu iš tavo pusės, gerbiamasis. Pasakyk man dar štai ką: jeigu neteisingumui, kur jis bebūtų, būdinga sukelti visur neapykantą, tai jis, suklestėjęs žmonėse, vis tiek, ar jie

laisvi, ar vergai, ar neprivers neapkęsti vienas kito, neims jie vaidytis taip, kad jiems pasidarys neįmanoma veikti išvien?

— Žinoma.

— Bet kaip, jeigu neteisingumas kyla tarp dviejų, ar nesusipyks, nenirš vienas ant kito, netaps vienas kito priešu ir netgi teisingųjų žmonių priešu?

— Taip, jie bus priešai,— atsakė jis.

— O jeigu, Trasimachai, nuostabus žmogau, neteisingumas kyla tik viename žmoguje, ar tada jis netenka jam būdingos jėgos, ar, priešingai, jis turės jos nė kiek ne mažiau?

— Tegu sau turi nė kiek ne mažiau,— atsakė jis.

— Bet jis turi, kaip matyt, kažkokią jėgą, kad, kur tik neteisingumas bekiltų — valstybėje, giminėje, kariuomenėje ar kur kitur, jis visų pirma paralyžiuoja šių grupių veiksmus, nes šie veiksmai susiję su juo pačiu, juk jis veda prie kivirčų, nesutarimų, prie vidinės ir išorinės nesantaikos, taip pat prie teisingo priešininko. Argi ne taip?

— Žinoma, taip.

— Netgi, manau, jeigu jis glūdi ir viename žmoguje, jis padaro visa tai, kas jam būdinga padaryti. Pirmiausia jis daro jį neveiklų, nes jis ginčijasi ir pykstasi pats su savimi, jis priešas ir sau pačiam, ir teisingiems žmonėms. Ar ne taip?

— Taip.

— Bet, mano drauge, o kaip dievai, ar jie teisingi?

— Tegu būna taip,— atsakė jis.

— O dievams, Trasimachai, neteisingasis — priešas, o teisingasis — draugas.

— Gardžiuokis šiuo savo samprotavimu,— tarė jis,— tik drąsiau. Aš tau nesipriešinsiu, kad neįsigyčiau neapykantos čia esančių tarpe.

— Na, tai papildyk šias mano vaišes dar ir kitais atsakymais,— tęsiau aš,— panašiai kaip tu tai darei dabar. Paaiškėjo, kad teisingi žmonės išmintingesni, geresni ir tinkamesni veikti, o neteisingi, priešingai, nieko kartu veikti negali; juk tie, apie kuriuos sakome, kad jie, kaip neteisingi, kadaise buvo ką nors kartu šauniai įvykdę,— tiesą sakant, ne pilnai,— nes jeigu jie būtų visai neteisingi, tai šiuo atveju vienas kito nepasigailėtų, bet, aišku, juose gyvena teisingumo

pradas, kuris padarė tai, kad vienas prieš kitą, lygiai kaip ir prieš tuos, prieš kuriuos jie buvo nusistatę, nevartojo neteisingumo ir be jo pagalbos jie įvykdė tai, ką įvykdė. Neteisingumui juos kurstė jiems būdingas neteisingumas, bet jie pasidarė tik pusiau blogi, nes visiškai blogi ir tikrai neteisingi žmonės negali ir veikti. Štai kaip aš tai suprantu, o ne taip, kaip tu pirmiau sakei.

Bet mums dar lieka išsiaiškinti tai, ką mes ką tik ryžomės panagrinėti, tai yra, ar geriau sekasi gyventi teisingiems žmonėms, ar neteisingiems, ir ar jie yra laimingesni. Nors, mano nuomone, tai jau ir dabar aišku iš to, kas pasakyta, vis dėlto tai turi būti išsamiau apsvarstyta, nes čia kalbama ne apie tai, kas pakliūva, o apie tai, kaip reikia gyventi.

— Tad apsvarstyk tai,— atsakė jis.

— Aš tą ir darau,— tariau,— bet pasakyk man, ar, tavo nuomone, arkliui būdinga kokia nors veikla?

— Mano nuomone, taip.

— Ar tu nemanytum, kad arklio ar kieno nors kito veikla yra tai, kas gali būti įvykdyta tik jo paties dėka, ir kad geriausiai gali būti įvykdyta?

— Nesuprantu,— atsakė jis.

— Štai kaip: ar tu galėtum matyti kuo nors kitu, o ne akimis?

— Žinoma, ne.

— Na, o girdėti kuo nors kitu, o ne ausimis?

— Jokiu būdu.

— Tad mes teisingai galėtume sakyti, kad tatai yra šių daiktų veikla?

— Žinoma. Bet kaip? Ar vynuogienojo šakelę tu galėtum nupiauti kardu, peiliu ir kitomis priemonėmis?

— O kodėl ne?

— Bet niekuo kitu, manau, taip gerai nenupiausi, kaip sodininko peiliu, kuris tam tik ir padarytas.

— Tai tiesa.

— Ar mes tai nelaikysime veikla?

— Laikysime.

— Dabar, aš manau, tu geriau turėtum suprasti, ką aš norėjau sužinoti, klausdamas, ar kiekvieno daikto veikla nebus tai, ką kas nors įvykdo tik pats arba daugiausia naudodamasis kitu kuriuo nors daiktu?

— Žinoma,— atsakė jis,— aš tai suprantu ir man atrodo, kad tai ir yra kiekvieno daikto veikla.

— Gerai,— tariau.— O ar tau neatrodo, kad kiekvienas daiktas, kuris turi savo veiklą, turi ir savo dorybę? Grįžkime prie to paties: mes pripažįstame, kad akys turi savo veiklą?

— Turi.

— Taigi akys turi ir savo dorybę.

— Ir dorybę.

— Na, o ausys turi savo veiklą?

— Taip.

— Vadinasi, ir savo dorybę.

— Taip, ir dorybę.

— O su visais kitais daiktais ar ne taip yra?

— Taip.

— Palauk. Ar akys galėtų gerai atlikti savo veiklą, jeigu jos neturėtų joms reikalingos dorybės, o, priešingai, dorybės vietoj — vien tik niekšybę?

— Ką tai reiškia?— paklausė jis.— Vietoj regėjimo tu, tur būt, turi galvoje visišką aklumą.

— Kaip tik regėjimas,— tariau,— ir sudaro akių dorybę; bet aš ne to klausiu, o to, ar, turėdamos būdingą dorybę, akys gerai atlieka savo veiklą, o blogybę — blogai?

— Teisingai kalbi.

— Ir ausys, neturėdamos joms būdingų dorybių, blogai atlieka savo veiklą?

— Žinoma.

— Ar mes ir viskam taikysime šią taisyklę?

— Mano nuomone, taip.

— Tada pasvarstyk štai ką: ar siela turi kokią nors veiklą, kurios negali atlikti niekas kitas: pavyzdžiui, rūpintis, valdyti, tartis ir panašiai? Ar yra kas nors kita, išskyrus sielą, kam pilnateisiškai mes galėtume šitą veiklą priskirti ir pasakyti, kad tai jo veikla?

— Kito tokio nėra.

— Ir vėl — gyvenimas: ar mes pripažinsime, kad tai sielos veikla?

— Be abejo,— atsakė jis.

— Taigi ir pripažįstame, kad visa tai sielai teikia kažkokia būdinga ypatybė.

— Pripažįstame.

— O netekusi šios ypatybės, Trasimachai, ar siela galėtų gerai atlikti savo veiklą, ar tai neįmanoma?

— Neįmanoma.

— Iš to išeina, kad bloga siela blogai valdo ir blogai rūpinasi, o gera siela visa tai gerai atlieka.

— Būtinai.

— Bet juk mes sutikome, kad teisingumas yra sielos dorybė, o neteisingumas — blogybė.

— Taip, sutikome.

— Vadinasi, teisinga siela ir teisingas žmogus gyvens gerai, o neteisingas — blogai.

— Atrodo,— tarė jis,— pagal tavo samprotavimą, taip.

— Beje, kuris žmogus gyvena garbingai, tas yra taurus ir laimingas, o kuris gyvena negarbingai — kaip tik priešingai.

— O kaipgi kitaip?

— Taigi teisingasis — laimingas, o neteisingasis — nelaimingas.

— Bet kokia nauda būti nelaimingu? Kitas dalykas būti laimingu.

— O kaipgi kitaip?

— Taigi, laimingasai Trasimachai, neteisingumas niekada negali būti naudingesnis už teisingumą.

— Na, Sokratai,— tarė jis,— tebūna tau Bendidijuose ši puota.

— Vaišini tu, Trasimachai,— tariau,— man vėl tapdamas toks malonus ir nustojęs pykti. Beje, aš nepakankamai pavaišinau,— tai mano, o ne tavo kaltė. Kaip smaguriautojai,— kiek jiems ko bepaduotų į stalą, jie puola prie kiekvieno valgio, kad ir jo paragautų, nors dar nepakankamai pasimėgavo ankstesniu valgiu, taip, mano nuomone, ir aš: nerasdamas atsakymo į tai, ką mes iš pradžių svarstėme, o būtent į klausimą, kas yra teisingumas, aš jį mečiau ir ėmiausi svarstyti, ar jis bus blogybė ir nemokšiškumas, ar, priešingai,— išmintingumas ir dorybė; o paskui, kai aš pritariau teiginiui, kad teisingumas naudingesnis už neteisingumą, nesusilaikiau neperėjęs nuo to klausimo prie šito. Taip ir išėjo, kad dabar aš neturėjau jokios naudos iš šio pasikalbėjimo. Jei aš nežinau, kas yra teisingumas, vargu ar žinosiu, ar jis yra dorybė, ar ne, ir ar jį turįs — nelaimingas, ar, priešingai, yra laimingas.

— Po to,— pasakiau,— tu gali palyginti mūsų žmogiškąją prigimtį su žmonijos apšvieta ir neapšvieta štai kokiu būdu. Pažiūrėk: juk žmonės yra tarsi požeminiame būste, panašiame į olą, kur per visą jos ilgį tęsiasi platus šviesulys. Iš pat jaunystės ant jų kojų ir ant sprando — pančiai, žmonės negali pajudėti iš vietos, ir jie mato tik tai, kas yra tiesiai prieš jų akis, nes pasukti galvos dėl šių pančių jie negali. Žmonės atsukti nugaromis į šviesą, einančią iš ugnies, kuri degdama kyla aukštyn toli nuo jų, o tarp ugnies ir kalinių aukštai eina kelias, pažvelgus — aptvertas neaukšta siena, lyg pertvara, už kurios juokdariai sustato savo padėjėjus, kai virš pertvaros rodo lėles.

— Įsivaizduoju,— tarė jis.

— Įsivaizduok, kad už šios scenos kiti žmonės neša įvairius rakandus, laikydami juos taip, kad jie matomi virš sienos; jie neša ir statulas, ir visokius gyvųjų būtybių atvaizdus, padarytus iš akmens ir medžio. Be to, kaip atrodo, vieni iš nešančių kalbasi, kiti tyli.

— Įdomiai tu pieši keistų kalinių vaizdą,— tarė jis.

— Panašų į mus. Visų pirma, ar tu manai, kad, būdami tokioje padėtyje, žmonės ką nors mato, sava ar svetima, išskyrus šešėlius, kuriuos atspindi ugnis ant esančios prieš juos olos sienos?

— Kaipgi jie gali matyti,— tarė jis,— ką nors kita, kai visą gyvenimą jie priversti laikyti galvą nejudant.

— O daiktai, kuriuos perneša ten, už sienos? Ar ne tas pat yra ir su mumis?

— Taip, yra.

— Jeigu kaliniai galėtų vienas su kitu kalbėtis, ar, tu manai, jie negalvotų duodą pavadinimus kaip tik tam, ką jie mato?

— Būtinai taip.

— Toliau. Jeigu jų aidas kalėjime atspindėtų tai, ką tik žmonės, eidami pro šalį, ištaria, ar, tu manai, šiuos garsus jie priskirtų kam nors kitam, o ne praeinančiam šešėliui?

— Vardan Dzeuso, aš to nemanau,— tarė jis.

— Tokie kaliniai tikrai laikytų tiesa einančių pro šalį daiktų šešėlį.

— Tai visiškai neišvengiama,— atsakė jis.

— Pasek,— tęsiau aš,— jų išlaisvinimą iš beprotiškos nelaisvės ir išgijimą iš jos, kitaip sakant, tarsi visa tai juose slypėtų, jeigu su jais natūraliu būdu būtų atsitikę kažkas panašaus.

Kai kuriam iš jų nuims pančius, lieps tuojau keltis, pasukti sprandą, pasivaikščioti, pažvelgti aukštyn — į šviesos pusę, jam bus sunku atlikti visa tai, kadangi jis nepajėgs žiūrėti į tuos daiktus, akinančios šviesos apšviestus, ir tų daiktų, kuriuos jis anksčiau matė, šešėlį. Ir kaip tu manai, ką jis pasakys, kai jam ims kalbėti, kad anksčiau jis matė niekniekius, o dabar, jam prisiartinus prie tikrovės ir žvelgiant į tikresnius dalykus, jis galėtų įgyti teisingą požiūrį? Be to, jeigu ims rodyti, šviesai krintant į daiktą, ir klausti, kas tai, ir, be to, dar vers jį įspėti! Ar tu nemanai, kad tai jį labai apsunkins, ir jis pagalvos, kad daugiau tiesos yra ten, ką jis anksčiau matė, negu ten, ką jam dabar rodo?

— Žinoma, taip pagalvos,— atsakė jis.

— O jeigu privers žiūrėti tiesiog į pačią šviesą, ar nesuskaus jam akys, ir ar jis greitai grįš prie to, ką jis pajėgia matyti, manydamas, kad iš tiesų tai tikresni už tuos daiktus, kuriuos jam parodo?

— Taip, iš tikrųjų taip,— tarė jis.

— O jeigu,— tęsiau,— kas ims jėga jį tempti iš ten į viršų, į kalną, ir nepaleis tol, kol jo neištrauks į saulės šviesą, ar jis nekentės ir nesipiktins tokia prievarta? O kada tik jis beišeitų į šviesą, jis būtų taip apakintas spinduliavimo, kad negalėtų įžiūrėti nė vieno iš tų daiktų, apie kurių tikrumą dabar jam kalba.

— Taip, iš karto,— pritarė jis,— to negalėtų.

— Čia reikia pripratimo, norint matyti visa tai, kas ten viršuje. Reikia pradėti nuo paties lengviausio: iš pradžių žiūrėti į šešėlius, paskui — į žmonių ir įvairių daiktų atspindžius vandenyje, o tik po to — į pačius daiktus; be to, visa tai, kas yra ant dangaus, ir patį dangų jam būtų lengviau matyti ne dieną, o naktį, tai yra lengviau žiūrėti į žvaigždžių šviesą ir į Mėnulį, o ne į Saulę ir jos šviesą.

— Be abejo.

— Ir pagaliau aš manau, kad šis žmogus galėtų žiūrėti jau į pačią Saulę, esančią aukštai danguje, ir stebėti jos ypaty-

bes, atsisakydamas jos apgaulingo atspindžio stebėjimo vandenyje arba kur nors kitur.

— Žinoma,— tarė jis.

— Ir tada jau jis padarys išvadą, kad nuo Saulės priklauso ir metų laikai, ir metų keitimasis, ir kad ji vadovauja visam, kas matoma erdvėje, kad ji kažkokiu būdu yra priežastis viso, ką šis žmogus ir kiti kaliniai matė anksčiau oloje.

— Aišku,— pridūrė,— po šių stebėjimų jis prieis tokią išvadą.

— Kaip tai? Atsimindamas savo ankstesnį būstą, tą išmintį ir įkalintus draugus, ar jis nepalaikys savo padėties pasikeitimo laime ir ar gailėsis savo draugų?

— Ir netgi labai.

— O jeigu jie tenai gerbė ir gyrė vienas kitą, o pasižymėjusį geriausiu regėjimu, stebint slenkančius pro šalį daiktus, apdovanojo, kadangi tas geriau už kitus įsiminė, kas paprastai pasirodo pirma, kas paskui, o kas ir vienu metu, ir todėl išpranašavo ateitį, tai, kaip tu manai, trokštų visa to tas, kas jau išsilaisvino iš pančių, ir ar pavydėtų jis tam, kurį kaliniai gerbia ir kuris jų tarpe šį tą reiškia? O gal jis patirtų tai, apie ką kalba Homeras, tai yra labiausiai norėtų „kaip lauke bedirbdamas padienis pas neturtingą artoją duoną uždirbt kasdieninę" ir greičiau tik iš reikalo apsimesti kaliniu, bet negyventi kaip jie?

— Aš bent taip manau,— pritarė jis,— kad toks pajėgtų iškęsti viską, negu taip gyventi.

— Apmąstyk dar ir štai ką,— tęsiau,— jeigu toks žmogus vėl ten nusileistų ir sėstų vėl į tą pačią vietą, tai ar jo neapakintų tamsoje plieskianti stipri Saulės šviesa?

— Dar ir kaip,— tarė jis.

— O jeigu jam vėl tektų rungtyniauti su šiais amžinais kaliniais, stebint tuos šešėlius, kol jo regėjimas neatbuks ir akys nepripras,— o tam būtų reikalinga nemaža laiko,— ar neatrodytų jis juokingas? Ir apie jį imtų kalbėti, kad iš aukštybių jis grįžo su sugadintu regėjimu, vadinasi, neverta netgi mėginti eiti aukštyn. O apsiėmusio išlaisvinti kalinius ir vedančio juos aukštyn, ar jie to neužmuštų, jeigu tik jis pakliūtų jiems į rankas?

— Būtinai,— tarė jis.

— Tai štai, mano brangusis Glaukonai,— tęsiau toliau,— šį palyginimą reikia taikyti viskam, kas buvo pasakyta anksčiau: sritis, kurią apima regėjimas, panaši į kalėjimo būstą, o šviesa, sklindanti nuo ugnies, panaši į Saulės jėgą. Kopimas aukštyn ir stebėjimas daiktų, esančių aukštyje,— tai sielos pakilimas į protu pasiekiamą sritį. Panorėjęs išgirsti šią išganingą mano mintį, tu nesuklystum. O ji, dievaži, yra teisinga. Štai kas man atrodo: visame tame, kas regima, gėrio idėja — tai sunkiai atskiriama riba, bet reikia ją ten tik atskirti, ir iš čia peršasi išvada, kad kaip tik ji — visa to, kas teisinga ir gražu, priežastis. Regėjimo srityje ji gimdo šviesą ir jos valdovą, o proto srityje ji pati — valdovė, nuo kurios priklauso tiesa ir išmanymas. Į ją turi žiūrėti tas, kas nori sąmoningai veikti tiek privačiame, tiek ir visuomeniniame gyvenime.

— Sutinku su tavimi ir aš,— pasakė jis,— kiek išgaliu.

— Tad eik su manimi išvien,— tariau,— dar štai kur ir nesistebėdamas, kad žmonės, prie visa to priėję, nenori užsiimti žmogiškais reikalais; jų sielos visada siekia aukštumų. Taip, tai natūralu, jei tik atitinka aukščiau nupieštą vaizdą.

— Taip, tai tiesa,— tarė.

— Ką gi? Ar nuostabu, tavo nuomone, jeigu kas nors,— tariau,— pereidamas nuo dieviškų stebėjimų prie skurdžių žmogiškųjų, pasirodo menkas, dargi labai juokingas? Regėjimas dar nepriprato, o, tarp kitko, pirm, negu jis pripranta prie supančios tamsos, jį verčia pasisakyti teisme arba dar kur nors ir kovoti, ginant teisingumą žodžiais, apibūdinančiais tuos šešėlius taip, kad tenka ginčytis dėl jų taip, kaip mąsto žmonės, niekada nematę paties teisingumo.

— Taip, čia nėra nieko nuostabaus,— pritarė jis.

— Kiekvienas, kuris svarsto,— atsakiau,— tegu prisimena, kad regėjimas yra pažeidžiamas dėl dviejų priežasčių: kai pereinama iš šviesos į tamsą, ir atvirkščiai — iš tamsos į šviesą. Tas pat būna ir su siela: juk nesunku suprasti, kad sutrikusi siela negali ko nors įžiūrėti. Užuot tuščiai juokusis, geriau pasekti, ar ši siela atėjo iš šviesesnio gyvenimo ir, patekusi į neįprastą aplinką, aptemo, ar, priešingai, perėjusi nuo visiško tamsumo į šviesų gyvenimą, ji apako dėl akinančio spindėjimo: šitokia jos padėtis, ir tokį gyvenimą galima laikyti laime, o aną pirmąjį — tik užjausti. Tačiau, jeigu, žiū-

rėdamas į ją, kažkas vis tik pasirenka juoką, tegu jis mažiau juokiasi iš anos, o ne iš tos, kuri pasirodė iš aukštybės, iš šviesos.

— Tu labai teisingai kalbi,— pasakė jis.

— Jeigu tai teisinga, štai kaip mes privalome galvoti apie tą sielą: visai ne tai, ką kai kurie asmenys kalba apie ją, sakydami, kad neva žmogaus sieloje nėra sugebėjimo žinoti ir jie jį ten įdeda, panašiai kaip įdėtų į nereges akis regėjimą.

— Tikrai, jie taip teigia,— kalbėjo jis.

— O šis mūsų svarstymas,— pridūriau,— parodo, kad kiekvieno sieloje yra toks sugebėjimas; sieloje yra ir priemonė, padedanti kiekvienam išmokti. Bet kaip akiai negalima krypti nuo tamsos į šviesą kitaip, kaip kartu su visu kūnu, taip visa siela reikia nusigręžti nuo visa to, kas tamsu: tada žmogaus sugebėjimas pažinti aprėptų būties stebėjimą ir tai, kas jame ryškiausia, o tai, kaip mes teigiame, ir yra gerovė. Ar ne tiesa?

— Taip.

— Kaip tik čia,— tęsiau,— ir galėtų pasireikšti sukimosi menas — kokiu būdu lengviausiai ir veiksmingiausiai galima žmogų pakreipti: tai visiškai nereiškia įdėti į jį sugebėjimą — jis jame jau yra, bet, neteisingai pakreiptas, jis žiūri ne ten, kur reikia. Štai čia ir reikia pridėti jėgos.

— Atrodo, taip,— pasakė.

— Kai kurios aiškios sielos savybės labai artimos toms pačioms kūno savybėms: iš esmės žmoguje iš pradžių jų gali ir nebūti, jos vystosi vėliau lavinimo būdu ir tampa įpročiu. Bet sugebėjimas suprasti, kaip matyti, daugiau yra dieviškos kilmės: jis niekada nepraranda savo jėgos, bet, priklausomai nuo kryptingumo, būna tai naudingas ir tinkamas, tai netinkamas ir dargi kenksmingas. Argi tu nepastebėjai, kad tarp vadinamųjų paikų, o iš tikro protingų žmonių yra labai įžvalgi sielutė ir kaip jie kiaurai permato tai, ko jiems reikia. Vadinasi, jų regėjimas neblogas, bet jis priverstas tarnauti jų ydoms, ir kuo aštriau jie mato, tuo daugiau padaro bloga.

— Žinoma,— atsakė jis.

— Tačiau jeigu iš pat pradžių, dar vaikystėje,— papildžiau,— tokius įgimtus polinkius, kurie, tartum švininis svambalas, traukia sielą į apsirijimą, į gardumynus bei kitus įvairius smaližiavimus ir kreipia jos žvilgsnį žemyn, tai, išsiva-

davus iš visa to, siela kryptų prie tiesos, ir tie patys žmonės pradėtų tada skirti taip pat aštriai, kaip dabar, kai jų žvilgsnis yra nukreiptas ten.

— Žinoma,— tarė.

— Ką gi? O ar tai natūralu,— tęsiau aš,— ir ar būtinai neišplaukia iš to, kas anksčiau pasakyta, toks dalykas: valstybei valdyti netinka tiek neapsišvietę ir nesusigaudą tiesoje žmonės, tiek ir tie, kuriems visą gyvenimą lemta tobulintis,— pirmieji dėl to, kad jų gyvenime nėra vieno tikslo, kurio siekdami jie turėtų veikti, kad nepadarytų asmeniniame arba visuomeniniame gyvenime klaidų, o antrieji — dėl to, kad jie ims veikti gera valia, manydami, jog jau gyvendami persikėlė į Laimingųjų salą.

— Tai tiesa,— pasakė.

— Jeigu mes — valstybės įkūrėjai — iš savo pusės versime geriausius iš prigimties asmenis mokytis to pažinimo, kurį anksčiau pavadinome aukščiausiu, tai yra mokėjimu matyti gerovę ir ją pasiekti, tai, kai, aukštai pakilę, jie pakankamai pasimokys, mes jiems neleisime to, kas mūsų laikais jiems leidžiama.

— Ką tu turi omenyje?

— Mes neleisime,— tęsiau,— jiems pasilikti ten, viršūnėje, dėl nenoro vėl nusileisti pas tuos kalinius, taigi, būdami skurde ar varge, anie turės su šiais dalintis darbais ir pagarba.

— Išeina, mes būsime neteisingi tiems pasižymėjusiems žmonėms, ir dėl mūsų jie gyvens blogiau, negu galėtų.

— Tu vėl užmiršai, mano drauge,— kalbėjau aš,— kad įstatymas užsibrėžęs siekti ne vieno kokio nors sluoksnio, o valstybės gerovės. Tai įtikinėjimu, tai jėga jis suburia visus piliečius, veikdamas taip, kad jie vienas kitam būtų naudingi tiek, kiek jie apskritai gali būti naudingi visai visuomenei. Pasižymėjusius žmones jis įjungia į valstybę ne dėl to, kad jiems suteiktų galimybę pasitraukti kur kas nori, bet kad pats galėtų pasinaudoti jais, stiprinant valstybę.

— Tiesa,— tarė,— aš apie tai buvau pamiršęs.

— Žiūrėk, Glaukonai,— pasakiau,— mes, be abejo, neliksim neteisūs filosofų atžvilgiu, kaip kad ir anie yra teisūs mūsų atžvilgiu, priedo jiems pateiksime tik teisingą reikalavimą, priversdami juos rūpintis kitais ir stovėti jų interesų sargyboje. Mes taip jiems pasakysime: „Visose kitose vals-

tybėse žmonės, belinkstantys į filosofiją, turi teisę nedalyvauti valstybiniuose reikaluose dėl to, kad tie žmonės tapo tokiais, nepaisant valstybinės santvarkos, nes tai, kas savaime išauga, niekam neturi dėkoti už jo išmaitinimą, ir negali kilti noras, kad būtų apmokėta už jo išlaidas. O mes jus pagimdėme. Jūsų pačių ir kitų piliečių tarpe, panašiai kaip ir bičių spiečiuose, būna vadų ir karalių. Jūs išauklėti geriau ir kultūringiau, negu tie filosofai, ir esate už juos tinkamesni ir vienu, ir kitu atžvilgiu. Dėl to jūs privalote kiekvienas savo ruožtu įsimaišyti tarp kitų žmonių ir priprasti stebėti tamsias jų gyvenimo puses. Apsipratę jūs tūkstantį kartų geriau, negu ten gyvenantieji, pamatysite ir pažinsite, ką reiškia kiekvienas šešėlis ir vaizdas, kieno jis yra, nes jūs jau anksčiau regėjote tiesą visa to, kas gražu, teisinga ir gera. Tada mūsų valstybė su jūsų pagalba bus sukurta jau ne miegant, kaip dabar yra daugumoje valstybių, kur vyksta tarpusavio karai ir tariamos kovos dėl valdžios, o tarsi kažkokia didelė gerovė". Tiesą sakant, yra taip: kur mažiausiai siekia valdžios tie, kuriems dera valdyti, ten valstybė valdoma visų geriausiai ir visai nėra kivirčų; visai kitaip būna valstybėje, kur valdantieji nusiteikę kitaip.

— Be abejo,— patvirtino jis.

— Bet tu manai, kad mūsų augintiniai, tai girdėdami, mūsų nebeklausys ir nepanorės dirbti, kiekvienas savo ruožtu drauge su piliečiais, o verčiau norės visą laiką gyventi vienas su kitu grynosios būties srityje?

— To negali būti,— tarė jis,— dėl to, kad mes kreipiamės į teisingus žmones su mūsų teisingu reikalavimu. Bet, šiaip ar taip, kiekvienas iš jų eis valdyti tik dėl to, kad tai būtina,— visai priešingai šių laikų vadovams bet kurioje valstybėje.

— Taip jau yra, mano brangusis,— kalbėjau aš,— jeigu tiems, kuriems nusimato valdymas, tu rasi geresnį gyvenimo būdą, negu valdžios vadeles, tada gali būti tikras sukūręs valstybę su gera valstybine santvarka. Juk tokioje valstybėje valdys tik tie, kurie iš tikrųjų turtingi, ir ne auksu, o tuo, kuo privalo būti turtingas laimingasis: dorybingu ir protingu gyvenimu. Jeigu nuskurdėliai ir beturčiai siekia visuomeninės gerovės, tikėdamiesi išpešti iš ten sau kąsnį, tada negali būti gerovės: valdžia tampa kažkuo, dėl ko galima

ginčytis, o panašaus pobūdžio naminiai, vidiniai karai žudo ir dalyvaujančius juose kitus piliečius.

— Visai teisingai,— pridūrė jis.

— Ar tu gali paminėti dar kokį nors gyvenimo būdą, išreiškiantį panieką valstybinėms pareigoms, išskyrus tai, kas paskirta teisingajai filosofijai?

— Vardan Dzeuso, ne,— ištarė jis.

— Tačiau iš to neišplaukia, kad į valdžią ateitų tie, kurie tiesiog į ją įjunko. O jei ne, su tuo kovos šios srities varžovai.

— Kaipgi ne?

— Kuriuos gi kitus tu priversi stovėti valstybės sargyboje, jeigu ne tuos, kurie puikiai nusimano, kaip geriausiai valdyti valstybę, be to, turi ir kitas retas ypatybes, gyvena dorybingiau, negu valstybiniai veikėjai?

— Jokius kitus,— atšovė jis.

— Jei nori, pažvelgsime, kokiu būdu pasidaro tokie žmonės ir su kieno pagalba galima ištraukti juos į viršų, į šviesą, panašiai kaip pagal padavimą kai kurie iš Hado pakilo į dievus?

— Kaipgi aš nenorėsiu,— pasakė jis.

— Bet, kaip regis, ar tai būtų ne tas pat, kas apversti šukę; juk reikia sielą iš kokios nors apsiniaukusios dienos ištraukti į tikrą dienos šviesą, ir tokį kilimą mes tikrai pavadinsime veržimusi prie išmintingumo.

— Žinoma.

— Tad ar mums nedera panagrinėti, kokios rūšies pažinimas turi tokią galimybę?

— Kaipgi ne.

— Tad koks gi būtų tas pažinimas, Glaukonai, patraukęs sielą nuo jo užuomazgos iki būties? Bet vos aš daviau šį klausimą, štai kas man šovė į galvą: argi mes nekalbėjome, kad būsimieji filosofai būtinai turi savo jaunystėje visų pirma susipažinti su karo reikalais?

— Kalbėjome.

— Vadinasi, tas pažinimas, kurio mes ieškome, turi būti dar ir tuo papildytas.

— O kuo?

— Jis turi būti naudingas kariams.

— Žinoma, turi,— tarė jis,— jeigu tai tik galima.

— Kaip mes jau kalbėjome anksčiau, jų auklėjimui pas mus padeda gimnastikos pratimai ir muzikos menas.

— Tai jau buvo,— atsakė jis.

— Tarp kitko, iš gimnastikos tikimasi to, kas gali atsirasti ir išnykti,— juk nuo jos priklauso, ar kūno stiprumas didėja, ar mažėja.

— Atrodo.

— O tai jau būtų visiškai ne tas, ieškomasis, pažinimas.

— Ne.

— Bet toks muzikos menas, apie kurį mes anksčiau buvome užsiminę, gal būt, ir būtų?

— O kaip tik jis,— atsakė,— jeigu tu atsimeni, muzikos menas yra tartum atsvara gimnastikai; juk jis lavina sargybos papročius harmonijos, kuri juos apdailina, dėka; žinių muzikos menas neduoda, tik nuoseklumą, kuris suteikia jų veiksmams ritmą. Jų kalbose taip pat pasireiškia įgimtos muzikinio meno savybės, ar tai jos būtų pagražintos, ar artimesnės tiesai. Bet pažinimo, vedančio prie tos gerovės, kurios tu dabar ieškai, muzikos mene visai nėra.

— Tu labai tiksliai man priminei,— tariau,— iš tikrųjų jame nieko tokio nėra, kaip mes kalbėjome. Bet, mielas Glaukonai, kur jis galėtų būti? Juk visi menai pasirodė šiurkštoki.

— Bet koks gi pažinimas be tų menų?

— Palauk,— pasakiau,— jeigu, išskyrus juos, mes nieko kito neturime, imkime tai, kas tinka jiems visiems.

— O kas?

— Tai bendra, ką turi bet kuris menas, taip pat protas bei žinojimas; tai, ką kiekvienas žmogus privalo pažinti.

— Kas gi tai? — paklausė.

— Tai niekis,— tęsiau aš,— reikia skirti, kas yra vienas, du ir trys. Apskritai aš tai vadinu skaičiumi ir skaičiavimu. Ar ne taip yra, kad bet kuris menas ir žinojimas privalo turėti reikalą su tuo?

— Kaip tik taip,— pasakė jis.

— Taigi,— tariau,— ir karo menas?

— Ir jam,— tarė jis,— tatai išties neišvengiama.

— Tarp kitko,— pasakiau,— tragedijose Palamedas kiekvieną kartą suveikia taip, kad Agamemnono pasirodymas karvedžiu sukelia užkrečiantį juoką. Juk Palamedas — skaičių išradėjas — ten kalba apie save, ar tu nepamiršai, kad bū-

tent jis suskirstė kariuomenę būriais prie Iliono, suskaičiavo laivus ir visa kita, lyg jie iki tol nebuvo suskaičiuoti, matyt, Agamemnonas netgi nežinojo, kiek jis pats turi kojų, jeigu jis nemokėjo skaičiuoti! Koks gi jis gali būti vadas, tavo nuomone?

— Nevykęs,— tarė jis,— jeigu tik taip buvo.

— Ar mes pripažinsime,— paklausiau,— kad vadui yra būtinas tas mokslas, tai yra kad jis mokėtų apskaičiuoti ir suskaičiuoti?

— Tai būtina,— tęsė jis,— jeigu jis nori ką nors suprasti karo reikaluose, dar daugiau, jeigu jis apskritai nori būti žmogumi.

— Bet ar tu pastebi,— tariau,— šiame moksle tą pat, ką ir aš?

— O ką būtent?

— Visa prigimtimi jis verčia žmogų mąstyti, tai yra tai, ko mes su tavimi ieškome, bet juo niekas nesinaudoja tikrai kaip mokslu, turinčiu ryšių su būtimi.

— Ką tu pasakei? — paklausė jis.

— Pamėginsiu savo mintį paaiškinti,— tariau.— Bet kaip aš pats sau nusistatau skirtumą tarp to, kas mus veda prie mūsų svarstymo objekto, o kas ne, tai ir tu kartu su manimi pažiūrėk, atvirai kalbant, su kuo tu sutinki, o su kuo ne, kad mes galėtume išsiaiškinti, ar teisingi mano spėjimai.

— Tad dėstyk,— pritarė jis.

— Aš dėstau, o tu žiūrėk. Kažkas mūsų pojūčiuose neragina mūsų mąstymo toliau tyrinėti dėl to, kad pakankamai ta kryptimi veikia patys pojūčiai, bet kažkas ryžtingai reikalauja tokio tyrinėjimo, kadangi pojūtis neduoda nieko tikra.

— Aišku,— tarė jis,— kad tu kalbi apie objektus, matomus iš tolo, lyg neaiškioje migloje.

— Ne visai,— tęsiau,— tu pagavai mano mintį!

— Bet apie ką gi tu kalbi? — paklausė.

— Nėra noro,— tęsiau,— tyrinėti tai, kas tuo pačiu metu nesukelia priešingo pojūčio; mane traukia tyrinėti priešingus pojūčius, nes vienas pojūtis randa nė kiek ne daugiau, kaip ir antras, jam priešingas, vis vien, ar šis pojūtis liečia daiktus, esančius arti, ar toli. Tu tai aiškiai suprasi iš tokio pavyzdžio: štai, sakysim, trys pirštai — mažasis pirštas, smilius ir didysis.

— Taip,— pasakė jis.

— Sakysim, kad aš apie juos kalbu kaip apie objektus, svarstomus iš arti, bet atkreipki dėmesį štai į ką.

— Į ką gi?

— Kiekvienas jų iš esmės yra pirštas — šiuo atžvilgiu tarp jų nėra jokio skirtumo, vis tiek, ar tu žiūri į kraštinį, ar vidurinį, ar jis baltas ar juodas, storas ar plonas, ir taip toliau. Dėl viso to daugumos žmonių siela nepriversta kreiptis į mąstymą, klausdama: „O kas gi tai, tiesą sakant, tas — pirštas?" todėl, kad regėjimas niekada jai neparodė, jog pirštas kartu yra ir kažkas priešinga pirštui.

— Žinoma, neparodė,— ištarė jis.

— Taip,— pasakiau,— suprantama, tai nepaskatina ir neverčia mąstyti.

— Žinoma.

— O toliau? Argi galima tinkamai apibrėžti, matant tik didesnį arba mažesnį pirštą, ir argi regėjimui nėra skirtumo, koks pirštas yra viduryje, o koks iš krašto? O neapčiupinėjus ar galima tiksliai apibrėžti, ar pirštas storas ar plonas, minkštas ar kietas? Taip ir kiti pojūčiai, ar ne per silpnai apibrėžia visa tai?

Su kiekvienu iš jų juk būna taip: pojūtis, skirtas apibrėžti kietumui, turi tikti ir minkštumo apibrėžimui, dėl to ir praneša sielai, kad vieną ir tą patį daiktą jis pagauna ir kaip kietą, ir kaip minkštą.

— Taip,— patvirtino.

— Panašiais atvejais,— tęsiau aš,— siela pati nesuvokia, ką reiškia šis pojūtis kaip kietas, nes tą patį daiktą jis vadina minkštu. Tas pat ir su lengvo bei sunkaus pojūčiu: siela nesupranta, ar šis daiktas lengvas, ar sunkus, jeigu suvokiama sunkų kaip lengvą, o lengvą kaip sunkų.

— Tokius dalykus,— pasakė jis,— sielai keisti ir reikia apsvarstyti.

— Aišku,— tariau,— kad, esant tokioms aplinkybėms, siela, pasitelkusi samprotavimą ir apsvarstymą, visų pirma mėgina susigaudyti, ar apie vieną, ar apie du įvairius objektus jai praneša pojūtis vienu arba kitu atveju.

— Kaipgi kitaip?

— Ir jeigu paaiškėja, kad tai du objektai, tai kiekvienas iš jų pasirodys ir ne tuo, ir tuo pačiu.

— Taip.

— Jeigu kiekvienas iš jų — vienas, o kartu ir du, tai šie

du bus mąstyme atskirti, nes, jeigu du neatskirti, jie mąstomi jau ne kaip du, o kaip vienas.

— Teisingai.

— Juk mes teigiame, kad regėjimas suvokia didelį ir mažą ne atskirai, o kaip kažką sujungta, ar ne tiesa?

— Taip.

— Šiam mąstymui išaiškinti savo ruožtu reikia apsvarstyti didelį ir mažą, bet ne jiems susijungus, o atskirai: čia visiška priešybė regėjimui.

— Teisingai.

— Šiaip ar taip, dėl to mums visų pirma kyla klausimas: kas gi tatai iš tikrųjų — dìdelis ar mažas?

— Kaip tik dėl to.

— Ir todėl viena mes vadiname protu pasiekiamu, o kita — regėjimu.

— Visai teisingai,— tarė.

— Tai kaip tik aš ir bandžiau dabar pasakyti: kažkas paskatina protą veikti, o kažkas — ne. Tai, kas veikia pojūtį vienu metu su jo priešybe, aš apibrėžiau kaip paskatinantį, o kas taip neveikia, tai ir nesukels minties.

— Dabar aš jau supratau,— pasakė jis,— ir man atrodo, kad taip yra.

— Toliau. Kokiai iš šių dviejų kategorijų priklauso vienetas ir skaičius?

— Nesuprantu,— tarė jis.

— O tu iš to, kas anksčiau pasakyta,— kalbėjau,— padaryk išvadą. Jeigu kažkas viena, ar tai regėjimas, ar koks kitas jutimas, pakankamai gerai suprantama savaime, tai nekyla noro išaiškinti jo esmę, kaip aš tai parodžiau pavyzdžiu su pirštais. Jeigu jame nuolat yra ir kažkokia priešybė ir ji atrodo skirtinga ne daugiau, kaip jo priešybė, tada reikia jau kokio nors sprendimo; šiuo atveju siela priversta abejoti, ieškoti, nerimti ir kelti sau klausimą, kas yra vienetas? Taigi šio atskiro vieneto pažinimas vestų ir skatintų stebėti būtį.

— Bet, žinoma,— kalbėjo jis,— tai ne mažiau pastebima ir tuo atveju, kai mes stebime tapatų: vieną ir tą patį matome ir kaip viena, ir kaip begalinę daugybę.

— Jeigu taip būna,— pasakiau aš,— su vienetu, tai ar ne tas pat ir su kiekvienu skaičiumi apskritai?

— Kaipgi kitaip?

— Bet juk aritmetika, skaičiavimas yra tiktai apie skaičių?

— Žinoma.

— Ir atrodo, kad kaip tik jie artina prie tiesos.

— Nuostabiausiu būdu.

— Vadinasi, jie priklauso tam pažinimui, kurio mes ieškojome. Kariui būtina įsisavinti kariuomenės rikiuotę, o filosofui — pasiekti esmę kiekvieną kartą, kai jis išneria iš tapimo srities, kitaip jis niekada netaps mąstytoju.

— Taip,— patvirtino jis.

— O juk mūsų sargas — jis ir karys, ir filosofas.

— Kas toks?

— Šis mokslas, Glaukonai, tinka nustatyti dėsnį ir visus, kurie renkasi užimti aukščiausias pareigas valstybėje ir įtikina kreiptis į skaičiavimo meną, dėl to juo jie turės užsiimti ne kaip pakliūva, o taip, kad pačiu mąstymu pradėtų stebėti skaičių prigimtį, ne dėl pirkimo-pardavimo, kuo užsiima pirkliai ir prekiautojai, bet dėl karinių tikslų ir kad palengvintų pačiai sielai jos kreipimąsi nuo tapimo į teisingą būtį.

— Puikiai,— sutiko jis.

— Iš tikrųjų,— tęsiau,— dabar, panagrinėjus skaičiavimo meną, aš suprantu, koks jis subtilus ir daug kur naudingas mums, mūsų tikslui, jeigu griebiamasi jį pažinti, o ne prekiauti juo.

— O kuo būtent? — paklausė.

— Tuo, apie ką mes ką tik kalbėjome: jis stipriai kelia sielą aukštyn ir verčia mąstyti apie skaičius, jokiu būdu neleisdamas, kad kas nors keistų juos turinčiais skaičių, matomais ir apčiuopiamais kūnais. Tu juk žinai, kad stipriai pasikaustę šiame moksle išdrįs ir atmes mėginimą čia pat suskirstyti patį vienetą, bet, jeigu tu vis dėlto jį susmulkinsi, jie būgštaudami vėl padaugins dalis, tarsi vienetas pasirodytų ne vienetu, o dalimis daugelio, vieno.

— Labai teisingai kalbi,— pritarė jis.

— Kaip tu manai, Glaukonai, jeigu jų paklaustume: „Garbingieji žmonės, apie kokius skaičius jūs galvojate? Ar ne apie tuos, kuriuose vienetas iš tikrųjų toks, kokiu jūs jį laikote,— tai yra kiekvienas vienetas lygus kiekvienam vienetui, nė kiek nuo jo nesiskiria ir neturi jokių dalių?"— kaip tu manai, ką jie atsakytų?

— Taip, mano nuomone, jie kalba apie tuos skaičius, kurie prieinami tik mąstymui, o kitaip jais jokiu būdu negalima naudotis.

— Štai tu ir matai,— sakau,— mano drauge, kad mums būtinai reikalingas šis mokslas, jeigu pasirodo, kad jis priverčia sielą naudotis pačiu mąstymu dėl pačios tiesos.

— Ir kaip sumaniai tai daro,— tarė jis.

— Ką gi? Ar teko tau stebėti, kaip žmonės su įgimtais sugebėjimais skaičiavimui būna imlūs, galima sakyti, visiems mokslams? Dargi visi tie, kurie lėtai suvokia, jeigu jie to mokomi ir lavinami, tai nors jie iš to neturėtų sau jokios naudos, vis tiek jie darytųsi imlesni, negu buvo anksčiau.

— Taip yra,— pritarė jis.

— Iš tiesų, aš manau, tu nelengvai ir nedaugelį rasi tokių, kurie suteiktų tam, kuris moko, dargi stropiam, didesnių sunkumų už šitą.

— Žinoma, ne.

— Dėl viso to ir negalima palikti nuošalyje tokio mokslo, priešingai, kaip tik juo reikia auklėti žmones, turinčius puikius įgimtus gabumus.

— Aš su tavimi sutinku.

— Vadinasi, tegu tai būna,— pasakiau,— mūsų pirma prielaida. Tad apsvarstykime antrą, susijusią, beje, su pirma: ar mums tai tinka?

— Kas būtent? Ar tu kalbi apie geometriją? — paklausė.

— Kaip tik apie ją,— atsakiau.

— Žiūrint, kiek ji yra pritaikoma karo dalykuose,— tarė jis,— aišku, kad tinka. Įrengiant stovyklas, pasirenkant vietoves, telkiant ir išdėstant kariuomenę ir kitaip rikiuojant tiek kovos metu, tiek ir žygiuose, žinoma, paaiškės skirtumas tarp geometrijos žinovų ir tų, kurie jos nemoka.

— Bet tam,— tęsiau aš,— pakaktų kokios nors nežymios geometrijos dalies ir skaičiavimo. Tačiau reikia išnagrinėti svarbiausią jos dalį, kuri plačiau vartojama: ar ji nukreipta į mūsų tikslą, ar ji padeda įžiūrėti gėrio idėją? Taip, atsakome, padeda žmogaus sielai kreiptis į tą sritį, kurioje yra didžiausia būties laimė — o juk tai ji ir turi pamatyti bet kuriuo būdu.

— Tu teisus,— kalbėjo jis.

— Vadinasi, jeigu geometrija priverčia prasiskverbti į būtį, ji mums reikalinga, jeigu į tapimą — tada ne.

— Mes taip teigiame.

— Bet, jeigu kas truputį žino geometrijoje tvarką, neginčys, kad šis mokslas visiškai priešingas tiems žodiniams posakiams, kuriuos vartoja tuo mokslu užsiimą.

— Tai yra? — paklausė jis.

— Jie kalba labai žaismingai ir dirbtinai. Tartum, užimti praktiškais dalykais ir turėdami omenyje šio dalyko svarbą, jie vartoja pasakymus „sudarysime keturkampį", „nubrėšime liniją", „pridėsime" ir taip toliau: visa tai taip ir girdisi iš jų lūpų. O tuo tarpu visa tai yra mokslas, kuriuo naudojasi pažinimo tikslais.

— Suprantama,— pritarė jis.

— Ar mums neaptarti dar ir štai ko?

— O ko?

— Tai mokslo, kuriuo naudojasi amžinajai būčiai pažinti, o ne tai, kas atsiranda ir žūsta.

— Geras aptarimas,— tarė jis,— iš tikrųjų, geometrija — tai amžinosios būties pažinimas.

— Vadinasi, kilnusis, ji traukia sielą prie tiesos ir veikia šią filosofinę mintį, stengdamasi ją kelti aukštyn, tuo tarpu kai pas mus dabar darosi priešingai, negu reikėtų.

— Taip, dargi labai,— pabrėžė jis.

— Vadinasi,— tęsiau aš,— reikia kaip galima griežčiau įsakyti, kad piliečiai dėl gražaus miesto jokiu būdu neapleistų geometrijos: juk, ir būdama antraeilė, ji turi nemaža reikšmės.

— Kokios? — paklausė jis.

— Tos, apie kurią tu kalbėjai,— tariau,— karo dalyke, taip pat ir visuose moksluose — geresniam jų įsisavinimui: mes juk žinome, koks didelis skirtumas yra tarp žmogaus, turinčio ką nors bendra su geometrija ir neturinčio.

— Didžiausias, vardan Dzeuso,— pasakė jis.

— Taigi ar pateiksime tatai kaip tyrimo objektą mūsų jaunuoliams?

— Pateiksime.

— Ką gi? Trečią objektą pateiksime astronomiją, kaip manai?

— Iš mano pusės,— tarė jis,— taip, dėl to, kad atidūs mėnesių ir metų pasikeitimų stebėjimai liečia ne tik žemdirbystę, jūreivystę, bet ne mažiau ir vadovavimą karo veiksmams.

— Tai puikus tavo bruožas,— tęsiau aš,— matyt, bijaisi, kad dauguma nemanytų, jog tu tarsi išskiri nenaudingus mokslus. Tuo tarpu štai kas labai svarbu, nors tuo patikėti sunku: moksluose apsivalo ir vėl atsigauna kažkoks kiekvieno žmogaus sielos organas, kurį kiti užsiėmimai naikina ir daro aklą, tuo tarpu išlaikyti jį visą vertingiau, negu turėti tūkstantį akių,— o juk jo dėka galima pamatyti tiesą. Kas su tuo sutinka, tas pasakys, kad tu kalbi nuostabiai gerai, o kas to nė kiek nesuvokia, tas, aišku, manys, kad tu pradedi ginčą, iš kurio, jų nuomone, nėra jokios naudos ir jis nevertas mažiausio dėmesio. Tai štai, tu iš karto atsižvelk su kuria iš šių dviejų žmonių kategorijų kalbiesi. O gal nei su viena, nei su kita, bet, svarbiausia, pats dėl savęs saugojiesi tyrinėjimo? Bet ir tada tu neturi turėti nieko prieš, jeigu kas nors kitas pajėgs iš jų išgauti sau naudos.

— Dažniausiai,— tarė jis,— aš mėgstu svarstyti štai kaip: klausimais ir atsakymais, bet juos užduodu pats sau.

— Tokiu atveju,— pasakiau,— grįžk atgal dėl to, kad dabar netiksliai pažymėjome sekantį objektą po geometrijos.

— Kodėl mes apsirikome? — paklausė jis.

— Po lėkšto sąmojo,— kalbėjau aš,— mes ėmėmės kietų kūnų, esančių sukimosi rate, o reikėtų anksčiau ištirti juos pačius — juk būtų teisingiau po antro matavimo apsvarstyti trečiąjį: jį sudaro kubų ir viso to, kas turi gilumą, matavimas.

— Taip, Sokratai,— tarė jis,— bet, atrodo, čia nieko dar neatradome.

— Čia dvejopa priežastis,— tęsiau aš,— nėra tokios valstybės, kur šitas mokslas būtų pagarboje, o jį tyrinėja silpnai, nes jis sunkus. Tyrinėtojams reikia vadovo: be jo jie nepadarys išradimų. Visų pirma sunku laukti, kad toks vadovas atsirastų, o jeigu jis netgi ir atsiranda, tai, esant tokiai padėčiai, tie, kurie šiuos dalykus tiria, jo neklausytų, nes jie perdaug geros nuomonės apie save. Jeigu visos valstybės gerbtų tokius užsiėmimus ir prie jų prisidėtų, tyrinėtojai paklustų ir jų nuolatiniai atkaklūs ieškojimai atskleistų tiriamojo objekto savybes. Juk netgi ir dabar, kai dauguma neparodo pagarbos šiems užsiėmimams ir juos trukdo, o ir patys tyrinėtojai nesupranta jų naudos, jie vis dėlto, nepaisant viso to, vystosi, mat, jie patrauklūs. Dėl to nenuostabu, kad šis mokslas išėjo į šviesą.

— Iš tiesų,— pritarė jis,— jame labai daug patrauklaus. Bet pasakyk man apie tai aiškiau, ką tu tik ką sakei: visa, kas juokinga, tu priskyrei geometrijai?

— Taip,— atsakiau.

— O po jos,— tarė jis,— tu ėmeisi astronomijos, bet paskui atsitraukei.

— Aš taip skubėjau,— atsakiau,— greičiau viską išnagrinėti, kad dėl tų dalykų teko sugaišti. Toliau pagal tvarką ėjo mokslas apie giluminį matavimą, bet dėl to tyrinėjimo net juokas ima — aš peršokau jį ir po geometrijos ėmiau kalbėti apie astronomiją, tai yra apie kūnų, turinčių gilumą, sukimąsi.

— Tu teisingai sakai,— tarė jis.

— Kaip ketvirtą pažinimo objektą,— tęsiau,— mes pateiksime astronomiją — dabar ji būtų kažkaip užmiršta, jeigu į ją valstybė nekreiptų dėmesio.

— Žinoma,— pasakė jis,— tu neseniai man prikišai, Sokratai, kad mano pagyrimas astronomijai buvęs banalus,— tai dabar ją pagirsiu kaip karys: juk, pagal mane, kiekvienam aišku, kad ji verčia sielą žvelgti aukštyn ir veda ją ten, šalin nuo viso to, kas čia yra.

— Galimas dalykas,— pridūriau,— kad kiekvienam tai aišku, išskyrus mane,— nes man atrodo, kad ne taip.

— O kaip? — paklausė jis.

— Jeigu užsiimsi astronomija taip, kaip užsiima tie, kurie ją iškelia iki filosofijos, tai ji dargi per daug traukia mūsų žvilgsnius žemyn.

— Ką tu sakai? — nustebo jis.

— Mano nuomone, tu priėjai puikią išvadą,— tęsiau aš,— kas yra mokslas apie aukščiausiąjį. Juk, jeigu kas nors, pakėlęs galvą, apžiūri ornamentus ant lubų ir dėl to kažką pažįsta, tu tvirtini, kad jis tai mato mąstymo dėka, o ne akimis. Galimas dalykas, tu galvoji teisingai,— aš tai juk naivus ir dėl to negaliu sutikti, kad žvelgti aukštyn mūsų sielą priverčia koks nors kitas mokslas, išskyrus tą, kuris tiria būtį ir tai, kas nematoma. Ar kas žvelgia, pražiojęs burną, į viršų arba prisimerkęs žemyn, kai mėgina pojūčiu ką nors pažinti, aš teigiu, vis vien jis niekada to nepasieks dėl to, kad panašios rūšies daiktai nepažįstami, ir žmogus dėl to žiūri ne aukštyn, o žemyn, nors jis ir gulėtų ant žemės kniūpsčias arba mokėtų plaukti ant nugaros jūroje.

— Taip, tu teisus,— pasakė.— Bet kaip, tavo nuomone, reikia tyrinėti astronomiją kitaip, negu ją dabar tyrinėja? Kokia nauda ją tyrinėti mūsų tikslui?

— Štai kaip,— tariau,— šie margi raštai ant dangaus, kiek tik užmatai, yra neabejotinai gražiausi ir tobuliausi iš tokių daiktų, bet vis dėlto jie nelabai prilygsta tikriesiems daiktams, turint galvoje tą jų vietomis susikeitimą, vykstantį atitinkamu greičiu ir lėtumu, atitinkamu kiekiu ir visomis galimomis teisingomis formomis, dėl kurių persikelia visas turinys. Tai pasiekiama protu ir mąstymu, bet ne regėjimu. O tu gal manai, kad kaip tik juo?

— Jokiu būdu,— atsakė jis.

— Vadinasi,— pasakiau,— dangišku raštu reikia naudotis kaip priemone tikrajai būčiai tirti, panašiai kaip, jeigu mums pakliūva Dedalo arba kokio kito meistro, arba menininko brėžiniai, labai gerai ir kruopščiai nubraižyti. Nusimanąs geometrijoje, pažvelgęs į juos, atrastų puikų jų atlikimo būdą, bet būtų juokinga į juos rimtai žiūrėti kaip į tikrąjį lygybės pažinimą, padvigubinimo arba kokių nors kitų santykių šaltinį.

— Aišku kaip dieną, juokinga,— tarė jis.

— Ar, tavo nuomone,— paklausiau,— nebūtų tuo įsitikinęs ir tikras astronomas, žiūrėdamas į ratu skriejančias žvaigždes? Jis rastų, kad visa tai surėdyta kuo puikiausiai,— juk ir dangus, ir visa, kas danguje: nakties ir dienos santykis, jų santykis su mėnesiu, o mėnesio — su metais, žvaigždžių — su visa tuo ir vienas su kitu, yra kūrėjo darbas. Bet jis, žinoma, laikys nemokša tą žmogų, kuris mano, kad viskas visada vyksta vienodai ir niekur nebūna jokių nukrypimų, be to, visaip stengiasi pasiekti tiesą, tuo tarpu kai dangaus šviesuliai turi kūnus ir suvokiami regėjimu.

— Aš sutinku su tavo argumentais,— tarė jis.

— Vadinasi,— tęsiau aš,— mes nagrinėsime astronomiją taip pat, kaip geometriją, pasinaudodami bendrais teiginiais, o tai, kas danguje, paliksime nuošaly, nes mes norime iš tikrųjų, įsisavindami astronomiją, įdiegti savo sieloje protingą pradą ir pagal prigimtį reikalingą iš nereikalingo.

— Tu darai perdaug sudėtingą astronomijos užduotį,— tarė,— palyginus su tuo, kaip dabar ją tiria.

— Aš manau, kad ir kiti mūsų nurodymai,— tęsiau,— bus tokios pat rūšies, jeigu iš mūsų, kaip iš įstatymų leidėjų, lau-

kiama kokios nors tvarkos. Bet ar tu gali priminti dar kokį nors iš tinkamų mokslų?

— Dabar, taip staiga, negaliu,— atsakė jis.

— Aš manau, kad judėjimas būna ne vienos rūšies, o kelių. Nurodyti jas visas, gal būt, sugebės žinovas, bet ir mums, atrodo, yra dvi rūšys...

— Kokios gi?

— Be nurodytos, dar ir kita, jį atitinkanti.

— Kokia gi?

— Tur būt, kaip mūsų akys nukreiptos į astronomiją, taip ausys — į darnių sąskambių virpėjimą: šie mokslai — žodžiu, tikri broliai, bent taip tvirtina pitagoriečiai, ir mes su tavimi, Glaukonai, sutiksime su jais. Ar taip pasielgsime?

— Būtinai.

— Šis objektas sudėtingas,— tariau aš,— dėl to pasiklausime jų, kaip jie visa tai aiškina,— gal būt, jie ir dar ką nors pridės. Bet kad ir kažin kas ten būtų, mes laikysimės savo.

— O būtent?

— Tie, kuriuos mes auklėjame, tegu net nemėgina tirti ką nors tokio netobulo ir neteisingo ne tuo tikslu, kuriuo visada turi būti nukreipta visa, kaip mes ką tik kalbėjome dėl astronomijos. Argi tu nežinai, kad ir harmonijos atžvilgiu pasikartoja tos pačios klaidos? Taip pat, kaip astronomai, žmonės ten dirba bergždžiai: jie matuoja ir palygina klausos priimamus virpesius ir garsus.

— Prisiekiu dievais,— tarė jis,— jiems tai išeina juokingai: tam, ką jie vadina „sutankėjimu", įtempia ausis, tartum gaudydami garsus iš kaimyninio namo; jie sakosi skirią kažkokį atgarsį viduje, tarp dviejų garsų, ir kad kaip tik ten yra mažiausias protarpis, kurį reikia imti pagrindu matavimui; kiti su jais ginčijasi, teigdami, kad čia nėra skirtumo tarp garsų, bet ir vieni, ir kiti vertina ausis labiau už protą.

— Tu kalbi,— pasakiau,— apie tuos gerus žmones, kad jie neduoda stygoms ramybės ir jas džiržgina, apsukdami ant kuolelio tam, kad jas įtemptų, o užgavus stygas plektru, jie kaltina jas, meta į šalį arba giriasi jomis; aš pertrauksiu ir pasakysiu, kad turėjau omenyje ne šiuos žmones, o pitagoriečius, kurių mes tik ką norėjome pasiteirauti apie harmoniją. Juk jie elgiasi tikrai taip, kaip astronomai: jie ieško skaičiaus iš klausa suvokiamų garsų, bet neatsisako apsvars-

tyti bendrų klausimų ir neišaiškina, kokie skaičiai darnūs, o kokie — ne ir kodėl.

— Tai būtų nuostabus dalykas,— pritarė,— tai, apie ką tu kalbi!

— Taip iš tiesų naudinga,— pasakiau,— tirti grožį ir gėrį, kitaip beprasmiška ir stengtis.

— Kaip tik taip,— sutiko jis.

— Aš bent manau,— kalbėjau toliau,— kad jeigu visų mūsų suminėtų objektų tyrimas nustato jų bendrumą ir giminystę ir iš to išplaukia išvada, koks būtent jų giminystės santykis, tai jis padės pasiekti mūsų užsibrėžtą tikslą taip, kad šis darbas pasirodys ne be naudos.

— Ir aš taip manau,— pasakė jis,— bet tu kalbi apie labai sudėtingą dalyką, Sokratai.

— Ar tu supranti įvadinę dalį, ar ką nors kita,— tęsiau aš.— Juk mes puikiai žinome, kad visa tai tik įvadas tai melodijai, kurią reikia įsisavinti. Argi tu nemanai, kad pasikaustę tame dalyke yra ir puikūs dialektikai?

— Žinoma, ne, vardan Dzeuso,— tarė jis,— nebent labai nedaugelis iš tų, kuriuos aš sutikau.

— O kas negali pateikti protingo argumento arba jo suvokti,— tariau,— tas niekada, mūsų nuomone, nieko neišmanys svarbiuose moksluose.

— Kaip tik taip,— pritarė jis.

— Tai štai,— pasakiau,— Glaukonai, tai ir yra ta pati melodija, kurią išvingiuoja dialektika. Ji suvokiama protu, tuo tarpu regėjimas norėtų ją pagauti; bet juk jo mėginimai ką nors pamatyti, kaip mes kalbėjome, nukreipti tik į pačius gyvulius, į pačias žvaigždes, pagaliau į pačią Saulę. Kai kas nors mėgina svarstyti, jis, aplenkdamas pojūčius, vieno tik proto dėka kreipiasi į bet kurio objekto esmę ir neatsitraukia, kol pačiu mąstymu nepasiekia tikslo esmės. Taip jis atrodo pačioje protu pasiekiamoje viršūnėje, panašiai kaip kitas įkopė į regėjimo viršūnę.

— Labai teisingai,— sutiko jis.—Ir toliau?

— Tai bus išlaisvinimas iš kalėjimo,— tęsiau aš,— pakrypimas nuo šešėlių į vaizdus ir šviesą, pakilimas iš požemių į Saulę. Jeigu ir tada nebus galima žiūrėti į gyvąsias būtybes, augalus ir į Saulę, vis dėlto geriau žiūrėti į dieviškuosius atspindžius vandenyje ir į būties šešėlį, negu į vaizdų šešėlius,

kilusius iš šviesos šaltinio, kuris pats — ne daugiau, kaip šešėlis, palyginus su Saule. Užsiėmimas šiais mokslais, apie kuriuos mes kalbėjome, suteikia tokią galimybę veržtis pačiam kilniausiam mūsų sielos pradui į patį tobuliausią būties stebėjimą, panašiai kaip pirmu atveju patys aiškiausi pojūčiai, būtini mūsų kūnui, nukreipti į patį aiškiausią daiktą ir regimoje srityje.

— Aš suvokiu,— tarė,— kad taip, nors tai suvokti, man atrodo, labai sunku; kita vertus, sunku to ir nepriimti. Vis dėlto juk ne tik dabar apie tai kalbama, teks dar ne kartą prie to grįžti, sutinkant, kad dalykas yra toks, kaip dabar buvo pasakyta, bet pereikime prie pačios melodijos ir panagrinėkime ją taip, kaip nagrinėjome įžangoje.

Pasakyk, kuo skiriasi šis sugebėjimas samprotauti, iš kokių rūšių jis susideda ir kokie į jį keliai? Jie, matyt, atveda į tikslą, kurio pasiekimas būtų tartum poilsis keleiviui ir jo kelionės užbaigimas.

— Mano mielas Glaukonai,— pasakiau,— tau kol kas neužteks jėgų sekti manimi, nors iš mano pusės niekas netrukdo pasiruošti. O juk tu pamatytum jau ne vaizdą to, apie ką mes kalbame, o pačią tiesą, bent kaip ji man atrodo. Iš tiesų ar taip yra, ar ne,— tai kol kas nesvarbu. Bet pamatyti kažką panašaus būtinai reikia — prie to reikia apsistoti. Ar ne taip?

— Ir kas gi toliau?

— Reikia atkakliai laikytis to, kad tik sugebėjimas samprotauti gali parodyti tatai žmogui, nusimanančiam dabar mūsų išnagrinėtuose moksluose, kitaip visa tai neįmanoma.

— Reikia ir tai patvirtinti,— tarė jis.

— Niekas mums neįrodys,— tęsiau aš,— kad galima tarsi pamėginti kokiu nors kitu būdu nuosekliai suvokti viską, tai yra bet kurio daikto esmę: juk visi kiti tyrinėjimo būdai arba turi kokį nors ryšį su žmogaus galvojimu ir norais, arba nukreipti į daiktų atsiradimą ir sujungimą, arba visiškai į puoselėjimą to, kas auga ir susijungia. Kiti mokslai, kurie, kaip mes kalbėjome, mėgina išpešti ką nors iš būties — kalbama apie geometriją ir tuos mokslus, kurie seka po jos,— tai jiems tik sapnuojasi būtis, o iš tikrųjų jiems jos neregėti tol, kol jie, naudodamiesi savo prielaidomis, laikys jas nepajudinamomis ir jų neįsisąmonins. Kam pradžia būna tai, ko jis nežino, o pabaiga ir vidurys susideda iš to, ko nega-

lima supinti į vieną, ar panašios rūšies suderinimas gali kada nors tapti žinojimu?

— Niekada,— nesuabejojo jis.

— Vadinasi, šiuo atžvilgiu,— tariau,— vienas tik dialektinis metodas laikosi teisingo kelio, atmesdamas prielaidas, jis prieina prie pačios esmės, kad pagrįstų; jis palengva apvalo ją tarytum nuo kažkokio barbariško nešvarumo, įsmeigia ten mūsų sielos žvilgsnį ir kreipia jį aukštyn, naudodamasis kaip padėjėjais ir pakeleiviais tais menais, kuriuos mes išnagrinėjome. Iš papratimo mes ne kartą juos vadinome mokslais, bet čia reikėtų kito pavadinimo dėl to, kad šie dalykai ne visiškai atitinka mokslą, tačiau smarkiai skiriasi ir nuo nuomonės. O patį protą mes jau apibrėžėme anksčiau. Vis dėlto, mano nuomone, nedera ginčytis dėl pažinimo, kai svarstymo objektas toks reikšmingas, kaip dabar mūsų.

— Taip, nedera,— tarė jis,— kad tik pavadinimas aiškiai apibrėžtų tai, kas juo suprantama.

— Taip.

— Tada mus patenkins,— pridūriau,— kaip ir anksčiau, šie pavadinimai: pirmas skyrius — pažinimas, antras — samprotavimas, trečias — tikėjimas, ketvirtas — palyginimas. Abu paskutinieji kartu sudaro nuomonę, abu pirmieji — mąstymą. Kaip nuomonė susijusi su būtimi, o mąstymas — su esme, lygiai taip esmė su būtimi, o mąstymas su nuomone. Taip pat iš mąstymo išplaukia nuomonė, iš pažinimo — tikėjimas, o iš samprotavimų — palyginimas. Skirstymą į dvi sritis to, ką mes svarstome, ir to, ką mes pasiekiame protu, ir šių reikšmių atitikimą tiems objektams, kuriuos jie liečia, mes su tavimi, Glaukonai, paliksime nuošalyje, kad išvengtume kur kas ilgesnių postringavimų už tuos, kuriuos turėjome.

— Bet aš sutinku ir su pastaruoju,— pasakė jis,— ir kiek tik turiu jėgų seksiu paskui tave.

— Žinoma, jei kam prieinamas kiekvieno daikto esmės įrodymas, tu vadini tai dialektika. Jeigu kas to neturi, tai jis negali duoti apyskaitos nei sau, nei kitam, vadinasi, tu pasakysi, kad jam proto trūksta tam dalykui.

— Kaipgi to nesakysi? — nustebo jis.

— Taip yra ir gėrio atžvilgiu. Kas nepajėgia įrodymu apibrėžti gėrio idėjos, išskirdamas ją iš viso kito, kas tarsi neina į kovos lauką, kiaurai su visomis kliūtimis veržd amasis paneigti tai, kas pagrįsta ne nuomone, bet esmės supratimu,

kas neprasiveržia pro visa tai pirmyn su nepajudinamu pasitikėjimu,— apie tokį, jeigu jis yra toks, tu pasakysi, kad jam nežinomas nei pats gėris, nei bet koks gėris apskritai, o jeigu jis ir suras kokiu nors būdu gėrio žymę, tai tik nuomonės, o ne žinojimo dėka. Toks žmogus gyvenimą praleidžia apsnūdęs ir sapnuodamas, ir pirm, negu čia pabus, priėjęs Hadą, jis galutinai paskęs sapne.

— Vardan Dzeuso, aš ryžtingai visa tai tvirtinsiu.

— Beje, savo vaikus, kuriuos tu augini ir auklėji tik mąstymo dvasia,— jeigu iš tikrųjų taip būtų, tu neleistum, kad jie bežadžiai tarsi braižymo linijos būtų valstybės valdovais ir rūpintųsi svarbiausiais dalykais.

— Žinoma, ne,— atsakė jis.

— Ir tu įstatymu įpareigoji juos įsigyti ypač tokį išsilavinimą, kuris leistų jiems labiausiai nusimanyti klausimų ir atsakymų srityje?

— Mes kartu su tavimi,— tarė jis,— išleisime tokį įstatymą.

— Ar tau neatrodo,— kalbėjau toliau,— kad mūsų dialektika bus panaši į aprėpiančią visus mokslus, ir būtų neteisinga kokį nors kitą mokslą vertinti labiau už ją: juk ji visų mokslų viršūnė.

— Mano nuomone, taip,— pasakė jis.

— Tau belieka tik paskirstyti,— tariau aš,— kam suteiksime šitas žinias ir kaip.

— Aišku,— sutiko jis.

— Pameni, kokius valdovus mes atrinkome, kai anksčiau kalbėjome apie jų išrinkimą.

— Kaip neatsiminsi? — nustebo jis.

— Apskritai manyk,— tariau aš,— kad reikia išrinkti prigimties nurodytus, tai yra duoti pirmenybę patiems tinkamiausiems, vyriškiems ir kiek galima patiems garbingiausiems; o, be to, reikia rasti ne tik garbingus ir griežtų papročių žmones, bet ir turinčius tinkamas savybes tam auklėjimui.

— Kas gi tai, tavo išmanymu?

— Tokie, mano drauge,— tariau,— kurie turi aštrų protą mokslams ir greitą nuovoką. Juk sielos bijosi mokslų galybės žymiai labiau, negu gimnastikos pratimų, juk vargas būdingesnis sielai, jis — jos ypatybė, kuria siela nesidalina su kūnu.

— Tai teisinga,— pasakė jis.

— Reikia ieškoti žmogaus su gera atmintim, nesugriaunamai tvirto ir visais atžvilgiais darbštaus. Kitaip kas, tavo nuomone, sugebės ir kūnų sunkumus iškęsti, ir viską įvykdyti, o dar tiek mokytis ir lavintis?

— Tokio,— tęsė jis,— mes nesurasime, nebent tai bus tik gamtos atranka.

— Čia ir yra mūsų laiko klaida, ir dėl to jie neįvertina filosofijos, kad jos nesiima taip, kaip ji to nusipelnė,— apie tai jau ir anksčiau kalbėjome. Ne su panieka reiktų žmonėms jos imtis, o su dėkingumu.

— Kaip tai? — paklausė jis.

— Visų pirma tas, kuris jos imasi, neprivalo atsilikti darbe,— tęsiau aš,— tai būna, kai darbštus žmogus tik pusiau, o ne visiškai vengia sunkumo. Pastebima, jeigu kas mėgsta gimnastiką, medžioklę ir apskritai visa, kas ugdo kūną, o nemėgsta mokytis, tirti, nemėgsta žinojimo, tada panašūs sunkumai jam nepakenčiami. Šlubuojančiu galima pavadinti ir tą, kieno darbštumas nukreiptas į sunkumus, priešingus šiems.

— Tu visiškai teisus,— pritarė jis.

— Vadinasi, ir tai, kas susiję su tiesa,— pasakiau,— laikysime sielą sužalotą tuo atveju, jeigu ji, nepaisant savo pasibiaurėjimo, tyčinio melo,— to ji ir savyje nepakenčia,— piktinasi kitais žmonėmis, vis dėlto atlaidžiai ims žiūrėti į netyčinį melą ir nekreips dėmesio į jai primestą nemokšiškumą, kuriuo ji lengvabūdiškai susitepė ne prasčiau už kiaulę.

— Visa tai labai teisinga.

— O galvotumą, vyriškumą, didžiadvasiškumą, taip pat visas kitas dorybės dalis reikia ne mažiau stebėti, kas parodo dorybę, o kas niekšybę. Nemokąs to skirti,— ar tai atskiras asmuo, ar valstybė,— pats to nepastebėdamas, patrauks prie vienų arba kitų dorybių — kaip draugai arba valdovai — žmones, šlubuojančius viena koja, ir niekšus.

— Taip iš tiesų dažnai pasitaiko,— pritarė jis.

— O mums,— tariau,— kaip tik to reikia išvengti. Jeigu mes parinksime sveikus kūnu ir dvasia ir juos auklėsime, duodami svarbių žinių ir sustiprintų pratimų, tai teisingumu mūsų nekaltins, ir mes išlaikysime visiškai ir valstybę, ir jos santvarką; o jeigu mes paimsime netinkamus tam žmones, viskas mums išeis atvirkščiai, mat, jie dar labiau ims išjuokti filosofiją.

— Tai būtų gėda,— pasipiktino jis.

— Žinoma,— pasakiau aš,— bet, matyt, aš jau ir dabar pasirodžiau juokingas.

— Kodėl? — paklausė jis.

— Užmiršęs,— tariau aš,— kad visa tai pas mus — tik žaismas, aš kalbėjau, įtempdamas visas jėgas. O kalbėdamas aš ėmiau filosofuoti, nes mačiau, kaip niekina filosofiją. Pasipiktinęs tais, kurie jai nusikaltę, aš kaip reikiant supykau ir kalbėjau jau labai rimtai.

— Vardan Dzeuso,— neiškentė jis,— man, kaip klausytojui, nesusidarė toks įspūdis.

— Dėl to,— kalbėjau,— jis susidarė man, kaip oratoriui. Bet neužmirškime štai ko: tada, kalbėdami apie atranką, mes rinkome pagyvenusius, o dabar išeina, kad tokie netinka,— juk negalima kažko tikėtis iš Solono, tarsi žmogus sendamas gali daug ko išmokti; priešingai, tam jis darosi mažiau tinkamas, negu bėgimui. Tik jaunuoliams priklauso daugybė didingų darbų.

— Be abejo,— pritarė jis.

— Vadinasi, skaičiavimą, geometriją ir įvairius kitus pradinius mokslus, kurie privalo eiti pirma dialektikos, reikia dėstyti mūsų sargams dar vaikystėje, tačiau nedarant privaloma mokymo forma.

— Ką tai reiškia?

— Gimusiam laisvam žmogui,— tęsiau aš,— nė vieno mokslo nereikia kalti vergiškai. Tiesa, kūnas, prievarta nugalėjęs sunkumus, nuo to netampa blogesnis, bet prievarta įskiepytas į sielą žinojimas — nemielas.

— Tai teisinga,— pritarė jis.

— Dėl to, mano drauge, maitink savo vaikus mokslais ne prievarta, o bežaidžiant,— patariau,— kad geriau galėtum stebėti kiekvieno įgimtus polinkius.

— Tai, ką tu kalbi, turi pagrindo,— pasakė jis.

— Atsimeni,— tariau,— mes kalbėjome: reikia su savimi imti vaikus ir į karą, žinoma, žiūrovais, ant arklių, o kur saugu, tai ir arčiau, teužplūsta kraujas juos, tarsi šunyčius.

— Atsimenu,— atsakė jis.

— O kurie visur: darbuose, moksluose, pavojuose visada bus sumaniausi,— pabrėžiau,— tuos reikia įrašyti į ypatingą sąrašą.

— Kokio amžiaus? — paklausė jis.

— Kada jie jau bus atleisti nuo privalomų fizinių užsiėmi-

mų,— pasakiau.— O juk tas laikas — dveji ar treji metai, kai jie neturi galimybės užsiimti kuo nors kitu. Nuovargis ir miegas — mokslo priešai. O kartu su tuo yra dar ir šis nemenkos reikšmės išbandymas: kokiu kas pasirodys fiziniuose pratimuose.

— Dar ko! — burbtelėjo jis.

— Šiam laikui praėjus,— tariau aš,— atrinkti dvidešimtmečiai jaunuoliai naudosis didesne pagarba, palyginus su kitais, o mokslams, kurie jiems, dar vaikams, kažkada buvo dėstomi, turi būti padaryta bendra apžvalga, kad būtų galima parodyti jų tarpusavio giminystę ir ryšį su įgimta būtimi.

— Žinios bus tvirtos tik tada,— kalbėjo jis,— kai jos bus įgytos tokiu būdu.

— Ir tai svarbiausias patikrinimas,— pabrėžiau,— ar žmogus turi įgimtų duomenų užsiimti dialektika, ar ne. Kuris tinkamai visa suvoks, tas — dialektikas, kuris to nepajėgs, tas — ne.

— Ir aš taip manau,— pritarė jis.

— Štai tu ir pamatysi,— kalbėjau,— kuris labiausiai tuo pasižymi, kuris bus pasikaustęs moksluose, kare ir visur kur, kas nustatyta įstatymu. Iš tų jaunuolių, kai jiems sukaks trisdešimt metų, reikės vėl padaryti atranką, apsupti juos dar didesne garbe ir išbandyti jų tinkamumą dialektikai, stebint, kuris iš jų moka, nekreipdamas dėmesio į žiūrovų ir kitų jausmus, pakilti iki teisingo mąstymo. Bet čia reikia didžiausio atsargumo, mano drauge.

— O, tiesą sakant, kodėl? — paklausė jis.

— Ar tu nepastebi mūsų laikais blogio,— atsakiau,— susijusio su mokėjimu samprotauti,— kaip jis paplito?

— Kas gi jį sudaro? — paklausė jis.

— Žmonės tuo užsiimą,— tariau,— kupini neteisingumo.

— Ir labai,— tarė jis.

— Ar tave stebina jų būklė? Ar jie užsitarnauja, tavo nuomone, malonės?

— Kokiu labiausiai būdu ir kokiu atžvilgiu? — paklausė jis.

— Imkime tokį pavyzdį. Sakykim, koks nors pamestinukas užauga prabangoje, didelėje ir įžymioje šeimoje, kur jam visaip pataikauja. Užaugęs jis sužino, kad tie, kuriuos jis laikė savo tėvais, jam svetimi, o tikrų tėvų jis neras. Ar tu

gali nuspėti, kaip jis žiūrės į tuos, kurie jį lepino, ir į savo įsivaizduojamus tėvus — pirmiausia tuomet, kai jis nežino, kad pamestinukas, o paskui, kai jau jis tai sužino? Ar nori, aš tau pasakysiu, ką aš čia įžiūriu?

— Noriu,— tarė jis.

— Aš numatau,— tęsiau,— kad, kol nežino tiesos, jis gerbs tariamus gimdytojus: motiną, tėvą ir visus kitus labiau, negu tuos, kurie jį lepina. Nežinodamas jis nejaus, kad taip reikalingi tėvai, mažiau be reikalo nusikals ir neburnos prieš juos, labiau klausys jų, o ne tų, kurie jį lepina.

— Žinoma,— pritarė jis.

— O kai jis sužinos teisybę, tai, manau, jo pagarba ir dėmesys tariamiems gimdytojams susilpnės, o tiems, kas jį lepina, padidės; jis jų klausys daug labiau, negu anksčiau, sutars su jais, atviras bus su jais, o apie ankstesnį savo tėvą ir apie kitus tariamus tėvus visai liausis rūpintis, nors, gal būt, iš prigimties jis bus itin geras žmogus.

— Visa tai taip ir būna, kaip tu kalbi,— pasakė jis.— Bet ką bendra turi tavo pavyzdys su žmonėmis, dalyvaujančiais svarstymuose?

— O štai ką: mūsų požiūris į tai, kas teisinga ir gera, susidarė dar iš vaikystės; jį įskiepijo mūsų tėvai tiesiogiai — mes jiems už tai paklūstame ir juos gerbiame.

— Taip yra.

— Bet šitiems priešingi yra kiti įgūdžiai, susiję su malonumais, jie džiugina mūsų sielą savo patrauklumu. Tiesa, nors nuosaikesni žmonės jiems nepasiduoda, paklusniai gerbdami tėvų priesakus.

— Visa tai taip.

— Toliau,— tęsiau aš,— kai tokį žmogų paklausia: „Kas yra grožis?"— žmogus atsako taip, kaip paprastai atsakytų įstatymų leidėjas, bet tolesnis samprotavimas tai paneigia. Galimas daiktas, jog daugkartiniais paneigimais šis žmogus taip susipainios, kad susidarys nuomonę, jog grožis — tai nieko gražaus ir netgi biaurus. Taip pat atsitiks ir su teisingumu, su gerove ir su visa tuo, ką jis ypač gerbė. O kas po to, tavo nuomone, pasidarys su jo pagarba ir paklusnumu?

— Jis neišvengiamai jau nebeturės tokios pagarbos ir įsitikinimų tvirtumo,— tarė.

— Jeigu jis paliaus visa tai laikyti vertingu ir brangiu dalyku, kaip paprastai būna,— tariau aš,— nesuradus tiesos,

tai kyla klausimas, į kokį kitą gyvenimo būdą jam, žinoma, pasukti, jei ne į tą, kuris jam bus malonus?

— Tai negalima,— tarė jis.

— Man atrodo, kad jis pasidarė įstatymų pažeidėju, nors anksčiau laikėsi jų nurodymų.

— Būtinai.

— Vadinasi,— tariau,— panaši padėtis, aišku, tų mūsų svarstomųjų ir, kaip aš anksčiau sakiau, tokie žmonės tikrai verti simpatijos.

— Ir užuojautos,— pridūrė jis.

— Vadinasi, kad žmonės, sulaukę trisdešimt metų, nesukeltų tavyje tokios užuojautos, reikia su visu atsargumu imtis svarstyti.

— Be abejo,— sutiko jis.

— Argi nebus viena iš nuolatinių atsargumo priemonių neleisti, kad svarstymo skonį tektų patirti jaunystėje? Aš manau, kad neliko tavo nepastebėta tai, jog paaugliai, šiek tiek papešioti per tokius svarstymus, jau piktnaudžiauja dėl prieštaringo žaidimo ir, žavėdamiesi tuo, kas juos paneigia, patys imasi neigti kitus, pasitenkindami tuo, kad savo įrodymais tartum šunyčiai suplėšo į gabalus visus, kas jiems pakliūva.

— Taip, čia jie nemoka susilaikyti,— tarė jis.

— Po to, kai jie patys paneigs daugelį ir daugelis paneigs juos, jie greitai imsis visiškai niekinti savo ankstesnius teiginius, o tai apjuodins kitų žmonių akyse ir juos pačius, ir visą filosofijos dalyką.

— Labai teisingai,— pritarė jis.

— Na, tik vyresnis,— pasakiau,— nepanorės įsivelti į tokį niekšišką darbą, greičiau jis pamėgdžios žmogų, norintį pokalbyje surasti tiesą, negu tą, kuris žaisdamas juokais prieštarauja. Jis ir pats bus santūrus, ir savo užsiėmimą padarys garbingą, o ne niekinamą.

— Teisingai,— sutiko jis.

— Argi visa tai ne atsargumo priemonės, apie ką mes anksčiau kalbėjome: leisti abstrakčiai samprotauti tik pastoviems ir tvirtiems charakteriams, o ne taip, kaip dabar, kai to imasi kam pakliūva, taigi ir visiškai netinkami žmonės?

— Žinoma, tai būtinas matas,— pasakė jis.

— Tam, kas lavina savo kūną gimnastikos pratimais, ar nebus per maža dukart tiek laiko mąstymo menui įsigyti, jeigu nuolat ir įtemptai vien tik tuo užsiimtų?

— Tu turi galvoje šešerius ar ketverius metus? — paklausė jis.

— Tai nesvarbu,— atsakiau.— Tegu bus penkeri. Po to tu juos priversi vėl nusileisti į tą olą: juos reikės priversti užimti mėgstamas jaunų žmonių valstybines pareigas — tiek karines, tiek ir kitas; tenenusileidžia ir patyrimu jie niekam. Be to, dar reikia visokeriopai juos patikrinti — ar jie atsispiria įvairioms įtakoms, ar kur nors pasiduoda.

— Kiek laiko tu tam skiri? — paklausė jis.

— Penkiolika metų,— atsakiau.— O tada jiems bus penkiasdešimt, tai tuos iš jų, kurie išliko gyvi ir visaip pasižymėjo — tiek darbe, tiek ir pažinime,— bus laikas privesti iki galutinio tikslo: tai yra priversti juos savo dvasinį žvilgsnį nukreipti ir pažvelgti į tai, ką visiems duoda šviesa, o patiems pastebėjus gėrį, jį imti pavyzdžiu ir sutvarkyti ir valstybę, ir atskirus asmenis, taip pat kiekvieną save — visam likusiam savo gyvenimui. Didesnę laiko dalį jie leis filosofuodami, o kai ateis laikas, dirbs: tvarkys piliečius, užims valstybines pareigas — ne dėl to, kad tai reikalinga valstybei. Vadinasi, jie nuolat auklės žmones, panašius į save, ir juos paliks sergėti valstybę vietoje savęs, o patys pasitrauks į Laimingųjų salą ir ten gyvens. Valstybė visuomenės lėšomis pastatys jiems paminklus ir aukos aukas kaip dievybėms, jeigu su tuo sutiks pitija, o jeigu ne, tai kaip laimingiems ir dieviškiems žmonėms.

— Tu, Sokratai, tartum skulptorius, puikiai nulipdei savo įsivaizduojamus valdovus,— tarė jis.

— Ir valdoves, Glaukonai,— tariau,— visa, ką aš kalbėjau, liečia moteris nė kiek ne mažiau, kaip ir vyrus: tiesa, aišku, tas moteris, kurios iš prigimties yra tinkamos šiam reikalui.

— Tai tiesa, jeigu moterys dalyvavo visur lygiai su vyrais, kaip mes sakėme.

— Ką gi,— tariau.— Jūs sutinkate, kad valstybės ir jos santvarkos atžvilgiu mes pateikėme visai ne tuščius teiginius? Žinoma, visa tai sunku, tačiau kažkaip galima, be to, aiškiai buvo pasakyta: kai valstybės valdovais taps tikri filosofai, ar jų būtų keletas, ar nors ir vienas, į dabartinę pagarbą jie žiūrės iš aukšto, laikydami ją žema ir nieko verta, ir labai vertins tvarkingumą ir tą garbę, kuri bus susijusi su juo, bet labiausiai ir aukščiausiai vertins teisingumą; jo

laikysis, tarnaudami jam ir jį skleisdami, jie sukurs savo valstybę.

— O būtent kaip? — paklausė jis.

— Visus virš dešimties metų miestiečių vaikus jie pasiųs į kaimą, o kitus vaikus, atskyrę nuo šių laikų papročių, būdingų tėvams, įtakos, auklės savaip, pagal tuos įstatymus, kuriuos mes anksčiau išnagrinėjome. Štai tokiu būdu lengviausiai ir greičiausiai sudaroma ta valstybinė santvarka, apie kurią mes kalbėjome; valstybė suklestės, o tauta, turinti tokią valstybę, turės didžiulę gerovę.

— Taip, didžiulę,— pritarė jis.— O kaip tai galėtų įvykti, jeigu kada nors įvyks, tu, Sokratai, mano nuomone, gerai paaiškinai.

— Vadinasi,— pasakiau,— mes jau pakankamai pakalbėjome apie šią valstybę ir apie tinkamą jai žmogų? Juk aišku, koks jis, mano nuomone, privalo būti.

— Taip, aišku,— sutiko.— Ir tavo iškeltas klausimas, man atrodo, jau išsemtas.

Versta iš *Platonis* Opera Scriptorum classicorum bibliotheca Oxoniensis, t. IV, Oxonii e typographeo Clarendoniano Londini et Novi Eboraci, apud Humphrendum Milford, 1934, § 338—354; 514—541. Vertė *B. Kazlauskas.*

Antrasis skyrius

ARISTOTELIO FILOSOFINĖS SISTEMOS BRUOŽAI

Aristotelio (384—322 m. p. m. e.) mokslinė veikla apėmė visas to meto žinojimo sritis. Mokslininkus iki šiol stebina, kaip jis kiekvieną nagrinėjamą klausimą sugebėjo pagrįsti tokia gausia, kruopščiai parinkta ir sistemingai pateikta faktine medžiaga. Įvertindamas ir panaudodamas savo pirmtakų teorijas, Aristotelis kiekvienoje jų ieškojo pozityvių momentų. Juos derindamas, jis sukūrė filosofinę sistemą, kuri leidžia jį apibūdinti kaip „universaliausią galvą tarp antikos filosofų"[1].

Gyveno Aristotelis tuo metu, kai graikų miestai-valstybės (poliai) smuko ekonomiškai ir politiškai, nors savo kultūra dar ir pirmavo. Į istoriją įžengė nelabai kultūringa, netgi pusiau barbariška Makedonija. Ji pajungė naminių karų ir vidinės netvarkos išvargintus graikus ir suvienijo juos kovai prieš persus. Makedonijai ir buvo lemta kalaviju praskinti kelią graikų kultūrai į beveik visą tuo metu žinomą pasaulį.

Aristotelio gimtinė — Stagiro miestas Egėjo jūros pakraštyje. Jo tėvas Nikomachas — Makedonijos karaliaus gydytojas. 15 metų Aristotelis neteko tėvo, paveldėdamas iš jo didelę biblioteką ir šeimos tradicijas — domėjimąsi gamtos mokslais. Dėdės globojamas, būsimasis filosofas, sulaukęs 17 metų, atvyko į Atėnus ir įstojo į Platono Akademiją. Čia jis praleido 20 metų: iš pradžių kaip mokinys, vėliau — mokytojas, mokslo vyras. Tai buvo didelio, įtempto darbo ir savarankiškos pasaulėžiūros formavimosi metai.

Iš pradžių Aristotelis sekė Platonu. Vėliau (nors pagarbos mokytojui jis niekada neprarado) jame lyg atbudo tradiciniai gamtininko interesai. Platono idėjų suabsoliutinimas Aristotelio nebepatenkino, ir jis pasisakė prieš mokytojo idealistinę doktriną, mėgindamas suderinti kraštutinumus: sensualizmą su ra-

[1] *К. Маркс и Ф. Энгельс*, Сочинения, т. 1, М., 1956, с. 39.

cionalizmu, materializmą su idealizmu. Ieškojimas vidurio tarp kraštutinumų buvo bene būdingiausias Aristotelio mąstysenos bruožas, kuris iš dalies apsprendė mąstytojo svyravimus tarp idealizmo ir materializmo. Jis derino Demokritą su Platonu, tačiau Platonui jo teorijoje vis dėlto buvo teikiama pirmenybė.

Po Platono mirties Aristotelis paliko Akademiją. Kurį laiką jis pabuvojo Mažojoje Azijoje, vėliau Lesbo saloje, o 356 m. p. m. e. buvo pakviestas auklėti Aleksandrą Makedonietį, kurį jis 3 metus mokė filosofijos, politikos ir kitų dalykų. Tai susiejo dvi stambias antikos asmenybes, nors jų tarpusavio santykiai iki šiol tėra neaiškūs. Kai Aleksandras, tapęs valdovu, pradėjo žygį į Aziją, Aristotelis sugrįžo į Atėnus ir, Akademijos pavyzdžiu, įkūrė Likėjuje mokyklą, vėliau pavadintą Licėjumi. Tai buvo stambi mokslo įstaiga, lyg specialus tyrimų institutas, kuriame dirbo žymūs to meto mokslininkai, tyrinėtojai. Pagal darbo formą (Aristotelis mėgdavo aiškinti mokiniams filosofines problemas, vaikštinėdamas su jais alėjomis) ji gavo peripatetikų (pasivaikščiojančiųjų) vardą.

Našų ir įtemptą Aristotelio darbą Licėjuje nutraukė politiniai įvykiai. Po Aleksandro Makedoniečio mirties Atėnuose atgijo antimakedoninės jėgos. Buvęs imperatoriaus auklėtojas, vengdamas Sokrato likimo, 323 m. p. m. e. išvyko iš Atėnų į Chalkidę ir po metų ten mirė.

Aristotelio filosofinės sistemos aptarimą pradėsime nuo logikos, kurią jis traktavo kaip pažinimo įrankį. Ji turėjo išmokyti taisyklingai naudotis sąvokomis ir sprendiniais. Svarbiausi dalykai logikoje — sąvokų apibrėžimai, mokėjimas jungti sąvokas, sudarant teisingus sprendinius, sugebėjimas įrodinėti. Aristotelis pateikė įrodymo teoriją, kuri rėmėsi silogizmu.

Aristotelio nuopelnai logikos istorijoje dideli. Jau ir anksčiau graikų mąstytojai nagrinėjo logikos problemas. Remdamasis jais, Aristotelis sukūrė logikos teoriją. Tai buvo pirmoji formalizuota logikos sistema. Dėl to jis dažnai vadinamas logikos tėvu. Dabartinė logika nagrinėja žymiai daugiau problemų; Aristotelio logika tesudaro tik jos dalį.

Aristotelio logika neatskiriamai siejasi su jo pažinimo teorija, ontologija ir visa jo filosofija. Jis, kaip ir Platonas, pripažino, kad tikras žinojimas pasiekiamas sąvokomis, protu. Sąvokose yra užfiksuota esmė ir bendrybė. Tačiau Aristotelis naujai kėlė klausimą, kaip suprasti bendrybę, koks jos santy-

kis su daiktais. Platonas sąvokų objektu ir daiktų priežastimi laikė amžinas, nekintančias, nuo daiktų nepriklausančias idėjas. Toks idėjų savarankiškumo suabsoliutinimas, atskiriant esmę nuo daikto, Aristoteliui pasirodė gnoseologiškai nepagrindžiamas ir dėl to nepriimtinas. Metafizikoje Aristotelis analizuoja Platono idėjų teoriją ir parodo, kad ji apsunkina pažinimą, nes padidina pažinimo objektų skaičių. Nuosekliai taikant idėjų teoriją, kiekvienas daiktas, turėdamas daug savybių, turėtų sietis su daugeliu idėjų. Žmogus yra „gyva būtybė, dvikojis ir kartu žmogus"[2]. Pripažinus kiekvienos idėjos savarankišką egzistenciją, reikėtų pažinti ne vieną daiktą, o daugelį idėjų. Neatsako idėjų teorija ir į klausimą, kaip nekintančios idėjos galėtų būti nuolat kintančių, atsirandančių ir išnykstančių daiktų priežastimi. Pagaliau jeigu idėjos — daiktų esmė, tai kaip jos gali egzistuoti atskirai nuo daiktų. Aristoteliui atrodo negalimas daiktas, kad „esmė būtų atskirta nuo to, kieno esmė ji yra"[3]. Šiais ir kitais argumentais Aristotelis griovė idėjų teorijos pagrindus.

Atmetęs savarankišką idėjų egzistenciją, Aristotelis kuria savąją teoriją, remdamasis konkrečiais daiktais, tuo, kas egzistuoja savarankiškai, būtent *substancija*. Gamtos realumu jis neabejojo. Aristotelio filosofijos išeities taškas — materializmas, tik mąstytojas jo nuosekliai nesilaiko.

Gamtoje daiktai egzistuoja kaip vieninga substancija. Tokius juos suvokiame jutimais. Tačiau mintis juose išskiria du komponentus: *materiją* ir *formą*. Aristotelio požiūriu, abu tie komponentai pažinimo procese būtini, bet nelygiaverčiai. Mąstytojas plačiai nagrinėja tas sąvokas ir, imdamas pavyzdžius iš gyvosios gamtos, meno bei technikos, mėgina nustatyti jų tarpusavio santykį. Teorija apie materiją ir formą tampa lyg pagrindu ir kitoms Aristotelio filosofijos dalims.

Materijos ir formos terminus Aristotelis vartoja nevienareikšmiškai. Materija — tai visų pirma medžiaga, iš kurios formuojasi daiktas, tai daikto substratas. O forma? Tai turėtų būti daikto pavidalas. Marmuro skulptūroje marmuras sudarytų materiją, o skulptūros pavidalas — formą. Pastarąją Aristotelis sieja su pavadinimu. Vienodos formos daiktai vadinami vienu vardu: arkliais vadiname arklio formos gyvūnus. Panašiai yra ir su kitais vardais. Vadinasi, forma parodo rūšį, gi-

[2] *Аристотель*, Метафизика, с. 225.
[3] Ten pat.

minę, bendrybę. Per ją pažįstame daiktų bendrąsias ir esmines savybes, kurių visuma pateikiama apibrėžimais. Taigi minties sferoje forma ir yra tai, kas įjungiama į apibrėžimą, o materija tai — kas į apibrėžimą neįeina.

Išskyręs substancijoje minėtus komponentus, Aristotelis aiškiai hipostazuoja formą. Materija, pasak jo,— tai tik pasyvi būties būklė. Apibrėžtumą jai suteikia forma, per kurią daiktas yra pažįstamas ir atskiriamas nuo kitų. Pagaliau formos pranašumai, palyginus su materija, tie patys, kaip ir esmės, lyginant su tuo, kas antraeiliška ir atsitiktina. „Forma — tai esmė"[4],— sako Aristotelis.

Santykis tarp materijos ir formos nėra absoliutus, nes kiekviena materija yra apiforminta. Marmuro skulptūros materija turėtų būti marmuro luitas, iš kurio padaryta skulptūra. Bet jis taip pat turi formą. Tik ji, Aristotelio požiūriu, yra žemesnė skulptūros atžvilgiu. Taigi visoje esamybėje Aristotelis įžiūri formų grandinę, kurioje kiekviena žemesnė forma yra materija aukštesnei formai. Leisdamiesi formų laipteliais žemyn, turėtume prieiti prie pirminės materijos — visos esamybės substrato. Aristotelis čia seka ankstesniaisiais graikų materialistais (atrodo, artimiausias jam yra Empedoklis) ir galvoja, kad pirminį materijos apibrėžtumą visų pirma atskleidžia keturi pagrindiniai elementai: žemė, vanduo, oras, ugnis[5]. Jie sudaro, anot Aristotelio, materialiąją daiktų pradžią. Viskas susideda iš jų, bet jie patys jau nebesidalija taip, kad iš jų „galima būtų sudaryti naują (žemesnę) rūšį"[6].

Aristotelio formos ir materijos santykio supratimas yra, be abejo, kompromisinis. Graikų materialistai pripažino tik materialiąją substanciją. Platonui savarankiškai egzistavo tik idėjos. Tuo tarpu Aristotelis pamėgino abu kraštutinumus sujungti. Jo substancija — formos ir materijos vienovė; materijos atžvilgiu forma imanentinė. Ir tik būdama tokia, Aristotelio požiūriu, ji gali atlikti tas funkcijas, kurias Platonas buvo priskyręs idėjai.

Forma, pasak Aristotelio,— nesunaikinama aktyvi jėga. Pagaliau ją mąstytojas sutapatina su priežastimi ir vystymosi tikslu. Materija formos atžvilgiu tik galimybė; ji įsikūnija, tap-

[4] Ten pat, p. 139.

[5] Vėliau prie tų keturių elementų Aristotelis pridėjo dar penktą — eterį,— iš kurio, esą, sudaryti dangaus kūnai. Taigi jis atskyrė žemę nuo dangaus sferos.

[6] *Аристотель*, Метафизика, с. 81.

dama apiformintu daiktu. Pirmojoje materijoje potencialiai slypi visa pasaulio įvairovė. Toliau forma pamažu darosi sudėtingesnė, ir galimybių sfera siaurėja. Kiekviena forma realizuojasi ne bet kur, o tik tokioje materijoje, kurioje yra galimybė jai realizuotis. Žmogų gimdo tik žmogus. Tas, kas neturi išsilavinimo, turi galimybę jį įgyti. Tuo tarpu iš pieno statula nedaroma. Tendencija pabrėžti potencialų būties sugebėjimą pereiti iš vieno būvio į kitą, pabrėžti galimybę kiekvienam tapti kitu — labai verta dėmesio. Aristotelis neatskiria galimybės nuo tikrosios būties. Jį domina ne vien tik esamybė, bet ir tai, ką ji potencialiai savyje slepia ir kas iš jos gali išplaukti.

Objekto realizavimąsi ir to proceso pažinimą Aristotelis siejo su keturiais dalykais: *materija, forma, priežastimi* ir *tikslu*. Tačiau tų terminų analizė parodo, kad svarbiausi jam yra forma ir jos priešybė — materija. Priežastį ir tikslą jis sutapatina su forma. Skulptūros atsiradimo priežastis — buvusi skulptoriaus mintis apie ją, mintinis skulptūros projektas, o jo realizacija, konkreti skulptūra — sekmuo. Panašiai yra ir visoje gamtoje. Pasak Aristotelio, panašus gimdo į save panašų, tuo pratęsdamas *formos* realizaciją. Žmogų gimdo žmogus, gyvulį — gyvulys. Todėl forma čia traktuojama kaip veikianti jėga, kaip energija, kuri išjudina materiją. Judėjimas, vystymasis — tai formos veiklos pasekmė. Materija tame procese taip pat dalyvauja, tačiau kaip stabdys. Marmuras lengvai nepasiduoda skulptoriaus kaltui. Išsilavinusiu žmogus tampa taip pat tik nugalėdamas kliūtis. Dėl tokio materijos priešinimosi gamtoje atsirandą neįprasti reiškiniai, išsigimėliai ir visa, kas netobula. Tuo tarpu forma, anot Aristotelio, veikia ir įveikia kliūtis ne bet kaip, o tikslingai. Čia vėl matome ryškų Aristotelio norą suderinti Demokrito determinizmą su Platono tikslingumu. Apeliuodamas į žmonių veiklos tikslingumą, Aristotelis mato jį visur. Gamta, anot jo, nieko nedaro veltui. Joje visa, kas vyksta, pajungta tikslui. Kiekvienos atskirybės tikslas — visiškai įgyvendinti savyje turimas galimybes, pasiekti tobulą formą — *entelechiją*. Tačiau kiekvieną pasiektą rezultatą mąstytojas vėl susieja su naujomis galimybėmis aukštesnei formai įgyti. Kiekvienas būties momentas čia yra išeities taškas naujos formos realizacijai. Kiekviena būtis, anot Aristotelio, slepia savyje tikslą, kuris savo ruožtu subordinuotas aukštesniam. Taip Aristotelio mintis pamažu atveda iki tobuliausios formos, aukščiausio tikslo, kuris materijos jau nebeturi. Tikslingumo suabsoliuti-

nimas privertė mąstytoją prieštarauti pačiam sau. Jis tvirtino, kad kiekviena savarankiška būtis turi materiją ir formą, o galutinis tikslas pasirodė esąs nemateriali forma. Tikslingumo suabsoliutinimas, formos hipostazavimas apsprendė Aristotelio idealizmą. Tačiau jo idealizmas yra „objektyvesnis ir *tolimesnis, bendresnis,* negu Platono idealizmas, todėl natūrfilosofijoje dažniau=materializmui" [7]. Aristotelio forma daug kuo primena Platono idėją, tačiau idėjų absoliutus savarankiškumas, išskyrus aukščiausiąją formą, praranda platoniškąsias pozicijas. Būdama imanentinė, Aristotelio forma susijusi su konkrečiais daiktais. Visas jos turtingumas ir aktyvumas atsiskleidžia daikto realizacijoje.

Aristotelio metodologija apsprendė ir jo fiziką bei kosmologiją, kuri šiandien daugeliu požiūrių jau turi tik istorinę reikšmę. Aristotelis tvirtino, kad pasaulis yra amžinas, bet ribotas erdvėje. Amžinumą jis grindė trim nesunaikinamais dalykais: materija, forma, judėjimu, o ribotumą tuo, kad kiekvienas elementas pasaulyje užima vietą. Nedialektiškas erdvės supratimas sąlygojo išvadą, kad už paskutiniojo elemento nieko nėra. Nėra net vietos, kur materija galėtų būti.

Vietos supratimas ir vaidmuo ryškus ir Aristotelio judėjimo teorijoje. Jis pripažįsta, kad pasaulis yra substancialus, kokybiškas ir dinamiškas. Mąstytojas nagrinėja jau pirmtakų nurodytas keturias judėjimo rūšis: 1) *padidėjimą* ir *sumažėjimą,* 2) *kokybinį pasikeitimą,* 3) *atsiradimą* ir *sunaikinimą* ir 4) *vietos pakeitimą.* Pastarąją judėjimo rūšį jis laiko svarbiausia ir visas kitas judėjimo formas prilygina jai. Kadangi vietos pakeitimui reikia postūmio, jėgos, kuri objektą išjudintų, Aristotelis judėjime skiria: 1) *tai, kas juda,* ir 2) *tai, kas judina.* Svarbiausias judintojas yra forma, kuri, kaip matėme, Aristotelio filosofijoje tapatinama su priežastimi. Todėl ir judėjimo priežastys čia dėstomos eiliškai, kol prieinama prie *pirmosios priežasties,* arba pirmojo judintojo, kuris yra jau gryna energija. Pirmasis judintojas pats nejuda ir nekinta (priešingu atveju jis nebūtų pirmasis); jis vienalytis, nematerialus, būtinas, tobulas. Jo veikla — mąstymas apie patį save, tai mąstymas apie mąstymą. Remdamasis analogija su žmogumi, Aristotelis jį vadina pasaulio protu. Pasaulio jis nekuria, bet savo veikla išjudina žemesniąsias sferas, jis žavi jas savo tobulumu ir tampa tikslu,

[7] *V. I. Leninas,* Raštai, t. 38, p. 268.

siekiant tobulumo. Pradėjęs nuo realaus daikto, nuo materijos, Aristotelis baigė absoliutu. Teleologinis gamtos traktavimas atitraukė jį nuo kelio, kuriuo eidami ankstesnieji filosofai materialistai buvo pasiekę labai gražių rezultatų. Aristotelio pasaulis suskilo į žemiškąjį pasaulį, kur viskas sudaryta iš keturių pirminių elementų, viskas praeinama ir netobula, ir dangaus sferą, kurios viršūnėje užkeltas tobulas absoliutas. Aristotelio teleologija palieka praviras duris teologijai.

Remdamasis bendrais savo filosofijos metodologijos principais, Aristotelis analizuoja ir žmogų, kuriame mato taip pat du komponentus: kūną ir sielą. Santykis tarp tų komponentų atitinka santykį tarp formos ir materijos.

Sielos Aristotelis nemistifikuoja, aiškina ją natūraliai, remdamasis gamtamoksliniais principais. Siela jam nėra kažkas šalia kūno. Ji yra kūne. Tai aktualizuojanti kūną jėga, kūno energija. Ji yra gyvybės ir judėjimo priežastis. Dėl to sielą jis pripažįsta ne vien žmogui. Visa, kas gyva, turi sielą. Augalai turi maitinančiąją sielą, vegetatyvinę jėgą, kuri tvarko maitinimosi ir dauginimosi funkcijas. Gyvulių sielos sudėtingesnės. Jose prie vegetatyvinių funkcijų prisideda dar juslė, geismingumas, sugebėjimas judėti. O žmogaus sieloje prie funkcijų, būdingų visai gyvajai gamtai, prisideda dar protas, kurį Aristotelis skirsto į pasyvų ir aktyvų. Pastarąjį, matyt, reikėtų suprasti ne tik kaip vieno ar kito žmogaus individualų protą. Aktyviajame prote Aristotelis įžiūri bendruosius žmonijos išminties elementus, kurie perduodami iš kartos į kartą. Atrodo, tik tokia prasme Aristotelis supranta sielos nemirtingumą ir visą žmogaus specifiką — protingumą. Taip jis supranta ir protingą žmogaus veiklą, kurią nagrinėja etikoje.

Etikai Aristotelis skiria daug dėmesio ir kuria ją pagal bendrus savo filosofijos principus, postuluojančius, kad viskas gamtoje vyksta tikslingai. Kiekviena esybė, realizuodama savo prigimtyje turimas potencijas, siekia tobulybės. Žmogus čia išimties nesudaro. Jis veikia tikslingai, taip, kad žemesnius tikslus panaudoja kaip priemonę aukštesniems pasiekti. O aukščiausias žmogaus gyvenimo tikslas — realizuoti žmogiškąją specifiką, skiriančią jį nuo visos gamtos. Tokia žmogaus savybė — protingumas. Aristotelio požiūriu, didžiausia vertybė — žmogus, protinga būtybė, kuri, specifiškai, žmogiškai, veikdama, kuria ne tik kultūrą, mokslą, meną, bet ir pati save.

Moralinio gėrio Aristotelis ieško ne transcendentiniame pasaulyje, kaip tai darė Platonas, bet realioje žmogaus veikloje, kurią jis, sekdamas ankstesniais graikų humanistais, sieja su žinojimu. Tačiau Aristotelis įveikia sokratiškąjį intelektualizmą, pabrėždamas, kad vien žinojimo neužtenka. Siekiant užsibrėžto tikslo, žinojimas siejamas su valios kryptingumu, įpročiais ir įgūdžiais. Gyvenime, kaip ir olimpinėse žaidynėse, dovanos įteikiamos ne tam, kas gražesnis, o tam, kas laimi žaidynes.

Protinga ir naši veikla yra maloni, ji suteikia laimės. Todėl etikoje Aristotelis tikrai įveikia kinikų, iš dalies ir Platono asketizmą. Jis neginčija laimės ir malonumo reikšmės žmogui ir plačiai nagrinėja socialinės padėties, šeimos laimės, draugystės, sveikatos, materialinės gerovės ir net jutiminio pasitenkinimo įtaką gyvenimui. Visų tų dalykų jis nelaiko blogiu, tačiau ne jie sudaro žmogaus gyvenimo tikslą. Jie gali tik paspartinti tikslo pasiekimą. Malonumai, pramogos šia prasme primena poilsį. „Žmonės negali be pertraukos dirbti, jiems reikia poilsio, tačiau poilsis — tai ne tikslas; poilsis reikalingas tam, kad galima būtų dirbti"[8]. Todėl savo etiką Aristotelis griežtai priešpastato Aristipo hedonizmui. Moralinio gėrio jis ieško protingoje veikloje.

O kokią veiklą galima pavadinti protinga? Aristotelio požiūriu, tokią, kuri padeda išvengti kraštutinumų. Dorybė Aristotelio etikoje suprantama kaip mokėjimas surasti vidurį tarp dviejų priešybių, tarp kraštutinumų. Kiekvienas protingas žmogus „vengia pertekliaus ir nepritekliaus. Jis ieško vidurio ir renkasi jį"[9]. Dėl to Aristotelio etika dažnai vadinama *vidurio doktrina.* Vidurys Aristoteliui — optimaliausias, geriausias veiklos variantas. Klysti galima įvairiai, o tiesa — viena. Čia kaip šaudymo varžybose: nepataikyti galima įvairiom kryptim. „O pataikyti į tikslą — sunku"[10]. Vidurys ir yra tas sprendimas, kuris išvengia nukrypimo. Drąsiu jis vadina tą, kuris žino, ko reikia bijoti ir kur baimė turėtų būti įveikiama. Todėl *drąsos* dorybės jis ieško tarp bailumo ir beprotiško nutrūktgalviškumo, *dosnumo* — tarp šykštumo ir išlaidumo, *kilnaus išdidumo* — tarp nusižeminimo ir pasipūtimo ir t. t. Tokioje etikoje svarbiausias praktinės veiklos kriterijus — *saikas.*

---

[8] Этика Аристотеля, СПб., 1908, с. 197.
[9] Ten pat, p. 30.
[10] Ten pat, p. 31.

Reikalavimą ieškoti geriausios ir optimaliausios veiklos Aristotelis pateikia bendra prasme. Kiekvienas individas konkrečioje situacijoje turėtų remtis saiko principu, atsižvelgdamas į galimybes ir savo individualų sugebėjimą. Jis renkasi vidurį ne tik pačiame objekte, bet „atsižvelgdamas į save"[11]. Tik įsigilindamas į savo veiksmų prasmę, valdydamas savo aistras, kartodamas ir įgusdamas veikti taip, kaip reikalauja protas, žmogus ugdo savyje asmenybę. Pastarosios tobulumo kriterijus Aristoteliui ir yra sugebėjimas protauti. Abstraktus mąstymas, sugebėjimas protu stebėti tiesą, teorinė veikla yra šios etikos idealas. Teorinė veikla neieško tikslo šalia savęs. Tokia veikla gali pasitenkinti savimi, ir joje, Aristotelio požiūriu, yra visa, kas apibūdina tikrąją laisvę. Pradėjęs nuo konkrečios veiklos, Aristotelis pamažu prieina prie abstrakčios teorinės veiklos ir ją paskelbia idealu.

Ugdyti savyje asmenybę, siekti tobulumo individui, Aristotelio požiūriu, padeda *valstybė*. Žmogų jis laiko visuomenine būtybe, kuri iš prigimties yra linkusi gyventi šeimoje, visuomenėje, valstybėje. Individai gimsta ir gyvena valstybėje, ir jų asmenybė tik čia gali atsiskleisti.

Aristotelio valstybės teorija tipiškai graikiška. Jis lyg nepastebi Aleksandro Makedoniečio kuriamos daugianacionalinės imperijos tendencijų ir kuria valstybės teoriją, remdamasis jau atgyvenusia miesto-valstybės forma, kurioje jis vis dėlto taikliai įžiūrėjo susipynusias valstybines ir visuomenines institucijas, valstybinius įstatymus ir žmonių papročius, individo ir visuomenės interesus.

Valstybė Aristoteliui nėra savaiminis tikslas. Ji privalo tarnauti piliečiams. Pagal Aristotelio teoriją, valstybė ne vien rūpinasi piliečių gerove ir jų saugumu. Svarbiausias valstybės tikslas — piliečių auklėjimas, jų moralinis išprusimas. Valstybė rūpinasi, kad jos piliečiai būtų tvirtos asmenybės, mokančios derinti savo individualius interesus su visuomeniniais. Svarbiausia piliečių dorybė — saiko pajautimas, mokėjimas tvarkyti savo norus. Todėl valstybė ir privalo išauklėti tokius piliečius, kurie netrokštų daugiau, negu jiems reikia ar sugeba, o mažiau išsilavinusiems valstybė neduoda galimybės turėti daugiau, negu reikia.

Labai svarbu yra išmokyti žmogų naudotis laisvalaikiu. Apeliuodamas į jam žinomus faktus, Aristotelis galvoja, kad tai

[11] Ten pat, p. 30.

ypač svarbu karinio tipo valstybėms, kurios karą laiko svarbiausiu savo egzistencijos tikslu. Tos tautos laikosi, kol kariauja, o taikos metu žlunga. Panašiai kaip plienas, taikos metu jos neturi sąlygų užsigrūdinti. Todėl valstybė privalo rūpintis, kad jos piliečiai mokėtų ne tik kariauti, bet ir gyventi taikos metu, kad jie mokėtų dirbti ir protingai išnaudoti savo laisvalaikį. O tam geriausiai tinkanti filosofija, teorinė veikla, kurioje žmogus ir surandąs tikrąją laimę[12].

Geros valstybės požymis, anot Aristotelio, yra rūpinimasis visais piliečiais. Jis nagrinėja tris valstybės tipus: 1) *monarchiją* — vieno žmogaus valdymą, 2) *aristokratiją* — nedaugelio išrinktųjų valdymą ir 3) *politėją* — daugumos dalyvavimą valdžioje. Priklausomai nuo sąlygų, kiekviena iš tų formų gali būti gera ir priimtina, jei tik esantys valdžioje rūpinsis visų piliečių reikalais. Tačiau kiekviena forma gali išsigimti. Kai monarchas užmiršta valstybės ir piliečių reikalus, o rūpinasi tik savo ir savo artimųjų interesais, jis tampa tironu, o valstybė — *tironija*. Tai blogiausia valdymo forma, kurioje tironas išsilaiko tik jėga. Išsigimusi aristokratija virsta *oligarchija*, kuri rūpinasi tik turtingųjų reikalais. Politėja galinti tapti *demokratija*, kurią Aristotelis supranta siauriau, negu mes šiandien. Anot jo, demokratinė laisvė remiasi lygybės principu, leidžiančiu „kiekvienam gyventi, kaip jis nori"[13]. O kadangi neturtingųjų valstybėje yra visada daugiau, negu turtingųjų, tai demokratija tampanti rūpinimusi vien neturtingųjų reikalais. Tačiau Aristotelis mano, kad demokratija ne tokia pavojinga, kaip oligarchija ir ypač tironija: ji rečiau atveda prie politinių suiručių. Todėl iš politiko Aristotelis reikalauja proto, situacijos, piliečių interesų ir nuotaikų žinojimo.

Valstybės teoriją Aristotelis, kaip ir jo mokytojas Platonas, kūrė tik laisviesiems graikams, žmonėms, kurie turi galimybių pasišvęsti teoriniams ir valstybiniams reikalams, sunkiausius ir nemaloniausius darbus palikdami vergams. Labai taikliai susiejęs etiką su ekonomika, vertybių paskirstymu, Aristotelis visus tuos klausimus sprendžia grynai iš vartotojo pozicijų. Vergiją, kurios būtinumas daugeliui to meto mąstytojų jau kėlė abejonių, Aristotelis dar laikė natūraliu dalyku ir ją gynė, remdamasis šeimos (jai, priešingai Platonui, Aristotelis skyrė daug dėmesio) ekonomika ir nuosavybės teise. Jei darbo

[12] Ten pat, p. 198.
[13] Политика Аристотеля, М., 1893, с. 264.

įrankiai sugebėtų dirbti patys, be žmonių, tada ir statybininkams nebūtų reikalingi padėjėjai, o „ponams — vergai"[14]. Vergo padėtį apsprendžianti jo prigimtis ir sugebėjimai. Vergas yra tas, „kas gali kitam priklausyti <...>, ir tas, kuris turi proto tik tiek, kad suprastų kitų protingus reikalavimus"[15]. Vertinant vergiją, aiškiai atsiskleidžia klasinis Aristotelio etikos pobūdis ir tendencijos. Jį domino tik vergvaldžio interesai, ir, jais remdamasis, jis sprendė ne tik etikos, bet ir kitas filosofijos problemas. Tačiau Aristotelio genialumas įgalino jį įžvelgti ir teoriškai iškelti daug filosofinių problemų, kurios neprarado reikšmės iki šiol.

Kristina Rickevičiūtė

---

[14] Ten pat, p. 11.
[15] Ten pat, p. 14.

ARISTOTELIS
(384–322 m. p. m. e.)

Aristoteliui, kaip ir Platonui, likimas buvo palankus: palyginti nemaža dalis jo gausaus filosofinio palikimo išliko ateities kartoms.

Jei tikėsime senovės mokslininkų Strabono ir Plutarcho liudijimais, Aristotelis 323 m. p. m. e., bėgdamas iš Atėnų į Chalkidę nuo Aleksandro Makedoniečio priešų persekiojimo, visus savo rankraščius paliko saugoti savo mokiniui Teofrastui. Praėjus 35 metams po Teofrasto mirties, pagal testamentą visą Aristotelio palikimą perėmė Teofrasto mokinys Nelėjas iš Skepsio ir parsigabeno jį į savo gimtinę. Nelėjo įpėdiniai, bijodami, kad kaimyninio Pergamo valdovai, sudarinėdami savo bibliotekas, nekonfiskuotų Aristotelio rankraščių, paslėpė juos kažkokios užeigos požemyje, kur jie išgulėjo iki 100 m. p. m. e., kol juos įsigijo žinomas to meto bibliofilas Apelikontas iš Tėjo

ir parsigabeno juos į Atėnus. Po Apelikonto mirties antrojo Sulos žygio prieš Ponto karalių Mitridatą VI metu (83—82 m. p. m. e.), Romai užkariavus Atėnus, Aristotelio rankraščiai, kaip karo trofėjas, buvo išvežti į Romą. 55 m. p. m. e. Sulos sūnus juos pardavė, kad padengtų skolas. Aristotelio rankraščius nupirko Cicerono bičiulis aristotelininkas gramatikas Tiranionas iš Amiso ir pradėjo juos tvarkyti. Pagaliau iš Tiraniono Aristotelio rankraščius perėmė peripatetikų mokyklos atstovas Andronikas iš Rodo, kuris organizavo jų perrašymą, redagavimą ir sudarė garsųjį sąvadą „Corpus Aristotelicum".

Skirtingai nuo pirmojo Aristotelio palikimo paveldėtojo Teofrasto (kuris Aristotelio veikalus buvo suskirstęs pagal alfabetą), Andronikas juos klasifikavo pagal tematiką, atsižvelgdamas į paties Aristotelio pasiūlytą mokslų klasifikaciją:

1. Logikos traktatai — „Kategorijos", „Apie teiginį", pirmoji ir antroji „Analitikos" (apie protavimą, silogizmą ir įrodymą), „Topika" (apie tikėtinus įrodymus ir aristoteliškai suprantamą dialektiką), „Sofistinių įrodymų paneigimas" — buvo apjungti viena knyga, kurią pavadino „Organonu".

2. Gamtos mokslo veikalai: svarbiausias iš jų — „Fizika"; reikšmingi dar „Apie dangų", „Apie atsiradimą ir išnykimą", „Apie meteorologinius klausimus" ir kiti. Prie šios grupės priskiriama dar „Mechanika", „Problemos", taip pat biologiniai traktatai — „Gyvūnų istorija", „Apie gyvūnų dalis", „Apie gyvūnų kilmę", „Apie gyvūnų judėjimą" ir kiti. Jų teoriniai pagrindai išdėstyti psichologiniame traktate „Apie sielą".

3. Filosofinėms būties problemoms skirtos 14 knygų Androniko sudarytame Aristotelio veikalų sąvade ėjo po „Fizikos" ir kitų gamtamokslinių traktatų, todėl jas pavadino bendru „Metafizikos" pavadinimu.

4. Etikos traktatai: „Nikomacho etika" (dedikuota anksti mirusiam Aristotelio sūnui Nikomachui, kuris klausėsi savo tėvo etikos paskaitų kartu su kitais mokiniais), „Eudemo etika" (skirta Aristotelio mokiniui ir bendradarbiui Eudemui) ir „Didžioji etika".

5. Politiniai traktatai: „Politika" (Aristotelio politinių traktatų rinkinys), „Politėjos" (158 graikų polių konstitucijų aprašymai, tačiau iš jų mūsų laikus pasiekė tik 1890 m. Egipte atrasta „Atėnų politėja", užrašyta papiruse).

6. Estetikos veikalai: „Retorika" ir „Poetika", kurios išliko tik pirmoji dalis, analizuojanti tragedijos ir epo klausimus.

(Antroji neišlikusioji dalis turėjo nagrinėti komediją ir jambografiją.)

Kai kuriuos iš čia suminėtų veikalų tik su rimtom išlygom ir abejonėm galima būtų priskirti Aristoteliui. Pavyzdžiui, kai kurie tyrinėtojai abejoja dėl „Kategorijų", „Eudemo etikos" autorystės, o „Didžioji etika" laikoma jau poaristotelinės epochos kūriniu, nes jame ryški stoicizmo įtaka.

Aristotelio būta produktyvaus filosofo. Išlikusiame jo darbų sąraše, sudarytame, praėjus šimtui metų po jo mirties, vieno Aleksandrijos bibliotekos darbuotojo, yra 146 veikalų pavadinimai. Tačiau jame nėra pagrindinių Aristotelio veikalų, kurie figūruoja Androniko sąvade. Manoma, kad dalis Aristotelio archyvo yra pakliuvę iš Nelėjo ar jo įpėdinių į Aleksandrijos biblioteką ir čia žuvę.

Į lietuvių kalbą yra išversti ir išleisti du Aristotelio traktatai: „Apie sielą" (1959, vertė V. Sezemanas) ir „Poetika" (1959, vertė M. Ročka).

Šioje chrestomatijoje ištisai spausdinamos „Nikomacho etikos" antroji ir „Politikos" penktoji knygos.

NIKOMACHO ETIKA

ANTROJI KNYGA

I. Dorybė yra dviejų rūšių: intelektualinė ir etinė. Intelektualinė dorybė dažniausiai kyla ir toliau vystosi iš mokslo, todėl jai reikia patyrimo ir laiko; etinę dorybę įsigyjame per įprotį, dėl to ir jos pavadinimas atsirado iš žodžio *įprotis*, tik nežymiai pakeitus tą žodį. Iš čia aišku, kad nė viena etinė dorybė nėra mums įgimta. Mat, nė vieno įgimto dalyko neįmanoma įpratinti elgtis kitaip, negu jam įgimta. Pavyzdžiui, akmuo iš prigimties krinta žemyn, ir, net tūkstantį kartų mesdamas aukštyn, neįpratinsi jo nekristi žemyn; neįpratinsi ir ugnies kristi žemyn, ir kitų daiktų elgtis prieš jų prigimtį. Taigi etinės dorybės mumyse neatsiranda nei iš prigimties, nei iki prigimties — mes tik sugebame jų įsigyti, o paskui jas išvystome įpratimo dėka. Be to, mums įgimtus dalykus mes pirmiau sugebame vykdyti, o tik paskui juos realizuojame veiksmais — tai ypač ryšku pojūčių atveju; juk ne dėl to mes sugebame matyti ir girdėti, kad daug kartų matėme ir gir-

dėjome, o priešingai, pojūčiais naudojamės dėl to, kad juos turime, o ne dėl to, kad besinaudodami juos būtume įsigiję. Tuo tarpu etinės dorybės įsigyjamos tik per ilgą praktiką. Panašiai yra ir su kitais menais ir amatais. Juk tų menų ir amatų, kuriuos reikia išmokti, kad įsigytume, išmokstame besipraktikuodami, kaip, pavyzdžiui, bestatydami namus, pasidarome namų statytojai, grodami kitara, tampame kitaristai. Panašiai daromės teisingi, kai elgiamės teisingai, tampame santūrūs, kai elgiamės santūriai, narsiai elgdamiesi, tampame narsūs. Tatai liudija ir miestų politinis gyvenimas: įstatymų leidėjai, pratindami piliečius prie dorybių, padaro juos gerus — toks yra kiekvieno įstatymų leidėjo noras ir tikslas,— o kurie taip nesielgia, klysta; tuo ir skiriasi viena valstybinė santvarka nuo kitos, gera nuo blogos. Be to, kiekviena dorybė žūsta dėl tų pačių priežasčių ir dėl tų pačių priemonių, kurių dėka ji atsirado. Panašiai yra su kiekvienu menu ir amatu. Juk, begrodami kitara, tampa ir gerais, ir blogais kitaristais. Panašiai yra su namų statytojais ir visais kitais amatininkais: gerai statydami, jie tampa gerais statytojais, o blogai statydami — blogais. Jei taip nebūtų, nereikėtų mokytojo, ir kiekvienas iš prigimties būtų geras ar blogas. Taip yra ir su etinėmis dorybėmis; vykdydami veiksmus, susijusius su žmonių tarpusavio teisiniais santykiais, vieni iš mūsų tampa teisingi, o kiti — neteisingi, o vykdydami pavojingus veiksmus ir pratindamiesi bijotis arba būti drąsūs, vieni tampame narsūs, o kiti — bailūs. Panašiai yra su aistromis ir pykčiu; vieni darosi santūrūs ir švelnūs, kiti — įžūlūs ir irzlūs, nes vieni elgiasi vienaip, kiti — kitaip. Vienu žodžiu, iš nuolatinio tos pačios elgsenos kartojimosi atsiranda įprotis. Todėl savo veiksmams turime nustatyti pastovią kryptį, nes iš tų veiksmų susiformuoja pastovūs polinkiai. Mat, labai svarbu iš mažens pratintis vienaip ar kitaip elgtis — nuo to priklauso, galima sakyti, viskas.

II. Kadangi šis mūsų darbas, priešingai visiems kitiems veikalams, yra ne teorinis — juk čia neklausiame, kas yra dorybė, o tik žiūrime, kad taptume geri, nes priešingu atveju iš to darbo nebūtų jokios naudos,— tai reikia panagrinėti dalykus, susijusius su mūsų veiksmais, būtent, kaip reikia juos atlikti; mat, nuo jų priklauso ir mūsų įpročiai (apie tai jau kalbėjome). Kad reikia elgtis pagal teisingą proto sprendimą, tai visiems žinoma,— tebus ir mums tai pagrindu. Apie tai

kalbėsime vėliau, nustatysim, kas yra teisingas proto sprendimas ir kaip jis santykiauja su kitomis dorybėmis. Tik čia iš anksto sutikime, kad praktinio gyvenimo klausimai turi būti pateikiami tik bendrais bruožais, o ne tiksliai nagrinėjami — mes jau sakėme iš pradžių, kad nagrinėjamą dalyką turi atitikti tolygaus svarbumo svarstymai. Bet klausimai, susiję su elgsena ir tuo, kas yra naudinga, nereikalingi tvirto apibrėžimo, panašiai kaip ir klausimas, kas yra sveika. Jei taip yra su bendrais klausimais, tai tuo labiau taip bus su atskirais. Čia nereikia jokio tikslumo, nes tie dalykai nepriklauso nei menui, nei kokioms nors taisyklėms — patys veikiantys žmonės turi derintis prie atitinkamų aplinkybių, kaip tai būna gydymo ir laivo vairavimo mene.

Nors šie mūsų svarstymai taip atrodo, bet pamėginkime rasti išeitį. Pirmiausia reikia turėti galvoje, kad tokie dalykai, kaip etinės dorybės, iš prigimties yra tokie, jog žūsta ir nuo stokos, ir nuo pertekliaus. Tą patį matome ir fizinės jėgos, ir sveikatos atžvilgiu (mat, nematomus dalykus reikia aiškinti matomais); ir per didelis, ir nepakankamas kūno mankštinimas pakerta jėgas; panašiai yra su valgiu ir gėrimu: per daug ar per mažai naudojant, sugadina sveikatą, o saikingas vartojimas išlaiko ir stiprina sveikatą. Panašiai yra su santūrumu, narsumu ir kitomis dorybėmis. Kas visko vengia ir bijo, nieko nesiryžta apsiimti, tampa bailiu, o kas nieko nesibijo ir drąsiai žengia į bet kokį pavojų, pasidaro įžūlus; panašiai tas, kuris mėgaujasi visais malonumais, neatsisakydamas jokio smagumo, tampa ištvirkėliu, o kas visų malonumų vengia, tampa bambekliu ir atbukusių jausmų žmogumi. Dėl stokos ir pertekliaus žūsta narsumas ir santūrumas, o saikingumas juos išgelbsti.

Nuo tų pačių priežasčių ir veiksnių priklauso ne tik etinių dorybių kilimas, augimas ir žuvimas, bet ir jų realizacija veiksmuose. Juk ir su matomais dalykais kartais yra panašiai, pavyzdžiui, su fizine jėga; ji atsiranda iš gausaus maitinimosi ir intensyvaus darbo, o to pasiekia tik labai stiprus žmogus. Panašiai yra ir su etinėmis dorybėmis. Juk, susilaikydami nuo smagumų, tampame santūrūs, o tapę santūrūs, lengviausiai nuo jų susilaikome. Panašiai ir su narsumu: įpratę niekinti pavojus ir jų nevengti, mes pasidarome narsūs, o tapę tokie, lengvai imamės baisių dalykų. Kokie yra tie įpročiai, aiškiai parodo malonumas ar skausmas, kuris lydi veiksmus: tas, kuris susi-

laiko nuo kūno malonumų ir tuo susilaikymu džiaugiasi, yra santūrus, o kuris dėl to erzinasi — nesusitvardąs; kuris apsiima ir iškenčia baisius dalykus, ir tuo džiaugiasi ar bent nejaučia nepasitenkinimo, yra narsus, o kuris dėl to kenčia — bailus. Mat, etinė dorybė sukasi apie skausmus ir malonumus. Juk dėl malonumų darome blogus darbus, o dėl skausmo susilaikome nuo gerų darbų. Taigi, kaip sako Platonas, jau nuo mažens mes turime būti taip auklėjami, kad džiaugtumės ir liūdėtume tik dėl tų dalykų, dėl kurių reikia džiaugtis ar liūdėti. Tai ir bus teisingas auklėjimas. Be to, jei dorybės sukasi apie veiksmus ir išgyvenimus, o kiekvieną išgyvenimą ir veiksmą lydi malonumas ar skausmas, tai ir dėl to dorybė sukasi apie skausmus ir malonumus. Tai rodo ir bausmės, skiriamos už nusikaltimus, nes jos yra tarsi kokie vaistai. Bet vaistai iš prigimties yra priešingi tiems dalykams, kuriuos jie gydo. Be to, kaip anksčiau sakėme, dalykai, dėl kurių sielos polinkis būna geresnis ar blogesnis, siejasi su jo prigimtimi. Polinkiai dėl malonumų ir skausmų būna blogi, kadangi mes anų siekiame, o šių vengiame, arba siekiame ar vengiame tų, kurių nereikia, arba kada nereikia, arba tokiu būdu, kokiu nereikia, arba kitokiais kokiais būdais, kuriais protas tokius dalykus apibrėžia. Dėl to kai kurie dorybę apibrėžia kaip kažkokį bejausmiškumą (apatiją) ir sielos ramybę. Bet tai neteisingas apibrėžimas, kadangi jie teigia paprastai ir abstrakčiai, o nenurodo, kaip reikia ir kaip nereikia, kada reikia, nenurodo ir kitų dalykų, kurie čia paprastai yra pridedami. Taigi mes laikome pagrindu tokią dorybę, kuri sukasi apie malonumus ir skausmus ir yra tinkama daryti geriausius darbus, o blogybė — priešingai. Tai paaiškės iš to, ką pasakysime. Kadangi yra trys dalykai, kurių mes siekiame — gera, naudinga ir malonu,— ir trys priešingi dalykai, kurių vengiame — šlykštu, nenaudinga, nemalonu,— tai šių visų dalykų atžvilgiu geras žmogus teisingai elgiasi, o blogas — klysta, ypač malonumų atžvilgiu. Mat, visiems gyvūnams yra bendras malonumo siekimas, jis lydi jų visus siekimus, nes ir tai, kas atrodo gera ir naudinga, yra malonu. Jau nuo kūdikystės mums visiems yra įaugęs malonumų siekimas. Todėl šitą afektą, įsišaknijusį mumyse, sunku išrauti. Ir savo darbus — vieni daugiau, kiti mažiau — matuojame skausmu ir malonumu. Todėl visas šis mūsų veikalas turi būtinai suktis apie šiuos dalykus. Juk svarbus dalykas veiksmų atžvilgiu mokėti teisingai džiaugtis ar liūdėti.

Be to, kaip sako Heraklitas, sunkiau yra priešintis malonumui, negu pykčiui. Bet apie sunkiausius dalykus kaip tik ir sukasi menas ir dorybė, nes sunkiuose dalykuose geriau pasireiškia šaunumas. Tad ir dėl šios priežasties kiekvienas dorybės ar valstybinės veiklos dorybės nagrinėjimas sukasi apie malonumą ir skausmą, nes, kas šių dalykų atžvilgiu teisingai elgiasi, yra geras, kas ne — blogas. Tai tiek apie tai, kad dorybė sukasi apie malonumą ir skausmą, kad tos pačios priežastys, dėl kurių ji kyla ir vystosi, nulemia ir jos žlugimą; be to, ji realizuojasi tuose dalykuose, iš kurių gimsta.

III. Gal būt, kai kam bus neaišku, ką mes turime galvoje, sakydami, kad, teisingai elgdamiesi, tampame teisingi, o santūriai elgdamiesi — santūrūs. Mat, kurie daro teisingus ir santūrius darbus, tie būna teisingi ir santūrūs. Panašiai, kas elgiasi taip, kaip reikalauja gramatika, muzika, būna gramatikas ir muzikas. O gal menų srityje būna kitaip? Juk gramatikas gali ką nors padaryti pagal gramatikos taisykles ir atsitiktinai arba nusižiūrėjęs į kitą. Tad tikras gramatikas bus tik tas, kuris ne tik ką nors padarys pagal gramatikos taisykles, bet ir kaip gramatikas, tai yra, kaip žinąs gramatikos taisykles. Be to, vienaip yra su menais, o kitaip — su dorybėmis. Mat, menų kūriniai patys savaime yra tobuli — jiems užtenka, kad turi tam tikrus privalumus. Bet tai, kas daroma pagal dorybę, būna teisinga ar santūru ne dėl to, kad daroma tam tikru būdu, bet kad veikėjas, atlikdamas veiksmą, laikosi šitokių sąlygų: pirma, daro sąmoningai; antra, kad būna iš anksto nusistatęs daryti ir iš anksto nusistatęs daryti ne ką kita, o tik šitai; ir trečia, jis daro ryžtingai ir nepajudinamai. Visi šie dalykai, išskyrus sąmoningumą, menams įsigyti yra nereikalingi. O dorybėms įsigyti sąmoningumas mažai ką padeda arba visai nieko neduoda. Kiti du dalykai turi nemažą reikšmę — tiesiog viską nulemia; dorybę įsigyjame, nuolat kartodami teisingus ir santūrius veiksmus, o teisingi ir santūrūs veiksmai būna tada, kai juos atlieka teisingas ir santūrus žmogus. Teisingas ir santūrus žmogus yra ne tas, kuris dirba teisingus ir santūrius darbus, bet tas, kuris juos dirba taip, kaip teisingi ir santūrūs žmonės. Tad teisingai sakoma, jog žmogus tampa teisingas teisingų darbų dėka, o santūrus — santūrių darbų dėka. O tas, kuris taip nesielgia, neturi jokių perspektyvų įsigyti etinę dorybę. Dauguma žmonių taip nesielgia: tenkindamiesi samprotavimais apie dorybę, jie tariasi filosofuoją ir tikisi įsigysią

dorybę. Jie yra panašūs į ligonius, kurie išklauso, ką sako gydytojai, bet nevykdo, ką jie liepia. Taigi, kaip anie taip elgdamiesi neturi sveiko kūno, taip ir šitaip filosofuojantieji neturi sveikos sielos.

IV. Po šių dalykų reikia panagrinėti, kas yra etinė dorybė. Kadangi sieloje vyksta trejopi reiškiniai — afektai, galios ir polinkiai, tai vienas iš tų trijų dalykų ir bus etinė dorybė. Afektais aš vadinu aistras, pyktį, baimę, drąsą, pavydą, džiaugsmą, draugystę, neapykantą, ilgesį, lenktyniavimą, pasigailėjimą, apskritai visa tai, ką lydi malonumas arba skausmas; galiomis vadinu tai, kieno dėka mes gauname tuos afektus, pavyzdžiui, kieno dėka mes galime pykti, liūdėti ar gailėtis; polinkiais vadinu tai, kieno dėka mes gerai ar blogai elgiamės minėtų afektų atžvilgiu. Pavyzdžiui, blogai elgiamės pykčio atžvilgiu, jei pykstame per smarkiai arba per silpnai, o gerai elgiamės — jei vidutiniškai pykstame. Panašiai ir su kitais afektais. Taigi afektai nėra nei dorybės, nei ydos, nes dėl afektų nevadiname žmonių nei gerais, nei blogais, o tik dėl dorybių ar ydų. Be to, dėl afektų mus nei giria, nei peikia. Juk ne dėl to mes ką nors giriame, kad jis bijosi, ar barame, kad jis pyksta, o dėl to, kad pyksta tam tikru būdu. Taigi mus giria dėl dorybių, o peikia dėl ydų. Be to, mes bijomės arba pykstame ne dėl to, kad būtume jau iš anksto nusistatę bijoti arba pykti, o dorybės yra arba jau iš anksto nusistatytas dalykas, arba yra sąlygojamos išankstinio nusistatymo. Be to, sakoma, kad afektai mus jaudina, o dorybės ir ydos mūsų nejaudina, tik mus vienaip ar kitaip nuteikia. Dėl tų pačių priežasčių dorybės nėra ir galios. Juk mus nevadina gerais ar blogais tik dėl to, kad mes turime galią patirti afektus,— dėl to mus nei giria, nei peikia. Be to, galios mums jau yra įgimtos, o dorybės ir ydos nėra įgimtos (apie tai jau sakėme anksčiau). Taigi, jei dorybė nėra nei afektas, nei galia, tai belieka, kad ji būtų polinkis arba tam tikra dispozicija. Tuo sykiu pasakėme, kas yra dorybė rūšies atžvilgiu.

V. Neužtenka pasakyti, kad dorybė — tai polinkis, bet reikia apibrėžti, kokie tie polinkiai. Reikia pasakyti, kad kiekviena dorybė ir tą daiktą, kurio ji yra dorybė, išlaiko geru, ir to daikto darbą padaro gerą. Antai akies dorybė ir akį padaro gera ir jos funkcionavimą, nes akies dorybės dėka mes gerai matome. Arba arklio dorybė padaro, kad arklys būna geras, gali gerai bėgti, nešioti raitelį ir pasipriešinti priešams.

Jei taip yra su visais dalykais, tai ir žmogaus dorybė bus polinkis, kurio dėka žmogus bus geras ir gerai atliks savo funkcijas. Mes jau kalbėjome, kokiu būdu tai įvyks. Tai paaiškės, jei pažiūrėsime, kokia yra dorybės prigimtis. Kiekviename dalyke, kuris yra tolydinis ir padalomas, galima išskirti didesnę, mažesnę arba lygią dalį — ir tai atsižvelgiant arba į patį dalyką, arba į mus. O tai, kas yra lygu, yra kažkoks vidurys tarp to, kas yra per daug, ir to, kas yra per mažai. Dalyko viduriu vadinu tai, kas yra lygiai nutolęs nuo abiejų galų,— tai yra viena ir tas pat visiems dalykams. Mūsų atžvilgiu vidurys yra tai, ko nėra nei per daug, nei trūksta — tai nėra nei viena, nei visiems tas pat. Pavyzdžiui, jei dešimt bus daug, o du — mažai, tai dalyko atžvilgiu vidurys bus šeši, nes šeši yra mažiau už dešimt, o daugiau už du — tai yra vidurys aritmetinio vidurkio prasme. Bet mūsų atžvilgiu vidurį reikia nustatyti kitaip. Jei, pavyzdžiui, suvalgyti šešias minas[1] kam nors yra per daug, o dvi — per maža, tai atletikos treneris nepaskirs jam šešių minų. Mat, tam, kuris valgys, šis kiekis gali būti arba per didelis, arba per mažas — Milonui jis bus nepakankamas, o pradedančiam mankštintis — per didelis. Tas pat su bėgimu ir boksu. Todėl kiekvienas žinovas vengia to, kas per daug ir per maža, o ieško ir parenka vidurį, atsižvelgdamas ne į patį dalyką, o tik į mus. Taigi, jeigu kiekvienas mokėjimas dirbti gerai atlieka savo darbą, jei turi prieš akis vidurį ir jo siekia visuose darbuose,— apie gerai atliktą darbą paprastai sakoma, kad prie jo nei pridėsi, nei atimsi, turint galvoje, kad perteklius ir stoka sugadina daikto vertę, o vidurys išsaugo. Jei geri menininkai, kaip sakome, kuria, turėdami prieš akis tą vidurį, ir jeigu dorybė, kaip ir pati prigimtis, yra subtilesnė ir tikslesnė už meną, tai ji, matyt, turi siekti vidurio kaip savo tikslo. Turiu galvoje etinę dorybę, nes ji turi reikalą su afektais ir polinkiais, o šiuose dalykuose pasireiškia perteklius, stoka ir vidurys. Antai bijoti, būti drąsiam, aistringai siekti, pykti, gailėtis ir apskritai džiaugtis ir liūdėti galima ir per daug, ir per maža — abiem atvejais negerai, bet patirti šiuos afektus tinkamu laiku, dėl tam tikrų priežasčių, tam tikrų asmenų atžvilgiu, tam tikru tikslu ir tinkamu būdu — yra ir vidurys, ir dorybė, nes vidurys ir yra dorybės ypatybė. Panašiai yra su perteklium, stoka bei vidu-

[1] 6 minos — maždaug 600 gramų. *(Vertėjo pastaba.)*

riu ir veiksmų atžvilgiu. O dorybė sukasi apie afektus ir veiksmus, kuriuose tai, kas per daug ir per maža, laikoma klaida ir peikiama, o vidurys giriamas ir laikomas teisingu dalyku. Šie abu dalykai kaip tik priklauso dorybės sričiai. Taigi etinė dorybė yra kažkoks vidurys, kadangi ji siekia vidurio. Be to, klysti galima įvairiai, nes, kaip tvirtina pitagoriečiai, blogis priklauso begalybei, o gėris — tam, kas ribota. Bet teisingai elgtis galima tik vienu būdu, todėl gėrį pasiekti sunku, o blogį — lengva, nes tikslo nepasiekti lengva, o pasiekti — sunku. Dėl to perteklius ir stoka priklauso blogiui, o vidurys — gėriui. Vienu atveju žmonės būna geri, o įvairiais atvejais — blogi.

VI. Taigi etinė dorybė yra polinkis, kuris gali laisvai pasirinkti, jis glūdi — mūsų atžvilgiu — vidutiniškume, ir protas jį apibrėžia taip, kaip apibrėžia protingas žmogus. Vidutiniškumas yra vidurys tarp dviejų ydų — pertekliaus ir stokos; be to, tos dvi ydos afektuose ir veiksmuose arba nepasiekia reikiamo saiko, arba jį viršija, o dorybė vidurkį ir suranda, ir pasirenka. Taigi, atsižvelgiant į esmę ir definiciją, kuri apibrėžia tą esmę, dorybė yra vidutiniškumas, bet, atsižvelgiant į tai, kas yra geriausia, ir į gėrį,— tai kraštutinumas.

Bet ne kiekvienas veiksmas ir ne kiekvienas afektas prisiima vidutiniškumą. Kai kurių jau patys pavadinimai rodo blogį, pavyzdžiui, džiaugsmas dėl kito nelaimės, begėdiškumas, pavydas, o iš veiksmų — svetimoteriavimas, vagystė, žmogaus nužudymas. Apie šiuos ir panašius dalykus sakoma, kad jie savaime yra blogi, o ne dėl to, kad juose būtų perteklius arba stoka. Šiuose dalykuose niekuomet negalima teisingai pasielgti, o tik klysti. Tokių dalykų atveju gėris ar blogis yra ne tai, kad svetimoteriaujama su ta ar kita moterimi, tuo ar kitu laiku, tokiu ar kitokiu būdu, bet apskritai yra bloga ką nors panašaus daryti. Lygiai taip pat būtų, jei mes ieškotume pertekliaus, stokos ar vidurkio skriaudime, bailume, ištvirkavime, nes tuo atveju būtų pertekliaus ir stokos vidutiniškumas, pertekliaus perteklius ir stokos stoka. Kaip nėra pertekliaus arba stokos santūrume, narsume,— mat, čia vidutiniškumas yra aukščiausias laipsnis,— taip ir anuose dalykuose nėra nei pertekliaus, nei stokos, nei vidutiniškumo: kad ir kokiu būdu jie pasireikštų, visada bus ydinga, nes apskritai čia nebūna nei pertekliuje, nei stokoje vidutiniškumo, nei vidutiniškume pertekliaus ar stokos.

VII. Čia reikia kalbėti ne tik apskritai, bet ir pritaikyti žodžius atskiriems atvejams, nes, kalbant apie veiksmus, bendri žodžiai būna tušti,— teisingesni būna tik atskirais atvejais,— prie jų ir reikia priderinti žodžius. Su jais galima susipažinti iš diagramos. Baimės ir drąsos atveju vidutiniškumas yra narsumas. Iš žmonių, viršijančių saiką, tas, kuris įveikia bebaimiškumą, neturi pavadinimo (daug kam trūksta pavadinimo); tas, kuris viršija drąsumą, yra įžūlus, o tas, kuris yra per daug baimingas ir kuriam trūksta drąsos — bailys. Malonumų ir skausmų atveju — ne visų (ypač tai pasakytina apie skausmus) — vidutiniškumas yra santūrumas, o perteklius — nesusivaldymas. Nedaug yra tokių, kurie nebūtų linkę į malonumus,— todėl tokiems žmonėms trūksta pavadinimo. Mes juos pavadinsime nejautriais. Pinigų ėmimo ir leidimo atveju vidutiniškumas bus dosnumas, o perteklius ir stoka — išlaidumas ir šykštumas. Perteklius ir stoka čia pasireiškia priešingai; išlaidusis perlenkia pinigų švaistymu, o stokoja kaupimo, o šykštusis perlenkia, imdamas pinigus, bet per mažai jų išleidžia. Kol kas mes apie tai kalbame tik bendrais bruožais ir paviršutiniškai — to mums dabar užtenka; vėliau kalbėsime išsamiau ir apibrėšime tiksliau. Dėl pinigų būna ir kitokių nusiteikimų: didžiadvasiškumas kaip vidutiniškumas; didžiadvasis skiriasi nuo dosnaus, nes didžiadvasiškumas susijęs su didelėmis pinigų sumomis, o dosnumas — su mažomis; perteklius čia būna nekultūringas švaistymasis pinigais, o stoka — smulkmeniškumas. Šios ydos skiriasi nuo nukrypimų dosnume, o kuo skiriasi, pasakysime vėliau. Garbės ir negarbės atveju vidutiniškumas bus saikingas garbės siekimas; jos perteklius — išdidumas, o stoka — per didelis nusižeminimas. Sakėme, kad dosnumas skiriasi nuo didžiadvasiškumo tuo, kad operuoja mažomis pinigų sumomis. Panašiai šalia didžios garbės siekimo yra mažas garbės siekimas. Mat, garbės galime siekti taip, kaip pridera; galima siekti daugiau, negu pridera, ir mažiau. Tas, kuris siekdamas viršija saiką, vadinamas garbėtroška, o kas per mažai siekia, yra be ambicijos, o kas laikosi vidurio, to nėra kaip pavadinti. Ir polinkiai neturi pavadinimų, išskyrus *ambiciją*, kuri reiškia ambicingo žmogaus polinkį. Todėl abu kraštutinumai ginčijasi dėl vidurinės vietos, ir mes kartais tą, kuris laikosi vidurio, vadiname ambicingu, o kartais — žmogumi be ambicijos; kartais giriame ambicingąjį, o kartais tą, kuris be ambicijos. Ko-

dėl mes taip darome, bus pasakyta vėliau, o dabar tokiu pat būdu, kaip iki šiol, kalbėkime apie likusias dorybes ir ydas. Ir pykčio atvejais būna perteklius, stoka ir vidutiniškumas. Kadangi jie neturi pavadinimų, tai tą, kuris išlaiko saiką, vadinsime švelniu, o vidutiniškumą — švelnumu. O kai dėl kraštutinumų, tai tą, kuris per daug pyksta, vadinsime karštu, o ydą — karštumu, o tą, kuriam trūksta pykčio,— nesupykinamu, o ydą — nesugebėjimu pykti. Yra dar kiti trys vidutiniškumai, kurie, nors ir būdami vienas į kitą panašūs, vis dėlto skiriasi vieni nuo kitų. Mat, jie visi susiję su bendravimu su žmonėmis žodžiais ir veiksmais, bet skiriasi tuo, kad vienas susijęs su tiesa, glūdinčia žodžiuose ir veiksmuose, o kiti du — su tuo, kas juose yra malonaus; iš dviejų pastarųjų vienas susijęs su tuo, kas yra malonu žaidime, o kitas — su tuo, kas malonu visomis gyvenimo aplinkybėmis. Reikia ir apie šiuos dalykus kalbėti, kad pamatytume, jog vidutiniškumas visur yra pagirtinas, o kraštutinumai — negeri, negirtini, dargi peiktini. Ir šie atvejai dažniausiai neturi pavadinimų, bet, kaip ir ankstesniems dalykams, pamėginsime duoti pavadinimus, kad mūsų dėstymas būtų aiškesnis ir nuoseklesnis. Taigi tiesos atveju tas, kuris laikosi vidurio, lai bus vadinamas tiesiakalbiu, o vidutiniškumas — tiesiakalbiškumu; nukrypimas į perdėjimą — pagyrūniškumu, o nukrypėlis — pagyrūnu; nukrypimas į stokos pusę — ironija, o tas, kuris nukrypsta,— ironišku. Dėl malonumo žaidime, tai tas, kuris laikosi vidurio, vadinamas linksmu, sąmojingu žmogumi, o jo nuotaika — taktiškumu, nukrypimas į perdėjimą — maivymusi, o tas, kuris nukrypsta — pamaiva, kuris stokoja juoko, sąmojo — niurna, o jo yda — niurgzlumu. Kai dėl kitokių gyvenimo malonumų, tai tas, kuris yra malonus taip, kaip pridera, bus draugiškas, o vidutiniškumas — draugiškumas; tą, kuris yra perdėtai malonus, jei bus nesavanaudiškas, vadinsime nuolankiu (nusižeminusiu), o jei su išskaičiavimu — pataikūnu; tas, kuriam trūksta malonumo, visuomet linkęs vaidytis ir yra stačiokas. Vidutiniškumas pasireiškia ir afektuose, ir tuose dalykuose, kurie siejasi su afektais. Antai drovumas nėra dorybė, bet drovus žmogus yra giriamas; ir čia vienas bus vidutiniškas, o kitas — visko drovisi — tai ir bus nedrąsus; kitas neturi gėdos — tai begėdis; tas, kuris čia laikosi vidurio, yra drovus. Doras pasipiktinimas yra vidurys tarp pavydo ir džiaugsmo dėl kito nelaimės. Taip yra su malonumu ir skausmu dėl mums artimus

žmones ištikusių įvykių. Mat, tas, kuris teisingai piktinasi, jaučia koktumą dėl to, kad artimieji gerai gyvena ne pagal nuopelnus, o pavyduolis perdeda ir kankinasi dėl bet kokio kito žmogaus pasisekimo; o tas, kuris džiaugiasi dėl kito nelaimės, yra taip tolimas bet kokiam skausmui, jog tiesiog džiaugiasi dėl kito nepasisekimo. Bet apie tai kalbėsime kitoje vietoje. Dabar nagrinėsime teisingumą, o kadangi teisingumas nėra vienareikšmis, tai, išskyrę du jo variantus, kalbėsime apie kiekvieną iš jų, koks yra jų vidutiniškumas. Panašiai pasakysime ir apie intelektualines dorybes.

VIII. Kadangi yra trys rūšys nusiteikimų (polinkių, dispozicijų) ir iš jų dvi yra ydos — perteklius ir stoka,— o trečioji — dorybė, nes ji išlaiko saiką, tai visi tie trys nusiteikimai yra vienas kitam priešingi. Mat, kraštutinumai yra priešingi ir vienas kitam, ir viduriui, o vidurys yra giminingas kraštutinumams. Panašiai kaip tai, kas lygus, yra didesnis už mažesnį, bet mažesnis už didesnį, taip ir viduriniai nusiteikimai, palyginus su stoka, yra perteklius, o palyginus su pertekliumi — stoka tiek afektuose, tiek ir veiksmuose. Juk narsus žmogus prieš bailį bus įžūlus, o prieš įžūlų atrodys bailus. Panašiai ir santūrusis, lyginant su nejautriu, bus nesusivaldąs, o prieš nesusivaldantį atrodys nejautrus; dosnus žmogus prieš išlaidų atrodys šykštus, o prieš šykštųjį — išlaidus. Todėl tie, kurie laikosi kraštutinumų, kiekvieną besilaikantį vidurio nukelia į priešingą kraštutinumą, ir narsų vyrą bailys vadina įžūliu, o įžūlusis — bailiu. Panašiai būna su visais dalykais. Kadangi nusiteikimai taip labai vienas kitam priešingi, didesnis priešingumas būna tarp kraštutinumų, negu kiekvieno kraštutinumo vidutiniškumui. Mat, nuotolis tarp kraštutinumų yra didesnis, negu tarp kraštutinumų ir vidurio, panašiai kaip didesnis yra nuotolis tarp didesnio ir mažesnio, negu tarp šių abiejų ir to, kas yra lygu. Be to, kai kurie kraštutinumai su vidutiniškumu turi šiokį tokį panašumą, kaip, pavyzdžiui, įžūlumas su narsumu, išlaidumas su dosnumu, o kraštutinumai tarp savęs yra visai nepanašūs. O tie dalykai, kurie labiausiai yra vienas nuo kito nutolę, vadinami priešingais, ir kuo labiau jie būna nutolę, tuo priešingesni yra vieni kitiems. Vidutiniškumui kartais būna priešingesnė stoka, o kartais perteklius, pavyzdžiui, narsumui labiau yra priešingas ne įžūlumas, kuris yra pertekliaus faktas, o bailumas, kuris yra stoka; santūrumui labiau priešingas yra ne nejautrumas, kuris yra stoka, o nesusivaldymas, kuris yra per-

teklius. Taip yra dėl dviejų priežasčių; viena tų priežasčių glūdi pačiame dalyke: kadangi vienas iš dviejų kraštutinumų yra artimesnis ir panašesnis į vidutiniškumą, tai mes vidutiniškumui priešpastatome ne tą kraštutinumą, o jo priešingybę. Pavyzdžiui, kadangi narsumui yra artimesnis ir giminingesnis įžūlumas, o mažiau artimas bailumas, tai jam labiau priešpastatome antrąjį kraštutinumą, nes tai, kas yra toliau nuo vidutiniškumo, atrodo ir labiau priešinga. Taigi viena tų priežasčių kyla iš paties dalyko, antroji priežastis kyla iš mūsų pačių. Į ką mes iš prigimties esame labiausiai linkę, tai mums atrodo labiau nutolę nuo vidutiniškumo. Antai iš prigimties mes esame labiau linkę į smagumus, todėl greičiau pasiduodame pasileidimui, negu susivaldymui. Taigi priešingesniu vidutiniškumui dalyku vadiname tai, kas lengviau mumyse išbujoja, todėl pasileidimas, kuris yra pertekliaus faktas, yra priešingesnis vidutiniškumui.

IX. Pakankamai pasakėme apie tai, kad: pirma, etinė dorybė yra vidutiniškumas tarp dviejų ydų — pertekliaus ir stokos; antra, kaip ji būna vidutiniškumu, ir trečia, kad jos ypatybė yra siekti to vidutiniškumo kaip tikslo ir veiksmuose, ir afektuose. Dėl to sunku būti dorybingu žmogumi, nes nelengva kiekviename dalyke išlaikyti vidurį, pavyzdžiui, rasti rato vidurį gali ne kiekvienas, o tik tą dalyką išmanantis žmogus. Antai kiekvienas žmogus gali lengvai supykti, švaistyti ar kaupti pinigus. Bet ne kiekvienas gali ir sugeba žiūrėti, kam reikia duoti pinigų arba ant ko supykti, kiek ir kada duoti arba pykti, dėl ko duoti ir kaip duoti pinigus arba pykti. Todėl gėris yra retas, pagirtinas ir puikus dalykas. Taigi tas, kuris siekia vidutiniškumo, pirmiausia privalo kuo labiausiai vengti to, kas yra labiausiai priešinga vidutiniškumui. Panašiai ir Kalipsė patarė:

> Savąjį laivą toli nuo šitų dūmų laikyki
> Ir bangų.

Mat, iš dviejų kraštutinumų vienas yra klaidingesnis, kitas — mažiau klaidingas. Kadangi nepaprastai sunku rasti vidurį, tai, kaip sakoma, reikia pasinaudoti antruoju plaukimu, pasirenkant mažesnę blogybę. O tai geriausiai galima padaryti tuo būdu, kurį nurodėme. Labiausiai reikia žiūrėti, į kokias ydas daugiausia esame linkę, nes vieni iš prigimties linksta į vienus dalykus, kiti — į kitus. Lengviausiai tai sužinosime iš malonumų ir skausmų, kurie kyla mumyse. Reikia mums pa-

tiems save traukti į priešingą pusę, nes, kuo labiausiai atsitolinę nuo to, kas ydinga, pasieksime vidurį, panašiai kaip daro tie, kurie nori ištiesinti kreivą medžio gabalą. Kiekviename dalyke labiausiai reikia saugotis to, kas malonu ir smagu, nes apie tai mes nesugebame bešališkai spręsti. Ką senieji trojiečiai jautė Helenos atžvilgiu, tą mes privalome jausti malonumų atžvilgiu ir kiekviena proga kartoti jų žodžius: šitokiu būdu ją vydami nuo savęs, mažiau darysime klaidų. Vienu žodžiu, šitokiu būdu labiausiai įstengsime pasiekti vidurį. Tačiau tai sunkus dalykas, ypač atskirais atvejais. Juk nelengva nustatyti, kaip reikia pykti, ant ko pykti, dėl ko pykti ir ar ilgai pykti, nes mes patys kartais giriame tuos, kurie stokoja pykčio, ir vadiname švelniais, o kartais tuos, kurie įsikarščiuoja, vadiname vyriškais. Bet mes peikiame ne tuos, kurie truputį nukrypsta nuo to, kas yra gera, į pertekliaus ar stokos pusę, o tik tuos, kurie smarkiai nukrypsta, nes tokia yda nelieka nepastebima. Sunku apibrėžti, ką kiek reikia peikti — panašiai kaip ir kitus dalykus, susijusius su tuo, kas vertinama pojūčiais. Tokie dalykai yra nustatomi kiekvienu atskiru atveju, ir apie juos sprendžia sveikas protas. Aišku yra tik tai, kad kiekvienu atveju vidutiniškumas yra girtinas dalykas, bet kartais reikia ir nukrypti čia į pertekliaus, čia į stokos pusę. Šitokiu būdu lengviausiai surasime vidurį ir tai, kas gera.

Versta iš *Aristotelis* Ethicorum Nicomachiorum libri decem ex Dion. Lambini interpretatione Graecolatini, Basileae, 1582, p. 74—111. Vertė *J. Dumčius.*

POLITIKA

PENKTOJI KNYGA

I

1. Apie kitus dalykus, kuriuos mes ketiname patyrinėti, jau pasisakėme. Dabar iš eilės reikia patyrinėti, dėl kurių priežasčių valstybinės santvarkos pasikeičia, kiek yra tų priežasčių ir koks jų pobūdis; kaip valstybinės santvarkos žlunga, kokie santykiai nuverstosios santvarkos su ta, kuri ją pakeitė; kokiu būdu gali išsilaikyti visos santvarkos apskritai ir kiekviena santvarka, atskirai imant, ir kokiomis priemonėmis galima išgelbėti kiekvieną valstybinę santvarką.

2. Jau iš pat pradžių reikia pasakyti, kad daugelio santvarkų kūrėjai buvo vieningos nuomonės, jog valstybinės santvarkos pagrindą turi sudaryti teisingumas ir santykinė visų piliečių lygybė, bet, kaip jau anksčiau buvo pasakyta, jiems nepavykdavo to įgyvendinti. Mat, demokratija kilo iš to, kad žmonės, matydami, jog tam tikru atžvilgiu visi yra lygūs, pradėjo galvoti, kad visi valstybės piliečiai yra apskritai lygūs; pavyzdžiui, iš to, kad visi yra lygiai laisvi gimę, visus pradėjo laikyti lygiais apskritai; oligarchija atsirado, galvojant, kad žmonės, būdami vienu kuriuo atžvilgiu nelygūs, yra nelygūs apskritai, pavyzdžiui, iš to, kad žmonės yra nelygūs turto atžvilgiu, padarė išvadą, kad žmonės iš viso yra nelygūs.

3. Todėl vieni, remdamiesi lygybe, reikalauja sau lygių teisių visuose valstybės valdymo reikaluose, o kiti, skelbdami nelygybę, stengiasi įsigyti vis daugiau, nes, kas yra daugiau vertas, tas privaląs daugiau ir turėti. Visos valstybinės santvarkos yra pasiekusios tam tikro teisingumo, bet visiško teisingumo joms nepavyko įgyvendinti. Dėl to, kai vieni arba kiti piliečiai negauna dalyvauti valstybės reikalų tvarkyme tiek, kiek jie tariasi turį teisės, jie sukyla. Šiuo atžvilgiu labiausiai pateisinamas būtų sukilimas tų žmonių, kurie labiausiai pasižymi dorybėmis, nes tik jie vieni turi rimtą pagrindą remtis nelygybe, bet jie mažiausiai galvoja apie sukilimą. Kai kurie išsiskiria iš kitų aukšta kilme ir dėl šitos nelygybės nenori savęs laikyti lygiais. Mat, tie, kurie iš protėvių gavo dorybę ir turtą, yra laikomi kilmingais.

4. Iš to ir kyla visi neramumai — žodžiu, tai yra visų sukilimų šaltinis. Perversmai būna dvejopi. Vienais atvejais perversmai būna nukreipti prieš pačią valstybinę santvarką, norint esamą santvarką pakeisti kita, pavyzdžiui, demokratiją oligarchija arba oligarchiją — demokratija, arba vietoj oligarchijos ir demokratijos įvesti respubliką ir aristokratiją, ir priešingai. Kitais atvejais nesiekiama nuversti esamos santvarkos: nepatenkintieji linkę ją palikti tokią pačią, tik patys nori patekti į valdžią. Taip būna, pavyzdžiui, oligarchijoje ir monarchijoje.

5. Be to, perversmo tikslas gali būti arba sustiprinti esamos santvarkos bruožus, arba susilpninti, pavyzdžiui, oligarchiją padaryti dar oligarchiškesnę arba mažiau oligarchiška, arba demokratiją dar labiau sudemokratinti, arba padaryti mažiau demokratiška — panašiai yra ir su visomis kitomis santvarko-

mis: arba jas norima sustiprinti, arba susilpninti. Kartais siekiama pakeisti tik dalį esamos santvarkos, pavyzdžiui, įsteigti arba panaikinti kokią nors valdžios instituciją. Pavyzdžiui, pasakojama, kad Lakedaimone Lisandras mėginęs panaikinti karaliaus valdžią, o karalius Pausanijas — eforatą.

6. Iš dalies buvo pakeista santvarka ir Epidaure, nes vietoj filarchų buvo įsteigta demokratinė taryba, o į liaudies teismą — heliają,— susidedantį iš visų piliečių, būtinai turi įeiti ir valdžios pareigūnai, kai tik papildomai būna renkamas koks nors valdžios pareigūnas. Vienintelis archontas, paliktas Epidaure, taip pat rodo, jog ši pakeistoji santvarka yra oligarchiška (nes vienintelis archontas — tai nelygybė). Dėl nelygybės kyla neramumai, jei tik žmonės, kurie kenčia nuo nelygybės, nėra kompensuojami. Antai paveldima karaliaus valdžia lygių piliečių tarpe yra jau nelygybė, o piliečiai apskritai stengiasi atstatyti lygybę ir todėl sukyla.

7. Yra dvejopa lygybė — skaičiaus atžvilgiu ir vertės atžvilgiu. Lygybė skaičiaus atžvilgiu bus tada, kai vienas daiktas bus lygus kitam skaičiumi arba dydžiu, o vertės atžvilgiu, kai lygybė bus proporcinga, pavyzdžiui, skaičiaus atžvilgiu trys bus tiek pat didesni už du, kiek du — didesni už vieną, tai yra vienetu, o proporcingai — keturi tiek pat didesni už du, kiek du didesni už vieną, nes abiem atvejais antrieji skaičiai yra tik pusė pirmųjų. Kaip jau anksčiau sakėme, žmonės, sutardami, kad teisingumas yra lygybė apskritai, skiriasi tarp savęs klausimu, kas yra lygybė vertės atžvilgiu. Mat, vieni, būdami kuriuo nors atžvilgiu lygūs kitiems, nori būti laikomi lygiais ir visais kitais atžvilgiais, o kiti, būdami nelygūs kuriuo nors atžvilgiu, reikalauja nelygaus traktavimo ir visais kitais atžvilgiais.

8. Todėl dažniausiai esti dvi santvarkos — demokratija ir oligarchija. Mat, kilmingumas ir dorybė retai pasitaiko, o demokratijos ir oligarchijos elementų galima rasti daugelyje santvarkų. Juk nė viename mieste nerasi šimto kilmingų ir dorybingų žmonių, o pasiturinčių — visur daug. Todėl yra didelė klaida pamėginti visais atžvilgiais įvesti kokią nors lygybės rūšį. Tai patvirtina istorija, nes nė viena tokia santvarka ilgai neišsilaikė. Priežastis yra ta, kad, padarius principinę klaidą iš pradžių, reikalas būtinai turi baigtis kokia nors nesėkme. Todėl vienu atveju reikia tvarkyti reikalus pagal skaičiaus lygybę, o kitu — pagal vertės lygybę.

9. Vis tik demokratija yra saugesnė nuo perversmų, negu oligarchija. Mat, oligarchijoje slypi dvi perversmų rūšys: sukilimai pačių oligarchų vienų prieš kitus ir prieš liaudį, o demokratijoje liaudis sukyla tik prieš oligarchus. Pati prieš save liaudis nesukyla, tik kartais būna nedidelių neramumų. Santvarka, kurioje valdo vidurinis luomas, artimesnė demokratijai, negu oligarchijai — ji būna patvariausia iš visų santvarkų.

II

1. Kadangi norime nustatyti, kokios priežastys sukelia neramumus ir santvarkos pasikeitimą, pirmiausia turime pažiūrėti į tų pasikeitimų pradžią ir jų priežastis apskritai. Trumpai tariant, tų priežasčių priskaičiuojame tris. Pirmiausia kiekvieną iš jų apžvelgsime bendrais bruožais. Reikia žiūrėti: 1) dėl kokių moralinių nusiteikimų žmonės sukyla; 2) kokie jų tikslai ir 3) iš ko prasideda neramumai bei maištai. Turime pripažinti, kad piliečiai apskritai nori pakeisti santvarką daugiausia dėl tos priežasties, kurią jau aptarėme. Juk tie, kurie trokšta lygybės, sukyla dėl to, kad jaučiasi esą lygūs, o gauna mažiau už tuos, kurie turi daugiau, o tie, kurie siekia nelygybės ir privilegijų, kelia neramumus dėl to, kad, jausdamiesi esą pranašesni, turi ne daugiau teisių už kitus, o tik tiek, kiek kiti, arba net mažiau.

2. Ir vienų, ir kitų siekimai kartais būna teisėti, o kartais — ne. Mat, tie, kurie turi mažiau teisių, sukyla, kad gautų lygias teises, o tie, kurie turi lygias teises, kad gautų dar didesnių teisių. Taigi, kaip nusiteikę žmonės kelia neramumus, jau pasakėme — to užteks. O priežastys, dėl kurių žmonės sukyla, yra šios: nauda ir garbė, taip pat ir tų dviejų dalykų priešingybės. Mat, žmonės kelia riaušes ir norėdami išvengti pilietinės garbės netekimo ir bausmės, gresiančios jiems patiems arba jų draugams.

3. Dabar kalbėsime apie atskiras neramumų priežastis ir progas, kurios skatina piliečius anksčiau minėtu būdu ir dėl ką tik nurodytų dalykų sukilti. Jų yra septynios, bet gali būti ir daugiau. Dvi iš jų sutampa su anksčiau minėtomis, bet jų veikimas kitoks. Mat, dėl naudos ir garbės piliečiai įsiaudrina vieni prieš kitus ne todėl, kad, kaip anksčiau sakėme, jas sau įsigytų, o dėl to, kad mato, jog kiti — vieni teisėtai, kiti ne-

teisėtai — jų per daug turi. Be to, jie sukyla dėl įžūlaus išdidumo, iš baimės, dėl per didelio įsigalėjimo, dėl per daug išaugusių kai kurių valstybės dalių. Kitaip jie sukyla prieš valdžios vietų siekimą rinkimų machinacijomis, dėl apsileidimo, dėl neatsižvelgimo į mažus dalykus, dėl nelygaus išsilavinimo.

4. Kodėl įžūlus išdidumas ir pelno vaikymasis sukelia neramumus ir kaip labai jiedu yra veiksmingi, nėra ko ir aiškinti. Kai valdžios žmonės būna įžūlūs, išdidūs ir gobšūs, piliečiai kelia riaušes ir vieni prieš kitus, ir prieš pačią santvarką, kuri teikia progą grobstyti turtus, o gobšieji kartais turtėja iš privačių turtų, o kartais iš visuomeninės nuosavybės. Taip pat yra aišku, kokią didelę įtaką turi garbė ir kaip ji sukelia neramumus. Mat, piliečiai, kurie nėra prileidžiami prie valdžios vietų, matydami kitus sėdint tose vietose, kelia neramumus. Šiuo atveju neteisėtai elgiamasi tada, kai žmonės gauna valdžios vietas arba prie jų neprileidžiami, neatsižvelgiant į jų vertę ir nuopelnus, o teisėtai — kada valdžios vietos dalijamos pagal nuopelnus. Per didelė galia taip pat būna neramumų priežastimi, kada vienas arba keli žmonės įsigyja didesnę galybę, negu leidžia valstybės sąlygos ir orumas. Iš to paprastai gimsta monarchijos ir dinastijos. Todėl kai kur tokius įsigalėjusius piliečius ištremia, kaip, pavyzdžiui, Arge ir Atėnuose. Nors geriau būtų iš pat pradžių žiūrėti, kad kai kurie žmonės neįsigalėtų, užuot leidus jiems įsigalėti, ir vėliau gydyti tą blogį.

5. Iš baimės kelia neramumus nusikaltėliai, bijodami bausmių, ir tie, kurie, numatydami jiems gresiančias skriaudas, nori užbėgti joms už akių, kol dar nespėjo skriaudos patirti. Antai Rodo saloje kilmingieji susimokė prieš liaudį, kad išvengtų jiems gresiančių bylų.

6. Ir paniekinimas sukelia neramumus bei perversmus; taip atsitinka oligarchijoje, kai atstumtieji nuo valdžios sudaro daugumą ir todėl jaučiasi esą stipresni, ir demokratijose, kai turtingieji, pasinaudodami netvarka ir anarchija, nuverčia valdžią ir pakeičia santvarką. Taip atsitiko Tebuose, kai po Oinofitų kovos dėl netvarkos valdžioje demokratija buvo panaikinta, ir Megaroje dėl pasireiškusios netvarkos ir anarchijos liaudies valdžia buvo nuversta. Tas pat įvyko Sirakūzuose prieš Gelono tironiją ir Rodo saloje, prieš susijungiant trims miestams į vieną.

7. Perversmai kyla ir tada, kai per daug išauga valstybės kai kurios dalys. Mat, kaip kūnas susideda iš dalių, kurios turi augti taip, kad būtų išlaikytos kūno proporcijos, nes priešingu atveju kūnas žūsta, pavyzdžiui, kai koja pasiekia keturias uolektis, o visas likęs kūnas du sprindžius — o kartais net gali pereiti į kito gyvūno formą, jei jis neproporcingai išauga ne tik kiekybiškai, bet ir kokybiškai,— taip ir valstybė susideda iš dalių, kurių viena ar kita nepastebimai per daug išauga, kaip, pavyzdžiui, vargšų skaičius demokratijose ir respublikose.

8. Kartais tai įvyksta dėl atsitiktinių aplinkybių, pavyzdžiui, Tarente, kai daug kilmingųjų žuvo kovos lauke, pralaimėjus karą su japigiais, netrukus po persų karų vietoj respublikos buvo įvesta demokratija. Argiečiai, kai Kleonimas spartietis išžudė miškelyje kilminguosius, buvo priversti priimti į piliečių tarpą kai kuriuos pavergtus aplinkinių miestų gyventojus. Ir Atėnuose po nelaimingų karų sausumoje kilmingųjų labai sumažėjo, kadangi Peloponeso karo laikais kilmingieji reguliariai pagal sąrašus buvo šaukiami į karo žygius. Panašių dalykų būna ir demokratijose, bet rečiau. Mat, kai atsiranda daugiau turtingųjų arba labai išauga jų turtai, demokratija būna pakeičiama į oligarchiją arba į dinastų valdžią.

9. Kartais santvarka pakeičiama be sukilimo, o machinacijomis rinkimų metu, kaip, pavyzdžiui, Herajoje, kai rinkimai buvo pakeisti burtų traukimu, kadangi visą laiką būdavo išrenkami intrigantai. Santvarka gali pasikeisti ir dėl apsileidimo, kai į aukščiausias valdžios vietas įsileidžiami esamos santvarkos priešininkai, kaip atsitiko Orėjuje, kai archontų kolegijos nariu tapo Herakleodoras, kuris iš oligarchijos padarė respubliką ir demokratiją. Kartais santvarka pakeičiama dėl mažmožių. Mažmožiais vadinu nereikšmingus dalykus, kurie — jei tik žmonės nekreipia į menkniekius dėmesio — pamažu nepastebimai išauga į didelius ir pakeičia santvarką. Taip įvyko Ambrakijoje, kur cenzas valdžios vietoms užimti buvo visai mažas, o galų gale ir visai panaikintas, kadangi buvo pradėta manyti, jog tarp mažučio cenzo ir jokio cenzo beveik nėra skirtumo.

10. Gyventojų skirtingumai, kol dar visi piliečiai nesusiliejo į vieną tautą, taip pat gali būti sukilimų priežastimi. Kaip miestas-valstybė negali atsirasti iš atsitiktinai susibūrusių žmonių, taip jam susiformuoti reikalingas ir tam tikras laikas. Todėl tie, kurie įsileidžia į piliečių tarpą svetimšalius — arba

miesto įkūrimo metu, arba vėliau,— dažniausiai kenčia nuo neramumų. Antai troidzeniečiai kartu su achajais įkūrė Sibarį, bet vėliau achajai, tapę stipresni, išvijo troidzeniečius. Todėl sibariečiai buvo laikomi susitepusiais krauju ir prakeiktais. Ir iš Turijų senieji sibariečiai buvo išvyti, kadangi jie, jausdamiesi tos šalies šeimininkais, reikalavo sau per daug teisių.

11. Bizantijoje vėliau atsikėlusieji kėsinosi prieš senuosius gyventojus; kai sąmokslas buvo atskleistas, jie buvo nugalėti kovoje ir išvyti iš miesto. Antisiečiai, priėmę Chijo tremtinius, vėliau buvo priversti jėga juos išvyti, o dzankliečiai, priėmę samiečius, patys buvo jų išvaryti. Ponto Apolonijos gyventojai, vėliau priėmę į savo piliečių tarpą svetimšalius, turėjo kęsti nuo neramumų. Sirakūziečiai, nuvertę tironus, suteikė piliečių teises svetimšaliams ir kariams samdiniams; netrukus mieste kilo neramumai ir kovos. Amfipolio gyventojai, priėmę į savo tarpą chalkidiečius kolonistus, pastarųjų vėliau beveik visi buvo išvyti.

Oligarchijose, kaip jau anksčiau sakiau, sukyla paprasti žmonės, nes jie jaučiasi esą lygūs, tik neturi lygių teisių; demokratijose kelia neramumus kilmingieji, kadangi jie save laiko pranašesniais, o yra priversti turėti tiek pat teisių, kaip ir kiti.

12. Kartais kyla neramumai dėl geografinių miesto sąlygų, kai, pavyzdžiui, vietovė netinka vienam miestui. Antai Klazomenuose Chito gyventojai sukilo prieš tuos, kurie gyvena saloje. Panašiai kolofoniečiai vaidijosi su Notijo uosto gyventojais. Ir Atėnuose yra skirtumų. Pirėjo gyventojai yra demokratiškiau nusiteikę už miesto gyventojus. Mat, kaip karo atveju net visai siauras griovys suardo žygiuojančią falangą, taip apskritai kiekvienas skirtumas sukelia susiskaldymą. Didžiausią susiskaldymą, tur būt, sukelia dorybė ir nedorumas; toliau — turtas ir neturtas; be to, būna ir kitų, daugiau ar mažiau svarbių, priežasčių — vieną jų ką tik aptarėme.

III

1. Perversmai kyla ne dėl mažmožių, bet prasideda iš mažmožių, o kovojama dėl didelių dalykų. Kartais ir maži ginčai tarp aukštas valdžios vietas užimančių asmenų virsta dideliais

nesutarimais. Senais laikais taip atsitiko Sirakūzuose. Dviejų aukštus valdžios postus užimančių jaunuolių vaidas dėl meilės pakeitė valstybinę santvarką! Mat, vienam jaunuoliui išvykus į svetimą šalį, jo draugas patraukė į savo pusę jo mylimąjį berniuką. O šis supykęs prikalbėjo ano žmoną pereiti gyventi pas jį. Abu jaunuoliai patraukė į savo pusę kitas valdančias gimines ir taip suskaldė miestą.

2. Dėl to tokius ginčus reikia akylai sekti, vos tik jie prasideda, ir pasistengti iš pat pradžių nuraminti valdančiųjų ir galingųjų tarpusavio vaidus. Mat, čia klaida glūdi iš pradžių, o pradžia, kaip sakoma, yra pusė viso darbo. Todėl maža klaida darbo pradžioje atitinkamai paveikia ir visas kitas darbo dalis. Visam miestui tenka pajusti kilmingųjų rietenas, pavyzdžiui, taip atsitiko Hestiajoje po Persų karų, kai du broliai susivaidijo dėl tėvo palikimo. Mažiau pasiturintis brolis, kaltindamas turtingesnįjį, kad tas nuslėpė dalį tėvo turto ir lobį, kurį jų tėvas buvo radęs, patraukė į savo pusę liaudį, o kitas brolis, būdamas turtingas,— kilminguosius.

3. Ir Delfuose iš vedybinių ginčų kilo visi vėlesnieji neramumai. Mat, jaunikis, eidamas pas nuotaką, iš paukščių pastebėjo bloga lemiantį ženklą; todėl apsisukęs grįžo namo nevedęs. Jaunosios giminaičiai, įsižeidę, beaukojant jaunikiui, įmetė į ugnį vieną kitą iš šventyklos pagrobtą brangenybę, o paskui jį apkaltino kaip šventvagį ir nužudė. Mitilėnėje kilus ginčui dėl dukterų, kurios paveldėjo turtą, pasipylė daug nelaimių, jų tarpe ir karas su atėniečiais, kurio metu Pachetas užgrobė jų miestą. Vienas iš kilmingųjų, Timofanas, paliko dvi dukteris. Deksandras, būdamas atstumtas ir negavęs savo sūnums tų dukterų, sukėlė neramumus ir sukurstė įsikišti atėniečius, kurių interesams jis atstovavo kaipo konsulas.

4. Fokidėje dėl turtų paveldėtojos dukters susivaidijo Mnesajas, Mnasono tėvas, su Eutikratu, Onomarcho sūnumi. Iš to kilo neramumai — tai buvo pradžia fokiečių Šventojo karo. Ir Epidamne dėl vedybinių reikalų pasikeitė santvarka. Vienas pilietis pažadėjo jaunuoliui savo dukrą. Kai jaunuolio tėvas, tapęs archontu, jį nubaudė, šis įsižeidęs sukėlė pilietinių teisių neturinčius miesto gyventojus ir nuvertė valdžią.

5. Santvarka pasikeičia į oligarchiją, demokratiją ir respubliką ir tada, kai kuri nors valstybės institucija arba miesto dalis pradeda labai išgarsėti ir įsigalėti. Antai Atėnuose at-

rodė, kad areopago Taryba, išgarsėjusi Persų karo metu, labai sustiprino valdžią, o liaudies masės, kurios laimėjo jūroje pergalę ties Salaminu ir suteikė Atėnams hegemoniją, dėl tų pergalių labai sustiprino demokratiją. Arge kilmingieji, išgarsėję pergale ties Mantinėja prieš lakedaimoniečius, pamėgino panaikinti demokratiją.

6. Sirakūzuose liaudis, laimėjusi karą prieš atėniečius, respubliką pavertė demokratija; Chalkidėje liaudis kartu su kilmingaisiais, nuvertusi tironą Foksą, paėmė valdžią į savo rankas; ir Ambrakijoje liaudis, kartu su tais, kurie stojo prieš tironą, nuvertusi Periandrą, sau pasiliko valdžią.

7. Apskritai ne paslaptis, kad tie, kurių dėka valstybė sustiprėja ir įsigali,— ar privatūs žmonės, ar valdžios pareigūnai, ar filė, ar apskritai kokia nors piliečių dalis, ar liaudies masės,— ir sukelia neramumus. Mat, žmonės kelia riaušes arba iš pavydo tiems, kurie užima aukštas vietas, arba pastarieji dėl to, kad jaučiasi pranašesni ir nenori pasitenkinti lygiomis teisėmis. Neramumai kyla ir tada, kai dvi aiškiai viena kitai priešingos piliečių dalys būna lygiai stiprios, kaip, pavyzdžiui, turtingieji ir liaudis, o vidurinis luomas būna arba nežymus, arba jo visai nebūna. Mat, jei viena iš tų dviejų dalių pranoks kitą, tai pastaroji neišdrįs sukilti prieš stipresnį savo priešininką. Dėl to žmonės, pasižymintys dorybėmis, nedaro perversmų, nes jų visada būna mažiau, negu minios žmonių. Tai tokios būna apskritai neramumų ir perversmų priežastys visose valstybinėse santvarkose.

8. Riaušėms kelti kartais vartojama prievarta, o kartais apgaulė. Prievarta vartojama arba iš pradžių, arba vėliau. Apgaulė taip pat būna dvejopa: kartais, iš pradžių apgavę liaudį, sukilimo vadai pakeičia santvarką, žmonėms pritariant, o vėliau jėga priverčia paklusti, net jei liaudis nebenori jų klausyti. Tai atsitiko su Keturiais šimtais: sakydami, kad persų karalius duos pinigų karui prieš lakedaimoniečius, jie apgavo liaudį, o kai apgaulė paaiškėjo, mėgino jėga išsilaikyti valdžioje. Kartais sukilėliai iš pat pradžių įtikina liaudį ir vėliau ją valdo, sėkmingai įtikinėdami,— liaudis nesipriešindama jų klauso. Tad tokios būna santvarkos pakeitimo priežastys apskritai.

IV

1. Dabar pažiūrėkime, kaip pasikeičia kiekviena santvarkos rūšis atskirais atvejais. Demokratijose perversmai dažniausiai vyksta dėl demagogų machinacijų. Demagogai atskiriems turtingiems žmonėms kelia klastingas bylas ir priverčia turtinguosius susiburti (juk bendra baimė suveda į krūvą net pikčiausius priešus) arba sukursto minią prieš visus turtuolius apskritai. Abu atvejai dažnai pasitaiko.

2. Koso saloje, kai pradėjo veikti nedori demagogai, demokratija buvo panaikinta, nes kilmingieji susimokė. Panašiai atsitiko ir Rodo saloje. Čia demagogai įvedė valstybės iždo pinigų dalinimą, bet trukdė trijerių išlaikytojams sumokėti jiems privalomas sumas. Tada šie, norėdami išvengti jiems gresiančių bylų iš skolintojų pusės, buvo priversti susijungti: demokratija buvo panaikinta. Dėl demagogų kaltės ir Heraklėjoje tuoj po miesto įkūrimo buvo panaikinta demokratija: kilmingieji, demagogų skriaudžiami, vyko ištrėmiman, ten susibūrė ir sugrįžę nuvertė demokratiją.

3. Panašiai demokratija žlugo ir Megaroje. Čia demagogai, norėdami pasipelnyti iš konfiskuojamų turtų, ištrėmė nemaža kilmingųjų. Kai tremtinių pasidarė labai daug, jie susibūrė, grįžo į miestą, kovoje nugalėjo liaudį ir įvedė oligarchiją. Panašiai atsitiko Kymėje: demokratiją panaikino Trasimachas. Įsižiūrėję pamatysime, kad ir beveik visuose kituose miestuose demokratija buvo panaikinta panašiu būdu. Vienur demagogai, norėdami liaudžiai įsiteikti, skriaudžia kilminguosius — konfiskuoja jų turtus arba, užkraudami visokias valstybines duokles, išeikvoja jų pajamas ir priverčia juos susiburti ir sukilti, o kitur melagingai apskundžia juos liaudžiai, kad galėtų konfiskuoti jų turtus.

4. Senovės laikais demagogas, būdamas kartu ir kariuomenės vadas, įvesdavo tironiją. Todėl dauguma senovės tironų kilo iš demagogų. Kodėl senovėje buvo taip, o dabar kitaip? Priežastis yra ta, kad anais laikais demagogai kildavo iš karo vadų — mat, jie dar nebuvo geri kalbėtojai, o dabar, išsivysčius retorikai, tie, kurie sugeba gražiai kalbėti, virsta demagogais, bet, neturėdami patyrimo karo dalykuose, jie neišdrįsta jėga pasiglemžti valdžią — išskyrus tik vieną kitą atvejį, kuris tęsėsi tik trumpą laiką.

5. Tironijų gausumą senovėje galima paaiškinti ir tuo, kad kai kurių valdžios pareigūnų rankose būdavo sukoncentruojama per didelė galia. Antai Milete tironu tapo pritanas, kadangi jo žinioje būdavo svarbiausių valstybės reikalų tvarkymas. Kita priežastis buvo tų laikų miestų mažumas: žmonės gyvendavo savo laukų sklypuose ir visą laiką dirbdavo; todėl liaudies vadai, jei tik turėdavo karinių gabumų, mieste lengvai įvesdavo tironiją. Visi tie tironai turėdavo liaudies pasitikėjimą, kurį jie įsigydavo dėl neapykantos turtingiesiems. Taip Peisistratas Atėnuose virto tironu, kai sukėlė žmones prieš turtingus lygumų gyventojus; Teagenas Megaroje tapo tironu po to, kai išpiovė palei upę besiganančias turtingųjų kaimenes, o Dionisijas dėl skundo prieš Dafnają ir turtinguosius buvo palaikytas vertu tirono valdžios, kadangi dėl neapykantos turtuoliams liaudžiai jis atrodė patikimas.

6. Pasitaiko, kad senoji nuosaikioji demokratija būna pakeičiama naująja kraštutine demokratija. Mat, ten, kur valdžios žmonės yra renkami, o nėra jokio cenzo, be to, renka pati liaudis, valdžios ištroškę demagogai net ima įtikinėti, kad liaudis yra aukščiau įstatymų. Vaistas tokiai blogybei gydyti ar bent ją padaryti mažiau pavojinga — tai rinkti pareigūnus ne pagal liaudies balsų skaičių, o pagal files. Tad tokios būna demokratijos pasikeitimo priežastys.

V

1. Oligarchijos būna griaunamos dėl dviejų labai ryškių priežasčių. Viena priežastis ta, kad oligarchai spaudžia liaudies mases. Tuo atveju bet kas tinka būti liaudies vadu, o ypač žmogus iš pačių oligarchų tarpo, kaip, pavyzdžiui, Nakso saloje Ligdamis, kuris vėliau tapo Nakso tironu.

2. Ir kitos priežastys gali sukelti neramumų — jie būna labai įvairūs. Kartais valdžią nuverčia patys turtingieji, negalėdami patekti į valdžią, nes ji priklauso tik saujelei žmonių. Taip atsitiko Masalijoje, Istre, Heraklėjoje ir kituose miestuose. Atstumtieji nuo valdžios tol kėlė riaušes, kol pateko į valdžią pirmiausia vyresnieji jų broliai, o paskui ir jaunesnieji. Mat, kai kuriuose miestuose negali būti valdžioje kartu tėvas ir sūnus, o kitur — vyresnysis ir jaunesnysis broliai. Tokiu būdu Masalijoje oligarchija priartėjo prie respublikos, Ist-

re — virto demokratija, o Heraklėjoje — perėjo į Šešių šimtų rankas.

3. Ir Knide buvo nuversta oligarchija, kai kilmingieji stojo vieni prieš kitus, kadangi valdžios vietos priklausė tik labai mažam skaičiui kilmingųjų ir, kaip sakėme, sūnus negalėjo būti valdžioje kartu su tėvu, o iš kelių brolių — tik vyresnysis. Kilmingiesiems tarp savęs bekovojant, liaudis išsirinko iš kilmingųjų vadą ir užėmė valdžią, nes nesantaika buvo nusilpninusi kilminguosius.

4. Ir Eritrose, senosios Basilidų oligarchijos laikais, nors valdžia labai rūpinosi žmonėmis, liaudis buvo nepatenkinta dėl to, kad valdžia buvo tik saujelės žmonių rankose, todėl sukilo ir nuvertė oligarchiją. Oligarchijose neramumus kelia ir patys oligarchai, iš pavydo valdantiesiems tapę demagogais. Tada demagogija būna dvejopa. Kartais demagogas atsiranda iš pačių oligarchų tarpo, net jeigu jų būna tik saujelė. Antai Atėnuose Trisdešimties tarpe įsigalėjo Chariklis, su savo šalininkais ir demagoginėmis priemonėmis kitiems primesdavo savo valią, o Keturių šimtų tarpe — Frinichas su savo sėbrais.

5. Kartais oligarchai demagoginėmis priemonėmis patraukia į savo pusę liaudį, pavyzdžiui, Larisoje buvo išrinkti „piliečių sergėtojai"— jie tapo plataus masto demagogais. Taip būna ir kitose oligarchijose, kur renkami tik žmonės su labai dideliu cenzu arba priklausą hetairijoms — jie neturi rinkimų teisės: renka hoplitai arba liaudis. Taip buvo Rodo saloje. Panašiai būna ir ten, kur teismuose sėdi žmonės ne iš valdančiųjų tarpo: norėdami gauti palankų teismo sprendimą, besibylinėjantieji griebiasi demagogijos ir pakeičia santvarką — taip įvyko Ponto Heraklėjoje.

6. Kitu atveju oligarchai į valdžios vietas įsileidžia tik visai mažai kilmingųjų. Tada tie, kurie nori išlaikyti ankstesnę lygybę tarp kilmingųjų, pasišaukia į pagalbą liaudį. Oligarchija griaunama ir tada, kai oligarchas skęsta prabangoje ir švaisto savo privatų turtą. Mat, tokie žmonės nori ko nors nauja ir arba patys pasidaro tironais, arba kitiems padeda paimti valdžią, kaip, pavyzdžiui, Hiparinas padėjo Dionisijui Sirakūzuose; Amfipolyje kažkoks Kleotimas įvedė į miestą chalkidiečius kolonistus ir sukurstė juos prieš turtinguosius, o Aiginoje tas, kuris vedė derybas su Charetu, dėl tos pačios priežasties pamėgino nuversti valdžią.

7. Iššvaistę savo turtą, tie oligarchai kartais griebiasi sukilimo, o kartais vagia valstybės iždo pinigus. Tada prieš juos sukyla arba patys oligarchai, arba liaudis ir kovoja su turto grobstymais. Taip atsitiko Ponto Apolonijoje. Kai oligarchai būna vieningi, tada oligarchija pati savęs nesunaikina. Tai rodo Farsalo santvarka, kur negausūs oligarchai valdo didžiules žmonių mases, kadangi jie sutaria savo tarpe.

8. Oligarchija būna panaikinama ir tada, kai pačioje oligarchijoje susidaro kita oligarchija. Tai įvyksta tada, kai iš nedidelio oligarchų kiekio tik saujelė žmonių pasilaiko teisę užimti valdžios vietas. Taip buvo Elidėje. Oligarchų čia buvo ir šiaip nedaug, o į senių tarybą galėjo patekti dar mažesnis kiekis — tik 90, ir šie ėjo pareigas iki gyvos galvos, o buvo renkami tik iš kelių giminių, panašiai kaip Lakedaimone gerontai.

9. Oligarchija gali būti pakeista ir karo, ir taikos metu. Karo metu, kai oligarchai, nepasitikėdami liaudimi, būna priversti griebtis samdytų karių ir tas, kuriam jie paveda vyriausią karo valdžią, dažnai tampa tironu, kaip, pavyzdžiui, Korinte Timofanas, o jei oligarchai vadais paskiria kelis, tai šie įveda dinastinę valdžią. Šito bijodami, oligarchai kartais liaudžiai leidžia dalyvauti valdžioje, nes būna priversti pasinaudoti liaudies pagalba. Taikos metu, nepasitikėdami vieni kitais, jie miesto apsaugą paveda samdiniams ir archontui sutaikytojui, kuris kartais pasidaro abiejų grupuočių viešpačiu, kaip atsitiko su Simu ir jo bendrais Larisoje, valdant Aleuadams, ir Abide, valdant hetairijoms, kurių vienai vadovavo Ifiadas.

10. Perversmai kyla ir tada, kai oligarchai stengiasi vieni kitus išstumti iš valdžios ir tarpusavyje riejasi dėl valstybinių reikalų ir bylų. Pavyzdžius dėl vedybų jau davėme anksčiau. Čia dar pridursime, kad Diagoras, įžeistas dėl vedybų, nuvertė raitelių oligarchiją Eretrijoje. Dėl teismo sprendimų įvyko sukilimas Heraklėjoje ir Tebuose. Abiem atvejais teisingai buvo nubausti svetimoteriai: Heraklėjoje — Euetionas, o Tebuose — Archijas; bet jų priešininkai, tuo pasinaudodami, sukurstė minią taip, kad kaltininkai aikštėje buvo pririšti prie gėdos stulpo!

11. Kai kurios oligarchijos buvo nuverstos ir dėl per didelio valdančiųjų despotiškumo: pasipiktinę piliečiai jas panaikino. Taip atsitiko Knide ir Chijo saloje. Vadinamosiose respublikose ir oligarchijose pasikeitimai kartais įvyksta ir atsi-

tiktinai, jei tarybos narių, teisėjų ir kitų pareigūnų vietos priklauso nuo cenzo. Mat, dažnai būna, kad cenzas, kuris iš pradžių, atsižvelgiant į to meto sąlygas, buvo nustatytas teisingai ir davė teisę dalyvauti valdžioje oligarchams, o respublikoje — viduriniam luomui, ilgainiui dėl ilgai trunkančios taikos arba dėl kitokiu būdu atsiradusios gerovės pasidarė netinkamas, nes tos pačios nuosavybės vertė daugiariopai padidėjo, ir todėl visi piliečiai gavo teisę dalyvauti valdžioje. Šis procesas kartais vyksta iš lėto, nepastebimai, o kartais — greitai.

13. Tad tokios būna neramumų ir perversmų priežastys oligarchijose. Reikia pasakyti, kad demokratijos ir oligarchijos ne visada pasikeičia priešingomis santvarkomis, o lieka toje pačioje santvarkų kategorijoje, pavyzdžiui, įstatymų tvarkomos oligarchijos ir demokratijos tampa despotinėmis ir atvirkščiai.

VI

1. Aristokratijose neramumai kyla dėl to, kad valdžioje dalyvauja tik nedaugelis žmonių. Dėl tos priežasties, kaip jau buvo pasakyta, kyla riaušės ir oligarchijose, nes aristokratija iš dalies taip pat oligarchija, nors remiasi ne tuo pačiu principu. Dėl to žmonėms atrodo, kad aristokratija yra ne kas kita, kaip oligarchija. Neramumai būna neišvengiami ypač tais atvejais, kai būna daug žmonių, kurie šaunumu jaučiasi esą lygūs valdančiosios mažumos žmonėms, kaip, pavyzdžiui, Lakedaimone vadinamieji partenijai — mat, jie kilo iš „lygiųjų": spartiečiai juos sučiupo, beruošiant sąmokslą, ir išsiuntė iš savo šalies, o šie įkūrė Tarentą.

2. Neramumai kyla ir tada, kai valdžios žmonės niekina žymius, šaunumu niekam nenusileidžiančius vyrus, kaip, pavyzdžiui, Spartos karaliai įžeidinėjo Lisandrą, arba kai narsiam vyrui neleidžia užimti aukštą vietą — taip Kinadonas Agesilajo laikais ruošė sąmokslą prieš spartiečius; arba kai vieni per daug praturtėja, o kiti visai nuskursta — dažniausiai tai atsitinka karo metu. Taip atsitiko Lakedaimone Mesenijos karo metais, kaip matyti iš Tirtajo kūrinio „Geri įstatymai". Kai kurie piliečiai, per karą netekę turtų, reikalavo naujai perdalinti žemę. Perversmas įvyksta ir tada, kai atsiranda galingas vyras, kuris gali pasidaryti dar galingesniu, t. y. tapti vien-

valdžiu,— Lakedaimone buvo toks Pausanijas Persų karo metu, o Kartaginoje — Hanonas.

3. Ir respublikos, ir aristokratijos dažniausiai žlunga dėl to, kad pačioje valstybinėje santvarkoje nepaisoma teisingumo. Esminė žlugimo priežastis yra ta, kad respublikoje būna blogai suderinti demokratijos ir oligarchijos elementai, o aristokratijoje — šie du elementai ir dorybė, ypač du pirmieji (čia turiu galvoje demokratinius ir oligarchinius elementus). Šiuos du elementus stengiasi suderinti respublikos ir dauguma vadinamųjų demokratijų.

4. Tuo ir skiriasi aristokratijos nuo respublikų; dėl to vienos aristokratijos ištveria ilgiau, kitos — trumpiau, nes tas aristokratijas, kurios nukrypsta į oligarchijos pusę, vadina aristokratijomis, o kurios krypsta į liaudies pusę — respublikomis. Dėl to pastarosios yra tvirtesnės už pirmąsias. Mat, jose turi valdžią piliečių dauguma, ir žmonės, jausdami lygybę, būna labiau patenkinti. O turtingieji, kai valstybinė santvarka jiems suteikia jėgos persvarą, pasidaro įžūlūs ir ima piktnaudžiauti savo padėtimi.

5. Apskritai, į kurią pusę santvarka pakrypsta, į tą — eidama tolyn tuo keliu — galų gale ir pavirsta, kai abi priešingos pusės stengiasi padidinti savo galią; respublika pasikeičia į demokratiją, aristokratija — į oligarchiją arba priešingai: aristokratija į demokratiją (mat, skriaudžiamieji vargšai nukrypsta į priešingą pusę), o respublika — į oligarchiją, nes išlieka nepasikeitusi tik toji santvarka, kuri piliečiams suteikia lygias teises — kiekvienam pagal jo vertę, ir kiekvienas turi tai, kas jam priklauso.

6. Tai, kas pasakyta, įvyko Turijuose. Kadangi valdžios vietoms nustatytasis cenzas buvo per didelis, jis buvo sumažintas, o valdžios vietų skaičius — padidintas, o kadangi kilmingieji buvo pasiglemžę į savo rankas visą žemę,— mat, santvarka buvo tiek oligarchiška, jog leido jiems savavaliauti,— tai liaudis, išsimankštinusi karuose, įveikė samdinių kariuomenę ir tol nenurimo, kol kilmingieji neatidavė žemės pertekliaus.

7. Kadangi visos aristokratinės santvarkos pereina į oligarchijas, tai kilmingieji jose labiau stengiasi praturtėti, kaip, pavyzdžiui, Lakedaimone turtai vis labiau koncentruojasi: žmonės darosi vis turtingesni, o jų skaičius — vis mažesnis. Kilmingieji ten gali daryti ką tik nori ir išleisti savo dukteris už ko tik nori. Ir Lokrų miestas žuvo dėl to, kad leido Dionisijui

vesti vieną savo merginą. Demokratijoje ir ypač mišrioje aristokratijoje to nebūtų įvykę. Aristokratijos dažniausiai pasikeičia nepastebimai, nes išyra pamažu (jau anksčiau, kalbėdami apskritai apie santvarkų pasikeitimus, sakėme, kad jas gali pamažu pakeisti ir maži dalykai). Mat, kai tik pajudinama viena kuri nors santvarkos dalis, tada darosi lengviau išjudinama ir kita — didesnė dalis, kol pagaliau visa santvarka pradeda griūti.

8. Taip atsitiko ir su Turijų santvarka. Čia buvo įstatymas, kad karo vadu tas pats asmuo antrą kartą gali būti renkamas tik po penkerių metų. Kai kurie jauni vyrai, pasižymėję kare ir labai mėgstami samdytų karių, nesiskaitydami su valdžia ir tikėdamiesi lengvai įgyvendinsią savo planus, iš pradžių griebėsi šį įstatymą pakeisti taip, kad karo vadu būtų galima pasilikti visą laiką. Jie matė, kad liaudis mielu noru juos išrinks. Pareigūnai, paskirti saugoti įstatymus, vadinamieji simbūlai, iš pradžių šoko priešintis, bet buvo perkalbėti ir nusileido, tikėdamiesi, kad tie, kurie šį įstatymą pakeis, tuo pasitenkins ir kitus santvarkos elementus paliks ramybėje. Vėliau, kai vėl kiti ėmė pulti santvarką, jie, kad ir labiausiai norėdami sutrukdyti, nieko nebegalėjo padaryti, ir visa santvarkos sandara virto despotija tų, kurie ją pradėjo keisti.

9. Visos santvarkos griaunamos arba iš vidaus, arba iš išorės, kada priešinga santvarka būna gretimame mieste arba toliau, bet labai galinga. Taip atsitiko atėniečiams ir lakedaimoniečiams: atėniečiai visur naikino oligarchijas, o lakedaimoniečiai — demokratijas. Taigi, iš kur kyla neramumai ir santvarkų pasikeitimai, jau pakankamai pasakyta.

VII

1. Dabar kalbėsime, kaip išsilaiko santvarkos apskritai ir kiekviena santvarka, atskirai imant. Pirmiausia yra aišku, kad, žinodami, dėl ko santvarkos žlunga, žinome, ir dėl ko jos išsilaiko. Mat, viena priešingybė sukelia kitą priešingybę, o žlugimas ir išsilaikymas kaip tik yra tokios priešingybės. Mišriose santvarkose reikia žiūrėti, kad nebūtų nusikalstama įstatymams, ypač kad nebūtų mažų įstatymo pažeidinėjimų.

2. Mat, įstatymų pažeidinėjimas plečiasi nepastebimai ir sugraužia santvarką, panašiai kaip mažos, bet nuolat daromos išlaidos sunaikina turtą. Mat, mažos išlaidos nepastebimos, nes

jos būna nežymios; protas dėl jų apsigauna ir remiasi sofizmu: jei atskiros dalys mažos, tai ir jų suma maža. Vienais atvejais tai būna teisinga, o kitais — ne, nes visuma ir suma nėra mažas dalykas, bet susideda iš mažų dalykų. Todėl šitokių įvykių pradžią reikia labai atidžiai sekti. Toliau, nereikia pasitikėti gudrybėmis, kuriomis mulkinama liaudis, nes darbai parodo jų tikrąją vertę. Kokios tos mulkinimo priemonės, jau buvo kalbėta anksčiau.

3. Toliau reikia pasakyti, kad ne tik kai kurios aristokratijos, bet ir oligarchijos ilgai išsilaiko ne dėl to, kad jų santvarka būtų pakankamai tvirta, bet dėl to, kad valdžioje esantys žmonės gerai elgiasi ir su tais, kurie neturi teisės dalyvauti valdžioje, ir su savo luomo žmonėmis: tų, kurie nuo valdžios nustumti, jie neskriaudžia, o, kurie iš jų yra gabūs, tuos priima į savo tarpą — likusiųjų nei savimylos neužgauna, jei tie būna išdidūs, nei kenkia jų materialiniams interesams, jei tie rūpinasi savo materialine gerove; su savaisiais ir valdančio luomo žmonėmis jie elgiasi kaip su sau lygiais, atseit, demokratiškai. Mat, lygybė, kurios siekia demokratai liaudies masėms, aristokratinėje santvarkoje lygiųjų tarpe yra ne tik teisėta, bet ir naudinga.

4. Todėl tais atvejais, kai valdantysis luomas būna gausus, kai kurie demokratiniai nuostatai yra naudingi, pavyzdžiui, valdymo laiko apribojimas šešiais mėnesiais, kad visi lygieji galėtų patekti į valdžią. Mat, „lygieji" sudaro tarsi savo rūšies liaudį, dėl to, kaip anksčiau sakėme, ir jų tarpe dažnai atsiranda demagogų. Toliau, trumpas valdymo laikas oligarchijoms ir aristokratijoms neleidžia be sunkumų virsti despotijomis. Juk blogus kėslus sunkiau yra įvykdyti per trumpą valdymo laiką, negu per ilgą. Mat, dėl ilgo valdymo laiko oligarchijos ir demokratijos tampa tironijomis: abiejose santvarkose tirono valdžios siekia arba galingiausieji žmonės — vienur tai būna demagogai, kitur — žymiausiųjų giminių vadai arba valdžios žmonės, jei ilgesnį laiką pasilieka aukštose valdžios vietose.

5. Santvarkos išsilaiko ne tik dėl to, kad būna toli tie veiksniai, kurie jas naikina, bet kartais ir dėl to, kad jie yra čia pat. Mat, bijodami netekti savo santvarkos, žmonės dar stropiau ją saugo. Todėl tie, kurie rūpinasi santvarkos išlaikymu, turi žmonėms kelti baimę, kad piliečiai saugotų ją ir nepaliktų, panašiai kaip nepalieka naktinės sargybos. O tolimus pavojus žmonėms reikia vaizduoti taip, lyg jie būtų čia

pat. Kilmingųjų tarpusavio rietenas ir rivalizaciją reikia tramdyti įstatymais, bet kartu dairytis į tuos, kurie nedalyvauja rietenose, kol į jas dar neįsitraukė, nes pastebėti pirmuosius kylančio blogio daigus gali ne bet kas, o tik prityręs ir gabus politikas.

6. Norint išlaikyti oligarchinę ir respublikinę santvarką tuo atveju, kai piliečių cenzas lieka tas pats, o valstybei klestint atsiranda daug pinigų, reikia palyginti bendrą visų piliečių cenzų sumą su ankstesniais laikais gautomis bendromis cenzų sumomis. Tose valstybėse, kur piliečiai cenzuojami kasmet, tai galima daryti kiekvienais metais, o didesnėse valstybėse — kas treji arba ketveri metai. Jei pasirodys, kad bendroji cenzų suma yra daug kartų didesnė arba mažesnė už sumą tų laikų, kada cenzas buvo įvestas, tada reikia išleisti įstatymą cenzui pakeisti arba sumažinti: jei šalis pasidarė turtingesnė, cenzą padidinti,— padidinimo matu imant keleriopą turto padidėjimą, o jei pinigų suma sumažėjo, cenzą sumažinti.

7. Jei respublikose ir oligarchijose šių priemonių nesiimama, vienu atveju respublika gali tapti oligarchija, o oligarchija — dinastija, o kitu atveju iš respublikos gali pasidaryti demokratija, o iš oligarchijos — respublika arba demokratija. Demokratijai, oligarchijai ir kiekvienai kitai santvarkai yra bendra priemonė — niekam neleisti įsigalėti virš esamos normos, o stengtis suteikti piliečiams verčiau mažas, bet ilgalaikes vieteles, negu iš karto duoti dideles vietas, nes žmonės tuo atveju pagenda — juk ne kiekvienas įstengia pakelti laimę. Jei šio dėsnio nesilaikoma, tai reikia bent neduoti ir neatimti visko iš karto, o tik palaipsniui.

8. Ypač reikia stengtis įstatymais taip tvarkyti reikalus, kad nė vienas pilietis per daug neįsigalėtų ir nepraturtėtų savo draugų dėka, o jei to negalima sutrukdyti, tai įsigalėjusius piliečius reikia išsiųsti į užsienį. Kadangi piliečiai ir dėl savo privataus gyvenimo gali tapti neramumų priežastimi, tai reikia įsteigti žinybą, kuri stebėtų piliečius, gyvenančius ne pagal esamą santvarką — demokratijoje pagal demokratijos, oligarchijoje — pagal oligarchijos būdą,— panašiai ir kitose santvarkose. Dėl tos pačios priežasties reikia atidžiai stebėti ir dalinį kai kurių miesto elementų iškilimą. Su tuo galima kovoti, priešingiems elementams pavedant užduotis ir valdžios vietas (priešingais aš vadinu kilminguosius ir liaudį, turtinguosius ir beturčius). Kitas kovos būdas: suvienyti beturčių minias su turtin-

gaisiais arba sustiprinti vidurinį luomą. Šita priemonė suardo iš nelygybės kylančius neramumų daigus.

9. Kiekvienoje santvarkoje svarbiausias dalykas yra įstatymų ir visos administracinės sistemos pagalba sudaryti tokią padėtį, kad iš valdžios vietų nebūtų galima praturtėti. Ypač į tai reikia kreipti dėmesį oligarchijose. Mat, liaudies žmonės nelabai piktinasi, kad iš jų yra atimta teisė dalyvauti valdžioje,— jie net džiaugiasi, kad niekas netrukdo jiems dirbti savo darbus, bet, kai juos apninka mintys, kad valdantieji vagia iš valstybės iždo, tada jie graužiasi dėl abiejų dalykų,— kad jiems neleidžiama dalyvauti valdžioje ir atimta galimybė pasipelnyti.

10. Tik sudarius sąžiningą valdžią, galima sujungti į vieną santvarką demokratiją ir aristokratiją. Tik tokiu atveju ir kilmingieji, ir liaudies žmonės galėtų gauti tai, ko nori vieni ir kiti. Mat, galimybė visiems dalyvauti valdžioje yra demokratijos požymis, o valdžios pavedimas tik kilmingiesiems — aristokratijos ypatybė. Abiejų šių santvarkų sujungimas įvyktų tada, kai iš valdžios vietų nebūtų galima pasipelnyti. Mat, tada beturčiai nenorėtų patekti į valdžią, kadangi iš jos nieko nepasipelnytų,— jiems geriau apsimokėtų dirbti savo darbą, o turtingieji galėtų užimti valdžios vietas, o kadangi jie ir taip turtingi, tai iždo pagalba nebūtų jiems reikalinga. Tuo atveju beturčiai taptų pasiturinčiais, nes jie užsiimtų savo reikalais, o kilmingiesiems nereikėtų širsti, kad juos valdo bet kokie žmonės.

11. Norint apsisaugoti nuo valstybės iždo pinigų grobstymų, reikia pinigus perduoti visų piliečių akivaizdoje ir ataskaitų nuorašus padėti fratrijų, lochų ir filių būstinėse. Be to, tiems, kurie sąžiningai ėjo valdžios pareigas, įstatymų turi būti numatyti garbės žymenys. Demokratijose nereikia skriausti turtingųjų, ne tik nedalinti jų nuosavybės, bet ir jų pajamų — o tai nepastebimai vyksta kai kuriose santvarkose. Geriau net ir norintiems neleisti imtis išlaidžių, bet nenaudingų valstybinių finansinių užduočių, kaip antai chorėgijų (teatro pastatymų), deglų procesijų ir kitų panašių dalykų.

12. Oligarchijose reikia labai rūpintis beturčiais, jiems skirti apmokamas vietas, o jei koks turtuolis įžeis beturtį, bausti griežčiau, negu tuo atveju, kai beturtis įžeistų beturtį, ir turto palikimą skirti ne pagal teikiamas dovanas, o pagal giminystę, be to, vienam asmeniui skirti ne daugiau, kaip vieną pa-

likimą. Šitokiu būdu labiau išsilygintų turtiniai santykiai ir daugiau beturčių taptų pasiturinčiais.

13. Ir demokratijoje, ir oligarchijoje yra naudinga tuos, kurie turi mažiau teisių valdžios vietoms užimti, visuose kituose dalykuose laikyti lygiais arba net teikti pirmenybių — demokratijoje prieš kilminguosius, o oligarchijoje — prieš beturčius. Bet svarbiausias valdžios vietas skirti tik atitinkamos santvarkos vadovaujančio luomo žmonėms (ar bent daugeliu atvejų jiems).

14. Aukščiausias valdžios vietas užimantys asmenys turi turėti tris ypatybes: pirmiausia, turi mylėti esamą santvarką; toliau, turėti didelių gabumų savo pareigoms vykdyti, ir trečia, būti dorybingi ir teisingi, atsižvelgiant į esamos santvarkos dorybės ir teisingumo supratimą. Juk jeigu visose santvarkose ne tas pat laikoma teisinga, tai ir teisingumo supratimas turi būti skirtingas. Kai kandidatas į aukštą valdžios vietą neturi visų trijų ypatybių, yra nelengva pasirinkti, pavyzdžiui, jei vienas yra gabus karo vadas, bet blogas žmogus ir nepalankus esamai santvarkai, o kitas — tik teisingas ir geras, kaip tokiu atveju pasirinkti?

15. Tada, atrodo, reikia kreipti dėmesį į du dalykus: kokia ypatybe visi žmonės pasižymi labiau, o kokia — mažiau. Todėl, pasirenkant karo vadą, daugiau dėmesio reikia kreipti į patyrimą, o ne į dorybę; nes žmonės rečiau turi karinių gabumų, negu padorumo, o į įstatymų prižiūrėtojo ir iždininko vietas — priešingai, nes šioms vietoms užimti reikia turėti daugiau dorybės, negu paprastai žmonės turi, o šiai profesijai reikalingas žinias gali įsigyti kiekvienas. Neaišku, kaip pasirinkti tada, kai kandidatas būna gabus ir prielankus esamai santvarkai, ar bereikia dar dorybės? Juk ir tos dvi ypatybės padarys žmogų santvarkai naudingą. Bet gali būti, kad tie, kurie turės šias dvi ypatybes, bus nesusivaldą. Tokie žmonės, ir būdami geri specialistai, ir patys save mylėdami, nesugebės savo reikalų tvarkyti — bent kai kurie iš jų nesusidorotų ir su valstybės reikalais.

16. Apskritai visa, kas įstatymų yra nustatoma esamos santvarkos naudai, padeda ir tai santvarkai išsilaikyti. Čia priklauso ir dažnai kartojamas teigimas — žiūrėti, kad tų, kurie tos santvarkos nori, būtų daugiau, negu tų, kurie jos nenori. Be to, reikia žiūrėti (išsigimusios santvarkos šito nepastebi), kad valstybinėje santvarkoje būtų išlaikytas saikas. Mat, ne-

maža demokratiškai atrodančių institucijų sunaikina demokratiją, o daug oligarchiškai atrodančių — oligarchiją.

17. Kai valdžios atstovai nukrypimą nuo saiko laiko vienintele dorybe ir esamos santvarkos principus tempia iki kraštutinumo, jie nesupranta, kad įvyksta taip, kaip su nosimi, kuri, nors ir nebūdama gražiausios formos — tiesi, o yra pakumpusi arba linkusi į riestumą, vis tiek lieka graži ir akiai maloni; bet jei kas nors tą nukrypimą prives iki kraštutinumo, tai pirmiausia nosis pasidarys neproporcinga, o paskui jau visai pasidarys nepanaši į nosį dėl to, kad vienas iš priešingų dalykų bus neproporcingai didelis, o kitas — neproporcingai mažas. Taip būtų ir su kitomis kūno dalimis.

18. Tas pat įvyksta ir su santvarkomis. Demokratija ir oligarchija gali būti nukrypusios nuo savo geriausios formos, bet vis dar bus neblogos. Bet jei kas nors tą nukrypimą abiejose santvarkose tęs toliau, tai pirmiausia santvarka pasidarys bloga, o vėliau jos visai neliks. Todėl įstatymų leidėjas ir politikas turi žinoti, kurios demokratinės institucijos palaiko demokratiją ir kurios ją naikina, taip pat kurios oligarchinės institucijos yra naudingos oligarchijai, o kurios — pražūtingos. Mat, nė viena iš tų dviejų santvarkų negali egzistuoti ir ilgiau išlikti, neturėdama dviejų bendruomenių — turtingųjų ir beturčių, nes kur tik įvyksta turtų lygybė, iš tų dviejų būtinai turi atsirasti kita santvarka. Taigi, perdėtus įstatymus leisdami, žmonės sunaikina pačią valstybinę santvarką.

19. Minėtos klaidos būna ir demokratijose, ir oligarchijose. Demokratijose, kuriose liaudis pati leidžia įstatymus, klaidas daro demagogai, nes, kovodami su turtingaisiais, jie skaldo miestą į dvi dalis, o turėtų elgtis priešingai: sudaryti įspūdį, kad jie stoja už turtinguosius! Oligarchijose tą patį turėtų daryti oligarchai — stoti už liaudį ir patvirtinti priesaikas, visai priešingas dabartinėms jų priesaikoms. Mat, dabar kai kuriose valstybėse jie prisiekia: „Liaudžiai būsiu priešas ir, kiek tik galėsiu, linkėsiu jai blogo". Vietoj to jie turėtų priešingai suformuluoti priesaiką ir iškilmingai ją deklaruoti: „Nedarysiu skriaudos liaudžiai".

20. O svarbiausia iš visų jau aptartųjų priemonių santvarkai išsaugoti — ja dabar niekur nesirūpinama — yra jaunimo auklėjimas santvarkos dvasia. Geriausi įstatymai, sutartinai priimti visų piliečių, neduos jokios naudos, jei piliečiai nebus pripratę prie tos santvarkos ir jos išauklėti — demokratiškai,

jei įstatymai bus liaudiški, oligarchiškai — jei įstatymai bus oligarchiški. Jei atskiras neišauklėtas žmogus nesusivaldo, taip būna ir su miestu.

21. Būti išauklėtam santvarkos dvasia — nereiškia daryti tai, kas patinka oligarchams arba tiems, kurie nori demokratijos, bet įsigyti tai, kas įgalintų oligarchijoje tapti aktyviu oligarchu, o demokratijoje — aktyviu demokratu. Šiandien oligarchijose valdančiųjų sūnūs yra ištižę nuo prabangos, o beturčių vaikai užsigrūdinę besimankštindami ir besidarbuodami; jie nori ir sugeba įvesti naują santvarką.

22. O demokratijose, kurios atrodo demokratiškiausios, vyksta tai, kas yra priešinga santvarkai. Priežastis ta, kad klaidingai suprantama laisvė. Mat, kaip atrodo, yra du dalykai, kurie apibrėžia demokratiją,— tai daugumos valdžia ir laisvė. Teisingumas ir lygybė yra sutapatinami, o lygybė suprantama taip, kad tai, ką nutaria minia, liečia visus, laisvė yra tai, kad kiekvienas daro ką tik nori. Todėl tokiose demokratijose kiekvienas gyvena taip, kaip jam patinka, ir daro, ko trokšta, kaip sako Euripidas. Tai blogas dalykas, nes nereikia manyti, jog gyvenimas pagal esamą santvarką reiškia vergiją,— priešingai, tai būdas santvarkai išsaugoti. Tad tokios yra apskritai santvarkų pasikeitimo ir žlugimo priežastys ir tokios yra priemonės joms išsaugoti ir padaryti patvarias.

VIII

1. Belieka pažiūrėti, kas sužlugdo monarchijas ir kas jas išsaugoja. Kas buvo pasakyta apie pasikeitimus laisvose santvarkose, maždaug tas pat vyksta monarchijose ir tironijose. Mat, monarchija yra artima aristokratijai, o tironija atsiranda, susiliejus kraštutinei oligarchijai su demokratija. Dėl to ji yra žalingiausia piliečiams, nes susideda iš dviejų blogybių ir išlaiko abiejų tų santvarkų klaidas ir nukrypimus.

2. Kai norima šaunius žmones apsaugoti nuo liaudies masių, iš šauniųjų tarpo parenkamas karalius todėl, kad jis kitus pranoksta arba dorybėmis, arba dorybės darbais, arba pasižymi savo kilme; o tironas yra iš liaudies; jį išrenka liaudies masės tramdyti kilminguosius, kad šie neskriaustų liaudies. Kad taip yra, mums rodo istorija.

3. Trumpai sakant, dauguma tironų kilo iš demagogų, kurie, šmeiždami kilminguosius, įsigijo liaudies pasitikėjimą. Šitaip atsirado kai kurios tironijos, kai valstybės jau buvo įsigalėjusios. Ankstesnieji tironai kildavo iš karalių, kurie sutrypdavo tradicinius įstatymus ir siekdavo despotiškos valdžios. Dar kiti tironai kildavo iš liaudies išrinktų aukščiausių valdžios pareigūnų. Mat, senovėje politinius ir religinius pareigūnus liaudis rinkdavo ilgam laikui. Pagaliau, į aukščiausią valdžios vietą išrinkus vieną asmenį, ir iš oligarchų atsirado tironai.

4. Jiems visiems nesunku buvo patenkinti savo norus ir tapti tironais, kadangi vieni jau prieš tai turėjo karaliaus valdžią, o kiti buvo didžiai galingi. Antai iš karalių tironu tapo Fedonas Arge; jonięčių tironai ir Falaridas prieš tai turėjo garbingas vietas, o Panaitijas Leontinuose, Kipselas Korinte, Peisistratas Atėnuose, Dionisijas Sirakūzuose ir kiti tuo pačiu būdu tapo tironais iš demagogų.

5. Kaip jau sakėme, karaliaus valdžia yra greta aristokratijos, nes remiasi garbingumu, kylančiu arba iš paties valdovo, arba iš jo giminės dorybių, arba iš geradarybės, arba iš visų šių dalykų ir galybės. Mat, visi tie, kurie buvo arba savo miestų, arba savo liaudies geradėjai, arba turėjo nemažą galybę, pasiekė tirono valdžią. Pavyzdžiui, vieni kare apsaugojo savo tautą nuo vergijos, kaip Kodras, kiti išlaisvino savo tautą, kaip Kiras, dar kiti įkūrė miestą ar įsigijo žemių, kaip lakedaimoniečių, makedonų ir molosų karaliai.

6. Karalius nori saugoti, kad turtingieji nepatirtų jokių skriaudų, o su liaudimi nebūtų elgiamasi įžūliai. Tironija, kaip jau daug kartų buvo pasakyta, nesiekia jokio visuomeninio tikslo, nebent tik tais atvejais, kai to reikalauja asmeninė tirono nauda. Tirono gyvenimo tikslas yra malonumas, o karaliaus — kilnumas. Todėl tironas trokšta įsigyti daugiau pinigų, o karalius — daugiau garbės. Karaliaus sargybą sudaro piliečiai, o tirono — samdyti kariai.

7. Kad tironija apima demokratijos ir oligarchijos blogybes, lengva įsitikinti. Su oligarchija ją sieja tas pats tikslas — turtas, nes tik turtais galima išlaikyti asmeninę sargybą ir prabangiai gyventi; ir tironija, ir oligarchija nepasitiki liaudies masėmis. Todėl abi santvarkos dažnai nuginkluoja liaudį, abi ją spaudžia, išvaro iš miesto ir paskirsto įvairiose vietose. Iš demokratijos tironas perima nuolatinį karą su kilmingaisiais, jų viešą ir slaptą naikinimą ir trėmimą, nes jis kilminguosius

laiko savo varžovais ir kliūtimi valdyti. Mat, iš kilmingųjų tironams kyla visokie spąstai, kadangi vieni iš jų patys nori valdyti, o kiti nenori būti pavergti. Iš čia kilo ir Periandro patarimas Trasibūlui nuskinti išsikišusias varpas: iš kitų tarpo išsiskiriančius, t. y. žymius, piliečius reikia naikinti.

8. Kaip jau esame kalbėję, tos pačios neramumų ir perversmų priežastys būna ir laisvose santvarkose, ir vienvaldystėje. Mat, nemaža pavaldinių sukyla prieš monarchą dėl patirtos skriaudos, iš baimės, paniekinimo, o ypač dėl įžūlaus įžeidinėjimo ir elgesio, kartais ir dėl atimto turto. Ir perversmų tikslai karalystėse bei tironijose būna tie patys, kaip ir laisvose santvarkose. Mat, monarchai turi daug turtų ir garbės, kurių siekia įgyti visi. Vieni užpuolimai būna nukreipti prieš patį valdovą, o kiti — prieš valdžią.

9. Dėl skriaudos ir įžeidimo puolamas pats valdovas. Įžūlus elgesys ir įžeidimai gali būti labai įvairūs, bet kiekviena jo forma sukelia pyktį ir norą atsikeršyti. Todėl dauguma įžeistųjų sukyla, ne siekdami valdžios, o tik norėdami atsikeršyti. Pavyzdžiui, Peisistratidai buvo užpulti todėl, kad tironas apšmeižė Harmodijo seserį ir grasino Harmodijui. Taigi Harmodijas puolė tironą dėl sesers, o Aristogeitonas — dėl Harmodijo. Prieš Ambrakijos tironą Periandrą buvo suruoštas sąmokslas todėl, kad šis puotaudamas paklausė savo mylimąjį, ar jau jis esąs nėščias nuo jo.

10. Pausanijas puolė Filipą dėl to, kad šis leido Atalui ir jo šalininkams nebaudžiamai jį įžeidinėti. Derdas nužudė Amintą Mažąjį dėl to, kad tas gyrėsi pasinaudojęs jo jaunyste. Eunuchas sukilo ir nužudė Enagorą iš Kipro, įsižeidęs, kad ano sūnus suvedžiojo jo žmoną.

11. Daug sukilimų įvyko dėl to, kad monarchas nedorai elgėsi su asmeniu. Dėl tokios priežasties sukilo Kratajas prieš Archelają. Kratajui visados buvo koktus lytinis bendravimas su karalium. Todėl sukilimui pakako ir mažos dingsties. Archelajas buvo jam pažadėjęs savo dukterį, bet žodžio netesėjo: Siro karo ir arabajų spaudžiamas, jis išleido vyresniąją dukterį už Elimėjos karaliaus, o jaunesniąją atidavė savo sūnui Amintui, manydamas, kad tuo būdu išnyks nesutarimai tarp šio ir iš Kleopatros gimusio sūnaus. Bet tikroji neapykantos priežastis buvo nenoras lytiškai santykiauti su karalium.

12. Dėl tos pačios priežasties prie šio sukilimo prisidėjo ir Helanokratas iš Larisos. Kai Archelajas pažadėjo jį — tremti-

nį — grąžinti namo, bet žodžio netesėjo, o tik išnaudojo jo jaunystę, šis ėmė galvoti, kad karalius su juo santykiavo ne iš meilės, o tik norėdamas įžeisti. Pitonas ir Heraklidas ainiečiai nužudė Kotį, keršydami už tėvą, o Adamas sukilo prieš Kotį dėl to, kad šis įžeidė, leidęs jį, dar berniuką, iškastruoti.

13. Kai kurie, įsižeidę, kad valdovas buvo liepęs juos išplakti, nužudė valdovą arba kėsinosi jį nužudyti, jų tarpe buvo žymių žmonių iš pačių karalių giminės. Antai Mitilėnėje Megaklis su savo draugais puolė ir išžudė Pentilidus, kurie švaistėsi lazdomis ir kiekvieną praeivį mušdavo. Vėliau Smerdis nužudė Pentilą, nes šis jį apmušė, o žmona išvilko jį iš rūmų. Užpuolimui prieš Archelają vadovavo Dekamnichas; jis pirmas drąsino užpuolikus. Pykčio priežastis buvo ta, kad Archelajas poetui Euripidui jį leido išplakti botagais. Mat, Euripidas supyko ant jo, kai šis pasakė, kad dvokia kvapas iš poeto burnos.

14. Dėl panašių priežasčių ir daug kitų valdovų buvo nužudyta arba suruošti sąmokslai prieš juos. Ne vienas žuvo ir iš baimės. Mat, ir baimė būna viena iš perversmo priežasčių ir laisvose santvarkose, ir vienvaldystėje. Pavyzdžiui, Artapanas suruošė sąmokslą prieš Kserksą, bijodamas karaliaus rūstybės dėl Darėjo, kurį jis be Kserkso paliepimo liepė pakarti, nes manė, kad karalius, su kuriuo apie tai buvo kalbėta puotos metu, tą įvykį užmirš ir jam dovanos. Kai kurie valdovai buvo nužudyti, kilus paniekai jiems, kaip antai Sardanapalas, kurį nužudė kažkas, pamatęs beverpiantį kartu su moterimis, jei tas pasakojimas nėra pramanytas. Jei su Sardanapalu taip neatsitiko, tai vis tik galėtų atsitikti su bet kuriuo kitu valdovu. Prieš antrąjį Dionisiją sukilo Dionas, kadangi jį niekino ir matė, kad kiti taip pat jį niekino,— mat, tironas visada būdavo girtas.

15. Kartais, įsigalėjus paniekai, ir draugai pasikėsina į valdovo gyvybę. Kadangi valdovas jais pasitiki, tai šie dar labiau ima jį niekinti ir ruošia sąmokslą, tikėdamiesi, kad nebus demaskuoti. Ir tie, kurie jaučiasi patys esą tinkami sostą užimti, tam tikru būdu ruošia sąmokslą su panieka. Mat, pasitikėdami savo pajėgomis ir dėl to nesiskaitydami su pavojumi, jie lengva ranka griebiasi darbo. Taip kartais pasielgia su savo monarchu karo vadai. Antai Kiras pakėlė ranką prieš Astiagą todėl, kad niekino ir jo gyvenimą, ir jo galybę. Mat, jo karinės

pajėgos buvo iškrikusios ir neveiklios, o jis pats — lėbautojas. Panašiai trakas Seutas, būdamas karo vadu, nuvertė nuo sosto savo valdovą Amadoką. Kai kurie sukyla dėl kelių priežasčių, pavyzdžiui, dėl paniekos ir gobšumo, kaip Mitridatas prieš Ariobarzaną. Dėl šių dviejų priežasčių dažniausiai sukyla tie, kurie iš prigimties yra drąsūs savo užmojais ir monarchijoje turi užėmę aukštą karinę vietą. Mat, narsumas ir aukšta vieta skatina imtis žygdarbių; būdami veržlūs ir turėdami savo rankose dideles pajėgas, jie tikisi lengvai laimėsią ir dėl to daro perversmą.

16. Kitaip (negu ką tik aptartieji) sukyla tie žmonės, kurie trokšta įsigyti garbę. Jie griebiasi darbo ne dėl to, kad mato prieš akis didžiulius valdovų turtus ir garbes, turtus jie galėtų pasiimti, bet dėl jų rizikuoja savo gyvybe kiti; jie puola tironus ne dėl valdžios, o dėl garbės. Panašiai jie imtųsi bet kokio kito žygdarbio, dėl kurio jie įsigytų garbę ir garsą žmonėse.

17. Tiesa, tų, kurie dėl šitokios priežasties puola vadovus, yra visai nedaug. Mat, čia reikia turėti galvoje, kad, atentatui nepasisekus, teks paaukoti savo gyvybę. Tokie žmonės turi būti tokie ryžtingi, kaip Dionas, bet tokių žmonių nedaug pasitaiko. Mat, šis su saujele šalininkų patraukė prieš Dionisiją, sakydamas, kad jam užteks tos, kad ir visai mažos, darbo dalies, kurią jis įstengs atlikti,— svarbu, kad darbas bus pradėtas, ir jeigu jam tektų, įėjus į priešų žemę, tuoj pat žūti, tą mirtį jis laikytų garbinga.

18. Tironija, kaip ir kiekviena kita santvarka, gali būti panaikinta ir išorės jėgoms veikiant, kada kaimynystėje stovi galinga priešingos santvarkos valstybė. Tik dėl santvarkos priešingumo atsiranda noras ją panaikinti, o kai žmonės turi pakankamai jėgų, tai ir vykdo savo norus. Priešingos santvarkos yra, pavyzdžiui, demokratija ir tironija, nes, kaip sako Hesiodas, „puodžius yra priešingas puodžiui", mat, kraštutinė demokratija taip pat yra tironija. Karaliaus valdžia ir aristokratija taip pat viena kitai priešingos, nes šių santvarkų principai yra priešingi. Todėl lakedaimoniečiai, taip pat sirakūziečiai panaikino daugumą tironijų tais laikais, kai dar turėjo laisvą santvarką.

19. Kita vertus, tironija gali būti sunaikinta iš vidaus, kai valdžios žmonės riejasi tarp savęs,— šitokiu būdu buvo nuversta Gelono tironija, o šiuo metu — Dionisijo valdžia. Gelonas

buvo nuverstas, kai Hierono brolis Trasibūlas suvedžiojo Gelono sūnų ir paskatino jį palaidai gyventi, kad pats galėtų valdyti. Kai susibūrę namiškiai norėjo, paaukodami Trasibūlą, išgelbėti tironiją, kai kurie iš jų, pasinaudoję proga, visus juos išvijo. Dionisiją išvijo su būriu draugų, liaudies padedamas, sesers vyras Dionas, kuris pats vėliau žuvo.

20. Iš dviejų priežasčių, dėl kurių nuverčiamos tironijos,— neapykantos ir paniekos,— neapykanta lydi kiekvieną tironą, bet ir panieka dažnai nuverčia tirono valdžią. Štai įrodymai: dauguma tų, kurie patys įsigijo valdžią, išsaugo ją iki galo, o tie, kurie ją paveldėjo, paprastai tuojau jos netenka. Mat, jie prabangiu ir palaidu gyvenimu sukelia panieką ir priešams duoda daug progų juos nuversti.

21. Ir pyktį reikia laikyti tam tikra neapykantos dalimi, nes ir jis skatina žmones prie tų pačių darbų. Kartais jis net labiau stumia žmones veikti, negu neapykanta, ir atakoje išvysto didesnę energiją, kadangi neklauso proto. Dažniausiai žmonės įsiaudrina dėl įžeidimų. Dėl tos priežasties buvo nuversta Peisistratidų tironija ir daug kitų. Tuo tarpu neapykanta daugiau mąsto. Mat, pyktį lydi skausmas, todėl būna nelengva samprotauti, o neapykanta būna be skausmo. Susumuojant galima pasakyti: kokias priemones nurodėme kraštutinei oligarchijai ir kraštutinei demokratijai nuversti, tokias pačias reikia laikyti tinkamomis ir tironijai sunaikinti. Mat, ir anos dvi santvarkos yra tironijos, tik su daugybe tironų.

22. Karaliaus valdžią retai sunaikina išorinės priežastys, todėl ji ilgai egzistuoja. Ji žlunga dažniausiai dėl vidinių priežasčių; žlugimas būna dvejopas: arba besiriejant tarp savęs karaliaus giminėms, arba karaliams mėginant despotiškiau valdyti, kai jie, nesiskaitydami su įstatymais, stengiasi savo valdžią išplėsti. Šiandien jau neatsiranda karalių, o jei kur atsiranda, tai jie būna daugiau panašūs į vienvaldžius ir tironus. Mat, karaliaus valdžią piliečiai priima savo noru; be to, ji turi didesnę galią. Šiandien yra daug gabių žmonių, bet nėra nė vieno tokio žymaus, kuris atitiktų karaliaus valdžios dydį ir garbę. Todėl šiandien žmonės nepakenčia karaliaus valdžios, o jei kas ją įveda klasta ar smurtu, tą laiko tironu.

23. Paveldimoje karaliaus valdžioje, be minėtųjų, prisideda dar dvi priežastys: pirma, į sostą patenka daug paniekos vertų žmonių, ir antra, neturėdami tirono galios, o tik karaliaus garbę, daugelis valdovų pradeda valdyti despotiškai —

tada juos nesunku nuversti. Mat, kai tik žmonės pradeda nenorėti karaliaus, karalius būna jau nebe karaliumi, o tironu, kuris valdo ir tuos, kurie jo nenori. Taigi dėl šių ir kitų panašių priežasčių žlunga monarchija.

IX

1. Apskritai monarchijos išsilaiko, kai elgiamasi priešingai, ypač kai karalius saikingai naudojasi savo valdžia. Mat, kuo mažiau jausis karaliaus valdžia, tuo ilgiau išsilaikys monarchija. Tuo atveju karaliai būna mažiau despotiški, o savo gyvenimo būdu jie pasidaro beveik lygūs valdomiesiems. Tada ir pavaldiniai jiems mažiau pavydi. Dėl tos pačios priežasties ilgiau išsilaikė molosų karaliaus valdžia ir lakedaimoniečių. Pastaroji jau iš pat pradžių buvo padalinta į dvi dalis; vėliau Teopompas pridėjo naują instituciją, kuri susiaurino karaliaus valdžią: šalia karaliaus pastatė eforų valdžią. Taigi, apribodamas karaliaus valdžią, jis prailgino monarchijos gyvavimo laiką, vadinasi, padarė ją ne silpnesnę, o stipresnę. Matyt, jis tai turėjo galvoje, duodamas atsakymą žmonai. Žmona jam buvo pasakiusi: ar jis nesigėdijąs savo sūnums palikti silpnesnę valdžią už tą, kurią jis paveldėjo iš savo tėvo. Šis atsakęs: „Jokiu būdu ne. Aš ją perduodu patvaresnę".

2. Tironijas apsaugo du vienas kitam priešingi būdai. Vienas iš jų yra tradicinis, tironai juo dažniausiai naudojasi. Sakoma, jog daugumą taisyklių nustatė Korinto Periandras. Bet nemažai galima perimti ir iš persų valdymo sistemos. Čia galioja jau ir anksčiau nustatyti dėsniai tironijai išsaugoti, jei apskritai įmanoma tai padaryti: žymius piliečius ir išdidžius, pilnus savigarbos vyrus naikinti; neleisti veikti piliečių sambūriams, hetairijoms, uždrausti visuomeninį auklėjimą ir kitus panašius dalykus, ypač būti akyliems tenai, kur gali atsirasti du dalykai — savigarba ir pasitikėjimas; neleisti žmonėms susirinkti diskusijoms ar šiaip steigti ratelius, ir viską daryti, kad žmonės vieni kitus kuo mažiausiai pažintų, nes pažintis padidina pasitikėjimą.

3. Toliau, stengtis, kad mieste gyvenantys kilmingieji nuolat būtų tirono matomi ir lankytųsi jo rūmuose, nes tokiu būdu geriau būtų galima žinoti, ką jie veikia; be to, jie priprastų tironui patarnauti ir pamažu netektų savo išdidumo. Galima

būtų paminėti ir daug kitų elgesio taisyklių, paimtų iš persų ir kitų barbarų, kurios visos skiriamos tam pačiam tikslui — išsaugoti tironiją. Toliau, tironas turi žinoti, ką kiekvienas pilietis kalba ar veikia; jis turi laikyti seklius, kaip, pavyzdžiui, Sirakūzuose vadinamosios potagogidės[1] arba otakūstai[2], kuriuos Hieronas siųsdavo, kur tik vykdavo koks pobūvis arba susirinkimas. Bijodami seklių, žmonės laisvai nesako to, ką mano, o jeigu sako, tai sužino tironas.

4. Toliau, tironas turi piudyti vienus su kitais: draugus su draugais, liaudį su kilmingaisiais, o turtinguosius — tarp savęs. Tironui yra naudinga pavaldinius nuskurdinti, kad jis pats turėtų iš ko laikyti savo sargybą, o pavaldiniai, besirūpindami duonos kąsniu, neturėtų laiko spęsti pinklių tironui. Pavyzdžiu čia galima imti Egipto piramides, Kipselidų aukas dievams, Peisistratidų pastatytąją olimpinę šventyklą, Polikrato pastatus Samo saloje.

5. Toliau, turto mokesčių sistema: pavyzdžiui, Sirakūzuose, valdant Dionisijui, per penkerius metus piliečiai buvo priversti atiduoti visą savo turtą. Tironas turi sukelti karą, kad žmonės būtų užimti ir visą laiką turėtų vadą. Karaliaus valdžia išsilaiko draugų dėka, o tironui naudinga draugais nepasitikėti, nes žino, kad visi jį nori nuversti, o tai gali padaryti tik draugai.

6. Tironijose matome tokią pačią padėtį, kaip ir kraštutinėse demokratijose: šeimose viešpatauja moterys — jos turi pranešinėti, ką galvoja vyrai; dėl tos pačios priežasties būna švelniai elgiamasi ir su vergais. Mat, vergai ir moterys neruošia sąmokslų prieš tironą — geros gyvenimo sąlygos padaro juos palankius tironijoms ir demokratijoms. Juk šitose santvarkose liaudis nori būti valdove. Todėl šiose abiejose santvarkose pataikūnai yra laikomi pagarboje. Demokratijose tai būna demagogai, nes demagogas yra liaudies pataikūnas, o tironijose — nusižeminę tirono puotų dalyviai, nes tai taip pat yra pataikavimo rūšis. Dėl to tironai mėgsta blogus žmones ir būna patenkinti, kai jiems pataikaujama,— šito negalėtų daryti nė vienas laisvai galvojantis žmogus, nes doras žmogus gali mylėti, bet ne pataikauti. Blogi žmonės tironui yra naudingi blogiems darbams dirbti, ir, kaip sako priežodis, pleištas pleištą varo.

---

[1] *Potagogidės* — žinių tiekėjos. *(Vertėjo pastaba.)*
[2] *Otakūstai* — iš pasalų besiklausantieji. *(Vertėjo pastaba.)*

7. Tironas nemėgsta rimtų ir savigarbą turinčių žmonių, nes tik save jis tokiu laiko, o kitas kilnus ir garbingas žmogus, jo nuomone, atima iš jo pranašumą ir orumą. Todėl tironai tokių nekenčia kaip jo valdžios griovėjų. Į savo pobūvius ir puotas tironas mieliau kviečiasi svetimšalius, negu draugus. Mat, piliečius jis laiko priešais, o svetimšaliai neturi jokio pagrindo prieš jį sukilti. Tai tokiomis ir kitomis panašiomis priemonėmis išsilaiko tironija, bet jos visos yra amoralios.

8. Trumpai sakant, visi tie dalykai yra suvedami į tris punktus, kadangi tironija siekia trijų dalykų: pirma, kad pavaldiniai būtų silpnadvasiai, nes silpnadvasiai nesukyla prieš nieką; antra, kad piliečiai nepasitikėtų vienas kitu, nes tironija tol jaučiasi saugiai, kol žmonės vieni kitais nepasitiki; dėl to tironai kovoja su padoriais žmonėmis, laikydami juos valdžiai žalingais, ne tik dėl tos priežasties, kad padorūs žmonės nenori būti despotiškai valdomi, bet ir dėl to, kad jie pasitiki ir savo tarpe, ir kitais, ir neišdavinėja nei vieni kitų, nei svetimųjų; trečia, kad pavaldiniai būtų nepajėgūs,— mat, niekas nesiima darbų, kurių jis nepajėgia, todėl ir tironijos negalima nuversti bejėgiškumu.

9. Taigi į šituos tris punktus galima suvesti visus tironų siekimus, nes visa jų veikla koncentruojasi į tuos pagrindinius dalykus: kad piliečiai vieni kitais nepasitikėtų; kad būtų bejėgiai ir silpnadvasiai. Tai ir yra vienas iš būdų, kuriuo tironai išsilaiko valdžioje.

10. Kitas būdas yra šiam diametraliai priešingas. Jį suprasime, prisiminę, dėl ko žlunga karaliaus valdžia. Mat, kaip karaliaus valdžią sunaikina jos sutironiškėjimas, taip ir tironija išsilaikys, jei ją padarysi panašią į karaliaus valdžią. Tuo atveju reikia pasilaikyti tik vieną dalyką — jėgą, kad galėtum valdyti ir norinčius, ir nenorinčius. Paleidęs iš rankų jėgą, neteksi ir tirono valdžios.

11. Jėga turi būti tirono valdžios pagrindas, o kituose dalykuose jis turi elgtis arba kaip tikras karalius, arba bent vaidinti karalių. Taigi jis turi apsimesti valdovu, kuris labai rūpinasi valstybės iždu: nešvaistyti pinigų tokioms dovanoms, kurios erzina minią, kai tironai atima jų sunkiu darbu ir skurdžiu gyvenimu uždirbtus ir sutaupytus pinigus ir gausiai juos dalina heteroms, svetimšaliams bei menininkams. Jis turi duoti pajamų ir išlaidų ataskaitą — kai kurie tironai taip ir darė. Šitaip elgdamasis, tironas atrodys ne tironu, o valstybės ūkio

tvarkytoju. Jis neturi bijoti, kad gali susidurti su finansiniais sunkumais — juk jis viso miesto ir jo turtų valdovas.

12. Tironams, kurie vyksta į svetimą šalį, šitoks finansų tvarkymas bus daug naudingesnis, negu turtų krovimas į savo skrynias. Mat, palikti tiems sukrautiems turtams saugoti sargai gali sukilti. Išvykusiems svetimon šalin tironams turtų saugotojai yra pavojingesni už piliečius. Mat, piliečiai vyksta kartu, o sargybiniai lieka namie. Vienkartinius ir reguliarius finansinius mokesčius reikia rinkti tariamai valstybės ūkio sumetimais, ir, jei teks jais pasinaudoti karo reikalams, daryti taip, kad atrodytum esąs ne savo privačių turtų, o bendruomenės turto saugotojas ir tvarkytojas.

13. Be to, iš išorės tironas turi atrodyti ne atstumiantis, o garbus, orus — toks, kad tie, kurie jį sutiks, ne bijotų, o pagarbiai į jį žiūrėtų. Tačiau tai nelengva pasiekti, kadangi tironas sukelia panieką. Todėl, jeigu kitomis dorybėmis tironas nesirūpintų, jis turėtų pasižymėti bent kare ir sudaryti apie save nuomonę, kad yra narsus. Be to, tironas neturi įžeidinėti savo pavaldinių: nei vaikinų, nei merginų — nei jis pats, nei jo palydovai, ir žiūrėti, kad ir tironų žmonos neįžeidinėtų kitų — juk ir dėl moterų įžeidinėjimų kartais žlunga tironijos.

14. Kūno malonumų atžvilgiu tironas turėtų elgtis priešingai, negu kai kurie tironai dabar daro: jie ne tik puotauja nuo aušros iki sutemos ištisas kelias dienas, bet nori, kad ir kiti juos matytų taip gyvenančius ir imtų jiems pavydėti kaipo laimingiems. Šiuo atžvilgiu jie kaip tik turėtų rodyti nuosaikumą, o jei to neįmanoma, tai bent nesirodytų žmonėms. Juk sukelia panieką ir skatina pulti ne tas, kuris blaivus, o tas, kuris girtas, ne tas, kuris budrus, o tas, kuris miega.

15. Taigi reikėtų daryti visai priešingai tam, kas čia buvo pasakyta. Tironas turėtų miestą statyti ir puošti ne kaip tironas, o kaip valdytojas. Be to, jis turėtų apsimesti, neva labai rūpinasi dievais. Mat, jeigu pavaldiniai mano, kad tironas yra dievobaimingas ir rūpinasi dievais, tai jie mažiau tikisi patirti ką nors bloga iš tokio valdovo. Prieš tokį tironą pavaldiniai neruošia sąmokslo, kadangi mano, jog ir dievai yra jo sąjungininkai. Bet tironas neturi atrodyti naiviai prietaringas.

16. Kuo nors pasižymėjusius piliečius tironas turi taip pagerbti, kad tie nemanytų, jog būtų dar labiau savo piliečių gerbiami, jeigu santvarka būtų laisva. Pats tironas turi įteikti

garbės žymenį, o bausmių skyrimą ir vykdymą pavesti kitiems pareigūnams ir teismams. Yra bendra taisyklė, tinkanti kiekvienai monarchijai išsaugoti: nė vieną pilietį nepadaryti didžiu, o jei to negalima išvengti, tai padaryti keletą tokių didžių, nes tada jie vienas kitą stebės. Jeigu jau būtina tik vieną žmogų padaryti didžiu, tai tik ne tą, kuris yra drąsus ir ryžtingas. Mat, šitokio būdo žmonės yra pasiryžę bet kokiam žygiui. Jei iš kurio nors žmogaus reikės atimti jam suteiktą galią, tironas tai turi daryti palaipsniui, o ne iš karto viską atimti.

17. Tironas turi vengti įžeidinėti savo pavaldinius, ypač reikia saugotis dviejų įžeidimo formų — kūno bausmių ir jaunuolių išnaudojimo. Ypač atsargiai reikia elgtis su savigarbą turinčiais žmonėmis, nes padorūs ir savigarbą turintys žmonės taip pat įsižeidžia dėl pasikėsinimo į jų garbę, kaip ir besirūpinantys pinigais dėl nuostolių jų turtams. Todėl tironas arba turi nuo tokių dalykų atsisakyti, arba bausti žmones taip, kaip tėvas vaikus, o ne dėl to, kad su jais nesiskaito. Su jaunuoliais jis turi santykiauti iš meilės, o ne dėl to, kad jie turtingi. Apskritai, visa tai, kas gali atrodyti garbės įžeidimu, tironas privalo kompensuoti dar didesnės garbės suteikimu.

18. Iš tų, kurie kėsinasi į tirono gyvybę, pavojingiausi būna tie, kurie nesiskaito su savo gyvybe, kad tik nužudytų tironą. Dėl to labiausiai reikia saugotis tų, kurie jaučiasi įžeisti — arba jie patys, arba jų giminės. Mat, tie, kurie puola tironą dėl įtūžio, nesigaili savo gyvybės, kaip pasakė Heraklitas, nes esą sunku kovoti su aistra, kadangi čia rizikuojama gyvybe.

19. Kadangi miestai susideda iš dviejų dalių — turtingųjų ir neturtingų,— tai tironas turi sudaryti įspūdį, kad abeji išsilaiko ir nėra vieni kitų skriaudžiami tik jo valdžios dėka, o kurie iš jų pasirodys stipresni, tuos ypač pasistengti suinteresuoti savo valdžia. Jei šitaip įvyks, tironui nereikės nei vergų išlaisvinti, nei piliečių nuginkluoti; jei viena miestiečių dalis prie jo prisidės, jos pakaks sukilėliams nugalėti.

20. Neapsimoka kiekvieną tokį dalyką plačiau aiškinti. Visų tų taisyklių tikslas vienas: tironas savo pavaldiniams turi atrodyti ne tironu, bet valdytoju ir karalium, būti ne turtų pasisavintoju, o valdytoju, gyventi saikingai, o ne prabangiai, kilminguosius patraukti į savo pusę, su jais bendraujant, o minią — demagoginėmis priemonėmis. Taip elgiantis, jo valdžia atrodys ne tik gražesnė ir patrauklesnė, nes jis valdys gerus žmones, o ne nusižeminusius pavaldinius, niekas jam nerodys

neapykantos ir jo nebijos, bet ir pasidarys patvaresnė; pagaliau tironas turi elgtis dorai ar bent būti pusiau doru — būti ne blogu, o tik pusiau blogu.

21. Nepaisant visų priemonių, oligarchija ir tironija gyvuoja trumpiau, negu visos kitos santvarkos. Ilgiausiai gyvavo Ortagoro ir Ortagoridų tironija Sikione — ji tęsėsi šimtą metų. Priežastis buvo ta, kad tironai ten švelniai elgėsi su pavaldiniais ir patys dažniausiai paklusdavo įstatymams. Be to, Kleistenis buvo pasižymėjęs narsumu ir dėl to nebuvo pagrindo jo niekinti. Pagaliau jis labai rūpinosi žmonėmis ir tuo patraukė liaudį į savo pusę. Juk pasakojama, kad Kleistenis apdovanojęs vainiku teisėją, kuris jam nepripažino pergalės. Kiti sako, kad miesto aikštėje net buvusi to bešališko teisėjo statula, vaizduojanti jį sėdintį. Sako, kad ir Peisistratas paklusęs areopago kvietimui atvykti į teismą.

22. Antroji tokia patvari tironija buvo Korinte Kipselidų — ji išsilaikė septyniasdešimt trejus metus ir šešis mėnesius. Mat, Kipselas viešpatavo trisdešimt metų, Periandras — keturiasdešimt su puse metų, o Psametichas — trejus metus. Priežastis ir čia buvo ta pati. Mat, Kipselas buvo demagogas ir per visą valdymo laiką apsiėjo be asmeninės ietininkų sargybos. Periandras buvo tironiškesnis, bet labai narsus.

23. Trečioji ilgai gyvavusi tironija buvo Peisistratidų — Atėnuose, bet ji tęsėsi ne ištisai. Mat, Peisistratas du kartus buvo priverstas bėgti, todėl iš trisdešimt trejų valdymo metų viešpatavo tik septyniolika. Jo sūnūs valdė aštuoniolika metų. Taigi iš viso ši tironija tvėrė trisdešimt penkerius metus. Iš likusiųjų tironijų galima būtų paminėti Hierono ir Gelono tironiją Sirakūzuose, bet ir ji neilgai tvėrė — iš viso tik aštuoniolika metų. Mat, Gelonas valdė septynerius metus, o aštuntaisiais numirė; Hieronas — dešimt metų, o Trasibūlas buvo išvytas vienuoliktą valdymo mėnesį. Apskritai dauguma tironijų išsilaiko neilgai.

Dėl kurių priežasčių laisvosios santvarkos ir monarchijos žlunga ir dėl kurių išsilaiko, jau maždaug viską pasakėme.

X

1. Platono „Valstybėje" Sokratas kalba apie santvarkų pasikeitimus, bet nelabai teisingai, kadangi nenurodo, kodėl keičiasi geriausioji ir pirmoji santvarka. Jo žodžiais, priežastis

esanti ta, kad apskritai niekas neišlieka nepasikeitęs, o tam tikrais periodais keičiasi. To keitimosi principas esąs skaičių santykis, kai keturių trečdalių pagrindas, padaugintas iš penkto, duoda dvi skaičių harmonijas, t. y. kai figūros skaičius pasiekia kubą. Mat, prigimtis kartais išauginanti blogus ir jokiam auklėjimui nepasiduodančius žmones — šis jo pasakymas yra priimtinas, kadangi esama tokių žmonių, kurių neįmanoma išauklėti ir padaryti gerais žmonėmis. Bet kodėl šis jo paminėtas dalykas turėtų būti tik geriausios santvarkos pasikeitimo priežastis? Kodėl jis netiktų ir visoms kitoms santvarkoms ir apskritai visiems dalykams? Toliau.

2. Ar per tą patį laiko tarpą, kurį jis laiko pasikeitimo priežastimi, visi dalykai kartu pasikeičia — ir tie, kurie kartu atsirado, ir tie, kurie ne tuo pačiu laiku atsirado? Pavyzdžiui, ar daiktas, atsiradęs dieną prieš pasikeitimą, kartu su visais keičiasi? Be to, kodėl ta geriausioji santvarka turi pasikeisti į spartietišką santvarką? Juk daug dažniau santvarkos pasikeičia į joms priešingas santvarkas, negu į artimas. Tą patį galima pasakyti apie visus santvarkų pasikeitimus. Sokratas sako, kad iš spartietiškos santvarkos atsirandanti oligarchija, iš oligarchijos — demokratija, o iš demokratijos — tironija. Bet juk kartais pasikeičia ir atvirkščiai, pavyzdžiui, demokratija į oligarchiją greičiau pasikeičia, negu į vienvaldystę.

3. Apie tironiją jis nieko nesako, ar ji pasikeis, ar ne, o jei pasikeis, tai dėl kokios priežasties ir kokia santvarka pavirs. Priežastis ta, kad jam būtų buvę labai sunku pasakyti, kadangi šitoks dalykas yra sunkiai apibrėžiamas. Sokrato nuomone, tironija turėtų pasikeisti geriausiąja ir pirmąja santvarka, nes tik tokiu būdu užsidarytų pasikeitimų ratas. Bet juk tironija kartais pasikeičia ir į tironiją, kaip, pavyzdžiui, Sikiono Mirono tironija į Kleistenio tironiją; pasikeičia ir į oligarchiją, kaip, pavyzdžiui, Chalkidėje Antileonto tironija, ir į demokratiją, kaip, pavyzdžiui, Gelono tironija Sirakūzuose, ir į aristokratiją, kaip, pavyzdžiui, Charelajo tironija Lakedaimone; panašiai ir Kartaginoje.

4. Toliau, oligarchija gali tapti tironija, kaip atsitiko beveik su visomis oligarchijomis Sicilijoje, pavyzdžiui, Leontinuose pasikeitė į Panaitijo tironiją, Geloje — į Kleandro, Regijuje — į Anaksilajo; panašiai ir daugelyje kitų miestų. Sokratas keistai galvoja, jog pasikeitimas į oligarchiją įvykstąs todėl, kad valdantieji pasidaro gobšūs pinigams ir tampa finan-

siniais spekuliantais. Iš tikrųjų pasikeitimas įvyksta todėl, kad turtingieji laiko neteisingu dalyku dalyvauti valdžioje lygiai tiek, kiek ir beturčiai. Juk kai kuriose oligarchijose net neleidžiama spekuliuoti pinigais — įstatymai draudžia, tuo tarpu demokratinėje Kartaginoje laisvai spekuliuojama pinigais ir vis tik santvarka nepasikeitė.

5. Keistas taip pat teigimas, jog oligarchinis miestas susidedąs iš dviejų polių — turtingųjų ir beturčių. Kodėl ši taisyklė turėtų galioti tik oligarchinei santvarkai, o ne tokiai, kaip, pavyzdžiui, spartietiška, arba bet kuriai kitai, kurioje ne visi piliečiai turi lygiai tiek pat turto arba ne visi būna lygiai šaunūs vyrai? Juk būna taip, kad nė vienas pilietis netampa vargingesniu, palyginus su ankstesniu laiku, o vis tik iš oligarchijos pasidaro demokratija, kai tik beturčiai sudaro daugumą piliečių, o iš demokratijos atsiranda oligarchija, kai turtingieji pasidaro stipresni už liaudį ir kai vieni nesirūpina savo politinėmis teisėmis, o kiti labai budriai jas seka. Yra daug santvarkos pasikeitimo priežasčių, bet Sokratas kalba tik apie vieną: prabangiai gyvendami ir paskendę skolose turtingieji tampa beturčiais — tarsi iš pradžių visi piliečiai (ar bent jų dauguma) būtų buvę turtingi.

6. Tai netiesa, nes būna kitaip: kada kai kurie iš valdančiųjų netenka turtų, tada jie ruošia sukilimus, o kada kiti tampa beturčiais, nieko baisaus neįvyksta. Be to, tuo atveju santvarka nebūtinai pasikeičia į demokratiją: lygiai taip pat ji gali tapti ir kita santvarka. Toliau. Jei neleidžiama užimti garbingų valdžios vietų, jei žmonės skriaudžiami, tada jie sukyla ir pakeičia santvarką, net jei ir nebūtų iššvaistę savo turtų, nors jiems ir buvo leidžiama prabangiai gyventi. Tokio gyvenimo priežastimi Sokratas laiko per didelę laisvę. Demokratijos ir oligarchijos yra daug rūšių, o Sokratas kalba apie jų pasikeitimus, tarsi būtų tik viena rūšis demokratijos ir viena oligarchijos.

Versta iš *Aristotelis* Politica, Lipsiae, 1909, p. 158—207. Vertė *J. Dumčius*.

IV

HELENISTINĖ FILOSOFIJA

Epikūras
Lukrecijus
Chrisipas
Panaitijas
Poseidonijas
Seneka
Epiktetas
Markas Aurelijus
Ciceronas
Filonas
Plotinas
Boecijus

Pirmasis skyrius

EPIKŪRO IR LUKRECIJAUS ATOMISTINĖS TEORIJOS

Epikūras nebuvo toks originalus mąstytojas, koks, sakysime, buvo jo pirmtakas Demokritas. Tačiau jo filosofija išsiskiria savo užbaigtumu ir labai aiškiu kryptingumu. Ji sudaro gana griežtą materialistinės minties sistemą, kuri apima gamtotyrą nuo kosminių platumų ligi gyvybės dėsnių, pažinimo teoriją, žmonijos raidos ir asmenybės problemas. Ir visa ši sistema turi praktinį tikslą — nurodyti kelius į individo laimę. Todėl nėra ko stebėtis, kad epikūrizmas, nepasižymėdamas originalumu, sugebėjo virsti tam tikra pasaulėžvalga, turėjusia įtakos vėlesnių amžių socialiniams procesams, o originali Demokrito filosofija liko tik įžvalgaus materialistinio pažinimo pavyzdys.

Epikūras (341—270 m. p. m. e.) gyveno graikų miestų polinės struktūros galutinio suirimo metu. Iki tol Graikijos miestai, tvarkę savo gyventojų reikalus tarsi atskiros valstybės, labai gerai jautė savo piliečių interesus, o atskiras pilietis savo ruožtu rūpinosi viso miesto reikalais, nes valstybės ir piliečio sprendžiamų klausimų ratas nedidelio polio (miesto-valstybės) viduje beveik sutapo. Tai buvo vergovinės demokratijos klestėjimo metas, kuris pasibaigė IV a. p. m. e. vidury. 338 m. p. m. e. Filipas Makedonietis sutriuškino padriką graikų polių pasipriešinimą ir prijungė visą Graikiją prie Makedonijos. Netrukus (334 m. p. m. e.) jo sūnus Aleksandras pradėjo didelius užkariavimus Rytuose. Deja, pasiekęs net Indijos ribas, jis nesugebėjo sutvirtinti savo milžiniškos valstybės, nes 323 m. p. m. e. nelauktai mirė. Jo užkariautų kraštų teritorijoje po ilgokų vidaus karų susikūrė trys helenistinės monarchijos — Egiptas, Sirija ir Makedonija. Suprantama, kad monarcho valdžia ne vien teritorijos, bet ir įstatymo prasme visiškai nutolo nuo individualių piliečio interesų. Netgi pati piliečio sąvoka

(miesto gyventojas) nebeteko savo senosios prasmės, nes kiekvienas asmuo savo nuožiūra rinkosi sau vietą gyventi, o pasirinkęs rūpinosi tik savimi ir savo egzistencija. Vis labiau ryškėjo individo interesų uždarumas. Kita vertus, tam tikra visuomenės dalis didelių socialinių pertvarkymų verpete prievarta buvo nublokšta į nusivylimą ir uždarumą.

Epikūras gimė Samo saloje, nors jo tėvas buvo čia atvykęs iš Atėnų. Šaltiniai nurodo, kad jis anksti pradėjo mokytis filosofijos, bet sistemingo mokslo neįgijo. Jo mokytojais, anot Diogeno iš Laertės (X, 14), buvo Platono mokinys Pamfilas ir Demokrito pasekėjas Nausifanas, mažai težinomos asmenybės. Pats Epikūras iš pradžių save laikė Demokrito šalininku, bet vėliau nuo jo atsiribojo. Beje, nors Epikūras savo veikaluose yra pasisakęs prieš Demokrito gamtos mokslą, vis dėlto jis nebuvo jo priešas, kokiu jį stengėsi parodyti vėlesnių laikų tyrinėtojai, ypač peripatetikai — Aristotelio pasekėjai. Tiesą sakant, Epikūras patyrė ir Aristotelio mokslo poveikį, tačiau jo filosofijos pagrindas visada liko Demokrito atomistinė teorija. Tai pripažino Epikūro pasekėjai ir akylesni jo vertintojai.

Būdamas 32 metų, Epikūras ėmė pats dėstyti filosofiją Kolofone, Mitilėnėje ir Lampsake, o 307 m. p. m. e. Atėnuose, nusipirkęs vėliau itin pagarsėjusį sodą, įkūrė savo mokyklą. „Epikūro sodas" netrukus tapo vienu žymiausių filosofinės minties centrų, greta Platono Akademijos, Aristotelio ir Teofrasto mokslą tęsusių peripatetikų, Zenono įsteigtos stoikų mokyklos ir skeptikų, kuriems vadovavo Pironas ir Timonas, o Epikūro pasekėjai buvo pradėti vadinti filosofais iš sodų. „Sode" Epikūras galutinai suformavo savarankišką pažiūrų sistemą, kurią išdėstė ne vien savo pokalbiuose su mokiniais, bet ir gausybėje raštų, iš kurių svarbiausias buvo 37 knygų veikalas „Apie gamtą". Deja, beveik visi Epikūro veikalai žuvo. Ligi mūsų laikų išliko 3 laiškai, išdėstantys jo fizikos ir etikos pagrindus, „Svarbiausios mintys" ir atskiri fragmentai iš kitų jo raštų ir laiškų. Todėl, negalėdami pasekti jo įrodymų sistemos, vien iš bendrųjų santraukų, nors ir padarytų jo paties, mes ne visur galime nustatyti tikrąjį Epikūro indėlį į Demokrito teoriją, tuo labiau, kad jo priešininkai visados tik neigė jo originalumą: „Ką keičia, tai sugadina, o kuo seka, viskas ištisai yra Demokrito"[1].

[1] *Cicero,* De finibus bonorum et malorum, I, 6, 21.

Istorinę tiesą moksliškai apgynė K. Marksas, kuris 1841 m. savo disertacijoje „Skirtumas tarp Demokrito natūrfilosofijos ir Epikūro natūrfilosofijos" įrodė, jog Epikūras savo filosofijoje siekė visiškai kitų tikslų, kurie ir apsprendė jo savitumą. Svarbiausia jam — nurodyti žmogui kelius į laimingesnį gyvenimą. Anot Epikūro, žmogaus laimės pagrindas yra vidinė jo *sąmonės laisvė*, jo žinojimas, jog jis gali pasirinkti vienokį arba kitokį gyvenimo kelią. Tuo požiūriu Epikūras iš esmės skyrėsi nuo Demokrito, kuris absoliutino *būtinybę*, gamtos dėsningumais sąlygojančią visus be išimties tikrovės reiškinius. Kadangi tokia absoliuti būtinybė nedaug tesiskiria nuo religijos skelbiamo likimo, Epikūras, turėdamas minty pirmiausia Demokritą, pabrėžia, kad „geriau būtų sekti mitu apie dievus, negu vergauti įgimtam likimui, nes mitas numato viltį numaldyti dievus jų garbinimu, o likimas turi nenumaldomą būtinumą"[2]. Aukštindamas žmogaus apsisprendimo laisvę, jis netgi savo įrodymų nesistengia suabsoliutinti. Labai dažnai, ypač aiškindamas ne kartą kitų nagrinėtus reiškinius, jis pateikia ne vieną, o kelis įrodymų būdus, nes jam svarbus ne tiek pats įrodymas, kiek jo klausytojo (skaitytojo) įsitikinimas, jeigu tik šis įsitikinimas neprieštarauja jo filosofijos esmei.

Apie tvirtus materialistinius Epikūro filosofijos pagrindus kalba pagrindinis jo teiginys, skelbiąs materijos amžinumą: „Niekas negimsta iš nieko"[3]. Vadovaudamasis šiuo teiginiu, jis kategoriškai atmeta ne tik tas filosofines sistemas, kurios nepripažįsta materijos amžinumo, bet ir tas, kurios, nors ir pripažįsta, bet nepateikia įtikinamų įrodymų. Ir čia, žinoma, neginčijama jo atrama yra Demokrito ir jo mokytojo Leukipo atomistinė teorija, kuri skelbė, kad visi kūnai susideda iš absoliučiai kietų nedalomų dalelių. Tik būdamos absoliučiai kietos ir nedalomos, jos, atomistų nuomone, garantuoja visatos amžinumą. Visos kitos materijos substancijos, kurias vienaip arba kitaip pateikia tiek materialistinės, tiek idealistinės koncepcijos, atomistams atrodė nepatikimos ir, be abejo, nepriimtinos.

Paskelbę tuo metu nepaprastai drąsią mintį apie universalių pirminių dalelyčių buvimą, atomistai, išlikdami nuoseklūs, pripažino ir dvi labai svarbias atomų būvio prielaidas, be kurių jie negalėtų jungtis į realius kūnus. Pirmučiausia jie teigė,

---

[2] Žr. šios knygos p. 306.

[3] Ten pat, p. 307. Plg. Lukrecijų: „Būtina mums pripažinti, kad niekas iš nieko negimsta" (*Lukrecijus*, Apie daiktų prigimtį, V., 1964, p. 44—45).

kad atomai, būdami absoliučiai kieti, egzistuoja savo priešingybėje — absoliučioje tuštumoje, kuri erdvėje neturi ribų, nes ir atomų skaičius visatoje yra beribis: „Visata yra beribė ir kūnų daugybe, ir tuštumos didumu"[4]. Antroji prielaida — amžinas atomų judėjimas: „Ir juda tie atomai nepaliaujamai per amžius"[5]. Nepaliaujamai judėdami tuštumoje, atomai patenka į sūkurius, iš kurių be dievų ar kitų pašalinių jėgų pagalbos susikuria regimi kūnai, kurie po tam tikro laiko suyra į atomus — savo sudėtines dalis. Iš jų vėl kuriasi kūnai. Toks nuolatinio kitimo ir atsinaujinimo procesas vyksta visoje visatoje, kurios „pasauliai irgi begaliniai: ir panašūs į šį mūsų pasaulį, ir nepanašūs"[6]. Šie įžvalgūs teiginiai sudaro atomistinės teorijos pagrindą, o jų autorius buvo Demokritas. Dėl to nesiginčijo nei Epikūras, nei jo mokslo tęsėjai.

Tačiau Epikūras labai aiškiai atsiriboja nuo Demokrito ten, kur prasideda kalba apie atomų judėjimo ir visatos susiformavimo dėsningumus. Demokritas, absoliutindamas būtinybę, pripažino jos dėsnių visuotinumą. Tuo pagrindu jis žinomą dalyką lygino su nežinomu, konkrečiai, žmogaus pasaulį laikė pavyzdžiu, tiriant nežinomą visatos pasaulį. Tai jam teikė ne vien vaizdingų analogijų, aiškinant atskirus gamtos reiškinius, bet ir apibendrinančių minčių. Sakysime, anot Demokrito, panašūs atomai, kaip ir panašūs žmonės, stengiasi suartėti. Kai aikštės vidury vyksta prekyba, visi be išimties skuba į centrą, bet ten patenka tik stipresnieji, o silpni lieka nustumti į pakraščius. Taip pat, pasak jo, ir atomai smelkiasi į visatos centrą, bet į jį prasiveržia tik sunkūs, o lengviausi lieka pakraščiuose. Tokie Demokrito samprotavimai susilaukė iš Epikūro ir jo pasekėjų pagrįstos kritikos:

> Centro pasaulis negali turėti, nes jis begalinis.
> <...>
> Betgi ir vietos nėra, kur kūnai patekę galėtų
> savojo svorio netekt ir erdvėj tuščioj pasilikti;
> <...>
> Spėja, be to, kad palinkęs į centrą ne kūnas kiekvienas,
> o ypatybę tą turi vien vandens ir žemė kietoji,
> <...>

[4] Žr. šios knygos p. 308. Plg. Lukreciju: „Erdvei nėra pabaigos, kryptin bet kurion ji beribė" (Ten pat, p. 90—91).

[5] Ten pat. Plg. Lukrecijų: „O iš tikrųjų tie pradai pirmykščiai niekad nerimsta" (Ten pat, p. 92—93).

[6] Ten pat, p. 309. Plg. Lukrecijų: „. . .saulė ir mėnuo, ir žemė, ir jūros, ir visa kas kita vieniši nėr: jų daugiau, negu kas suskaičiuoti galėtų" (Ten pat, p. 170—171).

Ir, atvirkščiai, jie pateikia, kad oro švelnutės srovelės,
lygiai ir karštis ugnies, tuo metu kaip tik bėga nuo centro;
<...>
Vis dėlto visa tatai klaidingu remiasi mokslu[7].

Ir iš tiesų Epikūras pasirodė nuosekliau supratęs begalybės sąvoką, negu Demokritas. Todėl, atmesdamas centro galimybę, jis tvirtino, kad „galima priimti vieną judėjimą, įsivaizduojamą iki begalybės viršun, ir kitą — apačion.., nes abu judėjimai vis dėlto suvokiami kaip priešingi vienas kitam į begalybę"[8]. Deja, išlikusiuose Epikūro raštuose mes nerandame paaiškinimo, kuria linkme apskritai vyksta atomų judėjimas. Kitaip tariant, mes matome, kad Epikūras nepriima Demokrito visatos centro sąvokos, nes ji prieštarauja begalybės sąvokai, bet tarytum lieka be atsakymo pats judėjimas, kurį aiškindamas Demokritas įvedė visatos centrą. Iš turimo Epikūro teksto mes galime sužinoti tik viena, kad atomų judėjimas apačion vyksta dėl jų sunkumo (svorio), o kitomis kryptimis — dėl susidūrimų. Vadinasi, pirminė atomų judėjimo kryptis yra judėjimas žemyn, o kitos kryptys yra atsiradusios dėl antrinių priežasčių. Visiškai aiškiai šiuo klausimu pasisako Lukrecijus:

Reikia dabar, kaip manau, tarp kitko įrodyti tau dar,
kad, pasikliaudamas savo jėgom, nepajėgia į viršų
kūnas bet koks savaime iškilt ir į viršų judėti,—
<...>
Bet, kaip manau, abejonės nėra, kad viso pasaulio
kūnai į apačią skrieja savaime per tuščiąją erdvę[9].

Tačiau šis natūralus atomų „lietus", pasirodė, prieštarauja kitai Epikūro išvadai, kurios genialų įžvalgumą vos ne po dviejų tūkstančių metų patvirtino naujųjų laikų fizika: „Be to, atomai, kai jie lekia per tuštumą, niekam netrukdant, privalo būti ir labai greiti. Juk ir sunkūs atomai nelėks greičiau už mažus ir lengvus, kai, žinoma, niekas jų nepasitinka, nė maži nelėks greičiau už didelius..."[10] Taigi, natūraliai krisdami žemyn, jie niekuomet negalėtų susidurti, o be susidūrimų negali būti judėjimo kitomis kryptimis, nėra sūkurių, sukuriančių regimus kūnus. Čia Epikūras susigrąžina į savo filosofiją atsitiktinumą, kurį Demokritas buvo pasmerkęs: atomai, *būtinai*

---

[7] *Lukrecijus,* Apie daiktų prigimtį, p. 98—101. (Straipsnio autorius šios ir kitų ištraukų vertimus patikslino.)
[8] Žr. šios knygos p. 312.
[9] *Lukrecijus,* Apie daiktų prigimtį, p. 112—115.
[10] Žr. šios knygos p. 312.

krisdami žemyn, *nebūtinai* krinta tiesiog žemyn, nes *atsitiktinai* jie gali pakrypti į šalį. Deja, ir šią išvadą mes galime padaryti tik iš Epikūro minties eigos, nes tarp išlikusių jo raštų šiuo klausimu tiesioginių apibendrinimų nėra. Čia mums padeda Lukrecijus:

Noriu, kad būtum dabar ir su tuo tu susipažinęs,
kaip, statmenai nešami apačion per tuštumą kūnai,
savo svoriu iš pradžių mums nežinomoj vietoje ima
krypti nežymiai į šalį, bet tokį tik mažą truputį,
jogei vargu dar gali tai nukrypimu pavadinti[11].

Atomų nukrypimas buvo didžiulė naujovė atomistinėje teorijoje, ir todėl Epikūras susilaukė priekaištų tiek iš tų, kurie norėjo apginti Demokrito būtinybę, įrėminančią visatos raidą į griežtus dėsningumus, tiek tuo labiau iš tų, kurie iš esmės norėjo atmesti atomistinės teorijos materializmą. Tačiau Epikūras, kiek galima spręsti iš Lukrecijaus, ne vien griovė atomo svoryje slypinčią būtinybę ir, anot kritikų, gadino Demokrito teoriją, bet ir priartėjo prie atsitiktinumo ir būtinybės dialektinio ryšio supratimo. Gindamas žmogaus sąmonės ir veiksmų laisvės principą, atsitiktinį atomų nukrypimą jis susiejo su pagrindiniu materialistinės filosofijos dėsniu:

Juk atsirasti iš nieko, kaip matome, niekas negali.
Svoris, tiesa, čia sutrukdo, kad rastųsi viskas nuo smūgių,
lyg nuo jėgos išorinės; tačiau kad slaptos būtinybės
veiksmą kiekvieną pradėti pats protas taip pat neturėtų
ir nereikėtų dėl to it prievartą viską jam kęsti,
saugo tik kūnų pirmykščių labai nežymus nukrypimas
nenustatytoje vietoj nė laiko metu nepaskirtu[12].

Vadinasi, Epikūras ne tiek gadino, kiek naujai permąstė Demokrito teiginius, tuo labiau, kad šių dienų fizika irgi kalba apie elementarių dalelyčių atsiskyrimą nuo atomų, kai jiems specialiuose atomų greitinimo įrenginiuose suteikiamas milžiniškas greitis. Pravartu prisiminti, kad Epikūras taip pat kalbėjo apie milžiniškus atomų greičius: „Judėjimas per tuštumą, kuris vyksta, nesutinkant nieko tokio, kas galėtų sutrukdyti, visą įsivaizduojamą atstumą įveikia neįsivaizduojamai trumpu laiku"[13]. Tai dar kartą patvirtina, kad Epikūro materialistinio mąstymo logika tikrai buvo įžvalgi, nes bendriausiais išprotavimais ji neprieštarauja netgi naujausiems fizikos atradimams.

---

[11] *Lukrecijus*, Apie daiktų prigimtį, p. 114—117.
[12] Ten pat, p. 120—121.
[13] Žr. šios knygos p. 312.

Nors Epikūras absoliutina proto veiksmų laisvę, tačiau žmogaus psichinės veiklos jis neatskiria nuo materijos: „...siela yra kūnas, susidedąs iš švelnių dalelyčių, išsklaidytas po visą atomų sambūrį, bet labai panaši į dvelkimą, turintį kažkokią karščio priemaišą... Bet yra dalis, smarkiai besiskirianti net ir nuo tų pačių savo dalelyčių švelnumu, o dėl to labiau suderinta ir su likusiu sambūriu"[14]. Ši materiali siela yra neatskiriama nuo kūno ir žūsta kartu su juo. Taigi Epikūro pateiktas sielos pavidalas iš dalies primena mūsų nervų sistemos supratimą: jutimai yra pasklidę po visą kūną, o juos apibendrina smegenų struktūra, reguliuojanti subtiliausius psichikos veiklos procesus. Lukrecijus šioms neatskiriamoms sielos dalims vykusiai pritaikė netgi dvi to paties žodžio atmainas: animus et anima (siela ir dvasia).

Šitokioje materialioje sieloje išorės daiktų ir reiškinių jutimas vyksta įprasto atomų susidūrimo dėka. Visi kūnai nuo savo paviršiaus nuolat siunčia plonyčius savo atvaizdus, kurie paveikia jutiminę sielos dalį ir sukelia švelnumo, spalvos ar skonio jutimą. Vienkartinis suvokimas duoda atskirus dalykų atvaizdus, iš kurių teorinio apibendrinimo dėka atsiranda sąvokos. Tačiau kaip tik šiuo abstraktaus mąstymo metu gali atsirasti klaida: „O melas ir paklydimas visada atsiranda, išlaužiant iš piršto tai, kas turi būti pripažinta ar akivaizdžiai paneigta, bet po to nepripažįstama ar akivaizdžiai nepaneigiama"[15]. Vadinasi, Epikūras pažinimo procese neginčijamą pirmenybę atiduoda jutimams, tam tikra prasme nuvertindamas mąstymo galią. Todėl kai kur jis aiškiai žengia žingsnį atgal, palyginus su Demokritu. Sakysime, Demokritas manė, kad saulė yra milžiniško dydžio[16], o Epikūras, remdamasis tik jutimų įspūdžiu, laiške Pitokliui rašo: „Saulės ir mėnulio, ir kitų žvaigždžių dydis, kiek tai pagal mus būtų, toks yra, koks atrodo"[17].

Patį pažinimo proceso mechanizmą daug išsamiau, negu išlikę Epikūro raštai, išdėsto Lukrecijus, iliustruodamas gausiais pavyzdžiais. Žymiai tiksliau jis nusako ir proto (mąstymo) vie-

---

14 Ten pat, p. 313.
15 Ten pat, p. 310.
16 Žr. *Cicero*, De finibus bonorum et malorum, I, 6, 20.
17 Žr. Материалисты древней Греции, с. 199.

tą, o svarbiausia — jis labai tiesiai ir kategoriškai atmeta nuomones, neigusias pažinimo objektyvumą:

> Kaipgi, paklausiu, jei nieko dalykuose tikro nematė,
> žino, ką reiškia žinoti, o ką, atvirkščiai,— nežinoti,
> kokiu būdu išmėgino jis skirt nuo tiesos abejonę?[18]

Apskritai, norėdami gerai suvokti Epikūro atomistinės teorijos visumą, pirmučiausia turime remtis Lukrecijaus poema „Apie daiktų prigimtį", nes daugelio klausimų likusioji Epikūro medžiaga mums nenušviečia. Tai liečia ypač gyvosios gamtos ir žmogaus raidą, nes Epikūras, paaiškinęs bendrą pasaulio struktūrą, astronomijos klausimus ir šiaip įdomesnius visatos reiškinius, iš karto pereina prie asmenybės problemų. Bent taip liudija išlikę jo raštai. Lukrecijus tarytum padeda Epikūro etikai gamtamokslinius ir istorinius pagrindus. Išeities padėtis yra ta pati atomų judėjimo teorija:

> Pradai tie patys, beje, sudaro ir dangų, ir žemę,
> saulę, marias ir upes, vaisius, augaliją ir gyvius,
> tik susimaišę kitaip ir gavę judėjimą kitą[19].

Šiek tiek nukrypstant į šalį, norisi pabrėžti, kad pateiktąją atomų išsidėstymo galimybių įvairovę Lukrecijus palygina su raidėmis, iš kurių susidaro nesuskaičiuojama gausybė žodžių. Tyrinėtojai[20] jau yra pastebėję, kad šis pavyzdys Lukrecijaus yra pasiskolintas ne iš Epikūro, o iš Demokrito. Poetui Lukrecijui Demokrito analogijos, matyt, darė nemažą įspūdį, nes jis ne tik čia pasinaudojo jomis, bet ir kitur, be to, padarė išvadą, labai būdingą Demokritui:

> Tokiu būdu apie daiktus didžius supratimą įgyti
> padeda mums mažesnieji daiktai ir kelią nurodo[21].

Iš to galima spręsti, kad Lukrecijus buvo pakankamai savarankiškas mąstytojas, sugebėjęs remtis ne vien Epikūru, kurį jis tiesiog dievino, bet ir kitais gamtos tyrinėtojais. Neturėdami daugelio Lukrecijaus teiginių paliudijimo Epikūro raštuose, mes tam tikra prasme privalome suteikti jam pirmenybinę autoriaus teisę, tuo labiau, kad jo išvadų pagrįstumas parodo jo mąstymo jėgą net ir tose vietose, kur jis neginčytinai yra priklausomas nuo savo pirmtako.

---

[18] *Lukrecijus,* Apie daiktų prigimtį, p. 276—277.
[19] Ten pat, p. 82—83.
[20] Žr. *С. Я. Лурье,* Демокрит, Эпикур и Лукреций.— *Лукреций,* О природе вещей, т. II, М.—Л., 1947, с. 134.
[21] *Lukrecijus,* Apie daiktų prigimtį, p. 110—111.

Laikydamas gyvybę kokybiškai skirtingu atomų judėjimu, Lukrecijus, nors ir sujungia gyvąją gamtą su universalia atomine visatos struktūra, įžvalgiai parodo ir savitas gyvybės raidos ypatybes:

> Kūne, vis vien koks bebūtų, pirmiausia jutimai negali
> rastis anksčiau, nei užgimsta gyvūno patsai prigimimas,
> nes iš tikrųjų visur išsimėčiusi medžiaga laikos —
> upėse, žemėj, ore ir žemės visuos sutvėrimuos,—
> bet, deramai nesudėta į tvarką, savy neišgauna
> jokio judėjimo gyvo, kurio uždegti visaregiai
> pojūčiai saugo akylai kiekvieną, kas gyvas gyvena[22].

Vadinasi, gyvas organizmas negali atsirasti tiesiog iš negyvo. O ir gyvi organizmai, pratęsdami savo giją, išsaugo savo rūšį. Jeigu jie galėtų atsirasti, susidėstę atsitiktinai iš bet kokių atomų, tąsyk pasaulyje būtų pilna visokių baidyklių, nes be tvarkos susimaišytų sausumos ir jūrų gyvūnijos, augalų ir gyvių bruožai.

> Aišku, nebūna gi šitaip, kadangi mes matom, jog viskas
> iš nustatytų tik sėklų ir motinų tik nustatytų
> auga ir savo kilmės išsaugoja požymius nuolat[23].

Nors iš principo, anot Lukrecijaus, gyvybės atsiradimas atsitiktinis (V, 416—431), nors įvairios žmonių ir žvėrių formos egzistuoja ir kituose pasauliuose (II, 1067—1077), vis dėlto jis nemano, jog gyvybė gali atsirasti bet kur ir bet kada. Jai reikalingos tam tikros sąlygos, kurios ne visais laikais egzistavo. Čia Lukrecijus, kuriam dar nebuvo žinomas mikroorganizmų pasaulis, rėmėsi tų laikų gamtos mokslų teiginiu, jog žemė pavasarį pati gimdo gyvūnus. Ji tad pagimdė juos ir tada, kai jie pirmąsyk atsirado:

> Lieka sutikti todėl, jog motinos vardą teisingai
> turi mūs žemė, kadangi ir radosi viskas iš žemės.
> Daug ir dabar įvairiausių gyvūnų iš žemės iškyla,
> saulės karštos šilumos ir dažno lietaus subrandinti[24].

Be to, anot jo, pavasaris tada buvo ypač palankus ir ilgas, o ir žemės galia gimdyti taip pat buvo visiškai ne tokia, kokia dabar, nes ilgainiui jos jėgos išseko (V, 805—835). Todėl dabar ji tegali išmaitinti egzistuojančias rūšis, bet negimdo naujų. O tada ji gimdė ne vien dabar matomus gyvius, bet ir daug visokiausių keistenybių, kurios vėliau išmirė. Beje, apie įvairių baidyklių buvimą ikiistoriniu metu buvo kalbėję jau

---

[22] Ten pat, p. 160—161.
[23] Ten pat, p. 146—147.
[24] Ten pat, p. 376—379.

Parmenidas ir Empedoklis (VI—V a. p. m. e.), tačiau iš jų raštų mažai kas išliko, ir todėl mes neturime užbaigtos jų koncepcijos šiuo klausimu. Žinoma tik, kad senovės gamtininkai visų pirma nagrinėjo anatominę išsigimimų medžiagą, žinomą to meto medikams. Lukrecijus savo supratimą apibūdino daug plačiau, nurodydamas, kad buvo tam tikras gyvosios gamtos raidos etapas, kai egzistavo ir gyvybingos rūšys, ir tos, kurios atsitiktinai buvo atsiradusios. Prasidėjusi kova už būvį sunaikino tuos gyvūnus, kurie nesugebėjo prisitaikyti prie esamų sąlygų, o tie, kurie išliko, ištobulino savisaugos priemones:

Tie gi, kuriuos nūn matai gaivinančiu oru kvėpuojant,
jau nuo jaunystės dienų išsilikę sau padermę saugo,
vienas drąsa, judrumu, o kitas klastinga gudrybe[25].

Neginčytinai tiksliai pastebėtas natūralios atrankos dėsnis, kuriuo Č. Darvinas parėmė savo evoliucijos teorijos varomąsias jėgas. Tiesa, pats Č. Darvinas „Rūšių kilmės" įžangoje cituoja Aristotelį, o Lukrecijaus niekur nėra paminėjęs, tačiau per prancūzų materialistus, kurie daug kur rėmėsi Lukrecijumi, pastarojo teiginiai visiškai galėjo pasiekti evoliucijos teorijos kūrėją.

Ne mažiau originaliai atrodo Lukrecijaus pažiūros į žmogų ir žmonijos raidą. Žmonių, kuriuos, jo manymu, taip pat pagimdė žemė (V, 926), jis neišskyrė iš kitų žemės tvarinių, o pirmykštis jų gyvenimas nedaug tesiskyrė nuo žvėrių:

Laikmečių daug apskritų, per dangų besisukant saulei,
žmonės lyg žvėrys laukiniai klajoklių gyvenimą leido[26].

Nuo žvėrių žmonės skyrėsi tik tuo, kad žvėrys saugojo savo padermę tam tikru fiziniu pranašumu, o žmonės — sugebėjimu pajungti gamtos reiškinius savo interesams. Iš pradžių jie mito gamtoje surandamu maistu (V, 937—938), gyveno be pastogės, net neprisidengdami žvėrių kailiais (V, 954—956), juos persekiojo plėšrūnai (V, 982—987). Tačiau ilgainiui žmonės išmoko statytis namus (V, 1011), ėmė kurti šeimas (V, 1012—1014), žaibas atskleidė jiems ugnies paslaptį (V, 1092—1093), gamtoje jie rado išsilydžiusių metalų (V, 1253—1257) ir pastebėjo augalų augimo dėsnius (V, 1361—1364). Netgi muzikos garsus žmonėms parodė pati gamta (V, 1382—1383). Žodžiu, be jokios išorinės jėgos žmonės iš primityvių gyvenimo

---

25 Ten pat, p. 380—381.
26 Ten pat, p. 386—387.

sąlygų susikūrė sau prabangą, nes juos tai vertė daryti jų skurdas ir vargas:

Jūrų laivybą, kelius, žemdirbystę, audimą, statybą,
teisę valstybių, ginklus ir kitokį laimikį panašų,
viską taip pat, kas suteikia gyvenime džiaugsmo didžiausio,
pavyzdžiui, meną vaizdingą, dainas, auksarankę skulptūrą,—
reikalas žmogui išrado, o didis jo proto veržlumas,
žingsnis po žingsnio į priekį vis vesdamas, visko išmokė[27].

Taigi Lukrecijus ne tik atmeta tradicinę pažiūrą į praeitį, kaip į pasakišką aukso amžių (V, 911—915), bet ir suranda visiškai žemiškas visuomenės raidos jėgas. Pati idėja, kad neturtas skatina visuomenės pažangą, matyt, nėra priskirtina Lukrecijui, nes dar graikų senojoje komedijoje (pavyzdžiui, Aristofano „Plute", 510—516 ir kt.) panašiai buvo ginama skurdo teisė egzistuoti visuomenėje. Tačiau Lukrecijus, nuosekliai susiejęs šią idėją su natūralios atrankos dėsniu gyvojoje gamtoje, bene vienintelis iš to meto filosofų davė tokį išsamų materialistinį pirmykštės visuomenės ir jos raidos vaizdą.

Kita vertus, Lukrecijus buvo to meto atstovas. I a. p. m. e. pirmoji pusė, kada gyveno žymusis romėnų mąstytojas, buvo visų neramiausias laikas Romos istorijoje. Atskirų vergvaldinių grupuočių kova dėl valdžios tuo metu buvo pasiekusi ne tik įnirtingą, bet ir labai kruviną stadiją. Visuomeninį netikrumą dar labiau didino nuolat stiprėjanti vergų pasipriešinimo kova, kuri, kilus Spartako sukilimui (74—71 m. p. m. e.), tapo visuotine grėsme vergovinei santvarkai. Todėl visiškai neatsitiktinai tuo metu itin populiari buvo papročių blogėjimo teorija, kurią į Romą pirmasis atnešė graikų istorikas Polibijas, o filosofiškai pagrindė Poseidonijas, padaręs nemaža įtakos Romos stoikams. Šios teorijos veikiami, savo pažiūrą į istorinę tikrovę formulavo Lukrecijaus bendralaikiai — oratorius Ciceronas, poetas Katulas ir ypač istorikas Saliustijus, beje, kūręs jau po Lukrecijaus mirties. Neišvengė papročių smukimo teorijos poveikio ir Lukrecijus, kuris, be materialinės pažangos tendencijos, įžvelgė žmonijos raidoje ir visiškai priešingą kryptį. Didėjančios dorovinės ydos, anot jo, keleriopai pranoko pirmykščio žmogaus pavojus:

Trūkumas maisto žmonėms išbadėjusiems artino mirtį,
o dabartiniais laikais, atvirkščiai,— prabanga mus suėda.
Tie nežinodami patys nuodų įsipildavo kartais,
nūngi kitus pavaišina, mįslingai jų pasigaminę[28].

---

[27] Ten pat, p. 418—419.
[28] Ten pat, p. 390—391.

Poseidonijas aiškino papročių blogėjimą Romoje tuo, kad romėnų tauta, nugalėjusi pagrindinius savo išorės priešus, prarado priešų baimės jausmą (metus hostilis) ir dėl to išlepo prabangoje. Lukrecijus vartoja žymiai universalesnę moralinę kategoriją — mirties baimę (formido mortis), kuri skatina kaupti turtus, atseit, prailginsiančius gyvenimą, o kartu gimdo godumą, karjerizmą ir garbės troškimą, netgi įstatymų pažeidimus ir brolžudišką kraujo praliejimą (III, 59—84). Mirties baimę savo ruožtu sukelia religija, atsiradusi iš baimės, kurią sukelia žmonėms nežinomos gamtos jėgos:

Aišku, mirtingus visus nenumaldomas apima šiurpas,
stebint danguj ir ant žemės plačios reiškinių begalybę,—
nes reiškinių priežasties nepajėgia įžvelgti ir mano,
kad tik dievybės valia visatoje klostosi viskas[29].

Todėl pirmučiausia būtina tyrinėti gamtą (III, 91—93). Jos pažinimas padės nugalėti religiją, kuri sukelia mirties baimę. O be mirties baimės žmogus galės pasiekti visišką dvasinę ramybę, apie kurią kalba Epikūras, nurodęs kelius į šią aukščiausią žmogaus laimę. Jam tad visapusišką pagarbą ir atiduoda Lukrecijus:

Kurs iš tamsybių tokių išryškinti šviesą tiek aiškią
pirmas galėjai, nušvietęs gyvenimo laimės gerovę,
graikų genties puošmena, tavim nūn pasekęs aš taikau
savo žingsnius pastatyti tvirtai į pėdsakus tavo,
ne rungtyniauti siekiąs, o daugiausia tik meilės pagautas
noriu pamėgdžiot tave![30]

Iš tiesų pačioje žmogaus laimės koncepcijoje Lukrecijus, rodos, nesuformulavo naujų išvadų. Tačiau jis sukūrė poetinę mokslo šventovę, į kurią kvietė tarp savęs besiniaujančius savo bendralaikius, o tiems, kurie nėjo paskui jį, išdidžiai priminė Epikūro tiesą:

O, apgailėtinos mintys žmonių! O, apakusios širdys!
Koks šį gyvenimą trumpą paglemžia tamsumas ir kokius
tenka jam kęsti pavojus! Nejaugi neaišku, kad gamtai
viena iš viso terūpi ir vieno ji šaukiasi nuolat,—
kad pasitrauktų skausmai mums iš kūno, o siela malonų
jausmą turėtų, iš baimės ir nerimo išsivadavus?[31]

Tokia Lukrecijaus idėjinė platforma rodo, kokią milžinišką reikšmę ji turėjo tuo metu. Ir vėlesniais amžiais Lukrecijus

---

[29] Ten pat, p. 40—41.
[30] Ten pat, p. 176—177.
[31] Ten pat, p. 102—103.

liko pagrindiniu Epikūro filosofinės sistemos skleidėju, nekalbant jau apie didžiulę jo poemos meninę vertę. Neatsitiktinai jo pasekėjais laikomi žymusis D. Brunas, klasikinės fizikos kūrėjas R. Boilis ir I. Niutonas. Lukrecijaus išdėstytu Epikūro sensualizmu rėmėsi naujųjų laikų filosofai F. Bekonas, T. Hobsas ir D. Lokas. Jo ateizmu rėmėsi prancūzų materializmo pradininkas Ž. Meljė. Jį labai vertino rusų mokslininkai M. Lomonosovas, A. Gercenas, D. Mendelejevas ir kiti.

Deja, apie patį Lukrecijų istorija žinių beveik nepaliko. IV m. e. a. krikščionių rašytojas Hieronimas, papildydamas Eusebijo (apie 262—340 m. e. m.) kroniką, prieš 95 m. p. m. e. prirašė: „Gimsta poetas Titas Lukrecijus. Vėliau, nuo meilės gėrimo gavęs siutulį ir, protarpiais praėjus pamišimo priepuoliams, parašęs keletą knygų (šias knygas vėliau išleido Ciceronas), jis pats savo ranka nusižudė 44 gyvenimo metais". Ši žinutė, kaip matome, atsirado, praėjus beveik 400 metų po Lukrecijaus mirties. Be to, ji priklauso Lukrecijaus idėjiniams priešams. Pagaliau ginčytinos yra net pačios datos, nes iš kitų šaltinių yra žinoma, kad Lukrecijus mirė apie 54 m. p. m. e. Vadinasi, jis arba gimė anksčiau, arba mirė jaunesnis. Ir labiausiai negalima patikėti tuo, kad Lukrecijus rašė savo filosofinę poemą, „protarpiais praėjus pamišimo priepuoliams", nes jo veikalas pasaulinėje literatūroje yra ir bus vienas tobuliausių filosofinės minties ir poetinio įkvėpimo pavyzdžių. Tad galima sakyti, kad Lukrecijus net savo likimu liko ištikimas Epikūro moraliniam reikalavimui: „Gyvenk paslapčia".

Henrikas Zabulis

EPIKŪRAS
(341-270 m. p. m. e.)

Antikos rašytojai liudija, kad Epikūras parašė apie 300 veikalų. Mūsų laikus pasiekė kai kurie jų pavadinimai: „Apie atomus ir tuštumą", „Apie tikslą", „Kanonas", „Puota", „Apie dievus", „Prieš Teofrastą", „Apie lemtį" ir kt. Svarbiausiu iš Epikūro darbų laikomas 37 knygų veikalas „Apie gamtą". Tačiau iš gausaus Epikūro palikimo išliko tik „Svarbiausios mintys", 3 laiškai (Herodotui, Pitokliui ir Menoikėjui) ir pluoštas fragmentų iš kitų jo raštų bei laiškų.

Svarbiausias šaltinis, iš kurio mes semiamės žinių apie Epikūro filosofiją, yra Lukrecijaus poema „Apie daiktų prigimtį".

Chrestomatijoje spausdinamos ištisai „Svarbiausios mintys" ir Epikūro laiškai Herodotui bei Menoikėjui.

[EPIKŪRO LAIŠKAI]

EPIKŪRAS SVEIKINA MENOIKĖJĄ

Tegu niekas, ir jaunas būdamas, neatidėlioja užsiėmimų filosofija, ir senatvės susilaukęs, nejaučia nuovargio, atsiduodamas filosofijai. Juk kiekvienas yra pakankamai tam subrendęs, ir niekam ne per vėlu rūpintis sielos sveikata. O tas, kurs sako, kad užsiiminėti filosofija arba dar neatėjo, arba praėjo laikas, yra panašus į tą, kurs sako, kad ir laimei arba dar nėra, arba jau nebėra laiko. Taigi užsiimti filosofija reikia ir jaunam, ir senam. Vienam — kad sendamas būtų jaunas, jausdamas gėrį, kylantį iš dėkingo prisiminimo apie tai, kas buvo, o kitam — kad būtų drauge ir jaunas, ir senas ir kad visiškai nebijotų to, kas bus. Taigi reikia galvoti apie tai, kas kuria laimę, nes aišku, kad, kai ji yra, mes turime viską, o kai jos nėra — mes darome viską, kad ją turėtume.

O ką aš tau nuolat patardavau, tatai daryk ir apie tai galvok, suprasdamas, kad visa tai yra gražaus gyvenimo pradai. Pirmiausia, galvodamas, kad dievas yra gyva būtybė, nemirtinga ir laiminga, kaip ir buvo patvirtinę bendri dievo supratimo metmenys, nepriskirk jam nieko, kas prieštarautų jo nemirtingumui ar nepritiktų jo laimingumui. Priešingai, galvok, priskirdamas jam visa tai, kas gali išsaugoti jo laimingumą drauge su nemirtingumu, nes dievai yra, o jų pažinimas yra akivaizdus. Tiesa, tokių dievų, kokius pripažįsta žmonių dauguma,— nėra, nes žmonės neišsaugo jų tokių, kokius pripažįsta. Tik šventvagis yra ne tas, kurs atmeta daugumos žmonių dievus, bet tas, kurs priskiria dievams daugumos supratimą, nes daugumos žmonių teiginiai apie dievus yra ne spėjimai, o melagingi nusistatymai, pagal kuriuos blogiesiems dievai teikia didžiausią žalą, o geriesiems — paramą. Juk visą laiką suartėdami dėl savo pačių dorybių, žmonės į save panašiems pritaria, o visa tai, kas atrodo ne taip, laiko svetimu.

Pratinkis galvoti, kad mirtis mums nieko nereiškia, nes visas gėris ir blogis slypi pojūtyje, o mirtis yra pojūčio netekimas. Dėl to teisingas suvokimas, kad mirtis mums nieko nereiškia, daro gyvenimo mirtingumą maloniu dalyku, ne pridėdamas laiko marias, o atimdamas nemirtingumo troškimą. Juk nieko nėra gyvenime baisaus tam, kurs tikrai yra įsisą-

moninęs, jog nebūtyje nėra nieko baisaus. Ir tikras beprotis yra tas, kurs sakosi bijąs mirties ne dėl to, kad ji atėjusi suteiks skausmo, bet kad ji daro skausmą, dar tik ketindama ateiti. Juk tas laukiamas skausmas, kurs atėjęs nebekamuoja, yra tuščias. Taigi siaubingiausia blogybė — mirtis — nieko mums nereiškia, kadangi, kol mes gyvename, mirties dar nėra, o kai mirtis ateina, tada mūsų nebėra. Taigi ji nieko nereiškia nei gyviesiems, nei mirusiems, kadangi vieniems jos nėra, o kitų pačių jau nebėra.

Dauguma žmonių kartais vengia mirties kaip didžiausios blogybės, o kartais trokšta kaip gyvenimo blogybių galo. O išminčius nesibodi gyvenimu ir nesibijo mirties: gyvenimas jo neapsunkina, o mirties jis nelaiko kažkokia blogybe. Panašiai, kaip jis naudoja ne daugiau, o skanesnį maistą, taip ir amžiumi jis mėgaujasi ne ilgiausiu, o maloniausiu.

Tas, kurs ragina jaunuolį gražiai gyventi, o senį gražiai baigti gyvenimą, yra nesupratingas ne tik dėl gyvenimo patrauklumo, bet ir dėl to, kad gražiai gyventi ir gražiai mirti yra vienodas rūpestis. Kur kas blogesnis yra tas, kurs sako, kad geriau yra negimti, o „gimusiam gi kuo greičiausiai pro Hado vartus prasibrauti". *(poetas Teognidas)*. O jeigu jis tai sako įsitikinęs, tai dėl ko gi nepasitraukia iš gyvenimo?! Juk tai visiškai nesunku, jei tik jis tai tvirtai nutarė. O jei jis taip kalba norėdamas pasityčioti, tai įžeidžia tuos, kurie nesutinka su juo.

Reikia atsiminti, kad ateitis nuo mūsų ir nepriklauso, ir šiek tiek priklauso, idant nesiviltume ją išties pasirodysiant, bet ir neprarastume vilties, galvodami, kad ateities visiškai nebebus.

Reikia įsidėmėti, kad, kalbant apie troškimus, vieni jų yra įgimti, o kiti — tuščios svajonės. Iš įgimtų troškimų vieni yra būtini, o kiti — nebūtini. Iš būtinųjų vieni yra būtini laimei, kiti — kūno nepriekaištingai būsenai, o dar kiti — pačiam gyvenimui. Juk teisingas šių dalykų sprendimas įgalina nukreipti kiekvieną pasirinkimą ir atsisakymą tai į kūno sveikatą, tai į sielos nedrumsčiamą ramybę, o tatai yra laimingo gyvenimo tikslas. Juk dėl to mes darome viską, kad nekęstume nei skausmo, nei baimės. Ir vos tik tatai mums atsitinka, visa sielos audra nurimsta, kadangi gyvai būtybei nebereikia jau ieškoti to, ko trūksta, bet kažko kito, kas sudarytų sielos ir kūno gėrį. Juk malonumo mums reikia tada, kai mes kenčiame, jo nepatirda-

mi. O kai kančios nepatiriame, nebereikia mums ir malonumo. Dėl to malonumą mes vadiname laimingo gyvenimo pradžia ir pabaiga (alfa ir omega). Juk jį mes pažįstame kaip pirmą ir įgimtą gėrį; nuo jo pradedame kiekvieną pasirinkimą ir atsisakymą ir prie jo prieiname, tam tikru matu bei išgyvenamu jausmu apspręsdami bet kokį gėrį.

Kadangi malonumas yra pirmas ir įgimtas gėris, dėl to mes ne bet kokį jį ir pasirenkame, o kai kada net daugelį malonumų apeiname, matydami, kad mums iš jų tik aibės nemalonumų. Kai, ilgokai kentėjus skausmus, užplūsta didesnis malonumas, tada daugelį skausmų laikome geresniais už malonumus. Taigi bet koks malonumas, kadangi jis mums giminingas prigimtimi, yra gėris, tačiau ne bet kokį jį reikia rinktis. Juk ir kiekvienas skausmas yra blogybė, tačiau ne kiekvieno skausmo visada reikia vengti. Žinoma, spręsti apie visa tai reikia, apgalvojant ir atsižvelgiant į tai, kas yra naudinga ir kas kenksminga. Juk kai kuriais atvejais mes laikome gėrį blogiu, o blogį, priešingai, gėriu.

Ir pasitenkinimą tuo, ką turime, mes laikome didžiu gėriu ne todėl, kad apskritai pasitenkintume mažu, bet todėl, kad pasitenkintume mažu tuo atveju, kai mes nedaug teturime, būdami tikrai įsitikinę, kad labiausiai mėgaujasi prabanga tie, kuriems ji mažiausiai reikalinga, ir kad visa tai, kas reikalinga mūsų prigimčiai, lengvai pasiekiama, o tai, kas yra tuščia, t. y. nereikalinga,— sunkiai pasiekiama. Ir paprasti valgiai, kai vos apsiginama nuo bado kančios, teikia tokį pat malonumą, kaip ir prabangus gyvenimo būdas. Miežinė duona, kai kas nors išalkęs ją valgo, ir vanduo, kai ištroškęs jį geria,— tai didžiausias malonumas. Valgant prastą ir pigų maistą, ir sveikata stiprėja, ir žmogus tampa veiklus įvairiose gyvenimo srityse, ir nuotaika būna geresnė, kai mes po tam tikro laiko vėl grįžtame prie prabangos, ir daro mus bebaimius, susidūrus su atsitiktinumais.

Taigi, kai sakome, kad malonumas yra tikslas, mes turime galvoje ne nusivylusių žmonių malonumus ir ne malonumus, glūdinčius jutiminiuose pomėgiuose, kaip mano kai kurie neišmanėliai ir nesutinkantys su mumis arba blogai suprantantys, bet tokią būseną, kai ir kūno neskauda, ir siela rami. Mat, nei nuolatinės išgertuvės, nei triukšmingos vaikštynės, nei pasismaginimai su berniukais ar moterimis, nei pasigardžiavimas žuvimi ar dar kuo nors, ką siūlo puikiais valgiais

apkrautas stalas, neteikia malonumų gyvenime; malonų jį padaro blaivus protas, kurs tyrinėja bet kokio pasirinkimo ar atsisakymo priežastis ir išvaiko tokias mintis, kurioms užplūdus sielose kyla didžiausias sąmyšis.

Viso ko pradžia ir didžiausias gėris yra sveikas protas. Dėl to sveikas protas, kadangi iš jo kilo ir visos kitos dorybės, yra brangesnis net ir už filosofiją. Jis moko, kad negalima maloniai gyventi, negyvenant protingai, dorai ir teisingai, kita vertus, negalima gyventi protingai, dorai ir teisingai, negyvenant maloniai. Juk dorybės yra susijusios su maloniu gyvenimu, o malonus gyvenimas neatskiriamas nuo dorybių. Taigi, kaip tu manai, ar atsiras pranašesnis už tą, kuris ir apie dievus pagarbiai galvoja, ir visą laiką yra laisvas nuo mirties baimės, ir suvokia gamtos tikslą, be to, supranta, kad gėrio viršūnė yra lengvai pasiekiama ir prieinama, o blogio viršūnė — vargai — yra trumpalaikiai, ir išjuokia tą, ką kai kas vaizduoja visa ko valdovu,— likimą? Priešingai, jis mano, kad vieni įvykiai vyksta dėl būtinumo, kiti atsitiktinai, o dar kiti — mums įsikišus, nes žmogus mato, kad būtinumas su niekuo nesiskaito, o atsitiktinumas yra nepastovus. O tai, kas vyksta, mums įsikišus, nuo nieko nepriklauso, bet po to paprastai būna papeikimas arba ir priešingas dalykas — pagyrimas. Todėl geriau būtų sekti mitu apie dievus, negu vergauti įgimtam likimui, nes mitas numato viltį numaldyti dievus jų garbinimu, o likimas turi nenumaldomą būtinumą. Atsitiktinumo jis nelaiko nei dievu, kaip galvoja dauguma žmonių — juk dievas nieko nedaro netvarkingai, nei atmaininga visa ko priežastimi, nes jis nemano, kad atsitiktinumas duoda žmonėms gėrį ar blogį jų laimingam gyvenimui, bet jis valdo didelio gėrio ar blogio pradus. Jis mano, kad geriau būti protingai nelaimingam, negu neprotingai laimingam. (Juk geriau savo veikla, ką nors gera sumanius, apsigauti, negu, ką nors bloga sumanius, atsitiktinumo dėka laimėti.)

Taigi dieną ir naktį galvok apie tai ir apie panašius dalykus ir vienas būdamas, ir bendraudamas su panašiu į save, o jau tada niekados nepatirsi jokio sumišimo nei budėdamas, nei miegodamas ir gyvensi kaip dievas tarp žmonių. Juk žmogus, gyvendamas nemirtingame gėryje, nė kiek nėra panašus į mirtingą būtybę.

EPIKŪRAS SVEIKINA HERODOTĄ

Tiems, Herodote, kurie negali tiksliai suvokti to, ką aš parašiau apie gamtą, ir išnagrinėti didesnių mano parašytų knygų, aš parengiau pakankamą viso mokslo santrauką, kad jie galėtų išlaikyti atmintyje bent svarbiausias mintis, kad jie galėtų kiekvieną sykį rasti atsakymus į pagrindinius gamtos mokslo klausimus. O tie, kurie jau padarė pakankamą pažangą, nagrinėdami visus veikalus, turėtų susidaryti bendrą visos sistemos vaizdą, pagrindinius jo metmenis. Juk mums dažnai reikalingi bendri metmenys, rečiau — atskirų dalių išdėstymas. Taigi reikia siekti ir nuolat laikyti atmintyje tiek viso to, iš ko paaiškėtų pagrindiniai dalykų metmenys ir atsiskleistų tikslus atskirų dalių pažinimas, jei bus gerai įsisavinti ir gerai laikomi atmintyje pagrindinių dalykų metmenys, kadangi ir tobulam žmogui, norint ką nors tiksliai pažinti, svarbiausia yra sugebėti greit naudotis metmenimis, tai įmanoma, jei viskas būtų suvedama į paprastus elementus ir terminus. Juk negali pažinti ir glaustai aprėpti visumos tas, kurs negali trumpais žodžiais nusakyti to, kas jau dalimis yra tiksliai nustatyta. Dėl to, kadangi toks kelias yra naudingas visiems, kas įsisavino gamtos mokslą, patardamas nuolat tyrinėti gamtos mokslą ir tokiu ramiu gyvenimu labiausiai mėgaudamasis, aš ir padariau tau tokią santrauką ir viso mokymo pirmuosius pradus.

Taigi pirmiausia, Herodote, reikia suvokti, ką reiškia tie žodžiai, kad, jais pasinaudodami, galėtume išreikšti savo nuomones, ieškojimus ir abejojimus ir kad nebūtų mums, iki begalybės įrodinėjantiems, viskas neaišku arba kad mes netuščiažodžiautume. Juk būtina, kad kiekvieno žodžio pirmoji reikšmė būtų aiški ir kad jo visai nereikėtų aiškinti, jeigu norime turėti tai, kuo galėtume išreikšti ieškojimą, abejonę ar savo nuomonę. Ir dar reikia viską tyrinėti pojūčiais ir kitomis nuo mūsų priklausančiomis suvokimo galiomis, ar tai protavimu, ar pagaliau kuria kita sprendimo priemone, taip pat ir jausmais, kad turėtume kuo aiškinti ir tai, kas bus, ir tai, kas yra neaišku.

Tatai supratus, jau metas apžvelgti tai, kas neaišku. Pirmiausia — kad niekas negimsta iš nieko. Jei būtų kitaip, tai viskas gimtų iš visko, ir tada visai nereikėtų sėklų. O jei žūtų tai, kas nyksta, ir virstų nieku, tai visi daiktai būtų jau dingę ir nebebūtų, į ką jie galėtų susiskaidyti. Žinoma, visata

visuomet buvo tokia, kokia ji ir dabar yra, ir visada tokia liks, nes nieko nėra, į ką ji galėtų keistis. O juk, be visatos, nėra nieko tokio, kas, įėjęs į ją, imtų ją keisti.

Visata — tai kūnai ir erdvė. Jau pats pojūtis, kurio pagrindu būtina protavimu nustatyti tai, kas neaišku, visiems liudija, kad kūnai yra,— tai aš jau anksčiau minėjau. Jei nebūtų to, ką mes vadiname tuštuma ar erdve, ar neapčiuopiama būtimi, tai kūnai neturėtų kur būti ir kaip judėti, o jie, atrodo, juda. Išskyrus tai, nieko negalima sugalvoti suprantamo nė panašaus į suprantama, nes judėjimu suvokiamos ištisos prigimtys, o ne žodžiai, kurie reikštų jų atsitiktinumus ar esmingumus. Vieni kūnai yra junginiai, o kiti — visa tai, iš ko tie junginiai susidaro. Pastarieji yra nedalomi ir nekintami, kadangi tikrai niekas neprivalo žūti ir virsti nieku, o turi ištverti kaip kažkas stipraus, kai junginiai susiskaido. Jų prigimtis yra išbaigta, ir jie neturi į ką ir kaip susiskaidyti. Taigi pradai būtinai turi būti nedalomos kūnų prigimtys.

Visata yra beribė. Mat, tai, kas yra ribota, turi kraštą, tik kraštas, o ne kitkas, yra matomas. Taigi, neturėdama krašto, visata neturi ribų, o neturėdama ribų, ji bus ne ribota, o beribė. Visata yra beribė ir kūnų daugybe, ir tuštumos didumu. Juk jeigu tuštuma būtų beribė, o kūnai riboti, tai jie niekur neapsistotų, bet lakiotų po beribę tuštumą išblaškyti, neturėdami atramos ar pertvaros, kuri juos stabdytų ar kreiptų kitur. O jeigu tuštuma būtų ribota, tai begaliniai kūnai neturėtų kur apsistoti.

Be to, išbaigti kūnai ir nedalomos dalelės — atomai, iš kurių ir junginiai susidaro, ir į kuriuos jie susiskaido, yra neįsivaizduojamai skirtingi savo formomis, nes negali būti, kad tokia didžiulė įvairovė kiltų iš tų pačių skaičiumi ribotų formų. Ir kiekvienos formos atomai savo panašumu yra begaliniai, o skirtybėmis ne visai begaliniai, o tik neapčiuopiami.

Ir juda tie atomai nepaliaujamai per amžius,vienas nuo kito gerokai nutolę, tiesa, kiti juda virpėdami, tad susipynus jiems tenka pasvirti ar pakliūti po susipynusiais. Tokia yra tuštumos, kuri atriboja kiekvieną atomą, neįstengdama rasti atramos, prigimtis, o atomams būdingas standumas susidūrimo metu verčia juos atšokti tiek, kiek susipynimas leidžia po susidūrimo sugrįžti. Pradžios judėjimas neturi, nes jo priežastys yra atomai ir tuštuma.

Tokia trumpa kalba, jei visa tai bus laikoma atmintyje, duos pakankamai bendrą vaizdą, kad būtų galima suprasti būties prigimtį.

Pasauliai irgi begaliniai: ir panašūs į šį mūsų pasaulį, ir nepanašūs, nes atomai, būdami begaliniai, kaip ką tik buvo įrodyta, lakioja net labai toli. Juk tokie atomai, iš kurių susidaro pasaulis ar iš kurių jis galėtų susidaryti, neišsieikvoja nei viename pasaulyje, nei keliuose, nei tokiuose, kaip mūsų, nei skirtinguose. Taigi niekas neprieštarauja pasaulių begalybei.

Yra ir atspaudų, savo pavidalu panašių į standžius kūnus, tik jie ploni ir dėl to gerokai pralenkiantys matomus daiktus. Juk visiškai įmanoma, kad tokioje aplinkoje susidarytų atspaudai ir sąlygos atsirasti juose įdubimams, plonybėms ir judėjimui, kuris išsaugo atitinkamą padėtį ir kryptį, kurią turėjo standžiuose kūnuose. Šitokius atspaudus mes vadiname vaizdais.

Be to, nė vienas matomas daiktas neprieštarauja, kad vaizdai pasižymi nepaprastu lengvumu. Dėl to ir greičius turi nepralenkiamus, nes jiems tinka bet koks kelias, be to, jų judėjimui niekas nesipriešina ar nedaug tesipriešina, o daugeliui ar begaliniam skaičiui atomų tuoj pat kas nors priešinasi. Pagaliau, vaizdai atsiranda vienu metu su mintimi. Juk jų srovenimas nuo kūnų paviršiaus yra nepaliaujamas, bet dėl to daiktas nesumažėja, nes jis vėl iš naujo prisipildo. Vaizdams srovenant, standžiame kūne ilgam išlieka atomų padėtis ir tvarka, nors kai kada ji ir sutrinka. Greitai susidaro junginiai išorėje, nes nėra reikalo, kad kūnas pasipildytų iš vidaus. Yra ir kai kurių kitų būdų tokioms prigimtims atsirasti. Juk niekam neprieštarauja ir pojūčiai, jei žiūrėsi, kaip jie mus veiks ir kaip perteiks išorinių daiktų atvaizdą.

O reikia manyti, kad, kai kažkas iš išorinių daiktų mus pasiekia, mes matome jų formą ir galvojame apie juos, nes išoriniai daiktai negalėtų mums perteikti savo spalvos ir kūno formos oru, kuris yra tarp mūsų ir jų, nė spinduliais ar dar kokiu kitu judėjimu, kuris eitų nuo mūsų į juos. Mat, kai kokie nors daiktų, turinčių vienodą spalvą ir vienodą formą, atspaudai atitinkamu dydžiu patenka į mūsų regėjimą ar mintį, jie mirgėte mirga, ir dėl šitos priežasties sudaro vieningo ir vientiso daikto įspūdį, išsaugodami tikrojo daikto atvaizdą dėl atitinkamo spaudimo, kuris kyla, drebant atomams standaus kūno gilumoje. Ir supratimas, kurį mes gauname, įdėmiai

stebėdami ar tai protu, ar pojūčiais formą ar kai kurias jos savybes, yra standaus kūno forma, kuri kyla, nuosekliai atgaminant ją vaizdu ar vaizdo pėdsaku. O melas ir paklydimas visada atsiranda, išlaužiant iš piršto tai, kas turi būti pripažinta ar akivaizdžiai paneigta, bet po to nepripažįstama ar akivaizdžiai nepaneigiama. Juk niekada nebūtų vaizdinių, aptinkamų, pavyzdžiui, paveiksle arba atsirandančių sapne, kilusių dėl kokių nors kitų proto apraiškų arba dėl kitų sprendimo priemonių panašumo su esančiais ar su vadinamaisiais tikraisiais daiktais, jei nebūtų kažkokio mus pasiekiančio srovenimo iš kūnų. Nebūtų klaidos, jei mes nepatirtume ir kito kažkokio judėjimo mumyse pačiuose, tiesa, susijusio su vaizduotės ketinimais, bet ir turinčio skirtumų. Dėl šito judėjimo, jeigu nepatvirtinama ar akivaizdžiai paneigiama, atsiranda melas, o jei patvirtinama ar akivaizdžiai nepaneigiama — tiesa. Šitos nuomonės reikia griežtai laikytis dėl to, kad nebūtų naikinamos nei akivaizdžios sprendimo priemonės, nei panašiai įsibrovusi klaida visko nesumaišytų.

Bet ir girdime todėl, kad vyksta kažkoks srovenimas nuo to, kas skamba, gaudžia, ūžia ar kaip nors kitaip teikia klausos jutimą. Šitas srovenimas išsiskaido ruoželiais, susidedančiais iš vienarūšių dalelyčių ir drauge išsaugančiais vieno kitam poveikį ir savotišką vienumą, apimantį pasiuntusį šitą srovenimą ir paprastai priimantį jį jutimu, o jei ne, tai bent teikiantį tiktai išorės atvaizdą. Juk be nešamo iš ten kažkokio atgarsio nebūtų tokio jutimo. Taigi nereikia manyti, kad pats oras pagauna siunčiamo balso ar jam giminingų balsų garsus — juk daug trūksta, kad jis patirtų tai iš jo, bet smūgis, kurs mumyse pasidaro, kai mes siunčiame balsą, tuoj pat spusteli kai kuriuos oro srovenimą sudarančius gūsius, kurie mums teikia klausos jutimą.

Ir apie uoslę reikia galvoti, kaip ir apie girdėjimą, kad ji niekad negalėtų sukelti jokio jutimo, jei nebūtų tam tikrų kūnelių, srovenančių nuo daiktų ir sugebančių žadinti tokį pojūtį; vieni iš tų kūnelių yra netvarkingi ir tam pojūčiui svetimi, o kiti — tvarkingi ir giminingi.

Reikia galvoti, kad ir atomai neturi jokių matomų daiktų kokybių, išskyrus formą, svorį, dydį ir visa tai, kas neišvengiamai susiję su forma. Mat, kiekviena kokybė kinta, o atomai nė kiek nekinta, kadangi, kūnams irstant, turi išlikti kažkas standaus ir neirstamo, kas nepavirstų į nieką ir neatsi-

rastų iš nieko, bet persikūnydamas tik šiek tiek pasikeistų, kai ką įgaudamas nauja, o kai ką prarasdamas. Dėl to būtina, kad tai, kas persikūnija, nebūtų sunaikinama ir neturėtų kintančios prigimties, o turėtų ypatingą tūrį ir formą. Tatai būtinai turi išlikti. Ir iš tikro kintamuose kūnuose, išskyrus materiją, yra vidinė forma, mūsų supratimu. Kokybės kintamame daikte neišlieka taip, kaip forma, jos nyksta iš viso kūno. Taigi pakanka to, kas pasilieka, kad susidarytų skirtingi sudėtiniai kūnai, kadangi būtinai kažkas turi išlikti, o ne išnykti ir virsti nieku.

Tačiau nereikia galvoti, kad ir atomų dydis yra bet koks, nes tam prieštarautų matomi daiktai. Juk reikia manyti, kad yra kažkokie dydžių skirtumai. Mat, jeigu bus taip, geriau bus galima išaiškinti tai, kas vyksta jausmuose ir pojūčiuose. Bet koks atomų dydis nepadeda išaiškinti kokybių skirtumų. Maža to, mus turėtų pasiekti matomi atomai, bet nesigirdi, kad taip būtų, ir negalima galvoti, kad atomas taptų matomu.

Be to, nereikia manyti, kad ribotame kūne yra neribotas skaičius dalelyčių, kad ir kažin kokio dydžio jos būtų. Taigi ne tik reikia atmesti skaldymą į mažesnes daleles iki begalybės, kad nepaverstume visų silpnais ir, apimdami visumą, nebūtume priversti sunaikinti būties, vis mažindami ją ir paversdami nebūtimi, bet nereikia manyti, kad ir ribotuose kūnuose pasikeitimas vyksta iki begalybės ir vis mažėjimo kryptimi. Ir kaip galima manyti, jei sykį kas nors pasakytų, kad kuriame nors kūne yra begalinės arba kad ir kažin kokio dydžio dalelytės, kaipgi dar galėtų būti ribotas kūno dydis? Juk aišku, kad begalinės dalelytės turi kažkokį dydį; taigi, kad ir kažin kokio dydžio jos būtų, begalinis būtų ir kūno dydis. Kadangi ir ribotas daiktas turi suvokiamą ribą, net jeigu jis pats ir nematomas, tai negalima galvoti, kad tai, kas betarpiškai eina po jo, nėra jo tąsa, ir, šitaip iš eilės einant į priekį, negalima mąstymu neprieiti išvados, kad daiktas yra begalinis. O apie patį mažiausią, suvokiamą pojūčiu, reikia galvoti, kad jis nėra nei toksai, kaip tas, kurs gali kuo nors pavirsti, nei visais kitais atžvilgiais visiškai nepanašus į tokį, bet turi kažką bendra su pavirstančiais, tik neturi atskirų dalių skirtumų. Bet jei mes pagalvotume dėl to panašumo su tuo bendrumu, kad nuo jo kažkas atsiskiria, viena šiapus, o kita anapus, tai mums jis turėtų atrodyti nepasikeitęs. Iš eilės, pradėdami nuo pirmojo, mes stebime tą ir ne jį patį, ir ne jo

dalių sąlytį, o būtent tai, kas savo paties savitumu apsprendžia dydžius: didesnius didesniu matu, o mažesnius — mažesniu. Reikia manyti, kad ir mažiausia dalis — atomas — turi kažką bendra. Aišku, kad tai ne tas, kas gali būti suvokiama pojūčiu, bet turi tą bendrumą. O kad atomas turi dydį, nors labai jau mažą, mes jau sakėme, remdamiesi šiuo atveju deramu panašumu. Ir dar šituos mažiausius ir neturinčius priemaišų, vadovaujantis protu, nematomus atomus reikia laikyti ribomis, turinčiomis pirmiausia ilgių matavimą didesniems ir mažesniems. Juk pakanka bendrumo, kuris yra juose su nekintamumu, kad patvirtintume tai, kas iki šiol buvo svarstoma: turintys judėjimą atomai susijungti negali.

O štai kalbant apie begalybę, nereikia sakyti „aukštai" ar „žemai" prasme „visų aukščiausiai" ar „visų žemiausiai". Žinoma, to, kas yra virš mūsų galvos, kur mes beatsistotume, nors galėtume žiūrėti iki begalybės, niekad nepamatysime. Arba tai, kas yra žemiau stebinčiojo, yra iki begalybės ir aukščiau, ir žemiau jo paties. Juk apie tai negalima ir pagalvoti. Tad galima priimti vieną judėjimą, įsivaizduojamą iki begalybės viršun, ir kitą — apačion, nors ir dešimt tūkstančių kartų tai, kas skrenda nuo mūsų prie viršuje esančių kojų, atsirastų virš mūsų galvos arba tai, kas nuo mūsų skrenda apačion, atsidurtų prie žemiau esančiųjų galvos, nes abu judėjimai vis dėlto suvokiami kaip priešingi vienas kitam į begalybę.

Be to, atomai, kai jie lekia per tuštumą, niekam netrukdant, privalo būti ir labai greiti. Juk ir sunkūs atomai nelėks greičiau už mažus ir lengvus, kai, žinoma, niekas jų nepasitinka, nė maži nelėks greičiau už didelius, nors jie visi patogiai praeina, kai ir jiems niekas netrukdo. Judėjimas nebus greitesnis nei į viršų, nei į šoną dėl susidūrimų, nei apačion dėl jų sunkumo. Kol vyks ir vienas, ir kitas judėjimas, tol atomas turės minties greitį iki kas nors pasipriešins postūmio jėgai iš išorės arba tai atsitiks dėl pačių atomų sunkumo. Bet ir judėjimas per tuštumą, kuris vyksta, nesutikdamas nieko tokio, kas galėtų sutrukdyti, visą įsivaizduojamą atstumą įveikia neįsivaizduojamai trumpu laiku. Juk pasipriešinimas ir nesipriešinimas darosi panašūs į lėtumą ir greitumą. Bet sakysite, kad ir sudėtiniuose kūnuose vienas atomas yra greitesnis už kitą, nors atomai turi lygų greitį, ir atomai lekia susitelkę į vieną vietą ir labai trumpu, nepertraukiamu laiku, ir tik protu tesuvokiamu laiku ne į vieną vietą, mat, dažnai

jie atsitrenkia vienas į kitą, ir tada jų nenutrūkstamas judėjimas darosi nesuvokiamas pojūčiu. O visa, kas yra prigalvota apie tai, kas nematoma, kad būtent ir protu nesuvokiamas laikas turi nenutrūkstamą judėjimą, yra neteisinga šiais atvejais, kadangi tik visa tai, ką mes stebime arba aprėpiame mąstymu, yra teisinga. Ir, žinoma, tik protu tesuvokiamu laiku judąs kūnas nebūna vienu metu daugelyje vietų. (Visa tai neįmanoma, juk tai, kas ateina pojūčiais pagaunamu laiku, vis viena, iš kurio begalybės taško beateitų, išeis ne iš tos vietos, iš kurios mes suvokiame tą judėjimą.) Tai bus panašu į susilaikymą, net jeigu iki to laiko mes judėjimo greitį paliktume nepertraukę. Naudinga įsisavinti ir šitą pagrindinį teiginį.

O po šito reikia apžvelgti tai, kas veda į pojūčius ir į jausmus. Tai bus patikimiausias laidas įsitikinti, kad siela yra kūnas, susidedąs iš švelnių dalelyčių, išsklaidytas po visą atomų sambūrį, bet labai panaši į dvelkimą, turintį kažkokią karščio priemaišą, todėl kai kuo panaši į dvelkimą, o kai kuo — į karštį. Bet yra dalis, smarkiai besiskirianti net ir nuo tų pačių savo dalelyčių švelnumu, o dėl to labiau suderinta ir su likusiu sambūriu. Dėl viso to išryškėja sielos jėgos ir jausmai, didelis jos judrumas ir mintys, ir tai, ko netekę, mes mirštame. O reikia suprasti, kad siela turi svarbiausią jutimo galią. Tačiau ji to neturėtų, jei nebūtų kažkaip pasidengusi likusiu sambūriu. O likusis sambūris, kuris parengė jai tą priežastį, ir pats yra gavęs iš jos atsitiktinai tą patį,— žinoma, ne visus atsitiktinumus, kuriuos ji turi. Dėl to, atsiskyrus sielai, nebetenka jutimo ir kūnas, nes jis pats neturėjo tokios jėgos, bet rengė ją kitai, drauge su juo gimusiai, kuri, dėl kilusios joje jėgos judėjimo tuoj pat įsigydama sau pačiai jutimo galimybę, atiduodavo ją ir kūnui dėl kaimynystės ir iš sutarimo, kaip aš jau sakiau. Dėl to ir esanti viduje siela niekada neliks bejausmė, jei kuri nors kita dalis ir išeitų. Kad ir kokios jos dalys žūtų, sugriovus apdangalą,— visą arba bent jo dalį,— siela, jei tik išliktų, turės jutimą. Bet likęs sambūris, išlikdamas ar tai visas, ar tik jo dalis, neturi jutimo, kai pasišalina tas atomų kiekis,— kad ir koks jis būtų,— kuris sudaro sielos užuomazgą. Ir, žinoma, nykstant visam sambūriui, siela išsisklaido ir jau nebeturi tų pačių jėgų, nebejuda, vadinasi, ir jutimo nebeturi. Juk negalima ir įsivaizduoti paties juntančiojo, neturinčio šitos sandaros ir nedarančio judesių, kai tai, kas jį dengia ir

supa, yra nebe toks, koks dabar būdamas jis daro tokius judesius. Dar ir tai reikia suprasti, kad „bekūnis", dažniausiai vartojamas šito žodžio reikšme, yra tai, kas galėtų būti įsivaizduojama kaip kažkas savaiminga. O savaimingu negalima įsivaizduoti be kūno, be tuštumos, o tuštuma negali nei veikti, nei būti veikiama, ji tik pati teikia judesį kūnams. Taigi sakantys, jog siela yra bekūnė, niekus tauškia, nes siela, jei ji būtų tokia, nė kiek negalėtų nei veikti, nei būti veikiama. O dabar abi šios atsitiktinės savybės sielos atžvilgiu aiškiai skiriasi. Taigi tas, kuris visus šiuos samprotavimus apie sielą taiko jausmams ir jutimams, atmindamas tai, kas buvo pasakyta iš pradžių, matys, kad tie samprotavimai yra įtikinamai pagrįsti tais pavyzdžiais, kuriais galima būtų patikimai ištirti ir sandaros dalis.

O apie formas, spalvas, dydžius, svorį ir visa kita, apie ką tvirtiname, kad tai yra tarsi pastovios kūno savybės ir priklauso arba visiems kūnams, arba matomiems ir galimiems pažinti juos, pojūčiais suvokus jų savybes, nereikia manyti nei kad tai yra savaimingos prigimtys — to juk negalima įsivaizduoti,— nei kad jų visai nėra, nei kad tai yra dar kažkokios kitos kūne esančios bekūnės substancijos, nei kad tai kūno dalys, bet reikia manyti, kad visas kūnas su visomis šitomis savybėmis sieja savo amžiną kilmę. Tačiau jokiu būdu ne su suneštomis į krūvą (panašiai, kai, pavyzdžiui, iš pačių dalelyčių susidaro didesnis sambūris, ar tai iš pirmapradžių, ar iš dydžių, mažesnių už šią kažkokią visumą), bet tiktai, kaip aš sakau, su visomis šitomis savybėmis sieja savo amžiną kilmę. Ir visos šios savybės turi savotiškus polinkius ir skirtumus, jei tik visuma lydi jas ir niekad nuo jų neatsiskiria, o bendram supratimui ta visuma gavo kūno vardą.

O dažnai kūnuose pasitaiko, bet nelydi jų amžinai atsitiktinės savybės, kurios nerodo nei to, kad kūnas iš viso neegzistuoja, nei to, kad jis yra kūnas; jų negalima priskirti nei tam, kas nematoma, nei kūnams. Taigi, vartodami šį vardą labiausiai paplitusia jo reikšme, mes išaiškiname, kad atsitiktinės savybės neturi nei visumos (kurią apjungdami mes vadiname kūnu) prigimties, nei nuolat ją lydinčių savybių (be kurių negalima įsivaizduoti kūno) prigimties. Bet kadangi visuma lydi šias savybes taip, tai pagal kai kuriuos apmatus kiekviena iš jų galėtų būti pavadinta, tačiau tik tada, kai kiekviena iš jų akivaizdžiai matoma kūne, nes atsitiktinės savybės

ne visada lydi kūną. Nereikia varyti iš būties šito akivaizdumo dėl to, kad jis neturi visumos, su kuria būtis susijusi, prigimties ir amžinai lydinčių savybių prigimties. Ir dar nereikia manyti, kad tos savybės yra savaimingos (juk ir tai negalima įsivaizduoti nei atsitiktinių, nei nuolatinių savybių atžvilgiu), bet, kaip ir atrodo, jas visas reikia laikyti atsitiktinėmis kūnų savybėmis ir ne visada lydinčiomis kūnus, o ir neturinčiomis įgimtos savaimingos padėties, tačiau jos pasireiškia taip, kaip pats jutimas parodo jų savitumą.

Ir štai ką dar reikia labai gerai suprasti. Juk laiko nereikia tyrinėti, panašiai kaip kitas savybes, kurias mes tyrinėjame kokiame nors daikte, suvesdami jas į bendrąsias sąvokas, matomas mumyse pačiuose, bet čia reikia įžvelgti patį akivaizdumą, dėl kurio mes skelbiame, kad laikas yra ilgas ar trumpas, ir pritaikyti jį laikui, panašiai kaip ir kitiems daiktams. Nereikia vartoti apie jį ir kitų pasakymų, tarsi geresnių, bet vartoti tuos pačius, jau esamus. Nereikia, be to, tvirtinti, kalbant apie laiką, kad šitas ypatingas reiškinys turi tą pačią esmę, kaip ir koks nors kitas,— juk tai kai kas daro, o reikia įsidėmėti labiausiai tai, su kuo mes šitą reiškinį susiejame ir kaip jį matuojame. O tai reikalauja ne įrodymo, bet samprotavimo, kad mes susiejame laiką su dienomis ir naktimis bei jų dalimis, taip pat su jausmais ir su nejausmingumu, su judėjimu ir su ramybe, galvodami vėl apie jį kaip apie kažkokią ypatingą atsitiktinę savybę, dėl ko vadiname ją laiku.

Prie to, kas jau pasakyta anksčiau, reikia pridurti, kad pasauliai ir bet koks sudėtinis ribotas kūnas, kurs turi išvaizdą, panašią į tuos daiktus, kuriuos mes dažnai matome, yra kilę iš begalybės tada, kai visi šie daiktai išsiskyrė iš ypatingų didesnių ir mažesnių sambūrių, ir kad viskas vėl susiskaido — viena greičiau, o kita lėčiau, ir viena veikiant vienoms priežastims, o kita — kitoms. Ir dar nereikia manyti, kad ir pasauliai būtinai yra vienos formos, tačiau ne bet kokios formos. Nereikia manyti, kad visuose pasauliuose yra gyvų būtybių, augalų ir kitų daiktų, kuriuos mes matome šitame pasaulyje. Juk niekas negalėtų įrodyti, kad šitame pasaulyje slypi tokios sėklos, iš kurių susidaro gyvos būtybės, augalai ir visi kiti matomi daiktai, o kitame jų negalėtų būti.

Juk reikia sutikti, kad ir žmogaus prigimtis buvo priversta išmokti daug ir įvairių dalykų iš pačių aplinkybių. O tai, kuo ji patikėjo, protas vėliau tobulindavo ir išrasdavo papildomų

dalykų vienose srityse greičiau, o kitose — lėčiau, vienais atvejais ir laikais begalybėje nuveikdamas daugiau, o kitais — mažiau. Dėl to ir vardai iš pradžių atsirado ne pagal susitarimą. Juk patys žmonės, priklausomai nuo kiekvienos tautos, savotiškai jausdami ir savotiškai priimdami vaizdinius, savotiškai išleisdavo orą, veikiamą kiekvieno jausmo ir kiekvieno vaizdinio. Kartais tautos skiriasi tarpusavy ir priklausomai nuo jų gyvenamų vietų. Vėliau, kad pasakymai taptų vienas kitam mažiau dviprasmiški ir būtų trumpiau išreiškiami, kiekvienoje tautoje bendrai buvo aptarti savotiški pavadinimai. Pavadindami kai kuriuos nematytus daiktus, suvokiantieji perduodavo vienas kitam kai kuriuos garsus: vienus priversti ištarti, o kitus pasirinkdami protavimu pagal tai, kaip dažniausiai juos tardavo, tuos daiktus aptarinėdami.

O štai apie dangaus aukštybėse vykstantį judėjimą, sukimąsi, užtemimą, patekėjimą, nusileidimą ir apie kitus tokios rūšies dalykus nereikia manyti, kad visa tai atsiranda, kažkam atliekant pareigą ir visa tai tvarkant ar jau sutvarkius ir drauge esant visiškai laimingam ir nemirtingam (juk nesiderina darbai, rūpesčiai, pyktis ir palankumas su laime — visa tai atsiranda iš bejėgiškumo, iš baimės ir artimųjų poreikio). Nereikia dargi manyti, kad tai, kas yra sutirštėjusi ugnis, turėtų laimės ir pagal savo norą tvarkytų tuos judėjimus. Bet visuose žodžiuose, vartojamuose tokioms sąvokoms reikšti, reikia išlaikyti visą didingumą, kad iš jų neatsirastų priešingos didingumui reikšmės, nes priešingu atveju tai sukels sielose didžiausią sąmyšį.

Dėl to būtent reikia galvoti, kad ir šita būtinybė, ir sukimasis ratu vyksta dėl pradinio šitų sambūrių išsijudinimo, susidarant pasauliui.

Reikia manyti, kad pačių svarbiausių reiškinių priežasčių patikslinimas yra gamtos mokslo dalykas, ir čia būtent tenka mums laimė, susipažįstant su dangaus aukštybėmis ir dar sprendžiant klausimą, kokios yra prigimtys, pastebimos šituose būtent dangaus aukštybių reiškiniuose ir visame tame, kas yra reikalinga tiksliam šito tikslo žinojimui. Ir dar šitokiuose klausimuose nėra sprendimo įvairumo ir negali būti prielaidos, kad gali būti ir kažkaip kitaip, bet reikia manyti, kad nemirtingoje ir laimingoje gamtoje apskritai nėra nieko tokio, kas galėtų sukelti ginčus ar sąmyšį. O tai suvokti protu yra paprastas dalykas. Gilinimasis į nusileidimo, patekėjimo, pasisukimo, užte-

mimo ir to, kas susiję su šitais reiškiniais, tyrinėjimą nė kiek neprisideda prie pažinimo laimės. Juk ne mažesnę baimę jaučia tie, kurie tuos reiškinius pamatė, bet nežino, kokia jų prigimtis ir kokios jų svarbiausios priežastys, kaip ir tie, kurie jų nepažino, o gal dar ir didesnę, kai, nustebę dėl to, kad, pakartotinai stebėdami reiškinius, negali padaryti sprendimo ir suvokti sandaros to, kas yra svarbiausia. Dėl to būtent, net jei rastume daugiau ir posūkių, ir nusileidimų, patekėjimų ir užtemimų, ir kitų tokios pat rūšies reiškinių priežasčių, kaip tai buvo mūsų samprotavimuose apie atskirai vykstančius reiškinius, nereikia manyti, kad šitų reiškinių stebėjimas neturėjo to reikalingo griežto tikslumo, kurs padeda mūsų ramybei ir laimei. Taigi stebintiems, kokiais būdais vyksta pas mus panašus reiškinys, nereikia stengtis išaiškinti dangaus aukštybių reiškinių ir to, kas yra nežinoma, priežasčių ir niekinti tuos, kurie nepažįsta nei to, kas vyksta ar atsiranda tik vienu būdu, nei to, kas darosi daugeriopu būdu tuose daiktuose, kurie perduoda vaizdą iš tam tikro atstumo, ir dar nežino nė to, kuriomis sąlygomis negalima pasilikti ramiam. Taigi jeigu manytume, kad reiškinys ir šiaip kaip nors pats atsiranda ir tokiomis aplinkybėmis, kuriomis lygiai galima pasilikti ramiam, žinant, kad ir tai pasiekiama įvairiopu būdu, tai mes pasiliksime ramūs, tarsi žinodami, kad tai pasidaro šiaip kaip nors. O apskritai, be visa to, reikia dar įsidėmėti ir tai, jog didžiausias sąmyšis žmonių sielose kyla dėl to, kad manoma, jog dangaus kūnai yra laimingi ir nemirtingi, turi ketinimus ir paskatas, o drauge atlieka veiksmus, kurie tam prieštarauja. Kyla jis ir dėl to, kad žmonės visada laukia ar nujaučia kažką amžina ir baisaus, kaip yra mituose, ar bijodami ir paties nejausmingumo po mirties, tarsi jis turėtų jiems reikšmės. Ir visa tai dėl to, kad jie jaučia tai ne dėl įsitikinimo, bet dėl kažkokio proto aptemimo. Dėl to, nepažindami baimės ribų, jie patiria lygų ar dar smarkesnį sąmyšį, negu tuo atveju, jei būtų tuo įsitikinę. O ramybė reiškia išsilaisvinimą iš visa to ir visad išlaikymą atminty to, kas yra tikra ir svarbiausia.

Dėl to reikia atkreipti dėmesį į turimus jausmus ir pojūčius (bendruose reikaluose — į bendruosius, o asmeniniuose reikaluose — į asmeninius) ir į kiekvieną bet kokią akivaizdžią sprendimo priemonę. Jeigu atkreipsime į tai dėmesį, tai teisingai ištirsime, iš kur atsirado sąmyšis ir baimė, o suradę dangaus ir kitų visą laiką pasitaikančių reiškinių priežastis, mes pašalinsime visa tai, kas kitus be galo gąsdina.

Štai tau, Herodote, santrauka pagrindinių teiginių apie visatos prigimtį. Taigi šitą atpasakojimą reikėtų tiksliai išsaugoti atmintyje. Aš manau, kad jei kas net ir neįsigilins į tikslų visų dalių pažinimą, tai jis, lyginant su kitais žmonėmis, įsigis nepranokstamą žinojimą. Mat, jis pats išsiaiškins daug ką iš to, kas yra dalimis tiksliai aptariama visame mūsų darbe, ir patys tie teiginiai, laikomi atmintyje, nuolat jam padės. Jie yra tokio lygio, kad net tie, kurie dalimis jau aiškina pakankamai ar net tobulai, gali atlikti daugybę visos gamtos tyrinėjimų, remdamiesi tokiais samprotavimais. O iš tų, kurie dar nėra pakankamai tobuli, yra tokių, kurie negarsiniu būdu drauge su mąstymu daro svarbiausių teiginių apžvalgą dvasios ramybei pasiekti.

SVARBIAUSIOS MINTYS

1. Laimingas ir nemirtingas nei pats nepatiria nemalonumų, nei kitam jų nesuteikia, taigi jo neapima nei pyktis, nei pataikavimas; juk visa tai būdinga silpnajam.

• 2. Mirtis mums nieko nereiškia, nes tai, kas suiro, nieko nejaučia, o tai, kas nieko nejaučia, nieko mums nereiškia.

3. Aukščiausia malonumų riba yra bet kokio skausmo pašalinimas. O kur yra džiaugsmas, ten tuo metu nėra nei skausmo, nei liūdesio, nei vieno ir kito drauge.

4. Skausmas nebūna kūne ilgalaikis, o didžiausias skausmas trunka labai trumpai; ir tik nustelbiantis kūne malonumą skausmas išlieka keletą dienų; ilgalaikės ligos suteikia kūnui daugiau malonumo, negu skausmo.

• 5. Negalima gyventi maloniai, negyvenant protingai, dorai ir teisingai, lygiai kaip negalima gyventi protingai, dorai ir teisingai, negyvenant maloniai. Kas ano neturi, tas negyvena protingai, dorai ir teisingai, o kas šito neturi, tam netenka gyventi maloniai.

6. Įgimtas gėris kartais tarnauja tam, kad be baimės gyventum tarp žmonių.

7. Kai kas nori tapti garsiais ir įžymiais todėl, kad jaustųsi saugūs tarp žmonių. Bet, jei tokių žmonių gyvenimas yra saugus, tai jis yra saugus dėl jų įgimto gėrio, o jei jis nėra saugus, tai jie neturi to, ko, prigimties skatinami, iš pradžių siekė.

8. Joks malonumas savaime nėra blogybė. Bet tai, kas sudaro kai kuriuos malonumus, sukelia nepatogumų, kurie kur kas didesni už malonumus.

9. Jei malonumai eitų vienas po kito ir, laikui bėgant, apimtų visą žmogaus prigimtį arba svarbiausias jos dalis, tai jie niekad vieni nuo kitų nesiskirtų.

10. Jeigu tai, kas sudaro pasileidėlių malonumus, blaškytų baimingas mintis apie dangaus reiškinius, apie mirtį ir apie skausmus ir mokytų apie aistrų bei skausmų ribas, tai mes niekada neturėtume ką jiems prikišti, nes jie iš visur semtųsi vien malonumus ir iš niekur nepatirtų nei skausmų, nei liūdesio, bet tai — jau blogybė.

11. Jeigu mūsų nė kiek nejaudintų nepasitikėjimas dangaus reiškiniais ir mirtimi, įtariant, kad gal kartais ji mums ką nors reiškia, be to, dar skausmų ir aistrų ribų nesuvokimas, tai mums nebūtų reikalo tirti gamtą.

12. Negalima įveikti baimės, vien galvojant apie tai, kas yra svarbiausia, nepažinus visatos prigimties, o tik kažką spėliojant, remiantis mitais. Taigi be gamtos mokslo negalima turėti nedrumsčiamų malonumų.

13. Jokios naudos neduos stengimasis apsisaugoti nuo žmonių, jei nebus paisoma to, kas eina iš aukštybių, to, kas yra po žeme, ir apskritai to, kas yra begalybėje.

14. Nors saugumas žmonėse iki tam tikro laipsnio pasiekiamas tam tikros atremiančios jėgos ir turto dėka, tačiau tikriausias saugumas pasiekiamas, gyvenant ramiai ir vengiant minios.

15. Turtas, reikalingas iš prigimties, yra ribotas ir lengvai pasiekiamas, o turtui, kurio reikalauja tuščios svajonės, nėra galo nė krašto.

16. Retai išminčiui trukdo atsitiktinumas; didžiausius ir svarbiausius reikalus per visą jo gyvenimą tvarko ir tvarkys protas.

17. Teisingasis visiškai ramus, o neteisingas yra pilnas didžiausio sąmyšio.

18. Ne didėja kūne malonumas, pašalinus netekimo skausmą, o tik įvairėja. Malonumo ribą prote nustatė tie patys ir jiems giminingi jausmai, kurie protu rengė didžiausius pavojus.

19. Jeigu kas nors malonumo ribas nužymėtų protu, tai begalinis laikas teikia tokį pat malonumą, kaip ir ribotas laikas.

20. Malonumo ribos kūnui yra begalinės, ir begalinis laikas jį teikia. O protas, atsižvelgdamas į kūno susidėvėjimą ir amžiaus ribas, išblaškęs baimę dėl to, kad nieko nėra amžina, ruošia mums pilnakraujį gyvenimą, tad mums nė kiek nereikia begalinio laiko. Bet jis nevengia malonumo ir pripažįsta jį, o kai aplinkybės ruošia mūsų pasitraukimą iš gyvenimo, jis tarsi išsineša iš gyvenimo kažką geriausia.

21. Tasai, kurs gerai žino gyvenimo ribas, žino, kaip lengvai yra pasiekiama tai, kas šalina praradimo skausmą, ir tai, kas visą gyvenimą padaro tobulą. Taigi jam nereikia jokių veiksmų, vedančių į kovą.

22. Reikia galvoti apie pagrindinį tikslą ir visą tą susitelkimą, į kurį mes nukreipiame savo nuomones. O jei ne, tai visur bus pilna painiavos ir maišaties.

23. Jeigu tu kovoji visais pojūčiais, tai neturėsi ir to, iš ko, norėdamas pasiremti, galėtum spręsti, kad jie, kaip tu sakai, tave apgauna.

24. Jeigu tu bemąstydamas tiesiog atmesi kokį nors pojūtį ir nedarysi skirtumo tarp nuomonės, kuri dar laukia patvirtinimo, ir nuomonės, kuri jau pojūčio patvirtinta, bei įvykių ir visos mąstymo vaizduotės galios, tai drauge su tuo tu savo neprotinga nuomone iškrikdysi ir likusius pojūčius ir prarasi bet kokį sprendimo matą. O jei nuomonėmis pagrįstu savo mąstymu patvirtinsi visa tai, kas dar laukia patvirtinimo, ir tai, kas nelaukia, tai neišvengsi apgaulės, kadangi, aiškindamas tai, kas yra teisinga ir kas neteisinga, būsi išsaugojęs visą nuomonių skirtumą.

25. Jeigu tu bet kuria proga kiekvieno savo veiksmo nederinsi su gamtos tikslu, nukrypsi į ką kita, ar tai vengdamas, ar tai siekdamas ko, tai tavo veiksmai nebus tavo žodžių palydovai.

26. Aistros, nesuteikiančios skausmo, jeigu jos nėra pasotinamos, nėra būtinos, ir jų geismas lengvai išnyksta, kai aistros objektas yra sunkiai pasiekiamas arba atrodo, kad gali padaryti žalos.

27. Visų didžiausias dalykas, kurį duoda išmintis viso gyvenimo laimei, yra draugystė.

28. Pati mintis teikia mums drąsos, įtikindama, kad jokia baimė nėra amžina ar ilgalaikė, ir padeda įžvelgti, kad net ir mūsų ribotame pasaulyje geriausiai užtikrina saugumą draugystė.

29. Iš aibės troškimų vieni yra įgimti ir būtini, o kiti — įgimti, bet nebūtini. O dar kiti — nei įgimti, nei būtini, o kyla dėl paikos minties.

30. Tie įgimti troškimai, kurie, jiems neišsipildžius, neveda į kentėjimą ir kuriems būdingos audringos pastangos, kyla iš minties tuštumo, ir jie silpsta ne dėl savo prigimties, o dėl žmogaus minčių tuštumo.

31. Įgimtas teisingumas yra naudingas susitarimas nedaryti vieni kitiems žalos ir nepatirti jos.

32. Gyvuliams, kurie negalėjo sudaryti sutarčių, kad nedarytų vieni kitiems žalos ir nepatirtų jos, nieko nėra teisinga ir neteisinga. Tas pat ir su tautomis, kurios negalėjo ar nenorėjo sudaryti sutarčių, kad nedarytų žalos ir nepatirtų jos.

33. Pats teisingumas nėra kažkas tokio. Bet santykiuose vienų su kitais visada bet kuriose vietose jis yra tam tikras susitarimas dėl nedarymo ar nepatyrimo žalos.

34. Pats neteisingumas nėra blogybė, bet blogis slypi įtarimo baimėje, jei žmogus nepasislėps nuo tų, kurie baudžia už tokius veiksmus.

35. Tam, kurs slaptai ką nors veikia, negalima neatlikti to, dėl ko tarpusavyje susitarta, kad nepadarytų ir nepatirtų žalos, ir tikėti, kad, jeigu net dešimt tūkstančių kartų išsislapstė, jam bus saugu ir dabar. Mat, neaišku, ar išsislapstys iki mirties.

36. Apskritai teisingumas yra tas pats visiems, nes jis yra kažkas naudinga žmonių tarpusavio bendravimui. Bet dėl šalies savitumo, o gal ir dar dėl kokių nors priežasčių teisingumas yra ne visiems tas pats.

37. Iš to, kas pripažįstama esant teisinga, tai, kas pasitvirtina, jog duoda naudos žmonių tarpusavio bendravimo reikaluose, turi teisingumo laidą, ar jis bus visiems tas pats, ar ne tas pats. Bet jei kas nors išleistų įstatymą, kurs pasirodytų netarnaująs tarpusavio žmonių bendravimo labui, tai jis jau nebūtų teisingas iš prigimties. Tegu ir neduoda teisingumas naudos, bet tam tikrą laiką neprieštarauja jis įvykių raidai, o per tą laiką tik dar labiau sustiprėtų teisingumas tiems, kurie ne veltui tuščiažodžiauja, o žiūri dalykiškai.

38. Kai tai, kas buvo laikoma teisinga, iš tikrųjų nesiderina su teisingumo normomis, esant toms pačioms aplinkybėms, tai nebėra teisinga. O kai tai, kas pripažinta teisinga, aplinkybėms besikeičiant, nebeduoda naudos, tai teisinga buvo ta-

da, kai teikė naudos tarpusaviam piliečių santykiavimui, o vėliau, kai jau naudos nebeteikė, tai nebebuvo ir teisinga.

39. Kas yra visiškai nusikratęs išorinių aplinkybių baime, tas patraukia į savo pusę tuos, kuriuos gali, o kurių negali, tai bent nenuteikia priešiškai, o kurių jis nė šitaip negali paveikti, su tais jis nebendrauja ir pašalina iš savo gyvenimo visus tuos, kurie buvo prisiekę jo priešai.

40. Kurie gali jaustis visiškai saugūs nuo kaimynų, tie ir gyvena vieni su kitais labai maloniai, turėdami patikimiausią saugumo laidą, ir, pasidžiaugę nuoširdžia bičiulyste, nesielvartauja, tarsi apgailestaudami mirtį to, kurs mirė anksčiau už juos.

Versta iš *Lucreti,* De rerum natura libri sex II, Epicuri fragmenta. Curavit Theodorus Petrovski, Ex officina Academiae Scientiarum FRSS MCMXLVII, p. 526—564, 588—598. Vertė *R. Mironas.*

LUKRECIJUS
(95-54 m. p. m. e.)

Apie Epikūro filosofijos pasekėją, žymų romėnų poetą Titą Lukrecijų, kaip ateistą, matyt, stengėsi nutylėti jo amžininkai, nes apie jo gyvenimą mus pasiekė labai skurdžios žinios. Tačiau, laimei, išliko bene vienintelis jo kūrinys, atrodo, nebaigta 6 knygų filosofinė poema, kuri, jam gyvam esant, nebuvo paskelbta. Ją suredagavo ir paskelbė Kvintas Ciceronas (Marko Cicerono brolis). Vėliau poemai buvo duotas taiklus pavadinimas — „Apie daiktų prigimtį". Tai vienintelis antikos materialistinės minties kūrinys, kuris išliko visas.

Pilną šios Lukrecijaus poemos vertimą turime ir lietuvių kalba. Vertėjas prof. M. Račkauskas jį paskelbė kartu su lotyniškuoju originalu 1963 m. (žr. bibliografiją). Pora šio vertimo ištraukų iš pirmosios knygos perspausdinama ir šioje chrestomatijoje.

APIE DAIKTŲ PRIGIMTĮ

PIRMOJI KNYGA

I, 50—715.

Tu šiuo metu ir ausis palankias, ir protą įžvalgų,
laisvą nuo rūpesčių, telk ir mokslu tikruoju domėkis,
kad manų dovanų, teikiamų tau širdingai ir uoliai,
jų nesupratęs, netgi paniekinęs jas, neatmestum.
Aš ketinu ir dangaus, ir dievų aukščiausiąją esmę
dėstyti tau ir daiktų pirmykščius pradus atidengti:
viską iš jų sudaro gamta, augina, maitina,
juos ir išskaido gamta, kai daiktas koksai susibaigia.
Jųjų esybę gvildendami, medžiagos teikiame vardą
jiems paprastai, daiktų juos vadiname kūnais gimtaisiais,
sėklom taipogi daiktų, ir laikome kūnais pirmykščiais
juosius taip pat, nes iš jų visa visata susidaro.
Kai kitados visų akyse gyvenimą biaurų
žemėje žmonės gyveno, ir juosius tikėjimas sunkiai
slėgė ir rodė iš aukšto dangaus sričių savo galvą
vargšams mirtingiems, baisiuoju žvilgsniu sukeldamas šiurpą,—
vyras graikų kilmės savas akis mirtingąsias
pirmas išdrįso pakelti prieš jį ir jam pasipriešint:
jo nei dievams pagarba, nei žaibai, nei perkūno griaudimas
atbaidyt neįstengė, o tik labiau galingoji

skatino dvasios jėga, kad pirmas rimtai įsigeistų
užraktą tvirtą vartų gamtos pergalingai išlaužti.
Dvasios savos gyvąja jėga jisai nugalėjo
ir nužygiavo į priekį toli, anapus ugningų
sienų pasaulio, mintim ir dvasia visą erdvę apmetęs.
Jis, nugalėtojas, skelbia iš ten, kas gali darytis
ir kas negali, kuriuo būdu apribojamos jėgos
daikto kiekvieno ir galas jam koks paskutinis paskirtas.
Taigi nūnai paminta savo ruožtu po kojų tikyba,
mus gi pačius lig dangaus laimėtoji pergalė kelia.
Vieno tik aš pribijau: kad kartais nepamanytum,
jog su mokslu dedies nedoru, įžengdamas tiesiai
į nusikalstamą kelią. Priešingai: gimdė ne kartą
ir nedorus veiksmus, ir žygius nelabuosius tikyba.
Štai panašiai atsitiko Aulidėj pirmiesiems danajų
vyrams, rinktiniams vadams, kai aukurą Trivijos deivės
suteršė Ifijanasos krauju nekaltuoju gėdingai.
Kai tik plaukus mergelės kaspinas šventas apvijo
ir jo lygūs galai pagal skruostus iš šonų nusviro,
kai tik pamatė jinai, kad tėvas, baisiai nuliūdęs,
stovi prieš aukurą, durklą tarnai mėgina paslėpti,
ašaras lieja piliečiai graudžias, stebėdami jąją,—
žado nustojus nuleipo ir keliais palietė žemę.
Ir nelaimingajai tuokart nė kiek nepadėjo, kad tėvo
vardą karaliui ji buvo suteikusi, gimus pirmoji.
Rankom savo ją vyrai pakėlė ir drebančią nešė
aukuro link, bet ne tam, kad, apeigas baigę šventąsias,
eisenoj ją iškilmingoj lydėtų vardan Himenėjo,
tik kad mergelė skaisčioji prie pat vestuvinio slenksčio
būtų tėvo smūgiu nuodėmingu liūdnai paaukota
tam, kad laivynas galėtų laimingai išplaukti į jūrą.
Štai į kokias blogybes paskatint galėjo tikyba!
Tu gi ne kartą, šventikų kalbų bauginančių smarkiai
paveiktas, skirtis ir bėgt nuo manęs, gali būt, panorėsi,
nes iš tikrųjų nemaža kliedėjimų jie išgalvoti
geba, kad tik galėtų gyvenimo tavo ardyti
pagrindus, kaip ir baugais visokiais drumsti tau laimę.
Bet ir suprantama tai. Jei žmonės tikriausiai žinotų
esant galą kančioms, kuriuo nors būdu sugebėtų
prietarams ir šventikų grėsmėms tikybinėms spirtis.
Priemonių nėr jokių nei kelio prieš juos atsispirti,
nes bausmės amžinos po mirties bijoti privalo
tas, kam nežinoma sielos yra prigimtis: ar su kūnu
gimsta kartu ji, ar, gimus jau kam, tik po to įsigūžia,
ar su mumis, sutrikdyta mirties, kartu pasimiršta,
ar į Orko tamsybes ir didelius ežerus leidžias,
ar įsikūnija dievo valia į gyvulius kokius,
kaip tai skelbė mūs Enijus, pirmas atnešęs vainiką
niekad nevystančių lapų iš Helikono viršūnių,
kad amžinai tarp tautų Italijos jis pagarsėtų.
Enijus skelbia taip pat eilėmis nemirtingomis savo,
tartum pranašas koks, jog yra sritis Acheronto,
kur nebebūna visai nei sielų mūsų, nei kūnų,
vien tik šmėklos kažkokios keisčiausios išblyškusios juda;
sako, kad jam pasirodęs iš ten paveikslas Homero,
amžino grožio, ir, ašaras lieti karčiąsias pradėjęs,
smulkiai išdėstęs tada daiktų prigimtį žodžiais savaisiais.

Štai todėl ne tiktai dangaus dalykuose turim
dėsnius suprasti,— koks saulės judėjimas ir koks mėnulio,
kokia jie vyksta tvarka, arba kokios jėgos paveikia
žemėje daiktą kiekvieną,— bet lygiai reikia išaiškint
savo budriuoju protu, iš ko prigimtis susidaro
sielos bei dvasios, ir kas ligoje mūsų gąsdina protą,
ar kai budime mes, ar kai esam giliausiai įmigę —
taip, kad matome, rodos, čia pat bei girdim aiškiausiai
tuos, kas jau mirę yra, kurių kaulus žemė apglėbus.
    Neapsiriksiu pasakęs, kad tamsųjį graikišką mokslą
visą eilėm lotyniškom aiškiai išdėstyt nelengva.
Kas svarbiausia, reikės man žodžių naujų nusikalti
dėl skurdumo gimtosios kalbos ir dalyko naujumo.
Bet kilnumas tavo širdies ir viltis pabendrauti
su maloniuoju draugu mane skatina darbą atlikti
nors ir sunkiausią, naktis giedriąsias be miego praleidžiant,
žodžių ir posakių ieškant eilėms, kuriomis sugebėčiau
priešais tavąjį protą šviesą ryškiausią paskleisti,
kad dalykus paslėptus giliai įžvelgti galėtum.
    Taigi tą baimę ir tamsą iš sielos turi išvyti
ne skaisčiosios saulės šviesa ar diena spindulinga,
tik pažinimas gamtos ir įstatymų vykdymas josios.
Pagrindu mes čionai pasiimam nuostatą tokį:
niekas iš nieko dievo valia niekuomet nesidaro.
Juk mirtingus visus nenumaldomas apima šiurpas,
stebint danguj ir ant žemės plačios reiškinių begalybę,—
nes priežasties reiškinių nepajėgia įžvelgti ir mano,
kad tik dievybės valia visa tai pasauly įvyksta.
O kai būsime mes įsitikinę, kad atsirasti
niekas iš nieko negali, tad žymiai aiškiau įžiūrėsim
tai, ko mes siekiame: daiktas kiekvienas iš kur atsirasti
gali, ir kaip be pagalbos dievų daiktai pasidaro.
    Jei iš tikrųjų daiktai susikurti iš nieko galėtų,
tad įvairių padermių būtybės užgimtų be sėklų:
žmonės iš jūros rastis galėtų, iš žemės užgimtų
žuvys žvynuotos, o iš dangaus tada paukščiai greitieji
veržtųsi; darbo galvijai, kiti gyvuliai, visi žvėrys
dykumose ir laukuos nežinia kaip rastųs ir tvertų.
Vaisiai ant medžių tuomet dažnai ne tie patys derėtų,
jųjų kiekvienas taip pat laisvai savo išvaizdą keistų.
Juk, jei daiktai atskiri neturėtų kūnų gimtųjų,
ar galėtų turėti tam tikrą jie motiną tuokart?
Bet kadangi daiktas kiekvienas iš sėklos savosios
kuriasi, gimsta, iš ten ir į šviesą pasaulio ateina,
kur ir medžiaga esti, ir pradai pirmykščiai kiekvieno,
viskas iš visko todėl užgimti niekaip negali,
nes atskiriems daiktams skirtingos jėgos priklauso.
Ir pagaliau kodėl pavasarį skleidžiasi rožės,
vasarą tarpsta javai, o vynuogės rudenį noksta,
jei ne todėl, kad, savo metu susiliejus į viena
sėkloms daiktų atskirtų, kūriniai atsiranda įvairūs,
kai ir oras tam tinkamas esti, ir kai gyvybinga
žemės jėga švelnučius į pasaulį padarus veda.
Jeigu daiktai iš nieko darytųsi, jie netikėtai
rastis galėtų ne savo metu ir kai oras netinka,
nes jokių nebūtų tada ir pradų pirmykščių,
nepatogiu kur metu galėtų išlikt nesijungę.

Raidai visų daiktų, jei iš nieko užaugti galėtų,
jokio laiko paskirto jų sėkloms sujungt nereikėtų:
kūdikiai virstų tuomet jaunuoliais visai netikėtai,
o iš žemės staiga pradėtų medžiai iššokti.
Aišku visiems, kad taip nesidaro, nes tik pamažėliais
viskas išauga iš žinomos sėklos, kaip pridera būti;
taip augdami jie rūšį išlaiko, tad lengva pažinti,
jog iš medžiagos savo viskas ir auga, ir minta.
Dar atsimink: jei kasmet laiku tam tikru nebelytų,
vaisių džiugių niekuomet dirva negalėtų mums duoti.
Aišku, kad ir prigimtis gyvųjų būtybių be maisto
nebepajėgtų nei giminę daugint, nei tęsti gyvybę.
Tu verčiau pripažink, kad turi daiktai įvairiausi
kūnų nemaža bendrų, kaip kad žodžiai raidžių vienodų,
nei kad gali daiktai atsirasti be pradų pirmykščių.
Ir pagaliau kodėl gi gamta negalėjo sukurti
tokio žmogaus, kurs gebėtų saugiausiai perbristi jūrą,
ar didžiausius kalnus išgriauti rankomis savo
ir, gyvendams ilgai, kartas mirtingųjų pralenkti,
jei ne todėl, kad gebančiai gimti būtybei iš anksto
medžiagos tiek tik paskirta, kiek šiai atsirast reikalinga.
Būtina mums pripažinti, kad niekas iš nieko negimsta;
daiktas kiekvienas privalo savąją sėklą turėti,
iš kurios jis galėtų į vaiskųjį orą patekti.
Ir pagaliau mes matom, kad dirvos geresnės įdirbtos
už neįdirbtas ir derlių geresnį jos duoda artojui;
tai, vadinasi, slypi dirvožemy pradai pirmykščiai,
mes gi, žagre vartydami dirvos grumstus derlinguosius,
ir purendami žemę, sužadinam jųjų gyvybę.
Jeigu jųjų nebūtų, matytum, kad mums ir nedirbant,
viskas savaime, dargi geriau, atsirasti pradėtų.
Štai ką dar reikia pridėti: gamta į kūnus pirmykščius
viską išskaido kaskart ir nieku nepaverčia ji nieko.
Juk jeigu daiktas kuris iš mariųjų dalių būt sudėtas,
jis staiga iš mūsų akių išnykęs pražūtų,
tad ir jėgos nereikėtų jokios, kuri jį galėtų
į dalis sudraskyt ir jųjų ryšius suardyti.
Bet kadangi daiktai pasaulio iš nemariosios
sėklos yra atsiradę, tai, kol sutiks jėgą, kur smūgiais
juos suardys ar per tuštumas griaus, vidun įsibrovus,
tol gamta nepakęs niekuomet, kad visi jie sužlugtų.
Ir, be to, jeigu daiktus visus senatvė sugriauna,
laikas sužlugdo visai, sunaikindamas medžiagą jųjų,
kokiu būdu ir iš kur Venera atstato gyvūnus
kartomis išvien, o žemė gudruolė iš kur gi
jųjų augina kartas ir peni, ir teikia jiems maistą?
Kaip šaltiniai tyri bei iš tolo tekančios upės
jūrą pripildo? O eteris kuo maitina žvaigždynus?
Kūną kas turi mirtingą, seniai sunaikintas turėtų
būt nenutrūkstamo laiko dienų amžinos begalybės.
Jeigu anaisiais laikais ir anksčiau praėjusiais amžiais
būta jau kūnų, kuriems atsinaujinant vis, susidarė
šitas pasaulis, tad aišku, kad jų prigimtis nemirtinga;
taigi į nieką pavirsti niekas niekad negali.
Ir pagaliau ta pati priežastis ir jėga sunaikintų
daiktą kiekvieną, jei medžiaga jo nemirtinga nebūtų
ir jei viso ko glaudžiai — labiau ar mažiau — nesurištų·

pats vieno daikto kitu palytėjimas mirtį sukeltų,
nes juk, niekam amžino kūno neturint, galėtų
ir mažiausia jėga surišimą kiekvieną sutraukyt.
Bet dabar, kadangi tarpusavio esti įvairūs
pradų suraizgymai, medžiaga gi visa nemirtinga,
lieka negriūvamas kūnas daiktų ligi tol, kol sutinka
jėgą pakankamai stiprią, kad jį suardyti galėtų.
Daiktas nė vienas, vadinas, nieku niekuomet nepavirsta,
bet suskyla visi jie atgal į kūnus pirmykščius.
Dar viena: liūtys pranyksta, kai tėvas eteris lieja
iš aukštybių dangaus į prieglobstį motinos žemės;
bet užtat pribręsta javai ir medžių žaliuoja
šakos, ir auga jie patys, ir vaisiais gausiais pasipuošia.
Tad ir žmonių giminė, ir žvėrys išminta laukiniai,
džiūgauja miestai laimingi, karta pražydę jaunąja,
ir tankialapiai miškai nuo čiulbėjimo paukščių skardena;
bandos riebiųjų avių, sugulusių pievoj žaliojoj,
lepina kūnus išvargusius, pieno gi baltas skystimas
trykšta iš tešmenų pritvinkusių; čia ir ėriukai
kojomis dar silpnomis šokinėja po minkštąją žolę,
smegenis savo švelnius apsvaiginę pienu stipriuoju.
Taigi visiškai niekas nežūna, nors rodos, kad žūna,
nes gamta visuomet iš vieno kita atstato,
niekam užgimti neleidžia, kitam kam tuo tarpu nemirus.
Kai jau dabar įrodžiau, kad rastis iš nieko negali
daiktas bet koks, o užgimęs negali į nieką pavirsti,
kad dėl tų žodžių tikrumo kartais nesuabejotum,—
pradai, esą, akimis visai neįžvelgiami mūsų,—
tu paklausyk, ką sakysiu, ir pats įsitikint galėsi,
kad iš tikrųjų esama kūnų, kurių mes nematom.
Vėjo, pirmiausia, jėga įsiutusiai audrina jūrą,
daužo didžiausius laivus ir debesis varo po dangų,
ar laukuose siausdama jinai sūkurį baisųjį suka,
rauna galingus stuobrius, kalnų viršūnes nušluoja,
mišką skeveldrom paverčia,— taip smarkauja vėjas įdūkęs,
siaučia baisingai ir ūžia, ir staugia garsais šiurpulingais.
Vėjai tat kūnai yra, tik jie nematomi mūsų.
Jūrą juk jie ir žemes išjudina, suka audringai
debesis jie danguje, sūkuriais pasikėlę į viršų;
veržiasi jiejie, nublokšdami, kas tik pasitaiko;
taip ir vanduo, nors švelnios prigimties, bet kai pradeda siausti,
upė patvinsta staiga, nuo liūčių gausių išsiliejus,
atsiranda kriokliai, nuo kalnų verždamiesi viršūnių,
miško brūzgus nešdami ir ištisus medžių kamienus;
šiai vandenų staiga išsiveržusiai jėgai negali
tiltai spirtis didžiausi: tokia jėga urulys tas
veržias, patvinęs nuo liūčių, ir atramas tilto sugriauna;
ūždamas baisiai, jis viską naikina, net akmenis rita
esančius vandenyje, vilnimis nušluodamas kliūtis.
Lygiai taip pat ir vėjo pūtimai lekia siaubingi,
tartum galingas sraumuo, kryptim įvairiom išsisklaidę,
varo, ką tik pakeliui sutinka, naikindami viską,
vėl ir vėl puldami, ir į susuktą sūkurį savo
viską įvėlę, į kamuolį ritina, neša smarkiausiai.
Vėjai, atseit, pakartoju, yra mums nematomi kūnai,
jei ir savybėmis, ir veiksmais susilyginti gali
su galingomis upėmis, turinčiom matomą kūną.

Štai, kita vertus, daiktų įvairių mes užuodžiame kvapą,
bet niekuomet jo nematom, kai skverbiasi jis mums į nosį.
Karščio kaitraus taip pat nematome, šalčio negalim
mes akimis pastebėt, kaip negalim ir balso regėti.
Aišku, kad prigimtį tie reiškiniai turėti privalo
kūnišką, nes mumyse jutimus jie gali sukelti:
juk paliest ar paliečiamas būt vien kūnas tegali.
Ir pagaliau pajūry, kur bangos dūžta, drabužiai
drėksta pakibę, o, iškabinti prieš saulę, išdžiūva;
bet pamatyt, kaip vandens drėgmė į juos įsiskverbia
ar kaip greit nuo kaitros pranyksta jinai, mes negalim.
Taigi į daleles smulkiausias drėgmė taip suskyla,
kad mūsų akys negali jų jokiu būdu įžiūrėti.
Taip ir žiedas, ant piršto nešiojamas daugelį metų,
iš apačios vis labiau be pertrūkio ima plonėti;
lašas po lašo varvėdamas akmenį prakala, riestas
arklo noragas laukuos pamažu geležinis sudyla
ir kelių grindinys, akmenim, kaip matome, grįstas,
kojų daugybės žmonių sudildomas esti; sulysta
dešinės rankos, kurias vartų statulos bronzinės laiko
atkištas miniai, kad žmonės, prošal eidami, jas paliestų.
Matome tat, kad daiktai nuo trinties visada sumažėja,
bet tų kūnų, kurie nuo daikto atsiskiria nuolat,
mūsų akims pavyduolė gamta neleido matyti.
Taigi išeina: ką laikas daiktams ir gamta pamažėliais
prideda, juos palaipsniui augindama, niekas nemato,
nors ir turėtų toksai regėjimo jėgą aštriausią.
Taip ir daiktuos, kurie nuo senatvės gilios ima karšti,
kaip kad jūros uoloj, išgraužtoj druskos sūriosios,
to pamatyt negali, ko netenka ji mirksnį kiekvieną.
Taip gamta per nematomus daiktus tvarko pasaulį.

Visa tačiau nėr pripildyta medžiagos ir nesuspausta
iš visų pusių laikosi: esti daiktuos ir tuštymės.
Daugeliu atvejų tau bus naudinga tatai sužinoti
ir nebeteks abejot klydinėjant, ir nuolat teirautis
todėl pasaulio esmės, ir žodžiais manais nesikliauti.
Štai kiekvienam daikte vis vieta neliesta, laisva esti,
nes jeigu jos nebūtų, judėti daiktai negalėtų
niekaip: juk tai, kas laikoma požymiu kūno kiekvieno,—
priešingai veikt ir kliūtimi būt,— per amžius surištų
daiktus visus ir iš vietos aniems pajudėti neleistų,
nes, kur trauktis pradėti, nė vienas iš jų neturėtų.
O tuo tarpu dabar akimis savo matom, kad jūroj,
žemėje ir dangaus aukštybėse daug kas judėti
gali keliais įvairiais; o jei tos tuštymės nebūtų,
daiktas nė vienas ne tik pajudėt negalėtų iš vietos,
bet ir ateit į pasaulį jokiu būdu nepajėgtų,—
medžiaga juk iš visur suspausta ramiai sau gulėtų.
Nors kai kurie daiktai ir sūdrūs atrodyti gali,
bet juos esant akytus galėsi tuojau pamatyti:
juk olose ar urvuos per akmenis tekantys vandens
sunkiasi ir lašais gausiais tartum ašaras lieja.
Maistas gyvųjų būtybių po visą kūną pasklinda.
Auga ir medžiai, vaisius vesdami, kai laikas ateina,
nes nuo pat jųjų šaknų į viršų skleidžiasi maistas,
per kamieną praeidamas ir per kiekvieną šakelę.
Eina garsai pro sienas namų, pro duris uždarytas,

ir iki kaulų pačių šiurpusis perveria šaltis.
Jeigu nebūtų jokių tuštumų, kuriomis gali kūnai
slinkti, tokių reiškinių tu niekaip nepamatytum.
Ir pagaliau, kodėl nevienodo svorio mes matom
esant daiktus, nors savo dydžiu jie nesiskiria nieko?
Juk jeigu vilnos kuodelyje kiekis toks pat yra kūno,
kiek jo švino yra gabale, tiek ir sverti turėtų,
nes viską slėgti žemyn — ypatinga kūno savybė.
Ir atvirkščiai: tuštuma juk jokio svorio neturi,
taigi, daiktui sveriant mažiau už tokį pat kitą
daiktą, anas tuštumos daugiau privalo turėti.
Priešingai: kai tik turim daiktą sunkesnį už kitą,
kūno daugiau, tuštumos gi mažiau jis turėti privalo.
Taigi į daiktus tikrai įmaišyta tatai, ko mes ieškom
savo protu įmaniu, ir tuštuma tai mes vadinam.
    Čia man teks įspėti tave, kad tavęs nenuvestų
nuo teisybės į šalį tatai, ką kiti prasimano.
Sako jie, kad vanduo žuvims žvynuotoms užleidžia
kelią, nes jos už savęs paliekančios vietą, kur gali
vėl susilieti, prieš tai į šalis pasitraukusios, srovės;
taip ir kiti daiktai, vietas keisdami savo tarpe,
gali judėti, esą, nors erdvė pripildyta būtų.
Aišku, kad tokio galvojimo pagrindas bus neteisingas,
nes pagaliau, kur galėtų plaukti žuvys žvynuotos,
jeigu joms vandenys vietos neduotų? O kur gi galėtų
srovės vandens pasitraukti, jei žuvys plaukt nepajėgtų?
Tad ar kūnai judėjimo visiškai turi nustoti,
ar pripažinti mums reikia, kad kūnai ir tuštumą turi,
ir kad, būtent, iš čia jie gauna judėjimo pradžią.
Jei pagaliau didoki du kūnai susiduria, smarkiai
vienas nuo kito po to atšoka, tad oras savaime
tuštumą turi užimt, kuri tarp jų atsirado;
bet ir čionai iš visur smarkiu dvelkimu įsiveržдams
erdvės tačiau visos nepajėgs iš karto užpildyt:
vietą jisai iš pradžių būtinai užims artimiausią,
o tik po to ir kitą, galop ir likusią visą.
Jeigu kas mano, kad kūnai gali išsisklaidyti
tik todėl, kad oras sugniūžta, galvoja klaidingai:
juk tuščiu pasidaro, anksčiau kas tokiu nebuvo,
o prisipildo tas, anksčiau kas tūnojo tuščias.
Ir apskritai neįmanoma orui šitaip tirštėti:
jeigu jis ir įmanytų, manau, susispaust negalėtų
be tuštumos ir į viena dalis suglausti savąsias.
    Taigi, kiek tu begaištum, norėdamas man prieštarauti,
teks pagaliau pripažint daiktuos aną tuštumą esant.
Daug ir kitų įrodymų dar čia parinkti galėčiau,
kad paaiškėtų labiau galvojimo mano tikrumas,
bet jau ir šių nežymių pastabų įžvalgiam tavo protui
turi pakakt, kad tikrai, kas liko, suprasti gebėtum.
Ak panašiai kaip skalikai uosle dažniausiai suranda
landynes žvėrių kalnuose, dengtas medžių lapais,
kai tik kartą iš pėdsakų tikrąjį kelią nustato,
taip ir tu pats šiame reikale pamažu gal gebėsi
reiškinius vieną po kito stebėti, pėdsakus radęs,
ir, vietas ištyręs tamsias, visą tiesą suvokti.
Jei gaišuoji dabar ir vis nesiimi darbo,
štai ką galiu atvirai aš, Memijau, tau pažadėti:

tokia gausinga srove, besiveržiančia iš galingųjų
mano krūtinės versmių, pasipils kalba patraukliojі,
jog net bijausi, kad per anksti neatšliaužtų senatvė
ir mums abiem gyvenimo saitų visai nenutrauktų,
kolei aš tau eilėmis aprašyti bent vieną dalyką
spėsiu, įrodymų daugel ausims pateikdamas tavo.
Nūn aš tęsiu toliau pradėtą audinį žodžių.
Prigimtį visą daiktų, kaip yra, du dalykai sudaro:
pirma — yra tai kūnai, o antra — erdvė tuščioji,
kur daiktai visi esti ir juda kryptim įvairiausiom.
Pojūtis įprastas mūsų daiktų savaimingą buvimą
rodo, o jeigu mes juo sprendimo pagrįsti nenorim,
tai negalėsim visai, neturėdami kuo pasikliauti,
spręst apie kokius bebūtų slaptus ir nematomus daiktus.
Jeigu erdvės nebūtų ar vietos, kur tuštumą sakom
esant, tai kūnai būti kur nors visai negalėtų,
įvairiomis kryptimis jie taip pat negalėtų judėti,
kaip jau mano anksčiau šiek tiek tau išaiškinta buvo.
Juk tikrai negalėtum pasiūlyti nieko tu tokio,
kas neturėtų ryšio su tuštuma ar ir su kūnu,
o kažkokios trečios prigimties pasirodyt galėtų.
Visa juk, kas tik yra, kuo nors būtinai turi būti,
ar tai didelio kas labai, ar nedidelio tūrio:
jeigu prieinamas bus tas daiktas nors kiek palietimui,
visumą kūnų padidins jisai ir skaičių padaugins.
Jei jis nebus palietimui prieinamas iš jokio šono
ir negalės sutrukdyti daiktams pro jį prasiskverbti,
bus tatai kiauruma,— ją tuštuma pratom vadinti.
Juk, be to, visa tai, kas esti savaime pasauly,
visa tai veikia ar kito daikto veikiama esti,
ar pagaliau bus tatai, kur daiktai gali būt ir judėti.
Veikti ir kito veikiamas būti tegali tik kūnas,
įtalpinti daiktą įmano tik erdvė tuščioji.
Taigi, išskyrus kūnus ir tuštumą, nieko nelieka
tarpe daiktų, kas prigimtį trečią galėtų turėti:
ar kurią mes gebėtume pojūčiais savo suvokti,
ar kuri protui mūsų kaip nors prieinama būtų.
Juk visa tai, pavadinti ką galime, bus ar savybė
pradų anųjų dviejų, arba jų reiškinys, kaip matysi.
Nes tai savybė yra, kas negali būti atskirta
ar išjungta iš kur, nepražudžius ir to, kam tai dera:
akmeniui svoris, ugniai karštumas, drėgmė vandenims, o
kūnams visiems lytėjimas, tuštumai — nejuntamumas.
O vergija, atvirkščiai, ar skurdas nelemtas, ar turtas,
kaip ir laisvė, ir karas, taika, ir kas tik ateina
čion į pasaulį ar eina iš jo, gamtos gi nekeičia,—
visa tai mes reiškiniais teisingai įpratom vadinti.
Lygiai ir laiko nėra savaimingo, o patys dalykai
žadina pojūčius to, kas amžių bėgyje vyko,
kas pasidaro dabar ir ateityje kas darysis.
Būtina mums pripažinti, kad niekas pajusti negali
laiko, kaip tokio, anapus rimties ir judančių kūnų.
Taigi, kai sako dukterį Tindaro buvus pagrobtą,
ar kad trojiečiai kare pralaimėjo, nereikia manyti,
jog anie reiškiniai savaiminiai visiškai esti,
nes tas žmonių kartas, sukėlusias reiškinius tokius,
nebesugrįžtamas laikas nugramzdė visas amžinybėn.

Juk visa tai, kas įvyks ar žmonių kartose, arba žemės
vietose, reiškiniu tai mes įpratom teisingai vadinti.
Jei visi kūnai be medžiagos būtų ir jei neužimtų
erdvės ar vietos kokios, kur viskas privalo darytis,
Tindaro dukros grožiu įžiebta aistra liepsningoji
Aleksandro frigiečio širdies nugalėjus nebūtų,
mūšių garsių nebūtų sukėlus žiauriausiojo karo
ir netikėtai nakčia, išlindę iš arklio medinio,
niekad nebūtų trojiečiams sudeginę Pergamo graikai.
Aiškiai matai tu dabar, kad visi tie veiksmai iki vieno
nei esminės savybės, nei to savitumo neturi,
koks yra kūnų, o tuštumai irgi nėra giminingi.
Taigi gali ne be pagrindo juos reiškiniais pavadinti
kūno ir vietos, kur viskas pasaulyje mūsų įvyksta.
Kūnai tat iš dalies daiktų yra pradai pirmykščiai,
o iš dalies sudaryti iš santakos pradų anųjų.
Tųjų gi pradų pirmykščių jokia nepajėgtų galybė
išnaikint: sūdrumu savo kūnų jie nugali viską.
Aišku, nelengva įsivaizduot, kad galim aptikti
mūsų pasauly ką nors, kas sūdrumo nepaprasto būtų:
net ir per sienas namų prasiskverbia žaibai dangiškieji,
lygiai kaip šauksmas ar žodžiai; ugny geležis suminkštėja,
akmens į gabalus skyla, siutingo įkaitinti karščio;
auksas praranda kietumą, ugny kai jį pradeda lydyt,
ledas pavirsta skysčiu, liepsnojančio veikiamas vario;
šaltis šiurpus, taip pat šiluma, pro sidabrą praeina:
viena ir antra pajuntam, kai mums pasitaiko paimti
rankomis taurę vandens, sklidinai iki krašto pripiltą.
Taigi atrodo, kad kiaurai sūdraus nėra nieko pasauly.
Bet kadangi daiktų prigimtis ir protavimas sveikas
verčia manyti kitaip, trumpai eilėmis pasakysim,
kad amžinų ir sūdrių pasaulyje esama kūnų:
kalbame čia apie sėklas daiktų ir kūnus pirmykščius,—
pradai tatai, iš kurių susidarė mūs visas pasaulis.
Ir, pirmiausia, kadangi čia skirtumas jau nustatytas
tarpe dalykų dviejų, pagal prigimtį jųjų dvejopą,
būtent, tarp kūno ir vietos, kurioj veiksmai pasireiškia,
tai neišvengiamai seka, jog jie savaiminiai esti.
Juk kur esama erdvės — ją tuštuma mes pavadinom,—
kūno ten nėr, o visur, kur tik užtinkamas kūnas,
erdvės tuščios tenai atsirasti niekaip negali.
Kūnai, vadinas, pirminiai — sūdrūs, tuštymės neturi.
O kadangi daiktuos sudėtiniuose tuštumą randam,
ji būtinai apsupta turi būti sūdriojo daikto.
Taipgi, protaujant sveikai, sutikti negalima, jogei
kūne savajam daiktai paslėpę tuštumą laiko,
jei nesutiksim, kad ją sūdrusis apsupa pradas.
Medžiagos tik derinys, kita vertus, vienintelis geba
tuščiąją erdvę apsupt savimi ir ją palaikyti.
Taigi, tik medžiaga toji, kurią vien sūdrusis sudaro
kūnas, būt amžina tegal, visa kita suskyla.
Jeigu, toliau, tu erdvės tuščios neužtiktumei niekur,
visas pasaulis būtų sūdrus; ir vėl, jei nebūtų
kūnų jokių, kad jie užpildytų erdvę, kur tūno,
niekur pasaulyje nieko nebūtų, tik erdvė tuščioji.
Kūnas, atseit, visur pakaitom su tuštuma eina,
nes kaip pilnumo visiško nepasitaiko pasauly,

taip ir tuštumo visiško nėr; tam tikri yra kūnai,
kur savu pilnumu atriboja tuščiąją erdvę.
Kūnai šie nei nuo išorės dūžių negali suirti,
nei suskilti viduj dalimis nuo nežinomo smūgio,
nei, kitokios jėgos paveikti, į nieką pavirsti,
kaip jau mūsų anksčiau bent kiek tau nurodyta buvo.
Be tuštumos, vadinasi, niekas sudužti negali,
nei sulaužytas būti, nei į du padalytas,
nei įsisiurbti drėgmės ar kiaurai veriančio šalčio,
ar kaitrios ugnies, kurie viską pasauly naikina;
aišku, kad juo daugiau savyje tuštumos turi kūnai,
juo greičiau anie gaivalai sunaikinti juos gali.
Jeigu praduose nėr tuštumos ir jeigu jie standūs,
tai, kaip įrodžiau anksčiau, tikrai amžini turi būti.
Jeigu, be to, nelaikytumėm medžiagą amžiną esant,
visas pasaulis seniai jau į nieką būtų pavirtęs,
ir visa tai, ką mes matom, iš nieko turėtų atgimti.
Bet, kadangi anksčiau dar įrodžiau, kad rastis iš nieko
niekas negali ir tai, kas rados, į nieką pavirsti,
pradai pirmykščiai nemarųjį kūną privalo turėti,
kad daiktai žlugdami į juos suskilti galėtų,
ir kad medžiagos liktų daiktams naujiems susikurti.
Taigi pradai daiktų yra sūdrūs ir nesudėtingi;
jeigu būtų kitaip, nuo seniausių laikų negalėtų
atstatinėt iki šiolei daiktų, per amžius ištvėrę.
Jei, antra vertus, gamta visiems daiktams susiskaldyt
jokios ribos nebūtų nustačius, tai medžiagos kūnai,
amžių praėjusių ardančiai jėgai be pertrūkio veikiant,
nei pagaminti ką nors iš savęs laiku numatytu,
nei ilgo amžiaus sulaukti jie niekados negalėtų.
Juk, iš tikrųjų, mes matome daiktą kiekvieną suirti
galint žymiai lengviau, negu būti atgal atstatytą;
taigi visa tatai, ką dienoms praėjusių amžių
suardyt, į dalis smulkiausias suskaldžius, pavyko,
sekančiais amžiais tatai negalėtų jau būt atstatyta.
Bet palikta tam tikra riba susiskaldymui esti,
nes mes matome daiktą kiekvieną iš naujo atgimstant;
ir pagal rūšis aiškiai yra nustatytas ribotas
laikas daiktams, kad žydėjimą savo amžiaus pasiektų.
Čia ne pro šalį priminti, kad medžiagos kūnai pirmykščiai,
nors ir visiškai sūdrūs yra, bet išaiškinti lengva
oro ir žemės, vandens ir ugnies, ir viso, kas minkšta,
atsiradimą iš jų ir juosius tvarkančią jėgą,
nes į sudėtį kūno yra tuštumos įmaišyta.
Ir atvirkščiai: jeigu kūnus pirmykščius vaizduosimės minkštus
esant, iš kur geležis ir akmens kieti atsirastų?
Mums nepavyks to išaiškint, kadangi atveju tokiu
savo visų prigimtis pagrindinių savybių nustotų.
Pradai, vadinasi, paprastumu sūdriuoju galingi.
Jųjų didesnis standumas įgalina kūnus darytis
žymiai didesnio kietumo ir rodyti jėgą nemažą.
Jeigu ir įsivaizduosime visiškai nesant ribotą
kūnų skilimą, tačiau nuo seniausių laikų iki mūsų
pradai pirmykščiai daikte kiekvienam išsilaikė, ir jieji
dar iki šiol nebuvo patekę į jokį pavojų.
Bet jei pradų pačių prigimtis tokia būtų, kad jieji

skilti galėtų, neaišku, kodėl iki šiolei nuo amžių
jie išliko sveiki, tiek smūgių nuolat patyrę.
Tad pagaliau yra nustatytos ribos pastovios
rūšiai daiktų kiekvienai,— jiems augt ir gyvenime tverti,
ir nustatyta, ką jie, prigimties laikydamies dėsnių,
gali sukurti lengvai ir visiškai ko jie negali,
jei atmainų neįvyks ir viskas nekintama lieka;
kaip ir paukščiai įvairūs danga raibuliuojančia plunksnų
kūno išsaugo dėmes, pagal giminę savo kiekvienas,
taip ir medžiaga pradų nekintama turi palikti
kūnuose rūšių visų. Juk jeigu keistis gebėtų
pradai pirmykščiai, nežinomos mums priežasties nugalėti,
liktų neaišku visai, kas gali pasauly darytis
ir kas negali, kuriuo gi būdu apribojamos jėgos
daikto kiekvieno ir galas koks jam paskutinis paskirtas;
ir atsigimt kartose naujose negalėtų tiek kartų
protėvių būdas, buitis, judesiai ir kitos savybės.
Taigi toliau: kadangi yra kažkoks kraštutinis
kūno to taškas, kurio mes jausmais nebegalim suvokti,
tai, be abejo, taškas tasai nebedalomas esti;
savo prigimtimi jis yra mažiausias už viską,
niekad savaiminis jis nebuvo, nebus irgi niekad,—
jis ir vienintelė, jis ir pirmoji dalis kito kūno;
paskum panašūs kiti paeiliui, susiglaudę į būrį,
eina ir kūną pripildo, ir prigimtį jojo sudaro;
patys savaiminiais jie visai negalėdami būti
laikosi, aišku, krūvoj, ir niekas išskirt jų negali.
Pradai, vadinasi, kūnų — sūdrūs ir nesudėtingi,
laikosi glaudžiai, iš mažyčių dalių sukabinti;
bet ne susibūrimas tatai atskirų dalelyčių,
savo tik amžinu paprastumu visuma galingoji,
iš kurios nei atplėšti ko nors, nei atimti neleidžia
jau pati prigimtis, daiktams palaikydama sėklas.
Taigi mažesnio ko nors jei nebus, iš dalių begalinio
skaičiaus net patys mažiausi kūneliai turės susidėti;
pusė, vadinas, turės visuomet vėl savąją pusę,
ir daiktams dalytis pusiau nenumatoma galo.
Kuo gi skirsis tuomet visata nuo daikto mažiausio?
Aišku, nė kiek nesiskirs. Juk nors iš tikrųjų be krašto
ši visata begalinė, tačiau ir patys mažiausi
josios daiktai lygiomis sukurti iš dalių begalinių.
Nuovoka mūsų sveikoji tačiau pasiryžus paneigti,
kad mūsų protas tikėt tuo galėtų, ir lieka sutikti
tau neišvengiamai, jog nedalomų esama kūnų
ir mažiausio, be to, pavidalo. Taigi, jiems esant,
reik pripažint jų kokybę ir amžiną esant, ir sūdrią.
Jeigu gamta pagaliau visus pagamindama daiktus,
verstų juosius visus į smulkiausias suskilt dalelytes,
vėl jokio daikto jinai niekuomet atgamint negalėtų.
Juk, iš tiesų, tatai, kas neturi jokių dalelyčių,
nieko neturi iš to, ko kuriančiai medžiagai reikia:
nei derinių įvairių, nei sunkumo, nei susidūrimo,
nei judesių, nei smūgių,— kas būtina daiktui sukurti.
Tad kas manė, kad pagrindą viso pasaulio sudaro
vien tik ugnis ir daiktai iš ugnies bus visi atsiradę,
tie, atrodo, toli nuo protavimo sveiko nukrypo.
Vadas tokių — Heraklitas: jis pirmas juos veda į mūšį;

jis pagarsėjo graikuos dėl savo kalbos miglotumo,
žymiai labiau tarp kvailių, negu tų, tiesos kas paieško.
Juk kvailuosius stebina viskas, ir meilę parodo
jie visam kam, ką suranda miglotais žodžiais išreikšta;
laiko teisybe jie viską, kas ausį maloniai kutena,
ar kas posakiais, žodžiais skambiais išreiškiama puošniai.
Kaipgi, paklausiu, galėjo daiktai atsirast tiek įvairūs,
jeigu tik iš ugnies vienos ir grynos sukurti jie?
Nieko juk čia nepadėtų ir tai, kad imtų tirštėti
arba retėti dagioji ugnis, jei visos jos dalys
prigimtį tokią turėtų, ugnies visuma kokia esti.
Juk suartėjant dalims, juo labiau karštybė įnirštų,
o, praretėjus joms ir išsisklaidžius, atslūgtų.
Nieko daugiau, būki tikras, šiuo atveju čia neįvyktų,
nekalbant jau apie tai, kad niekaip rastis negali
tiek įvairių daiktų iš ugnies tai retos, tai tirštosios.
Žinoma, jeigu jie tartų kūnuose tuštumą esant,
tai dar galima būtų ugnims tirštėt ir retėti;
„Mūzos" tačiau, matydamos taip juos sau prieštaraujant
ir tuštumos daiktuose buvimą vengiant palikti,
darbo sunkaus išsigandusios, suka iš tikrojo kelio.
Jie to visai nesupranta, kad, niekur nebūnant tuštumo,
viskas čia pat sutirštėtų ir kūnu pavirstų tik vienu,
kurs iš savęs išskirti staiga ką nors nepajėgtų,
kaip kad ugnis įkaitinta leidžia ir karštį, ir šviesą,
o tu tada pamatai, kad dalys yra jos netirštos.
Jeigu jie mano, kad dėl ko nors ugnis gali kartais
susijungus užgesti ir savo kūną pakeisti,
aišku tada,— jeigu jie taip tvirtinti neatsisako,—
visiškai turi pražūti ugnis ir į nieką pavirsti,
ir visa, kas atsiranda pasauly, iš nieko darytis.
Juk jeigu keičiasi kas ir ribas savąsias palieka,
mirė, vadinas, tatai, kas buvo prieš pasikeitimą.
Tat ir turi kažkas niekados nepakeičiamo būti,
kad visi tau pasaulio daiktai nepavirstų į nieką,
ir kad daiktų begalybė iš nieko vėl nesusikurtų.
Bet, kadangi pasaulyje esama kūnų tikriausių,
turinčių prigimtį tvarią ir nesikeičiančią niekad,
jiems gi išeinant arba ir ateinant, ar tvarką pakeičiant,
keičias esybė daiktų ir viena pavirsta į kitą,—
tai, matyt, ir parodo, kad jų prigimtis ne ugninė.
Nieko nereikštų, kad vienos dalys trauktųsi, dingtų,
kitos jų vieton ateitų, pakeistų ir tvarką, ir eilę,
jei tik ugnies prigimtis jose ta pati pasiliktų:
visos sukurtos būtybės savybę ugninę turėtų.
Bet, kaip manau, yra taip: pasauly esama kūnų,
kur padėtim, judesiais, tvarka bei pavidalu savo
ugnį pagimdo, o tvarką pakeitę, ir prigimtį keičia,
visiškai jie su ugnim panašumo nustoja, ir jokio
kito neprimena daikto, kuris sugebėtų sužadint
kūno mūs jutimus, prisiliesdamas kūnu savuoju.
  Tvirtinti, kaip anas tatai daro, ugnim visus daiktus
esant ir, be ugnies, kito tikro daikto nebūnant
tarpe kitų pasaulio daiktų,— tikra beprotybė.
Prieš jutimus jis sukyla, jutimais pats pasiremdams,
sukrečia jis visa tai, kuo grindžiamas patikimumas,
pats iš tenai išvesdamas pradą, ugnim kur vadina.

Tiki jis, kad tik jutimai vieninteliai ugnį suvokia,
kitkuo nebetiki, nors tai nė kiek ne mažiau yra aišku.
Nuomonę tokią laikau esant tuščią ir visiškai kvailą.
Kuo pagaliau pasiremsime? Kas už jutimą būt gali
patikimesnio, kad aiškiai atskirtum teisybę nuo melo?
Kaip čia mes, visa kita atmetę, gamtoj vien tik karštį
stengsimės kelti aukščiau? Kodėl, atvirkščiai pasielgus,
mums neatmesti ugnies ir kodėl nepalikti ko kito?
Aišku, juk tvirtinti šiaip ar anaip neprotinga vienodai.
Tad kas manė, kad pagrindą viso pasaulio sudaro
vien tik ugnis ir daiktai iš ugnies bus visi atsiradę,
ar kurie manė iš oro daiktus visus atsirandant,
dargi ir tie, kas galvojo gebant vandenį kurti
daiktus visus, arba manė, jog žemė sukuria viską,
prigimtimi virsdama daiktų įvairiausių pasaulio,—
rodos, visi jie, toli nuo tiesos atsidūrę, paklydo.
Dar prie anų priskirtini tie, kas kūnus pirmykščius
dvejina, jungia su vandeniu žemę ir ugnį su oru,
ar net ir gaivalus keturis pagrindu laiko pasaulio,
būtent, žemę, skaidrųjį orą, vandenį, ugnį.

I, 1070—1115.

Centro pasaulis negali turėti, nes jis begalinis.
Jeigu toks centras ir būtų kur nors, tai viskas galėtų
išsilaikyti jame dėl to ne labiau, negu būti
nublokšta dėl kokios nors kitos priežasties kur į tolį.
Erdvė vis juk ir toji vieta, kurią mes vadinam
tuštuma, kelią užleidžia per centrą ar ne per centrą
daiktui sunkiam bet kuriam, kur tik šis judėdamas krypsta.
Betgi ir vietos nėra, kur kūnai patekę galėtų
savojo svorio netekt ir erdvėj tuščioj pasilikti;
Gi tuštuma jokio kūno pati palaikyt neprivalo,
nes visam kam dėl savos prigimties ji vietą užleidžia.
Taigi visi daiktai negali darnos palaikyti
vien tik dėl to, kad juos veiktų smelkimasis krypti į centrą.
Spėja, be to, jie, kad veržias į centrą ne kūnas kiekvienas,
o ypatybę tą turi vien vandens ir žemė kietoji,
ar ir tatai, kas, tarytum, sulaikoma žemiško kūno:
jūrų drėgmė arba krintančių smarkiai nuo kalno upokšnių.
Ir, atvirkščiai, kaip jie tvirtina, oro srovelės švelnutės,
lygiai ir karštis ugnies, tuo metu kaip tik bėga nuo centro;
taip ir visoj juk eterio erdvėj mirksi žvaigždynai
ir danguje mėlynam liepsnas savo saulė maitina,
nes čia kuopias visa šiluma, pabėgus iš centro.
Ir negalėtų žaliuoti medžių aukščiausios šakelės,
jei palaipsniui kiekvienai iš žemės mityba neeitų,
pasiekdama per kamieną iš apačios net viršūnę.
Žinoma, tie nuo tiesos nukrypsta, kas šitaip galvoja,
ir jų įrodymai aiškiai vienas kitam prieštarauja,
nes išvedžiojimus savo visus jie klaidingai pagrindžia.
Juk iš tikrųjų, kadangi įrodžiau, kad erdvė beribė
ir kad yra išplėsta kryptimis visomis ir visur ji,
tai neišvengiamai teks pripažinti, kad medžiaga irgi
niekur neturi ribų, iš visur jos ištekliai eina,
kad neskiltų rūmai visatos, kaip lakiosios liepsnos,
ir tuštumoj begalinėj staiga neišnyktų nusilpę,

o visa kita taip pat kad šiuo atveju jais nepasektų:
kad nesugriūtų ir dangiškos sritys, perkūnų buveinė,
kad iš po kojų mūsų nedingtų staiga visa žemė,
kūnams iširstant kitiems, su dangaus susimaišius skeveldrom,
ir tuštumoj nepražūtų beribėj, daiktams susiskaldant,—
taip, kad akimirksniu vienu galėtų čia viskas išnykti,
dykumos erdvių vien liktų ir pradai pirmykščiai neaiškūs.
Taigi, jei įsivaizduosi, kad trūksta kur pradų pirmykščių,
tuoj toje vietoje platūs mirties atidaromi vartai,
ir per anuos tučtuojau prasiverš visas medžiagos pulkas.
Viską, vadinas, be didelio vargo gali čia suprasti:
viena juk darosi aišku iš kita. Tamsiąją naktį
kelio tu nepamesi ir gamtą slaptingą pažinsi:
skaidriai tada sužibės daiktai iš eilės po kits kito.

Spausdinama iš *Lukrecijus,* Apie daiktų prigimtį, Vilnius, 1964, p. 35—77, 99—101. Vertė *M. Račkauskas.*

Antrasis skyrius

STOICIZMAS IR EKLEKTIKA

Stoikų filosofinis sąjūdis prasidėjo dėl tų pačių priežasčių ir tuo pačiu metu (IV a. p. m. e.), kaip ir Epikūro filosofija. Tačiau tos dvi populiariausios helenizmo epochos filosofinės kryptys buvo visiškos priešingybės — ne vien jų teorinės ištakos buvo skirtingos, bet ir socialinė orientacija aiškiai skyrėsi. Trumpai tariant, galima pasakyti, kad savo raidos pradžioje epikūrizmas buvo sugriuvusios polinės bendruomenės nario pasitraukimo į vienatvę pasaulėžvalga, o stoikų filosofija — besikuriančios pasaulinės valstybės piliečio kosmopolitinis savęs ieškojimas. Taigi ir viena, ir kita filosofija buvo individualistinės, betgi vienos iš jų individualizmas išplaukė iš tam tikros socialinės nevilties, o kitos — iš naujų vilčių, kurias kurstė gilūs laikmečio lūžiai.

Apskritai, socialinės orientacijos požiūriu, Aleksandro Makedoniečio užkariavimų pradėtos epochos filosofinės mokyklos susiskirstė maždaug šitaip. Konservatyviųjų aristokratų interesus tenkinusi Platono Akademija, griūvant graikų valstybių polinei struktūrai, nebeteko socialinio peno, nes ją rėmę sluoksniai vis labiau krypo į skepticizmą, kurio vėliavnešiu iškilo Pironas iš Elidės. Peripatetikų mokykla, sprendžiant iš jų pirmtako Aristotelio promakedoniškos orientacijos, matyt, iš pradžių telkė tuos graikų visuomenės atstovus, kurie tikėjosi išspręsti Graikijos vidaus problemas su Makedonijos pagalba, bet vėliau, kilus kovoms dėl Makedonijos sosto, nuo politikos nutolo ir įniko tyrinėti gamtos mokslus. Naujosios filosofijos iš pradžių nebuvo pripažintos, bet vėliau „Epikūro sode" ramybės ėmė ieškoti pasiturintys intelektualai, nes Epikūro šūkis „Gyvenk paslapčia" galėjo būti priimtinas tik tam visuomenės sluoksniui, kurio pragyvenimo šaltinis galėjo išlaikyti šitokią individo nepriklausomybę. Varguomenės atsto-

vai mieliau rinkosi į Atėnų puošnią salę (stoją) svetimšalio filosofo Zenono paklausyti. Beje, Polignoto freskomis išpuošta miesto susirinkimų vieta turėjo prastą šlovę, nes joje maždaug prieš 100 metų, valdant 30 tironų diktatūrai, buvo nužudyta 1400 Atėnų piliečių. Tad šios pigios patalpos pasirinkimas ne vien rodė stoikų filosofijos pradininko neturtingumą, bet kartu simboliškai pabrėžė visų, kurie į ją ateidavo, neišsakytą protestą prieš žemųjų sluoksnių engimą.

Zenonas (apie 336—264 m. p. m. e.) buvo kilęs iš Kipro salos. Jo gimtasis Kitijo miestas stovėjo prie graikų kolonijos pakraščio, todėl gyventojų sudėtis buvo mišri — pusiau graikiška, pusiau finikietiška. Neatsitiktinai antikos pasaulyje jis buvo pramintas finikiečiu[1]. Jam priskiriamas skulptūrinis portretas, nors jis nėra visiškai neginčytinas, turi netgi semitiškų bruožų. Vienaip ar kitaip, Zenono asmenybėje visiškai realiai galima ieškoti rytietiškų ištakų.

Apie Zenono ir pirmųjų jo pasekėjų gyvenimo būdą ir kelią yra išlikę daugiau anekdotinių žinių, negu tikrų aprašymų. Sakoma, kad Zenonas, būdamas pirklio sūnus, pats vertėsi prekyba, bet, sudužus jo laivui su purpuro kroviniu, pasiliko Atėnuose, nes susidomėjo kiniko Krateto filosofija. Labai galimas daiktas, kad su Atėnais jis susipažino per prekybą, nes istoriniai šaltiniai iš tiesų patvirtina tokius ryšius tarp Kitijo ir Atėnų buvus IV a. p. m. e. pabaigoje. Tačiau sunku patikėti, kad jo susidomėjimas filosofija prasidėjo nuo atsitiktinės pažinties su Kratetu. Tikriausiai jis ją jau buvo studijavęs dar savo gimtinėje arba kur nors kitur. Tai rodo gana platūs jo filosofiniai interesai, nes Atėnuose jis klausėsi ne vien Krateto, bet ir Stilbono, sujungusio kinikų mokslą su megariečių dialektika, akademikų Ksenokrato ir Polemono paskaitų, nors didžiausią potraukį vis dėlto turėjo kinikų filosofijai.

Kinikų mokyklą įkūrė Antistenas (mirė IV a. antrojoje pusėje, sulaukęs žilos senatvės), sofisto Gorgijo ir Sokrato mokinys. Tačiau geriausiai šios mokyklos ankstyvąjį laikotarpį simbolizuoja Diogenas iš Sinopės (apie 400—323 m. p. m. e.), garsėjęs elgetišku gyvenimo būdu ir gausiomis keistenybėmis. Tiesą sakant, jo „šuniškas" gyvenimas, ko gera, bus davęs pavadinimą ir visai filosofinei krypčiai, nekalbant jau apie plintančią madą šiaip jį pamėgdžioti. Jis pirmasis pasiskelbė

[1] Žr. *Cicero*, De finibus bonorum et malorum, IV, 56.

pasaulio piliečiu (kosmopolitu), kviesdamas visus sutramdyti savo aistras ir grįžti į pirmykštę gamtą.

Iš Krateto, betarpiško Diogeno mokinio, Zenonas perėmė išminčiaus idealą, kurio dvasinio gėrio viršūnę apibūdina *apatija,* o santykį su išore apsprendžia siekimas gyventi *pagal prigimtį.* Išminčius yra tas, kurio protas visiškai yra sutramdęs jausmus, o gyvenimas suderintas su gamta. Beje, ši aiški ir netgi labai kategoriška schema išreiškė toli gražu ne tą patį turinį. Tai priklausė nuo to, kokia prasmė buvo suteikiama sąvokoms „prigimtis" ir „apatija".

Užbėgant šiek tiek į priekį, galima trumpai pasakyti, kad Zenono ankstyvoji koncepcija, nukreipta į žemuosius sluoksnius, buvo pakankamai radikali. Tačiau jo filosofinė mokykla, susikūrusi apie 300 m. p. m. e., tuoj pat suartėjo su Makedonijos valdovų rūmais, kai juose įsikūrė Demetrijas Poliorketas (295 m. p. m. e.). Mat, pastarasis ilgoką laiką prieš tai valdė Graikiją, vis dar besipriešinusią Makedonijai. Remdamas šį pasipriešinimą, jis įgijo nemažą populiarumą, nes ir pats kartu su savo tėvu Antigonu Vienakiu kovojo prieš Makedonijos valdytoją Kasandrą. Poliorketas 307 m. p. m. e. išvijo iš Atėnų Kasandro statytinį, peripatetikų auklėtinį Demetriją iš Falero, kartu nuvainikuodamas Aristotelio filosofijos valstybinį pripažinimą. Pats Poliorketas stengėsi remtis demokratinėmis jėgomis, todėl jo ir Zenono socialinė platforma turėjo kai kurių bendrumų. Kaip konkrečiai jos suartėjo, nėra aiškiai žinoma, tuo labiau, kad Poliorketas po Kasandro mirties išvyko į Makedoniją. Be to, ir Makedonijos soste išsilaikė tik septynetą metų.

Tikrasis stoikų pripažinimas prasidėjo, kai po ilgokų grumtynių Makedonijoje įsitvirtino Poliorketo sūnus Antigonas Gonatas (278 m. p. m. e.). Jis paskyrė mylimiausią Zenono mokinį Persają, kilusį iš to paties Kitijo miesto, savo vaikų auklėtoju. Zenonas pats nuo Antigono pasiūlymo atsisakė dėl amžiaus. Neilgai trukus dėl tos pačios priežasties jis nusižudė. Tuo metu Zenonas jau buvo garsus ne vien savo ryšiais su Antigonu, bet ir visapusišku pripažinimu Atėnuose.

Po Zenono mirties pradėjusiai irti stoikų mokyklai ėmė vadovauti Kleantas iš Aso (331—232 m. p. m. e.), mintimis ir gyvenimo būdu aklai sekęs savo mokytoju. Apie jį irgi pasakojama, kad gyvenęs skurde: jaunystėje buvo boksininkas, mokydamasis užsidirbdavo duoną, nešiodamas vandenį ir min-

kydamas tešlą, o senatvėje mirė iš bado, kurį pats sau nusistatė. Tačiau stoikų mokslo jis nepraturtino jokia kūrybine mintimi. Rūpestingai, bet gana nuobodžiai kartodamas savo pirmtako idėjas, Kleantas pamažu ėmė netekti pasekėjų.

Iš dalies Kleanto mokyklos populiarumui kenkė ir tai, kad stoikų mokslas ligi tol gerokai pasikeitė, įgydamas vis daugiau valdantiesiems sluoksniams palankių bruožų. Todėl atsirado norinčių grįžti prie revoliucingų Zenono teorijos ištakų. Ypač populiarus buvo Zenono mokinys Aristonas iš Chijo, puikus oratorius, sutraukdavęs daug publikos. Dalis Kleanto klausytojų taip pat perėjo pas Aristoną, kuris sukūrė savitą savo pasekėjų mokyklą. Kiek galima spręsti iš aprašymų, Aristonas atgaivino kinikų idėjas stoicizme. Kitas Zenono mokinys Herilas iš Kartaginos svyravo tarp kinikų ir peripatetikų. Beje, tiek Aristono, tiek Herilo filosofija apsiribojo tik etikos teorija.

Iš Kleanto mokinių išsiskyrė Sfairas iš Bosporo, pradėjęs savo filosofines studijas dar prie Zenono. Jis daug rašė, domėjosi fizikos ir logikos problemomis, o svarbiausia — mėgino įgyvendinti stoikų socialinę programą praktiškai, padėdamas Spartos karaliui Kleomenui vykdyti žemės ir luomų reformą. Tiesa, tai nebuvo radikali programa, apie kurią svajojo jaunas Zenonas, o tokia, kuri stiprino valdančiųjų sluoksnių padėtį. Kitaip tariant, tai jau buvo pripažintos stoikų filosofijos vaisius.

Tačiau ypatingą vaidmenį stoicizme suvaidino *Chrisipas* iš Solų (apie 280—208/205 m. p. m. e.), klausęs ne vien Kleanto, bet dar akademikų Arkesilajo ir Lakido paskaitų. „Jeigu nebūtų buvę Chrisipo, nebūtų ir Stojos",— sakydavo senovėje. Savo gausia kūryba (jis parašė net 703 knygas) Chrisipas galutinai suformavo visas sudėtines stoikų mokslo dalis. Vėlesniais laikais, kai buvo giriama arba puolama ankstyvoji Stoja, ji visada buvo turima minty tokia, kokia buvo paveldėta iš Chrisipo. Tiesa, be galo sparčiai rašydamas, daug cituodamas iš įvairių autorių, jis paliko savo raštuose nemaža prieštaravimų, iš pat pradžių paruošdamas dirvą eklektikai, kuri vėliau visą laiką lydėjo stoicizmo raidą.

Apie Chrisipo gyvenimą nedaug težinome. Diogenas iš Laertės liudija (VIII, 181), kad jo tėvo turtas buvo konfiskuotas, o jis pats jaunystėje vertėsi kaip lenktynių bėgikas. Gal būt, šiuo nelabai įtikimu faktu tenorėta pabrėžti judrios Chrisipo figūros kontrastą Kleanto povyzos stambumui, tačiau gerai ži-

noma, jog Chrisipas visada atvirai solidarizavosi su prislėgtaisiais sluoksniais, o didikų draugystės vengė. Kaip ir kodėl jis atsirado Atėnuose, neaišku. Pagarsėjęs jis priėmė Atėnų pilietybę, bet atsisakė vykti į Aleksandriją, nes nenorėjo tarnauti valdovams.

Pereinant prie pačios senųjų stoikų filosofijos, kurios pirmieji autoriai težinomi tik iš atpasakojimų, pirmučiausia reikia pasakyti, kad joje nusistovėjo trys dalys: fizika, etika ir logika. Tiesa, Diogeno iš Laertės žiniomis (VII, 41), Kleantas skyrė jų net šešias: dialektiką, retoriką, etiką, politiką, fiziką ir teologiją. Tačiau tai minėtųjų trijų dalių susmulkinimas. Kaip tos dalys pagal svarbumą tarpusavyje rikiuojasi, buvo dvi nuomonės. Sekstas Empirikas, lygindamas stoikų filosofiją su sodu, logiką laiko tvora, fiziką — medžiais, o etiką — vaisiais[2]. Diogenas iš Laertės (VII, 40) stoikų mokslą lygino su kiaušiniu, kurio lukštas — logika, baltymas — etika, trynys — fizika. Atseit, fizika ir etika keičiasi vietomis. Atidžiau įsigilinus į stoicizmo esmę ir ypač į jo raidą, matyti, kad jis pirmučiausia vis dėlto yra etinė teorija. Žmogaus egzistencijos ir laimės problema visada buvo stoikų dėmesio centre, o vėlyvuoju laikotarpiu tik tai jiems ir terūpėjo.

Tai, ką Zenonas iš pradžių laikė etika, geriau tiktų vadinti visuomenės mokslu arba politine teorija[3]. Jo apibūdinama žmogaus laimė nėra atskiro individo sėkmė, ji gali būti pasiekta tik bendruomenėje, kurios tik tobuliausia struktūra užtikrina individualią laimę. Anot Zenono, atskiro žmogaus dorovinė norma — deramai gyventi. Pats sau susvetimėjęs žmogus turi vėl tapti savimi. Šitokia gyvenimo harmonija ir atitinkanti prigimtį. Kleantas šia linkme patikslino ir pačią Zenono formulę: „Gyventi pagal prigimtį". Tiktai kyla klausimas, kas išvis yra prigimtis? Ar tai atskiro žmogaus žmogiškoji (fizinė) prigimtis, ar ja reikia laikyti žmogaus, kaip socialinės esybės, tam tikrą būvį? Joanas iš Stobų, paaiškindamas, ką reiškia Zenono „deramai gyventi", sako: „Tai yra gyventi viena ir sutartine mintimi"[4]. Iš čia matyti, kad Zenono formulė orientuota į socialinę sferą.

---

[2] Žr. *Sextus Empiricus*, Adversus mathematicos, VII, 17.
[3] Žr. *H.* und *M. Simon*, Die Alte Stoa und ihr Naturbegriff, Berlin, 1956, S. 54.
[4] Žr. *Stobaeus*, Eclogae, II, 75, 11; 76, 3.

Ieškodamas žmogaus prigimties būvio tam tikrame visuomenės būvyje, Zenonas pirmučiausia turėjo išspręsti antitezę „prigimtis — įstatymas", kurią dar V a. p. m. e. buvo iškėlę sofistai. Platono tipo rigoristai pirmenybę atiduodavo įstatymui arba ieškojo įstatyme prigimties dėsnių, o Diogeno tipo anarchistai atmesdavo įstatymą, šaukdami į nevaržomą gamtą. Aristotelis be valstybės neįsivaizduoja žmogaus, kuris yra „visuomeninis gyvūnas", betgi iš prigimties egzistuojanti valstybė netrukdo žmogui įstatymus tobulinti. Štai į šį ginčą buvo priverstas įsitraukti ir Zenonas. Iš jauno Zenono, besiremiančio kinikų radikalizmu, reikėtų laukti visiško įstatymų neigimo, bet vietoj neigimo mes matome tik pažengusios stoikų filosofijos mėginimą suderinti įstatymą ir prigimtį. Įstatymas atitinka žmogaus prigimtį, nes jį patį gimdo išmintingasis pasaulio protas, bet kartu jis yra konkretus žmogaus kūrinys. Vadinasi, išminčius gali sukurti tokį įstatymą, tokią teisę, kuri visiškai atitiks prigimtį, o kartu užtikrins žmogui individualią laimę.

Tačiau Zenono revoliucingumas išryškėja kitaip. Neišlikusiame veikale „Apie valstybę", kuriame buvo išdėstytos jo jaunystės pažiūros, jis įrodinėjo, kad ideali valstybė nėra jokia neįgyvendinama svajonė: ją ir jos piliečius Zenonas įsivaizduoja visiškai realioje ir netolimoje tikrovėje. Betgi jo paveldėtojai ir mokslo tęsėjai darėsi vis nuosaikesni, nukeldami idealios valstybės tikrovę vis į tolesnes laiko ir erdvės platumas.

Tiesą sakant, Zenono pažiūros į valstybę iš tikrųjų buvo labai radikalios. Atsižvelgdamas į realius baigiančios įsitvirtinti helenistinės valstybės kontūrus, jis savo idealios valstybės struktūrą grindė utopinėmis idėjomis, kurių įvairiais būdais tuo laiku sklido gana nemaža. Diogenas iš Laertės (VII, 4) sako, kad Zenono valstybės teorija yra parašyta „ant šuns uodegos". Šioje formuluotėje galima įžvelgti vėlyvųjų stoikų kritinį požiūrį į Zenono revoliucingumą, bet, kita vertus, joje galima pastebėti ir nuorodą į kinikus. Iš tiesų Zenonas perėmė iš kinikų kosmopolitinės valstybės sąvoką ir panaikino savo valstybėje bet kokius tautinius apribojimus. Skirtumas buvo tik tas, kad kinikų pasaulio valstybės pilietis nebuvo varžomas jokių autoritetų, jo laimė buvo grynai individualistinė, o Zenono piliečiui, kaip jau minėta, individuali laimė buvo įmanoma tik bendruomenėje. Ir nuo kitų utopinių valstybių jo valstybė gerokai skyrėsi, ypač tuo, kad joje buvo

labai pabrėžiamas darbo vaidmuo. Tai labiau primena Jambulo saulės salos kolektyvą, bet šis utopistas galėjo būti inspiruotas paties Zenono socialistinių idėjų.

Zenono valstybėje nėra skirtumo tarp vergvaldžių ir vergų, graikų ir barbarų, vyrų ir moterų. Todėl jis reikalauja visiems savo piliečiams ir pilietėms visiškai vienodos aprangos, kuri net vyrų ir moterų kūno dalių nepabrėžtų. Moterys Zenono valstybėje yra bendros, bet ne dėl lengvapėdiškumo, o dėl visuomeninių paskatų. Chrisipas vėliau aiškino: „Mes kaip tėvai vienodai mylėsime visus vaikus, o pavydas dėl neištikimybės išnyks"[5]. Apskritai, bendri įsitikinimai, bendruomeninis gyvenimas „pagal prigimtį" stoikų valstybėje turi atvesti prie tobulesnės draugystės ir glaudesnių ryšių, negu tarp giminaičių: „Pačią draugystę jie laiko bendrija visų gyvenimui reikalingų dalykų, ir mes draugais naudojamės kaip patys savimi"[6]. Beje, ir bendro darbo reikalavimas, ir draugystės principai, ir dievų šventovių bei stadionų statybos draudimas, ir pagaliau visuotinio mokymo atmetimas, būdingi Zenono valstybei, socialine prasme pirmučiausia pabrėžia ankstyvųjų stoikų orientaciją į žemuosius sluoksnius, todėl, kintant stoicizmo socialiniam turiniui, įvairiai kito ir praktiniai reikalavimai piliečiams.

Tiesą sakant, savo valstybės nei socialiniu, nei tuo labiau ekonominiu aspektu Zenonas išsamiau neapibūdino. Jo valstybė pirmučiausia įsikūnija tuo, kad žmogus pažįsta, kas atitinka prigimtį, ir, atitikdamas ją, gyvena. Taigi visi jo valstybės idealai tampa realybe išminčiaus asmeny. Apskritai, išminčiaus asmenybė ne tik apibendrina stoikų valstybės idealus, bet išvis yra visos jų filosofijos tikslas. Tik išminčius yra doras, laisvas, vertas užimti valdžios vietą, tik išminčius nedaro nusikaltimų, nes negali klysti[7]. Pabrėžtina, kad šis išminčius yra veiklus. Pripažindamas, kad valstybės santvarka išplaukia iš prigimties, bent toji, kurios veikloje jis pats dalyvauja, išminčius nevengia valstybinių pareigų. Ir iš tiesų, nors Zenonas, Kleantas ar Chrisipas buvo atsiskyrę nuo visuomenės, jų vėlesnieji pasekėjai dažniausiai buvo labai glaudžiai susiję su politika. Tuo stoikų išminčius labai skiriasi nuo epikūriečių išminčiaus, niekinusio politinį gyvenimą ir tuos, ku-

[5] Žr. *Diogenes Laertius*, De vitis et placitis philosophorum, VII, 131.
[6] Ten pat, VII, 124.
[7] Ten pat, VII, 121—122.

rie, užuot studijavę gamtos mokslus, stengėsi kopti karjeros laiptais.

Epikūro pasekėjai skyrėsi nuo stoikų dar ir tuo, kad jie visi save laikė išminčiais. Stoikai, ypač ankstyvieji, išminčiais vadindavo tik labai nedaugelį žmonių, panašių į Sokratą, Antisteną, Diogeną[8]. Visi likusieji laikė save kvailiais. Jokių pereinamųjų pakopų stoikai iš pradžių nepripažino, nors, Zenono supratimu, išminčius nebuvo kažkokia visiškai nereali būtybė. Tai idealios jo valstybės idealus pilietis, tai visiškai konkrečiai suvokiamų socialinių siekimų galutinis tikslas. Chrisipo išminčius jau daug abstraktesnis: tai idealizuotas stoikas konkrečioje istorinėje situacijoje, priimant ją be jokių pakeitimų. Aišku, kad realioje tikrovėje tarp realių žmonių surasti idealią asmenybę neįmanoma, ypač kad išminčių nuo kitų žmonių (kvailių) skiria absoliuti praraja. Tačiau, įsijungiant į stoikų tarpą vis gausesniems valdančiųjų sluoksnių atstovams, toks kategoriškas visų priskyrimas prie kvailių netrukus pasirodė nepriimtinas. Be to, beviltiškas tobulėjimo perspektyvų nuneigimas[9] visiškai neskatino nei filosofinių studijų, nei noro praktiškai siekti stoikų skelbiamos dorovės. Todėl buvo padaryta nuolaida ir įvesta pažangiųjų pakopa. Ankstesnėje stoicizmo raidoje pažangiaisiais buvo laikomi tie, kuriems pavyko pasiekti aukščiausios dorovės, artimos tai, kuri būdinga išminčiui. Vėlyvoji Stoja visus žmones laikė šiek tiek pažengusiais, o išminčius išvis liko nepasiekiamas idealas. Seneka tvirtino, kad išminčius gimsta vieną sykį per šimtmetį[10].

Atitinkamai buvo patikslintos ir pačios moralinės vertybės. Iš pradžių stoikai teigė, kad visa tai, ką doras žmogus daro, yra dorovinga, o nedoro žmogaus veiksmai visada yra tik klaidos. Jokių dorybės ir klaidos pakopų nebuvo išskiriama — vadovautasi tik labai bendru vertinimo kriterijumi: dora tai, kas atitinka prigimtį, o kas neatitinka — nedora. Šį ir šiaip abstraktų kriterijų darė dar abstraktesniu tai, kad stoikai dorybę laikė daugiau proto produktu, negu elgesio norma, o ydą sutapatino su neišmanymu. Todėl Zenonas ir Kleantas tvirtino, kad žmogus, kartą įgijęs dorybę, jos niekuomet nebepraranda. Chrisipas šį pirmtakų tvirtinimą sušvelnino, aiškinda-

[8] Ten pat, VII, 91.

[9] Kas jau yra pasiekęs tam tikro, bet ne visiško tobulumo, tas stoikų vis tiek buvo laikomas kvailiu, nes, atseit, žmogus, kuris yra per pėdą nuo vandens paviršiaus, taip pat prigeria, kaip ir gelmėse.

[10] Žr. *Seneca,* De tranquillitate animi, 7, 4.

mas, kad išminčius savo dorovingumą gali prarasti, kai, sakysime, jis serga sunkia fizine arba psichine liga, be to, kai būna girtas[11]. Chrisipas iš padrikų Zenono ir Aristono samprotavimų apie ydas pamėgino sukurti svarbiausių ir antraeilių ydų sistemą[12].

Atsirado ir nepriklausoma sritis: nei gėris, nei yda. Zenonas šiai sričiai priskyrė gyvenimą ir mirtį, šlovę ir nešlovę, vargą ir malonumą, turtą ir skurdą, ligą ir sveikatą. Tai doroviniu atžvilgiu indiferentiška sritis — nei naudinga, nei žalinga, tačiau žmogiška prasme šios kokybės gali būti naudingos arba žalingos. Stoikai pripažino, kad žmogus iš prigimties stengiasi išsaugoti save, daro tai, kas jam naudinga. Todėl jie netrukus buvo priversti suskirstyti indiferentiškąsias kokybes į teigiamas ir neigiamas[13]. Išminčius, kuriam būdingas absoliutus gėrio žinojimas, yra valingas, todėl gyvenimo aistros negali paveikti jo dvasinės būsenos, nors jis, kaip ir kiekvienas, jaučia skausmą ir netgi gali vaitoti. Jis visada protingai reguliuoja savo elgesį. Tam tikrais atvejais, paaukojęs vieną iš indiferentiškų kokybių — gyvybę,— jis gali išvengti kančių[14].

Ir vis dėlto, suskirstę moralines kokybes į dorovingas, ydingas ir indiferentiškas, stoikai ieškojo tam tikrų išlygų net ir išminčiaus veiksmuose, kuriuos irgi suskirstė į dorovingus, ydingus ir indiferentiškus. Pastarieji dar buvo skirstomi į visiškai bereikšmius ir nereikšmingus tik dorybei pasiekti. Pirmieji — visiškai bereikšmiai — yra būdingi tik prastiems žmonėms, o antrieji — žmogui naudingi, bet neturį reikšmės, siekiant dorybės,— yra bendri išminčiams ir kvailiams, nes tai yra priedermės, atitinkančios prigimtį.

Vadinasi, jau ankstyvųjų stoikų pažiūrose į išminčių — visos jų filosofijos idealą — įvyko didelių pakitimų. Daug kas buvo priartinta prie realybės, surasta nemaža kompromisinių išlygų, o tai, kas buvo nepasiekiama, liko nukelta į labai didelius erdvės ir laiko tolius. Po truputį nyko ir utopinis Zenono revoliucingumas, nes stoikų valstybė ilgainiui iš fantazijos, kurią reikia įgyvendinti, persikėlė į realią tikrovę, prie kurios būtina prisiderinti. Pirminės lyčių bendrijos irgi buvo

[11] Žr. *Diogenes Laertius*, De vitis et placitis philosophorum, VII, 127.
[12] Ten pat, VII, 93.
[13] Ten pat, VII, 105—106.
[14] Žr. *А. Б. Ранович*, Эллинизм и его историческая роль, М.—Л., 1950, с. 311.

atsisakyta. Pats Zenonas amžiaus pabaigoje įrodinėjo, kad siekimas moters, kuri priklauso kitam, griauna žmonių bendravimą ir todėl yra priešingas prigimčiai[15].

Nesunku pastebėti, kad visi stoikų etikos postulatai ir vėlesnieji jų pakeitimai dorovingumą tapatino su prigimtimi, gamta. Iš dalies todėl, kad visos filosofinės mokyklos tuo metu ypač daug dėmesio skyrė gamtos ir visatos problemoms; ankstyvoji Stoja irgi gana plačiai svarstė gamtos problemas. Deja, stoikams, visur ir visada be paliovos pabrėžiant gamtos ir prigimties reikšmę, nepavyko sukurti savito gamtos mokslo. Neperdedant galima tvirtinti, kad fizika yra bene eklektiškiausia stoicizmo dalis. Vėlesnieji stoikai išvis jos neplėtojo, apsiribodami tik tais momentais, kurie padėjo gilintis į kosminės teologijos problemas.

Lyginant su materialistine Demokrito gamtos filosofija, iš kurios vystėsi Epikūro ir Pirono fizika, arba su konkrečiais peripatetikų gamtamoksliniais tyrinėjimais, stoikų gamtos mokslas yra aiškus žingsnis atgal. Stoikų gamtotyros pagrindas materialistinis, tačiau senųjų natūrfilosofų sąvokas jie moduliuoja, visiškai nesiremdami to meto gamtos mokslų pasiekimais. Tiksliau sakant, prie keturių Empedoklio elementų jie prijungė Aristotelio penktąją būtį (lot. *quinta essentia)*, kuri vienur pasirodo kaip Heraklito ugnis, kitur — kaip įkaitęs dvelkimas, o galų gale — tiesiog kaip pasaulio protas, logas.

Struktūriškai stoikų visata buvo vaizduojama rutulio formos, apsupta beribės tuštumos. Joje susiklosto keturi sluoksniai — ugnies, oro, vandens ir žemės,— nes kuriančioji ugnis virsta regimais materijos pavidalais ne tiesiog pati save keisdama, o sukūrusi prieš tai keturis elementus. Dėl svorio žemė ir vanduo smelkiasi į visatos centrą, o oras ir ugnis tolsta nuo jo[16]. Savo ruožtu ugnis ir oras yra veikiantieji, o vanduo ir žemė — veiksmą patiriantieji elementai. Kadangi ugnis yra pirmoji veikiančioji jėga — ji ir yra tas įkaitęs dvelkimas, kuris uždega visą visatą kūrybingai raidai. Ta pati ugnis bus ir pasaulio pabaigos priežastis, nes jo laukia kosminis gaisras, po kurio raida vėl prasidės iš naujo ir kartosis absoliučiu tikslumu: vėl bus Sokratas ir Ksantipė, vėl jį kaltins Anitas ir Meletas, vėl jis išgers nuodų taurę...

[15] Žr. *Origenes,* Contra Celsum, VII, 63, p. 739.
[16] Žr. *Diogenes Laertius,* De vitis et placitis philosophorum, VII, 137.

Šitokia visatos struktūra ir toks jos raidos supratimas leido stoikams padaryti tuo pačiu metu visiškai skirtingas išvadas: ligi kraštutinumo materialistines ir ligi mistikos idealistines. Jų materializmas, daugeliu atvejų vulgarus, rėmėsi tuo, kad jie, aiškindami pasaulį, visur matė tiktai daiktą. Visa, kas tikra, yra kūniška. Tai, kas tikra, gali veikti arba patirti veiksmą, o tokią galią turi tik kūnai. Taip stoikai aiškina ne tik visas substancijas, įskaitant dievus ir žmogaus sielą, bet ir substancijų savybes, nes jos irgi gali veikti. Jie nuėjo taip toli, jog kūnais laikė netgi judesį ir būseną — stovėjimą, ėjimą, šokį[17]. Natūralu, kad tokiomis sąlygomis jie negalėjo pripažinti sielos nemirtingumo: ji miršta kartu su kūnu. Tik išminčių sielas Chrisipas paliko ligi pasaulio gaisro, nes jos, anot jo, virsta herojais[18]. Beje, šis pirmas[19] stoikų mėginimas pabrėžti, kad geri darbai po mirties yra atlyginami, artimesnis Euhemero racionalizmui, negu religijų pomirtiniam pasauliui.

Kita vertus, stoikai tą patį pasaulį su ne mažesniu pasisekimu visiškai sudvasina. Juk pasaulio raida, kuri yra nepaprastai tiksli ir dėsninga, suponuoja proto buvimą pačioje materijoje. Kosmoso judėjimas ir veiksmas visur ir visada yra prasmingas, o ta jėga, kuri viską protingai planuoja ir nukreipia, yra pačios gamtos prigimtis, numatymas. Taigi kosmosas pats yra dievybė ir protingoji prigimtis, o kartu dieviškos kūrybos produktas. Iš čia išplaukia stoikų pasaulėžiūros panteizmas: dievas yra visuose daiktuose, jis neatskiriamas nuo materijos. Šitaip vertinant materiją, vėlgi kitaip atrodo siela. Zenonas tvirtino, kad siela neturi nieko individualaus, nes ji tėra įkaitęs dvelkimas, tam tikram atvejui sukonkretinta gamta, kuri po mirties vėl susilieja su visa gamta. Persajas ir Chrisipas ėmė kalbėti apie individualų nemirtingumą (nors ir Euhemero pavyzdžiu), o vėlyvoji Stoja visiškai aiškiai skelbė laimingesnį sielos gyvenimą po mirties.

Panašiai atsitiko ir su dievais. Atrodytų, kad, nuosekliai laikydamiesi panteistinio apibendrinimo, stoikai turėjo atmesti tradicinius dievus, bet jie visiškai nesunkiai nusileido iš kosminių aukštumų į liaudies religijos formas. Gal būt, prie to juos pastūmėjo jų bendra orientacija į liaudies mases, kuriose

---

[17] Ten pat, VII, 137.
[18] Ten pat, VII, 151.
[19] Žr. *H.* und *M. Simon*, Die Alte Stoa und ihr Naturbegriff, S. 102.

tikėjimas senąja mitologija dar buvo labai paplitęs. Todėl Zenonas, pritaikęs alegorinio aiškinimo būdą, ypač plačiai naudotą Antisteno, paliko mitus savo filosofijoje. Persajas, Euhemero pavyzdžiu, dievus ir herojus laikė buvus žymiais žmonėmis, o Kleantas išdėstė teoriją, kad vieningas stoikų dievas gali pasireikšti daugeliu pavidalų. Chrisipas jau tvirtina, kad pasaulis esąs sukurtas dievams ir žmonėms[20]. Taip mitologiniai dievai susirado sau vietą stoikų filosofijoje, o jos kūrėjai Aristotelio silogizmais pagrindė jų egzistenciją. Zenonas aiškino: dievų garbinimas yra protingas dalykas; betgi būtų neprotinga garbinti esybes, kurios neegzistuoja; vadinasi, dievai egzistuoja[21]. Chrisipas įrodymą iškėlė ligi kosmoso platybių; jeigu yra kas nors, ko negali padaryti žmogus, tai yra ir toks, kas, pranokdamas žmogų, tai padaryti gali; betgi žmogus negalėjo sukurti to, kas visatoje yra; vadinasi, tas, kas tatai galėjo, stovi virš žmogaus; o kas kitas galėtų stovėti virš žmogaus, jei ne dievas; tad dievas egzistuoja[22]. Nesunku pastebėti, kad šie dievų buvimo įrodymai, kad ir kokie naivūs jie būtų, ligi šiol tebėra naudojami krikščionybės apologetų kaip klasikiniai.

Eidami dar toliau liaudies religijos keliu, stoikai galutinai susipainiojo savo teorijoje. Sakysime, Zenonas parašė specialų veikalą apie ženklus[23] ir visiškai tvirtai tikėjo pranašystės realumu, kurį buvo paneigę Platonas ir Aristotelis. Jam pranašystė buvo kaip dievų buvimo įrodymas, nes svarbiausias stoikų dievo bruožas — numatymas. Kadangi dievas viską numato, o po to niekas nuo jo numatymo negali nukrypti, nebetenka prasmės skirstyti žmogaus veiksmus į gerus ir blogus, nes viskas eina iš dievo. Nuosekliai galvojant, nebeturi prasmės nė pats išminčiaus idealas, nes jo kova prieš blogį kartu yra pasipriešinimas dievų numatymui.

Galima būtų nemažai kalbėti ir apie trečiąją stoikų mokslo dalį — logiką, nes jai stoicizmo kūrėjai skyrė ypač daug dėmesio. Užtenka prisiminti, kad beveik pusėje (311 iš 703) Chrisipo veikalų nagrinėjamos grynai logikos problemos. Tačiau stoikų logika nė kiek nepapildė Aristotelio logikos, daug kur jie net nesugebėjo pastarosios teisingai suprasti. Daugiausia jie domėjosi žodžių reikšmėmis. Tvirtindami, kad žodis gauna sa-

---

[20] Žr. *Cicero,* De natura deorum, II, 133, 154; De finibus bonorum et malorum, III, 19, 64.
[21] Žr. *Sextus Empiricus,* Adversus matematicos, IX, 133.
[22] Žr. *Cicero,* De natura deorum, III, 10, 25.
[23] Žr. *Diogenes Laertius,* De vitis et placitis philosophorum, VII, 4.

vo reikšmę iš prigimties, stoikai yra pateikę gausybę visiškai neįtikimų ir juokingų etimologijų. Kita vertus, jie labai daug padarė gramatikoje. Jiems priklauso vėliau prigijusi gramatinė terminologija, linksnių mokslas, fleksijos teorija. Juos galima laikyti sintaksės kūrėjais[24].

Po Chrisipo senoji Stoja, laikydamasi jo teiginių, ėmė kartotis. Todėl tiesioginiai jo pasekėjai — Zenonas ir Antipatras iš Tarso, Diogenas iš Seleukijos (Babilonija) — nepaliko gilesnių pėdsakų stoicizmo raidoje. Diogenas 155 m. p. m. e. su Atėnų delegacija buvo nuvykęs į Romą paskatinti ten susidomėjimo stoikų filosofija. Beje, čia dar iki Diogeno atvykimo buvo paruošta dirva, nes stoicizmas buvo patraukęs savo pusėn garsiąją Scipionų šeimą, kuri suvaidino (III—II a. p. m. e.) ne tik politinį, bet ir labai ryškų kultūrinį vaidmenį Romoje. Sakoma, kad stoicizmo šalininku yra buvęs net pats Hanibalo nugalėtojas Scipionas Afrikietis.

Galutinai stoicizmą Romoje įtvirtino Antipatro mokinys *Panaitijas* iš Rodo (apie 185—apie 110/109 m. p. m. e.), o po to jo mokinys *Poseidonijas* iš Apamėjos (apie 135—apie 51 m. p. m. e.). Abu jie ilgesnį laiką gyveno Romoje, abu čia turėjo draugų tarp įtakingų žmonių. Sakysime, Poseidonijo mokinys, klausęs jo paskaitų ne vien Romoje, bet ir Rodo saloje, kur ilgainiui Poseidonijas įsikūrė, buvo žymus Romos oratorius ir politinis veikėjas *Ciceronas* (106—43 m. p. m. e.). Žinoma, pastarasis nėra ir negali būti laikomas tikru stoikų pasekėju, nes, būdamas tipiškas eklektikas, labai smarkiai svyravo tarp stoicizmo ir Platono pasekėjų. Tačiau Poseidoniją jis labai gerbė ir vertino.

Kita vertus, pati vidurinioji Stoja, kurios žymiausi atstovai ir buvo Panaitijas su Poseidoniju, aiškiai linko prie Platono ir Aristotelio teiginių, daug kur jais pagrįsdama savo koncepciją. Panaitijas perėmė iš Aristotelio mintį apie pasaulio amžinumą ir visiškai nebemini kosminio gaisro, labai būdingo seniesiems stoikams. Valstybės klausimu jis atsiriboja nuo senosios Stojos revoliucingumo ir priima esamą santvarką, kaip išplaukiančią iš prigimties. Būdamas aristokratas, Panaitijas buvo abejingas ir žmonių lygybės koncepcijai, kurią skelbė Zenonas. Priešingai, luomus visuomenėje, panašiai kaip Platonas, jis laiko natūraliais. Kadangi Panaitijas savo ruožtu lai-

---

[24] Žr. *H.* und *M. Simon*, Die Alte Stoa und ihr Naturbegriff, S. 128; *А. Б. Ранович*, Историческая роль, с. 310.

kėsi Zenono ir Chrisipo nuomonės, jog išminčius turi dalyvauti valstybės reikaluose, naujasis stoikų mokslas tapo praktine politinio veikėjo pasaulėžiūra, kuri ypač imponavo Romos aristokratams, tuo labiau, kad jų papročių Panaitijas nevengė pagirti.

Ypač uoliai romėnus gyrė Poseidonijas, priešpastatydamas Rytų pasaulio ir Graikijos išgverimą Romos tvirtybei. Tiesa, Romoje jis skyrė idealią senovę, natūraliai įkūnijusią stoikų skelbiamą dorovę, teisingumą ir fizinę ištvermę, nuo dabarties, kurią jis matė, bendraudamas su romėnų aukštaisiais sluoksniais. Poseidonijas labai domėjosi istorijos ir geografijos problemomis, sukūrė nemaža veikalų iš tos srities. Pratęsdamas Polibijo (apie 200—118 m. p. m. e.) — graiko, rašiusio Romos istoriją,— darbus, Poseidonijas įtvirtino koncepciją apie nuolatinį papročių blogėjimą. Kartu su Polibiju jis aiškino, kad karalių valdžia iš pradžių buvusi tobula, bet vėliau išsigimė į tironiją, kurią nuvertė aristokratija, vėliau tapusi mažumos valdžia — oligarchija. Iš čia kilo demokratijos judėjimas, virtęs ochlokratija (minios savivale), iš kurios, progai pasitaikius, vėl atsiranda tironas, ir ciklas prasideda iš naujo.

Šią valstybės raidos koncepciją iš viduriniosios Stojos perėmė Ciceronas, kad, ja remdamasis, galėtų pagrįsti garsiąją savo teoriją apie luomų santarvę (concordia ordinum), išdėstytą veikale „Apie valstybę". Tvirtindamas, kad neapribota vieno luomo viešpatija valstybėje išsigimsta, jis propagavo tokią valdymo formą, kurioje visi luomai, neprarasdami savo socialinės padėties, dalyvautų valstybės reikaluose. Nors Ciceronas uoliai apeliavo į tariamą labai tobulą Romos valstybės praeitį, tačiau jo koncepcija tikrovės sąlygomis pasirodė esanti visiškai utopiška, o pats Ciceronas, ją begindamas, žuvo[25].

Bendraisiais filosofijos klausimais Poseidonijas sugrįžo prie pasaulinio gaisro idėjos. Kita vertus, remdamasis Platonu, jis pagilino stoikų polinkį skelbti sielos nemirtingumą. Be to, tiek Panaitijo, tiek Poseidonijo filosofijoje jaučiamas religinio misticizmo pagilėjimas, lyginant su senąja Stoja.

Jeigu vidurinioji Stoja tik suartėjo su Romos tikrove, tai vėlyvasis stoicizmas išvis yra romėniška pasaulėžiūra. Jo žymiausi atstovai buvo imperatoriaus Nerono mokytojas Sene-

[25] Plačiau žr. *С. Л. Утченко,* Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики (Из истории политических идей в I в. до н. э.), М., 1952, с. 109—129.

ka, arti Nerono rūmų aplinkos augęs graikas Epiktetas ir Romos imperatorius Markas Aurelijus.

Lucijus Anėjus Seneka (apie 4 m. p. m. e.—65 m. e. m.) buvo ispaniškos kilmės, bet visas jo gyvenimas susijęs su to meto pasaulio sostine — Roma. Visapusiškai labai išsimokslinęs, jaunystėje jis garsėjo iškalba, kūrė tragedijas, o į amžiaus pabaigą susitelkė prie filosofijos, kurios buvo mokęsis pas stoiką Atalą, pitagorietį Sotioną, eklektiką Fabianą Papirijų ir kiniką Demetriją. Jo gyvenimas kupinas kontrastų: publikos liaupsinamas ir didelę įtaką pasiekęs oratorius staiga imperatoriaus Klaudijaus buvo ištremtas į nykią Korsikos salą, bet, po aštuonerių metų atšauktas, gavo auklėti būsimąjį imperatorių Neroną; Klaudijui mirus, kol Neronas paaugo, auklėtojas buvo faktinis Romos imperijos valdytojas, bet netrukus pasitraukė į privatų gyvenimą, o vėliau, Neronui patarus,— nusižudė.

Jo filosofiniai traktatai buvo skirti Neronui pamokyti arba turėjo pateisinti kuo nors patį filosofą, o laiškai Lucilijui buvo savotiška jo filosofinė autobiografija.

Epiktetas (apie 50—apie 138 m. e. m.) buvo gimęs Frigijoje, Hieropolio mieste, bet augo ir mokėsi Romoje, į kurią jis pateko kaip vergas. Čia iš pradžių priklausė vienam iš labai įtakingų Nerono svitos narių, jo sekretoriui Epafroditui, vėliau kažkieno buvo išlaisvintas ir atsidėjo filosofijai, kurios dar tebevergaudamas laisvalaikiu klausė pas romėnų stoiką Musonijų Rufą. Nespėjęs įsitvirtinti, 94 m. jis buvo imperatoriaus Domiciano kartu su kitais filosofais ištremtas iš Romos. Nikopolyje (dabartinė Albanija) Epiktetas įkūrė filosofinę mokyklą, kuri greitai išgarsėjo ir suburdavo daug mokinių. Kai kurie šaltiniai sako, kad Epiktetas, kviečiamas jį labai vertinusio Hadriano, atsisakė grįžti į „nuodėmių miestą" Romą, bet žymiai patikimesnis atrodo variantas, teigiantis, kad jis dar prie Trajano grįžo, nes jo klausytojais buvo nemaža labai įtakingų Romos žmonių. Ypač juo žavėjosi ir smulkiai konspektavo jo paskaitas senatorius Flavijus Arianas, iš kurio dabar ir yra žinomas Epikteto mokslas, nes pats filosofas sąmoningai jokių veikalų nerašė. Išliko tik keletas „Epikteto pašnekesių" knygų ir „Epikteto vadovėlis".

Apie patį Epiktetą žinoma tik tiek, kad gyveno labai skurdžiai ir buvo šlubas. Neatsitiktinai aukščiausias jo idealas buvo senasis Diogenas.

Markas Aurelijus[26] (121—180 m. e. m.) — vienas žymiausių Antoninų dinastijos imperatorių — buvo anksti įsūnytas būsimojo imperatoriaus Antonino Pijaus ir brendo karališkoje aplinkoje, bet nuo 12 metų, sakoma, ėmė dėvėti kinikų ir stoikų mėgstamą šiurkštų drabužį. Jo mokytojai buvo žymus oratorius Kornelijus Frontonas ir stoikas Julijus Rustikas. Pastarasis supažindino Marką Aurelijų su Epikteto filosofija, kuri jam padarė didelį įspūdį.

Marko Aurelijaus valdymo laikas (161—180 m. e. m.) Romai buvo sudėtingas ir sunkus: persekiojo nuolatiniai karai, keletą kartų kariuomenę ir šalį nusiaubė maras. Karuose jis, nors ir nebuvo karių mėgstamas, turėjo nemaža sėkmingų pergalių, bet jų įtvirtinti negalėjo, nes pats mirė nuo maro epidemijos. Po jo mirties buvo rasti ir paskelbti užrašai „Pačiam sau", kurie jį išgarsino kaip žymiausią vėlyvojo stoicizmo atstovą.

Jeigu senieji ir vidurinieji stoikai mums tėra žinomi iš atpasakojimų, kurie neretai yra prieštaringi ir nelabai patikimi, nes juos atpasakoję autoriai gyveno keliais šimtmečiais vėliau, tai vėlyvoji Stoja gali būti studijuojama tiesiog iš originalų arba iš tokių šaltinių, kurie nekelia jokių abejonių.

Glaustai sakant, būtina pabrėžti, kad vėlyvasis stoicizmas — grynai etinė teorija. Seneka neigė žinių apie konkrečius daiktus reikalingumą išminčiaus sielos apvalymui, tačiau jis dar mėgo samprotauti apie visatos dėsningumus, ieškodamas juose išminčiaus sielos prigimties. Epiktetas jau atmeta bet kokį gamtos mokslą, nes žmogui ir jo laimei nesą svarbu, ar pasaulis susideda iš atomų, iš ugnies arba iš vandens, ypač kai žmogus išvis vargu ar gali pažinti visatos sandarą[27]. Dar labiau nuo objektyvių mokslo problemų nutolo ir į subjektyvų vidaus pasaulį užsidarė Markas Aurelijus.

Beje, nors stoikų filosofija vėlyvuoju laikotarpiu susiaurėjo ligi etikos, bet dėl to ji netapo vieningu ir logiškai užbaigtu mokslu. Priešingai, tai bendri apmąstymai, kuriuose pastebimas gana ryškus dvilypumas, ypač lyginant šių filosofų teoriją ir praktiką. Dabar nebėra nė minties apie geriausią politinę santvarką, kurios reikėtų siekti, o tik kalbama apie idealų valdovą, kurio bruožai iš pradžių buvo paskatinti senosios

---

[26] Pilnas jo vardas *Markas Elijus Aurelijus Veras Cezaris.*

[27] Žr. *Е. М. Штаерман*, Эпиктет и его место в римском стоицизме.— «Вестник древней истории», 1975, № 2, с. 204.

aristokratijos svajonių, bet vėliau net ir šis opozicijos momentas išnyksta. Tačiau kartu vėlyvajame stoicizme jaučiama vis gilėjanti nepasitenkinimo esama tikrove tendencija. Tasai nepasitenkinimas yra individualistinis, o ne socialinis. Be to, individualizmas nuo Senekos ligi Marko Aurelijaus vis gilėja, tačiau tie patys, kurie kvietė užsidaryti savyje ir kalbėjo tik apie savęs tobulinimą, buvo valstybės veikėjai ir valdovai. Netgi buvęs vergas Epiktetas nevengė draugystės su aukštais ir įtakingais asmenimis. Daug patetiškų žodžių senoji Stoja pasakė apie vergų lygybę su vergvaldžiais, bet šios pažangios idėjos ne į vergų revoliuciją šaukė, o į susitaikymą, kad vergvaldžiai nepykdytų vergų (Seneka), o vergai, įsitikinę savo dvasine lygybe su engėjais, nekeltų balso prieš skriaudas (Epiktetas). Panašiai buvo kalbama apie romėnų ir barbarų lygybę, bet tai nekliudė Markui Aurelijui pasižymėti karuose su kvadais, markomanais ir sarmatais.

Kita vertus, jeigu visiškai atsiribotume nuo pagrindinio prieštaravimo tarp stoikų teorijos ir praktikos, tarp to, ką jie skelbė, ir to, ką patys veikė[28], jeigu žiūrėtume į jų filosofiją tik idėjų turinio atžvilgiu, tąsyk irgi matytume tam tikrą dvilypumą. Seneka, o po 100 metų Markas Aurelijus skelbė begalinį pesimizmą. Seneka — mirties filosofas, mokęs, kaip be baimės ją sutikti, bet ne mažiau ir Markas Aurelijus ieškojo mirtyje išsivadavimo iš tikrovės, iš realybės. Tik Senekai mirtis dar buvo pasyvi išminčiaus kova už savo tiesą, o Markui Aurelijui — paprastas bėgimas iš gyvenimo, kurio žmogus negali pakeisti, nes jis su visomis blogybėmis yra dievo sutvertas. Tokio pesimizmo neturi Epiktetas, kuris, buvęs vergas ir vėlesniu gyvenimo būdu nedaug tenutolęs nuo varguomenės, stoicizmo teiginius formulavo daugiau iš engiamųjų pozicijų, negu iš engėjų. Jo aukščiausias tikslas — laisvė. Tiesa, toji laisvė tėra išminčiaus įsitikinimas savo pranašumu prieš engėjus, atsisakymas nuo visko, kas kūniška ir žemiška, priskyrimas savęs prie dievo vaikų. Paskyręs save dievui, žmogus tampa laisvas, nes jis dievo valią priima kaip savo valią. Todėl Epiktetas visiškai neaukština savižudybės, kaip Seneka, neaukština ir pačios mirties, nors jos ir nebijo: dievas (Dzeusas) atsiunčia žmogų ir pasišaukia ne tada, kai žmogui to reikia, o kai reikia visatai. Nėra Epikteto filosofijoje ir kraštuti-

---

[28] Seneka atvirai teigė, kad filosofai kalba ne apie tai, kaip jie gyvena, o kaip reikia gyventi. (*Seneca*, De vita beata, 18, 1; 21, 2.)

nio individualizmo. Priešingai, jis kritikuoja Epikūrą, kuris neigė natūralų žmonių bendravimą, ir įrodinėjo, kad epikūriečiai negalėtų gyventi visuomenėje, nes jie nevykdytų jokių pareigų. O filosofijos uždavinys — mokyti žmones tarnauti dievams ir savo piliečiams. Kiekvienas privalo būti geras pilietis, sūnus, tėvas, draugas. Aišku, kad tai tas pats stoicizmas, bet ne visiškai toks, kokį skelbė, sakysime, Seneka.

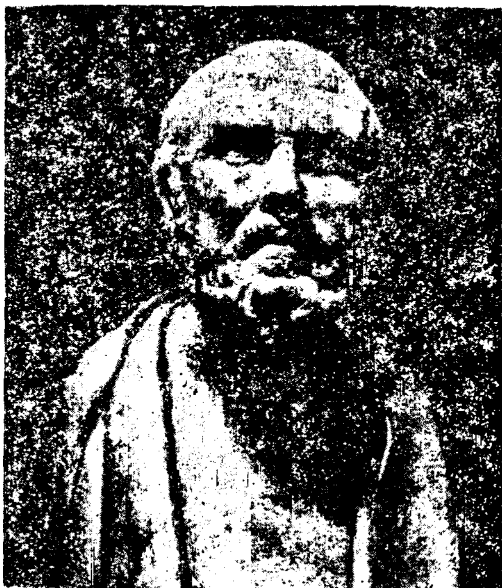
Baigiant galima pridurti, kad tuo metu buvo dar ir trečias stoicizmo variantas, kuris supaprastinta ir tiesiog suvulgarinta forma plito žemiausiuose Romos imperijos sluoksniuose. Vėlyvasis stoicizmas, būdamas labai artimas religijai, telkė savo pasekėjus tarytum į tam tikrą sektą[29]. Neatsitiktinai jis padarė didelę įtaką krikščionybei, kurios etinėje koncepcijoje visiškai nesunku atpažinti ir Senekos, ir Epikteto, ir Marko Aurelijaus teiginius. Stoikų monoteizmas, ugnies pavidalu pasirodanti šventoji dvasia, pasaulinė jų bendruomenė, žmonių lygybės idėja, šaukimas pasitraukti nuo politikos į dvasinio tobulėjimo vienatvę betarpiškai įėjo į krikščionybės pagrindus. Todėl visiškai pagrįstai F. Engelsas Seneką pavadino krikščionybės dėde[30]. Simboliškai jo asmenyje mes galime suponuoti visą vėlyvąjį stoicizmą.

Henrikas Zabulis

---

[29] Žr. *Р. Ю. Виппер*, Рим и раннее христианство, М., 1954, с. 46.
[30] Žr. *K. Marksas, F. Engelsas*, Apie religiją, p. 163.

CHRISIPAS
(apie 280-208 205 m. p. m. e.)

Chrisipas iš Solų — trečiasis (po Zenono iš Kitijo ir Kleanto iš Aso) stoikų mokyklos vadovas, stoikų filosofijos sistemintojas. Antikos autorių liudijimu, Chrisipas parašęs 703 knygas, kurios skirstomos į logikos, etikos ir fizikos traktatus. Daugiausia jų (311) skirta logikai. Mūsų laikus pasiekė tik fragmentai, išlikę kai kurių antikos autorių (daugiausia Diogeno iš Laertės) raštuose.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, VII, 85—88. Stoikai tvirtina, kad pirmasis gyvos būtybės siekimas yra išsaugoti save pačią; tą siekimą jau iš pat pradžių jai suteikia prigimtis, kaip sako Chri-

sipas pirmoje veikalo „Apie tikslus" knygoje: kiekvienai gyvai būtybei svarbiausias dalykas esą išsaugoti savo sandarą — save pačią — ir ją įsisąmoninti. Juk negalimas dalykas, kad gyva būtybė būtų sau svetima; kai tik ji pradeda egzistuoti, jau negali būti nei sau svetima, nei ne sava. Todėl nieko kito nelieka, kaip tik sakyti, jog prigimtis gyvą būtybę sukūrė tokią, kad ji būtų sau pačiai sava. Todėl jinai stumia nuo savęs tai, kas kenkia, ir siekia to, kas naudinga. Kai kurie teigia, kad svarbiausias gyvų būtybių siekimas esąs malonumas. Stoikai tokį tvirtinimą laiko klaidingu. Jie sako, kad malonumas yra antraeilis dalykas (jei jis iš viso yra), kai prigimtis, pati savęs ieškodama, surado tai, kas atitinka jos sandarą. Vadinasi, gyvūnai džiūgauja, o augalai žydi. Stoikai teigia, kad prigimtis nesukūrė esminio skirtumo tarp gyvūnų ir augalų, nes, išskyrus gyvūnams duotą instinktą ir pojūčius (kuriais jie pažįsta aplinką), vienodai tvarko ir gyvūnus, ir augalus. Ir mumyse yra augalams būdingų procesų. Kadangi gyvūnai gavo priedą — instinktą, kuriuo jie siekia to, kas jiems yra reikalinga, tai savo prigimtimi jie yra labiau išsivystę už augalus. O kadangi protingos būtybės gavo tobulesnį priedą — protą, tai jos turi gyventi pagal tą protą, kitaip sakant, pagal prigimtį, nes tas protas yra instinkto tvarkytojas.

Dėl to Zenonas savo veikale „Apie žmogaus prigimtį" pirmasis rašė, kad gyvenimo tikslas yra gyventi pagal prigimtį, vadinasi, gyventi, rūpinantis dorybe, nes prigimtis mus veda prie dorybės. Panašiai kalba ir Kleantas veikale „Apie malonumą", ir Poseidonijas bei Hekatonas veikaluose „Apie tikslus". O gyventi dorybingai — reiškia gyventi, remiantis patyrimu įsigytu reiškinių pažinimu, o tie reiškiniai vyksta gamtoje — taip sako Chrisipas veikalo „Apie tikslus" pirmoje knygoje, nes mūsų prigimtys yra visatos prigimties dalelės. Todėl mūsų tikslas yra gyventi pagal prigimtį, tai yra gyventi pagal savo paties prigimtį ir pagal visatos prigimtį — nedarant nieko, ką paprastai draudžia visatos protas, nes visatos protas yra viską persunkiąs aukščiausias protas — tas pats, kurį turi Dzeusas, kuris valdo visa tai, kas egzistuoja.

Laimingo žmogaus dorybė ir laimingas gyvenimas reiškia, kad kiekvienas veiksmas bus vykdomas, kiekvieno žmogaus viduje esančiai dievybei susiderinant su visatos tvarkytojo valia. Diogenas aiškiai sako, kad tikslas yra teisingas vadovavimasis protu, pasirenkant dalykus, kurie atitinka prigimtį. O Ar-

chidamas tvirtina, jog tikslas yra gyventi, vykdant visas pareigas. Prigimtimi, pagal kurią reikia gyventi, Chrisipas laiko ir bendrąją prigimtį, ir paskiro žmogaus prigimtį, o Kleantas — tik bendrąją prigimtį, kuriai reikia paklusti, bet ne paskirų individų prigimtį.

Ten pat, VII, 120—124. Stoikai pripažįsta, kad antroje vietoje po dievų reikia gerbti tėvus, brolius ir seseris. Jie tvirtina, jog ir tėvų meilė vaikams atitinka prigimtį ir kad blogi žmonės jos neturi. Visus nusikaltimus (didelius ir mažus nukrypimus nuo normos) jie laiko lygiais, kaip teigia Chrisipas ketvirtoje „Moralinių klausimų" knygoje, taip pat Persajas ir Zenonas. Juk jeigu viena tiesa nėra didesnė už kitą tiesą ir vienas melas nėra didesnis už kitą melą, tai ir viena apgaulė nepranoksta kitos apgaulės, ir vienas nusikaltimas — kito. Mat, ir tas, kuris yra nuo Kanobo už 100 stadijų, ir tas, kuris tėra už vieno stadijo, abu lygiai nėra Kanobe. Panašiai ir tas, kuris daugiau nusideda, ir tas, kuris mažiau, abu lygiai yra nutolę nuo teisingo elgesio. Bet Heraklidas tarsietis, Antipatro tarsiečio mokinys, ir Atėnodoras teigia, kad nusikaltimai nėra lygūs.

Taip pat stoikai teigia, kad išminčius dalyvauja politiniame gyvenime, jei tik kas nors netrukdo,— taip sako Chrisipas pirmoje veikalo „Apie gyvenimus" knygoje. Mat, išminčius stengsis piliečius sulaikyti nuo blogio ir skatins siekti dorybės. Kaip teigia Zenonas „Valstybėje", išminčius taip pat ves žmoną ir turės vaikų. Be to, išminčius nesiskubins pareikšti savo nuomonės, tai yra jis nepritars jokiam melui. Jis palaikys kinikus, kadangi jų mokslas, kaip sako Apolodoras „Etikoje", yra trumpiausias kelias į dorybę. Tam tikromis aplinkybėmis išminčius valgys net žmogieną. Vis dėlto išminčius laisvas, o blogi žmonės — vergai, nes laisvė — tai galimybė pačiam tvarkyti savo veiksmus, o vergija — neturėti tos galimybės. Esanti kita vergijos rūšis — pavaldumas, ir trečioji rūšis, kai žmogus yra kartu pavaldus ir kieno nors nuosavybė. Išminčiai esą ne tik laisvi, bet ir karaliai, nes karaliai, kaip ir išminčiai, prieš nieką neatsako už savo veiksmus,— taip teigia Chrisipas veikale „Kaip Zenonas vartojo žodžius jų tiesiogine prasme". Mat, valdovai turi žinoti, kas yra gera ir kas bloga,— nė vienas blogas žmogus to nežinąs. Panašiai esą ir su tais, kurie užima valdžios vietas, teisėjauja arba yra oratoriai,— tik išminčiai gali tomis profesijomis užsiimti, blogieji — jokiu būdu negali. Tik išminčiai nedaro nusikaltimų, nes

negali klysti. Tik jie nedaro skriaudų, nes jie neskriaudžia nei kitų, nei savęs. Jie nėra gailestingi ir niekam neatleidžia kaltės, nes jie niekam nedovanoja įstatymo paskirtų bausmių. Mat, nė viena siela, kuri bausmę laiko reikalingu ir geru dalyku, negali nei nuolaidžiauti, nei gailėtis, nei pro pirštus į visa tai žiūrėti. Vis tik tokių žmonių jie nelaiko perdaug griežtais. Be to, išminčius nesistebi tais dalykais, kurie atrodo stebuklingi, pavyzdžiui, Charono urvais, jūros potvyniais ir atoslūgiais, karštais šaltiniais, ugnies išsiveržimais. Bet išminčius negyvena visai vienišas, nes jis iš prigimties yra visuomeniškas ir veiklus. Jis užsiims mankšta, kad kūnas pasidarytų ištvermingesnis. Poseidonijas pirmoje veikalo „Apie pareigas" knygoje ir Hekatonas tryliktoje veikalo „Apie paradoksus" knygoje rašo, kad išminčius melsis, prašydamas dievų to, kas gera. Stoikai taip pat teigia, kad draugauja tik dorieji, nes jie yra tarp savęs panašūs. Pačią draugystę jie laiko visų gyvenimui reikalingų dalykų apvainikavimu, o draugai jiems atstoja juos pačius. Dėl to jie teigia, kad draugą reikia pasirinkti tik pagal save, ir laiko geru dalyku turėti daug draugų. Blogų žmonių tarpe nesą draugystės. Su blogais žmonėmis nereikia ginčytis. Visi kvailiai šėlsta, nes jie nėra protingi ir viską daro panašiai kaip šėlstantys bepročiai.

Versta iš *Diogenis Laertii*, De vitis, dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri X, Amsterdami, 1698, p. 416—419, 440—444. Vertė *J. Dumčius.*

PANAITIJAS
(apie 185-apie 110/109 m. p. m. e.)

Panaitijas iš Rodo — vadinamosios „viduriniosios Stojos" atstovas, Cicerono mokytojas, mėginęs reformuoti stoicizmą, sušvelnindamas jo ankstyvąjį rigorizmą. Reikšmingiausiu Panaitijo traktatu laikomas „Apie pareigas". Be to, antikos autoriai Panaitijui priskiria dar tokius traktatus: „Apie įvairias filosofijos kryptis", „Apie dvasios nuteikimą", „Apie atsargumą", „Apie pranašystes", „Valstybė" ir kt. Iš jų išliko tik fragmentai bei liudijimai antikos autorių, visų pirma Panaitijo mokinio Cicerono, raštuose.

[LIUDIJIMAI]

Diogenas iš Laertės, VII, 128. Panaitijas ir Poseidonijas teigė, kad laimei dorybės neužtenka: reikią dar ir sveikatos, stiprumo, turtų.

Ciceronas, II akademiniai svarstymai, 33, 107. Pirmiausia jūs teigiate, jog yra negalimas daiktas, kad kas nors nebūtų ko nors laikęs tiesa. O vis dėlto tokia galimybė yra akivaizdi, kadangi Panaitijas, mano nuomone, beveik žymiausias iš visų stoikų, sakosi abejojąs tais dalykais, kuriuos visi kiti stoikai, išskyrus jį patį, laiko tikriausiais, būtent haruspikų atsakymus, būrimus iš paukščių, orakulus, sapnus ir pranašavimus, ir visa tai atsisako pripažinti. Jeigu jis gali taip elgtis su tais dalykais, kuriuos jo mokytojai laiko tikrais, tai kodėl šis išminčius negalėtų taip elgtis ir su kitais dalykais?

Ciceronas, „Apie aukščiausią gėrį ir blogį", IV, 28, 78—79. Kas gali būti labiau prieštaraujančio, kaip teigti, kad tik tai yra gera, kas kilnu, ir tuo pat metu tvirtinti, kad siekimas gyvenimui reikalingų dalykų kilo iš prigimties? Todėl, norėdami išsaugoti tai, kas atitinka pirmąjį teiginį, jie patenka į Aristono klaidas; o, jų vengdami, faktiškai gina tą pat, ką ir peripatetikai, nors įsikibę laikosi pavadinimų. Neleisdami niekam tų pavadinimų išplėšti iš nustatytos eilės, jie pasidaro perdaug šiurkštūs, aštrūs ir perdaug kieti tiek savo kalbomis, tiek elge-

siu. Vengdamas to jų šiurkštumo ir atšiaurumo, Panaitijas nepritardavo nei griežtoms nuomonėms, nei aštriems pasisakymams; pirmųjų atžvilgiu jis buvo švelnesnis, o antrųjų — aiškesnis ir, kaip rodo jo raštai, visuomet cituodavo Platoną, Aristotelį, Ksenokratą, Dikajarchą ir Teofrastą.

Ciceronas, „Tuskulano disputai", I, 32, 79. Taigi, ar mes turėtume tikėti Panaitiju, kuris nesutinka su savo Platonu? Mat, visais atvejais jį vadindamas dievišku, išmintingiausiu, švenčiausiu, filosofų Homeru, atmeta vien tik jo nuomonę apie sielų nemirtingumą. Jis nori įrodyti, kad visa, kas gimsta, žūna, bet to niekas neneigia. Juk sielos gimstančios — tai patvirtina ne tik išorinis, bet ir dvasinis vaikų panašumas į tėvus. Jis pateikia ir kitą argumentą: nesą nieko tokio, kas jaustų skausmą ir tuo pačiu metu nebūtų ligonis, o tapdamas ligoniu ir žūstąs. Kadangi sielos kenčiančios skausmą, tai jos ir žūsiančios.

Ciceronas, „Apie aukščiausią gėrį ir blogį", IV, 9, 23. Taigi Panaitijas, žmogus labai doras ir rimtas, tikrai vertas Scipiono ir Lelijaus draugystės; rašydamas Kvintui Tuberonui apie tai, kaip reikia iškęsti skausmą, niekur neužsimena, kad skausmas yra blogis, o tai būtų buvęs jo pagrindinis teigimas, jei tik jį būtų galėjęs įrodyti; vietoj to jis dėsto, kas yra skausmas ir koks jis yra; kiek jame glūdi nemalonumų; pagaliau, kaip jį reikia iškęsti. Kadangi jis buvo stoikas, tai, man atrodo, kad jis pasmerkė tą svaidymąsi tuščiais žodžiais.

Ciceronas, „Apie pareigas", III, 3, 12. Jeigu Panaitijas mokytų, jog dorybę reikia praktikuoti dėl to, kad ji duoda naudos,— kaip moko tie, kurie visus siektinus dalykus matuoja arba malonumu, arba skausmo nebuvimu,— tai jis galėtų tvirtinti, jog naudingumas kartais prieštarauja kilnumui. Bet kadangi jis gėriu laiko tik tai, kas kilnu, ir teigia, kad tie dalykai, kurie prieštarauja kilnumui, nors ir atrodytų daugiau ar mažiau naudingi, vis tik nepadarytų gyvenimo laimingesnio, jeigu juos įsigytume, ir jo nepablogintų, jei jų netektume, tai, kaip atrodo, jam nebūtų reikėję veikale svarstyti to, kas atrodo naudinga, lyginant su tuo, kas iš tikro kilnu.

Ciceronas, „Apie dievų prigimtį", II, 46, 118. Iš to mūsų srovės filosofai daro išvadą,— ja, kaip sakoma, abejoja Panaitijas,— kad galų gale visas pasaulis sudegs, kadangi išsieikvos drėgmė, nei žemė negalės maitintis, nei oras kilti iš vandens, kuris jau bus pasibaigęs. Todėl nieko daugiau neliks,

kaip tik ugnis, iš kurios, kaipo gyvos ir dieviškos būtybės, vėl atsinaujins pasaulis ir bus atstatyta visa jo sąranga ir grožis.

Ciceronas, „Apie pranašavimą", I, 3, 6. Bet Panaitijas, žymiausias stoikų atstovas, Poseidonijo mokytojas ir Antipatro mokinys, atsimetė nuo savo mokyklos, tačiau nedrįso paneigti pranašavimų, o tik sakėsi abejojąs jais. Jeigu jam, stoikui, prieš visų kitų stoikų valią buvo leidžiama taip daryti tam tikru atveju, tai argi mums stoikai to neleis daryti kitais atvejais? Ypač, kad tai, kas Panaitijui buvo neaišku, kitiems tos sektos nariams atrodė aiškiau už saulės šviesą. Bet šitas labai žymus filosofas savo nuomone ir liudijimu patvirtino Akademijos garbę.

Ten pat, II, 47, 97. Ar nematai, kad aš kalbu ne taip, kaip Karneadas, o kaip žymiausias stoikas Panaitijas? Ir vėl aš tavęs paklausiu: Ar visi, kurie žuvo Kanų mūšyje, buvo gimę po ta pačia žvaigžde? Juk jų visų galas buvo vienodas. O ką pasakysi apie tuos, kurie pasižymėjo ypatingais gabumais ir talentais? Ar ir jie visi gimė po ta pačia žvaigžde? Juk kiekvieną akimirką gimsta nesuskaitoma daugybė žmonių, o vis tik nė vienas iš jų neprilygsta Homerui.

Ciceronas, „Apie pareigas", I, 3, 3. Yra ir kitoks pareigų suskirstymas, nes vienos pareigos vadinamos paprastomis, o kitos — tobulomis. Tobula pareiga, mano manymu, reikėtų vadinti tą, kuri remiasi teisingumu,— ją graikai vadina katorthoma, o paprastąją — kathekon. Jie tas pareigas apibrėžia taip: tobula pareiga ta, kuri teisinga, o paprasta esanti ta, kurios vykdymo priežastį galima pagrįsti įtikinamais argumentais. Taigi, Panaitijo nuomone, ruošiantis daryti sprendimą, atsižvelgiama į tris dalykus: pirmiausia žiūrima, ar tai, kas svarstoma, yra kilnus darbas, ar gėdingas — besvarstant mūsų protas dažnai svyruoja tarp priešingų nuomonių. Toliau, tiriama arba svarstoma, ar tai, ką mes ketiname nutarti, padės ar nepadės gyvenimo patogumams ir malonumams, ištekliams ir turtams įsigyti, įtakingumui ir garbei didinti,— visa tai galėtų būti naudinga ir mums patiems, ir mūsų artimiesiems. Visi tokie svarstymai sukasi apie naudą. Trečiasis svarstymo būdas būna tada, kai tai, kas atrodo naudinga, kaip atrodo, susikerta su tuo, kas kilnu. Mat, kai nauda traukia į savo, o kilnumas — į savo pusę, mūsų dvasią vargina priešingumai, ir ji užsikrauna dvigubą mąstymo naštą.

Gelijus, „Atiškos naktys", XII, 5, 10—11. Tuos dalykus (skausmą, kentėjimus) išminčius gali pakęsti ir iškęsti, bet negali jų nepajusti. Todėl skausmo nejutimo (graikiškai analgesis) ir nesijaudinimo (graikiškai apatheia) ne tik aš nepripažįstu ir atmetu, kalba Tauras, bet ir kai kurie protingi žmonės iš pačių stoikų tarpo, kaip, pavyzdžiui, labai rimtas ir mokytas vyras Panaitijas.

Tai kodėl filosofas stoikas yra priverstas dejuoti? Juk stoikai teigia, kad jo niekas nieko negali priversti! Iš tikrųjų išminčiaus nieko negalima priversti, kada viskas priklauso nuo jo paties proto. Bet, kada veikia prigimtis, tada jo protas, kurį mums davė prigimtis, yra priverstas paklusti. Todėl, jei nori, paklausk, kodėl žmogus prieš savo valią užsimerkia, jei kas staiga jam kyšteli ranką prie akių, kodėl, sužaibavus danguje, prieš savo norą jis nusuka į šalį galvą ir akis, kodėl išsigąsta, smarkiai sugriaudus perkūnui, kodėl jį purto čiaudulys, kodėl, saulei kepinant, prakaituoja, o iš šalčio stirsta jo sąnariai? Šiuos ir daug kitų panašių dalykų valdo ne valia, ne mąstymas, ne protas, o nulemia nepakeičiama prigimties būtinybė.

Versta iš *Diogenis Laertii,* De vitis dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri X, Amsterdami, 1698, p. 445—446; *M. T. Ciceronis* Opera, vol. X, Biponti, 1781, p. 113, 303, 178; vol. XII, p. 166; vol. XI, p. 107, 177, 281, 7—8; *Ciceron,* Tusculanes, Paris, 1931, p. 49; *A. Gellii,* Noctium Atticarum libri XX, Lipsiae, 1903, p. 39—40. Vertė *J. Dumčius.*

POSEIDONIJAS
(apie 135-apie 51 m. p. m. e.)

Poseidonijas iš Apamėjos — „viduriniosios Stojos" atstovas, parašęs daugybę traktatų įvairių mokslų klausimais. Jam priskiriama „Fizika" (15 knygų), „Meteorologija" (17 knygų), „Istorija" (49 knygos), „Geografija" bei traktatai „Apie visatą" (2 knygos), „Apie tikslus", „Apie kriterijus", „Apie pareigas", „Apie dangaus reiškinius", „Apie dievus", „Apie lemtį", „Apie aistras", „Apie dorybes" ir kt. Tačiau iš gausių jo raštų išliko tik antikos autorių paliudyti fragmentai.

[LIUDIJIMAI]

Seneka, „Laiškai Lucilijui", 87, 31—32. Poseidonijas, mano manymu, teisingiau galvoja. Jis sako, jog turtai yra nelaimių priežastis ne dėl to, kad jie patys darytų ką nors bloga, bet

dėl to, kad jie paskatina daryti bloga. Mat, vienos priežastys būna veiklios — jos būtinai užtraukia tuojau pat nelaimę, o kitos — skatinančios. Turtuose glūdi kaip tik ši skatinanti priežastis: turtai verčia pasikelti į puikybę, gimdo išdidumą, sukelia neapykantą ir taip aptemdo protą, jog turtų garbė mus džiugina net tada, kai žinome, kad ji mums pakenks. Visi geri dalykai pasižymi tuo, kad jie yra laisvi nuo bet kokios kaltės: jie yra švarūs, negadina sielos, nesukelia joje nerimo. Tiesa, jie pakelia sielą aukštyn, ją praplečia, bet nesukelia pasipūtimo. Gėris įdiegia pasitikėjimą savimi, o turtai sukursto įžūlumą. Gėris suteikia sielai ramybę, o turtai kelia į puikybę. O puikybė yra ne kas kita, kaip iškreipta didybės forma.

Ten pat, 87, 35. Poseidonijas sako, kad reikia samprotauti šitaip: „Kas nesuteikia sielai nei didybės, nei pasitikėjimo savimi, nei ramybės, nėra gėris. Turtai, gera sveikata ir kiti panašūs dalykai to nesuteikia. Todėl jie nėra gėris". Šį samprotavimą jis sustiprina dar štai kaip: „Kas sielai nesuteikia nei didybės, nei pasitikėjimo savimi, nei ramybės, o, priešingai, sukelia pasipūtimą, išdidumą ir įžūlumą, yra blogis. Turtai mus veda kaip tik ta kryptimi. Todėl jie nėra gėris".

Ten pat, 95, 65—66. Poseidonijas laiko reikalingu dalyku ne tik pamokymą (niekas juk mums nedraudžia vartoti šio žodžio), bet taip pat įtikinėjimą, raminimą ir paraginimą. Prie jų dar prideda priežasčių išsiaiškinimą — etiologiją... Jis sako, jog bus naudingas ir kiekvienas dorybės aprašymas — jį Poseidonijas vadina etologija, o kai kurie — charakteristika, kuri nurodo kiekvienos dorybės ir ydos ypatybes bei požymius, pagal kuriuos mes skiriame vieną nuo kito tarp savęs panašius daiktus. Toks aprašymas turi tokią pačią reikšmę, kaip ir pamokymas. Mat, tas, kuris moko, sako: „Jei nori būti susivaldąs, daryk tą ir tą", o tas, kuris aprašo, sako: „Susivaldąs yra tas, kuris viena daro, o nuo kito atsisako". Klausi, koks čia skirtumas?— Vienas duoda dorybės taisykles, o kitas — pavyzdį.

Ten pat, 113, 28—29. Šitoje vietoje noriu tau pacituoti mūsų Poseidonijo nuomonę: nemanyk, jog kada nors galėsi būti saugus, naudodamasis fortūnos ginklais. Kovok savo ginklais! Fortūna nesiginkluoja pati prieš save. Todėl žmonės, apsiginklavę kovoti su priešais, yra beginkliai prieš fortūną. Aleksandras iš tikrųjų nuteriojo ir išblaškė persus, hirkanus, indus ir visas kitas tautas, gyvenančias Rytuose iki pat Indijos van-

denyno, o pats, vieną draugą nužudęs, o kito netekęs, tūnojo tamsoje, vieną kartą grauždamasis dėl padaryto nusikaltimo, o kitą kartą — liūdėdamas ir gedėdamas, ir, nors jis nugalėjo tiek karalių ir tautų, palūžo nuo pykčio ir liūdesio! Mat, jis labiau rūpinosi viską užkariauti, negu įveikti savo aistras.

Ten pat, 92, 10. Pirmoji tikroji žmogaus dalis yra pati dorybė. Su ja yra susijungęs nepatvarus ir silpnas kūnas, kuris, kaip sako Poseidonijas, tinka tik maistui priimti. Taigi toji dieviškoji dorybė užsibaigia kažkuo nepastoviu, mat, prie aukštųjų garbingų ir tikrai dangiškų jos dalių yra prisijungęs tingus ir nepaslankus gyvulys. Nors pati toji anksčiau minėtoji ramybė sielai nieko gero neduoda, vis tik ji pašalina kliūtis. O malonumai patys savaime ardo ir silpnina bet kokią stiprybę. Ar galėsite rasti kitą tokį junginį, sudėtą iš dar labiau priešingų dalių, kur prie veikliausio dalyko būtų prikergtas nepaslankiausias, prie rimčiausio — nerimtas, prie nekalčiausio — ištvirkęs net iki kraujomaišos?

Ciceronas, „Apie dievų prigimtį", II, 34, 88. Jei kas nugabentų į Skitiją ar Britaniją rutulį, kurį neseniai sukūrė mūsų Poseidonijas,— rutulį, kurio paskiri apsisukimai mums rodo saulės, mėnulio ir penkių planetų judėjimą, vykstantį kasdien ir kasnakt danguje, kas gi iš tų barbarų abejotų, kad tai yra proto darbas? O tuo tarpu epikūriečiai abejoja, ar pasaulis, iš kurio viskas kyla, atsirado atsitiktinai, ar dėl kokios būtinybės, ar iš dievų proto ir išminties.

Versta iš *L. Annaei Senecae* Ad Lucilium epistolarum moralium quae supersunt, Lipsiae, 1914, p. 359—360, 455—456, 406—407; *M. T. Ciceronis* Opera, vol. XI, Biponti, 1781, p. Vertė *J. Dumčius.*

SENEKA
(apie 4 m. p. m. e.-65 m. e. m.)

Gausų Senekos literatūrinį palikimą sudaro 12 nedidelių moralinio bei religinio turinio traktatų, vadinamų diatribais (pašnekesiai) („Apie numatymą", „Apie apvaizdą", „Apie dvasios ramybę", „Apie išminčiaus tvirtumą", „Apie pyktį", „Apie laimingą gyvenimą", „Apie gyvenimo trumpumą", „Apie laisvalaikį" ir kt.), 3 dideli traktatai („Apie gailestingumą", „Apie geradarybes" ir „Gamtos klausimai"), etinis filosofinis traktatas „Laiškai Lucilijui" (iš viso 124 laiškai), 9 tragedijos mitologiniais siužetais („Įsiutęs Herkulis", „Herkulis Etojietis!", „Trojietės", „Finikietės", „Edipas", „Medėja", „Fedra", „Agamemnonas" ir kt.) ir istorinė drama. Be to, Senekai dar priskiriama nemaža nedidelių eilėraščių (rinkinys „Epigramos") ir politinis pamfletas „Apokolokintosis" (sumoliūgėjimas) imperatoriaus Klaudijaus mirties proga.

Filosofijai svarbiausi yra „Gamtos klausimai" ir „Laiškai Lucilijui". Chrestomatijoje skelbiamas traktatas „Apie laimingą gyvenimą" ir 12 laiškų iš „Laiškai Lucilijui".

APIE LAIMINGĄ GYVENIMĄ

1. Galione, broli, visi trokšta laimingai gyventi, bet dauguma miglotai įsivaizduoja, kas sudaro laimingo gyvenimo esmę. Pasiekti laimę nepaprastai sunku. Mat, išklydęs iš kelio žmogus, kuo spėriau keliauja, tuo labiau tolsta nuo laimės. Jam žengiant priešinga kryptimi, pats skubėjimas kaltas dėl didėjančio nuotolio. Taigi pirmiausia reikia numatyti tikslą, kurio sieksime, o paskui priemones kuo greičiausiai jam įgyvendinti. Jau kelyje (jei tik pasirinksime teisingą) suprasime, kaip toli kasdien nueiname ir kiek priartėjame prie idealo, į kurį mus šaukia įgimtas troškimas. Kai, neturėdami vadovo, šen bei ten klaidžiojame, atsiliepdami į balsus ir šauksmus, kviečiančius eiti į skirtingas puses, gyvenimas pražūna klajonėse, o juk jis trumpas, net jei dieną naktį rūpintumės dvasios tobulinimu. Taigi, turint patyrusį vedlį, kuris pažįsta tą sritį, į kurią žengiame, reikia nuspręsti, ko siekti ir kaip, mat, čia ne tokios sąlygos, kaip paprastose kelionėse, kur galima rasti kokį takelį ar nenuklysti, pasiklausus gyventojų. Čia dažniausiai apgauna pats sunkiausias arba labiausiai pravažinėtas vieškelis. Turime tvirtai užsibrėžti nesekti tarsi avių banda paskui vadą ir žengti ten, kur reikia, o ne ten, kur jis eina. Didžiausios nesėkmės ištinka tada, kai susižavime šlove, nusprendę, jog geriausias yra tas daiktas, kuris sukelia užuojautą arba kuris turi galybę pasekėjų. Gyvename ne protingai, o panašiai į kitus. Štai iš kur toji vienas kitam ant galvos lipančių žmonių kamšalynė. Kaip baisiame sąmyšyje, žmonėms grūdantis ir lamdantis, vienas griūdamas parverčia kitą, pirmasis pražudo paskesnįjį, taip ir gyvenime. Žmogus ne tik pats klysta, bet ir klaidina kitus. Pavojinga lygiuotis į žengiančius priekyje. Kiekvienas labiau linkęs patikėti, negu svarstyti, niekuomet nesamprotauja apie gyvenimą pats, bet visada tiki kitais, todėl iš kitų pasiimtos klaidos išmuša iš vėžių ir parbloškia. Žūvame, sekdami kitais. Išsigelbėsime, jei atsikratysime bandos instinkto. Dabar patys puoselėjame savo nelaimes, nepakęsdami protin-

gų minčių. Panašiai būna rinkimuose, kai žmonės, iškėlę kandidatais, po to išrinkę ką nors pretoriais, nuo kurių paskui nusigręžia nepastovi minia, patys stebisi, kaip galėję taip daryti. Vieni tą patį giria, kiti peikia. Tokia kiekvieno balsų dauguma priimto sprendimo dalia.

2. Kai kalbame apie laimingą gyvenimą, tau nedera man atsakyti kaip balsavimuose: „Atrodo, dauguma šioje pusėje". Vadinasi, toji pusė blogesnė. Žmonija dar nesitvarko taip, kad dauguma būtų už gėrį. Liaudies pritarimas — blogio įrodymas. Ieškokime to, kas geriausia, o ne to, kas įprasta, to, kas suteiktų mums amžiną laimę, o ne to, ką giria minia, nevykusi teisybės aiškintoja. Minia vadinu ne tik prastuomenę, bet ir karūnuotuosius. Mat, nežiūriu kūną dengiančių drabužių spalvos: spręsdamas apie žmogų, nepasitikiu akimis, tiesai nuo apgaulės atskirti turiu geresnį, tikresnį matą: sielos gėrio tegu ieškos siela. Jeigu jinai nusiraminusi pasislėps savyje ir, ištardžiusi save, atskleis teisybę, tai privers pasakyti: „Geriau būčiau nedaręs to, ką dariau iki šiolei. Kai prisimenu savo kalbas, pavydžiu nebyliams tylėjimo. Buvusius troškimus vadinu priešų prakeiksmu. Dalykai, kurių bijojau, buvo (o gerieji dievai!) daug vertingesni už tuos, kurių siekiau. Su daug kuo buvau susipykęs ir neapykantą iškeičiau į santaiką (jei tik galima su niekšais gyventi santaikoje), o pats su savimi dar nesusidraugavau. Visomis jėgomis stengiausi išsiskirti iš kitų tarpo ir pagarsėti kokioje nors srityje. Taip elgdamasis, aš tik atsidengiau smūgiams ir atsidaviau blogai valiai". Pažvelk į tuos, kurie giria tavo iškalbą, kuriems rūpi tavo turtai, kurie padlaižiauja, siekdami malonės, kurie aukština tavo galią. Visi jie arba priešai, arba gali jais pasidaryti (o tai visiškai tas pats). Kiek garbintojų, tiek pavyduolių.

3. Todėl aš verčiau ieškau tikrojo, vidinio, o ne išorinio gėrio. Kas traukia akį, prie ko žmonės sustoja, ką apstulbę rodo vieni kitiems, iš išorės žiba, o viduje — šlamštas. Ieškokime ne paviršutiniško, o tvirto ir pastovaus gėrio, vidinio, o ne išorinio grožio. Siekime tokio lobio. Jis netoli. Rasime. Tik reikia žinoti, kurlink tiesti rankas. Dabar lyg patamsyje praeiname pro šalį, prasilenkdami su trokštama laime!

Nenorėdamas tampyti tavęs aplinkui, neminėsiu kitų vyrų nuomonių, nes, jas išdėstydami ir atmesdami, sugaištume daug laiko. Klausyk manosios. „Manosios" sakau todėl, kad nepriskiriu savęs vieno kurio nors stoiko mokyklai: pasilieku teisę

turėti savo supratimą. Taigi, sekdamas vienu, dalį minčių skolinsiuosi iš kito. Gal būt, apžvelgęs visų mintis, nė vienos nepeikdamas, tarsiu: „Norėčiau pridurti štai ką". Visiems stoikams yra bendras principas: „Gyvenk pagal daiktų prigimtį". Nenuklysti nuo jos, vadovautis jos dėsniais ir pavyzdžiais — išmintis. Taigi laimingas gyvenimas turi atitikti prigimtį. Toks gyvenimas būna, visų pirma, tada, kai žmogus sveiko proto ir visada sugeba išvengti dvasios negalavimų, antra, kai jis stiprus ir energingas, kilnus, ištvermingas, sugebąs prie visko prisitaikyti, kai be nerimastingo blaškymosi rūpinasi savo kūnu ir fizinėmis jėgomis, kai stropiai tvarko materialines gėrybes, visai jomis nesižavėdamas, kai moka naudotis likimo dovanomis, netapdamas jų vergu. Ir be mano pastabos supranti, kad tokio žmogaus sieloje viešpatauja nuolatinė ramybė, laisvė, nėra nieko, kas ją erzintų ar baugintų. Vietoj malonumų, vietoj menkų, trumpų ir net žalingų smagumų iškyla didžiulis, neužtemdomas ir pastovus džiaugsmas, sielos ramybė, santarvė ir kukli didystė. Silpnybė gimdo žiaurumą.

4. Galima ir kitaip apibrėžti mūsų gėrio supratimą, tą pačią mintį išsakant kitais žodžiais. Ta pati kariuomenė gali tai plačiau išsiskleisti, tai į krūvą susitelkti arba, viduriui atsitraukus, išsilenkti sparnais, arba išsirikiuoti tiesia linija, bet jos jėga ir noras stovėti po tomis pačiomis vėliavomis, kaip ji besitvarkytų, lieka tie patys. Taip ir aukščiausiojo gėrio apibrėžimą galime ištęsti, plačiai dėstyti arba sutraukti, sutrumpinti. Taigi bus tas pats, jei pasakysiu: „Didžiausias gėris — tai niekinanti likimo išdaigas ir besitenkinanti dorybėmis širdis" arba: „Nenugalima dvasios jėga, turinti gyvenimo patirtį, ramiai atliekanti savo darbus, didžiai žmogiška ir rūpestinga". Galima ir taip apibrėžti: „Laimingas tas žmogus, kuriam neegzistuoja joks gėris ir blogis, išskyrus dvasios gėrį ir blogį, kuris atlieka savo moralines pareigas, patenkintas dorybėmis, kurio likimo išdaigos nei išaukština, nei palaužia, kuris nežino didesnio gėrio už tą, kurį gali sau padovanoti, kuriam tikrasis malonumas yra malonumų niekinimas". Jei nori, tą pačią mintį galime apvilkti vis kitais ir kitais rūbais, palikdami sveiką ir nepaliestą esmę. Iš tiesų, kas trukdo mums pavadinti žmogaus su laisva, tiesia, narsia, tvirta širdimi, be baimės, be aistros, žmogaus, kuriam vienintelis gėris — dora, vienintelis blogis — piktadarystė, gyvenimą laimingu. Visokiausi kiti dalykai, jei jie nei prideda laimės, nei atima, ir pasirodydami bei

išnykdami jie nei gimdo gėrio, nei naikina, yra menkaverčiai. Taigi ant šio pamato stovintis žmogus norom nenorom visą laiką jaus nuolatinį linksmumą ir gilų, iš širdies gelmių plaukiantį džiaugsmą, bus patenkintas savo vidaus turtu ir nenorės jo didinti. Ar gali šis dalykas prilygti menkiems, niekingiems, trumpiems kūno pojūčiams?! Kai žmogus tampa malonumų vergu, tą pačią akimirką patenka ir į kančios vergiją.

5. Pamatysi, kokią sunkią ir gėdingą vergovę vilks tas, kurį, vienas kitą pasikeisdami, užvaldys malonumai ir kančios, tie nepastoviausi, savavališkiausi ir labiausiai nevaržomi valdovai. Taigi reikės išeiti į laisvę, o ją teikia ne kas kita, kaip abejingumas likimui. Neįkainojamas gėris — saugiai besijaučiančios dvasios ramybė ir didybė — atsiras tada, kai išnyks laimė, kai pažinta tiesa pagimdys didelį ir pastovų džiaugsmą, sielos svetingumą ir šviesybę. Visa tai žmogų džiugins ne kaip gėris, o kaip gėrio padariniai. Kadangi įsileidau į kalbas, tai laimingu gali būti pavadintas tas, kuris, būdamas protingas, nieko netrokšta ir nieko nebijo. Uolos, kaip ir gyvuliai, nejaučia baimės ar liūdesio, tačiau jų niekas nepavadins laimingomis, nes jos nesuvokia laimės. Dėk į tą pačią vietą ir tuos žmones, kuriuos buka prigimtis ir savojo „aš" nesupratimas nubloškia į gyvulių ir žvėrių tarpą. Nė per nago juodymą nesiskirs jie vieni nuo kitų: gyvuliai visai neturi proto, o tokių žmonių mintys — išklypusios, niekam tikusios, nepastovios. Negali būti laimingas tiesos neįžvelgiantis žmogus. Taigi laimingas yra pastovus, tiesiu ir teisingu sprendimu besiremiantis žmogus, kurio neaptemęs, laisvas nuo visų blogybių protas sugeba išvengti ne tik kankynių, bet ir peštelėjimų, kai visada, net šėlstant ir nirštant likimui, išlaiko savo padėtį ir vietą. Nors malonumai apsupa mus iš visų pusių, skverbiasi visokiausiais keliais, lepina sielą, savo vilionėmis traukia visą kūną ar atskiras jo dalis, koks mirtingasis, turintis bent lašelį žmogiškos savigarbos, norės per dienas ir naktis svaigti nuo aistrų ir, pamiršęs sielą, atsiduos kūno įgeidžiams?!

6. „Bet ir siela,— pasakys kas nors,— turi savo malonumų". Tegu turi, tegu nusilenkia prabangai ir, būdama pramogų vertintoja, prisipildo visa to, kas teikia smagių pojūčių. Paskui tegu pagalvos apie praeitį ir, prisiminusi senus pasismaginimus, tedžiūgaus, laukdama naujų, tesurikiuos į vietas savo norus ir, penėdama kūną dabartimi, teplanuos ateitį. Ji man atrodo apgailėtinai, nes kvaila blogį vertinti labiau už gėrį. Be sveiko

proto niekas nebūna laimingas, o žmogus, siekiąs blogio vietoj gėrio, yra sutrikusio proto. Laimingas tas, kas vergauja protui, laimingas dėl dabarties, kad ir kokia jinai bebūtų, ir patenkintas savo padėtimi. Laimingas tas, kuriam protas paveda visus reikalus. Ir tie, kurie didžiausiu gėriu laiko malonumus, mato, į kokią biaurią vietą nustūmė gėrį. Taigi jie mano, jog malonumai negali būti atskirti nuo dorybės, ir sako, kad garbingas gyvenimas yra malonus, o malonus gyvenimas — garbingas. Nesuprantu, kaip jie sujaukia į vieną krūvą tokius skirtingus dalykus. Kodėl,— klausiu jus,— sakykite, kodėl malonumai negali būti atskirti nuo dorybės? Aišku, jog bet koks gėris kyla iš dorybės. Iš jos šakų išdygsta ir tai, ką jūs mėgstate, ko siekiate. Jei jie būtų neatskiriami, tai nematytume, jog yra malonių, bet negarbingų dalykų. O kai kas yra iš tiesų labai garbinga, bet sunku ir vargiai pasiekiama.

7. Nereikia pamiršti, kad malonumai veda į šlykščiausią gyvenimą, o dorybė neįsileidžia blogio. Kai kurių žmonių nelaimė — ne malonumų stoka, o patys malonumai. To nebūtų, jei dorybė galėtų susimaišyti su malonumais, kurių ji dažnai neturi, bet niekada nepasigenda. Kodėl gi tu derini skirtingus, netgi priešingus dalykus? Dorybė — tai didystė, aukštuma, karalienė, pergalė, stiprybė, o malonumas — purvas, vergovė, silpnybė, nepastovumas. Jo vieta ir būstas — landynės ir smuklės. Dorybę rasi šventovėje, forume, kurijoje, ji pirmutinė miesto sienų gynėja, ji dulkėta, įdegusi, sudiržusiais delnais. Malonumas paprastai slapstosi, ieško patamsio, sukinėjasi apie pirtis ir maudykles, apie vietas, bijančias edilo žvilgsnio, išglebęs, silpnas, dvokiąs vynu ir tepalais, išblyškęs arba pasirausvinęs skruostus, išsitepliojęs dažais. Didžiausias gėris yra nemirtingas, negali išnykti, neįgrįsta ir nepykina. Tiesi mintis juk niekad neiškrypsta, nekelia pasipiktinimo, nesikeičia, nes visada lydi taurius dalykus. O malonumas pradeda blėsti, vos tik įsiliepsnojęs. Jis užima nedaug vietos, taigi greitai ją užpildo, paskui kelia biaurėjimąsi ir po pirmo protrūkio atslūgsta. Daikte, kurio prigimtis judri, nėra nieko tikra. Taigi negali būti tvirto branduolio ten, kur viskas akimirksniu keičiasi, toks daiktas jau pačios būties pasmerktas žūti. Dar nespėjęs gimti, jis pradeda mirti ir taip rieda į pražūtį.

8. Beje, malonumų turi ir geri, ir blogi žmonės. Paleistuvius ištvirkavimas džiugina ne mažiau, kaip garbingus žmones — pavyzdingas gyvenimo būdas. Todėl senoliai nurodė,

kad reikia siekti doro gyvenimo, o ne malonaus, malonumą padarant ne tiesos ir geros valios vadu, o palydovu. Prigimtis turi būti vadas, o ją stebi ir jos patarimo klausia protas. Taigi gyvenimas pagal prigimties dėsnius ir yra laimė. Tai reiškia, kad stropiai ir drąsiai rūpinsimės prigimties poreikiais, o kūnu tiek, kiek reikia tik šiai dienai, tarytum ruošdamiesi visko netekti, kad nevergausime įnoriams, neleisime, kad mus valdytų svetimi mūsų prigimčiai dalykai; kūno smagybės ir mažareikšmiai reikalai užims mumyse tokią vietą, kokią stovykloje pagalbinė armija ir lengvai ginkluoti kariai. Tegu jie paklūsta, o ne įsakinėja. Tik tada jie naudingi protui. Tikro vyro tegu negadina ir neįveikia išoriniai dalykai, tesižavi jis tik savo dvasios turtais. Tegu, pasitikėdamas savimi, būna bet kam pasiruošęs, tebūna savo gyvenimo kūrėjas. Jo pasitikėjimas tegu remsis žinojimu, žinojimas — tvirtybe, jo sprendimai tebūna pastovūs, be jokių pakitimų. Net jei nepridurčiau, savaime suprantama, toks vyras bus ramus, tvarkingas, visur elgsis kilniai ir atlaidžiai. Jo jausmuose įsikurs tikrasis protas, nurodantis gyvenimo principus, nes nėra daugiau iš ko pradėti, semtis jėgų ir į ką sugrįžti. Juk visata taip pat yra visa aprėpianti, ir pasaulio vairininkas dievas stengiasi išsilieti į išorę, tačiau iš visur grįžta į save. Tą patį tedaro mūsų protas. Nors jis lydi jausmus, per juos siekia išorę, tegu lieka ir jų, ir savęs valdovas ir, sakyčiau, tenukariauja aukščiausiąjį gėrį. Taigi pasidarys viena harmoninga jėga ir galia, ir gims tikrasis protas, neskaidomas prieštaravimų, tvirtos nuomonės, sampratos ir įsitikinimų. Šitaip išsidėstęs, jis susiderina (sakyčiau, susigieda) su savo dalimis ir pasiekia aukščiausiąjį gėrį. Nėra jam kreivo, slidaus kelio, nėra kliūčių ir svyravimų. Jis viską darys pagal savo norą, neatsitiks nieko nelaukta. Visi darbai neš gėrį, bus lengvi, miklūs, greiti. Tinginystė ir silpnybė traukia į priešybes ir blaškymąsi. Todėl drąsiai galima tvirtinti, kad didžiausias gėris yra sielos pusiausvyra. Dorybės bus ten, kur sutarimas ir vienybė, o ydos neša prieštaravimus.

9. Linkęs į ginčus pasakys: „Betgi tu pats dorybę gerbi todėl, kad lauki iš jos kokio nors malonumo". Pirmiausia, jei dorybė ir teikia malonumą, tai ne dėl jo siekiame dorybės, ne tik malonumus ji teikia. Ji stengiasi ne vien dėl to, bet jos pastangos, siekiant kitų tikslų, neša ir malonumus. Javams išpurentoje dirvoje išdygsta ir viena kita gėlė, bet ne dėl šių akį džiuginančių piktžolių įdėta tiek darbo, sėjėjas turėjo kitą

tikslą, o šis rezultatas — atsitiktinis. Taip ir malonumas yra ne užmokestis už dorybę, ne jos priežastis, bet priedas. Džiaugsmas kyla ne iš malonumo, o priešingai, malonumas iš džiaugsmo. Didžiausias gėris glūdi pačioje sąmonėje ir proto tobulybėje. Kai protas, apsijuosęs linija, sudaro uždarą ratą, jis pasiekia aukščiausiąjį gėrį ir jam nėra ko daugiau trokšti. Juk nieko nėra šalia visumos, už pabaigos. Taigi klysti, klausdamas, ko dar, be dorybės, siekti. Juk klausi to, kas peržengia didžiausio dalyko ribas. Teiraujiesi, ko aš ieškau dorybėje? Jos pačios. Juk ji nieko geresnio neturi, pati savimi apdovanoja. Ar šito maža? Juk aukščiausiasis gėris yra nepalaužiama sielos tvirtybė, įžvalgumas, subtilumas, sveikata, laisvė, harmonija, grožis. Ar tu gali pasiūlyti ką nors daugiau?! Kam kiši malonumą? Juk aš ieškau gėrio žmogui, o ne pilvui. Gyvulių ir žvėrių pilvas talpesnis.

10. „Tu,— sako man priešininkas,— apsimeti nesuprantąs mano žodžių. Aš juk tvirtinu, kad niekas negali gyventi maloniai, negyvendamas garbingai. Gyvuliai ir žmonės, matuojantys gėrį ėdalo kiekiu, su tuo neturi nieko bendra. Aiškiai ir atvirai pareiškiu, kad gyvenimas, kurį aš vadinu maloniu, pasiekiamas tik padedant dorybei." O kas nežino, jog jūsų malonumuose skęsta didžiausi kvailiai, kad jais smaguriauja ištižėliai, kad net pati siela teikia daugybę žemos rūšies malonumų. Pirmiausia — išdidumas ir nepaprastas savęs vertinimas, iki dangaus pasikėlusi puikybė, aklas ir bukas egoizmas, lengvapėdiškumas, vaikiškas džiūgavimas dėl niekų, paskui kandumas, įžūlus pasipūtimas, dykinėjimas, savimi nesirūpinančios sielos išglebimas. Dorybė kratosi visa to, pirma įžvalgiai įvertina malonumus, paskui įsileidžia ir, net pačios giriamus laikydama per nieką, džiaugiasi ne juos patyrusi, bet pažabojusi. O juk, jūsų nuomone, malonumų pažabojimas yra skriauda aukščiausiajam gėriui. Tu malonumu žaviesi, aš žvelgiu santūriai, tu juo mėgaujiesi, aš naudojuosi, tu manai, kad jis — didžiausias gėris, aš — visai ne. Sakydamas, kad nieko nedarau dėl malonumo, kalbu apie išminčių, žmogų, kuriam, tavo nuomone, vienam prieinami malonumai.

11. Nevadinu išminčiumi to, kurį kažkas valdo, net jei ir ne malonumai. Ar gali malonumų gerbėjas priešintis vargui, pavojui, skurdui ir daugybei kitų žmogui gresiančių negandų?! Kaip jis pažvelgs mirčiai į akis, kaip iškęs skausmą? Ar jo, nugalėto tokio švelnaus priešininko, nenugalės pasaulio

griausmai ir pačių žiauriausių priešų gauja? Juk jis darys viską, ką lieps malonumai. O ar nematai, kiek daug jie gali. Sakai: „Nieko negražaus negalės įsakyti, nes dorybė neleis." Tu ir vėl nematai aukščiausiojo gėrio, kuriam išlaikyti reikia sargo. Kaipgi dorybė valdys malonumus, sekdama paskui juos, jei sekimas yra paklūstančiojo savybė, o įsakinėjimas — valdančiojo. Jūs valdančiąją galią nustumiate į galą. Iš tiesų neprastas pareigas skiriate dorybei: ragauti malonumus. Bet žiūrėkime, ar beišlieka dorybė žmonėse, kurie ją taip įžeidžiamai supranta, juk dorybė negali turėti to vardo, jei prarado esmę. Taigi, grįždamas prie mūsų pokalbio objekto, parodysiu daugelį malonumo vergų, kuriuos laimė dosniai apdovanojo ir kurie tačiau vadintini blogais žmonėmis. Pažvelk į Nomentą ir Apiciją, ieškančius žemių ir jūrų turtų (taip jie vadina), apžiūrinėjančius visokiausių rūšių gyvūnus, atgabentus ant jų stalo. Pažvelk į tuos, kurie rožėmis apibertuose guoliuose laukia puotos, džiugindami ausis garsų skambesiu, akis reginiais, o gomurį gardėsiais. Švelnūs, minkšti apklotai glosto jų kūną, o kad nosis turėtų ką veikti, kvepalais apšlakstoma lėbavimų vieta. Sakai: „Jie skęsta malonumuose, bet jiems nebus gera, nes jie ne gėriu džiaugiasi".

12. „Jiems bus blogai,— sako mano priešininkas,— daugybė atsitiktinumų drums jų sielą ir neduos ramybės jų protui". Sutinku, kad taip yra, bet, nors jie bailiai ir lengvapėdžiai, nors juos graužia sąžinė, jie patiria daug malonumų, nes jų tol neslegia joks sunkumas, kol jie neturi sveiko proto ir (tai daugeliui pasitaiko) dūksta, beprotiškai linksmindamiesi, šėlsta kvatodami. O išminčiaus malonumai kitokie: santūrūs ir saikingi, galima sakyti, menki, kuklūs ir vos pastebimi, o kadangi jie ateina iš anksto nesužadinti — patys savaime atsiradę, tai nėra nei liaupsinami, nei ypatingo džiugesio teikia. Malonumai įsiterpia į gyvenimą, jį padažydami, kaip išdaiga ar juokas rimtoje dramoje. Todėl tegu anie nejungia nesuderinamų dalykų, nededa prie dorybės malonumų, nes ši klaida patinka tik išsigimusiems žmonėms. Kad ir šis paskendęs malonumuose, visada keturpėsčias girtuoklis žino smagiai gyvenąs, bet mano, kad ir dorai, nes girdi, jog malonumai neatskiriami nuo dorybės, savo ydas vadina išmintimi ir neslepia jų. Taigi jie lėbauja ne Epikūro skatinami, bet apnikti ydų, savo palaidumą slepia filosofijos glėbyje ir susirenka ten, kur nugirsta, kad giriami malonumai. Jie nežiūri, kaip blaiviai ir

rimtai Epikūras suprato malonumą (dievaži, nuoširdžiai kalbu), bet sulekia, vien išgirdę tą žodį, ieškodami savo geiduliams kokio nors prieglobsčio ir užuovėjos. Taip jie praranda vienintelę teigiamą netikėlių savybę — gėdą. Giria tai, dėl ko anksčiau rausdavo, ir didžiuojasi ydomis. Neįmanomas jaunuomenės dorovinis atgimimas ten, kur gerbtini dalykai užleido vietą biauriam ištižimui.

13. Malonumų šlovinimas pražūtingas štai kuo: garbingi pamokymai lieka nepastebėti, o tai, kas gadina,— visiems kaip ant delno. Aš pats esu tos nuomonės (pasakysiu, neįtikdamas savo bendraminčiams), jog Epikūro mokslas — tiesus, teisingas ir, geriau pažiūrėjus, net griežtas. Malonumus iš tikrųjų jis laiko per nieką. Bet jis malonumais vadina tą patį, ką mes dorybe. Jis liepia malonumui paklusti prigimčiai. Bet prabanga gi nesitenkina tuo, ko užtenka prigimčiai. Tai kaip išeina? Tas, kuris tinginystę, rajumą, ištvirkimą vadina laime, ieško gero vardo ydoms pridengti ir, atėjęs į Epikūro mokyklą, viliojamas dviprasmiškų jos šūkių, atsiduoda ne tokiems malonumams, apie kuriuos ten kalbama, bet tokiems, kokių pats trokšdamas atsidangina. Toks ima išvedžioti, kad jo ydos neprieštarauja Epikūro mokymui, todėl jis ir nuolaidžiauja joms ne bailiai, ne paslapčiom, o ištvirkauja, nepanarindamas galvos. Taigi aš neteigiu, kaip daugelis mūsiškių, kad Epikūro mokslas yra ydų šiltnamis, o tik sakau: „Nepelnytai jis turi blogą vardą". Šitaip galima tvirtinti, tik gerai apžiūrėjus jo vidų, išorė duoda pamatą gandams ir nekokiai nuomonei. Atrodo, lyg garbingas vyras būtų apsivilkęs moters rūbais. Jam galima pasakyti: „Tavo dorovė ir garbė — tyra, tavo kūnas neatsidavęs jokiam biauriam pasismaginimui, bet tavo rankose timpanas". Reikia išsirinkti garbingą vėliavą. Jos šūkiai turi skatinti kautis su tomis ydomis, kurios, vos tik atsiradusios, beregint nusilpnina žmogų. Kas pasiekia dorybę, teikia vilčių, kad jis bus ir garbingo būdo: lėbautojas atrodo silpnas, palaužtas, visai nevyriškas. Jis įkris į pamazgų duobę, jei kas nors nenumalšins jame malonumų troškimo, nepasakys, kokių malonumų reikalauja prigimtis, kokie nubloškia į bedugnę ir kad malonumų — begalybė ir kuo daugiau žmogus jų semia, tuo labiau jie neišsemiami. Reikia veikti, dorybę pasirenkant už vadovą, tada kelionė nepavojinga. Nesaikingi malonumai kenkia, o dorybei vedant, nereikia bijoti, kad ko nebūtų per daug, nes ji pati saikas. Gėrio niekada nebūna per daug.

14. Tu — protinga būtybė. Sakyk, kas gali geriau vadovauti už protą? Jei tau patinka dorybės ir malonumo derinys, jei nori eiti į laimę, lydint šiam dvejetui, tai dorybė tegu ves, o malonumas teseks iš paskos, tarsi šešėlis sėlindamas paskui kūną. Tik dvasios skurdžius gali paversti dorybę — tą didžiausią šventenybę — malonumo tarnaite. Dorybė tegu žengs pirma, ji teneš vėliavas. Turėkime malonumų, bet būkime jų šeimininkai ir valdovai. Šį tą jie gali išprašyti iš mūsų, bet nieko teneprivers daryti. Žmonės, atidavę pirmenybę malonumams, netenka ir vieno, ir kito. Visų pirma, jie netenka dorybės, antra, ne jie malonumus, o juos pačius malonumai valdo: jie arba kenčia dėl jų stokos, arba dūsta nuo pertekliaus. Nelaimingi, kai malonumai juos palieka, dar nelaimingesni, kai užgriūva. Taip audra, užklupusi jūrininkus Sirtų mariose, tai išmeta į seklumą, tai užlieja šėlstančiomis bangomis. Visa tai įvyksta dėl per didelio nesusilaikymo ir aklos meilės kokiam nors dalykui. Žmogui, siekiančiam blogio vietoje gėrio, pasisekimas pavojingas.

Sunku ir pavojinga medžioti žvėris, net sugavus laikyti rizikinga, nes jie dažnai sudrasko sargus. Taip didžiausi lėbautojai įpuola į baisią nelaimę, pasidarydami savo malonumų aukomis. Kuo daugiau malonumų, kuo jie didesni, tuo mažesnis ir nuolankesnis yra tas, kurį žmonės vadina laimingu. Norėčiau sustoti prie šio vaizdo. Medžiotojas, tykojantis žvėrių guolių ir labai mėgstantis „kilpomis gaudyti žvėris" ir „didelius slėnius apeiti su šunimis", palieka svarbesnius reikalus, atsisako daugelio dalykų. Taigi ir sekiojantieji paskui malonumus viską palieka antroje vietoje ir pirmiausia netenka laisvės, išmainydami ją į pilvo užgaidas. Jie ne perka malonumus, o parsiduoda jiems.

15. „Kas gi trukdo,— sako mano priešininkas,— sulieti į vieną vietą dorybę ir malonumus ir sukurti aukščiausiąjį gėrį taip, kad tas pat būtų ir garbinga, ir malonu?" Bet egzistuoti tegali tik dorybės visuma, o ne jos dalis. Aukščiausiasis gėris nebus tyras, matydamas savyje kai ką tokio, kas nėra gėris. Netgi dorybės pagimdytas džiaugsmas, būdamas gėris, nėra absoliutaus gėrio dalis, taip pat linksmumas ir ramybė, nors jie kyla iš gėrio. Tai — geri dalykai, bet jie — aukščiausiojo gėrio padariniai, jie neįeina į jį. Kas sieja malonumus su dorybe nelygiomis dalimis, dėl vienos gėrybės trapumo pažaboja visa, kas gyva kitoje, ir pavergia net laisvę, kurios negalima

nugalėti tik tada, kai už ją nieko nėra vertingesnio. Tokiam žmogui prisireikia sėkmės, o tai — didžiausia vergystė. Prasideda neramus, įtarus, bailus, drebąs dėl atsitiktinumų, priklausantis nuo aplinkybių gyvenimas. Tu nebeduodi dorybei tvirto, nejudamo pamato, liepi jai stovėti liulančioje pelkėje. Nėra nieko nepastovesnio, kaip atsitiktinumo laukimas ir organizmo bei įvairių fiziologinių veiksnių kaita. Kaip gali toks žmogus paklusti dievui, ramiai pasitikti visa, kas jam atsitinka, nesiskųsti likimu, geraširdiškai teisinti savo negandas, jei jis jaučia mažiausią malonumų ir skausmų dilgtelėjimą. Nebus jis nei tėvynės gynėjas, nei gelbėtojas, nei draugų užtarėjas, jeigu jam malonumai terūpi. Taigi didžiausias gėris tegu užkopia ten, iš kur jo jokia jėga nenustums, kur nepalies nei skausmas, nei viltis, nei baimė — niekas, kas siekia sumažinti aukščiausiojo gėrio teisę. Ten užkopti gali tik dorybė, tik ji sugeba įveikti statų šlaitą, ji tvirtai ten stovės ir ne tiek kentėdama, kiek savo noru, pakels viską, kas beatsitiktų. Ji žinos, kad bet koks vargas yra gamtos dėsnis, ir, kaip geras karys, ištvers žaizdas, skaičiuos randus ir, perverta ieties, mirs, mylėdama vadą, už kurį žūva, laikydama širdyje seną pamokymą: sek dievu. Daugelis skundžiasi, verkia ir vaitoja, jėga verčiami atlikti įsakytus darbus, ir nenoromis pildo paliepimus. Kokia kvailystė! Nejaugi geriau būti tempiamam, o ne pačiam sekti?! Dievaži, tik bepročiai ir neišmanėliai sielvartauja, atsitikus nelaimei, stebisi, silpnadvasiškai kenčia vargus, kurių pasitaiko tiek geriesiems, tiek blogiesiems. Turiu galvoje ligas, mirtis, luošumą ir kitus aukštyn kojomis apverčiančius žmogaus gyvenimą dalykus. Narsiai turime sutikti visas likimo duodamas kančias, prisiekti ištverti tai, kas tenka mirtingiesiems ir neliūdėti dėl to, ko patys išvengti negalime. Esame gimę priklausomi, laisvė yra klusnumas dievui.

16. Taigi tikroji laimė glūdi dorybėje. Ką jinai tau patars? Pirmiausia nei gėriu, nei blogiu nevadinti to, kas neišplaukia iš dorybės ar blogio, paskui būti atspariam ir tam blogiui, kuris kyla iš gėrio, ir stengtis, kad kiek galima būtum panašus į dievą. Kas tau žadama už tai? Dideli, beveik dieviški dalykai. Niekas tavęs nevers, nieko nereikės, būsi laisvas, saugus, nebaudžiamas, nieko veltui nebandysi, niekas tavęs nesuturės, niekas tau nieko nedraus. Viskas vyks taip, kaip tu pageidausi, nieko neatsitiks prieš tavo valią, nuomonę ir norą. Tai kaip? Ar dorybės pakanka laimingam gyvenimui? O kodėl gi jos

turėtų neužtekti, tokios tobulos ir dieviškos? Net per daug. Ko gali trūkti visus troškimus nugalėjusiam žmogui? Ko reikia lauke tam, kurio visas turtas viduje? Tačiau dorybės siekiančiam žmogui, net jei jis sparčiai žengia pirmyn, kol jis tebevargsta su žemiškais reikalais, nenusimetęs šių pančių ir kitokių mirtingiesiems skirtų grandinių, reikia kažkokio likimo atlaidumo. Taigi kaip išeina? Vieni vos pririšti, kiti prirakinti, treti prikaustyti. Didesnių dalykų siekiantis žmogus pakyla aukščiau, atpalaiduoja grandines, jis dar ne laisvas, bet jau panašus į laisvąjį.

17. Tačiau koks nors filosofijos plūdikas, kaip paprastai, gali pasakyti: „Kodėl tu drąsiau šneki, negu gyveni? Kodėl nuolankesniais žodžiais kalbi su galingesniu, pinigus laikai būtinu daiktu, jaudiniesi dėl nuostolių, ašaroji, išgirdęs apie žmonos ar draugo mirtį, saugai savo gerą vardą ir nerimsti dėl šmeižtų? Kodėl tavo laukai geriau įdirbami, negu reikalauja natūralūs poreikiai? Kodėl pietaudamas tu nesilaikai savo taisyklių? Kodėl tavo indai labiau spindi, negu derėtų? Kodėl tavo svečiai geria už tave patį senesnį vyną? Kam toks namo išplanavimas? Kam sodini medžius, teikiančius vien šešėlį? Kodėl tavo žmonos auskarai verti prašmatniausio namo? Kodėl vergai vilki brangiais drabužiais? Kam tau reikia įmantraus patarnavimo? Kodėl indai išdėstomi ne bet kaip, o pagal serviruotės taisykles? Kam tu laikai mėsos piaustymo specialistą?" Jei nori, galiu dar pridurti: „Kodėl turi valdų užjūryje, ir dar tiek daug, kad net pats nesusigaudai? Savo gėdai, esi taip apsileidęs, kad nepažįsti keleto savo vergų, arba esi toks turčius, kad turi daugiau, negu gali įsidėmėti". Paskui aš dar pridėsiu, kai tu man priekaištausi, rasdamas daugiau ką prikišti, negu tikiesi. Dabar tik šitaip atsakysiu. Aš nesu išmintingus ir, pasotindamas tavo piktą džiaugsmą, sakau, jog juo ir nebūsiu. Taigi aš stengiuosi būti ne lygus su geriausiais, bet geresnis už bloguosius. Man užtenka, kad kasdien atsisakau kokios nors ydos ir peikiu savo klaidas. Aš dar neišgijau ir neišsigydysiu, aš ruošiu lengvinančias priemones nuo savo ligos, o ne tikrus vaistus. Esu patenkintas, jei priepuoliai retesni ir mažiau kamuoja. Nors aš ir raišas, bet, palyginus su jumis, esu greitakojis.

18. Aš čia neginu savęs. Esu nugrimzdęs visokių ydų gelmėn. Ginu tą žmogų, kuris yra šio to pasiekęs. Sakysi: „Vienaip kalbi, kitaip darai". Didžiausi niekšai, kiekvieno doro

žmogaus priešai priekaištavo Platonui, Epikūrui, Zenonui. O juk visi šie dėstė, ne kaip jie gyvena, bet kaip reikia gyventi. Aš kalbu apie dorybę, o ne apie save, ir kai prikišu ydas, pirmiausia prikišu sau. Kai galėsiu, gyvensiu taip, kaip reikia. Jūsų nuodingas ir piktas džiūgavimas neatbaidys manęs nuo gėrio, ir tas užkratas, kuriuo šlakstotės ir žudotės, man nekliudys be perstojo girti ne tokį gyvenimą, kokį gyvenu, o tokį, kokį reikia gyventi, nesutrukdys garbinti ir pamažu sekti dorybę, nors ir toli nuo jos aš būčiau. Žinoma, laukite, žiūrėsiu, kad koks piktadaris, jei jis nepagailėjo nei Rutilijaus, nei Katono, neįžeistų ir manęs. Visi jiems atrodys perdaug turtingi, jei kinikas Demetrijus neatrodo per didelis skurdžius. Beje, šis tvirtas vyras, kovojęs ir prieš prigimties poreikius, buvo daug vargingesnis, negu kiti kinikai, nes anie draudė turėti, o jis — ir trokšti. Na, o šie sako, kad jis nebuvo visiškas skurdžius. Kodėl? Todėl, kad skelbė ne dorybę, o neturtą. Jie tvirtina, jog epikūrietis filosofas Diodoras, kuris prieš keletą dienų nusižudė, persipiaudamas gerklę, pasielgė ne pagal Epikūro mokymą. Vieni tame jo poelgyje mato beprotybę, kiti — staigų būdą. O juk jis laimingas ir, visiškai sąmoningai išeidamas iš gyvenimo, pateisino save, pagyrė uoste atsidūrusio ir pritvirtinusio prie inkaro laivą keleivio ramybę, tardamas (šių žodžių nenorite klausytis, lyg jums reikėtų tą patį daryti): „Nugyvenau ir likimo skirtąjį laiką praleidau". Apie vieno gyvenimą, o kito mirtį samprotaujate, aplodami didžių, ypatingos šlovės nusipelniusių vyrų vardus, lyg maži šuniūkščiai, sutikę nepažįstamus žmones. Jums trukdo, jūs stengiatės, kad niekas neatrodytų geras, tarsi svetima dorybė būtų priekaištas dėl jūsų klaidų. Nejučiomis lyginate taurios dvasios spindesį su savo purvu, nesuprasdami, kokią žalą sau darote. Jei paskui dorybę sekantieji žmonės yra gobšūs, gašlūs, garbėtroškos, tai kokie gi esate jūs, kurie nekenčiate vien dorybės vardo? Jūs sakote, kad niekas nesielgia taip, kaip kalba, ir negyvena pagal savo pamokymų pavyzdį. Kas čia nuostabaus? Kad jie kalba apie stiprius, milžiniškus, išvengiančius bet kokių gyvenimo audrų dalykus? Kad jie bando nulipti nuo kryžių, prie kurių kiekvienas iš jūsų pats prisikala? Pasmerktas nusikaltėlis kybo ant vieno kryžiaus, o tie, kurie savanoriškai prisikala,— ant tiek kryžių, kiek turi aistrų. Jie piktžodžiauja, dygiai įžeidinėdami kitus. Manyčiau, jog

nereikėtų jų liesti, jeigu kai kurie nuo savo kryžiaus neapspiaudytų praeivių.

20. Filosofai nedaro taip, kaip kalba? Tačiau jie daug padaro tuo, kad kalba, kad nužymi garbingo gyvenimo gaires. Jei jie ir elgtųsi pagal savo žodžius, kas nuo to būtų laimingesnis? Tuo tarpu nereikia niekinti gerų žodžių ir gerų minčių sklidinų širdžių. Reikia girti žmones, užsiiminėjančius sveikais dalykais, net jei tie užsiėmimai nedaro poveikio. Kas čia nuostabaus, kad jie, priėję prie aukštikalnės, neužkopia į viršūnę? Vertink vyrus, bandančius užkopti, net jei jie paslysta. Gerbtinas tas žmogus, kuris, matuodamas ne savo, bet apskritai prigimties duotas jėgas, bando siekti aukštų tikslų, mėgina ir svajoja apie tokius dalykus, kuriuos padaryti gali tik milžinai. Gerbtinas tas žmogus, kuris sau prisiekė: „Mirties nuosprendį išklausysiu tokiu veidu, kokiu jį paskelbčiau, fizines jėgas sustiprindamas dvasinėmis, paklusiu vargams, kad ir kokie sunkūs jie būtų; vienodai niekinsiu ir esamą, ir nesamą turtą, neliūdėsiu, jei kas nors pražus, nesijaudinsiu, jei ant mano galvos užgrius perkūnas; abejingai žiūrėsiu ir į besiartinančią, ir į tolstančią laimę, į visas žemes žiūrėsiu kaip į savo, o į savo — kaip į visų; gyvensiu, galvodamas, jog esu gimęs dėl kitų, ir už tai dėkosiu gamtai. Ar galėjo ji man duoti geresnį likimą?! Mane vieną padovanojo visiems, man vienam — visus. Savo turto godžiai nesaugosiu nei išlaidžiai švaistysiu, manydamas, jog didžiausias mano turtas — tai deramai išdovanotos dovanos. Jas vertinsiu ne pagal skaičių ir svorį, bet pagal gaunančiojo vertę. Nusipelniusiam žmogui niekada nebus duota per daug. Kiekvienas darbas bus man sąžinės, o ne garbės reikalas. Mat, kiekvieną atskirą darbą atliksiu taip, lyg žiūrėtų visa tauta. Valgymo ir gėrimo tikslas bus prigimties poreikių patenkinimas, o ne pilvo prikimšimas ir ištuštinimas. Draugams būsiu malonus, priešams atlaidus ir kuklus, gerą darbą atliksiu neprašytas. Nė sekundei neužmiršiu, kad mano tėvynė — visas pasaulis. Jį valdo dievai, jie yra virš manęs, aplink mane, jie — mano darbų ir žodžių vertintojai. O jei kada gamta vėl panorės atsiimti gyvybę arba protas prabils apie tai, išeisiu, parodęs, kad mylėjau gryną sąžinę, siekiau gėrio, neribojau niekieno, visų pirma savo, laisvės".

21. Kas numatys sau tokį tikslą, norės ir sieks, tas prasiskins kelią pas dievus, tas gal ir nepatirs sėkmės, tačiau pralaimės garbingoje kovoje. Jūs, kurie nekenčiate dorybės ir

jos puoselėtojų, nesate labai originalūs. Taip bijo saulės ligotos akys, taip vengia dienos nakties gyviai: akinami pirmųjų spindulių, jie skuodžia į savo landynes ar, bijodami šviesos, slepiasi bet kokiuose plyšiuose. Vaitokite, mankštinkite nelaimingą liežuvį, šmeiždami doruosius, pulkite, kąskite, greičiau dantis išsilaužysite, negu įkąsite.

Kodėl tas filosofijos mylėtojas gyvena taip turtingai? Kodėl sako, jog turtus reikia niekinti, o turi jų? Kodėl niekina gyvybę, o gyvena? Kodėl niekina sveikatą, bet kruopščiausiai ją saugo ir trokšta kuo geriausios? Muilo burbulu laiko ištrėmimą, pareikšdamas: „Kas čia blogo, kad persikeliu?" Tačiau, jei gali, senatvės sulaukia tėvynėje. Tvirtina, jog nėra jokio skirtumo tarp ilgesnio ir trumpesnio gyvenimo, tačiau, jei niekas netrukdo, stengiasi prailginti amžių ir gilioje senatvėje patenkintas saugo jėgas. Betgi išminčius sako, kad šituos dalykus reikia niekinti ne tada, kai jų neturima, bet kai jie kelia rūpesčių. Jis ne visiškai jų atsisako, bet neliūdi jų netekęs. O likimui juk daug saugiau padėti turtą ten, iš kur jis gali atsiimti be valdytojo dejonių. Markas Katonas gyrė Kurijų, Konkuranijų ir tuos laikus, kai pilietis, turėdamas keletą sidabro monetų, gaudavo cenzoriaus pastabą, o juk pats Markas Katonas turėjo keturiasdešimt milijonų sestercijų. Aišku, jis negalėjo lygintis su Krasu, bet turėjo daugiau, negu cenzorius Katonas. Jei imsime juos lyginti, tai Katono Jaunesniojo turtas buvo kur kas didesnis už Katono Vyresniojo, bet mažesnis už Kraso. Ir jei jam būtų tekę didesni turtai, nebūtų atsisakęs, nes išminčius negalvoja esąs nevertas likimo dovanų. Nemėgsta turtų, bet vertina juos labiau, negu skurdą, ne į širdį, o į savo namus įsileisdamas; neišmeta atėjusių, o saugo, norėdamas didesnes lėšas skirti geradarystei.

22. Nėra abejonės, kad, turėdamas daugiau lėšų, išmintingas vyras turi daugiau galimybių tobulinti savo dvasią, negu skurde. Skurdžiui būdinga viena dorybės rūšis: nepasiduoti klaidoms ir priespaudai, o turtuoliui plačiai atsiveria vartai į susivaldymą, geradarystę, uolumą, mokėjimą tvarkytis, didžiadvasiškumą. Išminčius nepeiks savęs dėl mažo ūgio, tačiau norėtų būti grakštus ir tiesus, jausis sveikas ir be vienos akies, tačiau labiau norėtų turėti stiprų kūną. Jis žinos, kad jo siela sveikesnė už kūną, pakęs prastą sveikatą, bet trokš kuo geriausios. Nors kai kurie dalykai iš esmės nėra svarbūs ir dingę nesukeltų katastrofos, tačiau jie šiek tiek prideda nuo-

latinio pasitenkinimo, kurį gimdo dorybė. Turtai didina pasitenkinimą, džiugindami taip, kaip jūrininką palankus ir stiprus vėjas, kaip geras oras, kaip atokaita žiemą. Nė vienas išminčius (turiu galvoje stoikus), kuriam dorybė — vienintelis gėris, neneigs, jog net tie dalykai, kuriuos vadiname bereikšmiais, turi šiek tiek svarbos, o kai kurie yra ir už kitus svarbesni. Vieni jų užsitarnauja šiek tiek pagarbos, kiti — daug. Turėk galvoje: turtai yra tarp svarbesnių. Prikiši: „Kodėl iš manęs tyčiojiesi, jei jie tau tą patį reiškia, kaip ir man?" Žinok, kad ne tą patį. Pradingę turtai man neneša nuostolio, be jų pačių aš daugiau nieko neprarandu, o tu apstulbtum, atrodytum pats savęs netekęs, jei jie tave paliktų. Man turtai tik šį tą reiškia, tau jie — svarbiausias dalykas. Pagaliau aš — turtų valdovas, tu — jų vergas.

23. Liaukis draudęs filosofams turėti pinigų, niekas dar nebandė nubausti išminčiaus skurdu. Teturi filosofas galybę turtų, bet jie iš niekieno neatimti, neapšlakstyti svetimu krauju, jie įgyti be skriaudos, ne šlykščiu būdu. Jie garbingai ateina ir garbingai leidžiami, dėl jų niekas nedūsauja, nebent pavyduolis. Didink juos, kiek nori, jie liks garbingi. Daug kas norėtų, kad tie turtai būtų jo, bet niekas negalės pasakyti, kad jie jo yra. Išminčius neatstums likimo dosnumo ir garbingai įgytu turtu nesigirs nė raus dėl jo. Tačiau turės kuo pasigirti, jei, atidaręs duris ir įleidęs piliečius, galės ištarti: „Kas atpažins savo daiktą, teišsineša". Didis ir nepaprastai turtingas tas vyras, jei šitaip pasakys ir jei po šių žodžių jam liks tiek pat turto. Dar kartą tvirtinu: jei jis ramiai, be baimės leis žmonėms daryti kratą, jei niekas nieko savo pas jį neras, drąsiai ir viešai tesivadins turtuoliu. Išminčius nė vienai nedorai įgytai dešimtinei neleis peržengti savo slenksčio, bet neniekins didelių turtų — likimo dovanos ir dorybės vaisiaus. Kodėl jis turėtų neleisti jų į gerą vietą? Tegu ateina, apsigyvena. Nei girsis jais, nei slėps, lyg bukagalvis ar baikštus menkaprotis, kuris dedasi turįs kišenėje kažin kokį lobį. Ne, kaip sakiau, neišmes turto iš namų. Ką sakytų, taip darydamas? Arba: „Turtai nenaudingi", arba: „Nemoku jais naudotis". Kaip, galėdamas ir pėsčias nukeliauti, jis geriau važiuotas važiuos, taip, jei galės būti turtingas, norės tokiu būti. Bet valdys jis turtus lyg lengvus ir trapius daiktus taip, kad nei kitiems, nei jam pačiam nebūtų sunkenybė. Jis dovanos... Ko pastatėte ausis? Ko ištiesėte rieškučias? Dovanos arba doriesiems, arba tiems, ku-

riuos galės padaryti dorais. Dovanos, labai atidžiai apsižvalgydamas, išrinkdamas vertingiausius ir prisimindamas, jog turi sau duoti išlaidų ir pajamų sąskaitą. Dovanos tik dėl teisingų ir girtinų priežasčių, nes nesėkmingas dovanojimas yra gėdingas praradimas. Jo kišenė bus pasiekiama, bet neskylėta, iš jos daug išeis, bet niekas neiškris.

24. Jei kas mano, jog dovanoti lengva, klysta. Šis dalykas nepaprastai sunkus, jei žmogus skirsto planingai, o ne švaisto šen bei ten. Vienam duodu, kad būtų vertas, kitam grąžinu skolą, trečiam padedu, ketvirto pasigailiu. Kai kam pataisau materialinę būklę, kad vargas nesuklaidintų ir nepribloškštų doro žmogaus. Vieniems neduosiu, nors jiems ir trūksta, nes, jei ir duočiau, jiems vis tiek trūktų, antriems pasiūlau, tretiems primygtinai įspraudžiu. Čia negaliu švaistytis, ir niekada taip stropiai neužsirašau į skolos knygas, kaip dovanodamas. „Nejaugi,— klausi tu,— dovanoji tam, kad atsiimtum?"— Kad nežūtų. Reikia dovanoti tokiems žmonėms, kurie galėtų grąžinti gautą dalyką net ir nereikalaujant. Geradarystė tegu bus panaši į giliai paslėptą lobį, kurio neišsikasi, jei tai nebūtina. Turtingas vyras ir savo namuose turi dideles galimybes geradarystei. Kas rodys dosnumą tik romėnų piliečiams? Prigimtis liepia nešti naudą žmonėms. Vergams ir laisviesiems, kilmingiems ir atleistiniams. Koks skirtumas tarp tikrojo ir draugui rodomo dosnumo? Proga geradarystei atsiranda, kur tik žmogus bebūtų. Taigi išminčius gali leisti savo pinigus ir namuose, rodydamas dosnumą, nes „liberalistas" tokį vardą turi ne todėl, kad apdovanojami laisvieji, bet todėl, kad plaukia iš laisvos sielos. Išminčius niekada neduoda piktadariams ir nedorėliams, bet jo dosnumas niekuomet neišsenka ir, radęs vertą žmogų, liejasi upeliu.

Taigi neiškreipkite garbingai, drąsiai, įkvėptai išminties mylėtojų sakomų žodžių prasmės. Įsidėmėkite: vienas dalykas yra išminties mylėtojas, kitas — išminčius. Pirmasis tau pasakys: „Aš kalbu apie kilnius daiktus, bet kol kas skęstu aibėje ydų. Netaikyk man mano taisyklių. Save tobulindamas ir formuodamas, iškeliu aukštą idealą; jei pasieksiu, ką užsibrėžęs, reikalauk, kad darbai atitiktų žodžius". Pasiekęs žmogui skirtą aukščiausiąjį gėrį, kitaip kalbės su tavimi, jis pasakys: „Visų pirma tu neprivalai sau leisti kritikuoti geresnių už tave. Aš jau esu nepatikęs niekšams, o tai — teisumo įrodymas. Bet duosiu tau ataskaitą, kurios neduodu jokiam mirtingajam. Klau-

syk, ką žadu, kaip žiūriu į pasaulį, kaip vertinu daiktus. Neigiu, kad turtai yra gėris. Jei jie būtų gėris, darytų žmones gerus. Kadangi daiktas, kurį turi ir nedorėliai, negali būti pavadintas gėriu, aš jų taip ir nevadinu, tačiau pripažįstu, jog jie reikalingi ir naudingi ir teikia gyvenime daug patogumų".

Versta iš Oeuvres complétes de *Sénéque* publicés par M. Charles du Rozoir, t. 3, Paris, 1832. Vertė *D. Dilytė*.

LAIŠKAI LUCILIJUI

PIRMASIS LAIŠKAS

Daryk taip, mielas Lucilijau: sutelk visas jėgas ir laiką, kurį iki šiol iš tavęs pagrobdavo arba pavogdavo kiti, ar kuris pats nepastebimai pranykdavo, taupyk ir saugok. Patikėk, taip iš tiesų yra, kaip rašau: dalį laiko žmonės pasisavina iš mūsų akiplėšiškai, dalį atima nejučiom, dalis pražūna savaime. Bet gėdingiausia yra netekti jo dėl apsileidimo. Įsižiūrėk atidžiai,— pamatysi, kad didžiausia gyvenimo dalis praeina mums, darant klaidas, didelė dalis — nieko neveikiant, o visas gyvenimas — veikiant ne tai, kas reikia. Ar galėtum parodyti man žmogų, kuris vertintų laiką, brangintų dieną, kuris suprastų, kad jis kasdien po truputį miršta?! Apsirinkame, laukdami mirties ateityje: kažkuri jos dalis nuolatos mus ištinka. Tą gyvenimo tarpą, kuris jau yra už mūsų, valdo mirtis. Taigi daryk taip, mielas Lucilijau, kaip ir rašai darąs: išnaudok kiekvieną valandą. Jei šiandien ranką prie darbo pridėsi, mažiau priklausysi nuo rytojaus. Atidėliodamas ir gyvenimą pražiopsosi. Viskas, Lucilijau, svetima, tik laikas — mūsų. Gamta suteikė mums galią (kurią, beje, paveržia kas tik nori) valdyti vien šį judantį ir nepatikimą turtą. Ir kaip aiškiai atsiskleidžia mirtingųjų paikystė, kai jie, gavę kokį trokštamą mažmožį ar niekniekį, už kurį visai nesunku atsimokėti, rūpestingiausiai stengiasi atsilyginti, tačiau nė vienas žmogus, atėmęs iš kito laiką, negalvoja esąs skolingas, kai tuo tarpu laikas yra vienintelis dalykas, kurio, net ir labai dėkingas būdamas, niekas negali grąžinti. Gal būt, paklausi, kaip elgiuosi aš, tavo patarėjas. Prisipažinsiu atvirai: kaip išlaidus, bet kruopštus žmogus. Aš vedu savo išlaidų apskaitą. Nepasakyčiau, kad nieko neprarandu, bet galiu atsakyti, ką prarandu, kodėl ir kokiu

būdu. Galiu paaiškinti savo neturtingumo priežastis. O išeina man taip, kaip ir daugeliui patekusių į skurdą ne dėl savo kaltės: visi užjaučia, bet niekas nepadeda. Taigi kas išeina? Nelaikau vargšu to, kuris tenkinasi mažu. Tačiau norėčiau, kad saugotumei savo turtą ir laiku pradėtumei, nes, kaip dar mūsų senoliai pastebėjo, vėlu vyną taupyti, kai dugnas matyti. O juk pabaigoje paprastai lieka tik gurkšnis nuosėdų.

ANTRASIS LAIŠKAS

Spręsdamas iš paties laiškų ir iš kitų žmonių pasakojimų, dedu į tave daug vilčių: tu nepuldinėji nuo vieno dalyko prie kito ir permainomis nedrumsti savo ramybės. Nepastovumas — liguistos prigimties ženklas. Pagrindiniu sveiko proto įrodymu laikau sugebėjimą sustoti ir susikaupti. Žiūrėk, kad daugelio autorių bei įvairių knygų skaitymas nevirstų betiksliu klaidžiojimu ir blaškymusi. Verta apsistoti tik prie tikrų talentų, juose ieškoti peno, jei nori išgauti, kas stipriai įsitvirtintų sieloje.

Niekur nėra to, kurio visur pilna. Nuolatiniai keliautojai paprastai turi galybes pažįstamų, o draugų — nė vieno. Tas pat neišvengiamai ištinka žmones, kurie bičiuliškai neprisiriša prie vieno talento, bet skubėdami viską prabėgom perleidžia. Nesuteikia jėgų maistas, išspiautas, vos tik įdėjus į burną, niekas taip nekenkia sveikatai, kaip dažnas vaistų kaitaliojimas, neužsitraukia žaizda, jei ant jos bandomi medikamentai, neprigyja dažnai persodinėjamas augalas — visa, kas daroma prabėgom, nėra vertinga. Išblaško knygų daugybė. Taigi, jei nepajėgi perskaityti, kiek turi, pakanka turėti tiek, kiek gali perskaityti. „Bet,— paprieštarausi,— aš noriu tai vieną, tai kitą knygą atsiversti". Išlepintas skrandis geidžia ragauti daug valgių, kurie, būdami įvairūs ir priešingo skonio, užuot maitinę, gadina jį. Taigi visada skaityk vertingas knygas ir, panorėjęs kada prie kitų pasukti, vėl grįžk prie pirmųjų. Kasdien ieškok kokios nors pagalbos prieš skurdą, prieš mirtį bei kitas negandas ir, nemažai perskaitęs, išsirink vieną dalyką, kurį galėtum tą dieną įsidėmėti. Aš pats taip ir darau: iš daugelio, ką perskaitau, šį tą pasiimu. Pavyzdžiui, šiandien Epikūro raštuose (mat, esu įpratęs ir į priešo stovyklą pereiti, bet ne kaip perbėgėlis, o kaip žvalgas) užtikau posakį: gerbtinas dalykas

yra skurdžiaus linksmumas. Bet juk žmogus ne skurdžius, jei jis patenkintas. Skurdžius ne tas, kuris mažai turi, bet tas, kuris trokšta daugiau turėti. Kas jam iš to, kad pilna dėžė pinigų, kad lūžta klėtys ir ganyklos ar kad jis gaus dideles palūkanas, jei jis svetimo trokšta, jei skaičiuoja, ne kiek sukaupė, bet kiek sukaups. Klausi, koks turtų saikas. Pirma — turėti reikalingiausius dalykus, antra — būti tuo patenkintam.

TREČIASIS LAIŠKAS

Rašai, jog paprašei savo draugo perduoti man laišką. Toliau įspėji, kad nepasakočiau jam visko apie tave, nes ir pats to nedarai. Taigi tame pačiame laiške pavadinai jį draugu ir išsigynei. Nieko baisaus, jei šį žodį pavartojai bendrąja prasme, pavadindamas aną žmogų bičiuliu, kaip kad sutiktus gatvėje garbingus vyrus baltomis togomis sveikiname ponais, jei neprisimename jų vardo. Bet jei draugu laikai tą, kuriuo nepasitiki kaip pats savimi, didžiai klysti ir nepakankamai pažįsti tikros draugystės galią. Su draugu samprotauk apie viską, bet iš pradžių pamąstyk apie jį patį. Pirma draugystę reikia pasverti, po to — draugyste patikėti. Atvirkščiai daro tie, kurie, priešingai Teofrasto pamokymams, svarsto tada, kai įsimyli, ir apsvarstę nustoja mylėti. Ilgai galvok, ar verta tau su juo susidraugauti. Nusprendęs atiduok širdį: kalbėkis su juo, nieko nebodamas. Gyvenk, neįsileisdamas į savo sielą to, ką gali dalintis su priešu. Nors yra tokių dalykų, kuriuos paprastai slepiame, draugui patikėk visus rūpesčius, visas mintis. Jei nuspręsi, kad jis ištikimas, taip ir elgsiesi. Mat apgaulės baimė moko apgaudinėti kitus ir savo įtarinėjimais suteikia teisę nusikalsti. Kodėl aš turėčiau slėpti nuo draugo kokias nors mintis? Kodėl, su juo būdamas, negalėčiau jaustis taip, tarsi būčiau vienas? Yra žmonių, kurie tik draugams patikėtinas paslaptis iškloja pirmiems sutiktiems, į bet kieno ausis išliedami savo rūpestį. Kiti, priešingai, bijo, kad net artimiausi bičiuliai nesužinotų, ir, jei galėtų, net savimi nepasitikėdami, paslėptų širdyje kuo giliau. Nei vienaip, nei kitaip nedera daryti. Ir pasitikėjimas visais, ir netikėjimas niekuo yra yda. Bet pirmoji, sakyčiau, garbingesnė, antroji — teikia mažiau pavojų. Panašiai priekaištaujame ir nuolatos užsiėmusiems, ir nuolatos besiilsintiems žmonėms. Mat, mėgavimasis krutėjimu

nėra rimtas darbas, o tik netvirtas sielos blaškymasis, antra vertus, jei bijoma bent kiek pajudėti, tai irgi ne poilsis, o ištižimas ir tinginystė. Taigi įsidėmėk šį Pomponijaus pasakymą: „Kai kas nulindo į patamsį, kad galėtų galvoti, jog šviesoje — suirutė". Poilsis turi kaitaliotis su darbu, darbas — su poilsiu. Pažvelk į gamtą: ji sukūrė ir dieną, ir naktį.

PENKTASIS LAIŠKAS

Giriu ir džiaugiuosi, kad tu, palikęs visus reikalus, nuolatos stengiesi užsiimti vienu — savo dvasios tobulinimu. Ne tik raginu, bet netgi prašau atkakliai žengti tolyn. Tačiau perspėju: nesek tais, kurie trokšta ne pasiekti tikslą, o atkreipti dėmesį, nedaryk nieko, kas būtų ypatinga tavo laikysenoje ar gyvenimo būde. Nesirodyk prastais drabužiais, nekirptais plaukais, neskusta barzda, venk garsios paniekos pinigams, guolio ant žemės ir visų tų šunkelių, kuriuos perša garbės troškimas. Užtenka, kad žmonės nekenčia jau vien filosofijos vardo, net ir paprastai ją propaguojant, kas išeis, jei mes pradėsime elgtis kitaip, negu visi? Vidus tegu bus visiškai skirtingas, o mūsų išorė — panaši į minios. Toga tenebus išdabinta, bet ir ne skarmalas, neturėkime sidabrinių indų su gryno aukso lipdiniais, bet negalvokime, jog aukso ar sidabro stiglius — saikingumo žymė. Gyvenkime geresnį gyvenimą, negu minia, bet ne kitonišką. Antraip atbaidysime ir atstumsime nuo savęs tuos, kuriuos norime taisyti. Prie to ir privedame, kad jie nenori sekti mumis, nes bijo, jog reikės visa kuo sekti. Filosofija pirmiausia skelbia tarpusavio supratimą, žmonių meilę ir bendravimą. Noras išsiskirti atribos mus nuo šių tiesų. Žiūrėkime, kad nesiektume sužadinti nuostabos tais dalykais, kuriuos visi išjuokia ir niekina. Juk esame užsibrėžę gyventi pagal prigimtį. Savo kūno kankinimas, neapykanta švarai, purvo pomėgis, ne tiek pigus, kiek koktus ir šlykštus maistas prieštarauja prigimčiai. Retų daiktų troškimas — prabanga, įprastų ir lengvai įgyjamų atsisakymas — kvailystė. Filosofija iškelia saiką, ne kankynes. Mat, saikingumas nėra apsileidimas. Man patinka toks saiko supratimas: gyvenimas turi išsitekti tarp moralės ir valdžios reikalavimų. Tegu visi iš padilbų žvelgia į mūsų gyvenimą, bet pripažįsta esant teisingą. Nejaugi darysime tą patį, kaip kiti? Ir nebus jokio skirtumo tarp jų

ir mūsų? Didžiausias. Tas, kuris pažvelgs atidžiau, žinos, jog mes nepanašūs į minią. Tas, kuris įeis į mūsų namus, labiau stebėsis mumis, o ne mūsų rykais. Didis yra tas, kuris iš molinių indų valgo tarsi iš sidabrinių. Ne mažesnis tas, kuris iš sidabrinių valgo tarsi iš molinių. Tik silpnos dvasios žmogus nesugeba pakęsti turto.

Norėčiau dar pasidalinti su tavimi ir šios dienos laimikiu. Hekatono raštuose radau: troškimų apribojimas — geriausias vaistas nuo baimės. Praradęs viltį, tvirtina jis, nustosi bijoti. Ką turi bendro, paklausi, šiedu tokie skirtingi dalykai? Taip yra, mielas Lucilijau, nors jie atrodo nesuderinami, bet siejasi vienas su kitu. Kaip ta pati grandinė jungia sargybinį su kariais, taip dera tarpusavy šios skirtingybės: viltį lydi baimė. Nesistebiu tuo: ir viena, ir kita — neramios sielos ženklas, ir viena, ir kita kursto ateities laukimas. Bet svarbiausia abiejų priežastis ta, kad mes neprisitaikome prie dabarties, o nukeliame savo planus į ateitį. Taigi įžvalgumas, didžiausias žmogaus gėris, pavirsta blogiu. Žvėrys bėga nuo akivaizdžių pavojų ir pabėgę nusiramina. Mus kankina ir praeitis, ir ateitis. Mums kenkia daugelis dalykų: juk atmintis sukelia baimės kančias, įžvalgumas jas iš anksto nurodo. Niekas nesielvartauja dėl šiandienos.

DVYLIKTASIS LAIŠKAS

Kur bepasisukčiau, matau savo senatvės ženklus. Atvykęs į priemiesčio dvarą, ėmiau dejuoti, kad jo išlaikymas nepaprastai daug kainuoja. Prievaizdas sakosi, kad rūpestingumo jam nestinga ir jis darąs viską, bet vila esanti sena. O juk ši vila mano akyse išaugo! Kas liko iš manęs, jei vienmečiai su manimi akmenys jau sudūlėję? Supykęs vėl tuoj pat randu progą niršti. „Atrodo,— sakau,— neprižiūri platanų: jie visai be lapų. Kokios nuogos, išdžiūvusios šakos, kokie niūrūs, gumbuoti kamienai. To nebūtų atsitikę, jei kas nors būtų purenęs žemę ir laistęs". Prievaizdas prisiekinėja, kad jis viską darąs, niekam negailįs savo triūso, bet medžiai jau senyvi. Telieka tai tarp mūsų, bet aš pats juos sodinau, regėjau jų pirmuosius pumpurus. Pasukęs link durų, sušukau: „O kas čia? Koks čia karšinčius stovi tarpdury? Teisingai daro, laikas jį išvyti. Iš kur jis atsirado? Koks tau malonumas tampyti svetimus numirėlius?" O anas tarė: „Ar manęs jau nebepažįsti? Aš gi Feli-

cionas, kuriam dažnai dovanodavai statulėles. Aš esu tavo numylėtinis, prievaizdo Filosito sūnus". „Nieko sau, šitaip tyčiotis,— tariau,— mano numylėtinis buvo berniukas, kitaip ir būti negali, o tau dantys išbyrėję".

Taigi esu dėkingas kelionei į priemiesčio dvarą, kad senatvė išdygsta prieš mane, kur tik bepasisuku. Mėgaujuosi ja ir pamilsiu: juk ji sklidina malonumų, reikia tik mokėti naudotis. Obuoliai skaniausi tada, kai jau baigiasi. Vaikystės žavesys — jos gale. Girtuokliams didžiausią malonumą teikia paskutinioji taurė, ta, kuri apsvaigina, nuo kurios jie visiškai apkvaišta. Pabaigoje paprastai būna visas smagumas. Todėl pats maloniausias yra senyvas amžius, o ne brandos. Ir ant paskutinio būties laiptelio stovintis amžius turi savo malonumų arba juos visiškai pakeičia nenoras jų turėti. Kaip malonu, pavargus nuo aistrų, išsivaduoti iš jų! „Sunku,— prieštarausi,— kai mirtis ant slenksčio". Pirma, jaunuoliai turi jos laukti taip pat, kaip seniai. Niekas nežinome, kada išmuš paskutinė valanda. Antra, niekas nėra toks senas, kad nesitikėtų dar vieną dieną pragyventi. Juk viena diena yra gyvenimo žingsnis. Visas amžius susideda iš kelių dalių — didesnių ir mažesnių, vienas kitą juosiančių apskritimų, kurių vienas apglėbia ir supa visus. Jis tęsiasi nuo gimimo iki mirties. Antras juosia paauglystės metus, trečias savo ratu apibrėžia vaikystę. Yra pagaliau ir toks, kursai talpina savyje metus ir įvairius metų laikus, iš kurių pasikartojimo susideda gyvenimas. Mėnuo apjuostas nedideliu lanku. Mažiausią ratą turi diena, bet ir ši eina nuo pradžios į pabaigą, nuo ryto į vakarą. Heraklitas, pramintas tamsiuoju dėl neaiškaus dėstymo, yra pasakęs: „Visos dienos kaip viena". Šis posakis įvairiai suprantamas. Vieni tvirtina, jog jis norėjęs pasakyti, kad visos dienos turi vienodą valandų skaičių. Iš tiesų, jei diena yra dvidešimt keturių valandų tarpas, būtina, kad visos dienos būtų lygios, nes, jei diena sutrumpėtų, pailgėtų naktis. Kiti mano, kad Heraklitas nurodęs kokybinį dienų panašumą: net ilgiausias laiko tarpas neturįs nieko, ko nebūtų vienoje dienoje, visada šviesa pakeičia tamsą, ir kiti pasaulio pasikeitimai tokie patys, tik vieni greičiau vyksta, kiti — lėčiau. Todėl kiekvieną dieną reikia praleisti taip, tarsi ji būtų visas gyvenimas. Pakuvijus, kuris valdė Siriją lyg savo dvarą, paruošęs vyną ir gedulo vakarienę, liepdavo po puotos nešti jį į miegamąjį, berniukų chorui giedant: „Jis nugyveno! Jis nugyveno!" Jis laidojo save kasdien. Ką jis darė palaidau-

damas, mes darykime sąmoningai ir, eidami miegoti, linksmi ir patenkinti sakykime: „Pragyvenau ir praleidau likimo paskirtąjį tarpą". Jei dievas duos rytdieną, priimkime su džiaugsmu. Tas, kuris be jaudinimosi laukia rytojaus, yra nepaprastai laimingas ir ramiai leidžia šią dieną. Kas vakare sako „aš nugyvenau", rytą pabudęs, naują dieną gali sutikti kaip turtą.

Bet jau reikia man baigti laišką. „Ar be jokio pamokymo,— klausi,— jis pas mane atkeliaus?" „Nebijok: šį tą jis neša". Bet kodėl gi „šį tą"? Daug ką. Kas gali būti gražesnio už mintį, kurią perduodu tau nunešti: bloga gyventi prievarta, bet niekas neverčia gyventi prievarta. Kaip niekas neverčia? Todėl, kad į laisvę veda iš visur daugybė trumpų ir lengvų kelių. Dėkokime dievui, kad niekas negali sulaikyti mūsų šiame pasaulyje. Tuomet galime niekinti prievartą. „Čia Epikūro žodžiai,— pasakysi.— Kam tau svetimų?" Bet kas teisybė, tas mano. Ir toliau tau cituosiu Epikūrą, kad tie, kurie vertina ne pasakymo prasmę, o autoriaus vardą, žinotų, jog geros mintys yra visų nuosavybė. Teisybė bendra visiems.

KETURIASDEŠIMT SEPTINTASIS LAIŠKAS

Malonu buvo patirti iš ateinančių nuo tavęs žmonių, kad tu draugiškai gyveni su savo vergais. Toks elgesys dera tavo išminčiai, tavo išsilavinimui. „Jie vergai". Bet jie — žmonės! „Jie vergai". Bet jie — namiškiai! „Jie vergai". Bet ištikimiausi bičiuliai! „Jie vergai". Bet vergijos draugai, jei turėsime galvoje, kad likimui duota tiek pat teisių ir į vienus, ir į kitus. Juokas ima iš tų, kurie mano, jog gėda pietauti su vergu. Kodėl? Todėl, kad išpuikėlių įprotis — apstatyti pietaujantį šeimininką būriu vergų. Tas valgo daugiau, negu gali, ir, nepaprastai apsirydamas, apkrauna ir taip prikimštą skrandį, jau atpratusį nuo skrandžio pareigų ir vargais negalais išvemiantį ką tik sugrūstą maistą. O nelaimingiesiems vergams neleidžia net burnos praverti, nė puse žodžio persimesti. Rykštės nuslopina mažiausią murmesį, o jei kartais rykštės nenaudojamos — kostelėjimas, čiaudulys, krenkštimas. Didele bausme jie užmoka, keletu žodžių pertraukę tylą, alkani ir nebylūs prastovi visą naktį. Taip išeina, kad tie, kuriems šeimininko akivaizdoje negalima šnekėtis, šneka apie šeimininką kitur. O anie, kurie ne su šeimininku, bet patys su savimi kalbėdavosi, kurių liežuvis atpratęs vartytis, pasiruošę už šei-

mininką pakišti po kirviu savo sprandą, ant savo galvos užsitraukti gresiantį pavojų. Puotose jie šnekučiuojasi, kankinami — tyli.

Klaidžioja to paties išdidumo pagimdytas priežodis: kiek vergų, tiek priešų. Jie nėra priešai, mes iš jų padarome priešus. Jau nekalbant apie kitokias žiaurumo ir nežmoniškumo apraiškas, mes gi juos ne žmonėmis, o gyvuliais laikome. Kai sugulame pietauti, vienas nušluosto seiles, kitas susemia įkaušusių vėmalus. Trečias piausto brangius paukščius: tiksliais judesiais atkerta krūtinę ir pasturgalį, beprasmiškai sukaliodamas išlavintą ranką. Vargšas, jis gyvena vien tam, kad kaip reikiant kapotų paukštieną. Bet kažin ar ne didesnis vargšas tas, kuris šito reikalauja savo malonumui, negu tas, kuris mokosi priverstas. Ketvirtas — vyno pilstytojas,— išpuoštas lyg moteris, galynėjasi su amžiumi: negali atsikratyti vaikystės, tempiamas atgal į ją; iš stuomens karys, o iš odos su nutrintais ar išpešiotais plaukais — vaikas, ištisas naktis nemiega, girdydamas šeimininką ir tenkindamas jo geidulius; miegamajame jis atlieka vyro, puotoje berniuko pareigas. Penktas, kuriam pavesta įvertinti puotautojus, stovi nelaimingas ir žiūri, kuriuos pataikūnus, apsirijėlius, plepius pakviesti rytdienai. O dar miegamųjų tarnai, iki smulkmenų pažįstantieji pono kambarį, žinantieji, kas jį užmigdo, kas džiugina, kokia naujovė gali sukelti pasišlykštėjimą, kuo iki kaklo sotus, ką geistų tą dieną suvalgyti. O anas su šitokiais žmonėmis negali pietauti, galvodamas, kad sumažės jo didystė, jei atsisės prie vieno stalo su vergais. Bet, dievaži, kiek ponų jis turi iš jų tarpo! Pastebėjau, kad prie Kalisto namų slenksčio stoviniuoja jo buvęs šeimininkas, bet nemačiau įeinančio į vidų. Juk jis anam buvo užkabinęs skelbimą ir nuvaręs tarp parduodamo šlamšto. Atsilygino jam vergas, patekęs į pirmąją dekuriją, kurioje šauklys klausia balso, ir pats apsigynė, nepriimdamas savo namuose kaip verto svečio. Šeimininkas Kalistą pardavė, bet kai kurių dalykų negalima parduoti.

Truputį pagalvok apie tą, kurį vadini vergu. Jis juk gimęs iš tokios pačios sėklos, po vienu dangumi, vienodai kvėpuoja, vienodai gyvena, vienodai miršta. Kaip tu gali matyti jame kilmingąjį, taip jis tavyje vergą. Po Marijaus skerdynių laimė nusigręžė nuo daugybės didikų, senatorių karjerą pradėjusių karo tarnyba. Vieną padarė piemeniu, kitą lūšnos sargybiniu. Štai ir niekink žmogų tos padėties, kurioje beniekin-

damas pats gali atsidurti. Nenoriu leistis giliau į samprotavimus apie vergų naudojimą. Esame be galo išdidūs, nepaprastai žiaurūs, nepaprastai įžūlūs. Štai mano pamokymų santrauka: elkis su mažesniu taip, kaip norėtumei, kad didesnis su tavim elgtųsi. Kai šaus tau į galvą mintis, kokias tu turi teises į savo vergą, visada tešauna ir tokia: kokias teises turi tavo šeimininkas į tave. „O aš,— sakai,— neturiu šeimininko". Sutinku, bet gal turėsi. Derėtų žinoti, kokio amžiaus Hekabė pradėjo vergauti, kokio Kresas, kokio Darėjo motina, kokio Platonas, kokio Diogenas. Su vergu gyvenk maloniai ir draugiškai, kalbėkis su juo ir bendrauk.

Visas delikačiųjų būrys atsakydamas suriks man: „Koks pažeminimas! Kokia gėda!" O aš juos sučiupsiu bebučiuojančius ranką svetimam vergui. Argi nematote, kad mūsų protėviai nebuvo poniškai pasipūtę, neįžeidinėjo vergų. Vergai vadino šeimininką šeimos tėvu. Vergus (kaip ligi šiol mimai tebevadina) — namiškiais. Senoliai įvedė šventę, kurios metu (bet ne tik jos) vergai būtinai valgydavo kartu su šeimininkais, jiems buvo rodomi pagarbos ženklai, leidžiama naudotis teisėmis, įstatymais, ir namuose viskas vykdavo tarsi mažoje valstybėlėje. Kaip? Visus vergus leisti prie stalo? Ne, taip, kaip ir laisvuosius. Klysti, jei manai, jog aš niekinsiu juodadarbius, pavyzdžiui, mulų varovą ar artoją. Vertinsiu ne pagal tarnybą, o pagal dvasios gerumą. Kiekvienas savo dvasią susikuria pats, o tarnybą gauna atsitiktinai. Taigi vieni tegu pietaus su tavimi, kadangi to verti, kiti — kad pasidarytų verti. Jei jų elgesyje bus vergų nevalyvumo, jis išnyks, bendraujant su kilnesniais žmonėmis. Mielas Lucilijau, neieškok draugo forume ar kurijoje, atidžiai apsižvalgęs, ir namie rasi. Dažnai gera medžiaga pražūva be meistro rankos; bandyk ir tyrinėk. Tik kvailys, pirkdamas arklį, apžiūrinėja kamanas ir vadeles. Taigi baisus kvailys tas, kuris vertina žmogų pagal drabužį ar jo nešiojimo manierą. „Jis vergas". Bet gal jo širdis laisva? „Jis vergas". Ar tai jį žemina? Parodyk žmogų, kuris nevergauja. Vienas vergauja geiduliams, kitas godumui, trečias garbės troškimui, visi žmonės vilties vergai, visi baimės vergai. Galiu parodyti buvusį konsulą, tarnaujantį senei, turtuolį — tarnaitei, galiu išvardyti labai kilmingus jaunuolius, artistų vergus. Nėra šlykštesnės vergijos, kaip savanoriška vergija. Tenegąsdina tavęs jų neapykanta, būk su jais linksmas ir neišdidžiai pranašesnis: geriau tegu gerbia, negu bijo. Kas nors prikiš, kad šaukiu

vergus sukilti ir nusimesti ponų jungą, tardamas: geriau tegu gerbia šeimininką, negu bijo. Kas nors paklaus: „Ar jie turi gerbti šeimininką kaip klientai ir sveikintojų minia?" Kas šitaip pasakys, yra pamiršęs, jog šeimininkams maža to, ko užtenka dievui. Kas gerbiamas, tas ir mylimas, meilė — ne pora baimei. Manau, jog labai teisingai darai, stengdamasis, kad tavo vergai tavęs nebijotų, tu vartoji žodžio bausmes; rykštėmis tik gyvuliai raginami. Ne vien užgauliojimai mus įžeidžia. Net švelnumas gimdo įniršį, ir visa, kas ne pagal mūsų norą, kelia pyktį. Įsidedame karalių širdis. Juk pastarieji taip pat, užmiršę savo galimybes ir kitų silpnumą, taip įsikarščiuoja, taip įšėlsta, tarsi kas būtų juos nuskriaudęs. O juk nuo šito pavojaus juos saugo jų padėties didybė. Jie patys tai supranta, bet ieško progos pakenkti: tapo nuskriausti, kad skriaustų. Nenoriu ilgiau tavęs gaišinti. Tavęs nereikia raginti. Be kita ko, dora turi šią savybę: ji ištikima sau ir pastovi. Blogis — netvirtas daiktas, dažnai keičiasi ne į gerąją, o tiesiog į kitą pusę.

PENKIASDEŠIMTASIS LAIŠKAS

Tavo laišką gavau po daugelio mėnesių nuo išsiuntimo. Pagalvojau, jog nėra prasmės klausinėti jį atnešusį žmogų, ką tu veiki. Jis turėtų būti nepaprastos atminties, jei prisimintų. Tačiau tikiuosi, jog tu jau gyveni taip, kad aš galiu žinoti, ką veiki, kur tu bebūtum. Ką kita galėtum veikti, neužsiimdamas savo dvasios tobulinimu, kasdien neatsikratydamas kokios nors klaidos, nesuprasdamas, kad tavo ydos glūdi tavyje, o ne objektyviose sąlygose. Juk kai kurias iš jų teisiname aplinka ar laikais. O jos seka paskui mus, kur tik bepasitrauktume. Tu žinai, kad Harpastė, žmonos kvaišelė, paveldėta liko mano namuose. Pats aš baisiai nemėgstu tokių išsigimėlių: jei kada noriu, kad mane palinksmintų juokdarys, nereikia toli ieškoti: juokiuosi iš savęs. Toji Harpastė staiga apako. Gal nepatikėsi, bet tikra teisybė: ji nesupranta, kad nemato. Nuolatos šaukia palydovę ir vaikščioja. Sako, kad namai labai niūrūs. Tebūnie tau aišku, kad savybės, dėl kurių mes iš jos juokiamės, būdingos mums visiems: niekas neprisipažįsta esąs šykštus ar godus. Aklieji nors vedlio šaukiasi, o mes be vedlio klaidžiojame ir sakome: „Aš esu garbėtroška, bet kitaip Romoje neįmanoma gyventi. Aš ne švaistūnas, bet miestas mėgsta pinigą. Mano

pyktis nėra yda, aš tik nenusistačiau teisingo gyvenimo būdo, čia kalta jaunystė". Kodėl apgaudinėjame save? Mūsų blogis ne išorėje, jis mumyse, mūsų širdyje glūdi, ir sunku nuo jo išsigydyti, nes nesijaučiame sergą. O jei pradėsime rūpintis, kada gi įveiksime šitiek įsisenėjusių ligų? Dabar mes dar nekviečiame daktaro, kuriam būtų mažiau vargo su giliai neįaugusia yda. Jaunas, nepatyręs protas seka teisybės rodytoją. Sunku sugrąžinti tiktai tą, kuris labai nutolo nuo prigimties. Mes gėdinamės mokytis gėrio. Bet, dievaži, jei raustame, ieškodami tokio mokytojo, tai nesitikėkime, kad gėris atsitiktinai užvaldys mūsų širdį. Reikia padirbėti, nors, tiesą sakant, tai nedidelis vargas, jei tik, kaip minėjau, pradėsime savo dvasią formuoti ir taisyti pirma, negu joje įsišaknys blogis. Bet nereikia nusiminti ir dėl įsisenėjusių ydų. Nuolatinis darbas, uolumas ir kruopštumas viską nugali. Net ir kreivą medį galima ištiesinti: išsirietusius rąstus išlygina šiluma, ir jie, išaugę savaip, įgauna tokią formą, kokios mums reikia. Dar lengviau formuoti lanksčią, bet kokiai įtakai pasiduodančią sielą. Juk siela — ne kas kita, kaip tam tikru būdu egzistuojantis kvėpavimas. O kvėpavimo garas yra tiek lengvesnis už bet kokią medžiagą, kiek plonesnis ir švelnesnis. Mielas Lucilijau, patikėk, ne bėda, kad blogis mus valdo, kad seniai mumyse glūdi, pas nieką gėris neateina anksčiau už blogį. Visus mus ydos kadaise buvo užkariavusios. Mokytis dorybės — tai reiškia išsižadėti ydų. Su dideliu įkarščiu turime taisyti save, nes vienąkart gautas gėris pasilieka amžinai. Dorybės negalima išsižadėti. Blogis, priešingai, yra mums svetimas, todėl gali būti išstumtas ir išguitas. Kiekvienas daiktas stipriai įsitvirtina tik savo vietoje. Dorybės atitinka žmogaus prigimtį, ydos jai priešingos ir nekenčiamos. Nors įsišaknijusios dorybės negali pasišalinti ir jas puoselėti lengva, tačiau įdiegti nepaprastai sunku, nes ligota dvasia bijo naujovių. Todėl ją reikia priversti to imtis, paskui jau gydymas neskausmingas. Jis bus tuo malonesnis, kuo greičiau dvasia sveiks. Pagijus jai norėsis kitokių vaistų. Užsiimti filosofija yra sveika ir smagu.

PENKIASDEŠIMT KETVIRTASIS LAIŠKAS

Ilgam ligos buvo palikusios mane ramybėje. Staiga vėl apniko. „Kokia?"— paklausi. Visai pagrįstai klausi: visos jos man pažįstamos. O viena tarytum užkeiktas esu: graikiško jos var-

do nežinau, bet pakankamai tiksliai gali būti pavadinta dusuliu. Trumpi, tačiau stiprūs, audringi priepuoliai tęsiasi apie valandą. (Kas gi ilgiau ištvertų, neatgavęs kvapo?!) Mano kūną kamavo visokie sopuliai ir pavojingi susirgimai, bet už šitą, man rodos, nėra sunkesnio. Kodėl? Mat, visais kitais atvejais, kaip ten bebūtų, žmogus nesveikuoja, o čia — nutrūksta kvėpavimas. Ne veltui gydytojai šią ligą vadina mirties pratybomis. Juk vieną kartą alsavimas padaro tai, ką nuolatos mėgina. Galvoji, džiūgauju, tau rašydamas, nes išvengiau blogiausio. Juokingai daryčiau, tokia pabaiga lyg išgijimu džiaugdamasis, tarsi tas, kuris galvoja laimėjęs bylą, esant atidėtam teismo terminui. Aš gi, ir labiausiai uždusdamas, nesilioviau guostis linksmomis ir tvirtomis mintimis. „Kas čia,— kalbėjau sau,— taip dažnai mirtis mane bando? Tegu, aš ją seniai esu išbandęs". „Kada?"— paklausi. „Prieš gimdamas. Mirtis yra nebūtis. Aš jau žinau, kokia ji yra. Po manęs bus tai, kas buvo prieš mane. Jei nebūtyje yra nors kiek skausmo, jis neišvengiamai turėjo būti ir prieš mums išvystant pasaulį, o tada nejutome jokios kančios. Sakyk, ar nepavadinsi kvailiu žmogaus, kuris mano, kad žibintui būna blogiau po to, kai jį užgesina, negu prieš tai, kai jį uždega. Mes gi taip pat užsidegame ir užgęstame; šiek tiek kenčiame viduryje tarp tų momentų, o iš vienos ir kitos pusės viešpatauja gili ramybė. Mielas Lucilijau, jei neapsirinku, klystame galvodami, jog mirtis laukia ateityje, tuo tarpu kai jau ir esame buvę jos valdžioje, ir dar atsidursime. Tai, kas buvo prieš mus, yra mirtis. Koks gi skirtumas — nepradėsi gyvenimo ar jį užbaigsi, jei abiem atvejais išdava ta pati — nebūtis". Tokiais ir panašiais padrąsinimais, aišku, tylomis, nes kalbėti negalėjau, nesiliovau save įtikinėti. Paskui pamažu dusulys, perėjęs į sunkų kvėpavimą, užeidavo vis rečiau, lėtėjo ir išnyko. Dabar, nors ir liovėsi, alsuoju dar nenormaliai: iškvepiu su pertraukomis, užspringdamas. Tegu jis sau žinosi, kad tik širdyje nedūsaučiau. Taigi įsidėmėk: nedrebėsiu paskutinę valandą, jau iš anksto esu pasiruošęs, negalvoju apie tai ištisomis dienomis. Tu šlovink ir sek tą, kuriam neapmaudu mirti, nors miela gyventi. Argi vyriška išeiti varomam? Vyriškumas štai kur: nors mane ir varo, bet aš išeinu savo noru. Išminčiaus niekada niekas neišvaro, nes išvaryti — vadinasi, išstumti save iš ten, iš kur nenoromis pasitrauki, o išminčius nieko nedaro nenoromis. Jis išvengia prievartos, trokšdamas būtinybės.

SEPTYNIASDEŠIMTASIS LAIŠKAS

Po ilgos pertraukos vėl išvydau tavąją Pompėją. Atmintyje iškilo jaunystės vaizdai. Man rodėsi, kad ir dabar galiu grįžti prie tų užsiėmimų, kuriuos, atrodo, taip neseniai apleidau. Plaukiame, Lucilijau, gyvenimu lyg jūra ir, kaip sako Vergilijus, „žemės ir miestai nutolsta". Taip per keletą akimirkų praleidžiame vaikystę, paskui jaunystę, po to brandos amžių, paskui geriausius senatvės metus. Čia jau matosi žmogaus gyvenimo galas. Klystame, laikydami jį povandenine uola, tai uostas, kartais pageidautinas, tačiau niekad neatmestinas. Per anksti į jį atvykęs, žmogus turi skųstis ne daugiau už keliautoją, spėriai plaukiantį. Juk vienus jūrininkus apgaudinėja ir sulaiko silpni zefyrai, vargindami nuobodžiai tingia ramybe, o kitus be atvangos pučiantis vėjas beregint nuneša į vietą. Žinok, jog ir mums tas pat skirta: vienus gyvenimas žaibiškai nuveda ten, kur ateiti reikia ir labai delsiantiems, kitus kankina ir vargina. Ne visada ir reikia atidėlioti. Gėris — ne gyvybė, bet geras gyvenimas. Taigi išminčius turi gyventi tiek, kiek reikia, o ne kiek galima. Jis supras, kur bus nugalėtas, su kuo, kokiu būdu ir kas jam darytina. Jis visą laiką žiūri, koks jo gyvenimas, o ne kiek jo likę. Jei užgriūva galybė vargų ir neramumų, jis pasitraukia. Jis taip elgiasi ne tik beviltiškoje būklėje, bet, vos likimas nusigręžia, ima kruopščiai dairytis, ar neverta pabaigti gyvenus. Jam nesvarbu, ar pats galą pasidarys, ar kitas, vėliau ar anksčiau. Jis nemano, jog kuris nors atvejis nuostolingesnis: elgetos lazda — nedidelis turtas. Nesvarbu, kada mirti: anksčiau ar vėliau, svarbu — kaip: garbingai ar niekšiškai. Gerai mirti — vadinasi, išvengti pavojaus blogai gyventi. Man rodos, silpnadvasiškai skamba žodžiai rodiečio, kuris, tirono įmestas į kalėjimą ir maitinamas lyg koks žvėris, į patarimą visai nevalgyti atsakė: „Kol žmogus gyvas, neturi prarasti vilties". Tegu tai tiesa, bet negalima pirkti gyvybės už bet kokią kainą. Nors ji — didis, neabejotinas gėris, bet nemokėsiu už ją gėdingu sąžinės graužimu dėl savo silpnybės. Aš manau, kad tą, kuris gyvena, valdo likimas, o tas, kuris nebijo mirties, nusimeta likimo valdžią. Tačiau, jei mirtis kybos virš galvos ir išminčius žinos, jog pasmerktas mirti, nesmeigs durklo į širdį, padėdamas budeliui. Jis stengsis padėti sau. Kvaila numirti iš mirties baimės. Ateina žudikas. Lauk. Ko skubėti? Kam prisiimti kito žmogaus žiau-

rumo išraiškos aktą? Gal tu pavydi budeliui, o gal jo gailiesi? Sokratas galėjo užbaigti gyvenimą, atsisakęs valgio, ir mirti iš bado, o ne nunuodytas. Bet jis praleido kalėjime trisdešimtį dienų, laukdamas mirties, negalvodamas, jog viskas gali pasikeisti, nedėdamas į tą ilgą laikotarpį jokių vilčių, bet tam, kad paklustų įstatymams, kad duotų galimybę draugams pasinaudoti jo dvasios turtais. Kokia kvailystė būtų bijotis nuodų, niekinant mirtį! Puiki moteris buvo Druzo Libono, kilmingo, bet buko jaunuolio, turinčio daugiau pretenzijų, negu tais laikais kas nors galėjo turėti, o tuo labiau jis, teta Skribonija. Kai sirguliuojantis Libonas neštuvais buvo pargabentas iš senato namo be įprastinės palydos, nes visi bičiuliai negarbingai buvo jį apleidę jau ne kaip kaltinamąjį, o kaip pasmerktąjį, jis pradėjo prašyti patarimo, ar jam nusižudyti, ar laukti mirties. Skribonija atsakė: „Ar tau malonu dirbti svetimus darbus?" Bet jis nepaklausė: pasidarė galą, ne be kaltės būdamas. Juk po trijų ar keturių dienų, savo priešo nuteistas, būtų miręs, o gyvendamas atliko svetimą darbą.

Apskritai sunku pasakyti, kaip elgtis, kai svetima galia grasina mūsų gyvybei: skubėti ją aplenkti ar laukti. Yra daug dalykų, galinčių nusverti sprendimą ir į vieną, ir į kitą pusę. Jei viena mirties rūšis neš kankynes, o kita lengva ir paprasta, kodėl gi nepasirinkus antrosios. Kaip renkamės laivą, ruošdamiesi plaukti, kaip namą — įsikurti, taip baigdami gyvenimą — mirties būdą. Be to, kaip ilgas gyvenimas dar nėra gėris, taip uždelsta mirtis jau yra blogybė. Niekada neturime labiau tenkinti sielos užgaidų, kaip mirdami. Tegu ji palieka kūną tuo keliu, koks jai patiks. Ar žus nuo kardo, ar kilpoje, ar nuo kokio nors kraują užkrėtusio nuodo — vis viena — kad tik nesustotų ir sutraukytų vergijos grandines. Gyvendami turime klausyti kitų žmonių nuomonės, mirdami — tik savosios. Geresnis tas mirties būdas, kuris labiau patinka. Kvaila galvoti: „Dar kas pamanys, jog aš pasielgiau nevyriškai arba labai akiplėšiškai, dar pagalvos, kad kitas mirties būdas būtų buvęs gražesnis". Nejau tu viliesi, jog įmanoma ką nors padaryti, nesukeliant jokių apkalbų? Rūpinkis tik kuo greičiau ištrūkti iš likimo valdžios. O paskui, aišku, atsiras žmonių, kurie pasmerks tavo poelgį. Yra net filosofų, neigiančių teisę savanoriškai baigti gyvenimą ir laikančių savižudybę nusikaltimu. Jų nuomone, reikia laukti galo, kurį numatė gamta. Kas taip kalba, nemato, jog užsitveria kelią į laisvę. Amžinasis gamtos

įstatymas puikiai patvarkė, duodamas mums vieną įėjimą į gyvenimą, o išėjimų — daugelį. Nejaugi man laukti ligos ar žmonių nešamų kankynių, kai galiu išvengti skausmo ir priešų neapykantos. Yra vienas dalykas, dėl kurio negalime skųstis gyvenimu: jis nieko nelaiko. Puikiai sutvarkyta žmogaus dalia: jei jis nelaimingas, tai tik dėl savo kaltės. Jei tau malonu gyventi, gyvenk, jei nemalonu, gali grįžti ten, iš kur atėjęs.

Nuo galvos skausmų dažnai nuleidžiame kraują. Siekiant palengvinti kūno kančias, perpiaunamos venos. Taigi nereikia smeigti giliai durklo krūtinėn, aštrus peiliukas atveria kelią į didžiąją laisvę, viename dūryje — išsigelbėjimas. Tai kodėl mes tęsiame ir delsiame? Todėl, kad niekas iš mūsų negalvoja, kada jo sielai iškeliauti iš šio būsto. Taip seni įnamiai prisiriša, įpranta prie vietos ir net skriaudžiami jos nepalieka. Tu nenori būti kūno vergas? Gyvenk taip, lyg ruoštumeis greitai jį apleisti. Atsimink, jog ateis laikas, kai reikės palikti šį prieglobstį, ir būtinybė privers tave ryžtingiau išeiti. Bet sunku galvoti apie gyvenimo pabaigą tam, kas turi begalybę norų.

Mirčiai būtina ruoštis labiau, negu bet kam kitam. Mat, pasirengimas kitiems dalykams ne visada gali būti reikalingas. Galima planuoti skurdą ir būti turtuoliu, galima įgusti pakęsti skausmą, o sveikata ir stiprumas niekada neduos progos pasirodyti šiai savybei, galima išmokti tvirtai iškęsti kitų mirtį, o likimas lems mūsų artimiesiems pergyventi mus. Bet neišvengiamai ateis mirties diena. Nemanyk, jog tik didvyriai turi drąsos sutraukyti vergijos grandines. Negalvok, kad tik Katonas sugebėjo rankomis išplėšti iš krūtinės gyvybę, kai kardas pritrūko galios. Pačių žemiausiųjų sluoksnių žmonės nepaprastai karštai ieško išsigelbėjimo mirtyje, ir jei jiems nepavyksta mirti patogiai, jei negalima pasirinkti įrankio, jie griebiasi pirmo pasitaikiusio, iš pažiūros nepavojingo daikto ir paverčia jį ginklu. Neseniai vienas germanas, kuris buvo ruošiamas rytiniam gladiatorių mūšio spektakliui, nuėjo atlikti savo reikalo, nes niekur kitur be sargybos neleisdavo. Ten jis pasiėmė pririštą prie pagaliuko kempinę, skirtą nešvarumų nuvalymui, įsikišo ją į burną ir, užspaudęs gerklę, uždusino save patį. Tai buvo drąsus iššūkis mirčiai. Tiesą sakant, nelabai dailus ir padorus, bet baisiai kvaila būti išrankiam mirštant. Koks narsus vyras! Kaip jis buvo vertas, kad likimas duotų pasirinkti! Kaip tvirtai jis būtų pakėlęs kardą! Kaip drąsiai

būtų nušokęs nuo uolos viršūnės arba pasinėręs į jūros gelmes! Pačioje beviltiškiausioje padėtyje jis rado ir mirties būdą, ir ginklą. Žinok, Lucilijau, kad, trokštant mirti, nereikia nieko, išskyrus norą. Kaip kas nori tegu galvoja apie ryžtingo žmogaus mirtį, bet aišku, kad labiausiai susmirdusi mirtis vertesnė už skaisčiausią vergystę.

Kadangi pradėjau nešvariu pavyzdžiu, tęsiu ir toliau. Mat, kiekvienas daugiau reikalaus iš savęs, kai pamatys, jog ir labiausiai pasmerktieji gali pasmerkti mirtį. Man rodos, kad Katonas, Scipionas ir kiti, kurių vardus mes įpratę tarti su pagarba, čia netinka. Aš rasiu gladiatorių tarpe tiek puikių vyriškumo pavyzdžių, kiek jų būtų tarp pilietinio karo vadų. Neseniai važiavo į rytinį spektaklį vienas sargybos saugomas gladiatorius. Jis lingavo, tarsi užsnūdęs, kol pagaliau pasilenkė taip žemai, kad įkišo galvą tarp stipinų ir neištraukė, kol ratas nenusuko sprando. Jis išvengė kankynės tame pačiame vežime, kuris jį vežė į kankynę.

Norint niekas netrukdo išsiveržti, išeiti iš gyvenimo. Gyvenimas — tai kalėjimas be grotų. Kam leidžia aplinkybės, tas dairosi lengvos mirties, kam viskas po ranka, kas laisvas, tas gali nuspręsti, kas jam labiau patinka. O jei sąlygos nepalankios, tai pirmas pasitaikęs atvejis yra geriausias, nors ir negirdėtas, naujas būtų. Kam užtenka drąsos, tas nestokos išradingumo. Matai, net paskučiausi vergai, smaugiant kančiai, skuba mirti, apgaudami pastabiausią sargybą. Didis tas, kuris ne tik nusprendė, bet ir sugebėjo nusižudyti.

Aš pažadėjau tau keletą pavyzdžių. Antrojo jūrų mūšio spektaklio metu vienas svetimšalis persismeigė gerklę ietimi, kuri jam buvo duota kovai. „Kodėl,— pasakė jis,— kodėl iš karto neišvengus visų pažeminimų ir kančių? Kam man, ginkluotam, laukti mirties?" Šis reginys buvo įspūdingas ir tuo, kad pamokė žmones, jog mirti — didesnė garbė, negu žūti. Tai kaip? Nejaugi didžiausių menkystų ir net nusikaltėlių turimų savybių neturės tas, kurį ilgi apmąstymai ruošė mirčiai ir kieno išminties mokytojas — protas? Juk protas sako mums, kad įvairiai prasidėjusi mirtis visada veda prie to paties galo. Taigi ar ne vis tiek, kaip ji prasideda? Tas pats protas įspėja, kad, jeigu galima, reikia mirti be kančių, o jei negalima, reikia mirti taip, kaip galima, griebiantis pirmo pasitaikiusio savižudybės atvejo. Negarbinga gyventi vergijoje, bet mirti vergijoje — gražu.

DEVYNIASDEŠIMT ŠEŠTASIS LAIŠKAS

Tu vis piktiniesi kuo nors arba skundiesi ir nesupranti, jog pati didžiausia blogybė ir yra, kad piktiniesi ir skundiesi. Mano nuomone, pasaulyje vyrui nėra jokio vargo, jei tik jis kokios nesėkmės nevadina vargu. Jei būsiu nepatenkintas savimi, tai kuo gi tada begalėsiu būti patenkintas?! Sergu — tokia dalia. Šeimyna atsigulė ligos patalan, skolų našta užgriuvo, troba sukiužo, nuostoliai, žala, kančios, baimė užklupo — taip jau paprastai būna. Maža to: taip turi būti. Tai būtinybė, o ne atsitiktinumas. Patikėk manimi, tau atskleidžiu visas savo sielos paslaptis: ištikus kokiai nelaimei ar nepasisekimui, šitaip būnu nusiteikęs: ne paklūstu likimui, o prisitaikau. Seku paskui jį nuoširdžiai, o ne todėl, kad būtina. Manęs neužklups joks nemalonumas, kurį prislėgtas ir liūdnas sutikčiau. Jokios duoklės nenoromis neduodu. O juk visa, dėl ko vaitojame, dėl ko būgštaujame, yra duoklės gyvenimui, ir nuo jų mokėjimo, mielas Lucilijau, nesitikėk būti atleistas, neprašyk. Akmenligės skausmai tave iškankino, laiškai atėjo ne visai malonūs, kasdieniniai nuostoliai, dar daugiau pasakysiu: drebi dėl savo galvos. Bet argi tu nežinojai, jog trokšti šito, trokšdamas senatvės? Visa tai reikia iškęsti, ilgai gyvenant, kaip ilgai keliaujant — dulkes, purvą, lietų. „Bet aš norėčiau gyventi, nepatirdamas jokių nelaimių". Tai moters žodžiai, nedera jie vyrui. Žiūrėk, kokį linkėjimą nuo šiol gausi (jis išplaukia ne tiek iš geros, kiek iš kilnios širdies): tegu nepadaro tavęs dievai ir deivės likimo numylėtiniu. Pats savęs paklausk: jei koks nors dievas suteiktų galimybę pasirinkti, ar labiau norėtum praleisti gyvenimą mėsos turgavietėje, ar karo stovykloje. O juk gyvenimas, Lucilijau, yra kova. Tik tie, kuriuos blaško likimas, kurie kopia į stačiausias, aukščiausias viršūnes ir leidžiasi į bedugnes, kurie pavojingiausiems žygiams atstato krūtinę, vadinami narsuoliais ir geriausiais kariais. Anie gi, kuriuos, kitiems vargstant, švelniai gaubia sutręšusi ramybė,— panašūs į turkliukus, kurių niekas neliečia, nes visi jais biaurisi.

ŠIMTAS ŠEŠTASIS LAIŠKAS

Pavėluotai atsakau į tavo laišką ne todėl, kad būčiau apsivertęs darbais. Šitokio pasiteisinimo neišgirsi, aš nesu užimtas, ir visi nėra užimti, kai nori. Reikalai nė vieno nesmau-

gia. Patys juos susiranda ir galvoja, kad tas apsikrovimas — laimės požymis. Tai kodėl ne tuoj atsakau? Tavo klausimas įeina į mano kūrinį. Juk žinai, kad noriu parašyti moralės filosofijos veikalą, išaiškinti visas su ja susijusias problemas. Taigi galvojau, ar atidėti tavo klausimą, kol ateis tam dalykui laikas, ar parašyti be eilės. Nusprendžiau, kad geriau bus dabar atsakyti į taip toli atkeliavusį laišką. Taigi nagrinėsiu šį klausimą, nesiedamas su kitais jį liečiančiais dalykais ir, jei vėliau atsiras panašių samprotavimų, pats, tau neprašant, atsiųsiu. Tavo klausimas yra iš tos rūšies minčių, kurių žinojimas daugiau malonus, negu naudingas. Ar gėris materialus? Gėris neša naudą, taigi veikia. O kas veikia, tas materialus. Gėris kursto sielą, tam tikru būdu formuoja ją ir palaiko, o tai — materialaus kūno požymiai. Juk kūno teigiamybės — kūniškos, taigi ir dvasios gėrybės — materialios. Žmogaus gerosios savybės būtinai turi būti materialios, nes pats žmogus materialus. Manau, kad jeigu tai, kas žmogų maitina, kas saugo ar atstato jo sveikatą, yra materialūs dalykai, taigi ir žmogaus teigiamos savybės yra materialios. Negalvoju, kad tau būtų neaišku, ar jausmai materialūs ir visa kita, apie ką tu nesiteirauji: pyktis, meilė, liūdesys. Tu juk neabejoji, kad jie pakeičia mūsų veido išraišką, suraukia kaktą, išviepia lūpas šypsantis, priverčia parausti ar pabalti. Tai kaip? Ar manai, jog tokius akivaizdžius kūno pasikeitimus gali sukelti nematerialūs dalykai? Jei jausmai yra materialūs, tokios pat yra ir dvasios ligos: šykštumas, žiaurumas, įsišaknijusios, nepataisomos ydos, vadinasi, ir visokiausio plauko niekšybė (pyktis, pavydas, išdidumas), vadinasi, ir gėris, pirmiausia todėl, kad yra priešingybė blogiui, antra, kad turi tas pačias žymes. Ar nematai, kiek gyvasties suteikia akims drąsa? Kiek įtampos — išmintis? Kiek santūrios ramybės — garbingumas? Kiek šviesos — džiaugsmas? Kiek šalčio — žiaurumas? Kiek palengvėjimo — švelnumas? Taigi tai, kas keičia kūno spalvą ir išvaizdą, kas parodo jiems savo įtaką, yra materialūs dalykai. Visos dorybės, kurias išvardijau, yra gėris. Nereikia abejoti, kad tai, kuo kas nors gali būti paliestas, yra kūnas. Kaip sako Lukrecijus, „kūnas tik liesti kitus ir liečiamas būti tegali". Juk visi jausmai, apie kuriuos kalbėjau, nepakeistų kūno, jo nepalietę. Vadinasi, jie yra materialūs. Taigi tas, kas turi jėgos skatinti, versti, sulaikyti, sutūrėti, yra kūnas. O kaipgi? Ar baimė nesulaiko? Ar drąsa neskatina? Ar narsa negena ir ne-

kelia įkarščio? Ar santūrumas nepažaboja ir nešaukia atgal? Ar džiaugsmas neiškelia? Ar liūdesys negniuždo? Pagaliau, ką bedarytume, veikiame blogio ar dorybės įsakyti. Kas įsakinėja kūnui, yra kūnas, kas suteikia kūnui jėgos, yra kūnas. Kūno teikiamos savybės — materialios. Kūno gėris ir yra žmogaus gėris. Taigi jis materialus.

Kadangi, išpildęs tavo valią, kaip norėjai, dabar pats tarsiu, ką tu man atsakysi. „Lošiame pėstininkais". Tuščiai eikvojame dėstymo grakštumą: tie dalykai nedaro mūsų geresniais, tik mokytais. Išmintis — aiškesnis daiktas. Žinoma, paprastai geriau mintis išreikšti žodžiais, bet mes ir filosofiją išpučiame, kaip ir kitus dalykus. Kaip visur kitur, taip ir moksle vargstame su perdėjimais. Mokomės ne gyvenimui, o mokyklai.

ŠIMTAS DEVYNIOLIKTASIS LAIŠKAS

Ką nors radęs, nelaukiu, kol tarsi: „Dalinkimės". Pats ištariu. Klausi, ką radau. Laikyk rieškučias, tikras lobis. Išmokysiu, kaip akimoju gali pasidaryti turtingas. Oi, kaip stipriai trokšti išgirsti! Ne veltui: kaip mat nuvesiu tave prie didžiausių turtų. Bet reikės kreditoriaus. Prekybos pradžiai reikia pasiskolinti pinigų, tačiau nenoriu, kad susipainiotum su tarpininkais, nenoriu, kad tavo vardą valkiotų vertelga. Duosiu tau paruoštą kreditorių — Katono posakį: „Skolinkis iš savęs". Užteks ir mažmožių, jei ko mums trūksta, skolinsimės iš savęs. Mielas Lucilijau, juk nėra jokio skirtumo, ar tu netrokšti kokio daikto, ar neturi. Esmė abiem atvejais ta pati: nesikankini. Nemokau tavęs eiti prieš prigimtį, jinai atkakli, negali būti sugniuždyta ir reikalauja savo. Visa, ko prigimtis neprašo, žinok, pageidautina, bet nebūtina. Aš alkanas. Reikia pavalgyti. Bet prigimčiai tas pats, ar krimsiu juodą duoną, ar pyragą. Ji nenori smaginti pilvo, tik prikimšti. Aš noriu gerti. Prigimčiai tas pats, ar pasisemsiu iš artimiausio ežero, ar gersiu specialiai ledu atšaldytą vandenį. Ji liepia viena — numalšinti troškulį. Visai nesvarbu, ar iš aukso, ar krištolo, ar lydyto špato taurės, ar iš tiburietiško dubenėlio, ar iš rieškučių. Stenkis žiūrėti visų dalykų esmės, o į smulkmenas — nekreipk dėmesio. Badas mane gena, ranka tiesiasi į bet kokį pirmą pasitaikiusį maistą, bus gerai viskas, ką tik sugriebsiu. Trokštantis nieko neniekina. Klausi, kas mane taip sužavėjo. Man rodos, puikiai

pasakyta: išminčius godžiai ieško natūralių turtų. Sakai: „Kaipgi čia išeina? Kiaurą maišą man dovanojai. Aš jau ruošiau dėžes, dairiausi, į kurią jūrą leisiuosi prekiauti, kokios tarnybos sieksiu, kokio pelno ieškosiu. Pažadėjus turtą, mokyti skurdo — apgaulė". Tai tu vadini skurdžiumi tą, kuriam nieko netrūksta? Sakai: „Jis dėkoja savo kantrybei, o ne likimui". Tai tu jo nelaikai turtingu todėl, kad jo turtai neišsemiami? Kas geriau: turėti užtektinai, ar turėti daug? Kas daug turi, dar daugiau trokšta. O tai rodo, kad jam negana to, ką turi. Kas turi užtektinai, pasiekė galą, kurio niekuomet nepasiekia turtingas. Ar ne turtas, jei žmogaus niekuomet neištiks proskripcijos? Jei nenunuodys sūnus ar žmona? Jei saugu kare? Jei ramu taikoje, jei nėra jokio pavojaus nei vargo? Sakai, jog maža tik nealkti, nešalti, netrokšti. Bet daugiau ir Jupiteris neturi. Nėra maža, jei užtenka, ir niekada nėra daug, jei neužtenka. Nukariavęs Darėją ir indus, Aleksandras pasidarė skurdžius. Aš prasimaniau? Betgi jis ėmė ieškoti, ką dar užgrobus, šmižinėjo po nepažįstamas jūras, siuntė naują laivyną į okeaną ir norėjo, sakyčiau, pralaužti pasaulio ribas. Ko užtenka prigimčiai, neužtenka žmogui. Ir turėdamas viską, jis atranda ko trokšti. Kaip aklai elgiasi žmonės, kaip užmiršta, nuo ko pradėję, nusišypsojus laimei! Nežinomo kampelio valdovas (ir tai dar ginčytinas) Aleksandras, pasiekęs ribas, liūdėjo, kad negali išeiti už pasaulio ribų. Pinigai nė vieno žmogaus nepadarė turtingu, priešingai, niekam nesumažino troškimų. Kodėl? Kas daugiau turi, įsigeidžia turėti dar daugiau. Pakviesk bet kurį, prilygstantį Krasui ar Licinijui. Tegu atneš sąskaitą, tegu suskaičiuos, kiek turi ir kiek tikisi. Mano nuomone, jis skurdžius, o tavo — gali toks pasidaryti. Prisiderinęs prie prigimties žmogus nejaučia ne tik skurdo, bet ir baimės. Bet, aišku, nepaprastai sunku savo poreikius matuoti prigimties saiku. Juk net tas, apie kurį kalbame, kurį tu vadini skurdžiumi, turi kažką nereikalinga. Turtai apakina žmones ir atkreipia jų dėmesį. Jei kuriuose nors namuose begalybė grynų pinigų, jei stogas smarkiai paauksuotas, o šeimyna išsiskiria kūno grožiu ar puošniais drabužiais, tokia gerovė — visiems kaip ant delno. Žmogus, kurį paslėpėme nuo visuomenės ir turtų, savo viduje laimingas. Kalbėdami apie tą, pas kurį, turto vardu prisidengęs, gyvena skurdas, neteisingai sakome: jis valdo turtus, kaip ir apie drugį: jis susigriebė drugį. Priešingai, jį purto drugys. Taigi reikėtų sakyti: jį valdo turtai. Todėl norėčiau

paraginti tave (žmonės labai greitai užmiršta) viską matuoti prigimties poreikiais, kurių patenkinimas nereikalauja nieko arba smulkmenų. Tik nepainiok poreikių su ydomis. Klausi, į kokį stalą, kokio sidabro induose, kiek ir kaip aprėdytų vergų turi paduoti valgį. Prigimtis nereikalauja nieko kito, tik valgio. „Nejaugi, troškulio deginamas, ieškosi aukso taurių? Nejaugi išalkęs atsisakysi visko, išskyrus povą ir upėtakį?" Badas nėra įnoringas, patenkintas, kai numalšinamas, jis per daug nesirūpina, kuo numalšinamas. Nelaimingoji prabanga gimdo kančias: pasisotinęs žmogus stengiasi būti alkanas, pavalgęs vėl kemša, atsigėręs skuba ištrokšti. Horacijus puikiai sako, tvirtindamas, jog troškuliui nesvarbu, į kokią taurę įpylė ir ar žavi rankutė padavė vandenį. O jei tau svarbu, kad vaiskią taurę ištiestų ilgaplaukis berniukas, tai tu neištroškęs. Be kita ko, prigimtis sukūrė nuostabų dalyką: būtinybė neįkyri. Perteklius skatina išrankumą: tas netinka, anas nepriimta, į šitą gėda žiūrėti. O pasaulio kūrėjas, suteikęs teisę mums gyventi, norėjo, kad sveiki būtume, o ne išrankūs. Visa, kas sveika, čia pat, gi prabangos dalykai gaunami vargstant ir rūpinantis. Taigi naudokimės šia gamtos malone, didžiai ją vertindami, ir galvokime, jog geriausia jos dovana — dėsnis: būtinybė neįgrįsta.

Versta iš *Lucii Annaei Senecae* Ad Lucilium epistolarum moralium quae supersunt, Lipsiae, 1914. Vertė *D. Dilytė.*

EPIKTETAS
(apie 50-apie 138)

Pats Epiktetas sąmoningai nieko nerašė. Apie jo filosofiją žinome iš Epikteto draugo, Romos senatoriaus Flavijaus Ariano sukonspektuotų Epikteto paskaitų pagrindu parengtų knygų: „Epikteto pašnekesiai" ir „Draugiški Epikteto pokalbiai". Iš pirmojo darbo 8 knygų tėra išlikusios tik pirmosios keturios, o iš antrojo, kurį sudarė 12 knygų, išliko tik fragmentai. Be to, Arianas dar parengė ištraukų iš minėtų knygų rinkinį ir pavadino jį „Epikteto vadovėliu", kuris išliko.

Pluoštą Epikteto aforizmų iš rusų kalbos į lietuvių išvertė A. Vileišis ir 1900 m. išleido juos atskira knygele (žr. bibliografiją). Čia skelbiama keletas fragmentų iš „Epikteto pašnekesių" ir „Epikteto vadovėlio".

I, 3, 1—3. Jei kas nors prideramai įsijaustų į tą mokymą, kad mes visi iš esmės esame kilę iš dievo ir kad dievas yra žmonių ir dievų tėvas, tai jis, manau, negalvotų apie save nieko žema ir negarbinga. Jei tave įsūnytų imperatorius, niekas tavęs neišdrįstų paliesti; o jei sužinosi esąs Dzeuso sūnus, argi nesididžiuosi? Mes, deja, taip nesielgiame, bet, kadangi mūsų prigimtyje yra susimaišę du elementai — kūnas, bendras visiems gyvūnams, ir protas bei valia, bendri mums ir dievams, tai žmonės dažniausiai palinksta į tą nelaimingą ir mirtingą giminystę ir tik nedaugelis — į dieviškąją ir palaimingąją.

I, 4, 1—4. Daug ko pasiekęs dorybėje, iš filosofų išmoksta, kad troškimas — tai siekimas gerų dalykų, o vengimas — tai stengimasis išvengti blogų dalykų; be to, jis sužino, kad žmogui palaimingumas ir ramybė ateina tik tada, kai jis siekdamas nepatiria nesėkmės, o vengdamas nesuklumpa. Todėl jis troškimą visiškai panaikina savyje ir atideda vėlesniam laikui, o vengimą panaudoja tik atžvilgiu tų dalykų, kuriuos pats savo valia gali pasirinkti. Mat, jis žino, kad, nors ir galėtų išvengti kai kurių iš tų dalykų, kurie nepriklauso nuo jo valios, vis tiek suklups kitame kuriame nors dalyke, nepaisant visų vengimo pastangų, ir bus nelaimingas. Jeigu dorybė žada sukurti palaimą, dvasios ramybę ir gerovę, tai veržimasis į dorybę yra ir siekimas kiekvieno iš šių dalykų. Mat, į ką veda tobulybė, prie to priartina siekimas.

I, 4, 18—23. Tad kuo gi pasireiškia siekimas?— Jei kas nors iš jūsų atsisakys išorinių dalykų, atsigręš į savo paties valią, ją užgrūdins ir ištobulins taip, kad ji taptų harmoninga su prigimtimi, kilni, laisva, nesuvaržyta, nesupančiota, ištikima, kukli, ir jeigu jis įsisąmonins, kad tas, kuris ilgisi arba vengia ne nuo jo valios priklausančių dalykų, negali būti nei ištikimas, nei laisvas, bet būna priverstas keistis ir blaškytis kartu su tais dalykais, net pasiduoti valiai kitų, kurie įstengia tuos dalykus duoti arba neduoti; pagaliau, jei jis, auštant atsikėlęs, stropiai žiūrės, kad ir praustųsi kaip ištikimas, valgytų kaip kuklus, ir lygiai taip elgsis su kiekvienu jam pasitaikančiu reikalu: viską atliks iš pagrindų ir kuo geriausiai, pavyzdžiui, bėgikas — kaip dera bėgikui, o dainininkas — kaip dera dainininkui,— tas ir bus besiveržiantis į tiesas, tas ne veltui iškeliavo į svetimus kraštus. O jei kas įtemptai stengiasi iš knygų

įsigyti tobulumą ir vargsta, jo siekdamas, ir tuo tikslu iškeliauja svetur, tai aš jam sakau: grįžk iš ten namo ir rūpinkis namų reikalais.

I, 6, 1—8. Kiekvienas pasaulyje vykstantis dalykas duoda gerą progą pašlovinti apvaizdą, jei tik savyje turėsi dvi ypatybes — galią įžvelgti įvykio esmę ir dėkingumą. Jei jų neturėsi, tai arba nematysi dalykų naudingumo, arba, jei ir matysi, dėl jų nedėkosi. Jeigu dievas būtų sukūręs spalvas, bet nesuteikęs galios jas regėti, kokia būtų iš to nauda?— Jokios.— Ir priešingai, jeigu būtų suteikęs galią regėti, o daiktus būtų sukūręs ne tokius, kad jie galėtų paveikti regėjimo organus, vėl kokia būtų nauda?— Jokios.— O ką, jei būtų sukūręs tuos abu dalykus, bet nebūtų davęs šviesos?— Vis tiek nebūtų jokios naudos.— Tai kas priderino šį dalyką prie ano, o aną — prie šio? Kas pritaikė kardą makštims, o makštis — kardui? Nejaugi niekas? Iš tikrųjų jau pats pagamintas daiktas paprastai leidžia mums spręsti, kad tai būtinai bus kokio amatininko darbas, o ne kad jis pasidaręs savaime, kaip pakliuvo. Argi kiekvienas šitoks daiktas turi amatininką, o regimi daiktai, regėjimas ir šviesa neturi?

I, 22, 9—21. Tai ką gi reiškia auklėtis?— Išmokti įgimtas sąvokas atitinkamai pritaikyti dalykams, be to, įsisąmoninti, kad vieni iš egzistuojančių daiktų priklauso nuo mūsų, o kiti — ne nuo mūsų. Nuo mūsų priklauso laisva valia ir visi dalykai, kuriuos galime patys pasirinkti; ne nuo mūsų priklauso kūnas, kūno dalys, nuosavybė, gimdytojai, broliai, vaikai, tėvynė ir, paprastai sakant, draugai. Taigi kuriems dalykams priskirsime gėrį? Kuriam daiktui jį pritaikysime? Ar nuo mūsų priklausantiems dalykams?— Tada išeitų, kad nėra gėris sveikata, kūno proporcingumas ir gyvybė? Nei vaikai, nei gimdytojai, nei tėvynė nebus gėris?— Tu stačiai nepakenčiamas! Nukelkime gėrį vėl į ankstesnę vietą. Ar galima būti laimingam, netekus gėrybių?— Negalima. Argi toks nelaimingas žmogus elgsis su draugais taip, kaip pridera? Aišku, ne. Aš iš prigimties mėgstu tai, kas man naudinga. Jei man naudinga turėti dirvą, tai bus naudinga ir atimti žemę iš artimo; jei man naudinga turėti apsiaustą, tai bus naudinga ir jį pasivogti iš maudyklių. Iš to kyla karai, riaušės, tironų valdžia, intrigos. O kaip aš galėsiu atlikti pareigas Dzeusui? Jei esu nuskriaustas ir nelaimingas, jis į mane nekreipia dėmesio. Kas man iš jo, jei negali man padėti? Kas man iš jo, jei jis nori, kad lik-

čiau toks pat, koks esu? Taigi pradedu jo neapkęsti. Kam mes statome Dzeusui šventyklas, kam lipdome statulas? Gal panašiai kaip blogoms dvasioms ir drugio ligai? Kodėl mes jį vis dar vadiname Lietaus nešėju, kodėl Išgelbėtoju, kodėl Vaisių teikėju. Iš tikrųjų, jeigu mes nukelsime gėrio esmę į ne nuo mūsų priklausančius dalykus, turėsime daryti tokias išvadas.— Tai ką darysime?— Bet tai ir yra filosofija užsiimančio ir problemomis besikankinančio žmogaus svarstymai. O aš tuo tarpu nematau, kas yra gėris, kas blogis. Argi aš ne kvailas? Tikrai kvailas. Bet jeigu gėrį nukelsiu ten — į dalykus, kuriuos mes patys pasirenkame, iš manęs visi juoksis. Ateis koks nors žilas senis, apsimaustęs žiedais, palinguos galva ir pasakys: „Klausyk manęs, vaikeli. Reikia užsiimti filosofija, bet reikia ir protą turėti. Tie dalykai yra kvaili. Tu iš filosofų mokaisi silogizmų, bet, ką reikia daryti, tu geriau žinai, negu filosofai". Žmogau, tai ko man prikaišioji, jei žinau? Ką gi aš turėčiau pasakyti šitam vergui? Jei tylėsiu, jis pliš iš pykčio. Taigi reikia atsakyti: „Dovanok man, kaip dovanoji mylintiesiems; nesivaldau, išprotėjau".

I, 28, 1—9. Dėl ko mes ką nors laikome tiesa? Dėl to, kad mums atrodo, jog yra tiesa. O jei neatrodo tiesa, tai neįmanoma laikyti tiesa. Kodėl? Todėl, kad proto yra tokia prigimtis — tiesai pritarti, melu piktintis, o dėl neaiškių dalykų susilaikyti nuo sprendimo. Koks šitokio teiginio įrodymas?— Įsivaizduok, jei gali, kad dabar naktis.— Neįmanoma.— Įsivaizduok, kad dabar ne diena.— Neįmanoma.— Įsivaizduok, kad žvaigždžių skaičius yra porinis arba kad neporinis.— Negalima.— Taigi, kai kas pritaria melui, žinok, kad jis nenorėjo melui pritarti, nes kiekviena siela, kaip sako Platonas, nenoromis atsisako nuo tiesos. Bet tam žmogui melas atrodė esąs tiesa. Imkime veiksmų sritį. Kas yra tokio, ką mes galime pavadinti tiesa arba melu? Pareigos ir nepareigingumas, naudinga ir nenaudinga, mane liečią reikalai ir ne mane liečią ir panašiai. Ar gali kas nors laikyti ką nors sau naudingu, bet jo neimti?— Negali.— O kaip Medėja, kuri sakosi žinanti, kiek blogo ketina padaryti, bet aistra esanti stipresnė už jos protą?— Kaip tik todėl, kad pasidavimą aistroms ir keršą vyrui ji laiko naudingesniu dalyku, negu išsaugoti vaikus.— Taip, bet ji klysta.— Įrodyk jai aiškiai, jog klysta, ir taip nedarys, o kol jai neįrodysi, kuo gi ji vadovausis, jei ne tuo, kas jai atrodo naudinga.— Niekuo kitu.— Tai ko pyksti, kad vargšė klys-

ta svarbiausiuose dalykuose ir iš moters virto gyvate? Jau verčiau jos turėtum gailėtis; kaip gailimės aklųjų, luošųjų, taip turėtume gailėtis ir tų, kurie labiausiai yra apakę ir suluošinti.

II, 16, 1. Kur yra gėris?— Laisvoje mūsų valioje.— Kur yra blogis?— Mūsų laisvoje valioje.— Kur nėra nei gėrio, nei blogio?— Dalykuose, kurie nepriklauso nuo mūsų laisvos valios.

EPIKTETO VADOVĖLIS

1. Iš egzistuojančių dalykų vieni priklauso nuo mūsų pačių, kiti — nuo mūsų nepriklauso. Nuo mūsų priklauso nuomonė, instinktyvus siekimas, troškimas, vengimas — vienu žodžiu, visa, kas yra mūsų; nuo mūsų nepriklauso kūnas, turtai, garbė, valdžios vietos — vienu žodžiu, visa, kas ne mūsų. Mums priklausantieji dalykai iš prigimties yra laisvi, nesutrukdomi, nesupančiojami, o nuo mūsų nepriklausantieji — nevertingi, vergiški, trukdomi, svetimi. Atsimink: jeigu iš prigimties vergiškus dalykus laikysi laisvais, o svetimus savais, būsi supančiotas, kentėsi, nerimausi, kaltinsi ir dievus, ir žmones; jeigu tik savus dalykus laikysi savais, o svetimus — tuo, kuo jie iš tikrųjų yra — svetimais, niekas niekada nepavartos prieš tave prievartos, niekas tavęs nesukliudys, tu nieko nekaltinsi, niekam neprikaišiosi, nieko nedarysi prieš savo norą, niekas tau nepakenks, neturėsi priešo, nes nepatirsi jokios tikros skriaudos. Siekdamas tokių didžių dalykų, atsimink, kad, turint tik vidutinį potraukį, jų iš viso nereikia liesti, bet geriausia arba jų visiškai atsisakyti, arba kol kas atidėti. O jeigu trokši tų didžių dalykų ir, be to, dar norėsi įsigyti valdžią ir turtus, tai galimas daiktas, kad ir šių dalykų nepasieksi, nes kartu sieksi ir anų, o tikriausiai negausi anų didžių dalykų, kurių tik vienų dėka įsigyjama laisvė ir laimė. Kiekvienam grubiam vaizdiniui įprask pasakyti: tu esi vaizdinys, bet tik tuščias daikto atvaizdas. Paskui jį ištirk ir įvertink pagal savo turimas taisykles, o ypač žiūrėk, ar jis susijęs su dalykais, kurie nuo mūsų priklauso, ar su tais, kurie nuo mūsų nepriklauso. Jei paaiškės, kad susijęs su ne nuo mūsų priklausančiais dalykais, tada būk pasiruošęs pasakyti: tatai manęs neliečia.

2. Atsimink, kad siekimas žada gavimą to, ko sieki, o vengimas — išsilenkimą to, ko vengi. Kas siekdamas negauna to, ko siekia, būna nelaimingas, o kas vengdamas suklumpa — vertas užuojautos. Jeigu vengsi tik tų dalykų, kurie priklauso nuo tavęs ir yra prieš prigimtį, nesuklupsi nė viename iš tų vengiamų dalykų. O jei vengsi ligos, mirties, neturto, nebūsi laimingas. Taigi nevenk visų tų dalykų, kurie nuo tavęs nepriklauso, ir venk tik tų dalykų, kurie yra prieš prigimtį ir priklauso nuo mūsų. Siekimo kol kas visiškai atsisakyk, nes vis tiek tau baigsis nesėkmingai, ar siektum dalykų, kurie nuo mūsų nepriklauso, ar tų, kurie nuo mūsų priklauso,— pastarųjų tarpe yra tokių, kurių siekti būtų gražu, bet tavo jėgos, gal būt, dar yra per silpnos. Naudokis savo potraukiu, bet kartu mokėk jį ir sulaikyti — abiem atvejais reikalingas ramus apsigalvojimas ir saikas.

5. Žmones jaudina ne patys dalykai, bet nuomonės apie tuos dalykus. Pavyzdžiui, mirtis nėra baisus dalykas (tokia ji neatrodė ir Sokratui), bet kadangi apie mirtį yra susidariusi nuomonė, kad tai baisu, tai ji ir laikoma baisiu dalyku. Taigi, kai mums yra daromos kliūtys, kai jaudinamės arba kenčiame skausmą, nekaltinkime kitų, o tik save pačius, kitaip sakant, savo pačių susidarytąsias nuomones. Nesusipažinusio su filosofija žmogaus ypatybė yra kaltinti kitus; pradėjusiojo susipažinti — kaltinti save patį, o gerai su filosofija susipažinusiojo — nekaltinti nei kitų, nei savęs.

7. Kaip plaukimo metu, laivui išmetus inkarą uoste, išeini apsirūpinti vandeniu ir praeidamas pakeli kokią kriauklelę ar mažutę sepiją, bet visą laiką turi galvoti apie laivą ir vis atsigręžti ir pažiūrėti, kad kartais vairininkas nepašauktų, o jeigu pašauks, viską mesti į šalį, kad tavęs nesurištų ir neįmestų kaip gyvulio į laivą, taip yra ir gyvenime: jei tau vietoj sepijos ir kriauklelės bus duota žmonelė ir vaikelis, niekas tau nekliudys jais džiaugtis; bet jeigu vairininkas pašauks, bėk, viską metęs, į laivą ir nesirūpink jais. O jei būsi senas, nenueik toli nuo laivo, kad pašauktas galėtum suspėti.

8. Nesistenk, kad įvykiai vyktų taip, kaip tu nori, bet norėk, kad jie vyktų taip, kaip vyksta, ir būsi laimingas.

9. Liga yra kūno kliauda, bet ne tavo valios. Šlubavimas yra kojos kliauda, bet ne tavo valios, nebent pati valia to norėtų. Tą patį galima sakyti apie kiekvieną mus užklumpantį

dalyką — pamatysi, kad tai bus vis kieno nors kito kliauda, tik ne tavo.

17. Atsimink, jog esi tokios dramos artistas, kokios panori dramaturgas; jei jis panorės trumpos dramos, vaidinsi trumpą, jei ilgos — ilgą; jei panorės, vaidinsi elgetą, turėsi ir jį puikiai suvaidinti, panašiai vaidinsi karalių, privatų žmogų. Tavo pareiga — duotąjį vaidmenį gerai atlikti, o parinkti vaidmenį — kito reikalas.

18. Kai varnas kranks bloga lemiančiu balsu, nepasiduok sumišimui, bet tuoj išsiaiškink pats sau ir sakyk: tatai bloga lemia ne man, o tik arba mano kūneliui, arba turteliui, arba vaikams, arba žmonai. Man lemia tik gera — jei tik panorėsiu. Kad ir kokia būtų lemtis, tik nuo manęs priklauso, kad iš to būtų nauda.

19. Tu gali būti nenugalimas, jei niekuomet neisi į tokias varžybas, kuriose pergalė priklauso ne nuo tavo valios. Žiūrėk, kad, pamatęs kokį nors labai gerbiamą arba labai galingą ir įtakingą žmogų, sužavėtas reginiu, nevadintum jo laimingu. Jeigu gėrio esmė ir glūdi dalykuose, kurie priklauso nuo mūsų, tai nebus vietos nei pavydui, nei lenktyniavimui. Ir tu pats nenorėk būti nei karo vadu, nei senatorium, nei konsulu, o tik laisvu. Vienintelis kelias į tai — panieka dalykams, kurie ne nuo mūsų priklauso.

21. Kiekvieną dieną testovi prieš tavo akis mirtis, tremtis ir kiti, kaip atrodo, baisūs dalykai, o ypač mirtis. Niekados negalvok apie žemus dalykus ir niekados per daug netrokšk ko nors.

31. Dėl pamaldumo dievams žinok, kad svarbiausias dalykas yra susidaryti apie juos teisingą nuomonę, būtent, kad jie egzistuoja ir gražiai bei teisingai tvarko pasaulį; be to, reikia įsitikinti, kad tu privalai jiems paklusti ir turi prisitaikyti prie įvykių, tai yra jiems pasiduoti, kadangi juos visus vykdo aukščiausias protas. Taip elgdamasis, tu niekados neprikaišiosi dievams ir jų nekaltinsi, kad nesirūpina tavimi. Bet tai bus tik tuo atveju, jei atsisakysi nuo dalykų, kurie nepriklauso nuo mūsų, o gėrį ir blogį nukelsi tik į tuos dalykus, kurie nuo mūsų priklauso. Mat, jei geru ar blogu laikysi ką nors iš tų dalykų, kurie ne nuo mūsų priklauso, tai tuo atveju, kai negausi to, ko nori, o pateksi į tai, ko nenori, tikrai keiksi ir neapkęsi tų, kurie bus už tai atsakingi. Juk kiekvienas gyvūnas iš prigimties vengia ir šalinasi to, kas jam atrodo žalinga,

ir to, kas sukelia tą žalą, o siekia naudingų dalykų ir žavisi jais bei tuo, kas juos sukelia. Neįmanoma, kad tas, kas save laiko skriaudžiamu, džiaugtųsi tuo, kas jam atrodo esąs skriaudėjas, panašiai kaip neįmanoma džiaugtis pačia žala. Todėl ir sūnus plūsta tėvą, kai šis jam neduoda tų daiktų, kurie jam atrodo geri, ir Polineikas su Eteokliu tapo priešais dėl to, kad valdžią laikė gėriu; dėl to ir žemdirbys plūsta dievus, ir jūrininkas, dėl to pirklys ir tie, kurie netenka žmonų bei vaikų. Mat, kur nauda, ten jiems ir pamaldumas. Todėl kiekvienas, kuris rūpinasi siekti ir vengti taip, kaip reikia, kartu rūpinasi ir pamaldumu. Nuliejamas ir deginamas aukas reikia daryti pagal protėvių tradicijas, švariai, ne paviršutiniškai ir ne pedantiškai, bet rūpestingai ir nepersistengiant.

32. Jei pasiimsi vaidinti vaidmenį ne pagal savo jėgas, tai ir jį blogai suvaidinsi, ir praleisi progą vaidinti kitą vaidmenį, kurį būtum galėjęs gerai suvaidinti.

38. Kaip vaikščiodamas žiūri, kad neužmintum vinies arba neišsisuktum kojos, panašiai žiūrėk, kad nedarytum žalos savo sielai. Jei kiekviename darbe šito saugosimės, saugiau dirbsime darbą.

39. Turto matas kiekvienam žmogui yra kūnas, panašiai kaip apavo matas — koja. Taigi, jei apribosi turtą kūno reikalais, laikysiesi mato; o jei peržengsi ribą, būtinai nusirisi lyg nuo stataus kalno žemyn. Panašiai bus su apavu. Jei pereisi ribą, pirmiausia jis bus paauksuotas, toliau — purpurinis, pagaliau — auksu išsiuvinėtas. Mat, peržengus matą, nebelieka jokios ribos.

43. Kiekvieną daiktą galima imti iš dviejų pusių: iš vienos pusės jis bus panešamas, iš kitos — jo negalėsi panešti. Jei brolis tave skriaus, jo neimk iš tos pusės, kuri skriaudžia (šita pusė neleidžia nešti), o verčiau iš tos, kur brolis, kur draugas, ir jį paimsi iš panešamos pusės.

51. Ar ilgai vis atidėliosi tą momentą, nuo kurio pradėsi save laikyti vertu didžiausio gėrio ir niekur nenusikalsi proto reikalavimams? Juk esi gavęs mokslo principus, kurie tau turi patikti, ir jau pradedi juos pamėgti. Tad kokio dar lauki mokytojo? Ar kad jam užkrautum pareigą pakelti tave aukštyn? Jau nebesi jaunuolis, bet subrendęs vyras. Jei apsileisi ir vis atidėliosi, surasdamas kaskart naują dingstį, ir vis tolyn nukelsi savimi rūpinimosi dieną, nedarysi pažangos, bet pasiliksi nemokša ir gyvas būdamas, ir miręs. Tad pasiryžk gyventi tobulai ir daryti pažangą. Kas tik tau atrodys geriausia,

laikyk tai neperžengiamu įstatymu. Jei tau teks patirti ką nors sunkaus ar malonaus, garbingo ar negarbingo, atsimink, kad dabar yra varžybos, kad jau vyksta olimpiada ir nebegalima atidėti — viena diena ir vienas veiksmas gali sužlugdyti arba išsaugoti laimėjimą. Sokratas taip ištobulėjo todėl, kad kiekviename dalyke, su kuriuo jam teko susidurti, kreipė dėmesį tik į proto reikalavimus. O tu, nors dar nesi Sokratas, privalai gyventi taip, tarsi norėtum tapti Sokratu.

52. Pirmutinis ir reikalingiausias darbas filosofijoje yra praktiškas principų pritaikymas, kaip, pavyzdžiui, nemeluoti, antrasis darbas yra skirtas įrodymams, pavyzdžiui, iš kur žinau, kad nereikia meluoti; trečiasis darbas skiriamas tiems dalykams įtikinėti ir įrodymų sudedamosioms dalims, pavyzdžiui, iš kur žinau, kad tai yra įrodymas, kas yra įrodymas, kas išvadų darymas, kas kova, kas prieštaravimas, kas tiesa, kas melas. Taigi trečiasis darbas reikalingas dėl antrojo, antrasis — dėl pirmojo. Pirmasis yra reikalingiausias, prie jo reikia sustoti. O mes elgiamės priešingai, nes pasiliekame prie trečiojo darbo ir tik juo rūpinamės — pirmuoju visai nesirūpiname. Todėl meluojame, bet galime tuoj pasakyti, kaip yra įrodinėjama, kad nereikia meluoti.

Versta iš *Epicteti* Dissertationes de Arriano digestae, Lipsiae, 1916, p. 16—18, 20, 24—25, 78—80, 95—97, 170; 5—10, 14—16, 24, 30—32. Vertė *J. Dumčius.*

MARKAS AURELIJUS
(121-180)

Po Marko Aurelijaus mirties rasti graikų kalba rašyti jo užrašai buvo paskelbti atskira knyga „Pačiam sau". Tai vienintelė Marko Aurelijaus knyga, tačiau su ja jis įėjo į filosofijos istoriją. Pluoštas fragmentų iš šios knygos ir skelbiama šioje chrestomatijoje.

PAČIAM SAU

I, 1. (Prisimenu) savo senelio Vero gerumą ir sugebėjimą išlaikyti dvasios ramybę.

I, 2. (Prisimenu) tėvo, kuris mane pagimdė, garbę; liko atmintyje jo kuklumas ir vyriškumas.

I, 3. (Prisimenu) savo motinos pamaldumą, pamėgimą dalintis su kitais, susilaikymą ne tik nuo blogo veiksmo, bet net ir nuo minties apie piktą darbą, taip pat jos buities kuklumą, tolimą turtuolių gyvenimui.

I, 4. Mano prosenelis nelankė viešų mokyklų, turėjo gerus mokytojus namuose ir suprato, kad tokiems reikalams nereikia gailėtis lėšų.

I, 5. (Prisimenu) iš savo auklėtojo: nebūk nei žaliu, nei mėlynu, nei palmariju, nei skutariju, būk ištvermingas, pasitenkink mažu, viską pasidaryk pats, neužsiimk nereikalingais darbais ir atmesk šmeižtus.

I, 14. (Prisimenu), kad mano brolis Severas mylėjo šeimą, teisybę ir tiesą; per jį susipažinau su Trasėju, Helvidijum, Katonu, Dionu, Brutu ir susidariau sąvoką demokratinės valstybės, pagrįstos visų lygybe prieš įstatymus ir teise laisvai kalbėti, valdžios, kuri už vis labiausiai gerbia pavaldinių laisvę; iš jo įpratau pastoviai ir patvariai gerbti filosofiją, daryti gera, būti labai dosniu, turėti gerą viltį ir pasitikėti draugų man rodoma meile; nuo tų, kuriuos jis smerkdavo, neslėpti, jog žinai, kad juos smerkia; jo draugams nereikėdavo spėlioti, ko jis nori, ko nenori — visiems buvo aišku.

II, 2. Visa mano esybė susideda iš kūno, dvasios ir vidinio vadovo. Mesk į šalį knygas! Nesiblaškyk, nes negalima! Bet, prisimindamas, jog mirsi, paniekink kūną; jis susideda iš purvo, kraujo, kaulų ir plonai išausto nervų, venų ir arterijų tinklo. Žiūrėk ir kokia yra dvasia — tai vėjas, nuolat besikeičiąs, nes kas akimirką iškvepiamas ir vėl įtraukiamas. Trečioji dalis — vidinis vadovas. Pagalvok: esi senis, neleisk, kad jis vergautų, kad lyg lėlė būtų tampomas egoistinių troškimų, kad nepyktų nė ant dabartinės likimo duotos lemties ir įtariamai nežiūrėtų į ateitį.

II, 3. Dievų darbai yra pilni apvaizdos, o atsitiktinumas irgi priklauso prigimčiai ir yra suaustas ir supintas su tais įvykiais, kuriuos valdo apvaizda. Viskas plaukia iš ten. Be to, įvykiuose glūdi būtinumas ir naudingumas visam pasauliui, kurio dalimi tu esi. Kiekvienoje prigimties dalyje yra gėris, kurį turi visatos prigimtis; dėl jo ji ir išsilaiko. Pasaulis išsilaiko, vykstant tiek elementarių, tiek ir sudėtinių daiktų pasikeitimui. Tau šito užteks, nes tai pagrindiniai dalykai. Knygų troškimą mesk į šalį, kad mirtum ne bambėdamas, o tikrai patenkintas ir nuoširdžiai dėkingas dievams.

II, 9. Reikia visados prisiminti, kokia yra viso pasaulio prigimtis ir kokia yra mano prigimtis; koks yra pastarosios santykis su viso pasaulio prigimtimi; kokia pasaulio dalis aš esu ir koks yra tas pasaulis, ir kad niekuomet niekas negalėtų tau sutrukdyti veikti ir kalbėti tai, kas atitinka prigimtį, kurios dalis tu esi.

II, 14. Net jei tu gyventum 3000 metų arba 10 000 kartų ilgiau, vis tiek atsimink, kad niekas nepraranda kito gyvenimo, o tik tą, kurį gyvena, ir niekas negyvena kitu gyvenimu, o tik tuo, kurį praranda. Taigi bus vis tiek, ar gyvensi labai ilgai, ar visiškai trumpai, nes visų žmonių dabartis yra tokia pati, kaip tas pat yra ir tai, kas prarandama. Taigi tai, ko netenkame, atrodo visai trumpa. Juk niekas negali prarasti to, kas jau praėjo, ir to, kas dar bus. Kas gi galėtų atimti tai, ko tu neturi? Taigi visuomet turėk galvoje šiuos dalykus: pirma, kad nuo amžių viskas vyksta lygiai tuo pačiu būdu ir, lyg besisukantis ratas, grįžta į tą pačią vietą ir nuolat kartojasi,— nebus jokio skirtumo, ar į tą vyksmą žiūrėsi po 100, ar po 200 metų, ar po begalinės metų eilės; antra, kad seniausias ir jauniausias žmogus netenka lygiai to paties, nes tik dabarties jis netenka — jeigu galima sakyti, kad jis ją turi, mat, ko neturi, to negali netekti.

II, 17. Žmogaus gyvenimo laikas — tik akimirka, esybė — besikeičiantis daiktas, pojūčiai — atbukę, viso kūno sudėtis — pasiruošusi greitai supūti, dvasia — sūkurys, likimas — neįspėjamas, garbė — neapibrėžiama. Žodžiu, visa, kas sudaro kūną,— upė; siela — sapnas ir tvaikas; gyvenimas — kova; tremtis, pomirtinė garbė — užmarštis. Kas gi mums gali vadovauti? Tik vienas dalykas — filosofija. Jos reikalas yra žiūrėti, kad mūsų viduje esanti dievybė nebūtų įžeidžiama ir žalojama, kad ji būtų stipresnė už malonumus ir skausmus, nieko nedarytų lengvapėdiškai, nemeluotų, neveidmainiautų, kad jai nieko nereikėtų, kad kas kitas darytų ką nors ar nedarytų; be to, kad ji priimtų įvykius ir tai, kas jai duodama, kaip jos dalis, kaipo ateinančius iš ten, iš kur ji pati kilo, o ypač kad lauktų mirties, palankiai nusiteikusi, ir laikytų ją ne kuo kitu, o tik išsiskirstymu elementų, iš kurių susideda kiekvienas gyvūnas. Jeigu patiems gyvūnams nebaisu nuolat keistis iš vieno daikto į kitą, tai ko mums bijoti to visuotinio keitimosi ir išsiskirstymo? Juk tai atitinka prigimtį, o jei atitinka prigimtį, tai nėra bloga.

III, 3. Hipokratas, išgydęs daug ligų, pats apsirgo ir numirė. Chaldėjiečiai daug kam išpranašavo mirtį; paskui ir juos likimas nusinešė. Aleksandras, Pompėjus ir Gajus Cezaris, iš pamatų išgriovę ištisus miestus ir kovoje išžudę tiek tūkstančių raitelių ir pėstininkų, pagaliau ir patys pasitraukė iš gyvenimo. Heraklitas, tiek filosofavęs apie galutinį pasaulio gaisrą, susirgęs vandenlige numirė mėšluotas. Demokritą suėdė utėlės. Sokratą suėdė kitos utėlės. Ką gi? Įlipai į laivą, plaukei, pasiekei uostą — išlipk! Jei įeisi į kitą gyvenimą, tai ir jame rasi dievų. Jei nebeturėsi pojūčių, nejausi malonumų ir skausmų.

III, 5. Niekuomet nedirbk, prievartos verčiamas, žiūrėk, kad darbas būtų visuomenei naudingas; gerai jį apgalvok; nedirbk, kai blaškaisi savo viduje. Tavo mintis tegu būna paprasta, nepapuošta; kalbėk nedaug; nebūk šimtadarbis. Be to, tavo viduje gyvenantis dievas tegu vadovauja vyriškam, garbingam, visuomenės reikalais besirūpinančiam romėnui valdovui, taip susitvarkiusiam, kaip tas, kuris pasiruošęs lauktų signalo išeiti iš gyvenimo, nereikalingas nei priesaikos, nei liudininkų. Be to, jis turi būti ramus, apsieiti be kitų pagalbos ir nenorėti tos ramybės, kurią suteikia kiti. Jis turi pats stovėti, o ne būti prilaikomas.

III, 10. Kūnas, siela, protas. Kūno — pojūčiai, sielos — potraukiai, proto — principai. Ir gyvuliai gali gauti įspūdžių vaizdinių dėka; lyg lėlės aistrų tampomi gali būti žvėrys, androginai, tiberijai, neronai; vadovautis protu tuose dalykuose, kurie atrodo esą pareigos, gali ir tie, kurie dievų nepripažįsta, savo tėvynę išduoda ir, užsirakinę duris, daro visokias šlykštybes. Jei visa kita yra bendra su ką tik paminėtais žmonėmis, tai gero žmogaus ypatybė yra priimti su pasitenkinimu ir meile visa tai, kas įvyksta ir yra jam supinta gyvenimo tinkle; visokiais vaizdiniais nedrumsti ramybės jo viduje gyvenančiai dievybei, bet žiūrėti, kad ji būtų patenkinta, kad, kaip pridera, paklustų dievui, nekalbėti jokio neteisingo žodžio, nedaryti nieko neteisaus. Jei visi žmonės netikėtų, kad geras žmogus gyvena paprastai, kukliai ir patenkintas, jis už tai ant nieko nepyktų ir neišklystų iš kelio, vedančio į gyvenimo galą, kurį reikia pasiekti švariam, ramiam, laisvam, savo noru priėmusiam likimą.

IV, 4. Jei mes turime bendrą sugebėjimą mąstyti, tai turime ir bendrą protą, kurio dėka esame mąstančios būtybės.

Todėl mes turime bendrą protą, kuris mums įsako ką nors daryti ar nedaryti. Jei taip, tai ir įstatymas mums yra bendras. O jei taip, tai esame piliečiai, jei esame piliečiai, tai esame ir kurios nors valstybės piliečiai. Jei taip, tai pasaulis yra tarsi valstybė. Kokio gi kito visiems bendro politinio vieneto nariai visi žmonės galėtų būti?

Iš ten, iš tos visiems bendros valstybės, mes visi turime ir sugebėjimą mąstyti, ir protą, ir įstatymą. Iš kurgi kitur, jei ne iš ten? Kaip mūsų žemiškoji dalis yra išsiskyrusi iš žemės, skystoji dalis — iš kito elemento, kvapas — vėl iš kito šaltinio, šiluma ir karštis — dar iš kito (mat, niekas neišeina iš nieko ir nesugrįžta į nieką), taip ir sugebėjimas mąstyti turi iš kažkur ateiti.

IV, 12. Visada reikia turėti prieš akis dvi taisykles: pirma, daryti tik tai, ką žmonių labui pasiūlo karalius ir įstatymų leidėjas, ir, antra, atsisakyti savo nuomonės, jei kas nors tave atves į kelią ir lieps tos nuomonės atsisakyti. Bet tas atsisakymas turi išplaukti iš kokio nors įsitikinimo, jog tai būtų teisinga ir visuomenei naudinga,— toks turi būti pagrindas, o ne dėl to, kad tai būtų malonu ar garbinga.

IV, 21. Jei sielos išlieka gyvos, tai kaip jas gali sutalpinti oras nuo neatmenamų laikų? Kaip žemė gali sutalpinti visus nuo tiek amžių palaidotus kūnus? Panašiai kaip čia kūnai, kurį laiką išlikę, pasikeičia, suyra ir padaro vietą kitiems lavonams, taip ir į orą pasitraukusios sielos, kiek laiko pasilikusios, pasikeičia, išsisklaido ir sudega visa gimdančiame prote, kuris jas priima, ir tokiu būdu padaro vietą kitoms sieloms, kurios ten gyvens. Štai kaip galima paaiškinti sielų išlikimą. Reikia turėti galvoje ne tik tą daugybę laidojamų kūnų, bet ir tuos, kuriuos kasdien suvalgome mes ir suėda gyvuliai. Šitokios daugybės kūnų sunaudojimas tokiu būdu ir yra, taip sakant, laidojimas kūnuose tų, kurie jais maitinasi. Ir vis tiek jiems vietos užtenka, nes jie pereina į kraują, į orą ir į ugnį.

IV, 27. Arba puikiai sutvarkytas pasaulis, arba į krūvą suverstas, bet nesutvarkytas. Ar tavyje gali būti kokia nors tvarka, o visatoje — negali? Ir tai tada, kai viskas yra taip gražiai sudėta, suliedinta, vienas su kitu susieta?

IV, 29. Jei svetimas pasauliui yra tas, kuris nežino, kas yra pasaulyje, tai ne mažiau svetimas ir tas, kuris nežino, kas jame vyksta. Tremtinys yra tas, kuris bėga nuo visuomeniškumo, aklas tas, kuris laiko užmerkęs proto akį, elgeta tas, kuriam

yra reikalingas kitas, nes pats jis neturi to, kas reikalinga gyvenimui. Pasaulio atmata yra tas, kuris atsiskiria ir pasitraukia nuo visiems bendros gamtos proto, nes jis bodisi įvykiais. Juk pati gamta atnešė tą įvykį į pasaulį — ji ir tave atnešė. Visuomenės atplaiša yra tas, kuris savo dvasią atskiria nuo protingų būtybių dvasios, o ji yra viena.

IV, 32. Pagalvok, pavyzdžiui, apie Vespasiano laikus ir pamatysi, kad žmonės tuokiasi, augina vaikus, serga, miršta, kariauja, švenčia šventes, prekiauja, dirba žemę, pataikauja, yra įžūlūs, įtarūs, intriguoja, trokšta kitų mirties, bamba dėl dabarties, mylisi, krauna turtus, siekia konsulato, karaliaus valdžios. Viso to jų gyvenimo jau nebėra. Dabar persikelk į Trajano laikus ir vėl visa tai pamatysi — ir vėl yra dingusi ir ta karta. Panašiai žiūrėk ir stebėk ir kitus laikus, ir ištisas tautas, ir pamatysi, kiek daug žmonių įtemptai dirbo, nuvargo, greitai mirė ir išsiskirstė į kitus elementus. Ypač peržvelk tuos, kuriuos tu pats pažinojai, kai jie veltui dirbo ir nesirūpino daryti tai, kas sutarė su jų sandara, to nesilaikė ir tuo nepasitenkino.

IV, 40. Visą laiką stebėti pasaulį, kuris yra tarsi viena būtybė, turinti vieną esmę ir vieną sielą, kaip viskas sueina į jo pajautimą; kaip jis viską daro vieninteliu savo impulsu; kaip visi daiktai yra visų įvykių priežastys ir kaip tie daiktai ir įvykiai tarp savęs yra supinti ir susieti.

IV, 43. Laikas yra tarsi smurtingai plaukiančių įvykių upė; vos spėjai ką nors pamatyti, žiūrėk, jau jį nunešė; į jo vietą atneša kitą; tuoj ir tą nusineš.

IV, 44. Kiekvienas įvykis yra toks įprastas ir žinomas, kaip pavasarį rožė ir vasarą vaisius; tokia yra liga, mirtis, šmeižtas, intrigos ir kiti dalykai, kurie kvailius džiugina arba liūdina.

IV, 48. Visą laiką galvok, kiek daug mirė gydytojų, kurie ne kartą buvo suraukę antakius virš ligonio lovos; kiek astrologų, kurie kitiems iš anksto buvo nuspėję mirtį (tuo jie didžiavosi); kiek filosofų, kurie tiek daug buvo disputavę apie mirtį ir nemirtingumą; kiek žymių vadų, kurie buvo užmušę daug žmonių; kiek tironų, kurie, tarsi būtų nemirtingi, įžūliai naudojo savo valdžią žmonėms žudyti; kiek ištisų miestų, jei taip galima sakyti, išmirė: Helikė, Pompėja, Herkulanas ir nesuskaitoma daugybė kitų! Apžvelk iš eilės tuos žmones, kuriuos pažįsti; anas, kitą palaidojęs, pats buvo partiestas; tas vėl žuvo nuo kito. Ir vis taip trumpu laiku. Apskritai į žmonių

reikalus reikia žiūrėti kaip į trumpaamžius, beverčius; vakar — šiek tiek garbės, rytoj — lavonas arba pelenai. Tad tą trumpą laiką praleisk pagal gamtos reikalavimus ir užbaik gyvenimą patenkintas: taip prinokusi alyva kristų ant žemės, šlovindama žemę, kuri ją gimdė, ir dėkotų medžiui, kuris ją užaugino.

IV, 51. Visada bėk trumpiausiu keliu, o trumpiausias kelias yra tas, kuris atitinka prigimtį. Todėl kalbėk ir veik visados kuo protingiausiai. Toks elgesys išlaisvins nuo vargų, karo žygių ir administracijos bei stiliaus įmantrumo.

V, 1. Rytą, kai tau bus sunku atsikelti, pagalvok: keliuosi žmogaus darbui. Argi aš būsiu nepatenkintas ir paniuręs, eidamas atlikti tai, dėl ko aš gimiau ir kam buvau pagimdytas? Argi tam esu sukurtas, kad vartyčiaus šiltame patale?— „Bet taip yra maloniau".— „Argi tu gimei malonumams? Argi ne vargui ir darbui? Argi nematai, kaip augalai, žvirbliukai, skruzdės, vorai, bitės dirba savo darbus, pagal savo jėgas prisidėdami prie pasaulio tvarkos? O tu nenori dirbti žmogaus darbo? Nešoki prie darbo, kuris atitinka tavo prigimtį?"— „Bet reikia ir pailsėti".— „Reikia, ir aš sakau. Bet prigimtis ir čia davė saiką, nustatė ribas ir valgiui, gėrimui, o tu nori peržengti ribas? Bet darbais neperžengi ribos, sakyčiau, net jos nepasieki!"

V, 13. Aš susidedu iš priežastingumo ir medžiagos. Nė vienas iš tų dviejų dalykų neišnyks, nes ir neatsirado iš nieko. Taigi kiekviena mano dalis pasikeisdama pereis į kitą pasaulio dalelę, o šioji pasikeis vėl į kitą ir taip iki begalybės. Šitokio pasikeitimo dėka ir aš gimiau, ir mano tėvai, ir taip eina iki begalybės. Niekas netrukdo šitaip sakyti, nors pasaulis dalinasi į tam tikrus periodus.

V, 23. Dažnai pagalvok, kaip greitai praeina ir išnyksta ir daiktai, ir įvykiai. Būtis yra tarsi nuolat tekanti upė: veikiančios jėgos išvien keičiasi, ir priežastys pasikeičia tūkstančiais būdų — beveik nieko nėra pastovaus, ir visai arti žiojėjanti praeities ir ateities bedugnė, kurioje viskas išnyksta. Argi ne kvailas tas, kuris dėl tų dalykų pasipučia, stengiasi juos įsigyti arba dejuoja, tarsi tas nemalonumas jam tęstųsi labai ilgai?

V, 24. Pagalvok apie materijos visumą, kurios tu turi labai mažą dalelę, ir apie visą laiką, kurio tik mažytis tarpas tau yra nubrėžtas, ir apie likimą, kurio dalelė — ir kokia mažutė!— tu esi.

V, 30. Visatos protas yra visuomeniškas. Jis sukūrė žemesnes būtybes dėl aukštesniųjų, o aukštesniąsias suderina vieną su kita. Ar nematai, kaip jis pajungė, sujungė ir kiekvienam paskyrė atitinkančią jo vertę dalį ir kaip gerąsias būtybes tarpusavyje privertė gyventi taikiai?

VI, 17. Aukštyn, žemyn, ratu bėga elementai. Bet dorybės judesys neįeina nė į vieną iš šių judesių grupę; tai — kažkas dieviškesnio ir į tikslą eina sunkiai suprantamu keliu.

VI, 28. Mirtis — tai pojūčiais sukeliamų įspūdžių, aistrų, kurios mus tampo, kaip siūlai lėles, proto svarstymų ir tarnavimo kūnui pabaiga.

VI, 30. Žiūrėk, kad netaptum panašus į imperatorių, nepersiimtum imperatoriaus dvasia, nes taip būna. Išsilaikyk paprastas, geras, skaistus, garbus, natūralus, mėgstąs teisybę, pamaldus, palankus, nuoširdus, tvirtai atliekąs pareigas. Kovok, kad išliktum toks, kokį tave norėjo padaryti filosofija. Garbink dievus, gelbėk žmones. Gyvenimas — trumpas. Tik vieną vaisių gali gauti iš šio žemiško gyvenimo — šventą nusiteikimą ir darbus, naudingus visuomenei. Visur kur būk Antonino mokiniu, turėk jo ištvermę, dirbdamas gerai apskaičiuotą darbą, jo dvasios ramybę visokiais atvejais, jo pamaldumą, giedrą veido išraišką, jo švelnumą, jo nesirūpinimą tuščia garbe, jo užsidegimą, imantis tvarkyti reikalus. Kaip jis nemesdavo į šalį jokio klausimo, kol jo iš pagrindų neištirdavo ir nesuprasdavo, kaip jis pakęsdavo neužpelnytus priekaištus, visai į juos neatsakydamas; kaip jis niekur neskubėdavo ir nepriimdavo šmeižtų; kaip uoliai jis ištirdavo būdą ir darbus, nebardavo, nemėgo triukšmo, neįtarinėdavo, nesielgdavo kaip apsimetęs filosofas; kaip jis pasitenkindavo mažu, pavyzdžiui, mažu butu, patalyne, drabužiais, kukliu maistu ir patarnavimu; kaip jis buvo darbštus ir kantrus, pavyzdžiui, dėl savo kuklaus maitinimosi galėdavo nuo ryto iki vakaro išbūti toje pačioje vietoje (be įprasto laiko jam niekad nereikėdavo tuštintis). Prisimink jo draugystės tvirtumą ir pastovumą; kaip jis pakęsdavo ir leisdavo kam nors laisvai pasakyti savo priešingą nuomonę ir džiaugdavosi, kai tas įrodydavo, kad jo nuomonė geresnė; kaip jis buvo dievobaimingas, bet neprietaringas. Žiūrėk, kad ramia sąžine sulauktum paskutinės valandos — taip, kaip jis!

VI, 39. Prisiderink prie tų dalykų, su kuriais tave susiejo likimas; mylėk tuos žmones, su kuriais tave suvedė likimas, bet mylėk iš visos širdies!

VI, 40. Geras yra tas instrumentas, įtaisas, įrankis, jei jis atlieka darbą, kuriam buvo pagamintas, nors jo gamintojo jau nėra. Bet prigimties sukurtuose tvariniuose kuriamoji jėga yra viduje ir ten pasilieka. Užtat tuo labiau ją reikia gerbti ir būti įsitikinusiam, kad, jei elgsiesi taip, kaip reikalauja jos tikslas, ir paklusi jos valiai, viskas tau seksis gyvenime. Taip ir visatoje viskas eina pagal jos valią.

VI, 44. Jei dievai svarstė apie mane ir nulėmė tai, kas manęs laukia, tai jie nusprendė gerai, nes sunku įsivaizduoti dievą, kuris nesugebėtų gerai nuspręsti. Ir kokia gi priežastis būtų juos paskatinusi daryti man bloga? Kokia gi būtų iš to nauda arba jiems, arba pasauliui, kuriuo jie rūpinasi? O jeigu jie svarstė vien apie mane, tai tikriausiai nusprendė apie visatą, ir aš turiu nuolankiai priimti ir būti patenkintas tuo, kas man atsitinka, nes tai yra tų nuosprendžių apie visatą pasekmė. O jeigu jie apie nieką nesprendžia (būtų nedora taip manyti, nes tuo atveju nereiktų jiems aukoti, melstis, prisiekinėti nė atlikinėti kitokių pareigų, kurias atliekame dėl to, kad manome, jog dievai yra ir gyvena su mumis), taigi jei jie nesprendžia jokių mus liečiančių klausimų, tai aš turiu teisę pats apie save spręsti, galiu apsvarstyti, kas man naudinga. O kiekvienam yra naudinga tai, kas atitinka jo sandarą ir prigimtį. O mano prigimtis yra apdovanota protu ir visuomeniška. Kaip Antoninui, man tėvynė yra Roma, o kaip žmogui — pasaulis. Taigi tik tai man yra gera, kas yra naudinga miestams.

VII, 2. Principai gyvena. Kaipgi jie galėtų mirti, jeigu juos atitinkantys vaizdiniai neužgęsta? Ar tuos vaizdinius nuolat kurstysi, priklauso nuo tavęs. Aš galiu apie kai ką daryti reikalingą sprendimą; o jei galiu, tai kam jaudintis? Kas egzistuoja už mano proto ribų, mano protui neturi jokios reikšmės. Tai įsisąmonink ir būsi ramus. Gali pradėti gyvenimą iš naujo. Dar kartą įsižiūrėk į dalykus taip, kaip anksčiau žiūrėdavai,— tai ir bus atgimimas.

VII, 3. Tuščias iškilmių pamėgimas, dramos scenoje, avių ir galvijų kaimenės, kova ietimis, šuniui numestas kauliukas, trupinys, numestas į žuvų baseiną, skruzdėlių triūsas ir naštų tempimas, išsigandusių pelių lakstymas, siūlu tampomos lėlės. Į šiuos reginius reikia žiūrėti palankiai, neišdidžiai ir įsitikinti, kad kiekvienas jų yra vertas tiek, kiek vertas tikslas, kurio jis siekia.

VII, 9. Visi daiktai yra tarp savęs susiję, jų tarpusavio ryšys — šventas, ir nieko nėra, kas būtų viens kitam svetima, nes visi daiktai susieti į darnią visumą ir prisideda prie to paties pasaulio darnumo. Mat, iš visų daiktų yra sudėtas vienas pasaulis, visus daiktus persunkia vienas dievas; yra ir viena medžiaga, vienas įstatymas, vienas protas, bendras visoms protingoms būtybėms, ir tiesa viena, nes visi gimingi ir tą patį protą turintys gyvūnai turi ir vieną tobulumą.

VII, 10. Visa, kas materialu, greitai pranyksta visuotinėje medžiagoje; kiekviena priežastis bematant paskęsta visuotiniame prote; kiekvienas atminimas greitai palaidojamas amžinybėje.

VII, 12. Mąstančiai būtybei veiksmas, kuris atitinka prigimtį, kartu yra ir protingas veiksmas.

VII, 19. Visi daiktai keliauja, tarsi plaukdami srove, per visatos medžiagą; jie yra su ja suaugę ir atlieka tą patį uždavinį, panašiai kaip mūsų kūno sąnariai dirba tarpusavyje. Kiek chrisipų, kiek sokratų, kiek epiktetų jau prarijo laikas. Tą patį pagalvok ir apie kiekvieną žmogų, ir apie kiekvieną daiktą.

VII, 25. Visa, ką matai, akimirksniu pakeis viską valdanti ir tvarkanti gamta ir iš to sukurs kitą dalyką, o iš to vėl kitą, kad pasaulis visą laiką būtų jaunas.

VII, 28. Susikaupk savyje! Protas, kuris tave valdo, jaučia pasitenkinimą, kai elgiasi teisingai, ir dėl to išlaiko vidinę ramybę.

VII, 49. Žiūrėdamas į praeities įvykius ir į tokią daugybę pasikeitimų dabartyje, tu galėsi numatyti ir ateitį: ateities reginys bus lygiai toks pat, nes įvykiai privalo turėti tą ritmą, kurį jie turi dabar. Todėl bus tas pat, ar stebėsi žmonių gyvenimą 40 ar 10 000 metų — vis tiek nieko daugiau nepamatysi.

VII, 75. Visatos prigimtis pasišovė kurti pasaulį. Todėl dabar arba visi įvykiai vyksta kaipo pasekmė, arba yra iracionalūs, net patys svarbiausieji, prie kurių specialiai eina pasaulį valdanti dvasia. Turėdamas tai galvoje, tu visuomet išlaikysi dvasios ramybę.

VIII, 53. Ar nori, kad tave girtų žmogus, kuris tris kartus per valandą pats save prakeikia? Tu nori patikti žmogui, kuris pats sau nepatinka? Argi gali sau patikti žmogus, kuris gailisi beveik visko, ką tik daro?

VIII, 54. Nesitenkink, kvėpuodamas tave supančiu oru, bet taip pat būk viską apsupančio proto bendrininku, nes mąs-

tymo galia dar labiau yra paplitusi visur ir persunkusi kiekvieną, kuris ją gali įkvėpti, negu oras yra persunkęs tą, kuris gali jį įkvėpti.

VIII, 55. Apskritai blogis negali visatai pakenkti. Paskirai imant, jis taip pat negali pakenkti, išskyrus tą, kuris gali, kada tik panori, juo atsikratyti.

VIII, 58. Kas bijo mirties, tas bijo arba dėl to, kad nieko nejaus, arba kad jaus kitaip. Bet jeigu nieko nejausi, tai ir jokio blogio nejausi, o jeigu kitaip jausi, tai būsi jau kita būtybė ir gyvensi toliau.

VIII, 59. Žmonės yra sukurti vieni kitiems. Taigi juos arba pamokyk, arba pakęsk.

VIII, 60. Vienaip lekia strėlė, kitaip protas. Tačiau protas, ir būdamas atsargus, ir sukdamasis apie tą patį svarstomą objektą, lekia tiesiai ir į siekiamą tikslą.

VIII, 61. Įsiskverbk į kiekvieno dvasią-vadovę, bet leisk ir kitam įsiskverbti į tavo dvasią-vadovę.

IX, 1. Skriaudimas yra nusikaltimas prieš dievus. Juk visatos prigimtis yra sukūrusi protingas būtybes vienas kitoms, taip kad jos turi pagal jų vertę viena kitai daryti gera ir jokiu būdu nedaryti skriaudos. Todėl žmogus, kuris nusikalsta šiam prigimties planui, įžeidžia pačią garbingiausią dievybę. Ir melagis nusikalsta tai pačiai deivei. Mat, visatos prigimtis yra visų daiktų prigimtis, o visi daiktai yra giminingi visiems egzistuojantiems daiktams. Šią deivę dar vadina Tiesa; ji yra pirmoji visų tikrų daiktų priežastis. Taigi, kas savo noru meluoja, nusikalsta deivei, nes apgaudinėja; o kas ne savo noru meluoja, tai nusikalsta dėl to, kad nesusiderina su visatos prigimtimi ir, kovodamas su visatos prigimtimi, prieštarauja ir negerai elgiasi. Juk žmogus, kuris eina prieš teisybę, kovoja su visatos prigimtimi: iš prigimties jis buvo gavęs galią, kuria nesirūpino, ir dabar jau nemoka atskirti melo nuo tiesos. Nusikalsta prieš dievus ir tas, kuris vaikosi malonumų, tarsi tai būtų geri dalykai, o vengia nelaimių, laikydamas jas blogais dalykais. Iš tikro toks žmogus dažnai kaltina visatos prigimtį, kad ji dalinanti laimę geriesiems ir blogiesiems ne pagal vertę — mat, blogieji dažnai gyvena smagumuose ir įgyja tiems smagumams būdų, o gerieji vargsta ir patenka į vis naujus vargus. Be to, tas, kas bijo nelaimių, ateity bijos vieno ar kito būsiančio pasaulyje įvykio, o tai jau yra nusikaltimas prieš

dievus. Kas vaikosi malonumų, nesusilaikys nuo skriaudos — tai aiškus nusikaltimas prieš dievus. Reikia, kad dalykams, kuriems visatos prigimtis yra indiferentiška (jei nebūtų buvusi indiferentiška, nebūtų sukūrusi abiejų — gerų ir blogų), būtų indiferentiški ir tie žmonės, kurie nori sekti prigimtimi ir ja vadovautis. Taigi, kas nėra indiferentiškas tiems dalykams, kuriems yra indiferentiška prigimtis, kaip antai malonumui, mirčiai, gyvenimui, garbei, negarbei, aišku, kad nusikalsta prieš dievus. Sakau, kad visatos prigimtis tais dalykais naudojasi indiferentiškai. Bet galima sakyti, kad įvykiai indiferentiškai eina iš eilės vieni iš kitų dėl kažkokio pirmykščio apvaizdos protrūkio — apvaizdos, kuri griebėsi iš tam tikro taško organizuoti pasaulį: sudarė tam tikrus pagrindus būsimiems daiktams ir nustatė jėgas, kurios turėjo pagimdyti būtybes, jas pakeisti ir vietoj jų sukurti kitas.

IX, 9. Būtybės, kurios turi ką nors bendra, ieško savo giminių. Antai, kas susideda iš žemės, linksta į žemę; skystis bėga į skystį, vėjas taip pat; norint sutrukdyti, reikia panaudoti jėgą. Ugnis natūraliai kyla aukštyn prie savo elemento ir taip gerai yra pasiruošusi degti kartu su kiekviena žemiška ugnimi, jog lengvai užsidega kiekvienas bent kiek sausesnis daiktas (mat, jame yra įsimaišę mažiau tų medžiagų, kurios ugniai trukdo degti). Panašiai kiekviena būtybė, būdama bendrininkė visatos proto, stengiasi pasiekti savo giminaitį dar greičiau, negu ugnis. Mat, kuo būtybė yra aukštesnė už kitas būtybes, tuo geriau ji yra pasiruošusi susijungti su savo gimine. Todėl jau neprotingose būtybėse randame spiečius, kaimenes, vaikų auginimą ir tarsi meilę. Mat, jos jau turi dvasią ir tarpusavio potraukį, kuris yra stipresnis šiose aukštesnėse būtybėse, negu, pavyzdžiui, augaluose; visai nėra potraukio akmenyse, malkose. O protingose būtybėse jau matome valstybes, draugystę, šeimą, susirinkimus, o karo atveju sutartis ir paliaubas. Dar aukštesnėse būtybėse, esančiose dideliuose atstumuose, susidaro tam tikra vienybė, kaip, pavyzdžiui, tarp žvaigždžių. Todėl siekimas pakilti vis aukštyn net ir tarp labai nutolusių būtybių gali pagimdyti tarpusavio simpatiją. Žiūrėk, kas vyksta; tik protingosios būtybės užmiršta, kad reikia stengtis susijungti, tik jose nematome to siekimo. Vis dėlto jos negali vienos nuo kitų pabėgti, nors ir stengiasi; jas sulaiko prigimtis, kuri yra stipresnė. Pats pamatysi, jei įsidėmėsi, ką sakau. Greičiau surastum ką nors, susidedantį iš žemės,

kas neturėtų ryšio su žemiškais daiktais, o ne žmogų, kuris būtų nutraukęs visus ryšius su žmonėmis.

IX, 22. Bėk prie savo paties dvasios-valdovės, prie visatos dvasios-valdovės ir prie šio žmogaus dvasios-valdovės: prie savosios, kad ją padarytum teisingumo dvasia; prie visatos dvasios, kad prisimintum, kieno dalis esi; prie šio žmogaus, kad sužinotum, ar jis nemokša, ar vadovaujasi protu, ir kartu pagalvotum, jog jis tau giminingas.

IX, 28. Toks yra pasaulio sukimasis ratu; aukštyn, žemyn, iš amžiaus į amžių. Visatos protas arba paragina kiekvieną atskirai (jei taip, tai priimk jo raginimą), arba vieną kartą paragino, o toliau viskas eina kaip jo rezultatas... Žodžiu, jei yra dievas, viskas gerai; o jei viskas vyksta kaip pakliūva, žiūrėk, kad ir tu neveiktum kaip pakliūva.

X, 5. Kas tik tau atsitinka, jau buvo paruošta nuo amžių, ir ištisa priežasčių pynė prieš amžius sujungė tavo esybę su tais įvykiais.

X, 34. Žmogui, persiėmusiam visais teisingais principais, užtenka trumpučio, visiems žinomo posakio prisiminti, jog reikia nusikratyti baimės ir jaudinimosi, kaip, pavyzdžiui,

> Vėjas nukrečia vienus lapus ant žemės, kitus vėl...
> Tokia yra ir žmonių giminė...

Ir tavo vaikučiai tik lapeliai, lapeliai ir tie žmonės, kurie karštai tau ploja ir linki gero arba, priešingai, tave keikia ar patylomis kritikuoja ir išjuokia; lapeliai ir tie, kurie tavo garbę skelbs po tavo mirties. Visa tai „gimsta pavasario laiku". Paskui juos nukrečia vėjas; vėliau jų vietoje išauga nauji lapai. Trumpas amžius bendras visiems. O tu jų vaikaisi arba vengi, tarsi jie būtų amžini. Dar truputį — ir užmerksi akis; o tą, kuris tave laidos, kitas apraudos.

XI, 1. Protingos sielos ypatybės: pati save mato, save analizuoja, save padaro tokią, kokios nori, jos nešamą vaisių pati nusiskina (juk augalų ir gyvulių vaisius kiti surenka), ji pasiekia savo tikslą, kai tik ateina gyvenimo pabaiga. Ne taip būna su šokiais, vaidinimais ir kitais panašiais dalykais: jei ko pritrūksta, veiksmas nutraukiamas. Su siela kitaip: ją užklupk kokiu tik nori momentu, kokiu tik nori atveju — ji iki galo, be spragų padaro savo užsibrėžtą darbą ir gali sakyti: aš turiu visa, kas yra mano. Be to, ji vaikščioja po visą pasaulį ir tuščią erdvę, kuri jį supa, tiria jo formą, pasineria

į laiko begalybę, apima periodišką pasaulio atgimimą; ji apgalvoja ir įsisąmonina, kad mūsų ainiai nieko nauja nematys, kaip ir mūsų protėviai nieko daugiau už mus nematė, ir kad tam tikru būdu 40 metų žmogus, turėdamas šiek tiek nuovokos, pamatė visą praeitį ir ateitį toje pačioje dabartyje, kaip praeitis ir ateitis. Protingos sielos ypatybė yra ir mylėti — tai bus tiesa ir kuklumas,— ir laikyti save aukštesne už viską — tai būdinga ir įstatymui.

XII, 5. Kaip dievai, viską gražiai ir palankiai žmonėms patvarkę, praleido tik vieną dalyką, būtent, kad kai kurie labai dori žmonės su dievais susiję tarsi kokia sutartimi, savo gausiomis aukomis ir kitokiais patarnavimais tapę jų patikėtiniais, kai tik numiršta, daugiau nebeatgimsta, bet amžinai užgęsta? Jei šitaip yra, tai žinok: jeigu turėtų būti kitaip, dievai kitaip būtų ir padarę. Jei tai būtų teisinga, būtų ir galima, o jei atitiktų prigimtį, prigimtis būtų tai ir atnešusi. Dėl to, kad taip nėra,— jei taip iš tikro nėra,— būk įsitikinęs, kad taip ir neturėjo būti. Ir pats matai, kad, šitaip keldamas klausimą, ginčijiesi su dievu. Mes šitaip nesikalbėtume su dievais, jei jie nebūtų geriausi ir teisingiausi, o jei taip, tai jie, betvarkydami pasaulį, negalėjo ko nors praleisti prieš teisybę ir protą.

XII, 14. Arba likimo būtinybė ir nesulaužoma tvarka, arba mielaširdinga apvaizda, arba niekieno netvarkomas atsitiktinumų chaosas. Jei nepalaužiama būtinybė, tai ko priešiniesi? Jei apvaizda, pasigailėjimo pilna, tai padaryk save vertu dieviškos pagalbos. Jei netvarkomas chaosas, tai džiaukis, kad, būdamas tame sūkuryje, turi savo protą, kuris tau vadovauja. O jei sūkurys tave nuneš, tegu nuneša tavo kūną, tavo kvėpavimą ir visa kita — proto nenuneš.

XII, 21. Netrukus tavęs nebebus, nebus ir to, ką dabar matai, nebebus ir dabar gyvenančių žmonių. Mat, viskas turi keistis, pavirsti į kitą, pražūti, kad iš eilės gimtų kiti.

XII, 29. Gyvenimo malonė yra matyti, kas yra koks daiktas iš esmės, kokia jo medžiaga, kokia jo priežastis, iš visos sielos gelmių daryti tai, kas teisinga, ir kalbėti tiesą. Kas gi daugiau beliko daryti, jei ne naudotis gyvenimu, dedant vieną gerą darbą prie kito gero darbo taip, kad tarp jų neliktų nė mažiausios tuščios vietos.

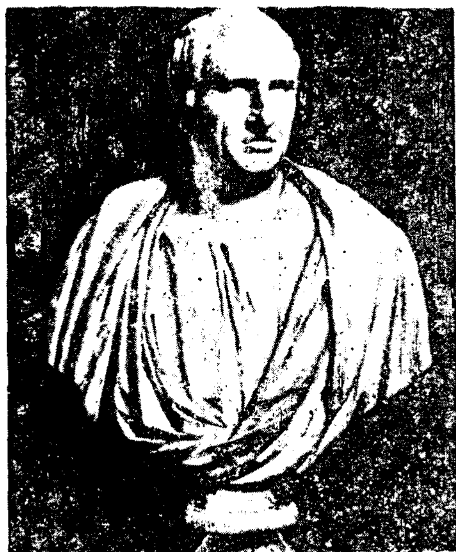
XII, 32. Kokia mažutė dalis begalinio ir neišmatuojamo laiko yra paskirta kiekvienam! Akimirksniu ji pranyksta amžinybėje. Kokia mažutė visatos medžiagos dalelė! Kokia mažutė

visuotinės gyvybės dalis! Ant kokio mažo visos žemės grumsto tu šliaužioji! Visa tai turėdamas galvoje, nė vieno dalyko nelaikyk svarbiu, o tik daryk taip, kaip tau nurodo prigimtis, ir pakęsk tai, ką atneša visatos prigimtis.

XII, 36. Žmogau, tu buvai šio didžiausio miesto pilietis. Koks tau skirtumas, ar buvai penkerius metus, ar šimtą? Ką sutvarkė įstatymai, tas yra lygu visiems. Tad kas gi baisaus, jei ne tironas tave išsiunčia iš miesto ir ne koks nors neteisingas teisėjas, bet prigimtis, kuri tave į miestą įvedė. Panašiai kaip pretorius pašalintų iš scenos aktorių, kurį jis anksčiau buvo priėmęs.— „Bet aš suvaidinau ne penkis veiksmus, o tik tris!"— Gerai sakai, bet gyvenime pjesei užtenka ir trijų aktų. Terminą nustato tas, kuris anksčiau tavo esybę surinko, o dabar ją išsklaido. Tu neprisidėjai nei prie vieno, nei prie kito. Taigi išeik palankiai nusiteikęs, nes palankus ir tas, kuris tave išsklaido.

Versta iš *Marc Aurèli*, Pensées, Paris, 1925. Vertė *J. Dumčius.*

CICERONAS
(106-43 m. p. m. e.)

Ciceronas buvo vienas produktyviausių romėnų rašytojų. Dauguma jo raštų išliko. Paminėtini tokie filosofijai reikšmingiausi Cicerono traktatai: „Apie valstybę", „Apie įstatymus", „Apie pareigas", „Apie dievų prigimtį", „Apie gėrio ir blogio ribas" ir kiti. Kai kurie Cicerono veikalai parašyti dialogų forma.

Chrestomatijoje spausdinama ištisinė ištrauka iš traktato „Apie valstybę" pirmosios knygos.

APIE VALSTYBĘ

PIRMOJI KNYGA

24. Scipionas atsakė: „Kaip mokėdamas pildysiu jūsų norą. Pradėsiu savo samprotavimus pagal taisyklę, kuria, mano nuomone, turime naudotis, nagrinėdami bet kokią temą, jei

norime išvengti klaidų, būtent: jei dėl svarstomo dalyko pavadinimo visų nuomonės sutampa, reikia išsiaiškinti to pavadinimo reikšmę. Jei nuomonės dar kartą sutaps, tada jau derės pradėti pokalbį. Juk niekada nebus galima suprasti aptariamo objekto esmės, jei ji liks neaiški iš pat pradžių. Kadangi mes nagrinėjame valstybę, pirmiausia pažvelkime, kas gi sudaro mūsų nagrinėjamo dalyko turinį". Lelijui pritarus, Afrikietis tęsė: „Betgi, kalbant apie tokį aiškų ir žinomą daiktą, neverta grįžti prie pradžių pradžios, kaip paprastai tokiais atvejais daro mokyti žmonės, būtent, pradėti nuo pirmojo vyro ir moters susiėjimo, palikuonių, giminės plitimo, vis apibrėžiant aptariamo dalyko savybes ir kaip jos išreiškiamos. Kalbėdamasis su įžvalgiais žmonėmis, nepaprastai šlovingai tvarkiusiais svarbiausius valstybės reikalus karo ir taikos metais, pasistengsiu, kad mano samprotavimai būtų tokie pat aiškūs, kaip ir tiriamasis dalykas, neužsimoju tarsi mokytojas išskaičiuoti viską iš eilės ir nepižadu, jog šiame pašnekesyje nepraleisiu kokios smulkmenos".

Į tai Lelijus tarė: „Aš tai laukiu kaip tik tokios dėstymo rūšies, kokią patsai žadi".

25. „Taigi,— tarė Afrikietis,— valstybė yra tautos turtas, o tauta — ne bet kaip susidaręs sambūris, bet daugybės žmonių, turinčių vieningą nuomonę dėl teisės normų ir bendrus interesus, sambūris. Pagrindinė tokio susibūrimo priežastis yra ne tiek silpnumas, kiek kažkoks natūralus žmonių pulkavimosi poreikis. Žmogus nėra atsiskyrėlis ar vienišas klajūnas, jis taip sukurtas, kad ir didžiausiame pertekliuje..."[1]

Ir kad pati prigimtis ne tik nevengtų, bet dargi verstų... (Nonijus, 321, 16).

Nurodoma ne viena miestų įkūrimo priežastis ir būtinybė. Kai kurie tuoj primena pirmykščius žmones, gimusius iš žemės, klajojusius miškuose ir laukuose. Jų nesieję kalbos nė teisės ryšiai; šakos ir žolė atstojusios jiems guolį, o urvai — namus, tik buvę jie žvėrių ir stipresniųjų gyvūnų grobis. Tada tie, kurie paspruko apdraskyti ar buvo matę draskomus artimuosius, spiriami pavojaus, dūmę pas kitus žmones, maldavę apsaugos ir iš pradžių mostais rodę savo norus, paskui pabandę prabilti ir, kiekvienam daiktui duodami vardą, pamažu išmokę

[1] Daugtaškiu žymimos vietos, kur rankraščio tekstas nutrūksta. Šiuo ir kitais panašiais atvejais leidėjai pateikia Cicerono dialogo citatas ar atpasakojimus, rastus kitų autorių veikaluose. *(Vertėjos pastaba.)*

kalbėti. Kai pamatę, kad visam pulkui reikia nuo žvėrių gintis, pradėję statyti sienas arba tam, kad naktį galėtų saugiai miegoti, arba kad žvėrių antpuolius bei įsiveržimus sulaikytų ne ginklai, bet padaryti pylimai. Kitiems tokie samprotavimai atrodė negudrūs — taip iš tiesų ir buvo,— šie tvirtino, kad ne žvėrių draskymas buvusi pulkavimosi priežastis, bet pati žmogaus prigimtis, būtent, tarp savęs susibūrę todėl, kad žmonių prigimtis vengia vienumos ir siekia bendrijos bei jungimosi (Laktancijus, „Dieviški pamokymai", 6, 10, 13—15, 8).

26. (Scipionas)... lyg kažkokios sėklos, ir nerastume nei kitų vertybių, nei jokio pačios valstybės įrenginio. Taigi šie sambūriai, susidarę dėl anksčiau išdėstytų priežasčių, pirmiausia tam tikroje teritorijoje pasiskyrė sklypą gyvenamiesiems būstams. Išnaudodami vietovės galimybes bei patys ją aptvėrę, tokią namų sankaupą pavadino tvirtove, arba miestu, ir išsklaidė po ją šventyklas ir visuomeninius plotus. Taigi visa tauta, kuri yra toks daugybės žmonių sambūris, kokį pavaizdavau, kiekviena miesto bendruomenė, kuri yra tautos kūrinys, kiekviena valstybė, kuri, kaip minėjau, yra tautos turtas, valdytina pagal kokią nors sistemą, norint, kad būtų ilgaamžė. O tos sistemos pirmiausia visada reikia ieškoti bendruomenę suformavusiose priežastyse. Ją įkūnyti pavedama arba vienam žmogui, arba kokiems nors išrinktiesiems, arba to turi imtis minia, tai yra visi. Todėl asmenį, kuris vienas turi aukščiausią valdžią, vadiname karaliumi, o tos valstybės santvarką — karalyste. Kai didžiausią galią turi renkamieji, sakoma, kad bendruomenę valdo geriausiųjų žmonių valia. Ta, kurioje viskas priklauso liaudžiai, yra liaudies valstybė, juk ją taip vadina. Kiekviena iš šių trijų netobula ir, mano nuomone, ne geriausia, bet yra pakenčiama, kol nepraranda ryšio, kuris žmones tarp savęs iš pradžių sujungė, nors viena kuri ir gali būti gerėlesnė už kitas. Mat, atrodo, jog ir teisingas bei protingas karalius, ir išrinktieji bei rinktiniai piliečiai, ir pati liaudis (nors tai mažiausia verta pagyrimo) gali tvirtai išlaikyti valdžią, jeigu tik nekliudo neteisybės ar aistros.

27. Bet karalystėse visi likusieji žmonės atstumti nuo visuotinių teisių ir susirinkimų, viešpataujant optimatams, vargu ar gali dauguma naudotis politinėmis laisvėmis, ji neturi nei teisės dalyvauti bendruose pasitarimuose, nei galios; o kai viską valdo liaudis, tegu teisinga ir nuosaiki, pats lygiateisiškumas, neturėdamas jokių žmogaus vertės atžymėjimo laipsnių,

būna nelygus. Taigi, nors persas Kiras buvo teisingiausias ir protingiausias karalius, man atrodo, kad tokio „tautos turto"— kaip minėjau, jis ir yra valstybė — vis tiek nevertėtų labai karštai siekti, nes ten viešpatauja vieno žmogaus mostai ir nurodymai. Nors mūsų klientus masiliečius nepaprastai teisingai valdo išrinktieji bei rinktiniai piliečiai, vis tiek ir šiuo atveju glūdi kažkas panašaus į vergystę. Nors, kurį laiką pašalinę areopagą, atėniečiai veikė tik pagal liaudies sprendimus ir nutarimus, valstybė vis tiek neišlaikė savo spindesio, nes neturėjo išskirstytų vertės atžymėjimo laipsnių.

28. Taigi aš kalbu apie šias tris nesuardytas, nesumaišytas, savo padėtį išlaikančias valdymo formas. Kiekviena iš jų skęsta visų pirma anksčiau minėtose ydose, be to, turi kitokių pražūtingų ydų; mat, tarp tų valstybių nėra tokios, kurios status ir slidus kelias nevestų į čia pat tykančią kokią nors nelaimę. Juk aname karaliuje, kantriame ir, jei jums patinka, maloniame Kire (paminėsiu būtent šį valdovą) glūdi (juk jis gali laisviausiai išversti kailį!) negailestingasis Falaridas, o viešpataujant panašiam į jį, vienvaldystė smunka žemyn nuolaidžiai ir lengvai. O ana masiliečių saujelės ir rinktinių piliečių valdžia primena Atėnuose vienu metu buvusį trisdešimties vyrų klikos sąmokslą. Neribota liaudies valdžia, nežiūrint kitko, tapo nelaime jau pačiai atėniečių tautai, nes minia pamišo ir ėmė savavaliauti...

29. (Scipionas)... biauriausia valdymo forma, o iš šios išsivysto arba optimatų viešpatavimas, arba tironų klika, arba karaliaus, o dažniausiai liaudies valdžia. Be to, iš jos paprastai išsikala kuri nors iš minėtų rūšių, ir nuostabiu ratu, tarsi skrituliu, rieda valstybiniai pasikeitimai ir perversmai. Jei juos suprasti tinka išminčiui, tai žymus pilietis ir kone dievų įkvėptas vyras turi įžvelgti ateitį ir, stovėdamas prie valstybės vairo, susilpninti ar išlaikyti pastovų greitį. Taigi, manau, kad reikėtų girti kažkokią ketvirtą valstybės rūšį, kuri būtų mišinys tų trijų, minėtų anksčiau, paimtų vienodom dalim.

30. Tada Lelijus tarė: „Žinau šią tavo nuomonę, Afrikieti. Dažnai esu ją iš tavęs girdėjęs. Bet vis dėlto norėčiau žinoti, jei tau nesunku paaiškinti, kurią iš anų trijų valstybės formų laikai geriausia. Nes gal bus kiek naudos, supratus..."

31. (Scipionas)... bet kuri valstybė yra tokia, kokia jos valdytojų prigimtis ar valia. Taigi jokioje kitoje bendruomenėje, išskyrus liaudies valdomą, neturi prieglaudos laisvė, o juk už

laisvę nieko nėra mielesnio, ir jei ji nevienoda visiems, tai ji ne laisvė. Bet kaip gali visiems vienoda būti,— jau nekalbu apie karalystę, kur neslepiama ir akivaizdi vergija, bet ir tose valstybėse, kuriose tik žodžiais visi laisvi?! Piliečiai balsuoja rinkimuose, suteikia kam nors pareigūnų galią, yra agituojami, prašomi pasakyti nuomonę dėl kokių nors pasiūlymų, bet jie suteikia tai, kas būtų suteikta ir prieš jų valią, ir patys neturi to, ką iš jų gauna kiti,— juk jie atstumti nuo aukščiausių pareigų, valstybės reikalų sprendimo, dalyvavimo išrinktųjų teisėjų teismuose — nuo viso, ką žmogui teikia jo giminės senumas ar turtai. Laisvose tautose, kaip Rode ar Atėnuose, nėra piliečio, kuris...

32. (Scipionas)... Kai tautoje iškyla vienas ar daugiau turtingesnių ir galingesnių, tada sako, kad minėta padėtis atsiradusi dėl pastarųjų pasipūtimo ir didystės, nes neveiklūs, silpni žmonės pasitraukią ir keliaklupsčiaują prieš turtingųjų puikybę. Jei liaudis išlaiko savo teises, jie tvirtina, kad tai — gėris, laisvė, palaima, nes žmonės esą įstatymų, teismų, karo, taikos, sutarčių, kiekvieno piliečio gyvybės ir turto viešpačiai. Jie galvoja, kad vien tik šitokia santvarka pagrįstai gali būti pavadinta valstybe, tai yra tautos turtu. Juk „tautos turtas" paprastai reikalaująs laisvės, valdant karaliams ir senatoriams, o laisvos tautos neieškančios karalių ar optimatų valdžios bei galios. Iš tiesų, tvirtina jie, dėl nesutramdomos liaudies išpuolių nereikia atsisakyti šios liaudies laisvės rūšies: nieko nėra pastovesnio, nieko tvirtesnio už tautą, kuri gyvena santarvėje ir viską atiduoda savo gerovės ir laisvės vardan; santarvę lengviausia pasiekti tokioje valstybėje, kurioje tie patys dalykai naudingi visiems, nesantaikos kyla dėl interesų įvairovės, kai vieniems patogu viena, kitiems — kita. Taigi, kai valdžia senatorių rankose, valstybės padėtis niekada nebūna tvirta, dar silpnesnė jinai karalystėse, nes, kaip sako Enijus, „nėra karalystėje šventos bendrijos nei ištikimybės". Todėl, jei įstatymas yra piliečių visuomenės raištis, o įstatymo teisės lygios visiems, kokiu kitu pagrindu turi remtis piliečių visuomenė, esant nevienodai piliečių padėčiai?! Juk, jei nėra nutarimo sulyginti turtą, jei visų gabumai nevienodi, būtinai turi būti lygios teisės tiems, kurie yra tos pačios valstybės piliečiai. Kas gi yra valstybė, jei ne teisės siejama piliečių bendrija?!

33. (Scipionas)... Jie galvoja, kad kitos valstybės nevadintinos tais vardais, kuriais jos norėtų būti vadinamos. Kaip

Jupiterį Geradarį turėčiau vadinti karaliumi, taip ir tironu žmogų, kuris trokšta viešpatystės ar ypatingos valdžios ir viešpatauja, pajungęs tautą! Tiesa, gali būti ir kilniaširdžių tironų, ir negailestingų karalių. Taigi žmonėms tėra tik toks skirtumas, ar jie tarnauja maloningam, ar žiauriam valdovui. Nevergauti jie negali. Kaip garsioji Lakedaimonija galėjo pasiekti, kad ją valdytų geri ir teisingi karaliai tais laikais, kai jos valstybės tvarka buvo vadinama tobuliausia iš visų, jei karaliumi tegalėjo būti iš karališkos giminės kilęs žmogus?! Ir kas gi pakęstų optimatus, kurie ne liaudžiai nusprendus, bet patys savo susirinkimuose pasisavino šį vardą?! Kuo išmatuoti tą „geriausiąjį"? Girdžiu: išsimokslinimu, sugebėjimais, veikla.

34. (Scipionas)... Jei valstybė tai darys atsitiktinai, beregint žus, kaip žūtų laivas, jei prie vairo atsistotų žmogus, burtų keliu išrinktas iš keleivių tarpo. Todėl jei laisva tauta išrinks savo patikėtinius (o ji, nenorėdama nukentėti, išrinks tik geriausiuosius), tai valstybės gerovė bus patikėta puikiausiųjų žmonių protams, tuo labiau, kad ir prigimtis liepia didžiausių dorybių ir stipriausios dvasios žmonėms stovėti silpnųjų priekyje, o šiems paklusti didžiavyriams. Jie sako, kad ši iš visų tinkamiausia santvarka pagedo dėl nepakankamos sampratos žmonių, kurie, nepažindami dorybių (juk tik nedaugelis jų teturi, nedaugelis jas pastebi ir vertina), galvoja, kad geriausieji yra turtingi, pasiturintys, taip pat iš kilmingos giminės kilę žmonės. Dėl tokios minios klaidos valstybę pradeda valdyti saujelės galia, o ne dorybės, ir nors tie rinktiniai vyrai įsikandę laikosi optimatų vardo, iš tikrųjų tas vardas jiems visai netinka. Neišmintingai gyvenant ir valdant kitus, turtai, vardas, galia tik prisipildo nešlovės ir nepaprastos didystės, ir nėra biauresnės valstybės rūšies už tą, kurioje turtuoliai laikomi geriausiais žmonėmis. Kas gali būti gražesnio už valstybę, kur viešpatauja dora!? Tada valdovas nevergauja jokiai aistrai, tada pats įkūnija tuos dalykus, prie kurių šaukia, kuriuos nustato piliečiams, tada neuždeda tautai įstatymų, kurių pats neklauso, o kaip įstatymą siūlo savo piliečiams savo gyvenimo pavyzdį. Jei toksai pats vienas galėtų viską įvykdyti, nereikėtų daugiau valdytojų; jei visi įžvelgtų jame geriausią atstovą ir jam pritartų, niekas neieškotų renkamųjų vadų. Sprendimų našta, atėmusi valstybės reikalus iš karaliaus, perdavė juos liaudžiai, o žmonių klaidos ir nenuovokumas atėmė iš minios ir patikėjo saujelei. Taip optimatai užėmė vidurį

tarp atskiro žmogaus silpnumo ir minios šurmulio — tai pati tiksliausia pusiausvyra. Kai jie sergsti valstybę, liaudis, neturėdama jokių rūpesčių ir minčių, turi būti laiminga: ji pavedė savo ramybę kitų žmonių rūpesčiui, o šie ją sergsti ir stengiasi neduoti progos tautai pagalvoti, kad vadai abejingi jos gerovei. Mat, lygiateisiškumas, kurį didžiai brangina laisvos tautos, ir negali būti išsaugotas, juk pačios tautos, kad ir laisvos, būdamos nepažabotos, aibę reikalų užkrauna daugybei žmonių, o šie būna nevienodų savybių ir vertės, ir toji vadinamoji lygybė pasidaro labai nelygi: kai ir žymiesiems, ir paskutiniesiems, kurių neišvengiamai būna kiekvienoje tautoje, rodoma vienoda pagarba, pati lygiava pasidaro labai nelygi. Optimatų valdomose valstybėse to negali atsitikti. Beveik taip, Lelijau, šiuos ir panašius dalykus nagrinėja tie, kurie labiausiai vertina tą valstybės valdymo formą.

35. Tada Lelijus tarė: „Kurią iš tų trijų tu, Scipione, labiausiai vertini?" (Scipionas) „Teisingai klausi, kurią iš trijų, nes negiriu nė vienos iš tų santvarkų, paimtos atskirai, o kiekvienai priešpastatau tokią, kuri sulydyta iš visų. Bet, jei reikėtų pagirti vieną kurią, aš pagirčiau karalystę. Tarsi tėvo vardą mena vardas karaliaus, kuris rūpinasi savo piliečiais lyg vaikais ir saugo juos rūpestingiau, negu... Jus palaiko vieno geriausio ir didžiausio vyro kruopštumas. Bet štai pasirodo optimatai, skelbdami, kad jie tą patį geriau padarytų, nes daug galvų — tai ne viena, o lygybė ir teisingumas vis tiek tie patys. O štai liaudis visa gerkle šaukia nenorinti klausyti nei vieno žmogaus, nei saujelės, nes netgi žvėrys nežiną nieko mielesnio už laisvę, kurios neturi vergaujantieji karaliui ar optimatams. Taigi karaliai žavi mus maloningumu, optimatai — išmintimi, liaudis — laisve, ir lyginant sunku išsirinkti labiausiai trokštamą santvarką". (Lelijus) „Sutinku, bet jei tu paliksi nebaigęs, vargu ar galėsime išnarplioti visus likusius klausimus".

36. (Scipionas) „Taigi paseksime Aratu, kuris, kalbėdamas apie didelius dalykus, mano, jog reikia pradėti nuo Jupiterio". (Lelijus) „Kodėl nuo Jupiterio? Ir ką bendra turi šis mūsų pokalbis su Arato eilėmis?" (Scipionas) „Tai, kad paprastai pradedame kalbą nuo to, kurį vieną visi mokyti ir nemokyti pripažįsta visų dievų ir žmonių karaliumi". „Kodėl?"— paklausė Lelijus. „Todėl,— atsakė pašnekovas,— kad akivaizdūs dalykai savaime aiškūs. Jei valstybių vadai dėl gyvenimiškos naudos

įpiršo žmonėms mintį, kad danguje yra vienas karalius, drebinantis Olimpą, kaip sako Homeras, galvos linktelėjimu ir pavadintas visų karaliumi ir tėvu, tai rasime daugybę autoritetingų įrodymų (jei tik visus galima vadinti daugybe), neva tautos pritarė vadų nuomonei, jog už karalių nėra nieko geresnio, kadangi ir dievus, jų manymu, valdo vienas karalius. O jei šiuos teiginius vadiname nepatyrėlių klaidomis ir išmislais, paklausykime tų, kurie yra bendrieji išsilavinusių žmonių mokytojai ir kuriems lyg ant delno aišku viskas, ką mes vos suvokiame klausydami". „Bet,— paklausė Lelijus,— kas gi jie?" O anas atsakė: „Tie, kurie, tyrinėdami daiktų prigimtį, suprato, kad visas šis pasaulis valdomas proto..."

(Daug vietos užimtų išskaičiavimas minčių, kurias apie aukščiausią dievybę skelbė visų pirma Talis, Pitagoras ir Anaksimenas ar vėliau stoikai Kleantas, Chrisipas, Zenonas ar stoikais pasekę mūsiškiai Seneka ir pats Tulijus. Visi jie mėgino apibrėžti, kas yra dievas, ir tvirtino, kad pasaulį valdo jis vienas, visai nepriklausydamas nuo gamtos, nes visa gamta yra jo sukurta (Laktancijus, „Ištrauka", 4, 3)).

37. (Scipionas) „Bet jei nori, Lelijau, nurodysiu tau liudininkus iš ne per seniausių laikų ir visai ne barbarus". (Lelijus) „Kaip tik tokių norėčiau". (Scipionas) „Ar tu žinai, kad beveik keturi šimtai metų, kai karaliai nebevaldo mūsų miesto?" (Lelijus) „Iš tikrųjų beveik". (Scipionas) „Na ir kaip, ar šis keturių šimtų metų amžius yra labai ilgas miestui ar valstybei?" Lelijus atsakė: „O ne, tai tik jaunystė". (Scipionas) „Taigi prieš keturis šimtus metų Romoje buvo karalius?" (Lelijus) „Ir ne bet koks, Išdidusis". (Scipionas) „O koks prieš jį?" (Lelijus) „Teisingasis, o prieš jį kiti karaliai, iki pat Romulo, kuris karaliavo prieš šešis šimtus metų". (Scipionas) „Vadinasi, ir šis valdė ne taip jau seniai?" (Lelijus) „Visai neseniai, Graikija tuomet jau buvo pradėjusi senti". „O argi Romulas,— paklausė Scipionas,— buvo barbarų karalius?" (Lelijus) „Jei visi žmonės, kaip sako graikai, yra arba graikai, arba barbarai, tai, ko gero, jis bus buvęs barbarų karalius. O jei vardą reikia duoti pagal gyvenimo būdą, o ne pagal kalbą, tai, aišku, graikai ne mažesni barbarai, kaip romėnai". Scipionas pasakė: „Betgi mes, kalbėdami šia tema, nekreipiame dėmesio į genties vardą, mes žiūrime jos sugebėjimų. Juk jei protingi žmonės ne taip seniai norėjo turėti karalius, tai aš turiu nesenus, kultūringus, nelaukinius liudininkus".

38. Į tai Lelijus prabilo: „Matau, Scipione, liudininkais tu kaip reikiant apsirūpinai, bet mane, kaip ir gerą teisėją, labiau veikia ne liudininkai, o įrodymai". Scipionas atsakė: „Tada tu, Lelijau, pasinaudok savo jausmų įrodymais". „Kokių jausmų?"— paklausė Lelijus. (Scipionas) „Gal kada nors tau pasirodė, kad ant ko nors esi supykęs?" (Lelijus) „O taip, dažniau, negu norėčiau". (Scipionas) „Na ir kai supyksti, ar leidi pykčiui viešpatauti savo sieloje?" (Lelijus) „Dievaži, ne; seku anuo Architu tarentiečiu, kuris, atvykęs į dvarą ir radęs visa padaryta kitaip, nei buvo liepęs, sušuko prievaizdui: „O netikėli! Jei nebūčiau įniršęs, užplakčiau tave negyvai!" „Puiku,— tarė Scipionas,— Architas, matyt, teisingai galvojo, kad įniršis yra nesuderinamas su protu sielos maištas, ir išmintingai troško jį sutramdyti. O pridėk dar godumą, pridėk valdžios, garbės troškimą, pridėk aistras, ir pamatysi: jei žmogaus sieloje viešpatauja karalius, aišku, vienas, ir tas karalius — protas (juk jis sudaro geriausiąją sielos dalį), tai, protui valdant, nelieka vietos aistroms, pykčiui, lengvabūdiškumui". Lelijus tarė: „Iš tiesų taip yra". (Scipionas) „Vadinasi, tu pritari tokiai sielos padėčiai?" (Lelijus) „Taip, tik tokiai". (Scipionas) „Tu nepagirtum, jei, išvarius protą, viską valdytų aistros, kurių tūkstančiai, arba pyktis?" (Lelijus) „Nežinau nieko liūdnesnio nei tokiai sielai, nei žmogui su tokia siela". (Scipionas) „Taigi, tavo nuomone, gerai, kai visa siela pajungta vienam valdovui, o tas valdovas — protas?" (Lelijus) „Taip, tam aš pritariu". (Scipionas) „Tai kodėl abejoji dėl valstybės? Jei joje valdžia priklausys daugeliui, suprantama, kad nebus jokios vadovaujančios valdžios. Mat, jei valdžia ne vienintelė, tai ji apskritai neegzistuoja".

39. Tada Lelijus paklausė: „Prašyčiau paaiškinti, koks skirtumas tarp vieno valdovo ir daugelio, jei ir daugelis gali būti teisingi". O Scipionas atsakė: „Supratęs, kad mano nurodyti pavyzdžiai tave, Lelijau, nelabai veikia, nesiliausiu naudojęsis tavim kaip pavyzdžiu savo teiginiams įrodyti". „Manim?— paklausė Lelijus.— Kaip?" (Scipionas) „Mat, prisiminiau, kad neseniai, kai buvome tavo dvare prie Formijaus, tu griežtai įsakinėjai šeimynai klausyti vieno žmogaus paliepimų". (Lelijus) „Aišku, prievaizdo". (Scipionas) „O ar daugelis vadovauja visiems reikalams tavo namuose Romoje?" (Lelijus) „Be abejo, vienas". (Scipionas) „Na, o visą tavo namą ar dar kas nors valdo be tavęs?" (Lelijus) „Žinoma, ne". (Scipionas) „Tai kodėl

tu nesutinki, kad geriausia, kai valstybėje viešpatauja vienas asmuo, jei tik jis teisingas žmogus". Lelijus atsakė: „Tu baigi mane įtikinti, aš beveik sutinku".

40. O Scipionas tęsė: „Dar labiau imsi pritarti, Lelijau, kai aš, palikęs pavyzdžius apie tai, jog laivą geriau patikėti ne daugeliui vairininkų, bet vienam, o ligonį — vienam gydytojui, jei tik jie išmano savo amatą, pereisiu prie svarbesnių dalykų". (Lelijus) „Prie kokių?" (Scipionas) „Ar tu nematai, kad mūsų tauta pradėjo nekęsti karaliaus vardo dėl vieno Tarkvinijaus žiaurumo ir puikybės?" Lelijus atsakė: „Žinoma, matau". (Scipionas) „Tuomet tu matai ir tai, ką galvoju pasakyti, kalbėdamas toliau: išvijus Tarkvinijų, tauta pašėlo iš kažkokio nuostabaus laisvės naujumo. Tada buvo ištremti nekaltieji ir išplėšti daugelio žmonių turtai, tada kasmet pradėti rinkti konsulai, tada panarino galvas prieš tautą lektoriai su rykščių ryšuliais, nuo tada dėl visų reikalų kreipiausi į tautą, tada išėjo iš Romos plebėjai, trumpai sakant, tada daugumą reikalų tvarkė pati tauta". Lelijus pritarė: „Teisybę šneki". Scipionas kalbėjo toliau: „Taikos ir ramybės metu, kai nieko nebijai, galima ir paišdykauti; taip dažnai daroma laive arba lengvai susirgus. Bet kaip jūros keliauninkas, staiga marioms pasišiaušus, ir kaip ligonis, pasunkėjus ligai, meldžia tik vieno — žmogaus pagalbos, taip mūsų tauta viešpatauja taikos metu savo krašte ir grasina net patiems magistratams, atmeta, apeliuoja, provokuoja, bet kare paklūsta vienam, tarsi karaliui. Mat, troškimas išsigelbėti nustelbia aistras. Sunkesniuose karuose mūsų pranokėjai atiduodavo valdžią į vieno, netgi be bendražygio, viską tvarkančio žmogaus rankas, kurio pats vardas rodo jo galios jėgą. Juk jis gauna diktatoriaus vardą todėl, kad yra tautos pašaukiamas, o mūsų knygose tu, Lelijau, randi jį vadinamą tautos vadu". „Žinau",— atsakė Lelijus. (Scipionas) „Vadinasi, tie senoliai protingai..."

41. (Scipionas) „Taigi, kai tauta netenka teisingo karaliaus, „kietas širdis sukausto gėla", kaip sako Enijus apie puikaus karaliaus mirtį.

...tarpusavy šitaip
Be paliovos jie kartojo: „O Romule, Romule šventas,
Amžiną sargą — tave — dievai mūs tėvynei pagimdė,
Tėve, gimdytojau, kraujo dievų nemaraus palikuoni".

Tuos, kuriems žmonės savarankiškai paklūsta, vadina ne ponais, ne viešpačiais, netgi ne karaliais, bet tėvynės sargais,

tėvais, dievais. Ir visai pagrįstai! Ką jie kalba toliau?: „Tu tik išvedei mus į šviesos kraštus palaimingus". Jie galvojo, kad karaliaus teisingumas dovanojo jiems gyvybę, pagarbą, gražumą. Ir ainiai būtų taip pat galvoję, bet matai, kad dėl vieno neteisybių žlugo ta valstybės santvarka". „Matau,— atsakė Lelijus,— ir stengiuosi suprasti tą pasikeitimų eigą ne tik mūsų, bet ir bet kokioje valstybėje".

42. (Scipionas) „Pasakęs, ką manau apie tą santvarką, kurią labiausiai vertinu, pakalbėsiu ir apie perversmus, nors manau, kad tos formos valstybėje jų būna mažiausiai. Pirmas ir labiausiai tikėtinas pasikeitimas karalystėje yra toks: kai karalius pradeda būti neteisingas, beregint ima byrėti jo santvarka, o jis pats tampa tironu; tai blogiausia valstybės rūšis, bet labai artima geriausiai. Jei karalių nuverčia optimatai (taip dažniausiai ir atsitinka), valstybėje įsigali antroji iš trijų minėtų santvarkų; joje lieka šis tas karališko, būtent tėvų tauta besirūpinančių rinktinių vyrų taryba. Jei liaudis pati nužudo ar išveja tironą, tai ji nesiautėja tol, kol jos širdis klauso proto, džiaugiasi dėl savo žygio ir nori saugoti pačios susikurtą valstybę. Bet, jei kada liaudis pakelia ranką prieš teisingą karalių, išplėšia iš jo karalystę arba dažniausiai netgi paragauja optimatų kraujo ir visą valstybę paskandina savivalėje (negalvok, kad audrą ar gaisrą lengviau sutramdyti, kaip minią, kurios žąslus sutraukė naujoji jos padėtis), prasideda įvykiai, kuriuos aiškiai yra išdėstęs Platonas, jei tik man pavyks išversti jo mintis į lotynų kalbą, bet pamėginsiu".

43. „Platonas sako: „Kai nepasotinama liaudies gerklė išdžiūsta, ištroškusi laisvės, ir netikę tarnai duoda jai ištroškusiai gurkšnį ne kaip reikiant atmieštos, o visiškai grynos laisvės, liaudis pradeda užpuldinėti, įtarinėti, priekaištauti magistratams ir vadams, vadina vienvaldžiais, karaliais, tironais, jei tik jie nėra perdaug lėti bei nuolankūs ir neleidžia be saiko švaistytis laisve". Tu tikriausiai žinai šias jo mintis". „Labai gerai žinau",— atsakė Lelijus. (Scipionas) „Toliau: „Tuos, kurie klauso vadų, liaudis persekioja, vadina savanoriais vergais, o tuos magistratus, kurie dedasi privačiais žmonėmis, ir tuos privačius, kurie stengiasi, kad nebūtų jokio skirtumo tarp magistrato ir privataus asmens, taip kelia į padanges, taip apipila garbingomis tarnybomis, kad tokioje santvarkoje įsivyrauja vien tik laisvė. Privatūs namai nustoja valdytojų, net gyvuliai užsikrečia šiuo blogiu; pagaliau tėvas bijo sūnaus,

sūnus niekina tėvą, nėra jokios gėdos, visi visiškai laisvi, pilietis nesiskiria nuo svetimšalio, mokytojas bijo mokinių ir jiems pataikauja, mokiniai nepaiso mokytojų, jaunuoliai pasidaro orūs lyg seniai, o seniai, nenorėdami atrodyti jaunimui pikti ir nepakantūs, nesigėdi jaunatviškų išdaigų; savaime aišku, jog ir vergai elgiasi laisviau, moterys turi tokias pat teises, kaip vyrai, ir tokioje nepaprastoje laisvėje net šunys su arkliais, netgi asilai užpuldinėja taip laisvai, kad tenka trauktis jiems iš kelio. Taigi ši beribė savivalė padaro taip, jog piliečių protai tiek suminkštėja ir ištyžta, kad jie niršta ir negali iškęsti, jei valdžia bent per nago juodymą parodo jėgą, be to, jie pradeda nesilaikyti įstatymų; vadinasi, nebeturi jokio valdytojo".

44. Tada Lelijus tarė: „Tu gerai išreiškei visas Platono mintis". (Scipionas) „Ir grįždamas prie savo teiginių, pridursiu: „Iš tos per didelės savivalės, kurią anie vadina vieninteliu laisvės pasireiškimu,— sako Platonas,— lyg iš kokių šaknų išdygsta ir tarsi užsimezga tironas". Mat, kaip iš per didelės rinktinių vyrų galios kyla jų pražūtis, taip tokią perdaug laisvą tautą pati laisvė apdovanoja vergyste. Juk kaip bet koks malonumą teikęs perteklius — ar klimato, ar laukų, ar kūno — paprastai išvirkščiai išsiverčia (o valstybėje toks reiškinys labai dažnas), taip per didelė laisvė pavirsta į per didelę vergiją tautoms ir atskiriems žmonėms. Taigi iš tokios nepaprastos laisvės gimsta tironas ir pati neteisingiausia, žiauriausia vergija. Juk iš tos nepažabotos arba, tiksliau, baisios liaudies dažniausiai išrenkamas koks nors vadas, priešingas parblokštiems ir jau išstumtiems iš vietos rinktiniams vyrams, įžūlus, nedoras, begėdiškai persekiojantis sąžiningai tarnavusius valstybei žmones, liaudžiai dovanojantis ir savo, ir svetimą turtą. Kadangi jam, privačiam žmogui, gresia pavojai, jis gauna didžiausią karinę galią, kuri paskui pratęsiama; tokius vadus supa sargyba, kaip Atėnuose Peisistratą, pagaliau jie ima tironizuoti tuos, kurie juos iškėlė. Jei juos nuverčia dori piliečiai (taip dažnai atsitinka), valstybė atsigauna, bet jei niekadėjai — atsiranda kita tironijos rūšis — klika, kuri taip pat gali kilti ir iš minėtos dažnai puikios optimatų valdymo formos, kai pačius rinktinius vyrus kokia yda išveda iš kelio. Taip valstybės valdžią tarsi sviedinį tironai išplėšia iš karalių, iš jų — rinktiniai vyrai ar liaudis, o iš šių — klikos ar tironai; ta pati valstybės valdymo forma niekada ilgiau nepasilieka.

45. Kadangi šitaip išeina, tai geriausia iš trijų minėtų rūšių, mano nuomone, yra karališkoji valdžia, bet ją pralenkia tokia, kuri sumaišyta iš lygiom dalim paimtų visų trijų santvarkų. Juk norėtųsi, kad valstybėje būtų kažkas neeilinio ir karališko, be to, kad šiek tiek galios būtų suteikta ir patikėta rinktiniams vyrams, o kai kas kad liktų liaudies sprendimams ir valiai. Šitokiai santvarkai visų pirma būdinga kažkokia didelė lygiava, be kurios laisvieji žmonės negali kiek ilgėliau ištverti, taip pat tvirtybė, kadangi minėtos formos lengvai pavirsta neigiamomis priešingybėmis: taip iš karaliaus pasidaro viešpats, iš optimatų — klika, iš liaudies — minia ir sąmyšis; be to, ir pačios rūšys dažnai iš esmės pasikeičia, o tokioje iš lygių dalių sudarytoje valstybės santvarkoje tai atsitinka tik labai pagedus rinktiniams vyrams. Juk nėra priežasties permainoms ten, kur kiekvienas tvirtai stovi ant savo laiptelio ir neturi kur nuvirsti ar nukristi.

46. Bet, Lelijau, ir jūs, mielieji, išmintingieji bičiuliai, bijausi, kad, toliau šitaip šnekant, mano samprotavimai nepasidarytų panašūs į kokio nors dėstytojo ar mokytojo kalbą, o ne tokio pat, kaip ir jūs, svarstytojo. Todėl pradėsiu nagrinėti visiems žinomus, o mano jau seniai apmąstytus dalykus. Mat, manau, teigiu, tvirtinu, kad iš visų valstybės rūšių nei santvarka, nei valdžios pasiskirstymu, nei valdymo metodais jokia kita neprilygsta tai, kurią mūsų tėvai, iš protėvių gavę, paliko mums. Kadangi panorote iš manęs išgirsti, ką patys žinote, jums leidus, parodysiu ją: ir kokia ji, ir kad ji — geriausia, ir, kaip pavyzdį išnagrinėjęs mūsų valstybę, pritaikysiu jai, jei įstengsiu, visą tą kalbą, kurią ketinu pasakyti apie geriausią valstybės santvarką. Jei sugebėsiu nenukrypti nuo šio klausimo ir jį išnagrinėti, manau, su kaupu išpildysiu tai, ką man Lelijus įpareigojo".

Versta iš *M. T. Cicero*, De republica, Lipsiae, 1969. Vertė *D. Dilytė*.

Trečiasis skyrius

ANTIKOS MISTIKA IR NEOPLATONIZMAS

Pirmaisiais mūsų eros amžiais antikinės civilizacijos kūrybinės jėgos pamažu seko. Tiesa, dar klestėjo turtingi Romos imperijos miestai. Kvintilianas, Plinijus, Tacitas, Ptolemėjas ir kiti mokslininkai rašė savo žymiuosius veikalus, teisininkai kūrė tobulesnius įstatymus. Skeptikų, stoikų, neopitagoriečių ir kitoms filosofinėms kryptims dar netrūko mokinių ir pasekėjų. Tačiau vidaus politiniame gyvenime jau stiprėjo suirutė, su kuria išlepinti valdantieji sluoksniai nesugebėjo susidoroti. Nesiliaujantys vergų sukilimai klibino ekonominius imperijos pamatus, jos žemes pradėjo puldinėti energingos barbariškos tautos. Žmonės pradėjo netikėti pagoniška religija ir ankstesne filosofija, ryškėjo dvasinis nuosmukis, nusivylimas materialinėmis gėrybėmis, politine veikla. Įtakingos tapo žydų bei kitų Rytų tautų (babiloniečių, chaldėjų) mistinės religinės pažiūros, dėl kurių poveikio žemuosiuose visuomenės sluoksniuose kūrėsi krikščionybė.

Iš graikų ir Rytų tautų (ypač žydų) pasaulėžiūrų kūrėsi naujos religinio pobūdžio filosofinės kryptys. Jeigu ankstesnė graikų filosofija stengėsi paaiškinti visą pasaulį, nurodyti, kaip žmonėms dera gyventi ir elgtis realiomis sąlygomis, tai naujoji filosofija rėmėsi prielaida, kad pasaulis priklauso nuo antgamtinės dvasiškos esybės — dievo, o filosofijos paskirtis — padėti žmonėms suartėti su dievu, su amžinu dangišku gėriu, išsilaisvinti, pabėgti nuo žemiškojo gyvenimo blogybių. Pagrindiniu pažinimo objektu buvo laikoma ne gamta, ne žmonės bei jų laimės siekimo keliai, o idealioji būtis, dievas, amžinoji tiesa, žmonių išsigelbėjimo būdai. Tiesos pažinimo priemonėmis buvo laikomas ne jutimiškas suvokimas ar racionalus mąstymas, o mistinė kontempliacija, ekstazė, iracionalūs išgyvenimai. Išryškėjo dvi naujos filosofijos kryptys: graikų-žydų mistinė filosofija ir neoplatonizmas.

Graikų-žydų mistinės filosofijos žymiausias atstovas buvo *Filonas* iš Aleksandrijos (apie 20 m. p. m. e.— 50 m. e. m.). Jis buvo kilęs iš kilmingos Aleksandrijos žydų šeimos, įgijo gerą žydišką ir graikišką filosofinį bei religinį išsilavinimą. Filonas rašė sunkiai suprantamu alegoriniu stiliumi. Jo veikaluose graikiškos filosofinės sąvokos susipina su žydų religine simbolika, racionalūs samprotavimai dėstomi kartu su senųjų religinių knygų aiškinimu. Dėl to Filono filosofiją sistemingai išdėstyti nelengva.

Filono filosofijos išeities taškas yra dvasios ir materijos, dievo ir pasaulio, gėrio ir blogio dualizmas. Dievas yra absoliučiai pirminė, aktyvi, nekintama, begalinė, tobula būtis, pasaulis — antrinė, absoliučiai pasyvi, ribota, kintanti, blogį gimdanti būtis. Dievą Filonas apibūdino graikų filosofijos absoliučiosios būties atributais: jis esąs nekintamas, amžinas, viršlaikinis. Kartu dievas Filonui, kaip ir žydų „Senajame įstatyme", yra vienintelis, jis yra be galo geras, visagalis, visa žinantis, konkretus asmuo (Jahvė). Dievas yra visiškai už pasaulio, transcendentiškas, nepažinus ir nesuprantamas. Apie jį negalima pasakyti nieko daugiau, kaip tik tai, kad jis absoliučiai „yra". Šis apibūdinimas implikuoja visus absoliučiuosius dievo atributus. Tyrinėtojai tvirtina, kad Filonas filosofijos istorijoje pirmasis sukūrė transcendentinio dievo teoriją [1].

Remdamasis dievo transcendentiškumo idėja, Filonas teigia, kad tarp dievo ir pasaulio, dvasios ir materijos yra neperžengiama praraja, nesutaikomas prieštaravimas. Tačiau būtis Filono filosofijoje yra vieninga, dievas yra pasaulio priežastis, materija (kaip žemesnė būtis) kyla iš aukštesnės būties — dvasios. Filono filosofijoje nuo dualizmo einama prie spiritualistinio monizmo.

Norėdamas paaiškinti skirtingų būties pakopų vienybę, Filonas įveda tarpinę logo pakopą tarp dievo ir pasaulio. Logas — tai dievo idėjos, kurios veikia ir kuria pasaulį, tai idealūs pasaulio, žmogaus ir visų daiktų modeliai, kartu tai asmuo, tarpininkas tarp dievo ir pasaulio. Taigi dievas tveria pasaulį netiesiogiai. Tačiau tai nėra kūrimas iš nieko. Su logo pagalba dievas tveria pasaulį iš jau esančios chaotiškos materijos, suteikia jam tvarką ir prasmę. Santykius tarp logo (idėjų) ir

[1] Žr. J. *Legowicz,* Historia filozofii Starożytnej Grecji i Rzymu, Warszawa, 1973, s. 442.

daiktų reguliuoja ištisa pitagoriškų skaičių sistema. Logo teorija rodo platonizmo poveikį Filono filosofijai.

Reikšmingą vietą Filono filosofijoje užima žmogaus problema. Jis skiria pirminį žmogų ir antrinius žmones. Pirminis žmogus — tai žmonijos aukščiausių galimybių idėja, idealus tobulo žmogaus modelis, žmogus — logas, kuriame atsispindi dievo asmuo. Antriniai žmonės — tai konkretūs, realūs, istoriniai individai, idealiojo modelio atspindžiai. Žmogaus esmė — jo siela — susidedanti iš dviejų pradų: vienas — kūniškos, žemiškos, kitas — dieviškos kilmės. Aukščiausiąja sielos galia Filonas laikė intuiciją, kuria žmogus kontempliuoja dievą. Kaip universalios būties sferoje, taip ir žmogiškajame mikrokosmose Filonas atskiria dvasią ir materiją, teigia, kad kūnas yra dvasios kalėjimas, sunkinąs žmogui pažinti tiesą, bendrauti su dievu. Iš čia išplaukia pagrindinis Filono etikos reikalavimas — kovoti su kūniškais potraukiais, dvasiškai tobulėti, artėti prie pirminio žmogaus idealo. Tačiau šito pasiekti žmogui niekada nepakanka jėgų.

Žymesnių tiesioginių pasekėjų Filonas neturėjo. Sekančio amžiaus filosofijoje vyravo etinė problematika; įtakingiausi šioje srityje buvo romėnų stoikai ir graikų kinikai. Tačiau ir Filono idėjos neliko be pėdsako. Jos tiesiogiai veikė monoteistinę sparčiai plintančios krikščionybės pasaulėžiūrą, iš dalies neopitagorizmą, kuris nuo pažinimo klausimų krypo prie metafizikos ir mistikos.

Mistinė tendencija ypač sustiprėjo II a. pabaigoje ir III a. pradžioje. Tai buvo susiję su antikinio pasaulio visuomenine bei kultūrine raida. Irstant vergvaldiniams santykiams, susilpnėjo tikėjimas senaisiais idealais ir moralės normomis, žmonių santykiuose įsišaknijo savanaudiškumas, egoizmas, veidmainiavimas, o šiuos jų bruožus lydėjo nusivylimas ir apatija. Filosofija ir moralė buvo viešpataujančių klasių ideologizuojama, todėl atitrūko nuo realių gyvenimo problemų, prarado žmonių pasitikėjimą. Plito nuomonė, kad savo netobulu protu žmonės negali pažinti tiesos, o ribotomis jėgomis — pasiekti laimės, todėl reikia pasikliauti dievais. Atgijo kai kurios Platono ir Pitagoro idėjos, vis įtakingesnės darėsi senovės Rytų mistinės religijos, atgavo populiarumą Filono filosofija. Dalis mąstytojų krypo prie abstrakčių metafizinių, teosofinių klausimų.

Ši tendencija ryškiausiai įsikūnijo neoplatonizme. Neoplatonizmo pradininkas ir žymiausias atstovas *Plotinas* (apie 203—

269/270 m.) gyveno beveik dviem amžiais vėliau už Filoną. Plotinas gimė Likopolyje (Egiptas), turtingoje šeimoje. Aleksandrijoje įgijo puikų filosofinį išsilavinimą, dalyvavo karo žygyje prieš persus, vėliau apsigyveno Romoje, čia dėstė filosofiją. Plotinas sukūrė įvairiapusišką spekuliatyvią filosofijos sistemą, kurioje nagrinėjami kosmologijos, psichologijos, pažinimo, etikos, estetikos klausimai. Svarbiausius savo filosofijos teiginius Plotinas išdėstė 54 traktatuose, kuriuos, suskirstęs į šešis skyrius, o pastarųjų kiekvieną — dar į devynias dalis, išleido jo mokinys Porfirijas ir pavadino „Eneadomis", t. y. devintinėmis.

Plotino požiūriu, filosofijos paskirtis — aiškinti būtį, ieškoti būties pagrindo — absoliuto. Siekdamas šio tikslo, jis sukūrė racionalistinio pobūdžio monistinę dinamišką būties koncepciją, tiesiogiai nesusijusią nei su krikščionybe, nei su kitomis religinėmis sistemomis.

Plotino filosofinių svarstymų dėmesio centre yra būtis ir jos formos, graikiškai vadinamos hipostazėmis. Čia Plotinas išvysto dialektišką mintį apie hipostazių skirtumus ir vienybę. Pagrindine būties forma senovės mąstytojas laiko pirmapradę absoliučią vienybę. Tai absoliuti, nedali begalybė ir laisvė, absoliutus gėris, aukščiausia kūrybinė jėga, pirmapradė priežastis viso to, kas atskira ir baigtina. Absoliuti vienybė nėra nei dvasia, nei mintis, nei valia. Tai kažkas aukštesnio ir tobulesnio už bet kurią esamybę, proto kategorijas ir idėjas. Vienybė — visokios esamybės šaltinis, bet ji pati yra virš esamybės, racionaliai nepažini ir nepaaiškinama. Absoliuti vienybė nėra dievas, ji nėra suvokiama religiniu išgyvenimu.

Originali yra Plotino filosofijos mintis, kad absoliutas nėra uždaras; jis — dinamiškas, ekspansyvus ir kūrybiškas. Iš absoliuto emanacijos (lot. *emanatio* — ištekėjimas) būdu kyla mažiau tobulos, daugiariopos, nesavarankiškos būties formos. Emanacija — tai būtinas, dėsningas žemesnių, paprastesnių būties formų kūrimasis, jų savotiškas išspinduliavimas iš absoliuto. Šiais samprotavimais buvo spekuliatyviai išreikšta vystymosi idėja.

Antroji būties hipostazė — protas-dvasia. Tai absoliuto savižina, jo vaizdas jame pačiame, jo sąmoninga būtis. Protasdvasia, skirtingai nuo absoliuto, yra daugiariopa. Joje slypi daugybė formų, pavidalų ir jėgų, kurių pagrindu atsiranda

daiktai. Šiais teiginiais Plotinas iš dalies grįžta prie Platono idėjų teorijos.

Iš proto-dvasios emanacijos būdu kyla trečioji būties hipostazė — siela. Tai bekūnė substancija, tarpininkė tarp proto-dvasios ir materialių reiškinių, pernešanti į juos antrosios hipostazės atspindį. Sieloje yra skiriamos dvi sferos: viena jų nukreipta į protą-dvasią, kita — į išorinį materialųjį pasaulį. Pastaroji išspinduliuoja daiktų rūšių sielas ir yra tiesioginė konkrečios, daiktiškos realybės kūrėja.

Paskutinė būties hipostazė yra materija. Tai žemiausioji emanacijos pakopa, pasižyminti minimalia vienybe, mažiausiai kūrybiška, mažiausiai tobula. Pratęsdamas platoniškojo absoliučiojo idealizmo mintis, Plotinas materiją apibūdina kaip neturintį kiekybės, kokybės, masės bei kitokių savybių begalinį neapibrėžtumą. Materija yra sukurta sielos, dėl to ji nėra savarankiška realybė — ji tik pakitimų substratas, galintis įkūnyti idealybę.

Kadangi materijoje įsikūnija įvairios idėjos, tai gamtos ir kosmoso sąranga, Plotino požiūriu, yra hierarchiška. Nuo visuotinės kosmoso sąrangos su nejudančių žvaigždžių sfera einant prie pavienių gamtos reiškinių, leidžiamasi nuo tobulesnių pakopų prie paprastesnių. Įvairios kosmoso sferos ne tik skirtingai priima ir įkūnija idealybę. Jose skirtingai atsispindi ir tai, kas būdinga būties hipostazėms — aktyvumas, savižina, pirmapradė vienybė. Visos materialiojo pasaulio sferos skirtingai atsispindi pačios savyje, išspinduliuoja žemesnes būties formas.

Materiją, kaip žemiausią emanacijos pakopą, kuriai stokoja savarankiškumo, vienybės ir apibrėžtumo, Plotinas laiko nekūrybiška, ardančiąja jėga. Dėl to materija yra blogio šaltinis. Vis dėlto materijos ir kūniškų žmogaus potraukių Plotinas nelaiko einančiu iš velnio blogiu (o tai buvo būdinga kai kuriems vėlesnių laikų krikščionių teologams). Kadangi būtis, Plotino požiūriu, yra vieninga, o kiekvienoje jos sferoje atsispindi absoliutas, tai nė viena būties dalis negali būti visiškai bloga — visose jose esama kažkiek tobulumo. Tobulumas gamtoje slypi kaip jutimiškai suvokiamas grožis ir gėris.

Estetinį grožėjimąsi, taip pat pažinimą, dorovines pastangas Plotinas laiko skirtingais žmogaus dvasios tobulėjimo, jos kilimo prie absoliuto būdais. Visais trimis atvejais akcentuojamas ne racionalus supratimas, bet tiesioginis išgyvenimas,

intuicija, ekstazė. Taigi toks aiškinimas įgauna mistinį teleologinį atspalvį.

Vis dėlto grožį Plotinas aiškino giliau, vertino labiau, negu ankstesnieji graikų filosofai. Palyginus su pastaraisiais, jis pasakė nemaža naujo ir apie estetinį grožėjimąsi, ir apie meninę kūrybą, kurią aiškino kaip menininko siekimą materijoje įkūnyti idėją. Plotinas vienas pirmųjų filosofijos istorijoje pradėjo nagrinėti grožio ir meno klausimus.

Plotino filosofijoje daug dėmesio skiriama žmogaus problematikai. Jis išskiria dvi žmogaus sielos formas: aukštesniąją, besiveržiančią į protą-dvasią, ir žemesniąją, pasinėrusią kūne ir jutimiškuose potraukiuose. Žmogaus gyvenimo paskirtis yra dvasiškai tobulėti ir kilti į absoliutą. Šiam tikslui turi būti skiriamas visas žmogaus elgesys ir veikla, pirmiausia dvasinis aktyvumas, padedąs jam išsilaisvinti iš kūniškų, jutimiškų potraukių priklausomybės. Mąstymu ir kitokia dvasine veikla žmogus pasiekia gėrio ir laimės, kurie slypi jame pačiame ir nepriklauso nuo išorinio pasaulio poveikio. Tik dvasiškai tobulėdamas, žmogus galįs pasiekti absoliutų gėrį. Plotino žmogaus sampratoje ir etikoje ryškūs individualistiniai, egzistencialistiniai motyvai.

Plotino filosofija susiformavo tarp dviejų epochų — žlungančios vergvaldinės santvarkos bei antikinės kultūros ir bekylančios feodalinės santvarkos bei krikščioniškosios viduramžių kultūros. Metafizinė jo sistema skatino žmones gilintis į savo subjektyviuosius išgyvenimus, ieškoti juose amžinojo grožio ir gėrio, tuo patenkindama to meto žmonių, tikrovėje reginčių tik karus, marą ir kančias, dvasinius poreikius. Savo filosofijos stiliumi, keliamomis problemomis Plotinas artimas tuo metu besiformuojančiai krikščioniškajai filosofijai.

Neoplatonizmas turėjo daug pasekėjų, kurie mokslinę erudiciją, tyrinėtojo interesus derino su metafiziniais samprotavimais. Ypač populiarus neoplatonizmas buvo rytinėje imperijos dalyje; jo mokyklos kūrėsi Aleksandrijoje, Atėnuose, Sirijoje.

Vienas žymesnių neoplatonizmo atstovų buvo Porfirijas iš Tiro (232/233 — apie 309 m.), Plotino mokinys ir biografas. Jis buvo daugiau eruditas ir komentatorius, negu savarankiškas mąstytojas, tačiau pasižymėjo produktyvumu ir įvairiapusiškumu. Parašė nemaža veikalų ne tik filosofijos, bet ir retorikos, muzikos, gramatikos, istorijos, matematikos, astrologijos klau-

simais. Be Plotino „Eneadų", Porfirijas pagarsėjo „Įvadu" Aristotelio „Kategorijoms", kuriame aprašė, patikslino, pritaikė pedagoginiams poreikiams Aristotelio logiką. Šis veikalas turėjo didelės reikšmės, buvo svarbiausias antikinės logikos šaltinis viduramžiais.

Porfirijas plėtojo artimą Plotinui būties pakopų hierarchijos koncepciją, kurioje dvasią priešpastatė materijai, gėrį — blogiui, nekintamumą — kintamumui, nors galiausiai visa tai kildino iš dieviškojo prado būties-vienybės. Jis daugiau už Plotiną linko į iracionalizmą. Žmoguje skirdamas kūną ir sielą, jis teigė, kad mąstymas, jausmai ir vaizduotė nepriklauso nuo jutimiško suvokimo, yra įgimti sielos sugebėjimai, kad blogis kyla iš sielos, kai ji pasiduoda kūno poveikiui. Įvairių dorybių, asketiško gyvenimo ir filosofinio dievo pažinimo dėka galima kūną suvaldyti, apvalyti sielą ir siekti dievo. Filosofijos paskirtis, Porfirijo požiūriu,— padėti žmonėms gyventi, įveikti sunkumus, tobulėti doroviškai.

Sirijoje neoplatonizmo idėjas plėtojo Porfirijo mokinys, Platono ir Aristotelio veikalų komentatorius Jamblichas (264—339 m.). Mūsų laikus pasiekęs stambiausias jo veikalas yra „Pitagoriečių mokslo rinkinys". Apie Jamblicho gyvenimą trūksta duomenų, žinoma tik, kad jis buvo labai gerbiamas, laikomas pranašu ir stebukladariu.

Jamblichas dar daugiau, negu Porfirijas, krypo į iracionalizmą, į mistiką, į teosofiją. Filosofiją jis dar labiau suartino su religija. Pagal jį, būties hipostazės yra labai neapibrėžtos, įvairiapusiškos, protu nesuprantamos, toks pat yra ir emanacijos procesas, kuriame atsiranda ne tik būties formos, bet ir dievai, angelai, demonai, pusdieviai. Dorovinio apsivalymo ir tobulėjimo galima pasiekti, ne ugdant protą ir valią, bet tik laukiant dieviškų jėgų pagalbos. Filosofijos paskirtis — ne apmąstyti būtį ir žmonių gyvenimą, bet atskleisti būties paslaptingumą, skatinti žmones siekti ryšio su antgamtiškomis jėgomis kaip savo gyvenimo tikslo.

Žymiausias Atėnų mokyklos neoplatonikas Proklas (410—485 m.) buvo labai produktyvus rašytojas, Platono, Ptolemėjo, Euklido, Homero, Hesiodo komentatorius, slaptųjų kultų, religijų (išskyrus krikščionybę) žinovas ir išpažinėjas. Kaip ir kiti neoplatonikai, mokslininko tikslumą ir erudiciją jis siejo su polinkiu į metafiziką, religiją, mitologiją. Išliko kai kurių jo darbų lotyniški vertimai. Žinomas jo traktatas prieš krikš-

čionybę. Proklą gaubė mokinių mylimo mokytojo, stebukladario, asketo, dievų išrinktojo aureolė. Rašoma, kad, jam mirus, dievų valia užtemo saulė.

Proklo filosofinės pažiūros gana neapibrėžtos. Jis, kaip ir Jamblichas, skyrė daug būties formų, laikydamas jomis ir dievus bei demonus. Žmogaus gyvenimo paskirtimi jis laikė jo protinį ir dorovinį tobulėjimą, kuris baigiasi protą prašokstančiais mistiniais išgyvenimais.

Paskutiniais Romos imperijos gyvavimo metais neoplatonizmo idėjos tapo gana populiarios Vakaruose, ypač Italijoje. Čia pagausėjo neoplatonizmo pasekėjų ir epigonų, kurie, nesudarydami vieningos mokyklos, vertė į lotynų kalbą ir komentavo Platono, Aristotelio, neoplatonikų raštus, rašė veikalus filosofijos, logikos, estetikos klausimais.

Vienas svarbiausių Italijos neoplatonikų buvo filosofas, rašytojas, žymus politinis veikėjas *Boecijus* (480—524 m.). Jis buvo paskutinis senovės graikų ir romėnų filosofijos atstovas, turėjęs nemažą poveikį krikščionybei ir viduramžių kultūrai. Vienų tyrinėtojų Boecijus yra laikomas antikinių minčių tęsėju ir perteikėju viduramžiams, kitų — vienu pirmųjų viduramžių scholastų [2].

Boecijus gimė Romoje, patricijų krikščionių šeimoje, mokėsi Atėnuose, vėliau užėmė aukštas visuomenines pareigas. Matė visuomenines negeroves ir moralinį žmonių nuopuolį, atsakymo į tikrovės keliamus klausimus ieškojo Platono, Aristotelio, Plotino filosofijoje. Valdant ostgotų karaliui Teodorikui, Boecijus buvo apkaltintas išdavyste ir magija, uždarytas kalėjiman, vėliau — nužudytas.

Boecijus išvertė į lotynų kalbą ir komentavo Pitagoro, Ptolemėjo, Euklido, Archimedo, taip pat Aristotelio logikos veikalus. Iš šių vertimų ir komentarų sėmėsi žinių apie Aristotelio logiką bei kitus graikų mokslininkus ankstyvųjų viduramžių mąstytojai. Boecijus ir pats parašė keletą darbų logikos klausimais. Viduramžiais buvo plačiai žinomi jo darbai iš aritmetikos ir geometrijos, taip pat traktatas apie senovės graikų muzikos teoriją.

Paskutiniais gyvenimo metais Boecijus parašė keturis religinio pobūdžio traktatus, kuriuose Aristotelio, neoplatonizmo ir stoicizmo idėjas stengėsi derinti su krikščioniškąja pasaulė-

---

[2] Žr. *H. R. Patch*, The tradition of Boethius, New York, 1970, p. 2.

žiūra. Žymiausias šių traktatų yra „Filosofinė paguoda", parašytas kalėjime. Šiame veikale Boecijus svarsto apie žmogaus gyvenimo nepastovumą, laikinumą ir negeroves, nurodo, kad vienintelė išeitis iš jų yra dvasinis susitelkimas, kilimas į aukščiausiąjį gėrį. Tęsdamas Plotino mintis, Boecijus teigia, kad šio pasaulio blogis tėra regimybė, už kurios slypi amžinasis gėris, galįs suteikti žmogui ramybės ir laimės, kurios niekas negali atimti. Šiame veikale atsispindi irstančios senosios visuomenės pesimistinės nuotaikos, taip pat išreiškiamos kai kurios krikščionybės idėjos.

Neoplatonizmas turėjo didelį poveikį vėlesniųjų laikų filosofijai. Kai kurios neoplatonizmo idėjos įėjo į krikščioniškąjį, judaistiškąjį, musulmoniškąjį monoteizmą, nors daugeliu klausimų tarp jų esama rimtų skirtumų. Neoplatonizmo poveikyje brendo Augustino, Eriugenos, Alberto iš Bolšteto ir kitų katalikų filosofų pažiūros. Kai kurias idealizmo atmainas neoplatonizmas veikia iki mūsų dienų.

Bronius Kuzmickas

FILONAS
(21 ar 28 m. p. m. e.-41 ar 49 m. e. m.)

Yra žinoma, kad Filonas prirašė nemaža filosofinių ir teologinių traktatų, tačiau nedaug jų pasiekė mūsų laikus. Rašė jis graikų kalba. Filosofinės minties istorijos požiūriu reikšmingiausi yra tokie Filono veikalai: „Apie pasaulio sukūrimą", „Apie tai, kad kiekvienas dorovingas žmogus yra laisvas", „Apie apreiškimą", „Apie teisingumą" ir kiti.

Čia spausdinama ištrauka iš Filono veikalo „Apie pasaulio sukūrimą".

APIE PASAULIO SUKŪRIMĄ

I, 7, 26—29. Sako, kad „iš pradžių dievas sukūrė dangų ir žemę": žodžiais šiais suprasdamas,— ne taip, kaip mano kai kurie,— pradžią laiko atžvilgiu; juk laiko nebuvo prieš pasaulį, o jis atsirado arba kartu su pasauliu, arba po pasaulio sukūrimo. Mat, laikas yra pasaulio judėjimo atstumas, o judėjimas negali būti pirmesnis už tą, kas juda, bet turi būtinai pasirodyti arba vėliau, arba kartu, todėl ir laikas būtinai turi atsirasti kartu su pasauliu arba būti jaunesnis už pasaulį, o mėginti įrodyti, jog laikas yra vyresnis už pasaulį, yra nefilosofiška. O jeigu „pradžia" nėra suprantama laiko prasme, tai visai paprasta būtų ją aiškinti „skaičiaus prasme", vadinasi, pasakymas „iš pradžių sukūrė" žymi tą patį, kaip „pirmą sukūrė dangų". Toks tvirtinimas iš tikro yra pagrįstas, kad dangus pirmiausia buvo kuriamas, nes jis yra geriausias iš visų kūrinių ir iš gryniausios medžiagos sutvirtintas; todėl jis yra pasireiškiančių ir regimų dievų švenčiausia būstinė. Ir jeigu kūrėjas viską kūrė iš karto, tai vis dėlto tie gražūs kuriamieji daiktai turėjo laikytis tvarkos, nes be tvarkos nėra nieko gražaus. O tvarka — tai nuoseklumas ir ryšys tam tikrų daiktų, einančių priešaky ir sekančių iš paskos, jeigu ir ne visiškai užbaigtų, tai numatomų paties kūrėjo mintyse. Todėl sukurti daiktai turi būti aiškiai apibrėžti, pastovūs ir nesumišę vieni su kitais. Taigi pirmiausia kūrėjas padarė bekūnį dangų ir

neapžvelgiamą žemę, oro ir tuščios erdvės idėją. Vieną iš paskutiniųjų pavadino „tamsuma", nes oras iš prigimties yra tamsus, o kitą — „bedugne", nes tuštuma yra gili ir neišmatuojama. Po to sukūrė bekūnio vandens ir vėjo pūtimo medžiagą, o prie šių visų, kaip pavyzdį ir saulei, ir visą šviesą duodančioms žvaigždėms, kurios turėjo suspindėti danguje, pridėjo septintą — šviesos — idėją, kuri taip pat buvo bekūnė.

I, 21, 64—66. Jau vandens ir oro deramas rūšis paleidęs pagal tam tikrą įgimtą paskirtį, jis vėl skatino žemę gimdyti likusias gyvių rūšis,— o buvo likę po augalų dar sausumos gyviai,— ir sakė: „Tegu žemė išveda naminius gyvulius ir žvėris, ir šliužus pagal kiekvieno giminę" (Pradžios kn., I, 24). Ir tuojau išleido paminėtus tvarinius, labai skirtingus savo sandara, jėgomis, savo kenkiančiomis ir pagelbstinčiomis galiomis. O paskiausiai sukūrė žmogų. Apie jo sukūrimo būdą aš apsakysiu šiek tiek vėliau, pirmiau nurodęs, jog, kurdamas gyvius, jis pasinaudojo gražiausia nuoseklumo seka. Blogiausiai ir mažiausiai išvystyta siela yra žuvų rūšyje, o puikiausią ir visais atžvilgiais labiausiai išlavintą sielą turi žmogus. Tarp tų abiejų rūšių, vidury, galima nurodyti vietą žvėrių ir paukščių sielai: mat, ji yra jautresnė už žuvų, bet bukesnė už žmonių. Todėl pirmiausia iš visų gyvių sukūrė žuvis, turinčias daugiau kūniškos, negu dvasinės, medžiagos; savo esybe — tai gyviai, kita vertus,— ne gyviai, o judančios bedvasės būtybės; tik kūnų palaikymui joms yra duota kažin kas dvasiško, panašiai, kaip kad sako, druska pabarsto mėsą, kad nesugestų. Po žuvų buvo sukurti skraiduoliai ir sausumos žvėrys, mat, jie jautresni ir labiau pritaikyti savo sandara dvasinėms ypatybėms priimti. O po visų, kaip jau sakyta, sukūrė žmogų, kurį apdovanojo išimtiniu protu, tarsi sielai davė sielą, lyg akiai vyzdį. Mat, apie vyzdį sako, kad gilinasi į daiktų prigimtį, kad jis yra akies akis.

I, 22, 67. Taigi tada viskas buvo sukurta. Kai viskas buvo sukurta, buvo nustatoma tvarka, pagal kurią vėl vieni gyviai būtinai turėjo rastis iš kitų. O tarp tų, kurie iš eilės randasi, yra tokia tvarka, kad prigimtis pradeda nuo to, kas yra silpniausios sielos, o baigia tuo, kas yra tauriausios sielos.

I, 22, 68. Taigi pradėjo prigimtis nuo mažiausios sielos, o baigė vertingiausia, sukurdama žvėris ir žmogų. Tas pat atsitiko, sukuriant visą gyvųjų pasaulį: kai pasaulio kūrėjas nutarė sutvarkyti gyvius, pirmieji pagal eilę buvo prastesni,

žuvys, o gale — geriausi — žmonės; kiti buvo viduriniai tarp tų galutinių taškų — geresni už pirmuosius ir blogesni už kitus, t. y. sausumos žvėrys ir paukščiai.

I, 23, 69, 71. Po to visko, kaip sakyta, liepia, kad būtų sutvertas žmogus pagal dievo paveikslą ir panašumą (Pradžios kn., I, 26). Taip ir įvyko. Nėra, mat, nieko iš žemės tvarinių, panašesnių į dievą, už žmogų. Tačiau jo panašumo negalima pastebėti kūno sandaroje: mat, nei dievas savo sandara nėra panašus į žmogų, nei žmogaus kūnas nėra panašus į dievą. O jeigu paminėtas paveikslo panašumas, tai turima galvoje panašumas pagal sielos vadovą — protą: jis yra panašus iš visų vienu šiuo dalyku, lyg kokiu archetipu; jis yra dievas tuo atžvilgiu, kad turi jo atvaizdą. Koks yra didžiojo valdytojo santykis su visu pasauliu, toks, atrodo, yra žmogaus proto santykis su kūnu. Jis pats yra nematomas, o viską mato, yra neaiškios medžiagos, o suima visų kitų medžiagas. Perpratęs menus ir mokslus, plačiai atveria sau visur žmogaus pramintus kelius, kuriais traukia per visą sausumą ir jūrą, tirdamas ir vieną, ir kitą elementą. Ir vėl, sparnais pakilęs į orą bei jo reiškinius tirdamas, skrenda aukštyn, į dangų ir dangaus apsisukimus, kartu judėdamas apie planetas ir stovinčias žvaigždes pagal harmonijos dėsnius. Jį traukia išminties troškimas, o jos vadovaujamas, žmogus prašoka pojūčiais pasiekiamas būties ribas ir kyla į grynai dvasinę sferą. O ten prisižiūrėjęs pojūčiais suvokiamų daiktų pavyzdžių ir idėjų, nepaprastų grožybių, stovi apsvaigęs nuo blaivaus siautulio, lyg koribantai, apimtas kitokio ilgesio ir geresnio troškimo, kurio lydimas kyla ligi grynai dvasinių sferų krašto ir, atrodo, pagaliau pasiekia patį didįjį karalių. O kai trokšta jį pamatyti, ant jo lyg koks nenutrūkstamas srautas iš karto liejasi gryni ir švarūs akinančios šviesos spinduliai, aptemdydami blizgesiu sąmonės akį. Kadangi ne kiekvienas paveikslas yra panašus į savo pradinį daiktą,— būna ir nepanašių atvaizdų,— kad atvaizdas būtų aiškus ir visiškai tikslus, prie žodžių „pagal paveikslą" yra pridėta ir „panašumą".

I, 24, 72—76. Gal kartais kas pareikš ir gana pagrįstai: „Kodėl tik vieno žmogaus sukūrimą Mozė priskiria ne vienam kūrėjui, kaip kad kitus dalykus, bet tarytum daugeliui?" Mat, įveda visų tėvą, taip sakantį: „Sukurkime žmogų pagal mūsų paveikslą ir panašumą". Ir galima sakyti, jog nėra jokio reikalo pagelbėti tam, kam viskas paklūsta. Argi tas, kuriam nereikėjo

jokios pagalbos sukurti dangų, žemę ir jūrą, neįstengė savo jėgomis, be kitų pagalbos, sukurti tokio menko ir trapaus gyvio — žmogaus? Teisingiausią to priežastį turi žinoti tik pats dievas, bet to, kas spėliojant atrodo patikima ir suderinama su protu, nereikia slėpti. O dalykas yra štai koks. Yra būtybių, kurios neturi nei dorybės, nei blogybės, kaip augalai ir neprotingi gyviai: pirmieji dėl to, kad neturi nei sielos, nei vaizduotės, o antrieji (žvėrys) neturi nei dvasios, nei proto. Dvasia ir protas yra buveinė, kurioje iš prigimties gyvena blogybė ar dorybė. Ir vėl yra tokių kūrinių, kurie apdovanoti tiktai dorybe, o visai neturi jokios blogybės, pavyzdžiui, žvaigždės. Apie jas kalbama, jog tai esančios gyvos būtybės, netgi protingos, maža to — kiekviena iš jų, sakoma, yra protas, visa dorybinga, iš visų tauriausia ir neprisiimanti jokios blogybės. Kai kurie kūriniai yra mišrios prigimties, kaip žmogus, kuris talpina savyje priešybes: išmintingumą ir kvailumą, santūrumą ir palaidumą, drąsumą ir bailumą, teisingumą ir neteisingumą, trumpai sakant, kas gera ir bloga, kas gražu ir šlykštu, kas dora ir nedora. Dievas, kaip visų tėvas, turi tokią savybę, kad jis kūrė tiktai taurias būtybes, kurios yra jam giminingos, bet jam nėra svetimi ir vidutiniški (nei geri, nei blogi) kūriniai, nes ir šie neturi dievui nepatinkančių ydų. Mišriųjų būtybių sukūrimas iš dalies jam pavaldus, iš dalies nepavaldus: pavaldus dėl jose įmaišytos geresnės, nepavaldus dėl jose esančios priešiškos ir blogesnės idėjos. Dėl to tik apie vieno žmogaus sukūrimą parašyta, jog dievas tarė: „Sukurkime", tuo pareikšdamas, jog jis pasiima sau dar ir darbo bendrininkus, kad nepriekaištingi norai ir veiksmai būtų priskiriami visų valdovui dievui, o priešingi — kitiems, jo valdiniams: juk negali būti blogio kaltininkas tėvas savo vaikams. Blogas būna elgesys ir su blogiu susiję veiksmai.

Gražiai apibrėžė žmogų pagal gimines, sakydamas, jog sukūręs „vyrą ir moterį". Tačiau ne kiekvienas gauna savo pavidalą, nes artimiausios rūšys sudaro giminę ir matyti lyg veidrody tam, kas sugeba aiškiai stebėti.

I, 25, 77—78. Gal kai kas pasiteiraus priežasties, dėl ko žmogus yra paskutinis kūrinys, kuriant pasaulį. Po visų kitų jį sukūrė pasaulio kūrėjas ir tėvas, kaip nurodo šventieji raštai. Mat, tie, kurie labiau įsigilina į dėsnius ir galimybes, atlikę aibes visokiausių tyrinėjimų, sako, jog dievas, apdovanojęs žmogų sugebėjimu protauti, t. y. pačia didžiausia dovana,

nepagailėjo jam, kaip artimiausiam ir brangiausiam gyviui, ir kitų dovanų, iš anksto visko parengęs, nenorėdamas, kad jam trūktų ko nors gyvenant ir gerai gyvenant. Tam padeda daugybė aprūpinimo priemonių, be to, dangaus reiškinių stebėjimas, kurio paskatintas protas pajunta meilę ir troškimą juos pažinti: iš to suklesti filosofija, kurios dėka žmogus, nors ir būdamas mirtingas, tampa nemirtingu. Panašiai kaip tie, kurie kelia puotą, sukviečia prie stalo puotautojus tik tada, kai yra paruošta viskas, kas reikalinga nugėrimui, o tie, kurie rengia gimnastikos rungtynes arba scenos vaidinimus, tik tada kviečia į teatrą arba stadioną žiūrovus, kai yra paruošta viskas, kas reikalinga pamatyti akimis ir išgirsti ausimis, taip ir visų daiktų valdovas, kaip koks rungtynių rengėjas ar puotos kėlėjas, turėdamas kviesti žmogų į puotą ir renginius, pirmiau parengia viską, kas reikalinga vienam ar kitam reginiui, kad, įėjęs į pasaulį, rastų tuojau ir puotą, ir šventąjį teatrą, pripildytą visko, ką duoda žemė, upės, jūros ir oras, kad tuo pasinaudotų ir pasidžiaugtų, prisižiūrėtų visokiausių daiktų, medžiagų, ypatybių, nuostabių judesių, šokimų, sutvarkytų pagal harmonijos dėsnius, pagal skaičių proporcijas ir apsisukimų simfonijas. Niekas nesuklystų, sakydamas, jog šitie visi daiktai turi pirmykštę, tikrą ir pavyzdinę muziką, kurią žmonės, įsirašę savo sielose, perdavė atvaizduoti kaip naudingiausią ir būtiniausią gyvenimui meną.

I, 26, 79. Tokia yra pirmoji priežastis, dėl ko žmogus, kaip atrodo, buvo sukurtas paskiausiai. Verta paminėti ir kitą svarbią priežastį. Kai tik žmogus buvo sukurtas, rado jis paruošta viską, kas reikalinga gyvenime, o ateinančių kartų pamokymui viena tik prigimtis netiesiogiai skelbė, kad, jeigu jos seks žmonių giminės protėvių kūrėju, tai gyvens be vargo ir rūpesčių, gausiai turėdamos visko, kas reikalinga. Tai atsitiks tada, jeigu neprotingi pasismaginimai neužvaldys sielos, įtvirtindami joje norą lėbauti ir smaguriauti, jei garbės, turtų bei valdžios troškimai neužvaldys gyvenimo jėgos, o mąstymo nesutrukdys ir nesudrums nei liūdesys, nei baimė, jeigu piktas patarėjas neužkirs kelio, veržiantis į dorybę, jei neprisidės prie to neapgalvotumas, baimingumas, neteisingumas bei aibės kitų ydų.

I, 28, 82. Tokia būtent antroji priežastis, kurią galima paminėti. O trečioji štai kokia. Dievas, kūrinių pradžią ir pabaigą nutaręs harmoningai sujungti, tarsi kažką būtina ir malonaus,

iš pradžių padarė dangų, o pabaigoje — žmogų. Dangus yra pats tobuliausias iš visų pojūčiais suvokiamų ir nesuardomų daiktų, o žmogus — pats geriausias iš visų gimusių iš žemės ir nykstamų daiktų. Mat, tiesą sakant, jis yra mažasis dangus, nes jis atspindi lyg atvaizdus gausybę panašių į žvaigždes prigimčių, kurios pasireiškia menais, mokslais ir garsiais teiginiais apie kiekvieną dorybę. Kadangi tai, kas nyksta, ir tai, kas nenyksta, yra priešybės, iš tų dviejų rūšių gražiausią dalyką priskyrė pradžiai ir pabaigai: pradžiai — dangų, kaip jau sakyta, o pabaigai — žmogų.

I, 28, 83. Be visų šių, minima dar viena priežastis. Kai visi daiktai buvo sukurti, paskutinis turėjo pasirodyti žmogus, kad, paskutinis atsiradęs, netikėtai visiems gyviams sukeltų siaubą: mat, šie, pirmiausia jį pamatę, stebėjosi ir nužemintai lenkėsi jam, tarsi iš prigimties jis būtų jų vadas ir valdovas.

I, 30, 89. Kai visas pasaulis buvo užbaigtas pagal tobulą šešeto skaičiaus prigimtį per šešias dienas, sekančią, septintą, dieną visų tėvas išaukštino, pavadindamas ją šventa: ta šventė nustatyta ne tik vienai genčiai ar sričiai, bet ir visam pasauliui, ją vieną galima pavadinti visų žmonių, viso pasaulio gimimo diena. Nežinau, ar kas galėtų pakankamai išaukštinti septyniukės prigimtį, nes ji išreiškia daugiau už bet kokį žodį.

I, 44, 129. Baigdamas pasaulio sukūrimo aprašymą, glaustai sako: „Šita yra dangaus ir žemės gimimo knyga, nuo tos dienos, kada jie atsirado, kada dievas sukūrė dangų ir žemę, ir visą laiko žalumą ant žemės pasirodžiusią, ir visą laiko žolę, pirmiau joje išaugusią" (Pradžios kn., 2, 4—5).

Ar jis neprimena aiškiai apie nekūniškas proto idėjas, kurios turėjo būti juntamų daiktų atspaudai? Mat, pirmiau, negu sužaliavo žemė, jis sako, buvo daiktų prigimtyje kažin kas žalia, pirmiau, negu pasirodė žolė lauke, buvo neregima žolė.

I, 46, 134—135. O po to, sako, kad nulipdė dievas žmogų, paėmęs nuo žemės molio, ir įkvėpė jam į veidą gyvybės kvapą (Pradžios kn., 2, 7). Dėl to aiškiausiai matyti, koks didžiulis skirtumas tarp to dabar nulipdyto žmogaus ir to, kuris anksčiau buvo sukurtas pagal dievo paveikslą. Mat, tas nulipdytas yra pojūčiais suvokiamas, turi kokybę, susideda iš kūno ir sielos, yra vyras ir moteris, iš prigimties mirtingas; o tas, kuris buvo sukurtas pagal dievo paveikslą, yra tam tikra idėja arba rūšis, arba atspaudas, dvasinės prigimties, bekūnis, nei vyras, nei moteris, savo prigimtimi nenykstantis.

Pojūtinis ir apskritai žmogus, kaip sako, susideda iš žemiškos medžiagos ir dieviškos dvasios: mat, jo kūnas atsirado tuo būdu, kad kūrėjas paėmė molio ir iš jo nulipdė žmogaus pavidalą, o jo siela neatsirado iš jokio sukurto daikto, bet kyla iš tėvo, visų valdovo: mat, tai, ką įkvėpė, buvo ne kas kita, kaip dievo dvasia; tai laiminga ir džiaugsminga dvasinė prigimtis, kuri buvo pasiųsta į mūsų sritį žmonių giminei į pagalbą, kad, nors ir yra mirtinga pagal matomą dalį, būtų nemirtinga pagal nematomą. Dėl to teisingai galima sakyti, kad žmogus yra mirtingos ir nemirtingos prigimties, turįs ir vieno, ir kito, ir kad buvo sukurtas kartu ir kaip mirtingas, ir kaip nemirtingas; mirtingas — kūno atžvilgiu, nemirtingas — mąstymo atžvilgiu.

I, 49, 140—141. Man atrodo, toks buvo sukurtas pirmasis žmogus, atsižvelgiant į kūną ir sielą, išsiskiriąs iš visų, kurie dabar yra ir kurie prieš mus buvo: mat, mes esame gimę iš žmonių, o aną dievas padarė, o kuo geresnis kūrėjas, tuo geresnis ir kūrinys. Panašiai, kaip tas, kas yra subrendęs, visada yra geresnis už tą, kas dar nesubrendęs, ar tai būtų gyvulys, ar augalas, ar vaisius, ar kas kita, kas pasitaiko gamtoje; taip pat aiškiai matyti, kad pirmasis sukurtas žmogus buvo tobuliausias žiedas iš visos mūsų giminės, o vėlesnieji jos atstovai jau nebepasiekė tokio suklestėjimo, nes jie visą laiką gaudavo vis menkesnį pavidalą ir jėgą. Tai mačiau ir tapyboje, ir skulptūroje: tai, kas pavaizduojama pagal pirminį pavyzdį, atsilieka nuo jo tobulumo, o dar labiau atsilieka tai, kas nupiešta ar nulipdyta sekant, nes yra dar labiau nutolę nuo pirminio pavyzdžio.

I, 50, 142. Jeigu minėtąjį mūsų protėvį vadinsime ne tik pirmuoju žmogumi, bet ir vieninteliu pasaulio gyventoju, tai pasakysime gryniausią tiesą. Pasaulis jam buvo kartu ir namas, ir miestas, nes dar nebuvo rankomis pastatytų namų ir tokių medžiagų, kaip medis arba akmuo. Jame jis gyveno visiškai ramiai, be jokios baimės, lyg pagerbtas, valdydamas visus žemės daiktus, o visos mirtingos būtybės, kaip mirtingos, nyko ir buvo arba išmokytos, arba priverstos paklusti jam, kaip viešpačiui. Gyveno jis ramiai, visiškoje taikoje, jausdamas palaimą.

I, 51, 145—146. Pirmojo žmogaus įpėdiniai, gaudami iš jo idėją, būtinai turi išsaugoti kad ir neaiškius jo bruožus, rodančius jo giminystę su protėviu. Kokia ši giminystė? Kiekvie-

nas žmogus mąstymo atžvilgiu dalyvauja dievo žodyje, būdamas jo laimingos prigimties paveikslas, nuolauža ar atspindys, o pagal savo kūno sandarą giminiuojasi su visu pasauliu: mat, jis yra sudarytas iš tų pačių elementų — iš žemės, vandens, oro ir ugnies. Kiekvienas iš šių elementų įnešė atitinkamą dalį, kad užpildytų tą savarankišką medžiagą, kurią turėjo kūrėjas paimti, kad sudarytų tą regimą paveikslą.

I, 53, 151—152. Kadangi daiktų kūrime nėra nieko pastovaus, o mirtingieji daiktai praeina įvairius posūkius ir pasikeitimus, tai ir pirmasis žmogus turėjo patirti šiokią ar tokią nesėkmę. Pradėti nuodėmingą gyvenimą jį paskatino moteris. Kol jis buvo vienas, jis buvo savo vienatve panašus į pasaulį ir dievą, jo sieloje buvo įminkyta abiejų prigimčių bruožų. Ne visokių, bet tik tų, kuriuos galėjo sutalpinti mirtingojo sandara. O kai buvo sukurta moteris, jis, matydamas iš veido ir formos sau brolį, apsidžiaugė šituo reginiu ir, priėjęs artyn, pasveikino. Ji droviai atsakė į sveikinimą, visai nežiūrėdama į jį, džiaugėsi, kad yra panašus gyvis. Vėliau atėjo meilė. Ji, tarytum dvi vieno gyvio puses suvesdama į vieną, pripildė kito ilgesio, kad bendrautų su juo, kad pagimdytų panašų įpėdinį. Šitas ilgesys suteikė jų kūnams džiaugsmo, sukeliančio visokių neteisingumų ir nusikaltimų. Per jį pasikeičia žmonės, vietoj nemirtingo ir laimingo pasirenka mirtingą ir nelaimingą gyvenimą.

I, 60, 167. Tuojau jie susilaukė atlyginimo už smagumą, tapdami pirmaisiais sunkios ir nepagydomos aistros vergais. Moteris prisiėmė sunkius vargus, kuriuos patiria gimdydama, skausmus ir kitokius nemalonumus kęsdama tolesniame gyvenime, o labiausiai, vaikus gimdydama ir maitindama, kai jie serga ar yra sveiki, kai jiems gerai sekasi ar nesiseka. Be to, ji prarado laisvę ir kenčia savo sugyventinio vyro tironiją, ji turi klausyti jo nurodymų. O vyrą savo ruožtu apniko vargai ir nelaimės, jis nuolat lieja prakaitą, kad įsigytų būtiniausių daiktų, turi kęsti, netekęs savaiminių gėrybių, kurias žemė anksčiau paprastai duodavo be žemdirbių pastangų ir sumanumo. Jis turi be paliovos dirbti, kad susiieškotų sau maisto pragyvenimui ir nežūtų iš bado.

I, 61, 170—172. Toks gyvenimas tų, kurie iš pradžių gyveno be jokio blogio ir paprastai... Pasakodamas apie pasaulio sukūrimą, Mozė duoda mums daug ir įvairių pamokymų, o svarbiausi iš jų penki, kurie yra iš visų gražiausi ir geriausi:

Pirmiausia, kad yra dievas ir jis valdo, priešingai tvirtinimams bedievių, iš kurių vieni abejoja jo buvimu ir svyruoja į vieną ir kitą pusę, o kiti ryžtingai parodo drąsą, tvirtindami, jog iš viso jo nėra, o apie jo buvimą tik žmonės kalba, užtemdydami tiesą mitinėmis pasakomis.

Antra, kad dievas yra vienas, priešingai politeizmo išpažintojams, kurie net nerausta, perkeldami iš žemės į dangų blogiausią politinę santvarką — ochlokratiją.

Trečia, kaip jau buvo pasakyta, kad pasaulis buvo sukurtas, priešingai tiems, kurie mano, kad jis nesukurtas ir amžinas, kurie nieko daugiau nepriskiria dievui.

Ketvirta, kad pasaulis yra vienas, nes vienas yra ir kūrėjas, kuris, būdamas vienatinis, atliko darbą, panašų į save, kuris pasinaudojo visa medžiaga, kad sukurtų visuotinį pasaulį; jis nebūtų visuotinis, jeigu nebūtų sukurtas ir sudėtas iš visokių dalių.

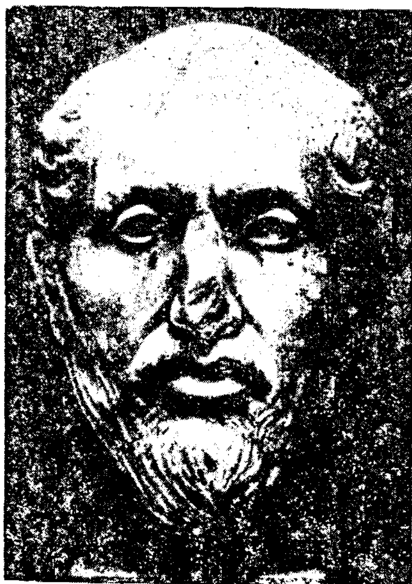
Mat, yra ir tokių, kurie pripažįsta, jog yra daugiau pasaulių, o kiti — jog jų neapibrėžta daugybė. Tie žmonės, patys būdami riboti, nežino tiesos apie tuos dalykus, kurių pažinimas jiems yra naudingas.

Penkta, kad dievas globoja pasaulį; nes kūrėjas rūpinasi tuo, kas sukurta, taip elgiasi pagal gamtos teises ir dėsnius, pagal kuriuos ir gimdytojai sielojasi dėl savo vaikų.

Tai ir viskas, jeigu kas, priėmęs tai ne tik savo ausimis, bet ir protu suvokęs, įsidės sau į širdį kaip nuostabius ir brangius dalykus, kad dievas yra ir valdo pasaulį, kad jis, iš tikro būdamas, yra vienas, kad jis sukūrė pasaulį ir sukūrė vieną, būdamas vienatinis, padaręs jį panašų į save, kad jis visada rūpinasi tuo, ką sukūrė,— tas, sau į širdį įrėžęs pamaldumo ir dievobaimingumo mokslą, gyvens laimingą ir turtingą gyvenimą.

Versta iš *Philonis Alexandri*, Opera quae supersunt vol$_2$. I, Berolini, MDCCC LXXXX VI (1896), De opificio mundi, p. 1—50. Vertė *L. Valkūnas*.

PLOTINAS
(apie 204-269/270)

Neoplatonizmo pradininkas Plotinas savo sudėtingą spekuliatyvinę filosofinę sistemą išdėstė 54 nedideliuose padrikai surašytuose traktatuose (straipsniuose). Prieš mirtį jis perdavė juos savo mokiniui Porfirijui, kad šis sutvarkytų ir išleistų. Porfirijas, vykdydamas savo mokytojo valią, visus 54 traktatus suskirstė pagal tematiką į 6 skyrius, kiekvieną jų padalijo dar į 9 dalis ir pavadino „Eneadomis", t. y. devintinėmis. Traktatai „Eneadose" buvo išdėstyti vis didėjančio sudėtingumo tvarka. Pavyzdžiui, pirmoji „Eneada" buvo skirta etikai, antroji — kosmologijai, trečioji — natūrfilosofijai, ketvirtoji — psichologijai, penktoji — proto mokslui ir šeštoji — mokymui apie kategorijas, apie esybės vientisumą, apie skaičius ir vienumą. Kiekvienam traktatui Porfirijas parinko specialią antraštę.

Čia spausdiname keletą ištraukų iš antrojo „Eneadų" skyriaus ketvirtosios dalies.

ENEADOS

II. 4. APIE DVI MATERIJAS

1. Kalbėdami apie vadinamąją materiją, kad ji yra tam tikros rūšies idėją keliantis pagrindas, ir tvirtindami, kad ji tam tikru būdu yra bendras mokslas, visi tie, kurie įgijo gamtos pažinimą, iki šiol suka tuo keliu, bet kokia yra šio pagrindo prigimtis ir kokiu būdu ji sugeba ir ką sugeba įgyti, nuo čia jau jie betyrinėdami nesutaria. Todėl vieni teigia, kad tik kūnai yra substancija ir kad būtis tūno tik juose; jie sako, kad materija yra viena ir kad ji yra elementų pagrindas, ir tik ji yra substancija, o visi kiti daiktai yra tarsi patiriantys jos poveikį, ir kad jos tikroji galia taip pat yra elementai. Ir jie drįsta ją iškelti iki dievų, ir pagaliau net pats jų dievas turi būti ta materija. Jie duoda jai nekokybinį kūną, pripažindami tą kūną ir didumą. Kiti gi sako, kad ji yra nekūniška, o kai kurie iš jų — kad ji nėra kažkas atskira, bet kad ji yra kūnuose,— ir apie ją kalba pirmieji,— kiti gi, antroji grupė, sako, kad ji slypi mąstyme kaip idėjos ir nekūniškos substancijos.

2. Todėl pirmiau reikia panagrinėti, ar ji yra, kokia ji iš tikrųjų yra ir kaip ji pasireiškia. Jeigu materija privalo turėti kažką tokio beribio ir beformio geriausiose būtyse, o ten gi nėra nieko beribio ir beformio, tai ten ir negalėtų būti materijos. O jeigu kiekviena būtybė būtų paprasta, tai, tur būt, jai nebūtų reikalinga materija, bet būtybė yra susidėjusi iš materijos ir kitko. Toliau, materija reikalinga tam, kas gimsta ir atsiranda vienas iš kito,— iš to taip pat kilo jutiminių daiktų materijos supratimas,— bet jai nereikia to, kas neatsiranda. Iš kur atėjo ta materija ir kaip ji atsirado, jeigu ji gimė, tai kieno dėka, o jeigu ji yra amžina, tai yra daug pagrindų, ir jie atsitiktinai susiduria, o pirmąsias būtis apsprendžia atsitiktinumas. Be to, jei idėja prisijungtų prie materijos, pasidarytų junginys — kūnas, taigi ten jau būtų kūnas.

3. Taigi visų pirma reikia pasakyti, kad ne visur iš esmės nusipelno paniekos beribiškumas ir beformiškumas, jeigu jis padeda aukštesniems ir kilnesniems dalykams. Tokia yra siela proto ir mąstymo atžvilgiu: šių veiksnių veikiama, ji virsta geresniu būties tipu. Be to, yra junginių protu suvokiamoje srityje, nors šie junginiai ir nebūtų kūnai; tokios proto sėklos:

jos yra sudėtinės, ir jos savo veikimu įveda darnumą gamtoje, gamtai veikiant daiktus. O jeigu ji veikia kitą ir dėl kito, tai būna dar sudėtingiau. Be to, gimstančių objektų materija kaskart turi vis kitą ir kitą idėją, bet amžinų idėjų materija visada pasilieka tapati sau. O su materija yra atvirkščiai. Čia gi pasireiškia visos idėjos iš eilės, ir kiekvieną kartą — tik viena; dėl to jos pastoviai nepasilieka, nes viena išstumia kitą; todėl čia nėra tos pačios idėjos, o ten jos visos kartu, ir materija materijai nėra pagrindas keistis, nes ji turi visas idėjas. Todėl ji niekada nėra beformė ten, kaip ir čia, tačiau kiekviena iš jų turi vis kitokį pavidalą. Ar ji yra amžina, ar gimusi, paaiškės vėliau, kai mes suprasime, kas iš tikrųjų ji yra.

4. Šioje diskusijoje paskui paliesime idėjos būtį, nes tai buvo įrodyta kitų. O jeigu yra daug idėjų, tai kiekvienoje turi būti kažkas bendra ir savita, kuo jos skiriasi viena nuo kitos. Tas savitumas ir ypatybė, skirianti vieną idėją nuo kitos, yra jai būdinga forma. O jeigu yra forma, tai yra ir kažkas įforminta, kuo pasireiškia tas skirtumas. Taigi yra taip pat materija, kuri priima formą ir visada yra pagrindas. Toliau, jeigu ten yra mąstomasis pasaulis, o šis mūsų pasaulis yra ano pamėgdžiojimas ir yra sukurtas, tai ir ten turi būti materija. Arba, kaip jį pavadinsi pasauliu, nemąstydamas apie jo idėją, jeigu ten nėra idėjos? Ji visiškai nedaloma, nes iš tikrųjų neturi dalių, tačiau kažkokiu būdu ji gali būti skirstoma į dalis. Ir jeigu dalys gali būti atskirtos vienos nuo kitų, tai dalijimas į dalis ir atskyrimas yra materijos požymis, nes kaip tik ji būna piaustoma; o jeigu jos negalima skirstyti į dalis, nors ji yra masė, tai toji masė, būdama vienalytė, pasireiškia vienybėje taip, kaip materijoje,— jos formų daugybe. Taigi tai, kas neskirstoma į dalis, yra tik mąstoma; juk, jeigu iš to mąstomo atimtum tai, kas skirstoma — ir formas, ir mąstymą, ir mąstomąjį turinį, ir tai, kas neturi formos ir yra neapibrėžta,— tada nebėra nieko tokio, kas buvo šioje vienybėje ir su ja.

5. Jeigu jau taip yra, tai ši vienybė visuomet turi visas šias formas, ir jos yra kartu; jos abi sudaro viena, bet neturi materijos, bet čia nebus kūnų materija, nes ji niekada nebūna be formos; juk visada būna visas kūnas, o juo labiau, jeigu jis yra sudėtinis. Ir mąstymas atranda tą dvilypumą; mąstymas jį išskiria, prieidamas net ligi pavienio, kuris toliau negali būti skirstomas, ir kiek galėdamas neria į jo gelmes. O kiekvienos būties gelmės yra materija; dėl to materija yra visa tamsi,

o šviesa, kuri ją apšviečia, yra forma, kurią mato protas. Todėl, žiūrėdamas į kiekvieno daikto formą, protas sprendžia, kad šios būties gelmės yra tamsa, esanti šviesoje kaip spindinti akis, kuri kreipia savo žvilgsnį į šviesą arba į spalvas, o jos yra šviesų rūšys ir skiria tamsią bei materialią būtį (padengtą spalvomis). O iš tikrųjų skirtinga yra tamsa mąstyme ir pojūčiuose, skirtinga yra ir materija, tokia yra ir idėja, kuri prie jų prisijungia. Dieviškoji materija, turėdama tai, kas ją apibūdina, pati turi gerai įtvirtintą protinį gyvenimą; o kūno materijai būtini tam tikri daiktai, bet ji nėra nei gyva, nei protinė, o įdomus lavonas. Kūnui forma yra ne kas kita, kaip jo atvaizdas; jo subjektas taip pat yra jo atvaizdas. Ten forma yra realybė: jos subjektas taip pat yra realus. Todėl tie, kurie sako, kad materija yra substancija, būtų teisūs, kalbėdami apie protinę materiją, nes ten pagrindas yra substancija arba dar daugiau — tai substancija, suprantama kartu su forma, kuri yra joje, pilna substancija ir, tokia būdama, yra persunkta šviesos. Ar protinė materija yra amžina, reikia apsvarstyti, panašiai, kaip kas svarstytų idėjas: jos yra pagimdytos, nes turi pradžią, bet jos nėra pagimdytos, nes laiko atžvilgiu jos neturi pradžios; bet jos kilusios iš kito ne taip, kaip tai, kas visada pagimdyta, kaip pasaulis čia, bet amžinai egzistuoja, kaip pasaulis ten. Juk proto skirtingumai ten nuolatos gamina materiją: protas yra materijos pradžia, taigi ir pirmasis judėjimas; dėl to judėjimas taip pat yra pavadintas skirtingumu, nes judėjimas ir skirtingumas yra gimę kartu. Taigi judėjimas ir skirtingumas yra kažkas neapibrėžta, kilę iš Pirmojo prado, kuris jiems yra reikalingas apibrėžti save; o save apibrėžę, greitai grįžta pas jį. Tačiau prieš šį grįžimą buvo neapibrėžta ir materija, ir visa kita, ir ji nėra gera, bet ji yra atskirta nuo šviesos to, kuris priima šviesą pirmiau, negu priėmė, ji ne visuomet turi šviesą, bet ji ją turi, nes gavo iš kito daikto. O protinė materija prieš tai minėtais žodžiais yra atskleista daugiau, negu paslaptis ją uždengė.

6. O dabar pakalbėkime ir apie kūnų pagrindą. Kad kūnams turi būti kažkoks kitas, o ne anas pagrindas, aiškiai rodo ir vienų elementų pasikeitimas į kitus. Juk elemento, kuris keičiasi, sugedimas dar nėra pilnas sunykimas; substancija negali žūti ir išnykti; antra vertus, tai, kas gimė, negali pereiti iš visiškos nebūties į būties sritį, bet viena idėja pasikeičia į kitą idėją. Tačiau pasilieka priimanti idėja, kuri gauna naują idėją

ir praranda senąją. Pastaroji žūsta ir visiškai išnyksta, nes ji yra sudėtinė, o jeigu ji tokia, tai kiekvienas kūnas susideda iš materijos ir idėjos. Tai paliudija ir indukcija, parodydama, kad tai, kas žūsta, yra sudėtinis, ir analizė, pavyzdžiui, jeigu taurė dūžta nuo aukso luito smūgio, o auksas nuo vandens, tai ir vanduo analogiškai dūžta panašiu atveju. Elementais privalo būti arba idėja, arba pirminė materija, arba materijos ir idėjos mišinys. Tačiau negali būti vien tik idėja; kaipgi, neturėdama materijos, ji galėtų turėti apimtį ir dydį? Pirminė materija taip pat negalima, nes ji žūsta. Tad elementai sudaryti iš materijos ir idėjos. Jų idėja juos apibrėžia ir tiksliai apibūdina, o materija yra neapibrėžta, nes ji nėra idėja.

8. Kas gi yra ši materija viena pati savaime, vientisa ir be kokybės? Kad ji nėra kūnas, tai aišku, nes ji neturi kokybės, priešingu atveju ji turėtų kokybę. Tvirtiname, kad ji yra visų jutiminių daiktų materija, jau nekalbant apie tai, jog ji yra tam tikrų objektų materija, be kita ko, ji esanti idėja, kaip molis puodžiui yra materija, apskritai kalbant,— ne materija. Kalbėdami apie tai, kas yra materija visų daiktų atžvilgiu, mes jai nepriskirsime visų savybių, kurias turi jutiminiai daiktai; ir ne tik tokių kokybių, kaip spalva, šiluma, karštis arba šaltis, bet ir lengvumas bei sunkumas, tankumas ir retumas, pati figūra ir didumas, nes vienas dalykas yra būti didumu, kitas dalykas turėti didumo savybę, vienas dalykas būti figūra, kitas dalykas būti pavaizduotam. Materija neturi būti sankaupa, iš esmės ji yra kažkaip paprasta ir viena neturinti jokio apibrėžtumo. Būtis, kuri duoda jai formas, duoda formas, kurios neatitinka jos pačios; didumas ir kiekviena reali kokybė jai kažkokiu būdu šios būties yra primesti; priešingu atveju būtis tarnaus materijos didumui ir nepadarys to, ko ji pati nori, bet darys tai, ko nori materija; ir tikrai būtų išlaužta iš piršto, sakant, kad jos noras derinasi su materijos didumu. O jeigu aktyvusis pradas materijai yra antrinis, materija visada links į tai, ko nori šis pradas, ir bus paklusni viskam, netgi didumui. Jeigu ji turi didumą, ji būtinai turės figūrą, kuria bus dar sunkiau naudotis. Be to, idėja, pasireikšdama materijoje, jai suteikia visas kitas savybes: idėja turi ir didumą, ir apimtį, jos duotą su proto grūdu. Dėl to ir kiekvienoje giminėje su idėja yra ir tam tikra apimtis; žmogaus apimtis nėra tokia, kokia yra paukščio apimtis, o paukščio apimtis nėra tokia, kokia yra šito paukščio. Ir nenuostabu, kad įvedę į materiją kie-

kybę ir iš jos gavę kokybę, apie tai mąstome kaip apie du skirtingus dalykus. Juk kokybė yra idėja, o kiekybė — ne, nes ji yra matas ir skaičius.

9. Bet kaip suvokti kurią nors būtį, jei ji neturi didumo? Šita būtis yra visa tai, kas nėra tapatu kiekybei, nes būti nereiškia turėti kiekybę; bet yra daug ir kitokių būčių, o ne tų, kurios reiškia turėti kiekybę. Apskritai į kiekvieną neturinčią kūno prigimtį reikia žiūrėti kaip į neturinčią kiekybės ir bekūnę materiją. Mat, ir pati kiekybė dar nėra būtis, bet jos dalyvė; o tai net iš to aišku, kad kiekybė yra idėja, kaip daiktas tampa baltu, esant baltumui; bet tai, kas nudažė gyvį balta ar kitomis margomis spalvomis, pats nėra įvairi spalva, bet, jei taip galima pasakyti, įvairus būdas; taip ir pradas, kuris duoda tokią kiekybę, nėra šita kiekybė, bet kiekybė apskritai arba abstrakti kiekybė. Taigi, ar pasireiškusi materijoje kiekybė suteikia materijai didumą? Jokiu būdu; materija visai nebuvo suvyniota į kažką mažą; taigi didumo, kurio pirmiau nebuvo, kiekybė jai nedavė, kaip ir kokybės, kurios ji anksčiau neturėjo.

11. Bet ko gi dar kito reikia kūnams sudaryti, išskyrus didumą ir kitas kokybes? Jiems reikia to, kas viską aprėptų. Vadinasi, apimties, taip pat didumo; jeigu materija neturėtų didumo, ji neturėtų kur sutalpinti kūnus. Būdama be didumo, ką ji galėtų turėti, nes, neprisidėdama prie idėjos ir kokybės, ji visiškai nebūtų reikalinga didumui ir apimčiai — dviem savybėms, kurios vis dėlto, kaip atrodo, tikrai įeina į materijos kūnus. Apskritai, kaip veiksmai, gamyba, trukmės ir būtybių judėjimai — gana materialios savybės, tačiau neturinčios jokios materialios būties, taip visai nereikalinga, kad elementų kūnai turėtų materiją; kiekvienas kūnas yra visuma, o jų įvairumas priklauso nuo to, kad jie yra sudaryti iš daugelio idėjų mišinio, taigi materijos nebuvimas yra tuščias žodis. Visų pirma nebūtina, kad kiekviena talpykla turėtų apimtį, juo labiau, kad dydis jai nebūdingas; juk ir siela, kuri viską priima, kartu turi viską; jeigu didumas būtų viena iš jos savybių, ji turėtų kiekvieną objektą didume. Materija priima tai, ką gauna laike, nes ji sugeba priimti laiką, kaip ir gyviai bei augalai, kurie augdami turi vienokį arba kitokį judėjimą; kokybės paeiliui prasiplečia į kiekybę, taigi augimas pasidarytų mažesnis, jeigu gyvis mažėtų. Bet šie gyviai turi pradinį didumą, kurį apibrėžia jų forma; o materija privalo reikalauti kito

dalyko: didumo apskritai. Bet tai netikslu; gyvių materija nėra materija apskritai, bet jų nuosava materija. Idėjų priėmėjas neprivalo būti apimtis; su apimtimi gaunamos visos kitos kokybės; bet idėjų priėmėjas pasireiškia kaip apimtis, nes jis yra tinkamas priimti apimtį anksčiau, negu visus kitus dalykus, bet kaip tuščią apimtį. Ir dėl to kartais sakoma, kad materija buvo tas pat, kas ir tuštuma. Šitas apimties vaizdas, sakau, yra iš to paties šaltinio, kaip ir sielos, nes ir siela, neturėdama nieko, kas ją apibrėžia, priartėja prie materijos, kuri negali būti apibrėžiama ir neturi net ribos jai apibrėžti, nė vadovaujamo taško, kur jai krypti ir kuris jau būtų riba. Tad negalima pasakyti nei kad šis apibrėžtumas yra didelis, nei kad jis mažas; jis yra ir didelis, ir mažas; neturinčią dydžio apimtį reiktų apibrėžti kaip apimties materiją; apimtis susitraukia iš didelės į mažą, paskui ji išsipučia, kažkiek virsdama iš mažos į didelę, o materija to nedaro. Materijos neapibrėžtumas yra tokia apimties rūšis, kuri yra materijoje kaip didumo talpykla, įsivaizduojant ją taip. Tarp neturinčių apimties būčių yra idėjos, kurios yra apibrėžtos ir jokiu būdu neturi apimties; bet yra materija neapibrėžta, nepastovi, be paliovos judanti idėjos link, paklusni kiekvienai įtakai; ji dauginasi, persikelia į visas puses nepaliaujamo tapimo dėka ir ta prasme ji turi tokią apimties prigimtį.

Versta iš *Plotin*, Ennéades, II, Paris, 1924, p. 56—65. Vertė *B. Kazlauskas*.

BOECIJUS
(apie 480-524)

Boecijus pasižymėjo ne tik Aristotelio loginių veikalų vertimu į lotynų kalbą ir jų komentavimu, bet ir savo paties originaliais raštais. Yra žinomi tokie loginiai jo veikalai: „Kategorinio silogizmo įvadas", „Apie kategorinį silogizmą", „Apie hipotetinį silogizmą", „Apie dalumą", „Apie skirtumą". Parašė dar „Aritmetikos pagrindus", traktatą „Apie muziką" (čia išdėstyta senovės graikų muzikos teorija). Iš teologinių Boecijaus veikalų paminėtini „Apie šventąją trejybę", „Apie katalikiškąjį tikėjimą" ir kiti. Tačiau pagrindinis jo filosofinis veikalas, su kuriuo jis įėjo į filosofijos istoriją, yra „Filosofinė paguoda". Su šio veikalo ketvirtosios ir penktosios knygų ištraukomis ir pristatome Boeciją lietuvių skaitytojui.

FILOSOFINĖ PAGUODA

KETVIRTOJI KNYGA

6. Visų daiktų kilmė, iš prigimties kintančių reiškinių vystymasis ir visa, kas kokiu nors būdu yra verčiama judėti, turi dieviškosios dvasios pastovumo dėka jam skirtas priežastis, tvarką ir formą. Dieviškoji dvasia, būdama savo vieningumo viršūnėje, nustatė visokeriopą būdą, pagal kurį viskas vyksta. Šis būdas, jeigu į jį žiūrėsime grynai dievišku supratimu, vadinamas apvaizda (providentia), o jeigu priskirsime prie tų dalykų, kuriuos apvaizda verčia judėti ir tvarko, tai nuo senovės jis vadinamas likimu. Kad šios sąvokos yra skirtingos, nesunkiai pastebėsime, atidžiau panagrinėję vienos ir kitos prasmę. Juk apvaizda — tai pats dieviškasis protas, įsikūnijęs visų dalykų aukščiausiame valdove, kuris viską tvarko. Tuo tarpu likimas yra tas kintančių dalykų išdėstymas, kurio dėka apvaizda viską sutvarko. Apvaizdai priklauso viskas — ir skirtingi, ir neužbaigti dalykai, o likimas išjudina tik atskirus dalykus, kuriuos apsprendžia vieta, forma ir laikas. Taigi šis laike pasikartojančios tvarkos išdėstymas, suvienytas dieviškosios

dvasios regėjimo, vadinamas apvaizda, o pati toji vienovė, išskirstyta ir išdėstyta laike, vadinsis likimu. Nors ir sudaryti iš skirtingų dalykų, tačiau jie yra vienas nuo kito priklausomi, nes likimo nustatyta tvarka atsiranda iš apvaizdos vieningumo. Taip, kaip menininkas savo kuriamo dalyko formą pirmiausia apmąsto mintyse, o tada siekia darbo rezultatų ir tai, ką buvo suvokęs kaip kažką vieninga ir dabar esantį, atskleidžia per tam tikrą laiką,— taip ir dievas savo apvaizdos dėka išdėsto dalimis ir pastoviai tai, ką reikia padaryti; o likimo dėka visa tai, ką išdėstė, visaip, laikui bėgant, tvarko. Taigi, ar likimas pasireiškia per kokias nors apvaizdai padedančias dieviškas dvasias, ar per sielą, ar per visą dievui pavaldžią gamtą, ar per dangaus žvaigždynų judėjimus, ar per angelų padorumą, ar per įvairias demonų gudrybes; ar tik kai kurių iš čia minėtų dalykų, ar jų visų dėka yra pinama fatališkų įvykių grandinė,— tikrai aišku tai, kad apvaizda yra nekintanti ir vieninga visų vykstančių reiškinių forma, o likimas yra kintantis ryšys ir laikina tvarka to, ką dieviškasis vieningumas numatė atlikti. Taigi visa, kas priklauso likimui, priklauso ir apvaizdai, kuriai priklauso ir pats likimas; o dalykai, esantys apvaizdos žinioje, stovi virš likimo. Jie yra taip arti aukščiausios dievybės ir taip tvirtai susiję su ja, kad iškrinta iš kintančios likimo eilės. Mat, kaip tarp apskritimų, besisukančių apie tą pačią ašį, tas, kuris yra giliausiai viduje, priartėja prie vidurio vieningumo ir kitiems aplink esantiems apskritimams tampa tarsi ašimi, apie kurią jie sukasi, o tas, kuris yra toliausiai išorėje, daro tuo didesnius apsisukimus, kuo labiau yra nutolęs nuo neskaidomo vidurinio taško; o jeigu kas nors jį sujungs ir suriš su viduriu, tai, traukiamas prie vieningumo, jis nustos plėstis ir sklisti. Panašiai tas, kas labiau nutolsta nuo pirmosios dvasios, stipresniais ryšiais susisieja su likimu, o kuo labiau siekia priartėti prie dalykų esmės, tuo labiau išsilaisvina iš likimo. O jeigu įsitvers į aukščiausios dvasios tvirtumą, tai, nustojęs judėti, peržengs ir likimo būtinybę. Taip, kaip protui būdingas samprotavimas, tam, kas yra,— tai, kas atsiranda, amžinybei — laikas, vidurio taškui — apskritimas,— taip kintančiai likimo tvarkai būdingas stabilus apvaizdos pastovumas. Ši likimo kaita verčia judėti dangų ir žvaigždes, sujungia elementus ir tarpusavio sąveikos dėka keičia juos; ji taip pat per tokių pat palikuonių bei sėklų atsiradimą atnaujina visa, kas gimsta ir miršta. Ji žmo-

nių veiksmus ir laimę sumezga neatrišamais priežasčių mazgais, o kadangi šie ryšiai atsiranda iš nekintamų apvaizdos šaltinių, yra būtina, kad ir priežastys būtų nekintamos. Juk dalykai yra geriausiai valdomi tada, kai dieviškoje dvasioje esąs vieningumas sukuria nepajudinamą priežasčių tvarką: ši tvarka savo pastovumu laiko pažabojusi tai, kas kinta ir sklaidosi. Todėl atsitinka, kad, nors jums, nepajėgiantiems suprasti šios tvarkos, viskas atrodo išsklaidyta ir sumaišyta, iš tikrųjų gi visa tai turi savą būdą, kuris nukreipia į gėrį. Juk niekas nieko nedaro vardan blogio, net ir patys blogiausi žmonės: pastarieji, kaip aiškiausiai buvo parodyta, ieškodami gėrio, pasuka į blogus klystkelius ir tol jais klaidžioja, kol likimo tvarka, kylanti iš aukščiausio gėrio, nenukreipia jų nuo klaidingos pradžios.

Tačiau paklausi: ar gali būti didesnė neteisybė už tą, kad geriems kartais yra skirtas priešiškas, kartais laimingas, o blogiems taip pat kartais trokštamas, o kartais nepakenčiamas likimas? Argi žmonės būtinai turi būti tokie, kokiais juos laiko tie, kurie praleidžia gyvenimą taip nepriekaištingai, kad gali laikyti kitus gerais arba blogais? Vieni, dalyvaujantys tokiame ginče, laiko juos vertais apdovanojimo, o kiti — bausmės. Sutikime, kad kas nors gali atskirti gerus ir blogus žmones, bet ar jis galės įžvelgti tą vidinę sielos sandarą taip, kaip paprastai kalbama apie kūną? Juk neišmanančiam atrodo panašu į stebuklą, kad vieniems sveikiems žmonėms patinka saldūs, o kitiems — kartūs patiekalai. Lygiai kaip ir ligoniams: vieniems padeda švelnūs, o kitiems — aštrūs vaistai. Tačiau gydytojas, kuris pažįsta pačios sveikatos ir ligos pasireiškimo būdą ir savitumą, visiškai tuo nesistebi. Argi neatrodo, kad sielos sveikata yra ne kas kita, kaip dorumas, o jos liga — nedorybės? Ar yra koks kitas gėrio saugotojas ir blogio naikintojas, jeigu ne dievas — sielų valdytojas ir gydytojas? Jis iš savo aukštos apvaizdos būstinės stebi ir mato tai, kas kiekvienam tinka, o tai, ką suprato tinkamu esant, pritaiko. Šitaip atsiranda tas nepaprastas fatališkos tvarkos stebuklas, kurį sukuria žinojimas ir kuris stulbina nežinančius. Mat, jeigu tą nedaugelį dalykų, kuriuos gali suvokti žmogaus protas, palyginsi su dieviškuoju įžvalgumu, pamatysi, jog tai, ką tu laikai teisingiausiu ir geriausiu, visa žinančiai apvaizdai atrodo priešingai. Mūsų bičiulis Lukanas primena, jog dievams reikalai atrodė pergalingi, o Katonui — pralaimėti. Taigi, kai matai,

jog kas nors vyksta ne taip, kaip tikėjais, šitie dalykai vyksta pagal teisingą tvarką, nors tavo galvoje jie sukelia keistą sąmyšį. Sakykime, kad kas nors yra toks dorovingas, kokia apie jį susidariusi tiek dieviškoji, tiek žmogiškoji nuomonė; tačiau jis yra silpnos dvasios ir, jeigu atsitiktų kokia nors nelaimė, tikriausiai nustotų rūpintis savo nekaltumu, kurio dėka negalėjo išlaikyti laimės. Taigi išmintingas valdymas saugo tą, kurį nelaimė gali padaryti blogesniu, kad neleistų kentėti tam, kam kentėti nedera. Kitas yra tobulas visomis dorybėmis, šventas ir labai artimas dievui; jo atžvilgiu apvaizda mano, jog yra negalima, kad jį paliestų kokios nors nelaimės, ir netgi neleidžia jam patirti jokių kūno ligų. Mat, kaip kažkas, garsesnis už mane, sako: „Švento vyro kūną sustiprino dorybės". Juk dažnai atsitinka, kad geriesiems yra suteikiama aukščiausia valdžia tam, jog būtų sulaikomas smarkiai paplitęs nedorumas. Kitiems gi skiria pagal jų dvasios kokybę skirtingus dalykus, t. y. vienus kankina, kad jie nesidžiaugtų ilgalaike laime, o kitiems leidžia tapti tvirtais, kad, apsišarvavę kantrybe ir lavindamiesi, stiprintų sielos dorybes. Vieni labiau, negu dera, bijo to, ko įveikti negali, kiti gi labiau, negu dera, niekina tai, ko įveikti negali. Pastaruosius apvaizda atiduoda liūdesiui, kad jie galėtų išbandyti patys save. Kai kurie amžinai garbingą vardą įsigijo šlovingos mirties kaina. Kiti, nepabūgę kankinimų, parodė pavyzdį, jog blogis neįveikia dorybės. Ir nėra abejonių, kaip visa tai yra teisinga ir tikslinga ir kaip išeina į gerą tiems, kam tenka tatai patirti. Taip pat ir tai, kad nedoriems tenka kartais liūdnas, o kartais laimingas likimas, išplaukia iš tų pačių priežasčių. Liūdnu likimu niekas nesistebi, nes mano, kad visi blogieji jo nusipelnė. Bausmės, skirtos blogiesiems, kitus atbaido nuo nusikaltimų, o tuos, kuriems jos skirtos, pataiso. O jų džiaugsmai duoda geriesiems stiprų atkirtį: ką jie turi manyti apie tokią laimę, matydami, jog dažnai ji padeda blogiems. Tokiu atveju, manau, reikia turėti galvoje štai ką: gal būt, kas nors yra toks nesusivaldantis arba blogos prigimties, kad turto stoka jį gali greičiau palenkti į nusikaltimą. Šią jo ligą apvaizda gydo sukauptų turtų vaistais. Kitas, matydamas nusikaltimais suteptą savo sąžinę ir lygindamas ją su savo laime, gal būt, ima bijoti, kad nepatirtų liūdno netekimo tų dalykų, kurie jam teikia malonumą. Taigi keičia įpročius ir, bijodamas prarasti laimę, meta pražūtingą gyvenimo būdą. Kitus netinkamai įsigyta laimė pri-

vedė prie pelnyto praradimo. Kai kuriems yra duota teisė bausti: geriesiems ji leidžia lavintis, bloguosius — baudžia. Mat, ne tik tarp gerųjų ir blogųjų nėra jokio ryšio, bet ir patys blogieji nesugeba tarp savęs susitarti. O kaipgi kitaip? Juk kiekvienas jų nesutaria pats su savim, turėdamas nusikaltimų plėšomą sąžinę, ir dažnai daro tai, ką jau buvo daręs, nors supranta, kad neturėjo taip daryti. Ir čia dažnai aukščiausioji apvaizda parodo didžiulį stebuklą, kai blogybės bloguosius padaro gerais. Mat, kai mato, kad iš blogųjų patiria žalą, degdami neapykanta kaltininkams, grįžta prie dorybės vaisiaus, stengdamiesi būti nepanašūs į tuos, kurių neapkenčia. Yra tiktai vienintelė dieviškoji galia, kuriai blogis gali tapti gėriu, kai, naudodamasi blogiu, ji geba išskirti jame gėrio apraiškas. Juk viską jungia tam tikra tvarka, taigi, jeigu kas nutolsta nuo jam skirtos tvarkos, tai patenka į kitą, o apvaizdos karalystėje neleidžiama atsirasti netvarkai. „Sunku man yra kalbėti apie visa tai, tarsi būčiau dievas". Mat, negalima žmogui viso dieviškojo darbo sudėtingumo nei protu suvokti, nei žodžiais nusakyti. Visa tai aprėpti gali tik pasaulio sutvėrėjas dievas, kuris viską tvarko ir kreipia į gėrį; tai, ką sukūrė panašų į save, skuba išlaikyti, o visą blogį nuo savo valstybės sienų pašalina per fatališką būtinybės pasikartojimą. Taigi, jei pažiūrėsi iš apvaizdos pusės, įsitikinsi, kad blogio iš viso nėra, nors atrodo, kad žemėje jis yra labai išplitęs.

PENKTOJI KNYGA

3. Atrodo, atsakiau, yra per daug ginčytina ir prieštaringa, kad dievas iš anksto viską numato ir kad egzistuoja kokia nors sprendimo laisvė. Mat, jeigu dievas viską numato ir jokiu būdu negali būti suklaidintas, tai iš to būtinai išplaukia, jog tai, ką apvaizda numatė, ateityje įvyks. Todėl, jeigu jau nuo amžių numatė ne tik žmonių darbus, bet ir jų ketinimus bei norus, tai nėra jokios sprendimo laisvės, nes negali būti jokio darbo ir jokio noro, kurio nebūtų numačiusi niekad neklystanti apvaizda. O jeigu dalykai bandytų pakrypti kitaip, negu buvo numatyta, tai jau nebebus tvirtas išankstinis ateities žinojimas, bet, greičiau, netikra nuomonė, tačiau manau, kad šitaip galvoti apie dievą yra negalima. Nepritariu ir tokiam aiškinimui, kuriuo remdamiesi kai kurie tikisi at-

megzti šio klausimo mazgą. Jie sako, jog visa įvyksta ne todėl, kad apvaizda buvo tai numačiusi, bet, greičiau, atvirkščiai: tai, kas įvyksta, negali pasislėpti nuo apvaizdos, ir todėl būtinybė pereina į priešingą pusę. Taigi nėra būtina, kad įvyktų tai, kas numatyta, tačiau yra būtina, kad tai, kas įvyks, būtų numatyta. Tarsi būtų mėginama nustatyti, kas kieno yra priežastis; ar išankstinis numatymas yra būtino numatytų dalykų išsipildymo priežastis, ar būsimasis būtinas išsipildymas yra išankstinio numatymo priežastis. Tuo tarpu mes stengiamės įrodyti, kad jeigu egzistuoja priežasčių eilė, tai turi būtinai išsipildyti numatyti dalykai, net jei jų numatymas ir nėra būtinas išsipildyti. Juk, jeigu kas nors sėdi, tai nuomonė, sakanti, kad jis sėdi, būtinai turi būti teisinga. Ir priešingai: jeigu apie ką nors tikrai sakoma, kad jis sėdi, tai yra būtina, kad jis sėdėtų. Abiem atvejais slypi būtinybė: pirmuoju — sėdėjimo, antruoju — tiesos. Tačiau ne todėl kas nors sėdi, kad apie jį yra tokia teisinga nuomonė, bet, greičiau, tokia nuomonė yra teisinga, kurią patvirtina faktas, kad kažkas sėdi. Taigi, nors teisybės priežastis kiekvienu atveju yra kita, būtinybė yra bendra.

Panašiai galima samprotauti apie išankstinį numatymą ir apie būsimus dalykus. Juk net jeigu iš anksto numato todėl, kad tai ateities dalykai, iš tikrųjų jie įvyksta ne todėl, kad buvo numatyti. Tačiau vis dėlto yra būtina turėti galvoje, kad arba dievas numatė tai, kas įvyks, arba tai, kas buvo numatyta, įvyko. To pakanka sprendimo laisvei panaikinti. Bet iš tiesų kaip neteisinga laikinų dalykų atsiradimą laikyti amžino numatymo priežastimi! Visai kas kita yra manyti, kad dievas numato ateities dalykus, kadangi jie turi įvykti, negu laikyti, kad tai, kas kitados įvyko, buvo aukščiausiojo įžvalgumo priežastis. Panašiai kaip, ką žinau esant, tas būtinai turi būti, taip ir, ką žinau būsiant, tas būtinai turės būti. Iš čia matyti, jog numatytų dalykų išsipildymo negalima išvengti. Pagaliau, jeigu kas nors mano kitaip, negu yra iš tikrųjų, tai ne tik nėra žinojimas, bet yra klaidinga nuomonė, visai priešinga tikrajai tiesai. Taigi, jeigu yra koks nors dalykas, kurio būsimas atsiradimas nėra nei tikras, nei būtinas, kas galės numatyti jo atsiradimą? Kaip paties žinojimo negalima supainioti su netiesa, taip ir tai, ką žinojimas suvokia, negali būti kitaip, negu jis suvokia. Tai yra priežastis, kodėl žinojime nėra netiesos, kadangi kiekvienas da-

lykas turi būti toks, kokį jį suvokia žinojimas. O kaip tai yra? Kaip dievas numato tuos netikrus būsimus dalykus? Juk jeigu mano, kad tie dalykai neišvengiamai įvyks, nors jie gali ir neįvykti,— klysta; tačiau taip negalima ne tik manyti, bet ir garsiai kalbėti. O jeigu mano, kad dalykai, kokie yra, tokie bus ir ateityje, jeigu suvokia, kad jie lygiai gali įvykti, kaip ir neįvykti — tai koks čia yra numatymas, jeigu jame nėra nieko tikro ir pastovaus? Arba tai yra panašu į juokingą Teresijo pranašystę: „Tai, ką pranašauju, arba bus, arba nebus". Kuo gi dieviškasis įžvalgumas viršytų žmogiškąją nuomonę, jeigu, kaip žmonės, įžvelgtų, kad netikri yra tie dalykai, kurių atsiradimas yra netikras. Tačiau prie to paties tikriausio visų dalykų šaltinio negali būti nieko netikra, todėl yra tikras ir atsiradimas tų dalykų, kuriuos apvaizda tvirtai numatė. Taigi nėra jokios žmogiškų ketinimų ir veiksmų laisvės: dieviškoji dvasia, be klaidų ir apsirikimų viską numatydama, susieja juos ir nukreipia į vienintelį tikslą. Sykį tai suvokus, tampa aišku, kiek daug iš čia išplaukia galimybių žmogaus veiklai. Veltui geriesiems skiriamos dovanos, o blogiesiems — bausmės; jų nenusipelnė joks laisvas ir savanoriškas dvasios polėkis. Tai, kas dabar laikoma pačiu teisingiausiu — bausti bloguosius ir apdovanoti geruosius,— ateityje atrodys visiems pačiu neteisingiausiu: tiek į gėrį, tiek į blogį juos lenkia ne jų pačių valia, bet verčia tikra ateities būtinybė. Taigi ne ydos ir ne dorybės turi kokią nors reikšmę, bet netvarkingas ir neišskirtas visų nuopelnų mišinys. Negalima sugalvoti nieko nusikalstamesnio: kadangi iš dalykų numatymo yra išvedama visa tvarka ir nepaliekama jokios laisvės žmonių sumanymams, atsitinka, kad ir mūsų ydos priskiriamos visų gėrybių kūrėjui. Taigi nėra jokios prasmės nei ko nors tikėtis, nei maldauti. Kas gi imtų ko nors tikėtis arba maldauti, jeigu visa, ko trokštame, sieja nekintanti įvykių grandinė? Tada nutrūktų vienintelis ryšys tarp žmonių ir dievo, būtent — galimybė tikėtis ir maldauti. Kai tikro nusižeminimo kaina susilaukiame neįkainojamos dieviškos malonės, tai yra vienintelis būdas, kuriuo žmonės gali kalbėtis su dievu, ir pirmiau, negu išprašys šios nepasiekiamos šviesos, bus siejami paties maldavimo. Vadinasi, jeigu, suvokę būsimų įvykių būtinybę, patikime, kad šių įvykių išsipildymui nepadeda jokios jėgos,— tai kas gi yra tas, kuo galėtume užmegzti ryšį su aukščiausiu visų dalykų

valdovu ir laikytis jo? Tada žmonių giminė, kaip neseniai dainavai, atskirta ir atitolinta nuo savo šaltinio, turėtų išnykti.

4. Todėl klausiu, kodėl manai, kad nuomonė tų, kurie stengiasi išaiškinti šį klausimą, yra mažiau įtikinama. Jie mano, kad numatymas nėra būsimų įvykių būtina priežastis ir kad jis nekliudo sprendimo laisvei. Argi tu iš kur nors kitur imi būsimų įvykių būtinybės argumentą, o ne iš to, kad tai, kas iš anksto yra žinoma, negali neįvykti? Taigi, jeigu išankstinis žinojimas neprimeta jokios būtinybės būsimų įvykių išsipildymui, ką tu neseniai pripažinai, tai kas atveda savavališką įvykių eigą į tikrą išsipildymą? Juk, kaip supranti, tokios padėties, kurioje egzistuoja pasekmės, dėka įrodome, kad nėra jokio išankstinio numatymo. Taigi, kiek tai susiję su šiuo klausimu, ar tai, kas atsiranda iš laisvos valios, yra verčiamas atsirasti būtinybės? Jokiu būdu. Taigi dar kartą sutikime, kad numatymas yra, bet jis neprimeta būsimiems įvykiams jokios būtinybės; todėl liks, kaip manau, ta pati sveika ir absoliuti valios laisvė. Tačiau pasakysi, jog numatymas, nors ir nėra būsimų įvykių išsipildymo būtinybė, yra ženklas, kad jie būtinai įvyks. Šiuo atveju reiktų konstatuoti, kad, net jeigu numatymo nėra, būsimų įvykių išsipildymas yra būtinas. Mat, kiekvienas ženklas rodo tai, kas yra, bet nesukuria to, ką žymi. Todėl pirmiau reikia įrodyti, jog niekas neatsiranda be būtinybės, kad pasidarytų aišku, jog išankstinis žinojimas yra tas būtinybės ženklas. Priešingu atveju, jeigu nėra būtinybės, tai negali būti ir išankstinio žinojimo, kadangi jis negali žymėti to, ko nėra. Tačiau aišku, kad įrodymą, pagrįstą tvirtu supratimu, reikia išvesti ne iš ženklų arba iš šalies gautų argumentų, bet iš atitinkamų ir būtinų priežasčių. Tačiau kaip gali atsitikti, kad tai, kas buvo numatyta, neįvyksta? Iš tikrųjų atrodo taip, tarsi mes tikėtume, jog tai, ką išankstinis žinojimas numato įvyksiant, neįvyks, o ne taip, kaip labiau turėtume manyti: kad, nors tai įvyksta, tačiau dėl to, kad įvyko, neturėjo iš prigimties nieko bendra su būtinybe; tą lengvai toliau suprasi. Juk matome daug dalykų, kurie prieš mūsų akis įvyksta. Pavyzdžiui, matome, kaip vežėjai valdo ir apgręžia kvadrigas[1] arba kitus panašius dalykus. Argi ką nors iš tų dalykų verčia kokia nors būtinybė taip įvykti? Jokiu būdu. Juk beprasmiška būtų kūrybinė veikla, jeigu viskas vyk-

[1] *Kvadriga* (lot. quadriga) — ketvertu arklių pakinkytas romėnų dviratis vežimas. *(Vertėjos pastaba.)*

tų prievarta. Taigi įvykę dalykai neturi egzistavimo būtinybės, ir tie patys dalykai, kaip būsimi, prieš įvykdami nepriklauso nuo būtinybės. Vadinasi, tik tie dalykai įvyksta, kurių atsiradimas yra laisvas nuo bet kokios būtinybės. Manau, niekas nepasakys, kad to, kas dabar vyksta, prieš įvyksiant neturėjo būti. Taigi šitie dalykai, net ir iš anksto numatyti, turi laisvą atsiradimo galimybę. Juk lygiai, kaip dabar esančių dalykų pažinimas nesuteikia būtinybės tam, kas vyksta, taip ir būsimų dalykų numatymas nesuteikia būtinybės tam, kas įvyks. Tačiau pasakysi, kad abejotina, ar gali būti numatyti tie dalykai, kurie neturi atsiradimo ateityje būtinybės. Atrodo, kad tai yra prieštaringa: manai, kad jeigu yra numatomi, tai įgauna atsiradimo būtinybę, o jeigu nėra būtinybės, tai negalima ir numatyti, nes žinojimas gali suvokti tik tai, kas yra iš tikrųjų. Todėl, jeigu kieno nors atsiradimas yra netikras, o numatomas kaip tikras, tai yra manymo miglotumas, o ne žinojimo tiesa. Manai, jog dėl žinojimo grynumo negalima suderinti, kad vienaip manytum, o kitaip būtų iš tikrųjų.

Šios klaidos priežastis yra ta, kad kiekvienas mano, jog visa, ką jis žino, sužinojo iš esmės ir prigimties pačių dalykų, kuriuos žino. O viskas yra priešingai. Mat, visa pažįstama ne iš dalykų esmės, o, greičiau, dėl pažįstančiųjų sugebėjimų. Juk, kaip rodo šis trumpas pavyzdys, tą patį kūno apvalumą vienaip pažįstame žvilgsniu, kitaip — palytėjimu. Žvilgsnis, ateidamas iš toli, iš karto įžiūri visumą, o palytėjimas, pasiekęs apskritimą ir susijungęs su juo, apeina aplink jį visą ir apvalumą suvokia dalimis. Net ir apie žmogų vienaip sprendžia jausmas, kitaip — vaizduotė, kitaip — protas ir dar kitaip — supratimas.

6. Taigi nuspręsime, kas yra amžinybė. Tai mums paaiškins tiek dieviškąją prigimtį, tiek jos pažinimą. Amžinybė yra nesibaigiančio gyvenimo visa ir tobula būsena. Tai tampa aiškiau, palyginus su laikinais dalykais. Kas tik gyvena laike, tas šiuo metu iš praeities pereina į ateitį, mat, nėra laike sukurta nieko, kas galėtų vienu metu sutilpti visam savo gyvenimo laike. Juk to, kas bus rytoj, dar nepasiekia, o tai, kas buvo vakar, jau prarado. O šiandieną jūs pragyvenate ne ilgiau, kaip tik šį kintantį ir praeinantį momentą. Vadinasi, tai, kas priklauso nuo laiko sąlygų, kaip sprendžia apie pasaulį Aristotelis, nors ir niekada nepradėjo ir nebaigė egzistuoti ar-

ba nors jo gyvenimas tęsiasi be galo,— vis dėlto niekada nėra tokioje būsenoje, kurią iš tikrųjų galėtume laikyti amžina, nes neapima ir nejungia kartu net ir nepabaigiamo gyvenimo laiko: ateities — dar nėra, praeities — jau nebėra. Taigi tai, kas apima ir laiko kartu visą neturinčio ribų gyvenimo pilnumą, kam nieko netrūksta iš ateities ir kas nieko neprarado praeity, tas teisėtai gali būti laikomas amžinu: būtina, kad visada prie savęs turėtų dabartį ir kad bėgančio laiko nepabaigiamumas sudarytų dabartį. Todėl yra neteisūs tie, kurie, girdėdami, kad Platonas pasaulį matė tokį, tarsi jis neturėjo laiko tėkmėje pradžios, neturės ir pabaigos, mano, kad pasaulis buvo sukurtas toks pat amžinas, kaip ir kūrėjas. Viena yra tęsti neribotą gyvenimą laiko atžvilgiu, kaip priskiria pasauliui Platonas, ir kita — neribotą gyvenimą turėti visą vienu metu kaip dabartį, kas, aišku, yra galima tik dieviškajai dvasiai. Ir nereikia manyti, kad dievas yra senesnis už savo tvarinius laiko trukmės atžvilgiu, bet, greičiau, savo prigimties vieningumu, nes tik šią dabartinę nekintančio gyvenimo būseną atkartoja nepabaigiamas laikinų dalykų judėjimas; o kai negali jos atkurti arba jai prilygti, iš nejudamumo pereina į judėjimą, iš dabarties vieningumo virsta nesibaigiančia ateities ir praeities trukme; o kadangi visos savo gyvenimo pilnumos vienu metu turėti negali, o kartu, kadangi ji jokiu būdu niekada nenustoja būti tuo, ko negalima išpildyti ir išreikšti, atrodo, stengiasi kiek galima tai pamėgdžioti, sulaikydama save prie bet kokios dabarties šią trumpą prabėgančią akimirką. Kadangi ta akimirka turi tam tikrą šios besitęsiančios dabarties vaizdą, tiems, su kuriais susiliečia, suteikia regimybę, kad jie egzistuoja. O kadangi ji negali pasilikti vietoje, tai čiumpa nesibaigiantį laiko kelią; dėl to ir atsitinka taip, kad judėdama ji tęsia gyvenimą, kurio pilnumo apimti stovėdama negali. Taigi, jeigu norime duoti daiktams tikrus vardus, tai, sekdami Platonu, dievą vadinkime amžinu, o pasaulį — nepaliaujamai besitęsiančiu. Juk kiekvienas sprendimas savo prigimtimi apima tai, kas jam priklauso; o dievo būsena yra visada amžina ir dabartinė, o jo žinojimas, peržengęs bet kokį laiko judėjimą, slypi savo dabarties vieningume ir, apimdamas nesibaigiančią praeities ir ateities trukmę, mato viską savo suvokimo vieningume taip, tarsi tie dalykai jau dabar vyktų. Todėl, jeigu norėsi suprasti dabartinę dievo būseną, kurios dėka jis viską pažįsta, teisingiau vertinsi jį ne už ateities numatymą, bet už niekad nesibaigiančios dabarties

pažinimą. Dėl tos priežasties dažniau sakoma ne „numatymas" (praevidentia), bet „apvaizda" (providentia), kadangi, būdama toli nuo žemiausių dalykų, tarsi nuo aukščiausios viršūnės viską apžvelgia. Taigi kodėl reikalauji, kad būtinai atsirastų tie dalykai, kuriuos nušviečia dieviškoji šviesa, jeigu ir žmonės negali padaryti, kad būtinai būtų tai, ką jie mato? Argi manai, kad tavo žiūrėjimas į kokį nors daiktą suteikia jam būtinumą? Visai ne. Jeigu galima atitinkamai palyginti dieviškąją ir žmogiškąją dabartį, tai lygiai, kaip jūs savo laikinoje dabartyje matote kažkokius dalykus, taip ir dievas viską mato savo amžinoje dabartyje. Vadinasi, šis dieviškasis įžvalgumas nekeičia daiktų prigimties ir jų savitumo, tiktai mato juos dabartyje tokius, kokiais jie taps, laikui bėgant, ateityje. Tačiau toks numatymas neiškreipia sprendimo apie daiktus, nes vienu savo dvasios regėjimu mato ir būtinai, ir nebūtinai įvyksiančius dalykus. Juk lygiai taip pat jūs vienu metu matote ir žeme einantį žmogų, ir danguje kylančią saulę, tačiau, nors matote šiuos reiškinius kartu, išskiriate ir pirmąjį jų vadinate savanorišku, o antrąjį — būtinu. Taigi dieviškasis regėjimas, viską apžvelgdamas, visai nepakeičia daiktų kokybės, tiktai mato kaip dabartį tai, kas laiko požiūriu yra ateitis. Todėl tai nėra nuomonė, bet tiesa pagrįstas žinojimas, kai dievas žino, kad tai įvyks, ir supranta, kad nebūtinai turės egzistuoti. Jeigu sakysi, ką dievas mato įvyksiant, tas negali neįvykti, o kas negali neįvykti, tą verčia būtinumas, ir primesi man tą būtinumą — parodysiu tau dalyką, pagrįstą pačia tvirčiausia tiesa, tačiau prie jos priartėti negali niekas, nebent koks dieviškųjų dalykų tyrinėtojas. Atsakysiu, kad tas pats dalykas dieviškajame žinojime yra būsimas ir būtinas, o savo prigimtimi jis toliau lieka laisvas ir nuo nieko nepriklausomas. Mat, yra du būtinumai: vienas paprastas, pavyzdžiui, kad visi žmonės būtinai yra mirtingi; kitas sąlyginis, pavyzdžiui, jeigu žinai, kad kas nors eina, būtinai turi eiti. Tai, ką kas nors pažįsta, negali būti kitaip, negu yra pažįstama. Tačiau ši sąlyginė būtinybė neturi paprastos būtinybės, nes šią būtinybę sukuria ne jos pačios prigimtis, bet pridėta sąlyga. Jokia būtinybė neverčia daryti žingsnių, einant savo noru, tačiau tam, kad eitų, jis būtinai turi daryti žingsnius. Taigi tokiu pat būdu, jeigu apvaizda mato ką nors dabar esant, tai yra būtina, kad tas dalykas būtų, nors savo prigimtimi jis neturi jokios būtinybės. Tuos būsimus dalykus, kurie atsiranda iš sprendimo laisvės, dievas mato kaip

dabartinius. Vadinasi, tie dalykai, patekę į dieviškojo regėjimo lauką, tampa būtinais per dieviškojo pažinimo sąlygą. O patys nepraranda absoliučios savo prigimties laisvės. Taigi, be abejonės, įvyksta visa, ką dievas įžvelgia ateity įvyksiant, tačiau kai kurie iš tų dalykų atsiranda dėl laisvo sprendimo; nors jiems lemta atsirasti, tačiau atsiradę nepraranda nuosavos prigimties: pirmiau, negu įvyksta, jie gali neįvykti. Taigi kokią reikšmę turi tai, kad nėra būtinybės, jeigu visais atvejais viskas vyksta ne būtinybei, o dieviškajam pažinimui sąlygojant? Būtent štai kokią. Neseniai duotame pavyzdyje apie tekančią saulę ir einantį žmogų abu reiškiniai tuo metu, kai vyksta, negali nevykti, tačiau pirmasis iš jų turi egzistuoti prieš pradėdamas vykti, antrasis — nebūtinai. Lygiai taip pat tai, ką dievas laiko dabar esančiais dalykais, be abejonės, egzistuoja, tačiau vieni iš jų priklauso nuo tų dalykų būtinumo, kiti — nuo kuriančiųjų galios. Vadinasi, gryna tiesa buvo tai, ką pasakėme: dieviškojo žinojimo atžvilgiu tie dalykai yra būtini, tačiau, vertinant juos apskritai, yra laisvi nuo būtinybės ryšių. Lygiai taip pat visa, ką patiriame pojūčiais, jeigu perduosi protui, bus bendra, o jeigu stebėsi apskritai, bus atskira. Tačiau, pasakysi, jeigu aš galiu pakeisti sumanymus, tai panaikinsiu apvaizdą, kadangi tai, ką ji numatys, aš atsitiktinai pakeisiu.

Atsakysiu. Tu iš tiesų gali pakeisti savo sumanymą, tačiau, kadangi teisingoji apvaizda dabar mato, jog tu tai gali padaryti ir ar darysi, ir kokiu būdu keisi, tai negali išvengti jos numatymo; lygiai kaip negali pabėgti nuo stebinčios akies žvilgsnio, nors ir laisva valia darytum įvairius darbus. Bet, pasakysi, kaipgi? Argi mano sprendimas pakeis dieviškąjį žinojimą, jeigu aš panorėsiu dabar vieno, paskui — kito, ar priklausomai nuo to keisis dieviškasis žinojimas? Jokiu būdu. Visus būsimus įvykius aplenkia dieviškasis regėjimas, jis atšaukia bei pasuka juos atgal į savo supratimo dabartį. Tačiau nekeičia, kaip manai, savo numatyme tai to, tai kito, bet, mesdamas vieną žvilgsnį, aplenkia tavo pakeitimus ir juos apima. Šį sugebėjimą viską apimti ir matyti dabartyje dievas įsigijo ne iš būsimų dalykų eigos, bet iš savo vieningumo. Čia slypi atsakymas į klausimą, kurį tu neseniai iškėlei, kad būtų netinkamas dalykas, jeigu, kaip sakoma, mūsų būsimi poelgiai būtų dievo žinojimo priežastis. Juk ta žinojimo jėga, savo dabartiniu suvokimu viską apimdama, nustato visiems dalykams

ribas ir nelieka nieko skolinga ateičiai. O kadangi dalykų padėtis yra tokia, mirtingiesiems lieka nepakeista sprendimo laisvė. Todėl norams, išsilaisvinusiems iš būtinybės, įstatymai teisingai teikia bausmes ir dovanas. Tačiau virš visko stovi stebėtojas, visa žinantis dievas, ir jo matymo visada amžina dabartis sutampa su būsimų mūsų poelgių kokybe, skirdama geriems dovanas, blogiems — bausmes. Ir ne veltui yra į dievą sudėtos viltys ir maldos: jeigu jos yra teisingos, negali būti nepatenkintos.

Versta iš *J.-P. Migne*, Patrologiae cursus completus. Series Latina Patrologiae Graecae, vol. 63, Parisiis, 1882, p. 814—820; 839—842; 847—849; 858—862. Vertė *E. Ulčinaitė*.

LIETUVIŠKOJI ANTIKINĖS FILOSOFIJOS BIBLIOGRAFIJA*

JUOZAS TUMELIS

A. TEKSTŲ VERTIMAI

1. ANEKDOTAI, iszsitarimai ir patarlės isz gyvenimo senovės Grekonu bei Rymijonu. Iszleido Romojus [P. Vileišis]. Bitėnai, 1893. 32 p. [2.000] egz.

   Aut. aut.: Alkibiadas, Anakreonas, Anaksagoras, Archimedas, Aristipas, Aristotelis, Ciceronas, Demostenas, Diogenas, Dionizas Vyresnysis, Epikuras, Horacijus, Katonas Vyresnysis, Likurgas, Markas Aurelijus, Ovidijus, Pitagoras, Platonas, Plinijus Vyresnysis, Plutarchas, Seneka, Simonidas, Sokratas, Temistoklas, Teofrastas, Zenonas; ir kt.

   Rec.: [*S. Matulaitis*] *Draugaitis.*—„Varpas" (Tilžė), 1894, Nr 6, p. 91.

ARISTOTELIS (Aristotélēs, 384—322 p. m. e.)

2. APIE SIELĄ. [Iš graikų k. vertė, įvadą, p. 3—60, komentarus, p. 149—189, žodyną, p. 191—198, ir bibliografiją, p. 199, parašė V. Sezemanas]. Vilnius, Valst. polit. ir moksl. lit-ros l-kla, 1959. 204 p. +1 portr. lap. 4.000 egz.

3. GAMTINIAI IR PRIEŠGAMTINIAI ĮGIJIMO BŪDAI; LYGYBĖ MAINUOSE. VERTĖS PAGRINDAS. PINIGŲ VAIDMUO. [Ištraukos iš „Politica" (Lib. I, cap. II—III)].— Kn.: *P. Šalčius,* Ekonominės doktrinos. Istorija. Tekstai. Kaunas, 1935, p. 161—171.

---

* Susidomėjimas antikine filosofija Lietuvoje, išskyrus Aristotelio, Cicerono ir kelių kitų mąstytojų veikalų recepciją XVI—XVIII a. filosofijos bei retorikos kursuose, taip pat keleto naujausių laikų autorių (V. Sezemano, V. Šilkarskio ir kt.) tyrinėjimus, nebuvo nei platus, nei gilus. Tačiau per kelis pastaruosius dešimtmečius visgi susikaupė keliolika tekstų vertimų ir keliasdešimt išliekamos vertės darbų įvairiais antikos minties klausimais. Ši nedidelė bibliografija, kiek žinia, yra pirmasis bandymas suregistruoti lietuviškuosius antikos mąstytojų tekstų vertimus ir svarbesniuosius raštus (originalius ir verstinius) apie juos.

Čia praleisti palyginti gausūs Lietuvos autorių raštai kitomis kalbomis (pvz., J. Naujokas, De causa finali apud Anaxagoram, Socratem et Platonem ratione habita Aristotelis iudici. Friburgi Helvetiorum, 1903; W. Szyłkarski, Rzut oka na rozwój spekulacji ontologistycznej. Anzelm-Parmenides-Spinoza-Hegel.—„Kwartalnik Filozoficzny", 1924, z. 4; В. Сеземан, Платонизм, Плотин и современность.— «Логос», I, 1925). Atsisakyta taip pat bendro informacinio pobūdžio leidinių, kaip antai, „Lietuviškoji enciklopedija" (T. 1—10. Kaunas, 1933—1944), „Lietuvių enciklopedija" (T. 1—36. Boston, 1953—1969), „Filosofijos žodynas" (Vilnius, 1975), „Lietuviškoji tarybinė enciklopedija" (T. 1—, Vilnius, 1976—) ir kt., nors juose plačiau ar siauriau aptartos svarbiausios personalijos ir sąvokos. Išimtis padaryta tiktai keliolikai svarbesnių, pasirašytų „Lietuviškosios enciklopedijos" straipsnių (pvz., 115, 139). Sąmoningai nevengta parafilosofinių (pedagogikos, estetikos ir literatūros, teisės, tiksliųjų mokslų ir kt.) raštų, jeigu jie kiek plačiau susiję su moksliniu antikos palikimu ar žymiųjų mąstytojų personalijomis.

Taipgi pabrėžtina, kad, nesant pilnos lietuviškų knygų bei periodinės spaudos analizinės bibliografijos, taip pat dėl spragų respublikos bibliotekų fonduose ši, kaip ir apskritai bet kokia chronologiškai platesnė visuomeninių mokslų bibliografija, negali pretenduoti į pakankamą pilnumą.

4. POETIKA. Iš graikų kalbos vertė, [įžangą, p. 3—39] ir komentarus [p. 91—104] parengė M. Ročka. Mokymo priemonė. Vilnius, 1959. 105 p.+1 portr. lap. 2.000 egz. (Vilniaus Valst. ped. in-tas).

Plg. 5.

5. POETIKA. [Fragmentai: I—II, IV, VI—XI. Iš graikų k. vertė M. Ročka].— Leid.: Graikų literatūros chrestomatija. [Sudarė] J. Dumčius ir L. Valkūnas. Vilnius, 1963, p. 382—389.

Plg. 4.

E P I K T E T A S (Epiktetos, apie 50—138.)

6. EPIKTĖTO AFORIZMAI SU PRIDĖJIMU KELETO SKYRIŲ IŠ JO „PRUNTAVIMŲ". [Vertimas iš rusų k.]. Su įžanga [p. 3—4] ir pažymėjimais [p. 30—32. Išleido] P. N. [P. Vileišis]. Tilžė, 1900. 32 p.

R e c.: *Nauji* rasztai. („Szitoje knygelėje yra padauota tarmės pilozopo Epiktėto. . .").—„Vienybė lietuvninkų" (Plymouth, Pa.), 1900, Nr 21, p. 251; *Naujos* knįgos. [Anot.].—„Lietuva" (Chicago, III.), 1900 gegužės 25, Nr 21.

H O R A C I J U S (Quintus Horatius Flaccus, 65—8 p. m. e.)

7. Quintus Horatius Flaccus, ARS POETICA. Išvertė A. Churginas. Invadą [p. 5—37] parašė prof. P. Brenderis. Kaunas, Švietimo m-jos Knygų leid. kom-ja, 1936. 136+[1] p. 2.000 egz.— Lygiagr. tekstas lotynų k.

R e c.: *P. Brenderis.*—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 3, p. 356—357; *V. Lizdeika.*—„Naujoji Romuva" (Kaunas), 1936, Nr 7(267), p. 166—167; [*S. Šerkšnas*] *S. Š.*—„Židinys" (Kaunas), 1936, Nr 12, p. 647.

Plg. 8.

8. DE ARTE POETICA. (Laiškas Pizonams). Išv[ertė] A. Churginas.—„Vairas" (Kaunas), 1935, Nr 1, p. 50—52; Nr 2, p. 163—166; Nr 3, p. 338—341; Nr 4, p. 446—449; Nr 5, p. 66—69.

Plg. 7.

L U K I A N A S (Lukianos, apie 120—po 180)

9. DIEVAI, HETEROS, PRANAŠAI. Iš graikų kalbos vertė, [pabaigos žodį, p. 272—277, ir paaiškinimus, p. 278—295, parašė] L. Valkūnas. Vilnius, „Vaga", 1975. 296 p. 15.000 egz.

T u r i n y s: Sapnas, arba Lukiano gyvenimas.— Charonas, arba Pasaulio stebėtojai.— Timonas, arba Mizantropas.— Gaidys, arba Mikilo sapnas.— Ikaromenipas, arba Polėkis virš debesų.— Kaip reikia rašyti istoriją.— Dievų pašnekesiai.— Heterų pašnekesiai.— Apie Peregrino mirtį.

R e c.: *J. Vaičiūnaitė,* „Ko tu juokies, Charonai?"—„Pergalė", 1975, Nr 10, p. 176—177; *L. Valkūnas,* Dievai, heteros ir. . . Lukianas.—„Naujos knygos", 1975, Nr 7(151), p. 35, 39.

10. MIRUSIŲJŲ PAŠNEKESIAI; DIEVŲ PAŠNEKESIAI. [Ištraukos. Vertė J. Mažiulienė].— Leid.: Graikų literatūros chrestomatija. [Sudarė] J. Dumčius ir L. Valkūnas. Vilnius, 1963, p. 425—435.

Plg. 9.

LUKRECIJUS (Titus Lucretius Carus, prieš 95—apie 54 p. m. e.)

11. APIE DAIKTŲ PRIGIMTĮ 6 KNYGOS. DE RERUM NATURA LIBRI VI. Lotyniško teksto redakcija ir vertimas M. Račkausko. [Įvadą, p. 5—30, parašė H. Zabulis]. Vilnius, „Mintis", 1964. 548 p. 4.000 egz.— Lygiagr. tekstas lotynų k.

Rec.: *N. Indrašius,* Antikos ateistas lietuviškai.—„Tiesa", 1964 spalio 31, Nr 256(6609); *A. Tytmonas,* Antikos materialisto poema.—„Literatūra ir menas", 1964 lapkričio 6, Nr 44(948); *L. Valkūnas,* Antikos materialistas lietuviškai.—„Pergalė", 1965, Nr 10, p. 176—178.

PLATONAS Plàtōn, 428/427—348/347 p. m. e.)

12. APIE ĮKVĖPIMĄ. [Ištraukos iš dialogų „Ionas" (§ 5—6) ir „Faidras" (§ 22)].— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 151—155.

13. PLATONO APOLOGIJA. SOKRATO GYNIMASIS TEISME.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), I, 1925, p. 233—275.

Plg. 24—25; 14, 21—23.

14. DIALOGAI. Vertė [ir komentarus, p. 253—274, parašė] M. Račkauskas. Vilnius, „Vaga", 1968. 276 p. 8.000 egz.

Turinys: Puota.— Sokrato apologija.— Kritonas.— Fedonas.

Plg. 14, 16, 18—23; 13, 17, 24—25.

15. EUTIFRONAS. Išvertė, [paaiškinimus, p. 96—97, ir pastabas, p. 97—98, parašė] M. Račkauskas. Kaunas, 1929. 16 p. (Atsp. iš „Logos", IX/1).

16. FEDONAS. (Apie sielą). Išvertė, [komentarus, p. 52—62, pabaigos žodį, p. 62—63, parašė ir literatūros sąrašą, p. 63—64, sudarė] prof. M. Račkauskas. Kaunas, 1930. [4]+64 p., su iliustr. [300] egz. [Atsp. iš „Logos", IX—X, 1929—1930].

Plg. 14, 19.

17. KRITONAS.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), II, 1927, p. 1—16.

Plg. 14, 18.

18. Platonio dialogas „KRITONIS". Įvadą [p. 57—59] parašė ir lietuviškai išvertė doc. M. Račkauskas. [Kaunas, 1925]. 57—68 p. [Atsp. iš „Logos", V/1].

Rec.: *A. Senn.*—„Tauta ir žodis" (Kaunas), IV, 1926, p. 673—674.

Plg. 14, 17.

19. PUOTA. FAIDONAS. Iš graikų kalbos vertė M. Račkauskas. Invadą [p. V—XXXIX] parašė V. Sezemanas. Klaipėda, Švietimo m-jos Knygų leid. kom-ja, 1935. XXXIX+256 p.

Rec.: [*A. Churginas*] *A. Gražvydas.*—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 4, p. 471—472; *B. Kazlauskas.*—„Naujoji Romuva" (Kaunas), 1936, Nr 14(274), p. 333—334; *S. Šerkšnas.*—„Tautos mokykla" (Kaunas), 1936, Nr 5, p. 129—130; [*A. Venclova*] *A. Laisv.,* Graikiška dovana.—„Kultūra" (Šiauliai), 1936, Nr 3, p. 202—203; [*J. Žlabys*] *J. Žl.*—„Literatūros naujienos" (Kaunas), 1936, Nr 8(46).

Plg. 14, 16, 20.

20. SYMPOSION (Puota). Išvertė, [įžangą, p. 1—10, ir komentarus, p. 50—66, pabaigos žodį, p. 66—68, parašė ir literatūros sąrašą, p. 68—69, sudarė] priv. doc. M. Račkauskas. Kaunas, 1932. [2]+69 p. su iliustr. [Atsp. iš „Logos", XI—XII, 1931—1932].

Plg. 14, 19.

21. Platonio „SOKRAČIO APOLOGIJA". Lietuviškai išvertė, [įvadą, p. 56, ir pabaigos žodį, p. 79, parašė] M. Račkauskas.—„Logos" (Kaunas), VI, 1926, Nr 1, p. 57—79.

Plg. 14, 22—23; 13, 24—25.

22. SOKRATO APOLOGIJA. KRITONAS. Vertė [ir įvadą, p. 7—8, 11—14, 53—54, parašė] M. Račkauskas. Kaunas, „Vairas", 1927. 70+[2] p., su iliustr.

Rec.: *P. Brenderis.*—„Židinys" (Kaunas), 1927, Nr 12(36), p. 423—425.

Plg. 14, 21, 23; 13, 24—25.

23. SOKRATO APOLOGIJA. [I—XXIV. Vertė M. Račkauskas].— Leid.: Graikų literatūros chrestomatija. [Sudarė] J. Dumčius ir L. Valkūnas Vilnius, 1963, p. 366—381.

Plg. 14, 21—22; 13, 24—25.

24. SOKRATO GYNIMASIS TEISME IR KRITONAS. Invadą „Sokratas ir jo Evangelija" [p. 11—193] parašė, [literatūros sąrašą, p. 195—203, sudarė] ir komentarus [p. 291—311] paruošė V. Šilkarskis. Kaunas, Švietimo m-jos Knygų leid. kom-ja, 1935. 326 p.

Rec.: *K. Dausa,* Sokrato gynimasis teisme ir Kritonas.—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 2, p. 141—147; *A. Liberis.*—„Naujoji Romuva" (Kaunas), 1936, Nr 11(271), p. 262; *M. Račkauskas,* Sokrato pažiūra į įstatymus.—„Lietuvos aidas" (Kaunas), 1936 sausio 4, Nr 5(2620); *Quintilius.*— „Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 2, p. 240—241; *S. Šerkšnas.*—„Tautos mokykla" (Kaunas), 1936, Nr 4, p. 102—103.

Plg. 13, 25; 14, 21—23.

25. SOKRATO GYNIMASIS TEISME. KRITONAS. Graikiškas ir lietuviškas tekstai. Kaunas, Švietimo m-jos Knygų leid. kom-ja, 1936. [8]+137 p.

Plg. 13, 24; 14, 21—23.

PLOTINAS (Plōtînos, apie 204—269/270)

26. APIE GROŽĮ.— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 329—337.

PLUTARCHAS (Plūtarchos, apie 46—apie 127)

27. RINKTINĖS BIOGRAFIJOS. [Vertė A. Kašinskaitė]. Vilnius, Valst. grož. lit-ros l-kla, 1962. 316 p.

Turinyje: Demostenas ir Ciceronas.

B. LITERATŪRA

A. Laisv.— žr. 19.

28. *A. M-kas,* Ciceronas (Marcus Tullius Cicero).—„Vienybė lietuvninkų" (Brooklyn, N. Y.), 1912, Nr 27—30.

A. T.— žr. 85.

29. *Barkauskas K.,* Graikų ugdymas.—„Lietuvos mokykla" (Kaunas), 1928, Nr 1, p. 31—38; Nr 2, p. 68—71; Nr 3, p. 92—108; Nr 10, p. 292—300; 1929, Nr 8/9, p. 297—309; Nr 10, p. 313—328; 1930, Nr 6, p. 270—278; Nr 7/9, p. 300—315; Nr 10, p. 373—379; Nr 11, p. 426—429.

30. *Barkauskas K.,* Žymesnieji graikų pedagogai. [Platonas ir Aristotelis].— „Lietuvos mokykla" (Kaunas), 1931, Nr 2/3, p. 94—111; Nr 6, p. 244—254.

31. *Biriukov'as P. I.,* Graikų išminčius Diogenas. Iš rusų kalbos vertė P. S. Šiauliai, [1923]. 62 p.

Rec.: *Bibliografija* ir kritika.—„Klaipėdos žinios", 1924 kovo 24, Nr 27.

32. *Blažys J.,* Tolerancija kaip kultūros principas. Studija. [Kaunas, 1936].

33. *Brenderis P.,* Horacijus Flaccus.—„Naujoji Romuva" (Kaunas), 1935, Nr 23/24(231/2), p. 494—495.

34. *Brenderis P.,* Q. Horatius Flaccus. (2000 metų gimimo sukaktuvėms paminėti).—„Vairas" (Kaunas), 1935, Nr 9, p. 44—54; Nr 10, p. 188—198.

35. *Brenderis P.,* Quintus Horatius Flaccus. [Įvadas].— Kn.: *Quintus Horatius Flaccus,* Ars poetica. Kaunas, 1936, p. 5—37.

Rec.: *Varronas.*—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 3, p. 357—358.

36. *Brenderis P.,* Varronas ir romėnų gramatikos mokslas Cicerono laikais.— „Archivum Philologicum" (Kaunas), I, 1930, p. 5—26.

Brenderis P.— žr. taip pat 7, 22.

37. *Bury J. B.,* Historija minties laisvės. Sulietuvino J. Šliupas. Biržai, 1923.

Churginas A.— žr. 19.

38. *Cieška I.,* Lukrecijus Karus.—„Mokslas ir gyvenimas", 1961, Nr 8(47), p. 33—35.

39. *Černyševskis N.,* Estetika. [Iš rusų k. vertė J. Galvydis]. Vilnius, 1953.

Dambrauskas A.— žr. 69.

40. *Dargis A.,* Epiktetus.—„Vienybė lietuvninkų" (Brooklyn, N. Y.), 1912, Nr 14—15.

41. *Dausa K.,* Graikiškasis žmogus. [Apie W. Jäger'io veikalą „Paideia. Die Formung des griechischen Menschen" (Bd 1. Berlin, 1934)].—„Vairas" (Kaunas), 1935, Nr 12, p. 465—468.

42. [*Dausa K.*] *K. D.,* Graikiškojo žmogaus formavimas.—„Tautos mokykla" (Kaunas), 1936, Nr 19, p. 448—450.

43. *Dausa K.,* Sokrato gynimasis teisme ir Kritonas.—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 2, p. 141—147.
Plg. 24.

Dausa K.— žr. taip pat 24, 146.

44. *Didis* Graikų išminties vyras Sokratas. Kaunas, 1921. 20 p.

Didžiulis I.— žr. 155.

45. *Donatas J.*, Idealizmas filosofijoj ir jo istorija. (Idealizmo istorininką Otoną Vilmaną palydint). [Apie jo veikalą „Geschichte des Idealismus" (Bd 1—3. Braunschweig, 1907)]. Sulietuvino ir bibliografiją pridėjo Pr. Dovydaitis.—„Logos" (Kaunas), 1921/1922, sąs. 3/4, 1922, p. 214—224.

46. *Dovydaitis P.*, Aristoteles. [Kaunas, 1933]. 4 p. (Atsp. iš „Lietuviškosios enciklopedijos", t. 1).

47. *Dovydaitis P.*, 19-tame šimtmety teko iš naujo aptikti, ką prieš 2000 metų buvo žinojęs Aristotelis. (Apie Aristotelio lygųjį ryklį [Mustellus lacvis]).—„Kosmos" (Kaunas), 1929, Nr 9, p. 335—336.

48. *Dovydaitis P.*, [Rec.:] Hans Eibl, Die grundlegung der Abendländischen Philosophie. Griechische und christlich-griechische Philosophie. Bonn, 1934. (Die Philosophie. Ihre Geschichte und ihre Systematik. Abt. 1.); Anton Antweiler, Der Begriff der Wissenschaft bei Aristoteles. Bonn, 1936. (Grenzfragen zwischen Theologie und Philosophie, I).—„Logos" (Kaunas), XV, 1935, Nr 2, p. 159—160.

49. *Dovydaitis P.*, Filosofijos kilmė, jos sąvoka, darbo sritys ir uždaviniai.—„Logos" (Kaunas), I/II, 1921/1922, sąs 1/2, p. 1—7.

50. *Dovydaitis P.*, Istorijos filosofija ir jos problemos.—„Logos" (Kaunas), XII, 1932, p. 97—144.

51. *Dovydaitis P.*, Iš mūsų pasaulivaizdžio istorijos. [Kaunas, 1934]. (Atsp. iš „Kosmos", 1933).

52. [*Dovydaitis P.*] *Pr. D.*, [Rec.:] Otto Willmann, Aristoteles als Pädagog und Didaktiker. Berlin, 1909. (Die grosser Erzieher. Ihre Persönlichkeiten und ihre Systeme. Hrsg. von R. Lehmann. Bd 2).—„Lietuvos mokykla" (Kaunas), II/III, 1919/1920, kn. 2, 1920, p. 328—333.

Dovydaitis P.— žr. taip pat 53, 66.

Draugaitis — žr. 1.

53. *Drerup E.*, Auklėjimas ir mokymas graikų senovėje. Lietuviškai parašė P. Dovydaitis.—„Lietuvos mokykla" (Kaunas), 1921, sąs. 10/11, p. 457—471.

54. *Engelsas F.*, Anti-Diuringas. Pono Eugenijaus Diuringo padarytas mokslo perversmas. [Versta iš vokiečių k.]. Vilnius, 1958.

55. *Engelsas F.*, Gamtos dialektika. [Iš vokiečių k. vertė Ch. Lemchenas]. Vilnius, 1960.

56. *Eretas J.*, Filosofija ir poezija. (Iš rengiamos platesnės studijos šiai problemai aiškinti).—„Logos" (Kaunas), IV, 1924, Nr 1, p. 68—79.

57. *Eretas J.*, Katalikai ir mokslas. Bandymas nustatyti mokslinės katalikų minties kelius ir jų pastangas organizuoti mokslo darbą. Kaunas, 1935. (Atsp. iš „Lietuvių Katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbų", I).

Esmaitis — žr. 93.

58. *Folkis O.*, Apie matematišką pažinimą. Begalenybių skaičiavimo genialiam suradėjui Gottfried'ui Wilhelm'ui Leibniz'ui paminėti. 250 metų to suradimo sukaktuvėmis.—„Logos" (Kaunas), V, 1925, Nr 2, p. 85—114.

59. *Geigeris M.*, Meno išviršiniai ir gelminiai poveikiai.— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 186—187, 189—190.

60. *Gendrolis E.*, Religinės tolerancijos antikinėje visuomenėje klausimu.— Leid.: Spalio revoliucija ir visuomeniniai mokslai Lietuvoje. Mokslinės konferencijos medžiaga (1967 m. gruodžio 6—8 d.). Vilnius, 1967, p. 527—530.

61. *Gižinskas L.*, Dievo tiesos krislai tautų religijose. Kaunas, 1939.

62. *Gobis J.*, Trumpas pedagogikos istorijos kursas. Kaunas—Marijampolė, 1930.
Ankst. leid.— 1923 („Trumpa auklėjimo istorija").

63. *Gončarovas N.*, Pedagogikos pagrindai. [Vertimas iš rusų k. Kaunas], 1949.

Gražvydas A.— žr. 19.

64. *Gustaitis M.*, Marcus Tullius Cicero. Didis praeities patriotas ir valstybės vyras.—„Ateitis" (Kaunas), 1926, Nr 11, p. 526—533.

65. *Herman C. A.*, Sokratas.—„Naujoji gadynė" (Philadelphia, Pa), 1917, Nr 8, p. 376—379.

66. *Hosius K.*, Auklėjimas mokymas romėnų senovėje. Lietuviškai parašė P. Dovydaitis.—„Lietuvos mokykla" (Kaunas), 1921, sąs. 10/11, p. 471—486.

Indrašius N.— žr. 11.

67. *J. G.* Senovės materializmas. Bruožai.—„Kultūra" (Šiauliai), 1931, Nr 9, p. 495—501.

68. *J. G-s*, Platonas (429—348 pr. Kr.).—„Židinys" (Kaunas), 1925, Nr 8/12, p. 278—289.— Nebaigta.

J. Žg.— žr. 19.

69. [*Jakštas-*]*Dambrauskas A.*, Euklido V-ojo postulato kreivė ir metageometrijos pagrindų kritika.—„Logos" (Kaunas), IV, 1926, Nr 3, p. 257—294.

70. *Jakštas J.*, Vakarų krikščionių mintys apie Romos imperiją iki V amžiaus. Istorinė literatūrinė studija. Disertacija Vytauto Didžiojo Universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto daktaro laipsniui įgyti. Kaunas, 1937. (Atsp. iš „Senovės", III).

Joad C. E. M.— žr. 138.

K. D.— žr. 42.

71. *Kalenda Č.*, Moralės vaidmuo antikinėje visuomenėje.—„Problemos", 1972, Nr 2(10), p. 13—22.

72. *Karsavinas L.*, Europos kultūros istorija. T. 1: Romėnų imperija, krikščionybė ir barbarai. Kaunas, 1931.

Kazlauskas B.— žr. 19.

73. *Kipp Th.*, Romėnų teisės šaltinių istorija. Iš 4-ojo papildyto ir pataisyto leidimo vertė J. Smetona. Kaunas, 1939.

74. *Komenskis J. A.*, Rinktiniai pedagoginiai raštai. [Iš lotynų k. vertė J. Adomaitis, A. Dambrauskas, B. Kazlauskas ir L. Valkūnas]. Kaunas, 1975.

75. *Konstantinovas N. A.*, *Medynskis E. N.*, *Šabajeva M. F.*, Pedagogikos istorija. Vadovėlis aukštosioms pedagoginėms mokykloms. Versta iš 2-ojo leidimo. [Vertė V. Bernatonis, P. Dirsė ir B. Medekšaitė]. Vilnius, 1960.

76. *Kuraitis P.*, [Rec.:] S. Aicher, Kants Begriff der Erkentniss verglichen mit dem Aristoteles. Von der Deutschen Kantgesellschaft gekrönte Preisschrift. Berlin, 1907.—„Draugija" (Kaunas), Nr 63, 1912, p. 295—296.

77. *Kuraitis P.*, Filosofijos supratimas ir jos santykiai su kitais mokslais.— „Logos" (Kaunas), I/II, 1921/1922, sąs. 1/2, p. 8—17.

78. *Kuraitis P.*, Ontologija. T. 1—2. Kaunas, 1931—1933.

79. *Kuraitis P.*, Pagrindiniai gnoseologijos klausimai. Kaunas, 1930.

80. *Kuraitis P.*, [Rec.:] Charles Sentroul, Kant und Aristoteles. Uebers. von L. Heinrichs. Von der Deutschen Kantgesellschaft gekrönte Preisschrift. Kempten-München, 1911.—„Draugija" (Kaunas), Nr 63, 1912, p. 295—296.

81. *Kviklys V.*, Graikų-romėnų jaunuomenės auklėjimo dėsniai mūsų laikų praktikoje.—„Fiziškas auklėjimas" (Kaunas), 1939, Nr 4, p. 21—25.

Laisv., A.— žr. 19.

82. *Lazersonas V.*, Genialių žmonių psichologija. [Su Platono dialogų „Phaidros" ir „Ion" ištraukomis].—„Eranus" (Kaunas), III, 1935, p. 209—245.

83. *Leninas V. I.*, Filosofijos sąsiuviniai.— Kn.: V. I. Leninas, Raštai. T. 38. Versta iš 4-ojo leidimo. Vilnius, 1960.

84. *Leonas P.*, Teisės filosofijos istorija. Universiteto paskaitos 1927/8 m. Kaunas, 1928.

85. *Lėvanas A.*, Abstinencija žiloje senovėje. Kaunas, 1925.
Rec.: *A. T.*—„Židinys" (Kaunas), 1926, Nr 1/2, p. 109—110.

Liberis A.— žr. 24.

Lizdeika V.— žr. 7.

86. *Lomanas J.*, Quo vadis, modernioji Europa. Atspausta iš „Tiesos kelio" [1929—1931]. Kaunas, 1932.

87. *Losevas A.*, *Sonkinas G.*, *Tacho-Godi A.*, *Timofejevas N.*, *Čeriomuchina N.*, Antikinė literatūra. Red. A. Tacho-Godi. Vadovėlis aukštosioms mokykloms. [Vertė V. Beržinis, A. Kinderys, S. Macaitis]. Vilnius, 1973.

88. *Maceina A.*, Pedagogikos istorija. T. 1. Kaunas, 1939.

89. *Malakauskis P.*, Įgimtoji teisė. Kaunas, 1934.

90. *Maliauskis A.*, Etika. Kn. 1: Bendroji dalis. Kaunas, 1935.

91. *Mantvydas P.*, Senoji išmintis ir modernioji filosofinė mintis.—„Židinys" (Kaunas), 1939, Nr 8/9, p. 174—190.

92. *Mašiotas P.*, Žemosios matematikos istorija. Vilnius, 1919.

93. [*Matijošaitis S.*] *Esmaitis*, Pedagogikos istorija. Vadovėlis mokytojų seminarijoms, mokytojams ir tėvams. Kaunas, 1930.

Matulaitis S.— žr. 1.

94. *Morkelis M.*, Aleksandrijos katechetų mokykla.—„Lietuvos mokykla" (Kaunas), 1926, Nr 5, p. 187—194.

95. *Morkelis M.*, Bažnyčios Tėvai ir klasiškoji dvasios kultūra.— „Draugija" (Kaunas), 1923, Nr 1/2(145/146), p. 20—32.

96. *Morkelis M.*, Klemensas Aleksandrijietis ir jo pedagoginiai užsimojimai. Medžiaga krikščioniškosios pedagogikos istorijai. Kaunas, 1939. 61+[1] p. (Atsp. iš „Lietuvos mokyklos").

P. I.— žr. 141.

97. *Plečkaitis R.*, Feodalizmo laikotarpio filosofija Lietuvoje. Filosofija Lietuvos mokyklose XVI—XVIII amžiais. I—II dalis. Vilnius, 1975.

98. *Plečkaitis R.*, Logikos įvadas. Vilnius, 1968.

99. *Povarkovas J.*, Epikuro dievai. [Vertimas iš rusų k.].—„Mokslas ir gyvenimas", 1965, Nr 11(98), p. 6—8.

Pr. D.— žr. 52.

Quintilius — žr. 24.

100. *Račkauskas M.*, M. T. Ciceronis apie auklėjimą.—„Švietimo darbas" (Kaunas), 1925, Nr 9, p. 891—897.

101. *Račkauskas M.*, Pirmas Horacijaus laiškas. (Epist. I.1).—„Židinys" (Kaunas), 1926, Nr 5, p. 306—312.

102. [*Račkauskas M.*], Platonas; „Sokrato apologija"; „Kritonas". [Įvadai].— Kn.: *Platonas,* Sokrato apologija. Kritonas. Kaunas, 1927, p. 5—14, 51—54.

103. *Račkauskas M.*, Platonio Symposion (Puota). [Įvadas].— Kn.: *Platonas,* Symposion (Puota). Kaunas, 1932, p. 1—10.

Račkauskas M.— žr. taip pat 24.

104. *Radvilavičius V.*, Tikrovės procesų dėsningumo sąvokos susiformavimo klausimu.—„Filosofija", VI, 1965, p. 31—42.

105. *Reinach S.*, Laiškai iš filosofijos istorijos. Iš prancūzų kalbos vertė M. M.-U. [M. Mašiotaitė-Urbšienė].—„Kultūra" (Šiauliai), 1927, Nr 5/6, p. 278—281.— Nebaigta.

106. *Rickevičiūtė K.*, Antikinės filosofijos istorijos bruožai. I—III dalys. Vilnius, 1976. 179 p. (LTSR Aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo m-ja. Vilniaus Valst. V. Kapsuko un-tas).

107. *Rickevičiūtė K.*, Malonumo supratimas Epikūro etikoje.—„Filosofija", VII, 1966, p. 139—150.

108. *Rickevičiūtė K.*, Platonas.—„Mokslas ir gyvenimas", 1973, Nr 7(190), p. 38—40.

109. *Rickevičiūtė K.*, Sokratas ir asmenybės formavimo problema.—„Problemos", 1968, Nr 2, p. 49—62.

110. *Ročka M.*, Įžanga [į Aristotelio „Poetiką"].— Kn.: *Aristotelis,* Poetika. Vilnius, 1959, p. 3—39.

S. Š.— žr. 7.

Senn A.— žr. 18.

111. Senovės istorijos apsakymėliai. D. 1: Rytai. Graikija. Iš rusų kalbos vertė J. Jablonskytė. Kaunas, 1920.

112. *Serapinas R.*, Platonas. 427—347 m. pr. Kr. [Įvadas tekstui].— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 28—35.

113. *Serapinas R.*, Plotinas. 205—207 m. po Kr. [Įvadas tekstui].— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 81—95.

114. *Sergejevas V. S.*, Senovės Graikijos istorija. [Versta iš 2-ojo, pataisyto ir papildyto leidimo]. Vilnius, 1955.

115. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Anaksagoras iš Klazomenų.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 1. Kaunas, [1933], skilt. 523.

116. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Anaksimandras iš Mileto.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 1. Kaunas, [1933], skilt. 523—524.

117. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Anaksimenas iš Mileto.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 1. Kaunas, [1933], skilt. 524.

118. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Antisthenes, graikų filosofas.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 1. Kaunas, [1933], skilt. 769.

119. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Bizantijos filosofija.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 3. Kaunas [1935], skilt. 1338—1339.

120. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Epiktetas.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 7. Kaunas, [1939], skilt. 959—960.

121. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Epikuros.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 7. Kaunas, [1939], skilt. 960—961.

122. *Sezemanas V.*, Estetika. [Red. A. Lozuraitis]. Vilnius, 1970.

123. *Sezemanas V.*, Estetinių teorijų apžvalga. [Įvadas].— Leid.: Ties grožio vertybėmis. Sudarė ir išvertė R. Serapinas. Kaunas, [1944], p. 9—13.

124. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Gorgias.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 9. Kaunas, [1941], skilt. 308—309.

125. [*Sezemanas V.*] *V. Sz.*, Graikų filosofija.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 9. Kaunas, [1941], skilt. 471—485.

126. [*Sezemanas V.*] Hedonizmas.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 9. Kaunas, [1941], skilt. 1163—1164.

127. [*Sezemanas V.*], Heraklites Efezietis.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 9. Kaunas, [1941], skilt. 1298—1300.

128. *Sezemanas V.*, [Įvadas].— Kn.: *Aristotelis*, Apie sielą, Vilnius, 1959, p. 3—60.

Turinys: I. Aristotelio filosofijos vieta filosofijos istorijoje; II. Traktato „Apie sielą" reikšmė ir vieta Aristotelio filosofinėje sistemoje; III. Artimiausi Aristotelio pirmtakai Sokratas ir Platonas; IV. Aristotelio filosofijos pagrindai; V. Aristotelio psichologija ir pažinimo teorija; VI. Aristotelio filosofijos įvertinimas.

129. *Sezemanas V.*, „Puota" ir „Faidonas" — ne tik du gražiausi perlai Platono dialogų vėrinyje..." [Įvadas].— Kn.: *Platonas*, Puota. Faidonas. [Kaunas, 1935], p. V—XXXIX.

130. *Skruodys K. J.*, Teisės filosofija. Vilnius, 1923.

131. *Soblys V.*, Helenizmas ir Lietuva. (Ištrauka iš studijos).— Leid.: Varpai. Literatūros almanachas 1944. Šiauliai, [1944], p. 345—352.

132. *Stakėnas M.*, Epikuras.—„Vienybė lietuvninkų" (Brooklyn, N. Y.), 1912, Nr 22—23.

133. *Stakėnas M.*, Plato.—„Vienybė lietuvninkų" (Brooklyn, N. Y.), 1912, Nr 1—2.

134. *Stöcklis A.*, Filosofijos istorijos bruožai. 4-as leidimas, apdirbtas ir išleistas dr. J. Weingärtnerio. Studentų vertimas, redaguotas prof. dr. P. Kuraičio. Kaunas, 1926.

135. *Stoškus K.*, Principų konfliktas filosofų diskusijose. (Sokrato polemika su sofistais Platono „Gorgijuje").—„Problemos", 1974, Nr 1(13), p. 64—78. (2400 metų nuo Platono gimimo).

136. *Šalčius P.*, Ekonominės doktrinos. Istorija. Tekstai. Kaunas, 1935.

137. *Šepetys J.*, Utopijos. Vilnius, 1919. (Atsp. iš „Nepriklausomosios Lietuvos").

138. *Šerkšnas S.*, Platonas yra toks modernus... [C E. M. Joad'o straipsnio santrauka].—„Židinys" (Kaunas), 1937, Nr 5/6(150), p. 630—633.
Šerkšnas S.— žr. taip pat 7, 19, 24.

139. [*Šilkarskis V.*] *V. Š.*, Eleatai.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 7. Kaunas, [1939], skilt. 689.

140. [*Šilkarskis V.*] *V. Š.*, Empedokles.— Leid.: Lietuviškoji enciklopedija. T. 7. Kaunas, [1939], skilt. 837—838.

141. *Šilkarskis V.*, Graikų genijaus įtaka į Europos literatūras ir filosofiją. Įžengiamoji lekcija, skaityta spalių mėn. 7 d. 1924 m.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), I, 1925, p. 1—27.
Santrauka: *P. I.*, Graikijos genijaus įtaka Europos literatūrai ir istorijai. (Trumpa prof. Šilkarskio įžanginės paskaitos spalių 7 d. santrauka).—„Lietuva" (Kaunas), 1924 spalio 29, Nr 228(1730).

142. *Šilkarskis V.* Graikų literatūros istorija. T. 1: Klasikinis laikotarpis. Kaunas, 1938.

143. *Šilkarskis V.*, Homeras ir graikų epinė poezija. Kaunas, 1937.

144. *Šilkarskis V.*, Homero religija ir bendroji pasaulėžiūra.—„Akademikas" (Kaunas), 1936, Nr 10(66), p. 210—212.

145. *Šilkarskis V.*, Platonas ir Sokratas.—„Akademikas" (Kaunas), 1935, Nr 16/17(52/53), p. 354—356.

146. *Šilkarskis V.*, Sokratas ir jo Evangelija. [Įvadas].— Kn.: *Platonas*, Sokrato gynimasis teisme ir Kritonas. Kaunas, 1935, p. 11—191.
Rec.: *K. Dausa*, Sokrato gynimasis teisme ir Kritonas.—„Vairas" (Kaunas), 1936, Nr 2, p. 141—147.

147. *Šilkarskis V.*, Sokrato dvasinė plėtotė.—„Tautos mokykla" (Kaunas), 1935, Nr 19, p. 424—427; Nr 20, p. 454—456; Nr 21, p. 477—479.

148. *Šilkarskis V.*, Sokrato evangelija.—„Židinys" (Kaunas), 1935, Nr 10(130), p. 279—293.

149. *Šilkarskis V.*, Sokrato paskutinė diena.—„Akademikas" (Kaunas), 1935, Nr 19(55), p. 414—416.

150. *Šilkarskis V.*, Sokrato religija ir bendroji pasaulėžiūra.—„Akademikas" (Kaunas), 1936, Nr 10(66), p. 210—212.

151. *Šilkarskis V.*, Tipingosios filosofijos sistemos: Materializmas—Idealizmas—Spiritualizmas.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), I, 1925, p. 29—100.

152. *Šliupas J.*, Kiek senovės Graikai ir Romėnai prisidėjo pastumėjimui mokslų priekyn? Iš visokių autorių sulasė J. Šliupas. Chicago, 1909.

153. *Tamošaitis I.*, Filosofija, jos apibrėžimas ir padalinimas.—„Logos" (Kaunas), III, 1923, Nr 1/2, p. 95—107.

154. *Tamošaitis I.*, Filosofijos įvadas.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), II, 1927, p. 217—253.

155. [*Tamošaitis I.*] *I. Didžiulis*, Kaip šiandien aiškinamas Platonas?—„Vairas" (Kaunas), 1937, Nr 5, p. 71—76.

156. *Tamošaitis I.*, Metafizika ir atskiri mokslai.—„Humanitarinių mokslų fakulteto raštai" (Lietuvos un-tas. Kaunas), I, 1925, p. 349—409.

157. *Tamošaitis I.*, Trejopas žinojimas.—„Eranus" (Kaunas), I, 1930, p. 81—127.

158. *Tijūnėlytė J.*, M. T. Cicerono veikalų leidimas XVI—XVIII a. Lietuvoje.—„Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai", VI, 1967, p. 137—144.

Tytmonas A.— žr. 11.

159. *Tronskis J.*, Antikinės literatūros istorija. [Versta iš 3-iojo, pataisyto 1957 m. leidimo. Vertė L. Valkūnas]. Vilnius, 1961.
Ankst. leid.— 1951.

160. *Trumpa* filosofijos istorijos apybraiža. [Vertimas iš rusų k.]. Vilnius, 1964.

161. *Tumėnas J.*, Kaip gyvenimas yra vykęs, einant Lukrecijaus mokslu? — „Kultūra" (Šiauliai), 1924, Nr 10, p. 360—362.

V. Sz.— žr. 115-21, 124-25.

V. Š.— žr. 139-40.

Vaičiūnaitė J.— žr. 9.

162. *Valkūnas L.*, Lukianas ir jo kūryba. [Pabaigos žodis].— Kn.: *Lukianas*, Dievai, heteros, pranašai. Vilnius, 1975, p. 272—277.

163. *Valkūnas L.*, Seneka. [1900-osioms gimimo metinėms].—„Tiesa", 1966 sausio 22, Nr 18(6985).

Valkūnas L.— žr. taip pat 9, 11.

Varronas — žr. 35.

Venclova A.— žr. 19.

164. *Wells G. H.*, Pasaulio istorija, arba Aiški gyvybės ir žmonijos istorijos apybraiža. Autoriaus leistas vertė V. K. Račkauskas. T. 1. Šiauliai, [192?].

165. *Zabulis H.*, Lukrecijus ir jo poema. [Įvadas].— Kn.: *Lukrecijus*, Apie daiktų prigimtį. 6 knygos. Vilnius, 1964, p. 5—30.

Žlabys J.— žr. 19.

ANTIKINIŲ VARDŲ RODYKLĖ

ANTIKINIŲ VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ

TURINYS

ИБ № 72

ХРЕСТОМАТИЯ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ
АНТИКА
На литовском языке
Издательство «Минтис» Литовской ССР, Вильнюс, 1977

FILOSOFIJOS ISTORIJOS CHRESTOMATIJA
ANTIKA

Redaktorė *T. Povilaitytė*
Viršelio dailininkas ir meninis redaktorius *R. Dichavičius*
Techninė redaktorė *G. Klajumienė*
Korektorės: *A. Žilinskaitė, N. Kalvelytė*

Duota rinkti 1977.III.23. Pasirašyta spausdinti 1977.IX.19. LV 12268. Popierius: spaudos Nr. 1, form. 60×90¹/₁₆. 32 sp. l., 33,18 apsk. l. l. Tiražas 15 000 egz.

Kaina 2,80 rb.

Leidykla „Mintis", Vilnius, Sierakausko g. 15.

Spausdino „Vaizdo" spaustuvė, Vilnius, Strazdelio g. 1. Užsak. Nr. 1184.

Genzelis B.

Ge 252 Filosofijos istorijos chrestomatija. Antika. V., „Mintis", 1977 ©

512 p. Lit. sąrašas: p. 480—491.
Sudaryt. nurodytas antr. lap. kt. pusėje.

Knygos tikslas — kuo išsamiau atspindėti antikinės filosofinės minties raidą. Joje, be autentiškų antikos filosofų kūrybos pavyzdžių, pateikiama medžiagos ir apie tuos filosofus, kurių raštų nėra išlikusių. Visa chrestomatijoje skelbiama medžiaga, atsižvelgiant į tradicinę antikinės filosofijos klasifikaciją, suskirstyta į keturias dalis.

1F